

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Божица Ж. Славковић

**ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРНЕ
ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
1929–1941**

докторска дисертација

Београд, 2014

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Božica Ž. Slavković

**POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL
SITUATION IN KOSOVO AND METOHIJA
1929–1941**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2014.

Ментор:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Момчило Павловић, редовни професор, Универзитет у Београду,
Факултет за безбедност

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду,
Филозофски факултет

др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски
факултет

Датум одбране:

Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929-1941

Резиме:

Рад је заснован на фондовима необјављене архивске грађе из Архива Југославије, Војног архива и Архива Србије. Такође, у раду су коришћени објављени извори, који се односе на резултате пописа становништва, записнике са седница Министарског савета, јубиларне зборнике, статистике, стенографске белешке Народне скупштине и Сената. Поред тога, у истраживању смо се ослањали и на стручну литературу, мемоарску грађу и штампу.

Наш основни циљ био је покушај да се из угла историјске науке сагледају политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији у периоду 1929-1941. Хронолошки оквир рада отпочиње личним режимом краља Александра I Карађорђевића, а завршава се почетком Другог светског рата. У том периоду је Краљевина Југославија била подељена на бановине, а Косово и Метохија улазили су у састав Вардарске, Зетске и Моравске бановине.

Простор Косова и Метохије имао је за југословенску државу велики географски и геополитички значај. Међутим, оно што је успоравало промене у овом делу Јужне Србије била је оптерећеност тешким историјским наслеђем, културном и економском заосталости и напетим националним односима. Ту су се сукобљавале државна идеја "интегралног југословенства" и великоалбанска, која се ширила међу албанским становништвом, уз нарочиту подршку Италије. Из тог разлога, гранични инциденти и антидржавна пропаганда били су готово свакодневни. Државна идеолошка пропаганда која је била стално присутна у школству и у другим сегментима живота, није дала очекиване резултате у формирању "југословенске свести" и денационализацији мањинског становништва. Слабе резултате показивало је и спровођење законодавства и бановинске управе. Национално питање и успостављање социјалне равнотеже покушано је такође безуспешно кроз спровођење аграрне реформе и делимично

исељавање муслимана из Југославије, као и кроз укључивање албанске елите у политички живот .

На простору Косова и Метохије владало је сиромаштво и глад, лоше комуникације које су узроковале удаљеност од културних и економских центара, корупција административног апарата и недовољна образованост службеника. Држава је покушавала да модернизује живот на Косову и Метохији, али је и даље велики број становника остао неписмен и хигијенски недовољно просвећен и бавио се екстензивном пољопривредом на малом простору. Поред великих економских потенцијала, подручје је и даље стагнирало, индустријализација је била успорена, а модернизација овог простора на неки начин остала недовршена. Спој традиционалног и модерног одређивао је свакодневицу живота, као и стална сукобљеност у верском и националном погледу. Априлски рат 1941. године нарочито је појачао тензије, јер је тиме био отворен пут стварању етничке и територијалне Албаније, а анахроно и пасивно подручје Косова и Метохије остало је такво и после слома Краљевине Југославије.

Кључне речи: *Косово и Метохија, Краљевина Југославија, Јужна Србија, Вардарска бановина, Моравска бановина, Зетска бановина, Албанија, великоалбанска идеја*

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК: 94(497.115)"1929-1941" (043.3)

Political, economic and cultural situation in Kosovo and Metohija 1929-1941

Summary:

The paper is based on the fund unpublished archival materials from the Archive of Yugoslavia, the Military Archives and the Archives of Serbia. Also, the authors used published sources, relating to the census results, minutes of the meetings of the Ministerial Council, anniversary almanacs, statistics, stenographic notes of the National Assembly and the Senate. In addition, in the study, we relied on the literature, memoirs and the press.

Our main goal was to try to get out of a historical science review the political, economic and cultural situation in Kosovo and Metohija in the period 1929-1941. Chronological framework begins with the personal regime of King Alexander, and ends at the beginning of the Second World War. During this period, the Kingdom of Yugoslavia was divided into the provinces of Kosovo and Metohija were entering into the composition of the Vardar, Zeta and Moravia provinces.

Kosovo and Metohija had the Yugoslav state large geographical and geopolitical importance. However, what is slowing down the changes in this part of Southern Serbia was the burden of heavy historical heritage, cultural and economic backwardness and strained ethnic relations. There were confronted state idea 'integral Yugoslav idea' and the Greater Albanian idea, which was spreading among the Albanian population, with particular support Italy. For this reason, border incidents and anti-state propaganda were almost a daily occurrence. State ideological propaganda, which was always present in education and in other areas of life, not yielded the expected results in the formation of 'Yugoslav consciousness' and denationalization of the minority population. And the implementation of legislation and Banovina Administrations showed poor results. The national question and the establishment of social balance attempt was also unsuccessful in the implementation of agrarian reform and partial migration of Muslims from Yugoslavia, as well as the inclusion of the Albanian elite in political life.

In Kosovo and Metohija, there was the poverty and hunger, poor communication that caused the distance from the cultural and economic centers, corruption, administrative apparatus and the lack of education officials. The state is trying to modernize life in Kosovo and Metohija, but it is still a large population remains illiterate and hygiene sufficiently enlightened and practiced extensive agriculture in a small space. Despite the great economic potential of the area is still stagnant, industrialization was slow, and the modernization of the area somehow unfinished. Blend of traditional and modern is determined everyday life, as well as ongoing conflict of the religious and national terms. April war of 1941 was particularly intensified tensions, because the time was open the way to creating ethnic and territorial Albania, and the anachronistic and passive region of Kosovo and Metohija remained such after the collapse of the Kingdom of Yugoslavia.

Key words: Kosovo and Metohija, Kingdom of Yugoslavia, *Southern Serbia, Vardar banovina, Moravian banovina, Zeta banovina, Albania, The idea of a Greater Albania*

Scientific field: History

Specific scientific field: History of Yugoslavia

UDK: 94(497.115)"1929-1941" (043.3)

Садржај:

Предговор	1
1. Увод.....	12
1.1. У оквиру турске државе (1878-1912).....	12
1.2. Део српске државе (1912-1918).....	18
1.3. У саставу југословенске државе (1918-1929)	21
2. Простор и његови потенцијали	35
2.1. Географске одлике простора.....	35
2.2. Геополитички значај и спољнополитичка позиција	45
3. Држава и њено функционисање на Косову и Метохији	52
3.1. Државна и бановинска власт.....	52
3.2. Финансије.....	60
3.3. Администрација	75
3.4. Војска.....	89
3.5. Полиција и жандармерија.....	99
4. Друштво Косова и Метохије.....	110
4.1. Становништво - друштвене структуре.....	110
4.1.1. Природно кретање становништва.....	117
4.1.2. Структура по полу и старости.....	119
4.1.3. Поседовна структура.....	121
4.1.4. Социјална структура	123
4.2. Градови, вароши и сеоска насеља	131
4.3. Проблем исељавања муслиманског становништва.....	147
4.3.1. Арбанашка реакција на конвенцију.....	160
4.3.2. Број исељених.....	168
4.3.3. Смештај исељеника у Турској и њихов повратак у Југославију	170

5. Југославија, велике силе и балканско окружење	175
5.1. Југословенска држава и великоалбанска идеја	175
5.2. Албанија, велике силе и суседи	197
5.3. Проблеми на граници.....	222
5.3.1. Качачки покрет	226
5.3.2. Гранични фронт према Албанији 1941	239
6. Унутрашњополитичке прилике на Косову и Метохији	243
6.1. Политичке странке и идеје	243
6.2. Страначке борбе-парламентарни избори	259
6.2.1. Избори за Народну скупштину 8. новембра 1931.....	259
6.2.2. Избори за Народну скупштину 5. маја 1935.....	264
6.2.3. Избори за Народну скупштину 11. децембра 1938.....	272
6.3. Избори за Сенат.....	292
6.4. Општински избори	298
6.5. Политичке елите.....	315
6.5.1. Посланици, сенатори, градски и верски поглавари, културни и јавни радници	315
7. Привреда Косова и Метохије: између економског развоја и стагнације.....	324
7.1. Пољопривреда	324
7.2. Аграрна реформа и насељавање	343
7.3. Грађевинарство и саобраћај	372
7.4. Индустрија и њене елите	389
7.5. Трепча-судар капитала	398
7.6. Трговина и занатство	415
8. Културно-просветне и верске прилике на Косову и Метохији	445
8.1. Културно наслеђе	445
8.1.1. Цркве, манастири, споменици, гробља	445
8.1.2. Косовско предање	455
8.1.3. Народна књижевност	459

8.2. Просветна политика државе.....	461
8.2.1. Основно школство.....	463
8.2.2. Средње школе.....	474
8.2.3. Призренска богословија	480
8.2.4. Неписменост	485
8.2.5. Школовање албанске националне мањине	491
8.3. Културне прилике	498
8.3.1. Прославе и свечаности.....	498
8.3.2. Удружења.....	500
8.3.3.Списак друштава на подручју Косова и Метохије.....	504
8.3.4. Спорт	506
8.3.5. Штампa.....	511
8.3.6. Мода и забавни живот	514
8.4. Верске прилике.....	519
8.4.1. Православна црква	522
8.4.2. Исламска верска заједница.....	526
8.4.3. Католичка верска заједница	535
9. Свакодневица живота на Косову и Метохији	544
9.1. Култура живљења	544
9.1.1. Породичне задруге и фисови	544
9.1.2. Породица у кући.....	551
9.2. Здравствене прилике	558
9.2.1. Заразне болести на Косову и Метохији	567
9.2.2. Државне мере у борби против заразних болести	586
9.2.3. Бање и минералне воде значајне за народно здравље	590
9.3. Међуетнички односи.....	592
9.4. Традиција и обичаји.....	607
9.4.1. Обичајно право	607
9.4.2. Народни обичаји и веровања.....	611
9.4.3. Обичаји везани за народну медицину	612
9.4.4. Улога жене у очувању обичаја.....	614

9.4.5. Обичаји везани за свадбу и брак.....	618
9.4.6. Прослављање слава и празника	622
9.4.7. Обичаји око смрти и погребa	625
9.4.8. Традиционална народна ношња.....	627
 Закључак	 634
 Извори и литература.....	 642
 Биографија аутора.....	 658

ПРЕДГОВОР

У научној и стручној литератури посвећеној Косову и Метохији уочено је да историјски период после 1929. године није систематски истраживан нити историографски обрађиван. Досадашња српска историографија је углавном посветила пажњу само мањем делу важних питања везаних за тему Косова и Метохије (гранични инциденти после Првог светског рата, питање аграрне реформе и колонизације, развој Комунистичке партије и синдиката на Косову и Метохији, развој и спровођење великоалбанске идеје, питање исељавања муслимана из Јужне Србије, и у мањем броју радова, питање школства у појединим периодима). Готово и да није било радова који целовито сагледавају простор Косова и Метохије у политичком, економском и културном погледу 1929-1941. Предмет овог истраживања представља скроман покушај да се из угла и позиција историјске науке сагледају политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији у периоду 1929-1941.

Хронолошке границе рада упућују нас на период личног режима краља Александра I Карађорђевића, који је отпочео 6. јануара 1929. Тада је донет Закон о називу и подели земље на управна подручја што је имало за циљ стварање југословенске "националне и државне интеграције", па је отуда и Краљевина Југославија била подељена на девет бановина. Простор Косова и Метохије је припадао трима бановинама – највећим делом Вардарској, затим Зетској и Моравској. Други хронолошки међаш наше теме представља април 1941. и почетак Другог светског рата у Краљевини Југославији, војни пораз и дебелиација државне територије.

Пред југословенском државом био је ни мало лак задатак да "ликвидира" остатке феудализма, обезбеди брзи економски напредак, и смири и регулише напете националне односе. Косово и Метохија су у периоду диктатуре били простор на коме су се сукобљавале две идеје, државна, идеја "интегралног југословенства", и великоалбанска, која се ширила међу албанским

становништвом, уз подршку великих сила, нарочито Италије. Гранични инциденти и антидржавна пропаганда били су готово свакодневни. Национални односи били су у средишту опште политичке и друштвене напетости. Идеолошка пропаганда "интегралног југословенства" која је била стално присутна у школству и у другим сегментима живота, није дала очекиване резултате у формирању "југословенске свести" код већинског и денационализацији мањинског становништва. Југословенска држава је покушавала кроз законодавство и бановинску управу да спроведе своју власт и идеологију, али је то често давало слабе резултате. Покушај да се успостави национална и социјална равнотежа кроз спровођење аграрне реформе и делимично исељавање муслимана из Југославије није успео. Укључивање албанске елите у политички живот представљао је један од покушаја решавања националног питања, који је дао слабе резултате. Сиромаштво и глад, лоше комуникације, удаљеност од културних центара, корумпираност административног апарата, активности албанске политичке елите, утицали су на константну напетост. Држава је покушавала да улагањима модернизује живот на Косову и Метохији, али је и даље велики број становника остао неписмен и хигијенски недовољно просвећен, бавио се екстензивном пољопривредом на малом простору, без могућности да прихвати позитивне државне законе, а што је успоравало општи друштвени напредак. Поред великих економских потенцијала, подручје је и даље стагнирало, а модернизација на неки начин остала недовршена. Стална сукобљеност у верском и националном погледу одређивала је свакодневни живот људи, па је страх од вербалних и физичких напада био константан. Априлски рат 1941. године и окупација нарочито су појачали тензије, јер је тиме био отворен пут стварању етничке и територијалне Албаније. Анахроно и пасивно подручје Косова и Метохије остало је такво и после слома Краљевине Југославије.

Питање Косова и Метохије у историографији постало је посебно актуелно 80 – их година 20. века¹, али су радови који су тада настајали били претежно публицистички, и само су једним мањим делом припадали научној историографији, као одговор на притиске на Србе са Косова и Метохије да се

¹ Више о томе видети: М. Павловић, Југословенска-српска историографија о Косову, *Историја 20. века*, бр. 2, Београд 2004, 179-188.

иселе и у складу са албанским трагањем за републиком.² Ангажовањем Српске академије наука и уметности 1983, када је био организован међуодељењски одбор и округли сто о научном истраживању Косова и Метохије³, повећао се број стручних студија посвећених историји овог простора. Књига која је била готово пионирска у свеобухватном истраживању Косова и Метохије била је *Књига о Косову*, Димитрија Богдановића.⁴ Касније се појављују и други радови који се баве појединим питањима везаним за Косово и Метохију. Незаобилазна почетна истраживања о односима Срба и Албанаца јесу Владимира Стојанчевића⁵ и Богумила Храбка⁶. Прва темељна анализа великоалбанске идеје заснована на домаћој и страној архивској грађи представља студија Ђорђа Борозана.⁷ У новије време појединим питањима из историје Косова и Метохије и српско-албанским односима бавили су се у својим радовима Душан Батаковић,⁸ Милош Јагодић⁹ и Славенко Терзић¹⁰. Скуп одабраних радова о Косову и Метохији објавио је Институт за савремену историју у Београду.¹¹ Исти Институт објавио је прегледну и детаљну хронологију *Косово и Метохија – век важних догађаја 1912-2012*¹². Посебно би требало истаћи радове млађих историчара, пре свега Владана Јовановића о Јужној Србији, односно Вардарској бановини, који су представљали основу за наше истраживање, рађени на фондовима из домаћих и страних

² *Илири и Албанци (циклус предавања)*, САНУ, Београд 1988; М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, Приштина 1987; С. Хасани, *Косово – истине и заблуде*, Загреб 1986; *Косово – прошлост и садашњост*, Београд 1989; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989; Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, Београд 1985; *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987 итд.

³ САНУ је објавила зборнике *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова*, Београд 1988; *Илири и Албанци – циклус предавања САНУ*, Београд 1988; *Срби и Албанци у 19. и почетком 20. века*, циклус предавања, САНУ, Београд 1990.

⁴ Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1985.

⁵ В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља живих*, Београд 2004; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994.

⁶ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988; Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, Београд 1998; Б. Храбак, *Цемијет*, Београд 2003 итд.

⁷ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло-идеје-пракса*, Београд 1995.

⁸ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, студије и чланци, Приштина 1998; Д. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Београд 1998 итд.

⁹ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009.

¹⁰ С. Терзић, *Стара Србија : (XIX-XX век) : драма једне цивилизације : Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Београд 2012.

¹¹ М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност*, Београд 2006;

¹² М. Павловић, Д. Бонцић, М. Гаталовић, И. Пантелић, Г. Антонић, Р. Милекић, *Косово и Метохија – век важних догађаја 1912-2012*, Београд 2012.

архива.¹³ Такође, ослањали смо се на истраживања о појединим питањима из међуратног периода Зорана Јањетовића¹⁴ и Иване Добривојевић¹⁵. Детаљну анализу организације војске и корисне биографије војних лица можемо наћи у радовима Милета Бјелајца¹⁶ и нарочито за нашу тему важан војни аспект у истраживањима Дмитра Тасића.¹⁷

Аграрном реформом и колонизацијом темељно се баве у својим радовима Милорад Обрадовић, Никола Гаћеша, Богдан Лекић и Миливоје Ерић.¹⁸ Нарочито детаљно питањима сељаштва и социјалне и аграрне структуре бавио се Момчило Исић.¹⁹

У неким деловима нашег рада наводили смо различите ставове у литератури, што је било нарочито важно уколико су статистике у питању. Тако, покушали смо да покажемо колико је различитих, често опречних података везаних за број исељених муслимана у Турску и Албанију у српској и албанској историографији. Такође, проучавајући аграрну реформу у мноштву бројки покушали смо да представимо податке које су истраживачи у својим радовима навели, а нарочито укрштене са статистичким подацима датим у фонду Министарства за аграрну реформу.

Радови албанских историчара (С. Скенди²⁰, А. Хадри) дају пристрасан поглед на историју, али их не смемо занемарити у тумачењу с обзиром на количину података коју дају у својим истраживањима. Али Хадри се посебно

¹³ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд 2010; В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, Београд 2002.

¹⁴ З. Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева: националне мањине у Југославији 1918-1941*, Београд 2005.

¹⁵ И. Добривојевић, *Државна репресија у доба краља Александра 1929-1935*, Београд 2006.

¹⁶ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, Београд 1994; М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004.

¹⁷ Д. Тасић, *Рат после рата – Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и Македонији 1918-1920*, Београд 2012.

¹⁸ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, Приштина 1981; Н. Гаћеша, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945-1948*, Нови Сад 1984; Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941*, Београд 2002; М. Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918-1941*, Сарајево 1958.

¹⁹ М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999.

²⁰ S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878-1912*, Princeton 1967; А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији, сепарат, Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд 1967, 51-84.

бавио историјом комунистичке партије, а ту се још могу издвојити истраживања Милутина Фолића²¹ и Косте Николића.²²

Смештање Косова и Метохије у југословенски контекст помогле су анализе Бранка Петрановића, Бранислава Глигоријевића, Андреја Митровића. За политичке прилике у међуратном периоду нарочито су нам била од важности истраживања професорке Мире Радојевић о удруженој опозицији,²³ затим Тодора Стојкова о влади Милана Стојадиновића²⁴ и Драгана Тешића о Југословенској радикалној заједници.²⁵ Литература исцрпије пише о неким политичким питањима, пре свега је ту потребно нагласити "комунистичку" литературу која се бавила детаљно делатношћу партијске организације, па је стога у нашем раду присутна диспропорција у односу КПЈ и других политичких партија, а наше истраживање је остало ускраћено за проширивање с обзиром на мању заступљеност у архивским изворима и литератури.

Анализе и статистике Љубодрага Димића²⁶ нарочито обрађују просветне и културне прилике, па су самим тим незаобилазни у обради друштвених питања. За богато културно, духовно и уметничко наслеђе Косова и Метохије требало би скренути пажњу на новији зборник *Културно наслеђе Косова и Метохије* у коме се истиче више различитих аспеката и погледа на ово питање.²⁷ Такође, за ову тему од изузетне важности је студија *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*.²⁸ Културу живљења и свакодневицу живота пратили смо кроз стручна дела историчара, али и етнолога и антрополога. Новијег датума је зборник радова *Косово и Метохија у светлу етнологије*²⁹, међутим истраживања старијих аутора су и даље актуелна. Атанасије Урошевић био је нарочито посвећен истраживању градских и сеоских насеља, етничким и културним

²¹ М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, Приштина 1987.

²² К. Николић, *Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1914-1944, Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2000.

²³ М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994.

²⁴ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд 1985.

²⁵ Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд 1997.

²⁶ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци, 1. и 2. том*, Београд 1998, 1999; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 1996-1997 итд.

²⁷ *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд 2013.

²⁸ *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987.

²⁹ *Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004.

приликама. Татомир Вукановић је књигом *Срби на Косову* обавио значајно истраживање традиције, обичаја, свакодневног живота. Нарочито би требало у овом смислу издвојити занимљиве радове Григорија Божовића и Бранислава Нушића.³⁰ За проучавање здравствених прилика неопходан ослонац нашли смо у *Годишњаку о народном здрављу и раду здравствених установа и органа и Гласнику Централног хигијенског завода*, који дају извештаје о социјалним болестима, установама за лечење, процесима лечења, броју лекара и слично.

У истраживању је, уз коришћење историјског метода, сакупљена необјављена архивска грађа, која се у највећој мери налази у Архиву Југославије. То су фондови и збирке, који нам пружају могућност да објективно посматрамо догађаје на простору Косова и Метохије. Требало би издвојити извештаје из фонда Двора Краљевине Југославије, статистике фонда Министарства просвете, записнике и белешке фонда Милана Стојадиновића, извештаја Централног Прес бироа, као и других драгоцених материјала у фондовима различитих министарстава Краљевине Југославије. У Фонду Министарства шума и рудника налази се значајан реферат Комисије за проучавање о опису шума Јужне Србије. Архивску грађу везану за извештаје о исељавању муслимана у Турску и Албанију можемо наћи у фонду Министарства иностраних послова, а такође важан део овог фонда представљају извештаји о односу Југославије са Албанијом, Турском, Италијом и стварање Балканског пакта. У фонду Централног прес бироа могу се наћи чланци из различите домаће и стране штампе тако да је нама био од користи нарочито за недоступну албанску штампу у оригиналу. Од изузетне важности јесте фонд Милана Стојадиновића у коме смо пронашли важне извештаје о политичким, привредним и културним питањима, са посебно детаљним обрађеним изборима. Фонд Министарства просвете је изузетно богат подацима који помажу да се схвати просветна политика државе.

Значајна грађа за истраживање границе, граничних инцидената и војног аспекта наведене теме налази се у Војном архиву (Пописник бр. 17 – Архивска

³⁰ А. Урошевић, *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд 1987; А. Урошевић, *О Косову*, Приштина 2001; Т. Вукановић, *Срби на Косову I-III*, Врање 1986; М. Лутовац, *Гора и Опоље*, Београд 1955; М. Лутовац, *Ибарски Колашин*, Београд 1954; Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, Приштина 1998; Г. Божовић, *По гњиланском крају*, Приштина 2006; Б. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, Београд 1986; Б. Нушић, *С Косова на сиње море*, Београд 2005.

грађа бивше југословенске војске од јануара 1921. до априла 1941. године). У овом фонду могу се наћи извештаји Штаба Треће армијске области о стању на Косову и Метохији, извештаји о ширењу великоалбанске идеје, дејствовањима албанских првака и Косовског комитета, нарочито у годинама пред избијање Другог светског рата.

Такође, од помоћи су били фондови Архива Србије, који нам дају преглед спорова око државних шума и граничних протокола (фонд Суда за ограничавање државних шума), као и реферате и историјате Албаније и Косова и Метохије (збирке БИА). Већина расположивих извора налази се у Београду, што је повољна околност за истраживача, али проблем постоји када је у питању истраживање у локалним архивима на Косову и Метохији, што би осветлило ситуацију на микроплану.

Поред необјављене, у истраживању је била коришћена и објављена грађа. Требало би издвојити резултате пописа становништва, где можемо пронаћи и укрстити податке не само о броју становника, већ и о природном кретању становништва, старосној, полној, поседовној, социјалној структури.³¹ Нарочито важна за проучавање Јужне Србије јесте *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије* издата у Скопљу 1937, чији аутори обрађују географска, економска, друштвена и социјална питања везана за Јужну Србију.³² Значајне извештаје британског посланства у Београду из године у годину о унутрашњој и економској ситуацији у Југославији, војсци и морнарици, као и спољној политици, уз осврт на поједине земље, нама нарочито занимљиво за Албанију и Италију, уредио је Ж. Аврамовски.³³ Од значаја биле су нам и Стенографске белешке Сената и Народне скупштине Краљевине Југославије, где се расправљало о различитим актуелним питањима у Јужној Србији. Општи преглед бановина уз посебан осврт на географски положај, политичку и економску ситуацију налазимо у *Алманаху Краљевине Југославије*.³⁴ Од изузетне важности за свако истраживање јесу Статистички годишњаци Краљевине Југославије, који пружају податке о

³¹ Дефинитивни попис становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931, Сарајево 1940.

³² *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937.

³³ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, књ. 2 Загреб 1986.

³⁴ *Алманах Краљевине Југославије, Вардарска бановина*, Скопље 1931;

конфигурацији и клими, становништву, привреди, култури и социјалним питањима.

Као непосредан извор и сведок догађаја, од изузетног значаја за изучавање Косова и Метохије у међуратном периоду била је и штампа и периодика настајала на простору Вардарске, Зетске и Моравске бановине (*Јужни преглед*, *Српско Косово*, *Вардар*, *Зетски гласник*, *Службени лист Вардарске бановине* итд), али и београдски листови *Политика*, *Време*, *Правда* итд који су свакодневно бележили бурне политичке и друштвене догађаје.

Требало би поменути да нам извештај део архивске грађе и литературе који се односио на Стару Србију (која је поред Косова и Метохије, обухватала Санџак и Македонију), Јужну Србију (која је поред Косова и Метохије обухватала и Македонију, Санџак и део Црне Горе) и Вардарску бановину (која је обухватала већи део Косова и Метохије, али и Македонију и јужне делове централне Србије) није дозвољавао да прецизније обратимо пажњу на Косову и Метохију, па смо у неким случајевима морали да се ослонимо на уопштавање. Такође, с обзиром на то да су Косово и Метохија припадали трима бановинама, имали смо потешкоће да издвојимо податке који се конкретно односе на ову територију, па смо били принуђени да посматрамо у неким случајевима општине и градове који данас улазе у састав Косова и Метохије.

Тема је обрађивана по тематском принципу, због јаснијег и објективнијег представљања компликоване слике простора Косова и Метохије. У уводу и осам поглавља покушали смо да укажемо на битне проблемске целине и сумирамо резултате настојања југословенске државе да модернизује и унапреди пасиван простор Јужне Србије, а самим тим и Косова и Метохије. Причу је било неопходно започети од турског доба (1878-1912), односно од формирања Прве Призренске лиге, исказивања идеје о Великој Албанији, до Балканских ратова и ослобођења 1912. године. Непосредан увод у истраживања која следе у наредним поглављима, представљали су Косово и Метохија у саставу југословенске државе (1918-1929), односно у периоду који је претходио успостављању Шестојануарске диктатуре.

У првом поглављу *Простор и његови потенцијали* направили смо скицу простора Косова и Метохије, која се односи на опис антропогеографских, географских и историјских прилика на основу података из локалне штампе и радова антропогеографа, етнолога и историчара. Објаснили смо њихов геополитички и стратегијски значај као граничног и као средишњег простора Балкана.

Поглавље *Држава и њено функционисање на Косову и Метохији* бави се државном и бановинском влашћу, у оквиру којих су се налазили Косово и Метохија у периоду 1929-1941. Покушали смо да на основу архивских података, статистичких годишњака, реферата, извештаја са инспекцијских путовања, издвојимо буџете и финансирања југословенске државе у овај простор и да направимо компаративни увид у улагања. Сагледали смо административни апарат и улогу војске, полиције и жандармерије у стабилизацији и модернизацији друштва Косова и Метохије.

У трећем поглављу *Друштво Косова и Метохије* анализирали смо становништво и његове демографске, националне, верске, социјалне, полне, старосне, поседовне, здравствене структуре. Описали смо особености и друштвену физиономију већих градова и вароши на Косову и Метохији, њихов значај и развој у међуратном периоду, као и типологију сеоских насеља. Посебан истраживачки напор био је посвећен миграцијама са овог простора из политичких и економских разлога, што се нарочито односи на исељавање муслимана у Турску и друге земље.

У четвртом поглављу *Југославија, велике силе и балканско окружење* анализирали смо како велике силе, пре свега Италија и Велика Британија, утичу на ситуацију у држави и како се односи са суседима, Бугарском, Румунијом и Грчком, а пре свега Албанијом, преламају у утицајима великих сила. Посебно смо истражили сложени однос Краљевине Југославије са Албанијом, која је била непријатан сусед са немирном границом. Покушали смо да сагледамо на који је начин великоалбанска идеја, која је била присутна деценијама међу албанским становништвом, долазила у сукоб са идејом "интегралног југословенства" коју је монархдиктатура покушала да спроведе. С обзиром на напетост у односима са

суседима, постојао је проблем на граници који се јављао у облику различитих инцидената, односно пропагандне активности и илегалних прелазака границе, па смо томе посветили последњу целину у овом поглављу.

У петом поглављу *Унутрашњополитичке прилике на Косову и Метохији* осврнули смо се на присутност и утицај политичких странака на Косову и Метохији, како су политичари видели простор и друштво које је на њему егзистирало и ко су били носиоци страначког живота. Парламентарни избори, избори за сенаторе, као и општински избори су историографски само делимично дотицани обрадом других тема. У раду смо покушали да прецизно и целовито реконструишемо и прикажемо резултате избора, изборних борби, пропаганду и изабране посланике. У посебном делу покушали смо да представимо биографије утицајних људи у овом периоду са простора Косова и Метохије (посланика и сенатора, градских поглавара, верских поглавара и културних и јавних личности).

У шестом поглављу под називом *Привреда Косова и Метохије: Између економског развоја и стагнације* бавили смо се анализом широког корпуса привредних питања. С обзиром на то да се већина становништва бавила пољопривредним делатностима, посветили смо томе посебну целину, у оквиру које смо показали и резултате аграрне реформе и упоредили различите погледе из постојеће литературе. Да би се разумео покушај државне модернизације било је нужно указати на економске потенцијале подручја, природне ресурсе и њихову експлоатацију, развој саобраћајне мреже, статус трговине и занатства у периоду индустријализације и развој банкарства. Преко прецизних података разних министарстава и литературе анализирали смо обим и структуру инвестиционих радова на овом подручју. На крају, покушали смо да идентификујемо представнике економске елите у индустрији и њихов однос према држави.

У седмом поглављу *Културно – просветне и верске прилике на Косову и Метохији* осврнули смо се пре свега на значајно културно-историјско наслеђе Косова и Метохије, а затим смо, на основу богате грађе фонда Министарства просвете и систематизовањем досадашњих историографских сазнања, реконструисали државну интервенцију у просвети, мрежу народних, средњих, грађанских и учитељских школа. Обратили смо пажњу на школску

администрацију, ученике, школе и услове рада и покушали смо да истраживањима одговоримо на питање о учешћу националних мањина у наставном процесу као и њиховом процентуалном присуству међу наставничким кадром и ученичком популацијом. Посебну целину посветили смо сложеним верским приликама и покушали да покажемо однос државе и цркве, као и однос са верским заједницама националних мањина.

У осмом поглављу *Свакодневица живота на Косову и Метохији* на основу литературе и извора реконструисали смо свакодневни живот, узајамне односе етничких група, позитивне примере суживота, спој традиционалног и модерног, породични живот и традиционалне обичаје. Преко извештаја Централног хигијенског завода и Министарства народног здравља и локалних домова здравља систематизовали смо здравствене прилике, велике епидемије и статистику болести, здравствено и хигијенско просвећивање, мрежу здравствених институција и укупног медицинског особља. Теме као што су етнички екцеси, разбојништва, уништавање приватне и црквене имовине били су предмет посебне анализе. Пратили смо кроз штампу готово свакодневне вести о физичким и вербалним међуетничким сукобима.

1. УВОД

1.1. У оквиру турске државе (1878-1912)

У Османском царству вилајети су били највеће административно-територијалне јединице, а делили су се на више санџака, који су се даље делили на казе и нахије. Призренски вилајет, основан 1871, био је састављен од Призренског и Скопског санџака, а постојао је у том облику до 1875. када је био расформиран. Косовски вилајет основан је 1877. са седиштем у Приштини, његове границе мењане су у неколико наврата 1879-1888, а последње промене су се десиле 1910. након гушења побуне Арбанаса и због лакшег организовања власти.³⁵

У ратовима 1877-1878. Турске против Русије, Србије и Црне Горе, због успеха српских трупа, османске власти су настојале да утичу на реализацију српских ратних циљева. С обзиром на то да су у овим ратовима учествовали и Албанци нарочито на простору Косовског вилајета, османске власти су их подржавале, пружајући им материјалну помоћ, одликовања племенским вођама и подстицали њихово незадовољство према Србији и Црној Гори.³⁶

Захваљујући османској подршци, код албанског народа почеле су да се јављају аутономистичке идеје. Поједини албански интелектуалци у Цариграду, предвођени Абдул бег Фрашеријем, Васа Пашком и Јани Вретом, формирали су Централни комитет за одбрану албанских права који је 1877. формулисао национални програм управне аутономије за области насељене албанским становништвом у оквиру Османског царства.³⁷ Почетком јуна 1878. у Призрену је одржан састанак око 300 представника албанских племена и муслимана.

³⁵ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, Београд 2009, 1-9; *Административно територијалне промене у НР Србији од 1934-1954*, Београд 1955, 43.

³⁶ М. Јагодић, *н.д.*, 15.

³⁷ Ј. Х. Васиљевић, *Арбанаска лига – арнаутска конгра – и Српски народ у Турском царству (1878-1882)*, Београд 1909, 37; Ђ. Борозан, *Велика Албанија – поријекло-идеје-пракса*, 23; М. Војводић, *Берлински конгрес и Призренска лига*, *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1989, 1-20; Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века: од чифчијства до банкарства*, Београд 1988, 25.

Представници из Косовског вилајета желели су неку врсту племенске самоуправе у оквиру Турске, а представници из јужних крајева, пре свега из Јањинског вилајета желели су самосталност за Албанију. Фрашери и Врета изнели су нацрт Велике Албаније која се састојала од четири вилајета: Јањинског – јужна Албанија са Епиром и Јањином; Скадарског – северна и средња Албанија око Скадра, Тиране и Елбасана; Битољског - Скопље, Дебар, Тетово, Гостивар, Прилеп, Велес, Битољ, Охрид; Косовског - Пећ, Ђаковица, Призрен, Нови Пазар, Митровица, Сјеница, Приштина, Гњилане, Прешево, Куманово.³⁸ (На том простору је тада живело око 2.5 милиона становника, од којих је према подацима Б. Храбака, било 44% Арбанаса, 20% Македонаца, 11.5% Срба, 9.5% Турака – Османлија, 9% Грка и 6% свих осталих.³⁹ Ц. Белегу износи да је на том простору било становништва 2/3 муслиманске а 1/3 хришћанске вере.⁴⁰) На крају збора, објављени су Статут и Упутства за рад Централног одбора, у којима је наглашено да ће се "Лига борити оружјем за одбрану своју територије", а са "главним циљем очувања царских права његовог величанства султана".⁴¹ Захтевали су да се поменуте области уједине у један вилајет, да администрација буде поверена Албанцима, да се настава у школама и поступак у судовима води на албанском језику и да регрути обављају своје дужности на наведеној територији.⁴² Био је изабран најстарији члан Иљаз паша Дебар за председника, као и комисија за иностране, унутрашње и финансијске послове.⁴³

Међутим, на Берлинском конгресу, на завршетку рата, албанско питање није било посебно решавано. Србија, Црна Гора и Грчка добиле су територијална проширења, а одредбе да се Црној Гори између осталог припоји Плав и Гусиње, нарочито су поразиле Албанце у Косовском вилајету.⁴⁴ Албанци нису хтели да одустану од Улциња где је живело 4.500 албанских католика и 3.500 албанских

³⁸ Ј. Х. Васиљевић, *н.д.*, 40; С. Скенди, *н.д.*, 31-53.

³⁹ Б. Храбак, Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880, *Историјски часопис*, XXII-XXIII (1978-1979), 165-166.

⁴⁰ Архив Србије (у даљем тексту АС), БИА, ф. 129, Ц. Белегу, Прва призренска лига, Тирана 1939, 16.

⁴¹ Б. Стули, Албанско питање (1875-1882), *Рад ЈАЗУ* 318, 1959, 323; Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, 25; Ђ. Борозан, *н.д.*, 30-31; М. Јагодић, *н.д.*, 22.

⁴² Група аутора, *Косово-некад и данас, Kosova dikur e sot*(даље у тексту *Косово-Kosova*), Београд 1973, 158.

⁴³ Ц. Белегу, *н.д.*, 22.

⁴⁴ М. Јагодић, *н.д.*, 24.

мухамеданаца који су учествовали у Лигиној организацији и сматрали себе Албанцима.⁴⁵ Мехмед Али паша, турски генерал, који је требало да изврши предају ових области, био је убијен на територији Косовског вилајета, а Плав и Гусиње постали су предмет граничног спора, који је решен 1880. када је Улцињ дат Црној Гори, а Плав и Гусиње су остали у саставу Турске.⁴⁶

Турске власти дозволиле су албанском становништву да у оквиру Лиге организује своје одреде, као и самосталне племенске судове.⁴⁷ Српски народ није био правно заштићен, па је почело његово исељавање, а у Османско царство почели су да долазе Арбанаси мухацири и муслимани из Босне и Црне Горе.⁴⁸ Ускоро је Лига почела да делује ван граница које су турске власти дозвољавале (истерали су турске чиновнике и заузели Скопље), па је Порта решила да покрет угуши 1881, али опет уз одржавање лојалности Албанаца и добрих односа са њима.⁴⁹ Дервиш паша је у говору у Скопљу истакао да би Албанци могли да остваре своје идеје само у саставу турске државе, а потенцирао да је албански покрет нека врста устанка јер су истерали владине људе и нису слушали владине савете.⁵⁰

До следећег већег покрета Албанаца дошло је у мају 1888. у Приштинском, Пећком санџаку и Љуми у Призренском санџаку, под вођством Хаџи Мула Зеке из Пећи, а захтевали су повластице под турском управом. Албанцима је било допуштено образовање "исљахата", па су према свом обичајном праву могли да решавају кривична дела.⁵¹ Српска влада је наредних година, да би у Београду стекла бољи увид у прилике које су владале у Косовском вилајету, отворила конзулате у Приштини и Митровици (у Призрену покушала)⁵², повезивала се са

⁴⁵ Џ. Белегу, *н.д.*, 81.

⁴⁶ Ј. Х. Васиљевић, *н.д.*, 61-78; М. Јагодић, *н.д.*, 25-26.

⁴⁷ М. Јагодић, *н.д.*, 27; Б. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, Београд 1986, 44.

⁴⁸ Ђ. Микић, *н.д.*, 26.

⁴⁹ М. Јагодић, *н.д.*, 28-30; М. Војводић, *н.д.*, 19-20.

⁵⁰ Џ. Белегу, *н.д.*, 133. Паша се у говору распакао а Џ. Белегу у својој књизи наводи да је држао марамицу натопљену соком од црног лука.

⁵¹ М. Јагодић, *н.д.*, 36-37.

⁵² Више о томе Д. Батаковић, *Покушај отварања српског конзулата у Призрену (1898-1900), Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Београд 2006, 125-137.

виђенијим људима и подржавала оснивање и рад српских организација за национално-културни живот српског живља.⁵³

Критска криза и грчко-турски рат 1897. такође је довела да у Косовском вилајету настане анархија, а албанско становништво је пратило догађаје на Криту, који су у тим годинама ескалирали. Албанци из Косовског вилајета су учествовали у грчко-турском рату, а након завршетка сукоба турске власти биле су толерантније према њима, па је било више качачких активности.⁵⁴ Порта је требало да спроведе реформе у циљу побољшања положаја хришћана у Царству, односно да хришћани буду изједначени са муслиманима пред законом.⁵⁵ Српска влада је 1898. тражила од Порте да заштити своје поданике српске националности од албанских напада.⁵⁶ За мировну конференцију у Хагу штампана је "плава књига" под насловом "Преписка о арбанаским насиљима у Старој Србији 1898-1899" на српском и на француском језику, али није била поднета на увид европској јавности под утицајем Аустро Угарске.⁵⁷

Албанци су се организовали у нови покрет назван Пећка лига у јануару 1899. на челу са пећким прваком Мула Зеком, а захтевали су да им се не одузима оружје, да им се не шаљу комисије и да им се не намећу реформе.⁵⁸ Ситуација се заоштравала у наредним годинама, а нарочито 1901. када је српска влада наоружала пушкама српско становништво у селима Ибарског Колашина, што је наишло на албански отпор. Иса Бољетинац и други албански поглавари на своју руку су претраживали српска села у потрази за оружјем.⁵⁹ Србија је 1902. изнела свој реформски план Турској у коме је захтевала разоружање Албанаца или

⁵³ Р. Рајовић, *н.д.*, 48-49; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд 1989, 233.

⁵⁴ М. Јагодић, *н.д.*, 48-49; *Косово-Kosova*, 159.

⁵⁵ Ђ. Микић, *н.д.*, 43.

⁵⁶ М. Јагодић, *н.д.*, 52; Ђ. Микић, *н.д.*, 43.

⁵⁷ *Косово и Метохија у српској историји*, 253.

⁵⁸ Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд 2001, 10.

⁵⁹ М. Никшић, Стање у Турској на Косову и Метохији за време последње деценије њихове владавине, *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд 1988, 369; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, 191; Д. Батаковић, Истрага оружја у Ибарском Колашину, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, 139-154.

наоружање Срба, појачање турских гарнизона, довођење бољег чиновништва и административно-судску реформу са већим учешћем Срба.⁶⁰

На састанку руског и аустро-угарског владара у Мирцштегу 1903. биле су предвиђене реформе за Порту које су превиђале њихово спровођење уз надзор европских сила, а подразумевале су између осталих реформу жандармерије, заокруживање административних области према националној припадности становника, преуређење управе и судства у које би били примани и хришћани, такође и мешовите комисије за утврђивање штете током нереда.⁶¹ Албанци су одреаговали антиреформски већ почетком 1904. и тражили су повратак на стање какво је било пре 1903, што је било праћено бројним нередима у Косовском вилајету.⁶² Стање на Косову и Метохији било је веома анархично, арбанашко разбојиштво се, према речима приштинског конзула Мирослава Спалајковића, повећавало.⁶³

У Османском царству долази до промене организовањем младотурске организације Комитета уједињења и напретка, чији је циљ био промена режима, враћање устава из 1876. и модернизација државе уз слободу, једнакост и равноправност свих грађана.⁶⁴ Ова организација је омогућила стварање националних политичких организација, а након смене султана Абдула Хамида II, нова власт Махмуд V Решада је покушала да Албанце из Косовског вилајета придобије на своју страну.⁶⁵ Међутим, албанско становништво је убрзо показало незадовољство младотурским покретом и његовим деловањем, пре свега јер је порез био повећан а и предвиђао је да мушкарци свих вероисповести могу служити војску. Дошло је до устанка против овог режима на пролеће 1910. са средиштем у околини Призрена и у Метохији.⁶⁶ Повод је био покушај турских

⁶⁰ Д. Батаковић, Основе арбанашке превласти на Косову и Метохији, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, 110.

⁶¹ М. Јагодић, *н.д.*, 78-79; М. Никшић, *н.д.*, 375-376.

⁶² М. Јагодић, *н.д.*, 82-91; В. Стојанчевић, *н.д.*, 223.

⁶³ Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988, 267-269.

⁶⁴ Б. Храбак, Косово према Младотурској револуцији 1908, *Обележја*, бр. 5, Приштина 1974, 107-149.

⁶⁵ М. Јагодић, *н.д.*, 98-99.

⁶⁶ Стојан Зафировић, Моје службовање у српским школама у Старој Србији у време последњих година турске владавине, *Савременици о Косову и Метохији*, 398; Б. Храбак, *Косово према младотурској револуцији 1908. године*, 107-151.

власти да врати на дужност протеране турске чиновнике, али је устанак био угушен.⁶⁷

Младотурци су након двогодишње владавине схватили да не могу да примене начела либерализма или верске и националне равноправности на Турску па су усвојили нова правила крајем 1910. која су подразумевала давање већих права муслиманима.⁶⁸ Посета султана Косовском вилајету у јуну 1911. је такође требало да представља промену у односима са албанским становништвом. Султан је том приликом дао амнестију и новац за "мирење крви".⁶⁹ Међутим, албански прваци нису били задовољни обећањима и желели су више пре свега у остварењу својих националних интереса. У октобру 1911. образован је у Скопљу тајни комитет који је требало да ради на остваривању аутономне Албаније на челу са Хасан бег Приштином. Од албанских политичара из Цариграда предвођених Исмаил Кемалом дошла је идеја да се организује општи албански устанак у Косовском вилајету на пролеће 1912, што је започело у Пећком сацаку, али се није проширило.⁷⁰ Младотурци нису желели да репресивним одговором изазову још озбиљнији покрет. Међутим, са албанским активностима се наставило, а Хасан бег Приштина је захтевао између осталог право ношења оружја, да чиновници Албанског, Битољског, Скадарског и Јањинског вилајета буду Албанци или да знају албански језик, признавање албанског језика као званичног, оснивање медреса на албанском језику, као и општу амнестију за побуњенике. Цариград је прихватио све албанске захтеве с тим да се делимично дозволи ношење оружја.⁷¹

Под турском влашћу, Косово и Метохија су доживели стагнацију и опадање привредне делатности, а поремећене су и привредне везе села и градова. У градовима су муслимани чинили главну привредну снагу, све до средине 19. века када се издигло хришћанско становништво у социјалном и националном погледу. Српски трговци били су окренути северу, Србији и Аустро-Угарској.

⁶⁷ Д. Богдановић, *н.д.*, 196.

⁶⁸ М. Јагодић, *н.д.*, 107-109.

⁶⁹ М. Јагодић, *н.д.*, 111-112; М. Никшић, *н.д.*, 381.

⁷⁰ Р. Рајовић, *н.д.*, 62-63.

⁷¹ М. Јагодић, *н.д.*, 123-125.

Привреда је била ограничена на земљорадњу и сточарство и на занате у облику кућне радиности, док су индустрија и рударство били тек на зачетку.⁷²

1.2. Део српске државе (1912-1918)

У марту 1912. био је створен Балкански савез Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке против Турске. Непосредно пред рат, арбанашки прваци су донели одлуку да се боре на страни Турске и поред настојања српских власти да придобије Арбанасе.⁷³ Припреме за предстојећи рат подразумевале су, према речима М. Никшића, да се арнаутским првацима покаже да би се рат водио и за ослобођење албанског народа од Младотурака а не само Срба и за завођење реда и мира у земљи који је и њима био потребан.⁷⁴ Међутим, албанско становништво је било уздржано у свом ставу према рату, што се могло видети из одзива за мобилизацију и поред турских претњи (уместо очекиваних 60.000 пријавило се 16.000 Албанаца на Косову и Метохији).⁷⁵ Први балкански рат, од октобра 1912. до маја 1913, довео је до ослобођења Косова и Метохије од турске власти, од стране 3. српске армије под командом генерала Боже Јанковића, која је 30. октобра ослободила Призрен, а 4. новембра 1912. заједно са црногорском војском и Ђаковицу.⁷⁶ Према одредбама Букурешког мировног уговора 1913. Косово и део Метохије са Призреном припојени су Краљевини Србији, а Пећ, Ђаковица и Исток у Метохији Краљевини Црној Гори.⁷⁷ Тако су се Косово и Метохија нашли у оквирима две српске државе, што је захтевало ново уређење.

Српске цивилне власти у "ослобођеним крајевима" биле су организоване упоредо са напредовањем српске војске. У Скопљу је био Штаб врховне команде у оквиру кога је постојало Полицијско одељење на челу са инспектором полиције, које је организовало цивилну управу. Требало је пре свега груписати села у општине а општине у срезове, а такође инсистирало се на једнакости грађана без обзира на верску и националну припадност. Краљевим указом донета је Уредба о

⁷² Ђ. Микић, *н.д.*, 240.

⁷³ Р. Рајовић, *н.д.*, 55; Ђ. Микић, Албанци и Србија у балканским ратовима 1912-1913, *Историјски гласник* 1-2 (1986), 60.

⁷⁴ М. Никшић, *н.д.*, 382.

⁷⁵ Д. Богдановић, *н.д.*, 207.

⁷⁶ Р. Рајовић, *н.д.*, 31; Више о Балканском рату: Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија, Први балкански рат*, 1. том, Београд 1912; М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912*, 1. том, Београд 1929.

⁷⁷ Р. Рајовић, *н.д.*, 31.

уређењу ослобођених предела у децембру 1912. (слична Привременом закону о уређењу ослобођених предела од 15. јануара 1878) која је подразумевала уређење општина, функционисање срезова, организацију судова, као и једнакост свих грађана пред законом, којом је гарантована слобода свих вероисповести, а забрањен прозелитизам.⁷⁸ М. Јагодић наглашава да је значај ове уредбе у томе што је она била први општи правни акт којим је започета интеграција новоослобођених области у правни систем Краљевине Србије.⁷⁹ Ова уредба је престала да постоји онда када је склопљен Букурешки мир (август 1913) и када је укидањем Врховне команде дошло до раздвајања цивилне од војне власти, па је донета нова у августу 1913. уз исту структуру као и претходна али са извесним разликама у садржају.⁸⁰

Други балкански рат изазван је у јулу 1913. на иницијативу Бугарске која је Албанцима окупљеним око Исмаила Кемала обећала проширења у Србији. Албанци су уз помоћ Аустро Угарске у септембру 1913. спровели упад у западну Македонију и према Ђаковици и Призрену.⁸¹

Новоослобођене области припале су Србији пре свега Лондонским уговором којим је Османско царство дало чланицама Балканског савеза све територије западно од линије Енос – Мидија без Албаније, а затим је Букурешким уговором решено разграничење Србије и Бугарске. У септембру 1913. "нови крајеви" присаједињени су Србији прогласом краља Петра, и одлучено је да ће се у њима управљати краљевим уредбама и решењима владе. У овим областима није било самоуправних тела, бирачког права, слободе штампе, говора, окупљања, удруживања. Највећи број закона било је донето истог месеца. Посебне уредбе биле су оне за грађевинску делатност, о јавној безбедности у ослобођеним областима (која је била на снази до јануара 1914. када је замењена новом уредбом), о шумарству, о средњим школама, о граничној трупи, о рударству, о порезима, о регистравању радњи, о судовима, о насељавању, повластицама

⁷⁸ М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912-1914 : правни оквир*, Београд 2010, 11-13, 16-23.

⁷⁹ *Исто*, 23-24.

⁸⁰ *Исто*, 25.

⁸¹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, 33-38.

привредних предузећа и друге уредбе. Влада је сматрала да становништво нових крајева није било спремно да прихвати сва права и обавезе Устава па их је требало припремити, а да би изузетан режим требало да траје шест година јер је то био неки оптималан период за прилагођавање грађана за живот у Србији.⁸²

Након ослобођења Јужна Србија, а самим тим и Косово и Метохија, била је у лошем аграрном и агрикултурном погледу. Обрађена земља заузима је само 17%, шума 23% а сав остали део био је неискоришћен. Тако су сеоска насеља била веома ретка, као и густина становништва. Становништво, нарочито српско није имало своју земљу већ је живело на тзв. чифлицима. Арбанаса и Турака било је у Јужној Србији за време ослобођења скоро 30%.⁸³

Најтежи задатак који су државне власти требало да уреде био је положај Арбанаса у ослобођеним крајевима и њихов однос према српској и црногорској држави, јер се велики број није мирио са изгубљеним повластицама и привилегијама које су имали у Османском царству. Дошло је до иселавања појединаца у Турску, пре свега ага и бегова који су продавали своја имања да не би пали под удар аграрне реформе. Према мишљењу учитеља Тодора Михаиловића, који је извештавао о приликама на Косову и Метохији, негативни резултати били су постигнути "непаметним поступцима српске власти и забраном иселавања Арнаута у Турску и Албанију, јер су политичарима били потребни гласови".⁸⁴

За време Првог светског рата аустроугарска и бугарска војска окупирале су области Косова и Метохије. Аустро-Угарска је преузела низ мера у својој окупационој зони, па је тако увела делимично администрацију на албанском, отварала албанске школе итд.⁸⁵ Рат је затекао немирну границу Србије и Албаније, присталица српске политике Есад паша био је у емиграцији у Италији, а у Албанији су били нереди. Албанско становништво Косова, Метохије и западне Македоније ишчекивало је рат као прилику да се ослободи власти српске

⁸² М. Јагодић, *Уређење*, 31, 33, 45-58, 63-110, 112.

⁸³ А. Урошевић, Аграрна реформа и насељавање, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937, 819.

⁸⁴ АС, БИА, ф. 121, Тодор Михаиловић, Арнаути на Косову и Метохији, 5. фебруар 1945.

⁸⁵ *Косово-Kosova*, 167.

државе.⁸⁶ Српска влада је тражила подршку у Есад паши, албанском главару, па је са њим склопила два споразума 1914.⁸⁷ Аустроугарска је настојала да на граници према Албанији отвори још један фронт против Србије, па је финансирала и наоружавала албанску емиграцију са територије Косова и Метохије (групе Бајрам Џурија, Хасана Приштине и Исе Бољетинија).⁸⁸ Упади у Србију од почетка рата нису престајали, а онда када је у јесен 1915. Бугарска ушла у рат Арбанаси регрутовани у српску војску масовно су дезертирали.⁸⁹ Косово и Метохија били су ослобођени у октобру 1918. од стране Друге српске армије под командом војводе Степе Степановића, па су ови крајеви опет ушли у састав српске државе.⁹⁰

1.3. У саставу југословенске државе (1918-1929)

Након завршетка рата, током октобра 1918. јединице српске војске вршиле су и неке функције цивилне власти на Косову и Метохији, али није било једноставно поново успоставити власт и вратити у мирнодопски живот албанско становништво.⁹¹ Прво је требало образовати војне и полицијске органе, осигурати саобраћајнице и разоружати непоуздано арбанашко становништво,⁹² што је држава покушавала да реши дејствовањима војске и жандармерије и компликованом законском процедуром за издавање оружаних листова.⁹³ Међутим, резултати на терену нису одговарали броју ангажованих кадрова.⁹⁴

Политички живот на Косову и Метохији у годинама након рата почиње да се уређује. Влада је расписала изборе за народне посланике из Старе Србије и

⁸⁶ Д. Богдановић, *н.д.*, 218.

⁸⁷ Погледати више о томе – Д. Батаковић, *Српска влада и Есад паша Топтани*, Београд 1991, 35-56; Д. Батаковић, *Есад паша Топтани и Србија (1912-1915), Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, 201-237.

⁸⁸ Ж. Аврамовски, *Границе Краљевине СХС са Албанијом, Историја 20. века*, бр. 1-2, Београд 1992, 40; А. Митровић, *Албанци у политици Аустро-Угарске према Србији 1914-1918, Срби и Албанци у 20. веку*, Београд 1991, 79-104.

⁸⁹ *Косово и Метохија у српској историји*, 295; Б. Храбак, *Стање на српско-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и Македонији, Србија 1915*, Београд 1986, 80-85.

⁹⁰ Р. Рајовић, *н.д.*, 65.

⁹¹ Б. Храбак- Д. Јанковић, *Србија 1918*, Београд 1968, 181-183; Више о томе Д. Тасић, *н.д.*, поглавље *Успостављање власти, отпори и реакција*, 29-53; Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 1, Београд 1998.

⁹² Б. Храбак-Д. Јанковић, *н.д.*, 185-186.

⁹³ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, 2. том, Београд 1998, 750-759.

⁹⁴ Д. Тасић, *н.д.*, 477.

Македоније у марту 1919, а сваки округ је имао право на два повереника у Народном представништву. Већина представника се прикључила радикалском или демократском посланичком клубу.⁹⁵ У Привремено народно представништво ушла су 24 представника из Јужне Србије. На парламентарним изборима 1920, у Јужној Србији највише успеха имала је Демократска странка, а затим Народна радикална странка. Комунисти су 1920. добили два мандата – у призренском и рашко-звечанском изборном округу, а у целој Јужној Србији освојили су 18 мандата. Јака комунистичка пропаганда имала је упориште у незапослености, сиромаштву и правној анархији у косовско-метохијској области.⁹⁶ На наредним изборима 1923. радикали су добили већи број посланичких мандата у односу на демократе, захваљујући изборним техникама и притисцима на бираче.⁹⁷

На простору Јужне Србије била је проширена међу градским становништвом Радикална странка, пре свега зато што је била у сарадњи са муслиманима. Муслимани Македоније, Косова, Метохије и Санџака у сарадњи са муслиманским представницима из Босне и Херцеговине формирали су у децембру 1919. Странку јужних муслимана или Џемијет на челу са Нечип бег Драгом. Он је био чифлик-сахибија из Мојстира у Санџаку, великопоседник (имао је око 5000 ха земље у селу Драги код Мојстира и две пилане од којих је једна била у Косовској Митровици). Његов син био је Ферат бег Драга који је након смрти Нечиба 1921. преузео очеву улогу.⁹⁸ Седиште ове организације било је у Скопљу, а захтевала је на првом месту верско-просветну аутономију са уједињеном верском управом за целу земљу, организовање шеријатских судова за брачне, породичне и наследне ствари, очување вакуфских и меарифских имања, увођење матерњег језика у верском образовању за несловенске муслимане, изузеће вакуфских имања од распарчавања, изузеће беглукче земље од аграрне реформе, давање накнаде беговима за неплаћене приходе од стране чифчија итд.⁹⁹ Доминација муслимана албанско-турског порекла била је утицајна у Митровици, Вучитрну, Ђаковици,

⁹⁵ Б. Храбак, *Џемијет*, 65-66.

⁹⁶ Р. Рајовић, *н.д.*, 67.

⁹⁷ В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, 69.

⁹⁸ *Косово-Kosova*, 188.

⁹⁹ Р. Рајовић, *н.д.*, 97.

Приштини, Подујеву, Призрену а нешто мање у Пећи, Гњилану и Урошевцу.¹⁰⁰ Најјачи део чинили су богати припадници муслиманске чаршије, као и група високог државног чиновништва, адвоката и трговаца.¹⁰¹ Радикалима је сметало то што Џемијет жели да оствари своју политику једино у страначким штабовима, а не да је приближи локалним хришћанским политичким елементима и није хтео да прихвати програм ниједне политичке групе.¹⁰² Џемијет је као основне циљеве истицао развој муслимана, искрених и лојалних грађана Краљевина СХС, решење аграрног питања, давање могућности произвођачима дувана да повећају најважније културе јужних крајева, слобода и сва права законом загарантована и за муслимане као и остале грађане, онемогућавање самовлашћа и незаконитости у јужним крајевима.¹⁰³

Џемијет се појавио на изборима први пут 1920. када је добио 12 посланичких места. Оријентисао се више на сарадњу са Радикалном него са Демократском странком, међутим, након неиспуњавања захтева образовали су свој посланички клуб.¹⁰⁴ Радикалско-демократска влада је понудила Џемијету нагодбу да дају своје гласове за владин предлог устава, а њима је обећано да ће бивши феудални господари добити и новац и земљу.¹⁰⁵ На парламентарним изборима 1923. Џемијет је остварио још боље изборне резултате остваривши 14 посланичких места. Добио је 71.453 гласова што је било 3.3% свих гласова у држави. У метохијском округу добио је 1.955 гласова од укупно 10.690, а запаженији успех имао је у звечанско-рашком округу где је добио 6.646 гласова од 15.375.¹⁰⁶ Међутим, на изборима 1925. Џемијет је наступио у опозицији због неиспуњавања захтева од стране владе, односно тога да се аграрно питање у Старој Србији и Македонији реши тако да се муслиманима загарантује максимум земље. Џемијет је прелазио у опозицију, а такође се и поцепао на две струје, једне уз Ферхат бег Драгу и друге која је остала уз радикале.¹⁰⁷ Радикали су на овим

¹⁰⁰ Г. Кривокапић - Јовић, *Оклоп без витеза*, Београд 2002, 165.

¹⁰¹ Г. Кривокапић - Јовић, *н.д.*, 173.

¹⁰² Б. Храбак, *Џемијет*, 81.

¹⁰³ Б. Храбак, *Џемијет*, 127.

¹⁰⁴ Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979, 83, 103-104.

¹⁰⁵ Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, Загреб 1961, 348-352.

¹⁰⁶ *Косово-Kosova*, 188.

¹⁰⁷ Б. Храбак, *Џемијет*, 260-261.

изборима успели да Џемијет не добије ниједног посланичког представника, па је распад био неминован. Џемијет је добио свега 12.488 гласова.¹⁰⁸ Ова организација је полагано нестајала до 1927. када је потпуно ишчезла са политичке сцене.¹⁰⁹

Положај националних мањина у Краљевини СХС био је одређен бројним уредбама, па самим тим и албанске на Косову и Метохији. Арбанаса је према попису из 1921. у Југославији било 439.657, према попису из 1931. 505.259, а између два рата на Косову и Метохији чинили су око три петине или 60% становништва.¹¹⁰

Још према Берлинском конгресу Србија је преузела и заштиту националних мањина, према том уговору била је закључена равноправност грађана без обзира на веру и вероисповест.¹¹¹ Сан Жерменским уговором од 10. септембра 1919. Краљевина СХС је преузела на себе обавезу да сви становници имају заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, расу и веру, као и да сви становници нове државе имају право на слободно вршење своје вере, чије исповедање није у супротности са јавним поретком и моралом. Такође, предвиђено је да сви грађани буду једнаки пред законом, имају иста грађанска и политичка права, без обзира на расу, језик и веру, као и да разлике у вероисповести не би смеле да сметају у уживању грађанских и политичких права, нити нарочито за пријем у јавне службе, звања и почести или за вршење разних занимања. Није било ограничења у употреби језика у приватним и трговачким односима, нити у погледу вере, штампе и за издања сваке врсте, као ни на јавним зборовима, и да су се припадници других језика, осим званичног, могли служити својим језиком, било усмено, било писмено пред судовима. Припадници националних мањина имали су право да о свом трошку подижу, управљају и надзиру добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе с правом да се ту служе слободно својим језиком и слободно исповедају своју веру. Такође, држава се обавезала да у варошима и срезovima у којима су у већој

¹⁰⁸ Б. Глигоријевић, *н.д.*, 156-158.

¹⁰⁹ Г. Кривокапић-Јовић, *н.д.*, 163-187.

¹¹⁰ Р. Рајовић, *н.д.*, 90.

¹¹¹ Д. Богдановић, *н.д.*, 224.

мери становали припадници других језика да олакшице у смислу обезбеђивања наставе у основним школама на њиховом сопственом језику. На крају, држава се обавезала да се питања породичног и личног статуса муслимана регулишу по муслиманским обичајима.¹¹² На основу ових чланова видимо да су била предвиђена широка права заштите националних мањина, самим тим и албанске, односно да није било разлике између припадника различитих мањина.

Устав од 1921. истицао је да су сви грађани једнаки пред законом, а такође и то да је мањинама дозвољена основна настава на њиховом матерњем језику. Поред модерних начела које је Краљевина СХС почела да примењује, припадници албанске националности супротстављали су се организованој власти пре свега јер су навикли на своје племенске обичаје и закон Леке Дукађинија, а такође сматрали су непријатељском ту државу и јер су изгубили привилегован положај који су имали у Турском царству.

Албанци су учествовали у политичком и парламентарном животу не само преко Џемијета већ и преко Демократске странке (на изборима 1927. за Народну скупштину била су изабрана 3 Албанца на радикалној и 1 на демократској листи). Припадници албанске националности имали су активно бирачко право као и остали југословенски држављани, али су пасивни бирачи морали да знају службени језик. Припадници албанске мањине били су бирани у општинске а такође и среске органе власти. Често наглашаван неповољан албански положај у југословенској држави тешко је уопштавати, јер је било непоштовања закона и полицијског и жандармеријског насиља и према другим националним групама. Ипак, српска држава је права албанске националне мањине и поред прокламованих одредби држала на минимуму. Слободно су испољавали веру, верске законе и имали верске школе али је проблем био у школству, сва деца су ишла у редовне основне школе, па је мали број албанске деце похађао наставу.¹¹³

¹¹² М. Јовичић, Уставноправни положај припадника албанске националности, *Срби и Албанци у 20. веку*, 139-144.

¹¹³ М. Јовичић, *н.д.*, 142.

Јужна Србија је била покрајина у Србији која је била састављена од 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и делова Црне Горе. До доношења устава 1921. у Србији је била подела територије на округе, срезове и општине. Број округа и срезова био је исти као и пре рата, уз додатак Босилградског и Царибродског. Уместо дотадашњих седам покрајина Законом од 26. априла 1922. установљена је подела на области као административне целине (33 области). Територија Косова и Метохије била је подељена у неколико области – у оквиру Врањске области налазио се из Косовског (Приштинског) округа Гњилански срез, у оквиру Косовске области налазио се Косовски округ (Грачанички, Лапски, Неродимски, Шарпланински, Горски и Подгорски срез), део Топличког (Прокупље и Куршумлија), Призренски округ, из Врањског округа Јабланички срез, у оквиру Рашке области био је Звечански округ (Митровачки, Дренички и Вучитрнски срез), у Зетској области налазио се Метохијски округ (Источки, Ђаковички и Пећки срез).¹¹⁴

После 1918. Косово и Метохија спадали су у неразвијена подручја Југославије, а пољопривреда је била основна привредна грана. Екстензивна производња, примитиван начин обрађивања земље и доминација малог поседа (34.3% чинили су поседи до 2 ха) утицали су на то да пољопривреда остане на ниском ступњу развоја, па је цела Јужна Србија имала 22.7% обрађене земље.¹¹⁵ Насељеници су унели неке новине у обради земље, староседеоци су почели да користе плуг, повећавао се број обрадивих површина, мада је све то споро продирало на косовско-метохијско село. Становништво се највише бавило земљорадњом, сејањем кукуруза, затим пшенице, док је крмно биље било јако мало заступљено.¹¹⁶ Воћарство (гајење јабука и шљива) је било развијено у Метохији (воћни расадници у Косовској Митровици, Призрену и Урошевцу), па су од 1918. предузете мере за унапређење ове граде привреде. У косовско-метохијском подручју било је развијено свиларство, односно гајење свилених

¹¹⁴ *Административно-територијалне промене*, 45-48; Уредба о подели земље на области, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 92, 28. април 1922, 1-2.

¹¹⁵ М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999, 176-177.

¹¹⁶ М.Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933, 11.

буба (чувена "призренска свила").¹¹⁷ Сточарство је било екстензивно, а квалитет стоке слаб. На подручју целе Јужне Србије било је 1928. 13.3 % стоке у односу на целу Краљевину СХС.¹¹⁸ У Приштини је била основана сточарска станица, у Призрену Државна ергела, а у Пећи Пољопривредна школа сточарског смера. Најчешће су се гајиле овце, говеда, свиње, затим коњи, биволи, магарци и мазге.¹¹⁹

Косовско-метохијска област имала је велики број нерешених проблема, а један од највећих било је аграрно питање. Прва одредба која се односила на насељавање овог простора донета је у фебруару 1914 (Уредба о насељавању јужних крајева). Од предвиђене површине за насељавање подељено је до 1928. свега 49.5% поседа, 22.7% чинила су "безвласничка имања" која су муслимани трајно напустили.¹²⁰ До 1929. подељено је 86.244 ха земље, подигнуто 5.745 кућа и насељено 8.219 породица.¹²¹ Највећи број насељеничких кућа подигнуто је у Пећи, Урошевцу, Ђаковици, Вучитрну, али је велики терет око изградње падао на саме колонисте.¹²² Насеља су подизана пре свега на местима која су била критична и небезбедна због пролаза качака, па су стога колонисти били највише изложени сукобима. Највише колонија у односу на целу Јужну Србију било је подигнуто до 1925. на Косову у грачаничком, лапском, вучитрнском, гњиланском и неродимском срезу. Насељеницима је било потребно времена да се адаптирају, нарочито црногорским колонистима, па су у почетку долазили у сукобе са староседеоцима.¹²³

Индустрија је почела да напредује, али веома споро, пре свега јер је била нелојална домаћа конкуренција, превисоки прирези и таксе. Енергетика је почела да улази у употребу. Изградњом хидроцентрале на Ибру 1927. први пут се на Косову и Метохији користила електрична енергија за домаћинства у граду, касније се користила и за пилане и фабрике. Почело се са производњом угља и

¹¹⁷ М. Р. Гавриловић, *н.д.*, 58-65.

¹¹⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 239.

¹¹⁹ *Јубиларни зборник живота и рада 1918-1928*, Београд 1928, 317-337.

¹²⁰ В. Јовановић, *н.д.*, 215.

¹²¹ *Статистички годишњак за 1929*, књ. 1, Београд 1932, 452-453.

¹²² Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928, 19-20; В. Јовановић, Токови и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије, *Токови историје*, бр. 3/2006, Београд 2006, 26-31.

¹²³ Ђ. Крстић, *н.д.*, 74.

рударством, пре свега у Трепчи, руднику Косово код Обилића, у Голешу.¹²⁴ Међутим, рударска производња била је препуштена страним инвеститорима.¹²⁵ Прва пилана породице Драга пренета је из Мојстира 1914. у Косовску Митровицу, а она је 1920. постала акционарско друштво "Звечан АД". На Косову и Метохији је, с обзиром на највише заступљену пољопривреду, 1927. радило осам млинова – парни млин "Липљан" у Липљану, млинови Жарковића и Лабовића у Косовској Митровици, млин "Метохија" АД у Пећи, млин Антонија Попадића и синова у Ракошу, млин Пећке трговинско- индустријске банке у Пећи, млин Шукрије Рамадановића у Приштини, млин Ђеке Чибарића и браће у Јањеву.¹²⁶

Због преовлађивања ситног поседа, сиромашни сељаци тражили су запослење у рудницима, у индустрији, али с обзиром на то да су били неквалификована радна снага добијали су ниске наднице. Због недостатка квалификованог радништва у Јужну Србију је дошао велики број стручњака разних профила и националности.¹²⁷ Печалбарство је било основна карактеристика овог поднебља, нарочито из Горског среза.¹²⁸

Занатство је имало своју традицију и било је развијено у време Турака нарочито у градовима. Развита индустрије и прилив индустрије робе довели су до опадања неких заната. Унутрашња трговина развијала се у градским центрима. Сељаци су углавном продавали за потребе града пре свега пољопривредне производе и домаћу радиност, док су се радњама у граду снабдевали занатским производима и индустријском робом. Постојао је велики број мањих радњи, а угрожена безбедност утицала је на промет робе и путника, па је самим тим роба била скупља.¹²⁹ Спољна трговина била је оријентисана према Скопљу и Солуну пре свега због железничке мреже. Извозила се стока, пољопривредни производи и производи дрвне индустрије.¹³⁰

¹²⁴ *Косово-Kosova*, 179.

¹²⁵ М. Белић, *Рударство у Србији*, Београд 1938, 10-12.

¹²⁶ *Косово-Kosova*, 180.

¹²⁷ Р. С. Пурић, Анализа састава радништва и радног тржишта Јужне Србије, *Социјални архив*, бр. 5-6, Београд 1939, 141-142; Р. С. Пурић, Радништво и сиротиња Јужне Србије, *Социјални архив*, август-септембар 1936, 242.

¹²⁸ Р. С. Пурић, О печалбарима Јужне Србије, *Радничка заштита*, бр. 4, Загреб 1934, 169.

¹²⁹ В. Јовановић, *н.д.*, 248-249.

¹³⁰ *Косово-Kosova*, 180.

Краљевина СХС је након рата требало да обнови и саобраћајну мрежу која је претрпела значајна оштећења. Већина пруга била је у власништву државе. Обновљено је и изграђено 388 км, у периоду 1918-1929, државних пруга нормалног колосека. Прорадила је линија Скопље-Митровица 1920.¹³¹ Међутим, Метохија је остала у периферном положају, преко ње више нису водили путеви за Скадар и Драч, јер је Дримска долина била пресечена границом између Југославије и Албаније. Тек касније, изградњом железничке пруге од Приштине до Пећи 1936. Метохија се повезала са Јадранском обалом и северним деловима земље.¹³² Што се тиче друмова, цела Јужна Србија имала је 11% свих друмова у Краљевини СХС, који су били слабог квалитета, и мали број приватних моторних возила.¹³³ Развој поштанско-телеграфског саобраћаја представљао је праву револуцију у животу становника Јужне Србије. Увећана је дужина телеграфских и телефонских линија.¹³⁴ Градови на Косову и Метохији били су условљени развојем комуникационих веза, па су тако Урошевац, Обилић и Пећ због изградње пруге и путева добили на значају, док су Призрен и Ђаковица опадали због затварања границе са Албанијом. Становништво у овим градовима живело је у лошијим условима у односу на остатак Краљевине, због наслеђене културе и менталитета. На селу је живело 76.3% становништва Јужне Србије, а преовладавала су муслиманска села у равницама а хришћанска у брдима.¹³⁵

Државна политика била је усмерена и на повећање и унапређење мреже просветних установа. Број основних школа био је у сталном порасту, с обзиром на њихов значај у описмењавању и ширењу културног просвећивања. Цела Јужна Србија била је подељена на школске области, срезове и општине. Школе је требало да буду финасиране из буџета општина, али су обично то радиле сиромашне сеоске општине, па стога није ни било довољно средстава за њихово одржавање. Радило се по Закону о народним школама из 1904. са изменама и допунама од 23. јула 1919. Све основне школе биле су четвороразредне. Постајао је проблем недостатка зграда, а с обзиром на проблем финансирања школа,

¹³¹ Б. Поповић, *Обнова железница предратне Краљевине Србије у периоду 1919-1920*, Јубиларна књига државних железница Краљевине Југославије, Београд 1929, 96-98.

¹³² *Косово-Kosova*, 60.

¹³³ В. Јовановић, *н.д.*, 290-294.

¹³⁴ *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ.4, Београд 1930.

¹³⁵ В. Јовановић, *н.д.*, 56.

државне субвенције биле су најбитније. Наставни кадар је обично по казни био премештан у Јужну Србију.¹³⁶ У средњим школама је била слична ситуација, муслимански ђаци су избегавали државне гимназије, а остали су неуредно похађали наставу, наставници су учествовали у неморалним и криминалним дешавањима, често су били неквалификовани и одсутни, владао је недостатак школских зграда и био је велики број ђака у једном одељењу.¹³⁷

На Косову и Метохији се дуго живело на основу социјалне структуре наслеђене из турског времена. Неписменост је била општа појава (преко 80 процената становника, а нарочито жена).¹³⁸ Становништво је било конзервативно и затворено у обичајима, традицији, сујеверју и религиозности. Све ово слабило је успешност власти да ступи у комуникацију са становништвом и спроведе своја начела. Недостатак хигијенских навика поспешивао је развој различитих болести, јер је становништво живело у кућама које нису биле кречене, чисте и проветрене. Често су се плашили новина, па су многи одбијали лечење маларије кинином и грипа вакцином и прибегавали надрилекарству.¹³⁹

Здравствена служба је била неразвијена и напредовала је прилично споро, иако су били подизани домови здравља, здравствене станице и болнице.¹⁴⁰ Након Првог светског рата отпочело се са систематским радом око општег подизања народног здравља и његове заштите, нарочито уставом из 1921. када је овај проблем био схваћен као економско, социјално и просветно питање. Основано је Министарство народног здравља као самостално министарство. Прва хигијенска установа у целој Јужној Србији оснива се у Скопљу 1921, а 1923. оснива се у Призрену прва бактериолошка станица са задатком да у призренском округу ради на испитивању и сузбијању заразних болести. Прве установе имале су задатак да се боре и са заосталошћу и непросвећеношћу становништва, а потпадале су под

¹³⁶ Јубиларни зборник, 402.

¹³⁷ В. Јовановић, *н.д.*, 137-139; Ј. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, Друштво и држава, 1. том, Београд 1966, 98.

¹³⁸ Д. Бонцић, *Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945-50, Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (XVIII – XX век)*, Сомбор 2009, 21-22.

¹³⁹ В. Јовановић, *н.д.*, 352-361.

¹⁴⁰ В. Јовановић, *Здравствене прилике у Јужној Србији 1918-1929*, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд 199, 133-139.

Министарство народног здравља.¹⁴¹ Било је неопходно да се створи једна централна установа као средиште целокупне хигијенске службе у Краљевини, а то је био Централни хигијенски завод, који је био отворен тек 1924. Завод је био подређен Министарству народног здравља, док је у стручном погледу био самосталан. Бавио се превентивним, епидемиолошким, бактериолошким, хигијенским и просветитељским питањим. Још пре увођења диктатуре септембра 1927. донета је Уредба о организацији хигијенске службе и Уредба о сузбијању заразних болести, на основу чега је почело је да се ради на промени живота и знања народа о општој хигијени и сузбијању заразних болести. Лекари су били обавезни да здравствено просвећују народ путем предавања и саветовања, прегледа, лечења. Сличан задатак имали су и домаћички течајеви, леци, плакати, брошуре, хигијенске изложбе. Ипак, поред оваквих покушаја уређивања здравствених прилика, здравствена служба је обухватала мали проценат становништва.¹⁴²

На челу области стајали су обласни велики жупани који су били потчињени Министарству унутрашњих дела. Помоћни органи великих жупана били су окружни начелници.¹⁴³ Државни чиновници могли су бити само држављани Краљевине СХС, а према Закону о државним чиновницима из 1923. морали су се понашати у складу са својим дужностима. Међутим, чиновници у Јужној Србији били су најслабија тачка управе, констатно премештани, корумпирани и нестручни. Чиновници су имали право на плату, станарину, додатак на жену и децу и додатак на скупоћу, а такође и посебан додатак за службовање "у крајевима где су прилике за живот и здравље биле нарочито тешке".¹⁴⁴ Правосудни систем такође није био адекватно уређен, решавање

¹⁴¹Д. Антић, Здравствена служба, *Споменица*, 767-776; Б. Константиновић, Народно здравље, *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918-1928*, 118-139.

¹⁴²Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији: 1918-1941*, део 2, Школа и црква, Београд 1997, 229, 231, 234-235; В. Јовановић, Здравствене прилике у Јужној Србији 1918-1929, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд 1999, 124-141.

¹⁴³В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 18.

¹⁴⁴*Јубиларни зборник*, 112-113.

поступака било је успорено, недостајао је довољан број судског особља а био је и велики број неквалификованих службеника.¹⁴⁵

Војска је била значајан фактор нарочито на турбулентном простору Јужне Србије. Команда Треће армијске области у Скопљу била је формирана 12. јануара 1919, а приликом образовања дивизијских области водило се рачуна да се њихове границе поклопе са постојећом административно-управном поделом земље (Битољска, Вардарска, Брегалничка, Косовска, Моравска и Ибарска).¹⁴⁶ На простору Косова и Метохије 1. јула 1928. била је следећа формација војске: Штаб команде Косовске дивизијске области – Приштина; Штаб Косовске пешадијске бригаде – Призрен; Штаб Косовске артиљеријске бригаде – Косовска Митровица; Команда Косовскомитровачког војног округа – Косовска Митровица; Команда Призренског војног округа – Призрен; Команда Приштинског војног округа – Приштина; Неборачка чета – Приштина; Болничарска чета Косовска Митровица; Возарски ескадрон – Урошевац; Пекарска чета – Приштина; Стална војна болница – Косовска Митровица; Марвена болница – Приштина; Артиљеријска радионица – Приштина; Убојно слагалиште – Косовска Митровица, Инжињеријско слагалиште – Приштина; Интендантско слагалиште – Приштина; Гарнизона интендантска слагалишта – Пећ, Призрен, К. Митровица; Мање команде места – Урошевац, Ђаковица; Косовска војна музика II класе – Приштина; Гарнизона музика II класе – Призрен.¹⁴⁷ Трећа армијска област имала је проблем са мобилизацијом регута, био је слаб одзив и постојао је отпор код Албанаца.¹⁴⁸

Гранична трупа је била специјална трупа војске и морнарице која се сматрала помоћним родом војске. Формирана је 1919. као саставни део буџета војске и морнарице, али је сматрана као луксуз па је 1. новембра 1922 била укинута а чување државних граница било је поверено финансијској контроли и кадровским трупама. Због учесталих напада качака из Бугарске и Албаније,

¹⁴⁵ В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија*, 144, 106-109.

¹⁴⁶ Д. Тасић, *н.д.*, 55-56.

¹⁴⁷ М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2004, 337; *Алманах Краљевине Југославије - Вардарска бановина*, (у даљем тексту *Вардарска бановина*), Скопље 1931, 8; *Алманах Краљевине Југославије - Зетска бановина* (у даљем тексту *Зетска бановина*), Цетиње 1931, 8.

¹⁴⁸ В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија*, 95-96.

Народно представништво је захтевало да се гранична трупа поново оснује.¹⁴⁹ Међутим, било је мало заинтересованих кандидата, због лоших услова у којима су се граничари као и остале трупе налазили (лоше униформе, провизорне карауле, недовољно снабдевање, тежина службе, мале плате, лоша дисциплина, морал и здравствено стање).¹⁵⁰

Полиција није била уређена посебним законом све до краја двадесетих година и деловала је уз опште управне власти, подељена на обласне, окружне, среске и општинске полицијске управе. Жандармерија је била унификована 1919, а 1922. на основу закона утврђено је да је припадала војсци и Министарству унутрашњих дела.¹⁵¹ Жандармерија је, поред војске, била задужена за одржавање безбедности, али су обављали различите дужности, од праћења политичких прилика до епидемиолошких. Управо због тога, двадесетих година је око две трећине жандарма Краљевине СХС службовало у целој Јужној Србији.¹⁵²

Арбанаси су се одметали од власти, а качаци су 1921-23. имали своју базу у неутралној зони око граничног појаса, са центром у Јунику. Ослањали су се на Косовски комитет, који је био формиран у јануару 1919. са седиштем у Скадру, уз великоалбанске претензије. Југословенске власти покушавале су да реше качачки проблем, чија је активност била смањена 1924. убиством Азема Бејте.¹⁵³ Краљевина СХС је покушавала да обезбеди што боље позиције у Албанији, а Д. Тасић закључује да је због тежине службе на граници, лоших путева и комуникација ратна ситуација на граници потрајала до краја 1921.¹⁵⁴ Југословенска власт је организовала Батаљоне Организованих Арнаута на албанском граничном фронту, којима је због заштите границе гледала кроз прсте и плаћала велике суме новца, иако су окружни и срески начелници тражили да буду разоружани, јер су поједини њихови припадници учествовали у пљачкашким

¹⁴⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1932, XVII редовни састанак 21. марта 1932, 373-376.

¹⁵⁰ Д. Тасић, *н.д.*, 88-96.

¹⁵¹ В. Јовановић, *Жандармерија Краљевине СХС у новоослобођеним областима 1918-1929*, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2002, 54.

¹⁵² Д. Тасић, *н.д.*, 100-101; В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија*, 92-94.

¹⁵³ Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, Косовска Митровица 2005; Јб. Димић, Ђ. Борозан, *Политичке и безбедносне прилике на Косову и Метохији у првој половини 1920*, *Историја 20. века*, 1-2, Београд 1999, 89-104; П. Целетовић, *Качаци Косова и Метохије*, Београд 1990.

¹⁵⁴ Д. Тасић, *н.д.*, 477.

походима.¹⁵⁵ Велики број пљачкашких упада био је нарочито у призренском крају за шта је било неопходно повећати број жандарма, који је требало да буду покретљивији и бржи у својим акцијама.¹⁵⁶

Деценију пре завођења личног режима краља Александра Јужну Србију, а самим тим и Косово и Метохију, одликовала је културна запуштеност, национална одвојеност, економска неразвијеност, саобраћајна неповезаност са осталим деловима земље, недовољна државна контрола, толерисање финансијских и правних малверзација и немирна граница са албанским суседом. Држава је била заокупљена решавањем српско-хрватског питања па стога није могла да се у потпуности посвети оспособљавању и унапређивању свог јужног дела. Шестојануарским актом 1929. Краљевина Југославија је била подељена на бановине, а простор Косова и Метохије нашао се у оквиру три бановине Вардарске, Зетске и Моравске.

¹⁵⁵ Б. Славковић, Батаљони Организованих Арнаута 1919-1920, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010), 133-158; Б. Славковић, Батаљони Организованих Арнаута 1920-1921, *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2012), 51-70.

¹⁵⁶ Д. Тасић, *н.д.*, 404.

2. ПРОСТОР И ЊЕГОВИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

2.1. Географске одлике простора

Подручје Косова и Метохије простире се између $41^{\circ}50' 58''$ и $43^{\circ}15'42''$ северне географске ширине и $20^{\circ}01'30''$ и $21^{\circ}48'02''$ источне географске дужине у југозападном делу Србије.¹⁵⁷ Најсевернија тачка овог подручја је на падинама Копаоника код места Трешњице, најјужнија на врху Кепи и Бард (2.595м), најзападнија на Мокрој планини западно од Пећи, а најисточнија на узвишењу Криво Брдо, северозападно од Враћа. Косово и Метохија обухватају простор од 10.690 км^2 ,¹⁵⁸ али не представљају једну одређену географску целину већ захватају и периферне делове Шаре, Динарских планина и јужни део Копаоника.¹⁵⁹ Такође, раздвојени су ниским и средњим планинама (Чичавица 1.091 м, Голеш 1.029м, Дреница 1.024 м, Црнољева 1.177 м, Неродимска планина 1.523 м и Жар 1.723 м) и брдским земљиштем састављеним од палеозојских стена, лапора и пешчара, а на југу Превалачким превојем између Средачке жупе и Сиринићке и Урошевца. Ова територија обухвата и Призренску котлину (део Метохије у ширем смислу) и шарпланинско подручје са четири средњовековне жупе Сиринићем, Средском, Опољем и Гором.¹⁶⁰ Ј. Цвијић ове крајеве је наводио издвојено "Метохија, околина Призрена и Косово".¹⁶¹

Нижи предео чини 36.5% Косова и Метохије. На истоку обухвата косовски, горњоморавски и криворечки, а на западу метохијски басен. Косово поље је котлина пространа 502 км^2 (дугачко око 84 км, најшире око 20 км), лежи на просечној надморској висини од 543 м, и пружа се од Качаничке клисуре на југу до Ибарске клисуре на северу код Косовске Митровице. Оивичено је планинама Шаром, Скопском Црном Гором на југу, Жеговцем и Голаком на

¹⁵⁷ *Косово-Kosova*, 1.

¹⁵⁸ А. Хадри, Косово и Метохија у Краљевини Југославији, 52.

¹⁵⁹ *Косово-Kosova*, 1.

¹⁶⁰ Б. Крстић, *Косово између етничког и историјског права*, Београд 1994, 14.

¹⁶¹ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 133, 139.

истоку, Копаоником на северу и Чичавицом, Голешом и Црнољевском планином на западу.¹⁶² Највећа висина је код Урошевца (580м).¹⁶³ Најнижи део од 500м надморске висине, дуж реке Ситнице, представља пространу и равну котлину са језерским наслагама, са набијеном смоницом, земљом која је тешка за обрађивање.¹⁶⁴ Метохија (средњовековни метох означава земљишни посед манастира и цркава, који је обухватао област са више села¹⁶⁵) простире се паралелно са Косовим Пољем, дужином око 60 км (најшира 23 км) на просечној надморској висини око 550 м. Настала је постепеним спуштањем и отицањем језера бројним рекама у сливу Белог Дрима (слив Јадранског мора). Котлинског је облика, алувијална, са наизменичном равницом и брежуљкастим земљиштем, плодна и проходна у свим правцима. Планине на западу, југу и северу стрмо се издижу из котлине са дубоко усеченим клисурама (Руговска, Дечанска и др). Метохија обухвата територију од Истока до Призренског басена. Између Проклетија, Шаре и дреничке планинске области налази се ниска Метохија. Северна Метохија налази се у горњем току Дрима, испод Подгора и Доње Клине. Северни део зове се Подгор, са централним селом Исток. Источни део је Прекорупље на левој страни Белог Дрима. Југозападни део између Пећке Бистрице и Белог Дрима јесу Прекове са око 25 села. Западни део око Дечанске Бистрице јесте Река са око 45 села. Средишна Метохија је ограничена Дримом, Дечанском Бистрицом и Ереником. На левој страни Дрима налази се Подрима. Јужну Метохију представља Призренска котлина са Призренским и Љубижданским пољем. Дренички басен је у централном делу Метохије, између Глоговца и Србице.¹⁶⁶ За разлику од Косова, Б. Крстић наводи да је Метохија "склоњени и питоми део Балкана", док је Косово "богата територија на једној од најважнијих раскрсница".¹⁶⁷

Мало Косово (Б. Нушић помиње да је жупа Лаб у ствари Мало Косово) простире се на северозападу Косова, дуго је 16км, широко око 5км, плодно,

¹⁶² *Косово-Kosova*, 16.

¹⁶³ Б. Нушић, *Косово*, 14.

¹⁶⁴ А. Урошевић, Косово у главним географским карактеристикама, *О Косову*, 170-171, 180.

¹⁶⁵ С. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. 2, Нови Сад 2010, 392.

¹⁶⁶ *Косово-Kosova*, 13-16.

¹⁶⁷ Б. Крстић, *н.д.*, 14.

добро обрађено и густо насељено, уз реку Лаб.¹⁶⁸ На југоистоку Косова и Метохије налази се ниска област Горње Мораве, а басен Криве Реке налази се на источном делу овог подручја.¹⁶⁹

Са свих страна косовскометохијско подручје ограђено је и испуњено високим и средњим планинама (Копаоник, Гољак, Скопска Црна Гора, Шар планина, Кораб, Коритник, Паштрик, Проклетије, Жљеб, Мокра Гора, Рогозна и друге). Планински предели обухватају 63.5% површине Косова и Метохије, а већи део (јужни део припада Хеленидима) спада у Динарске планине.¹⁷⁰ Ј. Цвијић помиње да је повијање Проклетија из динарског у североисточни или метохијски правац, и такво исто повијање Паштрика, Коритника и Шар планине на југу од Дрима, најинтересантнија морфолошка појава на Балканском полуострву, тако да се од Јадранског мора код Медове па око Дрима до Призрена и Метохије, налази ниже земљиште уоквирено венцима напред поменутих високих планина. Овим депресијама којима је ишао Зетски пут, подељена је велика географска целина западног полуострва на Динарску и Пиндску област.¹⁷¹ На југу и југозападу налази се пространа Шар планина између Качаничке клисуре и границе према Албанији, дуга око 80 км. Ову планину чине више рељефних области, Опоље и Драгаш са стрмим и уским долиницама, шумовита Гора са висином од 1.500м, са подножја Цвилена простире се призренски Подгор, а његов виши део прелази у Средску и Ошљак.¹⁷² Између Ошљака и Шаре лежи Сиринићка жупа на чијој јужној страни се налазе висови Љуботен, Ливадица, Језерска чука и Бистра.¹⁷³ Љуботен и највиши врх Бистра (2.640 м), били су "најидеалнији смучарски терени у Краљевини Југославији".¹⁷⁴ Коритник (2.006м) и Паштрик (1.989м)¹⁷⁵ такође припадају шарпланинској области, а у њиховом оквиру је и Хас. Сем поменутих, шарпланинској области припадају и Качаничка, Призренска и Дримска клисура, које је створио Лепенац, другу

¹⁶⁸ К. Ристић, *Мало Косово*, Приштина 1971, 9-50.

¹⁶⁹ *Косово-Kosova*, 16.

¹⁷⁰ *Косово-Kosova*, 5.

¹⁷¹ Ј. Цвијић, *н.д.*, 70.

¹⁷² *Косово-Kosova*, 8.

¹⁷³ А. Урошевић, Сиринићка жупа, *О Косову*, 194.

¹⁷⁴ *Ревија Туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, децембар 1939, 6.

¹⁷⁵ У *Споменици* се наводи да је висина Паштрика 1.983 м, Коритника 2.394 м, 70.

Бистрица а трећу Бели Дрим.¹⁷⁶ Западни делови Косова и Метохије чине планински венац Проклетија. Јужни део Проклетија чине Јуничка, Дечанска, Кожњар, Лумбардска и Копривник планина. Ђеравица је највиша тачка од 2.656 м. У горњем сливу Пећке Бистрице налази се Ругово са уском Руговском клисуром. Планине Хајла, Жљоб и Мокра налазе се на северном делу, а према Метохији прелазе у брдовити Подгор.¹⁷⁷ У оквиру Косова и Метохије налази се Копаоничка област, чијој целини припада планина Рогозна (1.000-1.200м) у оквиру које се налази Бањска котлиница. Копаоник је висока планина са преко 50 км дужине.¹⁷⁸ Планинска област Дренице простире се између Косовске и Метохијске котлине са преко 2.000 км². У северном делу Дренице налази се Чићавица са 1.091 м. У јужној Дреници налазе се планине Голеш, Дреничка, Црнољева са око 1.000-1.500 м висине.¹⁷⁹ Милановац, Градиште и Козник представљају издвојен низ планина изнад Мируше, Топлухе и Белог Дрима.¹⁸⁰

Новобрдска област налази се између Косова Поља, реке Лаба и Горње Мораве. На крајњем северу је позната као Пруговац, а на југу је долина реке Приштивке. Козница и Велика планина чине део Новобрдске планинске области, у којој се такође налази и вулканска област Жегавац.¹⁸¹ На крајњем југу налазе се огранци Скопске Црне Горе који се спуштају према Горњоморавској котлини.¹⁸²

Качаничка клисура дуга је 23 км, уска и дубоко усечена између Шар планине и Скопске Црне Горе, кроз коју је водила саобраћајна артерија ка Скопљу. Због своје шумовитости сматрана је "романтичном"¹⁸³, али је била погодна за разбојничке и пљачкашке упаде.¹⁸⁴ Руговска клисура, дуга 20 км, истицала се "огромним стенама које су се дизале сасвим стрмо до висине од 2.000 метара, поред пећина у којима су некада живели испосници и молили се Богу, док се велики број поточића уз шумне падове, слива у дубину".¹⁸⁵ Ова

¹⁷⁶ *Косово-Kosova*, 9.

¹⁷⁷ *Косово-Kosova*, 9.

¹⁷⁸ *Косово-Kosova*, 10-11.

¹⁷⁹ *Косово-Kosova*, 11.

¹⁸⁰ *Косово-Kosova*, 12.

¹⁸¹ *Косово-Kosova*, 12.

¹⁸² *Косово-Kosova*, 12-13.

¹⁸³ *Ревизија Туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, април 1940, 12.

¹⁸⁴ А. Урошевић, Качаник, *О Косову*, 21.

¹⁸⁵ *Ревизија Туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, април 1940, 14.

клинсура значајна је и због повезивања јужног дела Јадранског приморја са унутрашњошћу земље.¹⁸⁶

Шуме су прекривале 35% површине Косова и Метохије, а то су претежно ниске шуме и шикаре.¹⁸⁷ Средином двадесетих година 20. века више од 23% територије тадашње Јужне Србије било је под шумама, да би се десетак година касније проценат повећао на 25.8, односно шуме су покривале површину од 945.477 хектара тадашње Вардарске бановине.¹⁸⁸ Шумска вегетација Јужне Србије била је компликована, разнолика и богата, пре свега храстовом, буковом, боровом, јеловом, смрчевом заједницом.¹⁸⁹ Ове шуме у највећем делу свог пространства биле су одређене природним законима да буду шуме лишћара (храста и букве). Храст је заузимао скоро сва земљишта под шумом до 1.000 м надморске висине, односно онај најближи насељима, док је изнад 1.000 м најраспрострањенија била буква.¹⁹⁰ У мањем свом делу и на већим надморским висинама ове шуме биле су шуме четинара. Смањена су била пространства четинарских шума најчешће "под ударом секире", а задржала су се само она тешко приступачна и удаљена.¹⁹¹ Такође, због шумске испаше која је била неуређена и неумерена, шуме су биле уништаване. Неуредне сече и стална испаша "унаказиле" су облик и промениле садржину лиснатих шума и само у оним пределима где су насеља била ређа, шума је задржала део својих позиција. Управо из тог разлога су ниске шуме биле најприсутније у Јужној Србији (што можемо видети из табеле "Шуме према врсти узгоја"). Те шуме су представљале "болеснике који животаре и којима треба брижљива нега и дужи одмор".

¹⁸⁶ Г. Божовић, Ругово и Руговци, *Слике Косова и Метохије*, 70-75.

¹⁸⁷ *Војна енциклопедија*, IV, 653; Б. Славковић, Шуме и шумарство на Косову и Метохији 1929-1941, *Историја 20. века*, 2/2013, Београд 2013, 75-93.

¹⁸⁸ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 390-393.

¹⁸⁹ *Споменица*, 147.

¹⁹⁰ Д. Петровић, "Стање шумарства у Србији и Јужној Србији и задаци његовог унапређења", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 324.

¹⁹¹ *Споменица*, 647.

1.Шуме према врсти узгоја

Подручје среза	Свега шума у хектарима	Високе шуме		Средње шуме		Ниске шуме		Шикаре	
		ха	%	ха	%	ха	%	ха	%
Гњилане	53.042	4.500	8.5	2.000	3.8	30.042	56.7	16.500	31.0
Драгаш	4.388	1.331	30.3			3.057	69.7		
Качаник	14.232	3.887	27.3			10.150	71.3	195	1.4
Призрен	21.058	2.243	10.6	1.181	5.6	9.715	46.1	7.919	37.7
Приштина	20.516	9.500	46.3			11.016	53.7		
Урошевац	23.645	11.424	48.3			12.221	51.7		
Ђаковица	34.421	10.746	31.2			16.839	48.9	6.836	19.9
Исток	24.813	9.504	38.3			9.675	39.0	5.634	22.7
К.Митровица	24.741	10.119	40.9			10.318	41.7	4.304	17.4
Ораховац	29.930	850	2.8			26.170	87.5	2.910	9.7
Пећ	33.376	17.983	53.9			8.181	24.5	7.212	21.6
Србица	18.028	5.468	30.3			9.115	50.6	3.445	19.1
Вучитрн	19.582	2.209	11.3	6.569	33.5	7.785	39.8	3.019	15.4
Подујево	22.930			11.086	48.3	4.768	20.8	7.076	30.9

(Статистика шума и шумске привреде за 1938. годину, Београд: Министарство шума и рудника, 1940, 46-50)

Вучитрнски срез имао је површину од 46.443 ха, док су шуме чиниле 19.266ха (41.5% територије). Шуме су биле добро приступачне и до њих се могло доћи воловским колима.¹⁹² Дренички срез имао је површину 49.652 ха, док су шуме чиниле 23.564 ха (57.5%). Највећим делом била је храстова, па букова шума.¹⁹³ Неродимски срез имао је површину 58.175 ха, а површина шуме износила је 29.481 ха (50.6 %). Највише је било букове шуме на Шар планини, па онда храстове.¹⁹⁴ Гњилански срез обухватао је површину од 157.425 ха, а шуме су чиниле 90.327 ха (57.4%). Шуме су делом биле простране, једноставне, а делом пресећане насељима. Проходност среза је углавном била добра.¹⁹⁵ Грачанички срез имао је површину 83.237 ха, а површина шуме износила је 30.912 ха (37.1%). Овај срез је заузимао највећи део Косова поља. Та површина је била заузета за зираћење и није имала готово никакве шуме. Шума је била по планинама око

¹⁹² Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Министарства шума и рудника (у даљем тексту 68), 68-25-110, Опис шума Јужне Србије по врсти и количини урађен од стране Комисије за проучавање, август 1931, 351-358.

¹⁹³ Исто, 358-360.

¹⁹⁴ Исто, 361-374.

¹⁹⁵ Исто, 318- 336.

Косова поља, дакле на Липовици, Дреници, Жеговцу и огранцима оног планинског венца којим је ишла стара турска граница. Срез је био лако проходан.¹⁹⁶ Лапски срез је био површине 58.943 ха, са шумама на 40.053 ха (68%). Сав је био планински и брдски (огранци Копаоника) а обухватао је и равнице, Мало Косово око реке Лаба и варошице Подујево и Велико Косово у јужном делу среза.¹⁹⁷ Горски срез је био прави планински срез са високим планинама, а то су Шар планина, Кораб и Коритник. Срез је био првенствено суватски, па је због тога био сточарски. Шуме је било мало као и зиратне земље. Транспорт је био тежак, јер су путеви углавном били коњски. Површина овог среза била је 43.728 ха, шуме је било свега 3.216 ха, односно 7.1%.¹⁹⁸ Шарпланински срез имао је површину 71.997 ха, а у срезу је било свега шуме 30.840 ха (42.8 %). Срез је углавном био у планинском делу. У њему се налазе Шар планина и њени огранци, Коритник на левој страни Белог Дрима и Паштрик са огранцима на десној страни Белог Дрима. Равнице је било око Призрена у правцу Суве Реке, Ораховца и Ђаковице. Срез је био добро проходан само у равном делу. Планински део је био упућен на коњски саобраћај, што је за пренос шумских производа значило велику отежицу.¹⁹⁹ Подгорски срез имао је површину 33.043 ха, шуме 16.539 ха, а пошумљеност је била 50%. Овај срез је углавном био планински и брдовит. Равног земљишта било је између Мушуташа и Суве Реке. Иначе је срез био испуњен Жаром и планином Црнољевом и њиховим огранцима. Жар је висока планина са висинама по 2.000 м, док је Црнољева средње висине. Жар планина је била теже приступачна од Црнољеве, куда је пролазио друм Урошевац – Призрен.²⁰⁰ Подримски срез имао је површину 79.264 ха, шуме је било 31.824 ха, односно 40.6%. Шума је била расута по целом срезу. Већи шумски комплекс постојао је у северозападном делу среза око села Прчева, док су голети биле између Белог Дрима и варошице Ораховца. Планине су прелазиле једва 1.000 метара.²⁰¹ Ђаковачки срез био је велики 68.494 ха, а у њему је било шуме 37.718 ха (55.1%). Равничарски део среза углавном је испуњавала храстова шума,

¹⁹⁶Исто, 336-343.

¹⁹⁷Исто, 344-401.

¹⁹⁸Исто, 401-405.

¹⁹⁹Исто, 405-424.

²⁰⁰Исто, 424-429.

²⁰¹Исто, 430-439.

планински део четинари и буква, а тек у најнижим деловима су били храст и питоми кестен. Планински део имао је висину преко 2.600 м, "ванредно лепог изгледа". Изнад шуме налазили су се пространи сувати и пашњаци, док су шуме биле тешко приступачне.²⁰² Пећки срез имао је површину 74.634 ха, док су шуме чиниле 39.055 ха(51.8%). Источни део среза налазио се у Метохији и ту је углавном била распрострањена храстова ситна шума. Западни део био је планински са високим планинама. То је предео "ванредне лепоте". Имао је многобројних врхова преко 2.000 м, а поједини су достизали висину и 2.500 метара. То су огромне планинске масе са стрмим странама. Највеће висине заузимају сувати и пашњаци, а испод су се налазиле шуме. Снег се дуго одржавао током зиме, па је преко целе године било текуће воде. Планински део је био проходан само на коњима. Ове шуме биле су од приличне вредности, нарочито када је кроз Метохију прорадила железница, као и јадранска пруга кроз Пећку Бистрицу и Чакор. Такође, значајне су биле и велике површине сувата, који су могли да послуже за развијање рационалног сточарства у овом крају.²⁰³ Источни срез имао је површину 48.058 ха, док је површина шуме била 29.045 (60.4%). Срез је делом био равничарски, а делом планински. Њега су испуњавали делови великог планинског масива Жљеб – Мокра планина. То су високе планине са преко 2.000 метара. Те планине се из равнице "дижу" доста нагло и стрмо, образујући у горњем делу висораван, на којој је било сувата и пашњака. Сав остали део среза био је део Метохије и делом раван, делом под брдима и косама. Овај други део је био лако приступачан и проходан, док је први део био проходан само на коњима.²⁰⁴ Митровачки срез имао је површину 66.321 ха, док су шуме чиниле 39.203 ха (59.1%). Углавном је био брдовит и планински срез, кога су испуњавали огранци Копаника, Рогозне и Мокре планине. Равнице је било само око Митровице и ка Метохији. Висови појединих планина ишли су и до 1.700 метара. Проходност среза била је у планинском делу слаба.²⁰⁵ Качанички срез имао је површину 29.137 ха, са свега 15.572 ха шуме (53.4%). Срез су испуњавали огранци Скопске Црне Горе и Шар планине. Те две планине граде Качаничку

²⁰² Исто, 439-456.

²⁰³ Исто, 456-474.

²⁰⁴ Исто, 474-482.

²⁰⁵ Исто, 482-492.

клинску кроз коју протиче река Лепенац. У погледу саобраћаја, шуме у овом срезу биле су доста повољне, јер су све "падале" на железничку пругу која је ишла долином Лепенца.²⁰⁶ У односу на површину срезу највећа пошумљеност била је у Лапском срезу 68%, док је најмања била у Грачаничком 37.1%.

На Косову и Метохији налази се хидрографски чвор Југославије, односно на Дрманској глави на Неродимској планини додирују се сливови Црног, Јадранског и Егејског мора.²⁰⁷ Позната је и бифуркација Неродимке, односно рачвања ове реке преко баре Сазлије у Ситницу и даље на север у Црно Море и другим делом у Лепенац и даље на југ у Егејско море.²⁰⁸ Реке које долазе са Проклетија, Шаре и других високих планина су брзе, пуне слапова, водопада, виров, а у летњим месецима обилују водом. У равни Косова и Метохије споро теку плитким и широким долинама, а преко лета многе пресуше. Најзначајније реке су Бели Дрим (дужина у Југославији 108.5км), Ибар (104км), Ситница, Биначка Морава и Лепенац, одводећи воду у Јадранско, Црно и Егејско море. Речна мрежа у Метохији веома је густа. Најзначајније реке које теку према Белом Дриму јесу Пећка Бистрица (56 км, површина слива 470 км²), Дечанска Бистрица (53 км, површина слива 318 км²) и Ереник (површина слива 513 км²) са десне стране и Источка река (18 км, 434 км²), Клина (69 км, 423 км²), Мируша (35 км, површина слива 300 км²), Топлуга (36 км, површина слива 503 км²), Призренска Бистрица (31 км, површина слива 279 км²) и Плавска река (20км, 278км²) са леве стране. Ибар сем Ситнице има неколико мањих притока, Бистрицу са десне, Бањску и Јошаничку са леве. Ситница је централна и најзначајнија река на Косову Пољу, дужине 90 км, површине 2.861 км², а често се излива и мења ток кретања. Лаб протиче кроз Мало Косово и варошицу Подујево, дужине 59.5 км, површине 947 км². Дреница извире под Црнољевом протиче кроз Дреничку област, дужина 41 км, а површина 438 км². Биначка Морава извире на северним падинама Скопске Црне Горе, дужине 60км, површине 1.560км². Лепенац (дужине 58 км, а површине 607км²) је лева притока Вардара, настаје на северним падинама Шар

²⁰⁶ Исто, 312-316.

²⁰⁷ В. С. Радовановић, Географске основе Јужне Србије, *Споменица*, 108.

²⁰⁸ А. Урошевић, Бифуркација Неродимке, *О Косову*, 293-303. Аутор на основу истраживања да је бифуркација Неродимке вештачка на природној предиспозицији (*Споменица*, 108; Ј. Цвијић, *н.д.*, 15).

планине, а на њему је Брезовица, познато скијалиште. Неродимка настаје спајањем Мале и Големе реке, дужине 65 км, површине 209 км².²⁰⁹

На Шари и Проклетијама налазила су се ледничка језера (на албанском *liken, likej*²¹⁰). На Шари их је било петнаестак, а на Проклетијама нешто мање. На косовској страни Шар планине највеће је Ливадичко језеро (дужине 230м, ширине 120, а дубине 7.3м). Под врхом Бистра налазило се Велико (на надморској висини 2140 м, дужина 120, а ширина 80 м) и Мало Јажиначко језеро (висина 2.200м, а дубина 5м). Са дужином од 11 м Велико Јажиначко језеро било је најдубље језеро на Шар планини. У изворишту Призренске Бистрице на висини од 2.380 м, налазило се Горњеселско језеро (дужина 100, ширина 53, а дубина 1.5м), највише језеро на Косову и Метохији и једно од највиших у Краљевини Југославији. На Проклетијама се под Ђеравицом налази Велико (висина 2.320, дужина 300, ширина 150 м) и Мало Ђеравичко језеро (висина 2.360м). Истиче се и Ридско језеро (висина 1.970 м). На Косову и Метохији налазило се и једно језеро крашког типа, Опољско језеро у Опољу.²¹¹

Клима је умерено континентална са средоземним утицајем који продире долином Дрима и Белог Дрима, тако да Метохија има блажу климу од суседних области. Косово је више изложено утицају континенталних ваздушних маса и налази се на већој надморској висини. На Косову су зиме хладне, а лета сува и топла. Просечне температуре су око 11 степени, јул је најтоплији месец (око 20 степени), а најхладнији јануар (око -1 степен). Највише падавина има у Метохији, а најмање у Косову Пољу. Снег је редовна појава на Косову (30-40 дана годишње). У Метохији су зиме мање хладне (0.5 до -0.5 степени), али су снеговитије. Лета су често топлија него на Косову (21.5 до 22.8 степени). Облачност је на целој територији веома мала а сунчаност дуготрајнија.²¹²

²⁰⁹ *Косово-Kosova*, 33-42.

²¹⁰ А. Урошевић, Српске и албанске речи за појмове о неким хидрографским објектима на Косову, *О Косову*, 414-415.

²¹¹ *Косово-Kosova*, 42-44.

²¹² *Косово-Kosova*, 29.

2.2. Геополитички значај и спољнополитичка позиција

Балканско полуострво, а самим тим и Краљевина Југославија, има повољан светско географски положај јер се налази на граници три континета – Европе, Азије и Африке и представља природну спону између Запада и Истока.²¹³ Краљевина Југославија је преко Јужне Србије долазила непосредно у додир са балканским земљама, јер су спољне границе Јужне Србије биле окренуте на југозападу према Албанији, на југу према Грчкој и на истоку према Бугарској. С обзиром на то, Јужна Србија се налазила на изванредном географском положају одакле је потицао и њен велики геополитички значај и политичка и економска важност. Ту су пролазиле и сустицале се скоро све најважније уздужне и попречне саобраћајне линије целог Балканског полуострва.²¹⁴ Саобраћајне комуникације су значајне како у привредном тако и у стратегијском погледу. Улога ове котлине мењала се кроз историју али је остало непромењиво то да се из најважније балканске уздужне саобраћајнице – Моравско-Маричке долине као и из Моравско-Вардарске - преко Малог Косова одржавала веза са путевима на западу. Преко Косова води једна од главних уздужних комуникација Балканског полуострва, која његове северне и северозападне делове спаја код Скопља са Повардарјем и даље долином Вардара са Егејским приморјем.²¹⁵ Косово и Метохија су кроз Качаничку и кроз Ибарску клисуру повезани са повардарским и поморавским земљама, долином Лепенца са Сиринићком жупом, долином Дренице са Дреницом и Лапушником, долином Рожајског Ибра са Старим Колашином и долином Лаба са Малим Косовом, а преко Сојевске превале повезани су са Новим Брдом.²¹⁶ Повољна одлика простора јесте у томе што је повезан са суседним и даљим подручјима преко река Ибра, Лепенца, Белог Дрима, Пећке Бистрице и Криве Реке, пре свега са Јадранским и Егејским морем, као и са унутрашњости Балканског полуострва.²¹⁷ Још 1873. Турска је подигла пругу која је повезивала Солун са Косовском Митровицом и коју је Краљевина Југославија преко Краљева продужила до

²¹³ Р. М. Перовић, *Краљевина Југославија-кратак преглед*, Скопље, 1937, 3.

²¹⁴ В. С. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије, Споменица*, 6, 12.

²¹⁵ А. Урошевић, *Косово у главним географским карактеристикама, О Косову*, 170-171, 180.

²¹⁶ С. Станојевић, *н.д.*, 391-392; *Косово и Метохија – прошлост, памћење, стварност*, 22.

²¹⁷ *Косово-Kosova*, 1.

Пећи.²¹⁸ Косово је природно повезано моравско-вардарском комуникацијом кроз Лаб са долином Топлице и Нишом што представља природни излаз Источне Европе на Јадранско и Средоземно море и најкраћи пут за повезивање црноморских и јадранских обала. Косово преко Гњилана излази на Моравску долину код Бујановца.²¹⁹ Било је повезано Ибром са динарским пределима у области Старе Рашке са Босном и Херцеговином, чиме је имало најзначајнију улогу за повезивање Сарајева са Истанбулом, Солуном и Атином. Међутим, изградњом пруге 1931. овај правац изгубио је саобраћајну важност. Са друге стране преко призренско-скадарског пута води од Косова Поља на Јадранско море главна поречна средњо-албанска комуникација, односно Косово и Метохија се везују преко Призрена и долином Дрима (између Паштрика и Коритника) са Албанијом.²²⁰ После Првог светског рата настале су територијалне промене у земљи, Метохија је остала у периферном положају јер преко ње нису више водили путеви за Скадар и Драч зато што је Дримска долина пресечена државном границом између Југославије и Албаније. Међутим, изградњом железничке пруге Приштина - Пећ 1936. Метохија се повезала са Јадранском обалом, Србијом и Македонијом.²²¹

Вардар за Јужну Србију каже да је она "наша златна јабука, прави драги камен Југославије".²²² Јужна Србија, односно Косово и Метохија јесте од већег геополитичког значаја, политичке и економске важности и бурног културног и историјског развитака. Стара Србија у оквиру које се налазило Косово и Метохија била је геополитички веома значајна још од старе средњовековне као и античке прошлости. Након ослобађања од турске власти Стара Србија ушла је у састав српске државе, а стварањем југословенске државе након 1918. "нови крајеви" (16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и Црне Горе) ушли су у покрајину Јужну Србију до 1929. када је била извршена нова промена. Јужна Србија била је "ивична" област Краљевине СХС са унутрашњим границама окренутим ка северу и северозападу, односно ка Северној Србији, Босни и Црној

²¹⁸ Б. Крстић, *н.д.*, 14.

²¹⁹ С. Станојевић, *н.д.*, 392.

²²⁰ В. С. Радовановић, Географске основе Јужне Србије, *Споменица*, 17, 24-25; *Косово-Kosova*, 3-4.

²²¹ *Косово-Kosova*, 60.

²²² *Вардар*, 6. септембар 1933.

Гори. У геополитичком смислу оне су доживљаване као историјска успомена на вишевековну распарчаност старих српских земља под турском управом,²²³ па су прве деценије југословенске државе бивше турске области биле држане уз Србију због непроцењивог стратешког значаја.²²⁴ Када је Краљевина Југославија подељена на бановине, простор Косова и Метохије улазио је у три бановине, што је поцепало простор Старе Србије из претходне деценије. На тај начин државна власт је хтела да подели одговорности на три бановинске администрације за овај нестабилан крај, да онеспособи развитаك великоалбанске идеје и да разбије консолидацију антидржавних елемената који су се налазили око граничног појаса.²²⁵

Нова подела на бановине била је инспирисана административно економским мотивима, па је требало да се приликом одређивања граница бановина води рачуна да буду природне, имајући у виду комуникације и природне везе појединих крајева са својим центрима, водећи рачуна о величини бановина, економским целинама и социјалним факторима, и потребама државне администрације.²²⁶ Да би се нова подела брже и лакше увела у живот, задржане су дотадашње границе појединих срезова јер су оне биле устаљене и познате.²²⁷ Према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја 1929, као и Устава Краљевине Југославије 1931, Косово и Метохија били су подељени на три бановине – у оквиру Зетске биле су Ђаковички, Источки, Митровички, Пећки и Подримски срез, у састав Моравске бановине ушли су Лапски, Вучитрнски и Дренички срез, у оквиру Вардарске Неродимски, Ђиљански, Грачанички, Подгорски, Шарпланински и Горски срез.²²⁸ Дуж источне ивице Источног среза налазила се тромеђа Зетске, Моравске и Вардарске бановине док је јужна граница Источног и Пећког среза делила Вардарску и Зетску бановину,

²²³ В. С. Радовановић, Географске основе Јужне Србије, *Споменица*, 4-7.

²²⁴ В. Јовановић, *н.д.*, 34.

²²⁵ *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, приредили Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, Београд 2002, 99.

²²⁶ *Политика*, бр.7694, 4. октобар 1929, 1.

²²⁷ *Записници*, 99.

²²⁸ Закон о називу и подели краљевине на управна подручја, *Збирка Службеног гласника*, св. XXXVI, Split 1929, 4-5; *Политика*, бр.7694, 4. октобар 1929, 3, *Политика*, 8375, 3. септембар 1931, 3.

спуштајући се на југословенско-албанску државну границу.²²⁹ Ова граница повучена је на основу Лондонског уговора 1915. и одлуке Конференције амбасадора која је 1921. у Паризу потврдила разграничење, дефинисано 1913. Протоколом из Флоренције. Тиме је постојећа граница измењена код Призрена и Дебра док је Албанија добила место Лин које је по Лондонском протоколу припало Србији. Граница је дефинитивно утврђена Флорентинским протоколом из 26. јула 1926.²³⁰ Ова граница је ишла преко планине Галичице, високих планина Јабланице, Црним Дримом, па преко гребена Кораба, Коритника и Паштрика и Проклетија, до Скадарског језера, због чега је сматрана "природном, стратегијски јаком, али не и етнографском".²³¹ Била је и изузетно нестабилна, због упада пљачкаша и албанских емиграната.²³²

Геополитички контекст Косова и Метохије јесте онај у коме су у центру односи српског и албанског народа. Турским освајањем био је формиран Косовски вилајет 1877, који је 1888. обухватао Пљеваљски, Новопазарски/Сјенички, Приштински, Пећки, Призренски и Скопски санџак. Косовски вилајет је одлуком Берлинског конгреса постао крајња северозападна турска провинција преко које се Османско царство граничило са Бугарском, Србијом, Црном Гором и Босном и Херцеговином под аустроугарском окупацијом. Тако да је његов стратешки положај био веома значајан.²³³

У време османске власти, Албанци су као повлашћен народ, били су заштићени у односу на хришћане на Косову и Метохији. Геополитички оквир био је обележен односом снага између великих сила пре свега аустро-руским супарништвом на Балкану које је доминирало расплетом Источног питања, што је додатно подстицало међуетничке сукобе. Албанци су Аустроугарској требало да послуже за остваривање њених планова да после заузимања Босне и Херцеговине 1878. преко Старе Србије прошири своју контролу над читавом европском Турском, све до Солунског залива. Албанско питање добило је

²²⁹ С. Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица 2002, 66.

²³⁰ *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, Министарство иностраних послова Биро за разграничење, Београд 1935,3.

²³¹ Р. М. Перовић, *н.д.*, 5.

²³² Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији*, књ. 2 (1931-1938), 540.

²³³ М. Јагодић, *Српско албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, 363.

европске оквира у последњој четвртини 19. века, са конституисањем националног покрета и дефинисањем циљева, што се појавило као нови чинилац у равнотежи снага не само између великих сила већ и суседних балканских држава. Призренска лига је захтевала на Берлинском конгресу стварање Велике Албаније у чијем би се саставу нашла четири вилајета, Косовски, Јањински, Битољски и Скадарски, чиме би се поништила територијална проширења Србије и Црне Горе у ратовима са Турском 1876-1878. АустроУгарска је имала своје претензије у подршци Албанцима преко којих би успела да раздвоји Србију и Црну Гору а самим тим и да преко Косова и Метохије продре у Македонију. Италија је настојала да парира постојећем аустроугарском утицају међу Албанцима, зато што је желела запоседање целокупне Јадранске обале. Аустро Угарска је зато сматрала да би требало придобити Албанце у Старој Србији да та област не би припала Србији или Бугарској у случају рата. Српска држава је покушала да придобије Албанце помажући устанке 1910-1912, а њихови успеси су убрзали склапање Балканског савеза. Међутим и Аустроугарска се залагала за помоћ Албанцима.

У Првом Балканском рату Косово је ушло у Краљевину Србију а Метохија у састав Краљевине Црне Горе. Албанија је проглашена аутономном државом, уз помоћ аустро угарске монархије, која је настојала да је прошири на основу српских проширења на Косову, у Метохији и западној Македонији. Жеља Србије да изађе на северноалбанско приморје била је ојачала, а требало је заштитити српске интересе на Косову и Метохији тиме што би се ограничила моћ албанске државе.

У Првом светском рату албански одметници су уз аустроугарску помоћ упадали на српску територију, Србија је имала помоћ Есад паше Топтанија, албанског првака. Турска је подржала освајање Косова. Бугарска је била заинтересована за стицање што бољих стратегијских положаја на албанској обали, па јој је окупација дела Косова била значајна. Након пробоја Солунског фронта и распада аустроугарске монархије албанско питање се решавало уз подршку Италије. Италија је подржавајући идеју Велике Албаније покушавала да потисне Краљевину СХС са Јадранске обале.

У југословенској држави Косово и Метохија представљали су немирни јужни део где су били албански одметници и активисти Косовског комитета који су се борили за Велику Албанију. Нарочито је приближавање Другог светског рата повећало подршку Италије која је помагала албанске емигранте са Косова и Метохије у циљу испуњавања идеје о Великој Албанији, а Краљевина Југославија је покушавала споразумом са Италијом да реши питање Албаније односно Косова и Метохије. Успостављањем дипломатских односа са Турском и потписивањем пакта пријатељства а затим и конвенције о исељавању муслимана из Јужне Србије, Краљевина Југославија је покушала да реши растући проблем стабилности својих немирних граница. Избијање Другог светског рата довело је повећања међуетничког сукоба који је добио додатну димензију отвореног међудржавног сукоба.²³⁴

Косово и Метохија налазили су се на југу Краљевине Југославије и представљали су део Јужне Србије, а затим Вардарске, Моравске и Зетске бановине. Природна богатства у виду планина, шума, река, клисура као и плодна земља за обрађивање у косовској котлини, одређивали су географски значај овог дела земље. Шуме су прекривале 35% Косова и Метохије пре све у виду ниских шума и шикара. Смањена су била пространства четинарских шума најчешће због неуређене сече и испаше, а задржала су се само она тешко приступачна и удаљена. У односу на површину среза највећа пошумљеност била је у Лапском срезу 68%, док је најмања била у Грачаничком 37.1%. Планине на западу, југу и северу стрмо су се издизале из котлине са дубоко усеченим клисурама (Руговска, Дечанска и др). Клисуре су биле природно погодне за пљачкашке и разбојничке нападе, због огромних стена и шумовитости, па су самим тим означавале неприступачне пролазе.

²³⁴ М. Јагодић, *Српско албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*; Д. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*; Д. Батаковић, Есад паша Топтани и Србија 1915, *Србија 1915*, Зборник радова Историјског института, књ. 4, Београд 1986; Ђ. Борозан, *Велика Албанија-идеје, историја, пракса*; Д. Батаковић, Улазак у сферу европског интересовања, *Косово и Метохија у српској историји*; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, Приштина 1991; Д. Богдановић, н.д; М. Војводић, Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912, *Зборник Филозофског факултета*, књ.Х/1, Београд 1968; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973; А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1918.

На Косову и Метохији налазио се хидрографски чвор Југославије, односно на Дрманској глави на Неродимској планини додиривали су се сливови Црног, Јадранског и Егејског мора. Позната је и бифуркација Неродимке, односно рачвања ове реке преко баре Сазлије у Ситницу и даље на север у Црно Море и другим делом у Лепенац и даље на југ у Егејско море. Реке које су долазиле са Проклетија, Шаре и других високих планина у летњим месецима обиловале су водом, док су у равни Косова и Метохије споро текле плитким и широким долинама, а преко лета многе су биле сушне. Клима је умерено континентална са средоземним утицајем који продире долином Дрима и Белог Дрима, тако да Метохија има блажу климу од суседних области. Косово је више изложено утицају континенталних ваздушних маса и налази се на већој надморској висини. Клима и обилне реке одређивале су пољопривредну производњу, односно гајење житарица у највећој мери, а самим тим и економско тржиште.

Овакав распоред планина, река, долина, клисура отежавао је комуникацију Срба и Албанаца, с обзиром на етничку подељеност неких села и насеља, затим града и села, с обзиром на то да је сељак био конзервативан и затворен у својој средини, а самим тим успораван је културни и просветни напредак. Ипак, преко косовске котлине пролазиле су најважније балканске саобраћајнице, још од турског времена, али и природне комуникације путем река.

Такође, током античке и средњовековне прошлости значајна историјска улога Косова и Метохије допринела је да се овај простор стратешки држи уз Србију. Све до ослобођења од турске власти, геополитички оквир био је одређен односом великих сила, што је узроковало и подстицало међуетничке сукобе, пре свега Срба и Албанаца. Исто, зачетак великоалбанске идеје и касније њено ширење, као и близина албанске границе утицали су на несигурност безбедности становништва. Уласком у три бановине (Вардарска, Зетска, Моравска), Косово и Метохија били су подељени, чиме је држава желела да умири нестабилан крај поделом одговорности на три администрације, уз инсистирање на државном и националном унитаризму, али и да реши привредну кризу, културну и индустријску заосталост.

3. ДРЖАВА И ЊЕНО ФУНКЦИОНИСАЊЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

3.1. Државна и бановинска власт

Суочен са тешком државном, уставном и парламентарном кризом, која је трајала 1918-1929, краљ Александар I Карађорђевић покушао је да измени политичко стање успостављањем личног режима у Краљевини Југославији.²³⁵ Непосредни повод била је политичка ситуација и атмосфера створена трагичним догађајима 20. јуна 1928. у Народној скупштини, али је узрока било више.²³⁶ Прокламацијом од 6. јануара 1929. истакнуто је да "између краља и народа не може и не сме бити више посредника", а као највиши циљ било је наведено "чување народног и државног јединства и државне целине". Такође, наглашено је да је парламентаризам био злоупотребљен и постао је "сметња за сваки плодни рад у држави".²³⁷ Било је предвиђено стварање јединствене југословенске идеологије уз исказивање лојалности краљу.²³⁸ Образована је нова влада на челу са генералом Петром Живковићем, а одредбе Видовданског устава суспендоване. Нова држава је остала наследна монархија, а краљ је постао носилац власти у земљи. Краљ је захтевао од министара да буду највећи државни ауторитет уз строго поштовање државних закона, а у администрацији је требало да се заведе ред и дисциплина.²³⁹

Дописници *Политике* извештавали су да је у Јужној Србији прокламација примљена "са одушевљењем". Дописник из Скопља извештавао је да је "манифест оставио на народ врло дубок и радостан утисак", и да је било "крајње време".²⁴⁰ У *Службеном листу Вардарске бановине* истиче се да је "народ у тим актима видео искрено старање да његове културне и привредне потребе буду најбрже и

²³⁵ И. Добривојевић, *н.д.*, 43.

²³⁶ Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935*, Београд 1969, 53-55.

²³⁷ Прокламација "Мом драгом народу, свим Србима, Хрватима и Словенцима", *Службене новине Краљевине СХС*, бр.6, 6. јануар 1929.

²³⁸ С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, 130.

²³⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, Београд 2001, 138.

²⁴⁰ *Политика*, 11. јануар 1929.

најпотпуније задовољене".²⁴¹ Дописник из Скопља извештавао је "Код разног света где сам прошао увиђао сам да је данашњи режим бољи од парламентарног, јер се поједини мештани више не свађају међу собом, чиновници су сигурнији на својим местима а интервенције партизана изостављене".²⁴² Сенатор Спира Хаци Ристић истакао је на састанку у Сенату у јануару 1932. да је народ Јужне Србије поздравио акт од 6. јануара са "пуним и искреним одушевљењем", пре свега јер се новим законодавством доприносило "препороду Јужне Србије, решавала се социјална и привредна питања, као и питање јавне безбедности".²⁴³

У Декларацији владе генерала Петра Живковића од 13. јануара 1929. истакнуто је "да краљевска влада има за главни циљ да заведе потпуни ред и пуну дисциплину у државној администрацији, да изврши у што краће време потпуно изједначење законодавства у целој држави".²⁴⁴ Уједначавање законодавства постало је један од приоритета владе. Само у току 1929. било је донето око 200 закона. Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави суспендован је јавни политички живот и забрањен рад удружења и политичких удружења са верским или племенским обележјима, донет је закон о штампи, Закон о измени закона о општинама и обласним самоуправама, Закон о државном суду за заштиту државе.²⁴⁵ "Даривањем" Устава 3. септембра 1931, Краљевина Југославија проглашена је уставном и наследном монархијом, а законодавну власт вршили су краљ и Народно представништво, које су чинили Сенат и Народна скупштина. Управну власт вршио је краљ преко одговорних министара. Он је постављао и отпуштао председника Министарског савета и све ministre. Врховна државна управа била је подељена на тринаест министарстава.²⁴⁶ Прокламовање Устава није требало да значи да се Југославија одрекла своје

²⁴¹ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. јануар 1931, бр. 39-42, 2-3.

²⁴² АЈ, 38-9-37, дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

²⁴³ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1932, III редовни састанак, 26. јануар 1932, 52-53.

²⁴⁴ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, тематска збирка докумената, 1. том 1914-1943, 294.

²⁴⁵ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 137.

²⁴⁶ Р. М. Перовић, *н.д.*, 17-18.

интегралистичке југословенске идеологије, већ је представљао покушај да југословенство заживи у политичком и уставном животу.²⁴⁷

У вези са законима који су озваничили завођење личне власти била је и одлука о административној подели земље на бановине. Прогласом Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја од 3. октобра 1929. била је подељена на девет бановина, уместо на 33 области²⁴⁸, а земља је била названа Краљевина Југославија. Нова административна подела на бановине подразумевала је пре свега уклањање племенских и верских разлика међу становништвом, настојање да се разбију сепаратизми и дезинтеграциони процеси у југословенској држави, ради очувања унутрашњег јединства и одбране државне целине.²⁴⁹ То се показивало забраном истицања националних застава и укидање свих друштава који су имали племенско име.²⁵⁰ Уставом су бановине биле детаљно разграничене и нису се могле мењати. Добиле су називе по рекама (Дравска, Савска, Врбаска, Дринска, Зетска, Дунавска, Моравска и Вардарска), осим Приморске. Петар Живковић је истицао да су при одређивању граница у обзир узимани географски, привредни и саобраћајни фактори, као и потребе државне администрације.²⁵¹ Оваква подела на бановине била је мењана у неколико наврата разним уредбама.²⁵² Бановине су се разликовале по површини и насељености, највећа и најмања према броју становника биле су Врбаска и Савска (1:3), а према величини територије Дравска и Савска (1:2.5).²⁵³

На основу Закона о банској управи од 7. новембра 1929, на челу бановине налазио се бан, представник краљеве владе и шеф државне управе у бановини, кога је постављао краљ на предлог министра унутрашњих послова, уз сагласност председника владе. Према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја, банови нису морали да имају нарочите школске квалификације нити да

²⁴⁷ Љ. Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика: (поглед с краја века)*, Београд 1998, 130.

²⁴⁸ У периоду 1918-1921. била је задржана предратна подела земље, 1921-1929. Краљевина СХС је била подељена уместо старих округа на жупаније, односно на 33 области (*Службене новине* бр. 92 од 1922).

²⁴⁹ Б. Петрановић, *Историја Југославије*, Београд 1980, 190-191.

²⁵⁰ И. Добривојевић, *н.д.*, 114.

²⁵¹ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 138.

²⁵² *Административно-територијалне промене у НР Србији 1834-1954*, 49.

²⁵³ Л. М. Костић, *Административно право Краљевине Југославије*, књ. 1, Београд 1933, 223-224.

буду одређеног старосног доба. Нису имали пасивно бирачко право, јер нису били чланови Народног представништва.²⁵⁴ Бан је имао велики број овлашћења. Пре свега њему су били потчињени сви органи и надлежства опште управе у бановини, а имао је и комплетан надзор над самоуправама. Подносио је извештаје о стању јавне безбедности и свим битнијим збивањима у бановини министарству унутрашњих послова. Није имао директну надлежност над војском, али је сарађивао са надлежним војним власти око евиденције одбрамбене снаге уколико су ову евиденцију вршиле власти унутрашње управе.

Бан је управљао банском имовином и пословима банских завода и установа. Бринуо се за све привредне, хуманитарне, здравствене, социјалне, саобраћајне и културне интересе бановине и њеног становништва и постављао и отпуштао све државне чиновнике. Представљао је бановину као правно лице, управљао је имовином коју је имала бановина у власништву или у управи, извршавао је и бановински буџет, а прописивао га је у споразуму са банским већем. Установљавао је службеничка места на терет бановине. Водио је послове око унапређења ратарства, воћарства, виноградарства, повртарства, колонизације. Бан је требало да надзире послове везане за изградњу путева, мостова, јавних зграда, уређења водених токова, канализација и снабдевања водом, искоришћавање водених снага, затим послове акционарских друштава, задруга и трговачко – индустријским коморама, као и све послове пошумљавања и експлоатације шума и рудника. Управљао је пословима социјалне и здравствене политике и системом културно - просветних установа. Требало је да води рачуна о раду свих јавних органа и служби као и њиховом понашању ван службе. По одобрењу надлежног министра могао је нека своја овлашћења пренети на среског начелника. Основна годишња плата бана била је 96.000 динара а са додацима на скупћу (99.000) и путним трошковима (150.000), укупно 345.000 динара. Наравно, стан, огрев и електрична енергија су се подразумевали. Пензију је добијао по истом основу као и министри али је на такву пензију могао рачунати само ако је имао најмање три године активне службе као бан. Помоћник бана

²⁵⁴ Л. М. Костић, *н.д.*, 189-195, 361-362.

имао је иста овлашћења као и бан и морао је бити дипломирани правник са најмање 12 година државне службе.²⁵⁵

Банови и представници државне власти долазили су у посету и инспекциона путовања по Косову и Метохији и Јужној Србији. То је било учестало пре свега јер је требало рекламирати "успехе" нове владе и режима. Било је неопходно радити на сарадњи свих слојева становништва, а не "декретирати југословенску идеологију одозго."²⁵⁶ Такође, оно што је важно у овим службеним инспекцијама били су извештаји које су банови подносили министру унутрашњих послова с обзиром на то да је њихова главна функција било надзирање прилика у бановини. Бан Вардарске бановине Жика Лазић је приликом инспекционог путовања 20-24. маја 1930. посетио Гњилане, Урошевац, Штимље, Суву Реку, Призрен, Ораховац, Ђаковицу и Дечане, а онда преко Пећи и Косовске Митровице отишао у Приштину и Качаник.²⁵⁷ Бан Моравске бановине Јеремија Живановић посетио је Подујево и тамо је одржао конференцију у априлу 1932. у циљу договора о сарадњи банске управе са тамошњим становништвом у циљу помоћи сиромашнима.²⁵⁸ У децембру 1935. бан Вардарске бановине на свом инспекционом путовању боравио је два дана у Призрену.²⁵⁹ У септембру 1936. бан Вардарске бановине Светислав Пауновић посетио је Урошевац и тамо је одржао конференцију на којој су присуствовали Милан Никшић, бански већник, Бошко Ракић, председник општине, парох Кујунџић, директор грађанске школе Дуганџић, председник месног одбора ЈРЗ, председници општина и представници омладине. Бан се интересовао за политичке и просветне прилике у срезу. Председници општина су се жалили на слабу летину на шта им је он обећао да ће им помоћи тако што ће им дати извесну количину семена ради поделе најсиромашнијим сељацима који су настрадали од кише и града.²⁶⁰ Бан је затим посетио Призрен, а грађани су му и припремили свечан дочек, "Окупило се на Шедрвану небројено много света". Дочекали су га Брана Васиљевић, срески

²⁵⁵ Л. М. Костић, *н.д.*, 189-195, 226-227; *Службене новине* бр. 242, 4. октобар 1929, Закон о измени и подели Краљевине на управна подручја.

²⁵⁶ Љ. Димић, *Културна политика*, 1. део, 260.

²⁵⁷ *Службени лист Вардарске бановине*, јун 1930, бр. 9, 5-6.

²⁵⁸ *Правда*, 9. април 1932.

²⁵⁹ *Вардар*, 30. децембар 1935, 1.

²⁶⁰ *Вардар*, 14. септембар 1936, 3.

начелник, Хаџи Љуба Патрногић, народни посланик, Павле Блажарић, председник општине, Владета Радивојевић, председник окружног суда, Данило Дебељковић, командант Граничног одсека, Војислав Катић, ректор богословије. Бана је поздравио "лепим речима" П. Блажарић, а маса је клицала "Живео бан". Бан се захвалио "пробраним речима", а затим се у разговору са Васиљевићем, Патрногићем и Блажарићем обавестио о важним локалним приликама.²⁶¹ Бан Зетске бановине Божидар Крстић посетио је у јулу 1939. Пећ. Варош је том приликом била искићена заставама а на главном тргу се окупило грађанство и велики број сељака, а били су ту и народни посланик Миро Протић, сенатор Андра Кујунџић, народни посланик Мармулаковић, шефови свих цивилних и војних власти. Обишао је бању Илицу и манастир Дечани.²⁶² Председник владе Д. Цветковић посетио је у јулу 1939. Косовску Митровицу. Владало је велико интересовање у целој Метохији јер је Цветковић био први председник владе који је посетио Метохију и обишао Косовску Митровицу. Од раног јутра пристизали су сељаци на коњима и у сеоским колима из околних села. Око подне допутовале су делегације из Ђаковице (С. Црноглавић), Пећи (Махмутовић), Дренице (Петар Поповић, председник општине Србице), Подрине (Благоје Колашинац, бански већник из Ораховца), као и бан Крстић. Грађани Косовске Митровице и околине су се окупили на тргу испред општине која је била окићена заставама. Председника је дочекао председник општине Јевтић, а увече је био приређен банкет у хотелу Јадран.²⁶³

Банска управа била је састављена од седам одељења (опште, управно, пољопривредно, просветно, техничко, финансијско, одељење за социјалну политику и народно здравље). Вардарска бановина имала је и осмо одељење за трговину, обрт и индустрију.²⁶⁴ Бан Вардарске бановине Жика Лазић сматрао је да

²⁶¹ *Вардар*, 18. септембар 1936, 1.

²⁶² *Зетски гласник*, 8. јул 1939, бр. 786, 1.

²⁶³ *Зетски гласник*, јул 1939, бр. 800, 1.

²⁶⁴ *Службени лист Вардарске бановине*, бр.1, Скопље, 6.април 1930, 6-7. У општем одељењу били су секретаријат, персонални одсек, главна писарница и уредништво службеног листа банске управе. Управно одељење имало је три одсека – опште управни, јавне безбедности, за самоуправе, Пољопривредно четири за пољопривреду и сточарство, ветеринарство, аграрно-правне послове, шумарство, Просветно два одсека за основну наставу, за средњу, учитељску и стручну наставу и народно просвећивање, техничко три одсека за мостове, путеве и железнице, за хидротехничке радове, за архитектонске и електромашинске послове. Одељење за социјалну политику и народно здравље састојало се из два истоимена одсека, финансијско су чинили рануководство и

су стварањем банске управе растерећена министарства, да су послови ближи народу и брже се завршавају.²⁶⁵ Све службенике банске управе постављао је и смењивао бан на предлог бановинског одбора, а сви они имали су иста права и дужности без обзира на то да ли су били на терету бановинског или државног буџета.²⁶⁶

Банско веће било је саветодавни орган састављен од представника срезова, вароши и градова и заседало је у седишту бановине.²⁶⁷ Чинили су га један представник сваког среза и један за сваку варош која је имала преко три хиљаде становника, а веће вароши су могли да дају и по четири делегата за банско веће. Банске већнике је постављао и смењивао на предлог бана министар унутрашњих послова. Веће од 20 до 30 члана састајало се једном годишње и то месец дана пре утврђивања бановинског буџета у трајању највише од петнаест дана. Ванредно заседање имали су само у хитним случајевима. Банско веће није доносило никакве одлуке већ је бан саслушавао само поједине већнике а не веће као целину.²⁶⁸ Чланови банског већа пратили су економски, социјални и културни развитак срезова и градова (вароши) за које су били постављени и требало је да подносе Бану представке у којима су указивали на потребне мере у том правцу.²⁶⁹ Расправљали су о пољопривреди, штедњи и буџету, зидању болница, о социјалним и санитетским приликама, гимназија, банској управи, области

бановинска благајна, док су у одељењу за трговину, обрт и индустрију била два одека за трговину и за рударство. *Збирка Службеног гласника*, XXXVI/1929, 17-20.

²⁶⁵ *Политика*, 18. јул 1930.

²⁶⁶ Л. М. Костић, *н.д.*, 225.

²⁶⁷ *Службени лист Вардарске бановине*, бр.9, 31. мај 1930, 1.

²⁶⁸ *Збирка Службеног гласника*, XXXVI/1929, 21; Л. М. Костић, *н.д.*, 229-230. Банско веће Вардарске бановине из градова на Косову и Метохији улазили су 1931. Ђиљане Катанић Мита, трговац, Ђаковица, Петровић Урош, тежак, Приштина Недељковић Сава, трговац, Призрен Патрногић Хаци Љуба; за срезове Горски Исмајиловић Абаз, председник општине из Брода, Грачанички Ђорђевић Стајко, тежак из Бресја, Ђиљански Исмајиловић Сејда, тежак из Будрије, Ђаковичи Руста Сали, тежак из Дечана, Неродимски Никшић Милан, пензионер из Урошевца, Подгорски Јовановић Стојан, председник општине из Лешана, Подримски Кујунџић Андрија, учитељ у пензији из Ораховца, Шарпланински Костић Петар, професор у пензији из Призрена (*Вардарска бановина*, 5). Вучитрнски срез Воца Шериф, земљорадник и председник шаљске општине из Мељенице, Дренички Зејнеловић Садик, тежак из Г. Бриње, лапски Исламовић Салија, председник општине из Дубнице (*Алманах Краљевине Југославије: IV, Моравска бановина*, Загреб 1931 (у даљем тексту *Моравска бановина*), 8). За Косовску Митровицу био је Брушија Радосл., индустријалац, за Пећ Тимотијевић Ристо, трговац, за источки срез Вулић Радован, председник општине из Истока, косовско-митровачки Петровић Рафајло, тежак из Јошевица, пећки Манојловић Манојло, тежак из Гораждевца (*Зетска бановина*, 5).

²⁶⁹ Правилник о организацији и раду банских већа, *Алманах шематизам Зетске бановине*, Цетиње 1931, 25.

просвете. На заседању банског већа 22-27. децембра 1930. чланови банског већа похвалили су режим краља Александра и напредак који је он донео.²⁷⁰ Почетком тридесетих година банско веће је сматрано провизорном а прелазном установом, коју је требало да наследи бановинско веће.²⁷¹

Банска управа делила се на одељења, одсеке и одељке. Одељењима су управљали начелници, које је постављао краљ, а они су распоређивали кадрове, усавршавали службе, водили евиденције и статистике за оцењивање особља, формирали годишње буџете и сл. Они су организовали начелничке конференције које су подразумевале решавање неких питања везана за управу. Начелницима су били потчињени шефови одсека, мада је бан могао да преузме управу над појединим одсецима. Министар унутрашњих послова могао је да групише поједине банске срезове у окружне инспекторате, а окружни инспектори били су помоћници бана у свим пословима јавне безбедности. Инспектори су били обично бивши велики жупани, а они су били између бана и среских начелника.²⁷² Окружни инспекторати требало је да представљају ефикаснији надзор над удаљеним крајевима у односу на банску управу.²⁷³ На Косову и Метохији били су успостављени окружни инспекторати у Призрену за осам срезова (Гњилански, Горски (Враниште), Грачански (Приштина), Ђаковички, Неродимски (Урошевац), Подгорски (Сува Река), Подримски (Ораховац) и Шарпланински (Призрен), инспектор је био Филиповић М. Михаило.²⁷⁴ Под непосредним надзором Краљевске банске управе у Нишу били су Вучитрнски и Дренички (Србица).²⁷⁵ Окружни инспекторат у Косовској Митровици био је успостављен за седам срезова Дежевски, Источки, Косовскомитровачки, Моравички, Пећки, Студенички и Штавички, а окружни инспектор био је Васиљевић Радомир.²⁷⁶

²⁷⁰ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. јануар 1931, бр. 39-42, 2-3.

²⁷¹ Л. М. Костић, *н.д.*, 230.

²⁷² Закон о банској управи, *Службене новине*, 7. новембар 1929, бр. 261.

²⁷³ Л. М. Костић, *н.д.*, 229; *Зетска бановина*, 8.

²⁷⁴ *Вардарска бановина*, 4.

²⁷⁵ *Моравска бановина*, 7.

²⁷⁶ *Зетска бановина*, 4.

3.2. Финансије

Највиша финансијска власт било је министарство финансија под чијом су управом биле финансијске дирекције. Вршиле су финансијску управну власт а под њима су биле пореске управе, царинарнице, катастарске управе и среске управе. Они су се делили на одсеке који су били општи, за рачуноводство, за непосредне порезе, за царине, за трошарине и таксе, за катастар и државна добра.²⁷⁷ Финансијска дирекција постојала је у Скопљу, пореске управе у Ђаковици, Приштини, Призрену (за срезове Шарпланински, Горски и Подгорски), Србица, Суха Река, Урошевац. Финансијски инспекторат у Врању био је за Гњилански срез, у коме је постојала пореска управа. Главни одељци финансијске контроле били су у Ђаковици, Приштини и Призрену.²⁷⁸

Бановински буџет био је претресан на седницама банског већа, а најбитнија средства биле су таксе и приходи од бановинске привреде. Седма седница Министарског савета одржана у марту 1930. била је сазвана због питања састава бановинских буџета, што су били први буџети новоформираних бановина.²⁷⁹ При састављању пројекта буџета банска управа Вардарске бановине руководила се потребом штедње, због опште економске кризе.²⁸⁰ Буџет за 1929/30. за Вардарску бановину био је 79,5 милиона динара уз прирез од 40% али је због светске економске кризе наредне године био смањен на 74.8 милиона, а прирез је пао на 30%. Буџет је у августу 1931. опет био умањен за 13.4 милиона и сведен на 59,4 милиона. Најмање је било редукција у оквиру Техничког одељења да се не би запустила саобраћајна инфраструктура, а највећи део буџета ишао је на просвету и на пољопривреду.²⁸¹

Бан Живојин Лазић тражио је помоћ у виду кредита за Вардарску бановину јер није имао довољно новца да покрије све расходе, а до краја 1931. дуг државе према Вардарској бановини порастао је са 8 на 11.5 милиона динара. Управо због

²⁷⁷ И. М. Бецић, *Министарство финансија 1918-1941*, Београд 2012, 40.

²⁷⁸ *Вардарска бановина*, 12.

²⁷⁹ *Записник са седница Министарског савета 1929-1931*, VII седница, 3. март 1930, 155-158.

²⁸⁰ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. јануар 1931, бр. 39-42, 2.

²⁸¹ АЈ, 38-675-854, *Политика*, 30. децембар 1931.

тога је Лазих инсистирао на штедни у канцеларијском материјалу и телефонским трошковима. Наравно да то није могло да покрије недостатке у финансијама, па је Лазих опет тражио помоћ од државе, јер је њен дуг у октобру 1932. достигао 13 милиона динара. Односно, држава је у периоду 1930-1933. ускратила Вардарској бановини више од 18 милиона динара или трећину њеног годишњег буџета. Успела је да премости кризу наслеђеним сумама од самоуправних области и срезова али крајем 1932. није више могла да издржава болнице и школе. Бановина је помишљала да искористи суму од шест милиона која је служила да помогне пострадалима од земљотреса, а и такође имала је код државне хипотекарне банке 15 милиона динара депозита и новца од откупнине личног рада. Приходи Вардарске бановине били су изузетно ниски и од њих се нису могли подмирити ни лични расходи. У односу на остале бановине, које су добиле већу суму новца, Вардарска бановина је добила само 4.2%, односно нешто више од девет милиона динара. Бан Краснојевић се обраћао министарству финансија али су одговори каснили а бан је у очајању изјавио да не разуме овакво поступање према Вардарској бановини.²⁸² Овакво стање се наставило, до 1934. Вардарска бановина је требало да прими од државе 34,3 милиона динара али је добила само 34.3, односно 39.6%. И поред тога што се због светске економске кризе спроводила политика штедње, а расходи сведени на минимум за административно функционисање бановине. Смањено је државно и бановинско чиновништво а стопа бановинског приреза остала је иста, односно 25% од непосредног пореза.²⁸³ Буџет Вардарске бановине за 1934/35. био је 49.4 милиона динара, а уведене су таксе на луксузне псе, филмове, новинске огласе, полисе осигурања.²⁸⁴

Држава је у више наврата одступала од буџетских планова и посезала за ванредним финансијским мерама, као и да се уравнотеже бановински буџети да би се покрили увећани расходи бановина у случају ратних прилика. Очекивана исплата из буџета била је 1940. за Зетску бановину 2.943.160 динара, Моравску 1.312.640 и Вардарску 3.484.811 динара.²⁸⁵

²⁸² В. Јовановић, *н.д.*, 158-160.

²⁸³ АЈ, 38-673-852; *Вардар* 15. децембар 1932.

²⁸⁴ В. Јовановић, *н.д.*, 161.

²⁸⁵ АЈ, 138-7-54, л. 754, 19. септембар 1940.

Вардарска бановина узела је кредит од Државне хипотекарне банке од 94 милиона динара, а требало је да врати половину док би половину платила држава. Од тог новца требало је да се изгради банска палата, подигну болнице и гимназије.²⁸⁶ Закључење великог кредита било је покренуто тек 1940. у време бана Андрејевића, који је донео одлуку о закључењу зајма од сто милиона динара код Државне хипотекарне банке, Поштанске штедионице и СУЗОР-а уз отплаћивање наредне 32 године. Међутим, чланови банског већа нису олако прихватили закључивање кредита јер су сматрали да би требало сачекати смиривање међународних прилика. Шефови одељења и одсека тражили су новац за своја одељења, начелник Општег одељења затражио је за адаптацију зграда среских начелстава у Призрену и Приштини као и у још неким градовима Вардарске бановине. Били су упућени захтеви из пољопривредног, ветеринарског, просветног и техничког одељења. Међутим, требало је размишљати и о томе како би се зајам вратио. Требало је повећати бановински прирез са 20 на 30%, школски прирез са 30 на 35% као и узети од скупног пореза на пословни промет од четири милиона динара. Адвокат Војислав Протић, већник из Гњилана, сматрао је да су међународне околности неповољне за увећање бановинског приреза, као и још 13 банских већника (75 гласало позитивно). И поред тога, Бановини је био одобрен кредит од сто милиона динара са 7% годишње камате на 15 година.²⁸⁷

Закон о уједначавању опорезивања у целој Краљевини донет је 8. фебруара 1929. и требало је да обезбеди правичнију расподелу пореза. Закон о непосредним порезима био је измењен и допуњен 28. марта 1929. Стопа основног пореза на приход од земљишта била је фиксирана на 12%, снижене су превисоке стопе на ренте, плаћање кућарине проширено је на зграде у местима са више од 5.000 становника. У марту 1930. због економске кризе стопа на земљиште смањена је на 10%.²⁸⁸ Крајем 1930. омогућено је плаћање пореза у ратама, што је растеретило пореске обвезнике.²⁸⁹ Бан Моравске бановине Јеремија Живановић сматрао је да

²⁸⁶ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 39-42, 3. јануар 1931, 19.

²⁸⁷ В. Јовановић, *н.д.*, 163-166.

²⁸⁸ И. Бецић, *н.д.*, 117-118.

²⁸⁹ *Записници са седница Министарског савета 1929-1931*, XXXV седница, 10. децембар 1930, 238.

оптерећење становништва бановинским дажбинама није превелико (25 динара по становнику у годину дана).²⁹⁰

Порески обвезници који су непосредно наплаћивали бановинске дажбине добијали су награде, јер је од 1930. начелник Финасијског одељења Вардарске бановине имао право да дели награде пореским инспекторима - 3% од наплаћене суме за срески, обласни и бановински прирез, а 5% од наплаћене суме од варијетеа, кабареа, барова и биоскопа.²⁹¹ Овај наградни фонд је порастао временом преко милиона динара, па је бан Лазих одредио да се сума умањи на пола милиона и да тај новац оде на изградњу школа.²⁹² У лето 1930. инсектициди су ослобођени трошарине, а 1931. уведен је порез на нежење. За наредну годину биле су предвиђене трошарина на безалкохолно пиће, таксе на билијар и карте за играње, а укинута је такса од закупнине испаша.²⁹³

У другој половини 1931. због велике кризе уложени су нови напори да се обустави смањивање прихода повећањем царина и трошарина, поскупљењем поштанских услуга и цене дувана. Становништво је тешко подносило терет државних и локалних пореза.²⁹⁴ Наплата пореза 1932. била је подвргнута најстрожој контроли, а молбе упућене влади или чак локалним властима морале су бити пропраћене потврдом да су пореске обавезе испуњене.²⁹⁵ Министар финансија Милорад Ђорђевић истицао је у Сенату у марту 1932. да је влада настојала да пореску политику прилагоди промењеним привредним приликама и смањеној платежној моћи грађана.²⁹⁶

С обзиром на то да су владине финансије 1931/32. биле у лошем стању и да је први пут био забележен дефицит, приходи су показивали знатно већи пад од предвиђеног пошто су се и процене заснивале на смањењу од 19% у односу на претходну годину.²⁹⁷ Уведене су нове мере штедње, али су оне биле само делимично успешне пошто се дошло до тачке када се више ништа није могло урадити новим притисцима на пореске обвезнике. Грађани су били неједнако

²⁹⁰ *Политика*, 4. април 1932.

²⁹¹ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 15, 12. јул 1930, 2.

²⁹² *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 39-42, 3. јануар 1931, 13-14.

²⁹³ В. Јовановић, *н.д.*, 169-170.

²⁹⁴ *Британци*, књ. 2, 48-49.

²⁹⁵ *Британци*, књ. 2, 114-115.

²⁹⁶ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1932, XIX редовни састанак 23. марта 1932, 86.

²⁹⁷ *Британци*, књ. 2, 113.

пореско оптерећени, а и изостала је јача контрола прикупљеног пореза, па је 1932. прикривање прикупљеног пореза досегло чак 378%.²⁹⁸ У 1933. било је наплаћено 69% у Моравској бановини, 69% у Вардарској, 71% у Зетској (Дринској 53, Врбаској 83, Приморској 67, Савској 95, Дравској 101 и Дунавској 88%).²⁹⁹

Полазна основа за порез на промет повећана је са 1 на 2%, а уведен је и порез на луксуз од 10%. Трошарине за неке значајније артикле знатно су повећане а забележена су и нека повећања царинских стопа.³⁰⁰ На тај начин је 1933. дошло је до одређених прилагођавања погоршаним привредним условима у којима се налазила Југославија. Захваљујући тарифним и девизним ограничењима Југославија је остварила привредну самосталност. Извоз је надмашио увоз, који је пао на минимум неопходан за снабдевање индустрије сировинама. Куповна моћ била је нижа него икада. Влада је била суочена са потребом да повећа пореска оптерећења, па су она постала готово неподношљива за градско становништво, а угрожавали су и пословни свет који је до тада захваљујући корумпираној и лошој управи био у стању да изиграва своје обавезе. Цене пољопривредних производа биле су веома ниске па се сељаку није исплатило да своју робу износи на пијацу, а истовремено високе ренте, градске дажбине и високе цене индустријских производа знатно су повећавале трошкове живота свима онима који су хтели нешто више од минимума. Корупција је била јача него икад у свим гранама привредног живота.³⁰¹

Закон о директним порезима био је усвојен у фебруару 1933. и предвиђао је опорезивање власника радњи, највише погођеног слоја пореских обвезника, по основној стопи утврђеној у размери са рентом коју су плаћали за кућу и од њих тражило да изврше ревизију књиговодства. Директним опорезивањем остварено је 2.103 милиона динара у току 1933-34, док је 3.850 милиона динара добијено од индиректних пореза (трошарине, царине, поштанске вредности и зарада од продаје монополских производа).³⁰² Важан бановински приход биле су трошарине, при чему су се стручне корпорације залагале за укидање постојећих

²⁹⁸Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, VIII редовни састанак, 12. фебруар 1934, 103.

²⁹⁹Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, IX редовни састанак, 23. март 1936, 112.

³⁰⁰Британци, књ. 2, 114-115.

³⁰¹Британци, књ. 2, 186-193.

³⁰²Британци, књ. 2, 270.

такси на вино и ракију. Власти по бановинама је требало 1934. да саме образују фондове из прихода од нових локалних дажбина на вина и жестока пића.³⁰³

Почетком 1933. наплата пореза у Вардарској бановини износила је преко 90% али је прикупљено само 22% бановинског приреза, јер је бановински био одвајан у корист државног пореза.³⁰⁴

2. Наплата непосредног пореза за 1933. годину

бановина	Број становника	Наплаћено динара	По становнику
Град Београд	287.901	253.195.823	879
Моравска	1.446.512	103.407.750	72
Вардарска	1.649.122	90.474.924	55
Зетска	906.982	48.360.008	53
Дунавска	2.305.099	539.068.378	234
Дринска	1.684.802	121.989.580	72
Врбаска	1.003.360	49.761.348	50
Приморска	880.420	55.928.988	64
Савска	2.596.768	421.723.127	162
Дравска	1.118.504	220.914.222	198

(*Стенографске белешке Сената*, 14. редовни састанак, 21. март 1934, Београд 1934, 32; В. Јовановић, *н.д.*, 168)

Упркос знаковима побољшања привредног положаја 1934, земља је била у економској рецесији. Убиство краља Александра а затим очекивање рата нарочито међу сељаштвом довели су до гомилања новца и пољопривредних производа и до општег застоја пословних активности.³⁰⁵ Држава је предузимала мере да би поправила стање у финансијама, које у јавности нису биле дочекане повољно, сматрано је да су примењиване једнострано и непотпуно и да су доношено споро и са закашњењем.³⁰⁶ Известилац Милоје Ж. Јовановић истакао је у Сенату на састанку у марту 1934. да су због привредне кризе, која се манифестовала у ограничењу промета и трговине, извоза и увоза, смањених прихода и зарада, смањени посредни порези. Тај мањак попуњаван је повишењем непосредних пореза, такса, трошарина, царина и монопола. Како су се смањивали

³⁰³ *Британци*, књ. 2, 183-184.

³⁰⁴ В. Јовановић, *н.д.*, 167.

³⁰⁵ *Британци*, књ. 2, 269.

³⁰⁶ *Политика*, 9.586, 4. јануар 1935, 4.

приходи буџетски и у којој су величини исти предвиђани у милионима динара
буџетима говори нам табела:

3. Буџетски приходи 1931/32-1934/35.

	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35
Земљарина	610	456	456	456
Кућарина	258	260	270	300
Течевина	220	200	200	320
Рентни порези	62	30	60	60
Друштвени порез	160	120	120	200
Трошарина	803	855	870	860
Таксе	1245	1230	1230	1045
Царине	1488	1100	780	650
Монополи	2420	2319	2035	1550

(Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIV редовни састанак, 21. март 1934, 2-3)

Како се вршила компресија државних расхода и колико су износили државни расходи појединих министарстава у милионима динара видимо на основу следеће табеле:

4. Државни расходи појединих министарстава

Министарство	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35
Правде	433	389	358	357
Просвете	859	815	786	793
Иностраних послова	1156	137	120	120
Унутрашњих послова	644	569	550	543
Финасија	401	318	303	296
Војске и морнарице	2595	2132	2000	1943
Грађевина	279	197	164	165
Саобраћаја	177	125	152	201
Пољопривреде	94	54	65	63
Трговине и индустрије	71	50	45	44
Соц. политике и нар. здравља	229	160	152	148
Физичког васпитања		11	15	14

(Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XIV редовни састанак, 21. март 1934, 2-3)

Током 1934. порези су веома погодили становништво пре свега због великог пореског оптерећења, и због ригорозније примене закона.³⁰⁷ Сенатор Спира Хади Ристић сматрао је да министар финансија у буџетској политици не би смео само да се усредсреди на одржавање равнотеже буџета и на непрекидном оптерећивању народа у виду разних такса, трошарина и пореза и да је то уска, једнострана политика. Ристић је позвао министра финансија да посети Вардарску бановину да би увидео да је нестало богатство овог дела земље, "ако прође само кроз неколико вароши он ће својим очима видети да су дућани празни и да дућаница узалуд чека свог јединог потошача сељака, који и пазарним даном не долази да ма шта купи, јер нема са чиме да купи".³⁰⁸ У Вардарској бановини је наплата пореза зависила од тога колико је порастао порез, јер уколико је порастао бановински прирез онда је била мања наплативост.³⁰⁹

Основни економски проблеми Југославије са којима се суочила влада Милана Стојадиновића у другој половини тридесетих година били су неспособност сеоских произвођача да за своје производе обезбеде цене које би им омогућавале да купују индустријску робу и редовно плаћају пореске обавезе, задуженост села³¹⁰, велики терет расхода у буџету за плате државних чиновника и пензионера, утицај мита и корупције.³¹¹ Милан Стојадиновић поставио је себи задатак да врати привредни просперитет земље и припремио је почетком године амбициозни програм. Нова економска политика била је у знаку све веће државне

³⁰⁷Британци, књ. 2, 271.

³⁰⁸Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, XV редовни састанак, 22. март 1934, 110.

³⁰⁹В. Јовановић, н.д, 168.

³¹⁰Народни посланик Милорад Костић осврнуо се у Сенату на састанку у јануару 1932. да је било веома битно решити питање сељачких дугова јер су сељаци чинили 80% друштва Југославије. Пре свега, требало је омогућити сељаку примереном ценом његових производа напреднији живот, подићи његову потрошну снагу и створити му повољније услове за привредни кредит, јер је услед кризе диспаритет цена пољопривредних и индустријских производа сасвим обеснажио куповну моћ сељака и утицао на промет робе (опао 40%) (Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије, Београд 1932, III редовни састанак, 26. јануар 1932, 32; Љ. Бобан, *Контроверзе из повијести Југославије*, 23; Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. 3, 142). Влада је 19. априла 1932. објавила закон којим на сељачке дугове одобрава шестомесечни мораторијум суспендовавши одређене одредбе о заплени имовине и ограничивши каматне стопе. Влада је овај закон касније продужила до 20. децембра, односно два месеца дуже. Сељаци су били дужни да своје дугове ликвидирају у року од дванаест година почевши од фебруара 1934 (Британци, књ. 2, 116, 183).

³¹¹Британци, књ. 2, 354.

интервенције у привреди, пре свега је то била умерена дефлациона политика, смањивање чиновничких плата, обезбеђивање извоза пољопривредних производа и стабилизацију пољопривредних прихода, поправљање трговинског биланса.³¹²

Ипак до краја године није било много урађено а у земљи је владало забрињавајуће сиромаштво. Улагање у јавне радове од 1.200 милиона динара било је онемогућено због помањкања средстава. Крајња нужда је налагала одобравање олакшица пореским обвезницима и проширење сељачког и банкарског мориторијума. Стојадиновић је као и његови претходници тражио изворе прихода пре свега у индиректном опорезивању. Основни привредни проблеми били су неспособност сеоских произвођача да за своје производе на тржишту обезбеде цене које би им омогућиле да купују индустријску робу или да плаћају пореске обавезе; задуженост сељаштва која се тада процењивала на 7.000 милиона динара; огроман терет расхода за плате државних чиновника и пензинера, од око 4.000 милиона динара, из средстава буџета, који изузимајући расходе на државна предузећа достигао око 7.000 милиона динара; војни расходи који су у протеклим буџетима достигали 2.000 милиона динара годишње, тј. приближно једну трећину буџета; утицај мита и корупције који су онемогућавали да се привредни проблеми разматрају према њиховом значају. Донета су два прописа о индиректним порезима објављена 1. априла 1935. Првим су укинуте бановинске трошарине на разне артикле, уједначене трошарине у целој земљи на пиринач, кафу, чај, какао и калцијум карбид, а другим је предвиђено образовање централног бановинског трошаринског фонда из којег се вршила расподела средстава за девет бановина, уместо трошарина које је раније свака бановина независно плаћала.³¹³

У односу на друге југословенске бановине, приход Вардарске бановине је заостајао. Током 1935/36. удео бановинских буџетских прихода чинио је 3.7% на југословенском нивоу, уједно је чинило да буде на последњем месту. То је било тако све до 1938/39. када је дошло до напретка на 5.3%, када је била испред Зетске и Врбаске бановине. Сенатор Спира Хаци Ристић истакао је на састанку у Сенату у марту 1938. да је равнотежа буџета и активни трговински биланс који су оцртавали две године "повољни знаци за једну земљу да се враћа у нормални колосек свог државног газдинства". Народ је тешко и нерадо плаћао непосредне

³¹² И. Бецић, *н.д.*, 292-294.

³¹³ *Британци*, књ. 2, 354, 357.

порезе и варошани и сељаци, али је наглашавао да "од пре две године порез се уредно плаћао и без егзекутивних присилних мера. Финасијска дирекција у Скопљу још крајем октобра прошле године имала је наплаћени проценат непосредних пореза од 99.8%".³¹⁴

Током 1939. наплаћени општи непосредни порези у Вардарској бановини чинили су 3.8% на југословенском нивоу, а наплата такса 2.4% и трошарина 0.5% показивала је још горе резултате.³¹⁵ Приход од пореза по бановинама износио је 1939. највише у Моравској 195.660.335, Вардарској 103.282.144 и Зетској најмање 66.690.442.³¹⁶

5. Наплата државних дажбина по бановинама 1939. у хиљаду динара

бановина	Општи непосредни порези	Таксе	Трошарине	укупно
Моравска	116.215 4.94%	8.665 2.46%	70.780 7.17%	195.660 5.30%
Вардарска	89.930 3.82%	8.475 2.41%	4.877 0.49%	103.282 2.80%
Зетска	56.858 2.42%	5.951 1.69%	3.881 0.39%	66.690 1.81%
Укупно у Краљевини	2.351.821 100%	351.771 100%	987.684 100%	3.691.277 100%

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940, Београд 1941, 467)

Државне дажбине наплаћене по бановинама чинили су 1/3 државног буџета, најбоља ситуација била у Моравској бановини, а нарочито је драстична разлика била у наплати трошарина.

Бановински буџети пред крај периода који нас интересује били су десетак пута мањи од државног буџета што је био показатељ реалних могућности бановинске администрације. Моравска бановина, Зетска и Вардарска имале су скромне бановинске буџете. Преглед остварених прихода по бановинским буџетима (наплаћени прирези, удео од скупног пореза на пословни промет, приходи од трошарина, приходи од такса и осталих дажбина, приходи од

³¹⁴ Стенографске белешке Краљевине Југославије, Београд 1938, XIII редовни састанак, 24. март 1938, 247.

³¹⁵ Љ. Димић, Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941, Друштво и држава, књ. 1, 142, 145.

³¹⁶ Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940, Београд 1941, 467.

бановинских имања и установа, дуговани приходи, приходи од зајмова и позајмица) можемо видети у следећој табели

6. *Преглед остварених прихода по бановинским буџетима*

Бановине	Моравска	Вардарска	Зетска
1935/36	50.737	28.648	39.077
1936/37	45.937	35.153	42.465
1937/38	66.947	50.017	48.067
1938/39	65.422	56.269	56.269

(*Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936*, 528-529; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1937*, 422; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938-39*, 504; *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1940*, 484)

7. *Остварени приходи Вардарске бановине 1930-1940.*

	1930/31	1931/32	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37	1937/38	1938/39	1939/40
предвиђ.	79.489.811	74.783.494	53.919.292	38.404.069	38.110.926	35.400.000	40.517.454	54.459.356	54.046.760	55.680.500
оствар.	58.201.519	38.807.084	33.116.417	26.622.777	30.645.552	23.556.433	32.861.377	46.799.021	48.973.318	8.084.558
%	73.2	51.9	61.4	69.3	80.4	66.5	81.1	85.9	90.6	14.5

(В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд 2010, 170-173)

Вардарска бановина дуговала је средином јула 1939. 22,5 милиона динара, а на Министарство финансија вршен је притисак да се Вардарска бановина третира као пасивна и да јој се увећа део од скупног пореза, али то није било могуће јер би у том случају повећање ишло на рачун других бановина.³¹⁷

Преглед општинских финансија, сеоских и градских можемо пратити до 1929, јер су обласне и среске самоуправе укинуте актом од 3. октобра 1929. Укупни расходи самоуправних тела за 1929. повећани су о односу на 1928. пре свега јер су 1929. законским путем стављене у дужност општинама извесне функције које су морале изазвати повећање општинских буџета, па самим тим и повећање расхода. Укупни приходи сеоских општина у Косовској области били су

³¹⁷ В. Јовановић, *н.д.*, 169.

1928. 11,723.576, а у 1929. 12,518.318 динара, док су укупни расходи били 1928. 11,714.369, а 1929. 12,551.662 динара. Отприлике су се поклапали расходи и приходи што је значило да се о трошењу водило рачуна и да се кретало само у границама остварених прихода. Укупни приходи градских општина у Косовској области у 1928. 11,640.972 а 1929. 15,184.888 динара, а расходи 11,636.067, 1929. 15,246.278 динара.

Насупрот појаве код сеоских општина, расходи код градских општина су се све више повећавале, пре свега због тога што је живот на селу био примитиван и прост а становништво у граду је тражило све више komodитета и желело је лакши и цивилизованији живот, па су се економске, социјалне и културне потребе све шириле. Међу приходима сеоских општина прирез је имао најважнију улогу, 1929. он је чинио 58% од укупних прихода. На другом месту био је приход од општинских имања са 11.1% а онда трошарина и таксе. Код градских општина половина буџета, 49.9%, заснивало се на приходима од приреза, трошарина и такса. Код већих градова највише је порасла трошарина (за 23.7 милиона) а код осталих градова прирези (за 24 милиона динара). Код сеоских општина били су високи административни расходи, пре свега лични расходи (31.7%). Код градских општина је највише било расхода по зајмовима, затим материјални расходи предузећа, лични расходи административног особља и оправка и подизање зграда и путева, мада је овај проценат опао у односу на 1928. што се објашњавало привредном кризом.³¹⁸ Министар финансија је истицао да су сеоске општине трошиле на личне расходе административног особља више од једне трећине целокупних својих прихода, на пример у Косовској 58% (Скопској 53, Брегалничкој 55, Врањској 53). На канцеларијски материјал, огрев и осветљење трошило се непродуктивно 8.4% од целокупног општинског буџета, па су на тај начин биле занемарене зграде и путеви у општинама и други проблеми као што су народно просвећивање, санитарно-здравствене потребе. Министар финансија је предлагао да све општине личне расходе ревидирају и да их сведу на разумну меру, одстрањујући из службе сва непотребна и сувишна лица. Требало је да се

³¹⁸ Р. Драшковић, Стање општинских финансија у 1929, *Савремена општина*, Београд 1931, 25-35.

изврши ревизија свих општинских такса и трошарина да не би имали карактер прохибиције нити да штетно утичу на производњу и промет добара.³¹⁹

Под ударом економске кризе смањени су и приходи самоуправних тела (прирези, трошарине, таксе, субвенције и помоћ, приходи од имања, приходи од предузећа, зајмови и друго). Укупни приходи градских општина смањили су се у периоду 1930-1935. за 34% док су приходи бановина умањени за 12.48%.³²⁰

Величине општинских буџета биле су веће у односу на бановинске приходе. Приходи свих општина Вардарске бановине били су више него двоструко већи од укупних бановинских прихода па су тако 1931. општине прикупиле преко 144 милиона динара док су банске власти једва саставиле 62 милиона динара.³²¹ Општински буџети градских општина по бановинама откривали су сву неразвијеност југословенског друштва. Градови попут Београда, Загреба или Љубљане имали су неколико пута веће општинске приходе него сва остала градска места у бановинама. Остварени градски приходи у бановинским средиштима 1936/37. и 1938/39. остварени општински приходи у градским општинама 1936/37. и 1938/39. подједнако као и буџети градских општина и сеоски буџети одавали су сиромаштво југословенског друштва, јер су били двадесетак пута мањи од државног буџета и неколико пута мањи од сума које су прикупљане у бановинама.³²² Остварени приходи сеоских општина Вардарске бановине били су у укупној југословенској суми од 7.8% 1936/7 до 7.2% 1938/39, док су градске општине југа успевале да реализују свега 4.3% прихода свих градова Југославије.³²³

Оптерећење самоуправним дажбинама у градским општинама по становнику било је највеће у Зетској бановини, док је мање учешће било у Вардарској. Општинске таксе чиниле су највећи проценат плаћања у Моравској бановини за разлику од бановинских такса које су биле знатно ниже. Бановински и општински прирези били су готово уједначени у Моравској бановини, док су у Вардарској и Зетској постојале велике разлике (бановински су били виши у

³¹⁹ *Полиција*, 16. јануар 1929, 190-192.

³²⁰ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 1, 105.

³²¹ *Вардар*, бр. 46-47, 5. јануар 1933, 26; бр. 556, 13. август 1935, 3.

³²² *Стенографске белешке Краљевине Југославије*, Београд 1937, XIII редовни састанак, 22. март 1937, 331.

³²³ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 1, 146-147.

Вардарској у односу на Зетску где су били нижи). Оптерећење самоуправним дажбинама по општинама, без градских, било је приближно слично у свим бановинама, с тим што се Зетска бановина опет издвајала по нешто вишим издвајањима. Општински прирези били су најмањи у Зетској, као и општинске таксе, али су општинске трошарине биле знатно више у односу на Моравску и Вардарску бановину. Бановински прирез био је готово исти у Моравској, Вардарској и Зетској бановини, док су бановинске таксе биле највише у Моравској.

8. Оптерећење самоуправним дажбинама по општинама (без градских) на једног становника

бановине	Општинских приреза	Општинске откупнине личног рада	Општинске трошарине	Општинских такса	Укупно општинских дажбина	Разрезаног бановинског приреза	Наплаћене бановинске откупнине личног рада	Бановинске трошарине	Бановинских такса	Укупно бановинских дажбина
1935/36.										
Моравска	22.2	0.3	0.2	6.8	29.7	5.8	0.4	5.6	3.2	
Вардарска	22.4	0.4	5.9	4.9	33.6	5.4	1.0	6.1	1.9	
Зетска	17.7	0.4	10.0	4.4	32.4	5.5	0.6	8.4	1.7	
1936/37.										
Моравска	18.4		1.0	6.8	26.4	4.9		1.9	2.2	9.5
Вардарска	18.1		5.6	4.1	28.1	4.4		3.2	1.8	10.8
Зетска	15.0		9.2	4.3	29.0	5.2		5.3	1.6	12.6
1937/38.										
Моравска	13.0		1.1	8.1	22.4	9.5		2.5	2.5	15.6
Вардарска	12.7		5.8	4.6	23.4	7.7		4.1	1.9	15.5
Зетска	11.2		10.5	4.6	26.6	9.0		5.2	1.8	16.0

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936, 532-533; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1937, 418-419; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938-39, 500-501)

9. Оптерећење самоуправним дажбинама по градским општинама на
једног становника

Бановине	Општинских приреза	Општинске откупнине личног рада	Општинске трошарине	Општинских такса	Укупно општинских дажбина	Разрезаног бановинског приреза	Наплаћене бановинске откупнине личног рада	Бановинске трошарине	Бановинских такса	Укупно бановинских дажбина
1935/36.										
Моравска	20.5	3.8	51.9	66.9	143.1	22.9	0.4	5.6	3.2	
Вардарска	1.0	1.3	68.7	30.6	101.6	11.6	1.0	6.1	1.9	
Зетска	57.8	5.7	69.5	60.0	192.9	32.8	0.6	8.4	1.7	
1936/37.										
Моравска	17.6		51.9	76.3	146.9	20.1		1.9	2.2	24.6
Вардарска	0.9		65.0	27.6	95.2	10.5		3.2	1.8	16.9
Зетска	51.5		76.0	61.0	191.7	26.5		5.3	1.6	34.0
1937/38.										
Моравска	14.4		57.5	90.1	163.2	29.8		2.5	2.5	35.8
Вардарска	2.0		74.3	29.1	105.8	21.1		4.1	1.9	28.9
Зетска	49.1		86.7	36.2	174.1	45.4		5.2	1.8	52.4

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1936, 532-533; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1937, 416-417; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938-39, 500-501)

Законодавство је ишло више ка томе да општине имају што шири делокруг рада у свом самоуправном деловању, нарочито на социјалном и здравственом пољу. То је за Јужну Србију представљало тешке и неизводљиве обавезе, законско оптерећење дужностима за које општине нису биле довољно способне. И варошке и сеоске општине имале су сразмерне мале буџете³²⁴. Структура становништва

³²⁴Источки срез имао је 23.527 становника, 2.661 домова, и буџет за 1930. 1.344.776, Косовскомитровачки срез 28.172 становника, 4.451 домова, буџет за 1930. 3.159.248 динара, Пећки срез 46.867 становника, 6.644 домова, 17.133.916 динара. Источка општина имала је 4.612 становника, 482 дома, 376.172 буџет. Косовскомитровачка општина 8.700 стн, 2.087 домова и буџет од 2.104.000 динара, Пећка општина 18.850 стн, 3.620 домова, 14.450.00 динара (*Алманах шематизам Зетске бановине*, 337,338, 342).

била је таква да она за већину општина представљала оптерећење а не пореске обвезнике. Варошке општине биле су у немогућности да у својим буџетима предвиде довољне суме са којима би могле ефикасно помоћи своје многобројне сиромашне становнике. У варошима Јужне Србије биле су две аномалије – варошког живља било је несразмерно много према сеоском (преко 30%) а сиротиње просечно више него и у једном другом делу државе. Општине нису имале много смисла за социјално и здравствено старање о својим сиромашним грађанима. У буџетима за 1935. веће суме биле су издвојене једино у Скопљу и Битољу. Приштина је 1935. предвидела буџетом 20.000 динара за помоћ сиромашнима, које је било близу 6.000 тј по 2.20 динара годишње просечне помоћи на једног сиромашног становника.³²⁵

Закључци који се намећу након увида у буџете јесу да су се средства која су била прикупљана по самоуправним јединицама (бановине, општине) искључиво улагала у средине из којих су узета, суме новца које су прикупљене у буџетима самоуправних тела показивале су велику неравномерност и да укупна средства свих врста буџета нису била довољна да покрену модернизацијски процес у држави.³²⁶

3.3. Администрација

Једна од најважнијих полуга новог режима Краљевине Југославије био је рад на оздрављењу и уједињењу државне администрације. У администрацији свих ресора било је извршено и вршило се почишћавање "неспособног или недостојног" особља, а реално је сагледана и потреба смањења гломазног и скупог чиновничког апарата.³²⁷ Учињена је стриктна деполитизација особља унутрашње управе и било је забрањено исказивање сваке политичке припадности. Државни чиновници морали су да буду и у служби а и приватно одани идеологији интегралног југословенства и привржени државној и националној идеји. Нарочито учитељи и судије, као највиђенији људи у својим срединама.³²⁸ Испуњење

³²⁵ *Вардар*, 12. октобар 1936, 1.

³²⁶ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 1, 147.

³²⁷ *Записник са седница Министарског савета 1929-1931*, XVII седница, 6. јул 1929, 91; И. Бецић, *н.д.*, 275-278.

³²⁸ И. Добривојевић, *н.д.*, 129.

планова које је имао режим диктатуре, зависио је у великој мери од спремности чиновника да прихвате нову идеологију и нове законе.³²⁹ Бан Зетске бановине Крста Смиљанић истакао је да се у новом режиму чиновништво развијало и усавршавало на боље.³³⁰

Према Уставу (29. члан) владар је постављао државне чиновнике и давао војне чинове по одредбама закона. По члану 77, краљ је именовао и разрешавао председника Министарског савета и министре. Министри су именовали ниже државне чиновнике по одредбама закона.³³¹ Закон о чиновницима донет је 31. марта 1931. Чиновници су били државни службеници вишег реда. Државни службеници били су сви они који су обављали неки посао за државу, макар привремено или случајно. То су били непосредни државни органи (краљ, народни посланици и сенатори), јер изнад њих није било претпостављених; професионални службеници (посвећују јој се целим својим бићем); службеници грађанског реда, службеници војног реда (официри, војни чиновници и подофицири), службеници црквеног реда (епископи).³³² Према Закону о чиновницима 1931. сва службена звања била су доступна свим југословенским држављанима, под условом да знају службени језик. Државна служба грађанског реда обухватала је чиновнике, чиновнике-приправнике, званичнике и служитеље уз трогодишњи приправнички стаж. Сва звања била су подељена на десет положајних група.³³³

10. Бановински службеници грађанског реда по бановинским буџетима

бановине	1932/33	1933/34	1934/35	1935/36	1936/37	1937/38
Моравска	72	115	138	159	263	307
Вардарска	86	81	93	111	272	311
Зетска	58	71	88	113	208	219

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1932, 464; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933, 454; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-35, 458)

³²⁹ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. 3, 129.

³³⁰ *Политика*, 1. август 1930.

³³¹ Ф. Чулиновић, *Правосуђе у Југославији*, Загреб 1946, 92-93.

³³² Л. М. Костић, *н.д.*, 270, 275.

³³³ *Закон о чиновницима 1931*, Београд 1931, 4,6,8; В. Јовановић, *н.д.*, 174.

Према попису из 1931. у Вардарској бановини било је 22.319 државних чиновника и намештеника.³³⁴ Средином 1934. у Вардарској бановини било је запослено 4.870 приватно-самоуправних чиновника, што је објашњавано тиме да је међу државним службеницима било више дошљака на пример у градској полицији или у општинским самоуправама, јер су тамошњи људи више волели да се баве ситном трговином, банкарством, занатством или печалбарством.³³⁵ Банска управа је прво преузела и превела чиновнике и службенике бивших жупанија, обласних и среских самоуправа, а затим их свела на најпотребнији минимум. Донета је наредба о једнообразности пословања и уредба о службеним односима, установљењу места и припадности службеника Вардарске бановине као и службеном листу. Истовремено попуњавана су упражњена чиновничка места по свим надлештвима и у свим установама које су потпадале под банску управу. Бан Живојин Лазић истакао је да је примљено око 19.467 предмета од којих 19.010 решени а остали су били у евиденцији због података или одговора. Чиновници су били стално побољшавани, пре свега како истиче Лазић "благодарећи пожртвованом раду чиновника који нису жалили да и преко канцеларијског времена уложе свој труд око савесног и хитног отправљања бановинских послова".³³⁶

Почетком 1939. у Југославији било је око 200.000 активних чиновника на које је трошила око 5.505.000.000 динара годишње, а просечно на сваког по 27.500 динара.³³⁷ Имали су 41.090 пензионера са личним пензијама око 800.000.000 динара. На породичне пензије ишло је 200.000.000 динара и око 8.000.000 за 1.200 лица којима се у име признања давала извесна помоћ. Те цифре нису биле мале за земљу као што је била Краљевина Југославија. Међутим, чиновничке плате у државној служби биле недовољне и стање је било неподношљиво, па су многи чиновници одлазили у приватну, боље плаћену службу. Финансијске шупљине

³³⁴ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. 4, (присутно становништво по главном занимању), Сарајево 1940, 264-265.

³³⁵ *Вардар*, бр. 590, 21. септембар 1935, 1.

³³⁶ *Политика*, 3. октобар 1930.

³³⁷ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, V редовни састанак, 22. март 1939, 31.

биле су попуњаване одузимањем припадљивости, а и смањења су вршена неколико пута.³³⁸

Плате деловођа и благајника расле су у зависности од величине општине али су биле ниже у Вардарској него на пример у Моравској бановини.³³⁹ Да је плата државних и самоуправних чиновника недовољна признавало се и званично па се зато помагало на разне начине. Пре свега ту су долазили додаци на скупоћу, које су добијали сви службеници, и додаци и награде који су обухватили или поједине врсте чиновника или појединце у једном реду чиновника.³⁴⁰ Због велике кризе, у другом полугодишту 1931. смањена су примања, олакшице за трошкове живота и пензије државних чиновника и официра војске и морнарице, за 5 и 6% почевши од 1. октобра 1931.³⁴¹

Чиновничким законом од 31. јула 1923. била је предвиђена специјална повластица за службенике који од дана ступања на снагу закона па за седам година буду служили у Јужној Србији тако да се у том времену проведене године службе рачунају за пензију двоструко. Члан 137 став 8 Закона о чиновницима грађанског реда подразумевао је да се за пензију рачунало сваких осам месеци у пуну годину.³⁴² Приликом доношења ове одлуке имало се у виду да су прилике у Јужној Србији веома тешке за државне службенике, да они нерадо иду тамо, а и да кад би се већ нашли тамо настојали су да што пре оду.³⁴³ У извештају Штаба Треће армијске области наводило се да је чиновништво довођено из Црне Горе пре свега јер из других крајева чиновништво избегавало је да овде служи.³⁴⁴

У периоду 1935-1936. све молбе и жалбе ишле су Антону Корошцу за премештај, а од 1939. Мирку Ралчићу начелнику министарства унутрашњих послова. Ралчићеви пријатељи тражили су да их премести са Косова у Грузију, Словенци су нагннули са Косова и из Македоније на северозапад земље.³⁴⁵ А.

³³⁸ *Косовске новине*, бр.7, 26. фебруар 1937.

³³⁹ В. Јовановић, *н.д.*, 175.

³⁴⁰ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1939, V редовни састанак, 22. март 1939, 31-32.

³⁴¹ *Британци*, књ. 2, 48-49.

³⁴² *Полиција*, бр. 11 и 12, свеска за јуни 1930, 506.

³⁴³ *Полиција*, свеска за фебруар 1937, бр. 3-4, 165-167.

³⁴⁴ Војни архив (у даљем тексту ВА), п. 17, к. 95 в, док. 4, л. 3, 28. јун 1940.

³⁴⁵ АЈ, 14-240-854.

Прибићевић је писао огорчено да је "у једној сиромашној општини од три хиљаде душа имао је председник месечну плату од 1500 до 1800 динара кроз више година иако није могао ништа да ради јер није знао да чита и пише". Такође, он је сматрао да се у средини у којој већина становништва није писмена или образована, па не смела или умела да контролише управу, било је јасно да се "осиле државни управни органи, а особито полиција, шумско, пореско особље и чини живот скупљим и несношљивим".³⁴⁶

11. Лични расходи по бановинским буџетима

1932/33							
бановине	Плате чиновника	Плате званичника у 1000 динара	Додаци на службу, на скупшћу и друго	Додаци станарина	Унапређења и периодске повишице	Пензије и пензионисање	Остали лични расходи
Моравска	1.224		1.199		45	120	67
Вардарска	4.690	32	2.658	102	35	151	428
Зетска	2.167	102	1.554		137	110	410

1933/34							
Моравска	2.237	5	1.234		105	285	351
Вардарска	1.771	33	844	69	103	147	1.196
Зетска	1.823	109	1.242		140	181	248

1934/35.							
Моравска	2.472	6	1.042	467	125	472	300
Вардарска	1.966	51	794	247		253	838
Зетска	1.949	113	880	480	199	200	331

1935/36.							
Моравска	2.692	7	1.021	474	70	472	342
Вардарска	2.299	52	867	275		322	1.041
Зетска	2.284	140	1.141	505	199	200	321

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1932, 468; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933, 456; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-35, 460; Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-35, 460)

³⁴⁶ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, Загреб 1996, 103-107.

Сваке године била је оцењивана стручна способност државних службеника грађанског реда и њихово владање у служби и ван ње. За најблаже прекршаје следили су казне које су подразумевале писмену опомену, укор и новчану казну која није смела да пређе 10% њихове плате. Дисциплинске казне су се састојале од умањења принадежности, до 20% од плате, губитка времена за напредовање, премештаја без селидбених и путних трошкова, пензионисања са умањеном пензијом и отпуштања из службе. Државни службеници нису смели да улазе у било какве послове са државом нити да буду чланови управних и надзорних одбора државних монопола, државних банака, рударских предузећа и сл.³⁴⁷ Уведена је строга одговорност за дисциплинске кривице и установљени су нарочити дисциплински судови за брзо и правично расправљање службеничких кривица. Члан банског већа Радојичић истакао је да "чиновници не смеју бити мажени него држани најстрожије, и да ће само тако радити поштено и са потребном брзином. Чим се који чиновник ухвати у злоупотребама а лењост је једна таква треба га одмах тужити, судити и казнити".³⁴⁸ Члан банског већа Крста Срезовић истакао је да је "чиновник био извршилац закона, а закон је једнак за све".³⁴⁹

Закон о измени закона о општинама и обласним самоуправама донет је 6. јануара 1929. и био је у складу са политичким курсем Краљевине Југославије. Уместо изборног система у општинама закон је установио принцип постављања општинских управа. Њих су постављали велики жупани осим у Београду, Загребу и Љубљани где их је постављао краљ на предлог министра унутрашњих послова. Обласне скупштине и обласне одборе заменили су комесари, које су такође постављали велики жупани. Ови комесари имали су у надлежност све послове који су били поверени области као самоуправној јединици.³⁵⁰ Цела

³⁴⁷ Закон о чиновницима 1931, 15-23, 29-30, 33-36.

³⁴⁸ Службени лист Вардарске бановине, 3. јануар 1931, бр. 39-42, 14.

³⁴⁹ Службени лист Вардарске бановине, 3. јануар 1931, бр. 39-42, 6.

³⁵⁰ Службене новине Краљевине СХС, бр. 6, 6. јануар 1929.

администрација, локална и државна вођена је из центра, а водили су је чиновници постављени и зависни од центра коме су били одговорни.³⁵¹

Закон о општинама од марта 1933. представљао је прву унификацију општинског законодавства у Југославији. Општина је могла бити састављена од једног места или од више њих.³⁵² Код издвајања вароши узимана је у обзир њихова величина па је од 24 града некадашње покрајине Јужне Србије свега седам задржало тај статус, док су остала места постала сеоске општине са називом вароши. Измене постојећих општине могле су се вршити само у границима истог среза, груписавањем или обрнуто.³⁵³

12. Груписање општина по срезовима на Косову и Метохији

срез	1925		1927		1930		1931		1932		1934		1936	
	Укинуте	Нове	У	Н	У	Н	У	Н	У	Н	У	Н	У	Н
Гњилански		1							1					
Горски		1									2	1		
Грачанички								8						
Ђаковички									2	1				
Косовско-митровачки							2	1						
Лапски					2	1	4	2						
Неродимски					2	1					1			
Подримски	2	1	2	1										
Шарпланински										3	8			1
Свега	2	3	2	1	4	2	6	11	6	1	11	1		1

(Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године, Завод за статистику, Београд, 1955, 50-52)

Општине су биле самоуправна тела и правна лица по јавним и приватном праву. Главни општински органи били су општински одбор, општинска управа и председник. Одбор се састојао од 18 до 36 чланова, а управу је сачињавало до пет чланова. Општински избори одржавали су се сваке три године. Председник општине је био изабран као носилац најјаче кандидатске листе на општинским изборима. Све дужности општинских часника и одборника биле су бесплатне. Финансирање у општинама вршило се на основу напред састављеног буџета који

³⁵¹ И. Добривојевић, *н.д.*, 97.

³⁵² Л. М. Костић, *н.д.*, 247-256.

³⁵³ *Административно-територијалне промене*, 50-52; Л. М. Костић, *н.д.*, 244-245.

је одобравао бан и срески начелник.³⁵⁴ Законом о општинама биле су изједначене плате свим општинама Вардарске бановине али није дошло до успостављања сталности чиновника.³⁵⁵ Уредба о општинским службеницима Моравске бановине из 1934. предвиђала је минималну плату и додатак на општинске службенике на главним службеничким местима од 400 динара (у општинама од 1000 становника), 600 динара (до 2000 стан), 800 динара (до 3000 стан), 1100 дин (до 5000 стан), 1400 дин (до 8000 стан), 1600 дин (преко 8000 стан). Службеници на главним службеничким местима имали су право на личну и породичну пензију кад би навршили десет година у активној општинској служби.³⁵⁶

Уредбом о општинским службеницима Вардарске бановине из 1934. извршена је идентификација општина у погледу припадности службеника, противно дотадашњим прописима о квалификацији општина по броју становника тако да је износ пензије био за све службенике према годинама службе једнак. Утаначење прописа о престанку службе и изравњање са службеницима из државне или бановинске хијерархије такође је била једна од битних страна решавања ових питања. Општински службеници су тек тада постали службеници јавне управе и њихов опстанак у служби није могао бити више порекло разних корупција. Усвојени су прописи о стручном оспособљавању општинских службеника путем специјалних течајева што је био пут ка прогресу.³⁵⁷

Према Статуту о општинским службеницима Вардарске бановине из 1934. општине су се састојале из одсека подређених председнику општине а он је сам бирао и распоређивао кадрове. На челу општинске администрације био је деловођа, са шефовима шест одсека – управног, грађевинског, социјално-здравственог, финансијско-привредног, војног и статистичког. Општинска стража била је засебно тело за вршење полицијске службе и старала се о јавној безбедности, реду и миру у општини. Општински службеници нису могли да буду они који нису били стално запослени, а сва звања општинских службеника Вардарске бановине била су доступна свим југословенским држављанима. Службена места су се делила на главна и помоћна а ова на стручна и

³⁵⁴ Л. М. Костић, *н.д.*, 242-256.

³⁵⁵ *Полиција*, бр. 11 и 12, свеска за јуни 1930, 506.

³⁵⁶ *Моравски гласник*, 11. фебруар 1934.

³⁵⁷ *Полиција*, књ. 7-9, јул септембар 1940, 434-438.

административна. Периодске повишице могле су се очекивати тек након три године ефективне службе. Принадлежности биле су исплаћиване службеницима унапред на почетку сваког месеца, а помоћним службеницима на крају месеца. Општински чиновници имали су повлашћено право возње, нису смели да примају поклоне и награде, а такође су морали и да строго чувају службену тајну.

358

13. Општинско особље и пензионери код градских и сеоских општина 1933.

године

бановине	часништво		службеници		пензионери		часништво		службеници		пензионери	
	број	принадлежности	број	принадлежности	број	принадлежности	број	принадлежности	број	принадлежности	број	принадлежности
Моравска	25	757	722	8.392	19	157	2.957	5.981	5.067	19.121	5	21
Вардарска	41	1.253	1.089	12.955	1	19	3.279	7.301	3.622	23.419	2	7
Зетска	13	414	429	5.710	23	304	1.085	3.457	2.045	12.211	36	244

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1933, Београд 1934)

Срески начелник је управљао срезом, вршио је непосредно послове опште управе а стајао је под надзором бана, односно окружног инспектората. Имао је управне, надзорне и полицијско-казнене функције. Био је представник владе у срезу, а и тумач народних жеља код владе. Имао је нарочит задатак да одржава везе са грађанством. Заступао је државне интересе, уочавао све значајне појаве у срезу и давао годишњи извештај бану. Градско начелство било је надлежно за све послове опште управе, али се уз свако градско начелство налазио и представник градске полиције. Град и срез били су равни међу собом.³⁵⁹

Највеће притужбе биле су за корупцију и за недостатак школских квалификација, чиме су изазивали незадовољство народа. Сенатор Петар Костић

³⁵⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 181.

³⁵⁹ Л. М. Костић, *н.д.*, 235-242.

је у јулу 1933. изнео нестабилност у Подгорском срезу по питању општинских службеника. Упозоравао је на "виолентност" и менталитет овог становништва и тражио обазривост при избору нова четири председника. Он је наводио да су за 6 година погинула 3 председника општина Шериф Зануновић 1920, Абедин Рамадановић 1925 и Осман Алиловић 1926. Изнео је оптужбе на рачун Рамадана Фејзулаха, Ђамила Алита, Велибора Сапасојевића, среског начелника подгорског среза, писаре за утају новца и недостатак школских квалификација.³⁶⁰ У септембру 1934 био је ухапшен председник општине Гњилане Радомир Максимовић, који је био оптужен за око 80 различитих кривичних дела, пре свега "за издавање сточних пасоша, лепљење на истим недржавних такса које су ништене његовим печатом када је био закупац сточне пијаце".³⁶¹

Такође, становништво појединих срезова жалило се и на то да представници власти заступају сопствене интересе а не државне. Представници Подримског среза жалили су се у марту 1938. председнику владе Милану Стојадиновићу да се "не осећају добро, узнемирани су и имају стално трзавице" и тражили су да среског начелника Симу Коснића уклони из среза, који је био погранични и који је захтевао човека који ће штитити државне и националне интересе а не прохтеве појединаца. Становништво се жалило да га је довео посланик Дургутовић да би могао "несметано спроводити своје личне прохтеве на штету угледа државне власти, реда и поретка у срезу". Оптуживали су Дургутовића да је преместио три среска начелника, два доктора, велики број учитеља и шефове пореских управа. Напомињали су да "неписмен народни посланик који успева да премешта чиновнике са факултетском спремом, довео је чиновнички апарат у грозничаво стање".³⁶² Народни посланик из Ораховца Мустафа Дургутовић писао је председнику владе да је срески начелник у Ораховцу Драгољуб Алексић "неподесан и штетан", "кињи грађанство, неприступачан је па иде тако далеко да одбија пријем к себи и председнике општина".³⁶³

³⁶⁰ АЈ, 74-222-20-24, Призрен, 6. јун 1933.

³⁶¹ *Вардар*, 4. септембар 1934, 4.

³⁶² АЈ, 37-60-307,308, 15. март 1938.

³⁶³ АЈ, 37-54-328, 28. август 1937.

У извештају Штаба Треће армијске области о приликама у Јужној Србији истицало се да би југословенска држава требало да ради на томе да се смени општинска управа и одбори на територији целе Јужне Србије, јер је њихов ауторитет био слаб а у националном погледу били су непоуздани јер су половину чинили Албанци. Неповерење у председнике ђаковичке, јуничке, рзничке, воговске и других општина појачавала су честа упозорења да се сви Арнаути смене са оних положаја са којих могу да испољавају свој утицај. У извештају се наводи случај у општини Бела Црква од 13. октобра 1940. када је председник општине прикривао оружје и убио резервног поднаредника Рамића Целадина.³⁶⁴ Нарочите оптужбе биле су усмерене од стране Штаба Треће армијске области на рачун службеника Црногораца и Арнаута који су "заступали своје интересе", наводећи као пример председника општине у Приштини који је био Црногорац, омрзнут у грађанству, јер се бавио закулисним трговачким пословима и против кога је постојала тужба од стране Главне контроле за оштећење државне касе за око 300.000 динара. Изнео је пример среског суда у Ђаковици где су већином били Црногорци, а проневерено је државног новца од 42.000 динара. У пошти су била запослена два чиновника муслимана из Ђаковице за које се веровало да су били људи Сулејмана Црноглавића. Председници општина били су сви Арнаути сем у Дечанима где је председник био Црногорац. Истицало се да су они својим држањем покренули мржњу осталих према себи.³⁶⁵

Јужни крајеви после ослобођења 1912. имали су своје судове, који су били устројени према Уредби о уређењу новослобођених области 18. августа 1913. Био је мали број судова и особља али су обављали велики број послова. Према овој Уредби председник општине је судио по "души и правди" све грађанске спорове до 20 динара вредности и изрицао казну до 10 дана затвора. Поред кметова и општинских судова уведени су окружни судови али су имали само једног судију и секретара. Током времена судови су се постепено формирали у већем броју, употпуњавани стручним особљем, мењани називи док проширењем закона

³⁶⁴ ВА, п. 17, к. 95б, ф. 4, бр.3, Прилике у Јужној Србији, 8. новембар 1940.

³⁶⁵ ВА, п. 17, к. 95 в, док. 4, л. 3, 28. јун 1940.

Краљевине Србије на јужне крајеве нису потпуно изједначени са осталима у Краљевини Југославији.³⁶⁶

Стварањем Југославије створено је шест хетерогених правних подручја са различитим законодавством (Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација са Словенијом, Хрватска са Славонијом и Међумурјем и Бачка и Банат са Барањом). У свим овим покрајинама важили су посебни закони. Први покушај да се створи иста организација судства био је Закон о уређењу редовних судова за Краљевину СХС од 24. септембра 1928.³⁶⁷ Овај закон није ступио на снагу јер је био публикован нови Закон о уређењу судова од 8. јануара 1929. То је био Закон о установљењу среских и окружних судова на подручју Апелационог суда у Београду и на једном делу подручја Апелационог суда у Скопљу. У погледу судства чл. 28 октроисаног Устава одређивао је да су судску власт вршили судови, а њихове пресуде и решења изрицали су се и извршавали у име краља на основу закона. Према закону о судијама редовних судова од 8. јануара 1929. и према закону о чиновницима из 1931. краљ је постављао судије на предлог министра правде.³⁶⁸ Редовни судови били су уређени према закону о уређењу редовних судова (Службене новине од 25. јануара 1929, бр. 20-X). То су били срески, окружни, трговачки, апелациони и Касациони суд. Надлежност је била уређена територијалном припадношћу и целином административно-територијалних јединица а стварна према врстама дела и према вредности имовинско-правног захтева. Посебни судови били су Државни суд за заштиту државе, војни судови, црквени судови, трговачки, трговачка већа окружних судова, шеријатски судови, аграрни судови, судови за ограничавање државних шума, и други.³⁶⁹

У новембру 1934. почели су са радом окружни и срески судови установљени наредбом Министарства правде, чиме се довршавала унификација судова. За свакидашње догађаје били су успостављени срески судови, који су решавали лакша кривична дела, поступак је ишао брже и јефтиније, били су у

³⁶⁶ Вардар, 8. новембар 1934, 3.

³⁶⁷ У овом закону предвиђен је за целу Краљевину један касациони суд са седиштем у Загребу, а један од седам апелационих судова имао је да буде у Скопљу. Сем Србије и Црне Горе било је установљено 29 окружних судова и 403 среска суда.

³⁶⁸ Ф. Чулиновић, *н.д.*, 92-93.

³⁶⁹ Ф. Чулиновић, *н.д.*, 95, 97-98.

близини парничара, а и појединац је увек био обавештен шта га чека уколико би прекршио закон. Увођењем среских и окружних судова дошло је до примене модерних закона и то тако што се почео примењивати нови кривични судски поступак, а после шест месеци и нови грађански судски поступак, као и ванпарнични поступак. У Скопљу су биле навише судске установе. На територији Скопског апелационог суда било је 314 судија, 209 судијских приправника и 719 архивских и осталих чиновника по судовима. У *Споменици* се наводи да су се судови из једног "рудиментарног стања развили у праве храмове правде", па су и најшири слојеви народа веровали у судство.³⁷⁰

Срески судови били су установљени за управне срезове митровачке и дреничке у Косовској Митровици, за управни срез вучитрнски са седиштем у Вучитрну, за горски, подгорски и шарпланински са седиштем у Призрену, подримски у Ораховцу, грачански и лабски у Приштини, неродимски у Урошевцу, Гњилански у Гњилану, скопски и качанички у Скопљу. Неки срески судови установљени за два и више управна среза, због месних околности и због штедње. Окружни судови: Косовска Митровица – за подручја среских судова у Косовској Митровици и Вучитрну, окружни суд у Призрену-Призрен и Ораховац, Приштина – Приштина, Урошевац, Гњилане.³⁷¹

Судијама је Уставом била осигурана сталност али пошто то није било осигурано даљим уредбама ово питање није било решено. Влада се бринула да се из службе уклањају они који нису били подесни, па и по том питању њихово

³⁷⁰ Н. К. Лозанић, Судство после ослобођења, *Споменица*, 1002-1005.

³⁷¹ Председник општине Гњилане послао је телеграм захвалности М. Стојадиновићу због оснивања окружног суда. АЈ, 37-60-198-199. У Косовској Митровици председник Стеван Ђурић, судије Благоје Вулетић, Сава Поповић, Драгутин Пантелић, Будимир Пјевачевић, Ђура Беговић, Цветко Стојановић, државни тужилац Ђура Шикмановић, заменик Марко Ђокић. Призрен- председник Владета Радивојевић, судије Владета Димитријевић, Јован Божовић, Стеван Деспотовић, Младен Арсеновић, Јован Јончић, Драгољуб Тодорић, Марко Ераковић, држани тужилац Душан Стефановић, заменик Божидар Јовановић. Приштина – председник Александар Ђорђевић, судије Милан Стојаковић, Никола Ђукић, Душан Станић, Милорад Јовановић, Чедомир Арсенијевић, Живан Гуцоњић, Миодраг Обрадовић, Илија Кнежевић, Светислав Поповић, Илија Гојковић, државни тужилац Драгољуб Поповић, заменик Боћидар Јелић. Старешине и судије среских судова: Косовска Митровица – Драгољуб Стевановић, судија никола Бошкарров, Вучитрн – Илија Булатовић, Мирослав Мицић, Призрен- Цветан Даскаловић, Велибор Јанковић и Тихомир Селаковић, Ораховац – Витомир Петровић, Ранко Вићентијевић, Приштина Милан Пешић, Видак Шћепановић и Крста Симоновић, Урошевац Иван Негић, Михаило Стевановић, Гњилане – Божидар Петровић, Аександар Китановић, Стојан Поповић, Живота Бенчић (*Вардар*, 1. новембар 1934, 6).

службовање није било стално.³⁷²У новообразованом среском суду у Ораховцу старешина суда жалио се да није било државног службеника који је стекао сталност, као и да је канцеларијско особље било "неизвежбано".³⁷³Требало је посветити пажњу судској администрацији, јер је било велико слабљење дисциплине и морала судија.³⁷⁴У Косовској Митровици је јануара 1936. председник окружног суда Ђурић Стеван претио "да ће га запамтити они који су интервенисали да буде премештен".³⁷⁵Нерад и немар по судовима, као и запуштеност предмета и несређеност судских архива били су наслеђе претходног парламентарног раздобља. Требало је убрзати рад судова, јер се број предмета нагомилавао, а народ у Краљевини Југославији се често парничио из различитих разлога. Међутим, није то било лако постићи.³⁷⁶Министар правде Милан Симоновић истакао је да се закон о уређењу редовних судова донет 1929. показао као недовољан, постојала је превелика оптерећеност пословима, па је било потребно увести нови број окружних судова.³⁷⁷

Милану Стојадиновићу стизале су жалбе на понашање чиновника. Наводило се да Јаков Вуксановић, старешина среског суда у Ђаковици, суди под утицајем арнаутских бегова и невине Србе и пропушта "најкрволочније Арнауते", да Јагош као деловођа општине у Ђаковици имао слично понашање, а најмлађи Радош архивар и често в.д шефа пореске управе у Ђаковици делио је пореску правду под утицајем Гани бега и других Арнаута, па је према наводима, мање него што је требало опорезивао Арнауते и отписивао им порезе. У ђаковичком срезу на граници са Арбанијом свакој општини је председавао Арнаутин са одборницима Арнаутима, мада су Срби представљали већину, а такође Срби су морали да се обраћају Арнаутима да би им била регулисана нека лична или имовинска потреба. Чиновници су такође морали да се обраћају Арнаутима да преко њих оспоравају премештаје, регулишу унапређења и друге личне и службене ствари.³⁷⁸

³⁷² Ф. Чулиновић, *н.д.*, 106-107.

³⁷³ АЈ, 63-29, 17. децембар 1934, Ораховац.

³⁷⁴ *Записник са седница Министарског савета 1929-1931*, VI седница, 12. март 1929.

³⁷⁵ АЈ, 63-29, 13. јануар 1936.

³⁷⁶ И. Добривојевић, *н.д.*, 136-139.

³⁷⁷ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1938, XII редовни састанак 23. марта 1938, 165.

³⁷⁸ АЈ, 37-60-190, Милану Стојадиновићу.

3.4. Војска

Са оснивањем новог режима у Краљевини Југославији требало је реорганизовати војску. Требало је новим законом отклонити сложену, гломазну и нееластичну војну администрацију, подешавајући је закону о државном рачуноводству.³⁷⁹ У пролеће 1929. био је пензионисан велики број генерала и високих официра.³⁸⁰ Дошло је до промене у војној организацији Краљевине. Основна подела армије остала је као и у претходном периоду: 5 армијских области, 16 дивизијских области, гардијска дивизија, 2 коњичке дивизије, ратно ваздухопловство, жандармерија, гранична трупа, команде, установе и заводи.³⁸¹ Команда армијске области, поред својих војних функција, помагала је да се одржи примеран ред, мир и безбедност на својој области и да се одржава безбедност граничног фронта. Команда дивизијске области имала је исти тај задатак али и да управља регрутовањем, уписом и исписом регрута, стоке, возова, коморе и др, управљала је свим пословима који су се односили на службу у војсци обвезника са своје територије и на плаћање војнице оних који су били изузети од личне службе. Војни округ је вршио регрутовање, вршио пописе људства, стоке, саобраћајних средстава, водио књигу обвезника према војсци уопште, распоређивао обвезнике по војним јединицама и позивао их на службу; трагао за војним бегунцима, односно стајао је у непосредном контакту са грађанским властима и појединцима. Команда места је постојала у сваком насељеном месту у коме је станао део војске којим је командовао официр.³⁸²

Команда Треће армијске области у Скопљу била је формирана 12. јануара 1919, а приликом образовања дивизијских области водило се рачуна да се њихове границе поклопе са постојећом административно-управном поделом земље (Битољска, вардарска, Брегалничка, Косовска, Моравска и Ибарска).³⁸³ На положају команданта Треће армијске области били су: Недић Ђ. Милан³⁸⁴

³⁷⁹ *Записник са седница Министарског савета 1929-1931*, VII седница, 14. март 1929, 52-53.

³⁸⁰ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, Београд 1994, 142-143.

³⁸¹ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 81-82.

³⁸² Ј. М. Костић, *н.д.*, 191.

³⁸³ Д. Тасић, *н.д.*, 55-56.

³⁸⁴ Недић Ђ. Милан, арм. генерал (Космај 2.9.1877-Београд 1946) био је водник у краљевој гарди, ордонанс краља Петра, 1913. начелник ђенералштаба Вардарске див.области, у ратовима 1912-1913. учествовао у гушењу арнаутске побуне 1913. Учесник рата 1914-1918 на војним положајима,

армијски генерал од 11. априла 1929, помоћник команданта и в.д команданта од 2. августа 1930, Николајевић Т. Војислав³⁸⁵ армијски генерал од 8. јуна 1934, Јечменић Милан³⁸⁶ армијски генерал од 6. септембра 1936. до 15. априла 1939, Недељковић Петар³⁸⁷ в.д од 15. априла до 6. септембра 1939, Брашић Д. Илија³⁸⁸ армијски генерал в.д од 6. септембра 1939, помоћник див.генерал Душан С. Исаковић од 30. октобра 1940.³⁸⁹ На челу Косовске дивизијске области: Радисављевић И. Ђорђе³⁹⁰ од 1. марта 1928. до 26. октобра 1929, Плесничар И. Милан³⁹¹ од 26. октобра 1929 до 23. октобра 1932, Петровић М. Војислав в.д од 23. октобра 1932 до 14. новембра 1934, Златановић С. Радивоје од 14. новембра

после рата био је начелник 4. армијске области, начелник саобраћајне области, хонорарни професор на вишој школи ВА, 1927. био је командант Косовске дивизијске области, 1928. Дравске див.области, 1929-1930. У команди Треће армијске области, 1934. био је начелник гл. Генералштаба, 1939-1940.министар војске и морнарице. За време окупације председник мариотске владе у Србији 1941-1944, када се повукао у Аустрију. Од стране америчких органа испоручен Југославији. Извршио је самоубиство током истраге (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 224-225).

³⁸⁵ Николајевић Т. Војислав (Београд 11.12.1876 – Емсолеттен, Немачка, 2.3.1950) био је командир чета у Нишу, 1913. начелник штаба Вардарске див.области, помоћник команданта пп у призрену. На војној дужности у рату 1914-1918, после рата на дужностима у пешадији, 1924. Командант Вардарске дивизијске области, Брегалничке дивизијске области, 1929 и 1930. Председник Војнодисциплинског суда, 1934. Командант Треће армијске области. Пензионисан 1937. (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 228-229).

³⁸⁶ Јечменић И. Милан (Београд, 13.8.1880-20.4.1953) командир, 1913. начелник Ибарске див. области, 1912-1913 помоћник начелника и начелник штаба Тимочке див. II поз. и Ужичке војске, 1915. начелник штаба охридског о. и брегалничке див.области, начелник кривопаланачког и Власинског о. и Штаба 1. армије у повлачењу кроз Црну Гору, 1918. Начелник штаба дунавске див. После рата 1919-1920. Помоћник начелника Ђенералштаба 4. армијске области, 1920. начелник Ђенералштаба треће армијске области, и 1920. у главном генералштабу. Вршилац различитих војних дужности до пензионисања 1939 (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 166-167).

³⁸⁷ Недељковић Ј. Петар (Зајечар 9.8.1882-београд 1.11.1955) водник, у ратовима 1912-1913 командир, после рата 1920. начелник Ђенраштаба моравске див. области, 1921. начелник Дравске див. области, 1923. Врбаске див. области, 1927. помоћник начелника штаба Треће армијске области, на разним војним положајима до 1939. Када је постао в.д команданта Треће армијске области, био је у рату одведен у логор, у немачком заробљеништву до 1942. (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 224).

³⁸⁸ Брашић Д. Илија (с. Опарић, Крагујевац, 3.10.1882-САД 1951) командир, у ратовима 1912-1913 у штабу дунавске див II позива, у рату 1914-1918 кдт батаљона, начелник штаба пеш.брг. Дринске див. После рата на различитим војним положајима, 1923. начелник штаба Битољске див. области, од 1927. у гл. Генералштабу, наставник Војне географије на Вишој школи ВА, 1939. командат Треће армијске области. Одведен у заробљеништво. Од 1945 кдт красљевских југословенских трупа у Аустрији, потом је емигрирао у САД где и у умро. (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 132).

³⁸⁹ М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 320, 351.

³⁹⁰ Радисављевић И. Ђорђе (с. Бољевац, 20.3.1877- Ознабрик 1946). (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 256-257).

³⁹¹ Плесничар И. Милан (Крагујевац 7.6.1882-Цоесфелд, 10.5.1969). (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 247-248).

1934, Пандуровић Д. Драгиша³⁹² в.д. од 10. октобра 1938, Миленковић В. Милутин³⁹³ од 6. септембра 1939. помоћник брг.генерал Љубомир Н. Савић³⁹⁴ од 10. октобра 1938, кдт пешадије брг.генерал Мирослав Трифуновић од 12. септембра 1940.³⁹⁵

Развојем мирнодопске формације копнене војске до новембра 1930. поједина градска средишта гарнизони добили су значај тиме што су у њима дислоцирани штабови на челу којих су стајали генерали. Генерала за командата имали су гарнизони у Косовској Митровици и Призрену. Постојало је 57 пешадијских пукова од којих је 55 било у саставу дивизијских области. У Косовској дивизијској области била су по три пука. Јачина пукова је варирала од 2 до 4 батаљона. Нови пукови били су формиран извлачењем по једног или два батаљона из састава постојећих. У оквиру Косовске дивизијске области 1930. био је формиран 56. пук са штабом у Ђаковици. У Ђаковици су била распоређена два батаљона а у Пећи један. Формиран је извлачењем по једног батаљона из 24, 30 и 31. пп Косовске дивизијске области. Батаљони југословенске војске састојали су се од 3 до 4 чете а од 1931. у формацију се уводе и митраљеске чете, које је до тада имао само пешадијски пук. Пешадија је била најмасовнији род, до 1932. у пешадију је упућивано 50% регрута. Тада су отпочеле мере штедње и редукције у војном буџету и био је смањен број кадрова.³⁹⁶

14. Распоред чета и батерија ЈВ крајем 1934. године

територија	Пеш.чете	Мтр.чете	Лака арт	Тешка арт
Србија	107	31	21	20
Македонија (Вардарска и Брегалничка див. област)	72	23	11	10

³⁹² Пандуровић Д. Драгиша (с. Стење, Ћуприја 30.12.1885-Ознабрик, 23.7.1951). (М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 235).

³⁹³ Миленковић В. Милутин (с. Дубока, Пожаревац, 11.8.1886- Београд 1968), М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 210.

³⁹⁴ Савић Н. Љубомир (с. Трнава, Крагујевац 10.3.1883-?), М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 267.

³⁹⁵ М. Бјелајац, *Генерали и адмирал Краљевине Југославије 1918-1941*, 321-322, 352.

³⁹⁶ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 83-86.

Косово и Метохија (гарнизони Призрен, Урошевац, Ђаковица, Пећ, Приштина, К. Митровица и Н. Пазар)	33	11	6	2
---	----	----	---	---

(М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 272)

15. Распоред пешадијских пукова на Косову и Метохији

Пеш.пук	Седиште п.п	Седиште 1.б	Седиште 2.б	Седиште 3.б	Седиште 4.б	Митр.чета
24пп	Митровица	Митровица	Пећ	Нови Пазар	Митровица	Митровица
30пп	Призрен	Призрен	Призрен	Ђаковица	Ђаковица	Призрен
31пп	Приштина	Урошевац	Приштина	Приштина	Вучитрн	Приштина

(М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 297-298)

16. Распоред артиљеријских пукова на Косову и Метохији

Артиљеријски пук	штаб	1.пољ.дн	1.бтр	2.бтр	3.бтр	2.пољ.дн	1.бтр	2.бтр
12ап	К. Митровица	К.Митровица	К.Митровица	К.Митровица	К.Митровица	Приштина	Приштина	Приштина
	штаб	4.хауб.дн	1.бтр	2.бтр	3.бтр	5.брд.дн	1.бтр	2.бтр
28ап	Приштина	Приштина	Приштина	Приштина	Приштина	Призрен	Ђаковица	Призрен

(ВА, к.518, бр.6, ф.3, л.3-6, Команда Треће армијске области)

Мирнодопска организација војске Краљевине Југославије била је регулисана Уредбом о формацији војске из 1935, којом је југословенска државна територија била подељена на 6 армијских и 16 дивизијских области. На Косову и Метохији налазила се Косовска дивизијска област са седиштем у Приштини, а војних округа било је у Косовској Митровици, Приштини и Призрену.³⁹⁷ Косовска дивизијска област обухватала је Метохијски одсек, 334. Пешадијски пук 3 батаљона 6 чета који је обухватао Пећки пододсек (Маја Спатит до Маја Глава), Поповачки пододсек (Маја Глава до Маја Кочиње), Ђаковички пододсек (Маја Кочиње – с. Кушнин). Призренски одсек 335. Пешадијски пук, 3 батаљона 6 чета

³⁹⁷ В. Терзић, *н.д.*, књ. 2, 102. 106,

Паштрички пододсек до Белог Дрима, Коритнички пододсек до Коритника, Вранишки пододсек до Чајлске реке.³⁹⁸

Формација и дислокација војске 1939. била је следећа: Косовска дивизијска област Штаб дивизије – Приштина, Штаб Пешадије – Призрен, 24.пп – Косовска Митровица, 30.пп-Призрен, 56.пп – Ђаковица, Штаб артиљерије – Косовска Митровица, 12. Самостални арт.дн – Косовска Митровица, 28. ап – Приштина.³⁹⁹

У Југославији је постојала општа војна обавеза за мушко становништво од 20 до 50 година, а за време рата министар војске имао је право да позове у војску и младиће од 18 до 20 година и за службу у позадини све грађане од 17 до 55 година. Служба у кадру трајала је 18 месеци за све категорије осим морнарице и авијације где је било две године. Војску је чинила сувоземна војска, авијација и морнарица. Краљ је био врховни командат све оружане силе, а министар војске и морнарице управљао је војском у име краља.

Војска је била пресудни државни чинилац у Краљевини Југославији и према мишљењу британског посланика највећи ослонац династије Карађорђевића. Према извештају британског посланика, југословенска војска била је дисциплинована оружана сила, одликовала се великим самопоуздањем и необично високим моралом, а војна служба је углавном била омиљена. Такође, одликовала се изузетном борбеном готовошћу сваког појединца, који се одликовао такође физичком снагом, издржљивошћу, спремношћу и дисциплином. Поред наведене важности улоге војске, требало би нагласити да она није била савремено уређена. Врховна служба и официри на вишим положајима углавном су били непријемчиви на модерне идеје. Генералштаб је био добро обучен и савремен мада је постојао недостатак обученог штабског особља, које је било обично по кацеларијама. Активни официри су били нешколовани, и немаштовити као вође тактичких јединица. Армија се добрим делом састојала од нешколованих сељака, па је британски посланик у Београду у свом извештају сматрао да "докле год се не подигне степен школованости, излишно је било и покушавати наметнути јој савременије тактичке методе". Војска је озбиљно оскудевала у савременом

³⁹⁸ ВА, п. 17, к. 98, ф. 6, бр.4, Затварање границе према Арбанији.

³⁹⁹ М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, 347.

наоружању и опреми и била је лоше припремљена за вођење рата са прворазредном војном силом. Резерве свих врста муниције биле су недовољне.⁴⁰⁰

На простору Косова и Метохије држава је у време диктатуре покушала да модернизацијом простора придобије наклоност већине становништва, у чему је значајну улогу имала војска. У њој су били окупљени "различити расни елементи" у земљи, а такође је била и велика васпитна организација, јер су се 60% неписмених описмењавали у војсци за четири до пет месеци.⁴⁰¹ Сељаци су често стизали у војску без основних хигијенских навика, многи су први пут путовали железницом, видели град, били у биоскопу. Тражење војног врха да се оспособи путна и железничка мрежа, развију телефонске и телеграфске линије поклапало се са економским и животним интересима домаћег становништва. Такође, војни лекари су били често једини тамо где није било цивилних. Поред овога војска је инсистирала на поправљању квалитета чиновништва како они својим личним поступцима не би иритирали становништво а тиме провоцирали антидржавно расположење код народа.⁴⁰² Сви индустријски капацитети, за производњу наоружања, санитетског материјала, израду војне одеће, запошљавали су становништво и подизали техничку и културну основу земље.⁴⁰³

Расположење народа према војсци, како је извештавао штаб Треће армијске области, било је врло добро, а командант штаба је истицао да у "војсци данас сви гледају једини спас и отворено се говори било где (у возу, по кафанама, по улицама, у кућама) да је политика у овим крајевима завршила неуспешно своју улогу и да би требало да уступи место војној управи". Према том извештају, одзив војних обвезника био је добар, а контрола и рад војних власти врло добри. Војни обвезници били су радосни због новог одела и опреме које су добили при приспећу у своју команду. Проблем који се наглашавао био је да је словенском делу обвезника било неразумљиво зашто се нису позивали и Арнаути као и они у великом броју, већ је "огроман број Арнаута остајао код куће". У општинама где су Арнаути били у већини захваљујући страном пропаганди која је долазила од Италије преко плаћених агената Албанаца који су се састајали са југословенским

⁴⁰⁰ Британци, књ. 2, 375, 376, 582.

⁴⁰¹ Британци, књ. 2, 375.

⁴⁰² М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 263.

⁴⁰³ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 280-281.

Албанцима пазарним данима у Пећи, Призрену и Косовској Митровици наговарао се југословенски арнаутски живаљ да се не одазива војним позивима на вежбу и да прикрива стоку (у Шаљској општини је забележен случај прикривања сточног фонда и склањање преко 100 војних обвезника).⁴⁰⁴ Приликом позивања албанских обвезника на војну вежбу у септембру 1939. показали су незадовољство, што је показивало да је за случај мобилизације албанско становништво непоуздан елемент.⁴⁰⁵ Команда Треће армијске области је истицала да су Арнаути позивани само у оном проценту (15%) којим су се попуњавале оперативне јединице, па је Штаб Треће армијске области предлагао да се Арнаути позивају у радничке батаљоне.⁴⁰⁶

Лична служба у војци могла је да буде принудна и вољна, а вољну је обављао старешински кадар кроз десет редовних чинова или са чином војводе који су могли стећи у неком од претходних ратова. Официрски чиновници су одговарали групама чиновника грађанског реда. Официр је за свој рад био награђен платом која се састојала од основне, положајне и различитих додатака (за жену, за стан, за дрва, за момка, на скупоћу, планински додатак). Припадале су му и периодске повишице, селидбени трошкови и "специјални додаци за јужне крајеве".⁴⁰⁷ Право на државну пензију официри су стицали након 30 година службе, генерали након 35. Право на бенефицирани радни стаж имали су официри који су служили у Јужној Србији и Црној Гори од 1. јануара 1921 до 30. јула 1923, односно од 1923. до 1931 (такође 8 месеци за годину). У току радне године имали су право на годишњи одмор у трајању од 15-30 дана, а генерали 6 недеља. Млади официри нису имали право на женидбу до чина поручника да би што зрелије приступили том чину а с друге како би се међу њима у трупи боље развијала "дружељубивост и боље познанство".⁴⁰⁸ У Призрену је у септембру 1940. био освећен нови официрски дом после пет година изградње.⁴⁰⁹ Поред официра и

⁴⁰⁴ ВА, п. 17, к. 95б, ф.4, Штаб Треће армијске области, Начелнику Главног Ђенералштаба 28. јун 1940.

⁴⁰⁵ ВА, п. 17, 518, ф. 5, бр. 50.

⁴⁰⁶ ВА, п. 17, к. 95в, ф. 4, д. 4, л. 8, 28, јун 1940.

⁴⁰⁷ М.Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 173.

⁴⁰⁸ М.Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 174.

⁴⁰⁹ *Политика*, 16. септембар 1940. Освећењу је присуствовао изасланик министра војске и команданта Треће армије командант Косовске дивизије генерал Милутин Миленковић. Командант

подофицира у војсци су радили службеници грађанског реда и војни чиновници који су за разлику од цивилних државних службеника, потпадали под надлежност војних судова.⁴¹⁰

Многи су захваљујући познанству са Миланом Стојадиновићем покушали да дођу до одређених положаја. Један од таквих био је генерал Јован Аћимовић који је на положају у Косовској Митровици пропагирао Стојадиновићеву политику али се жалио како је морао да из сопствених средстава финасира штампање и растурање летака. Хвалио се у пролеће 1936. како је све приштинске Албанце придобио за народну ствар и од председника владе је тражио награду место у комисији за пријем ратног материјала.⁴¹¹

Међу активним и резервним официрима било је мало људи из редова националних мањина. Међу 476 активних официра (припадника националних мањина) није било Албанаца ни Турака, док су од 2.786 (припадника националних мањина) били свега један Турчин и три Албанца. Преко половине укупног броја резервних официра припадника националних мањина чинили су Јевреји. Генералштаб је био забринут због великог броја обвезника из редова "потенцијално нелојалних мањина" – на подручју Косовске дивизијске области било их је 46.572, и сматрали су да би их требало држати даље од фронтова на којима су ратовали њихови саплеменици.⁴¹²

У војним буџетима Југославије постојале су многе ставке које је требало испунити. Пре свега то су били лични расходи, односно плате генерала, официра, подофицира, војних чиновника и грађанских лица под уговором.⁴¹³ Војни расходи Министарства војске и допунски расходи других министарства 1934. достизали су пуну трећину целокупног државног буџета, а такође је непродуктивно оптерећење представљало и износ који се трошио на пензије и који је био подложен аутоматском повећању.⁴¹⁴ Министар војске и морнарице Љубомир Марић истакао је у Сенату да је буџет расхода Министарства војске и морнарице за 1938/39.

места бригадни генерал Милан Крагујевић захвалио се у име официра призренског гарнизона министру војске Недићу и осталима који су помогли изградњу.

⁴¹⁰ Л. М. Костић, *н.д.*, 379-385.

⁴¹¹ М. Бјелајац, *Генерали и адмирални Краљевине Југославије 1918-1941*, 45.

⁴¹² М. Бјелајац, *Југословенско искуство са мултиетничком армијом 1918-1991*, Београд 1999, 38-39.

⁴¹³ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 271-272.

⁴¹⁴ *Британци*, књ. 2, 269.

представљао свега 22,7% од укупних расхода, док је код других војски већином однос био неповољнији (на пр. Јапан 46%, Турска 30%, Пољска 33%, Арбанија 36,7%, Бугарска 31,5%, Грчка 23,5% Енглеска 22,96%, Италија 26,6% итд. од укупног буџета). Марић је изнео да је стање у Краљевини Југославији још повољније кад се узме у обзир коштање једног војника, као променљивог елемента сталног кадра према укупном бројном стању сталног особља и укупних издатака. Тако, југословенски војник је коштао годишње 21.384 динара (рачунајући чак и ванредне буџетске издатке), а стварно 4.342 динара. Према поређењу, У Аустрији је војник коштао 48.000, у Бугарској 20.330, у Грчкој 27.088, у Италији 36.820, у Мађарској 35.557, у Пољској 28.748, у Чехословачкој 33.161 динар.⁴¹⁵

Војска је била велики потрошач жита за људску и сточну исхрану. У годинама економске кризе 1931-1934. гарнизони су дуговали на име тих ставки велика средства. То је довело до смањења континутита у снабдевању гарнизона као и до смањења интересовања за продају војсци. Лиферанти хлеба и меса најавили су средином 1932. обуставу испорука по уговорима за гарнизоне на територији Косова и Метохије, за Приштински, Призренски, Косовско-Митровички, Ђаковички итд.⁴¹⁶ Министар финансија Милорад Ђорђевић изнео је у Сенату да су цене пољопривредних производа потребних за војску пре свега пшеница, зоб, сено и слама, врло ниско пале да пољопривредник за њих није могао да добије ни вредност самих производних трошкова. Министарство војно набављало је велике количине ових производа по ниској цени путем уговора са појединим лиферантима чиме су се користили само лиферанти јер је закључен уговор са њима за набавку зоби у Јужној Србији (за Приштину и друге гарнизоне) по цени од 155 динара за 100 кг, док је лиферант имао могућности да од народа купује по 80 до 90 динара 100 кг. Овим начином је држава плаћала врло скупо у корист лифераната потребе за војску а народ је продавао лиферанту по најнижој цени тако да су лиферанти зарађивали 50-60%. Ђорђевић је истакао да је неопходно да се откуп врши непосредно од самих произвођача – пољопривредника, чиме би се постигло то да би произвођачи добили много боље

⁴¹⁵ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1938, XIII редовни састанак, 24. март 1938, 238.

⁴¹⁶ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 276.

цене за своје производе а држава односно Министарство војно добијало би све потребне намирнице за најмање 25% јефтиније.⁴¹⁷ Тако је наредбом министра војног од 7. децембра 1932. утврђено да се пшеница мора набављати непосредно од народа, односно код директних произвођача.⁴¹⁸

Официри и војници су службовање у јужним крајевима, и поред специјалних додатака у плати, тешко подносили. Првенствено, владало је схватање да су овде били упућивани по казни, а многи су ову област називали Југословенски Сибир. Лоше стање путева и комуникација отежавало је снабдевање трупа, а владало је и опште сиромаштво, низак културни, образовни и здравствени ниво становништва. Недостајале су адекватне касарне и карауле, као и материјална средства што је утицало на морал војника, нарочито оних који су долазили са севера и који су навикли на боље услове живота. У подједнако лошем положају били су и официри и њихове породице, а многи официри нису ни повели своју породицу. Све ово утицало је на то да су војници и официри били равнодушни према обављању своје службе. Већина официра настојала је на сваки начин да нађе премештај из Треће армијске области. Зато се осећао констатни недостатак квалификованог официрског а нарочито подофицирског кадра. Код војника је посебни проблем представљао одлазак регрута на одсуство због великих раздаљина и лоших стања путева и железница на Косову и Метохији, па сиромашнији регрути нису ни одлазили на одсуство. Проблем је представљало и кашњење поште због велике удаљености и спорог транспорта. У војсци је требало ускладити и храну и верски живот због припадника различитих верских група, а у недостатку квалификованих свештеника војска се ослањала на локалне верске службенике.⁴¹⁹

Гранична трупа је била специјална трупа војске и морнарице која се сматрала помоћним родом војске. Формирана је 1919. као саставни део буџета војске и морнарице, али је сматрана као луксуз па је 1. новембра 1922 била укинута а чување државних граница било је поверено финансијској контроли и

⁴¹⁷ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1932, XXXIX редовни састанак 18. октобра 1932, 301-303

⁴¹⁸ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 274.

⁴¹⁹ Д. Тасић, *н.д.*, 84-85, 451-469.

кадровским трупима. Због учесталих напада качака из Бугарске и Албаније, Народно представништво је захтевало да се гранична трупа поново оснује.⁴²⁰ Њено устројство било је прописано законом о граничној трупи од 5. новембра 1931. Граничари су се узимали на добровољно служење, били су плаћени, стицали су право на пензију и у много чему је њихов положај био једнак положају жандарма. Командна и управна област над граничном трупом била је команда граничне трупе.⁴²¹ Њена команда била је у Скопљу и у почетку је имала у својој надлежности три гранична одсека са 14 чета које су покривале граничне појасеве уз Албанију, Грчку и Бугарску. Међутим, тај број се повећавао. Гранична трупа је до половине 1929. имала укупно 30, а до фебруара 1934. 67 чета. Од 1930. настојало се да се повећа квалитет кадрова. Гранична трупа имала је септембра 1931. 8.567 људи, а мање измене учињене су крајем 1932. након што је донесен нови закон о граничној трупи (децембар 1931) и допуна истог у августу 1932.⁴²²

Задатак граничних трупа био је да обезбеђују државну границу од повреда у војничком, политичком и царинском погледу. Гранична служба је подразумевала патролирање и постављање заседа, а током неповољних временских прилика повлачили су се ка унутрашњости да би на пролеће излазили на граничну линију. Граничари су боравили у провизорним заклонима јер нису имали прописне карауле, а због отежаног снабдевања и лоше опреме био је смањен морал и дисциплина. Такође, људи су нрадо ступали у граничну трупу због малих плата и сложености прилика.⁴²³ Граничари нису имали право на то да им се службовање у Јужној Србији рачуна у увећаном износу за пензију нити за периодску повишицу плате.⁴²⁴

3.5. Полиција и жандармерија

Месне полицијске власти су се по указаној потреби оснивале уредбом у великим градовима и важнијим местима, чији је делокруг прописивао министар унутрашњих послова. Дефинитивна унификација прописа о организацији месних

⁴²⁰ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1932, XVII редовни састанак 21. марта 1932, 373-376.

⁴²¹ Л. М. Костић, *н.д.*, 193.

⁴²² М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 94.

⁴²³ Д. Тасић, *н.д.*, 88-90, 95-96.

⁴²⁴ *Полиција*, бр. 1. јануар 1940, 3; *Полиција*, свеска за фебруар 1934, бр. 3-4, 296.

полицијских установа извршена је Законом о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. са каснијим изменама и допунама као и одредбама Закона о општинама и Закона о градским општинама који су говорили о вршењу месних полицијских послова у општини односно граду. Постојале су три врсте месних полицијских власти – управе полиције, претстојништва полиције и полицијски комесаријати. У седиштима бановина као бановинским центрима и највећим градовима у бановини постојале су управе полиције. Шефови тих власти били су државни чиновници, а особље је могло бити на терету државног или општинског буџета. На челу надлештва стајао је управник, који је непосредно био потчињен бану.

Управа полиције била је подељена на одсеке и реферате. На челу одсека били су шефови одсека а референти на челу реферата. За вршење егzekутивне службе за одржавање јавне безбедности, реда и мира, управнику полиције био је додељен збор униформисане полицијске страже. Државна полицијска стража била је униформисана и наоружана по специјалној одредби а организована по војном узору. У већим градовима изван седишта бановине образовале су се уредбом Министра унутрашњих послова Претстојништва градске полиције, на чијем је челу био државни чиновник предстојник. У градовима са управном влашћу првог степена били су непосредно потчињени бану, а у осталим они су били само овлашћени органи среског начелника. Устројство и делокруг претстојништва градске полиције прописани су Уредбом од 28. октобра 1929. То је била општинска градска полиција. За вршење специјалних полицијских послова (одржавање безбедности на железници и железничким станицама, паробродима, бањама, пограничним местима) били су организовани полицијски комесаријати, на челу са полицијским комесаром, по одлуци министра унутрашњих дела.⁴²⁵

У општинама у којима није било државних месних полицијских власти, полицијску службу вршиле су општине, по овлашћењу министра унутрашњих дела, који је могао овластити бана да постави квалификованог референта који се називао општински капетан.⁴²⁶ Управа полиције за Вардарску бановину била је у Скопљу, а претстојништва градске полиције била су у Ђаковици, Призрену и

⁴²⁵ В. Лазаревић, Организација југословенске полиције, *Полиција*, бр. 9-12, Београд 1936, 647-654.

⁴²⁶ Ј. М. Костић, *н.д.*, 170-172.

Приштини.⁴²⁷ Управа полиција за Моравску бановину била је у Нишу.⁴²⁸ Управа полиције за Зетску бановину била је у Цетињу, а предстојништво градске полиције било је у Пећи.⁴²⁹

Закон о унутрашњој управи од 19. јуна 1929. донео је низ нових одредаба за уређење полицијско управне струке. Чиновници су морали имати завршен правни факултет.⁴³⁰ Међутим, стање особља министарства унутрашњих дела давало је рђаву слику због углавном неквалификованог особља. Било је 40% поглавара и 80% полицијских писара без потребних квалификација. Несталност службе и мале плате одбијали су од полиције све школоване људе. Председник пећке градске општине обавештавао је у октобру 1936. Милана Стојадиновића да је начелство среза у Пећи имало мали број управних и полицијских чиновника, а да је овај срез био највећи и у погледу службе најтежи срез у бановини. Број полицијских чиновника био је сведен на три, од некадашњих пет. Напомињао је да четири хиљаде извршних предмета чека на решавање, а на извршењу је радио само један чиновник, мада је било потребно најмање три.⁴³¹

Требало је да после војске полиција стоји на првом месту по својим моралним квалификацијама.⁴³² Полицијски чиновници агитовали су на изборима и вршили терор над грађанима.⁴³³ Кадрови су били веома проблематични нарочито у мањим срединама. Неродимски срез је 1933. био уточиште за кажњене полицијске писаре који су стизали из Урошевца и Бихаћа. Сенатор П. Костић је молио да се Исмаил Куленовић и Живорад Кораћ повуку из подгорског среза јер су били писари без школских квалификација и моралних услова. Министар унутрашњих послова у извештају маршалу двора генералу Александру Димитријевићу, у октобру 1933. о раду полицијских власти у подгорском срезу обавештавао је да су проверени наводи о нерасположењу и немиру у срезу због именовања председника и часника груписаних општина од стране тадашњег начелника Васојевића. Полиција је била под министарством унутрашњих послова

⁴²⁷ Вардарска бановина, 4.

⁴²⁸ Моравска бановина, 7.

⁴²⁹ Зетска бановина, 4.

⁴³⁰ Полиција, свеска за мај 1934, бр. 9-10, 473-475.

⁴³¹ АЈ, 37-61-580, Пећ, 2. октобра 1936.

⁴³² Записник са седница Министарског савета 1929-1931, VII седница, 14. март 1929, 58-59

⁴³³ АЈ, 37-61-329.

а за Вардарску бановину није важио кривични поступак по коме је истрагу кривичних дела вршио суд већ је то чинила полиција. Тако се десило у Подгорском срезу да је тамошњи срески начелник био и оптужени и онај који је требало да реши случај. Начелник Васојевић био је оптужен за силовање, али је истрагом која је била веома компликована утврђено да то није истина. Он није био свршени правник али је према мишљењу банске управе био "добар и спреман управни чиновник".⁴³⁴

Уочи Другог светског рата било је наређено свим среским начелницима и органима полиције да поостре мере сузбијања свих антидржавних манифестација и подсећани су на одредбе војно-кривичног законика који је превиђао драконске казне за све оне који су избегавали или ометали мобилизацију, прикривали имовину или давали лажне информације.⁴³⁵ Борећи се против криминалитета органи јавне безбедности нису имали сва модерна средства савремене полицијске технике.⁴³⁶

Службеници ресора министарства унутрашњих послова припадали су истој струци без обзира на то да ли су били постављени на звања опште управе или чисто унутрашње управе. Две групе службеника унутрашње управе имали су засебну формацију и организацију, који су додељени властима опште односно унутрашње управе а да ипак нису улазили у њен склоп. Обе те групе службеника сачињавале су егzekутивно полицијско особље за превентивну и репресивну службу. Једни су припадали групи полицијских извршних службеника а други жандармерији. Жандармерија је била помоћни род војске Краљевине Југославије и као орган државних управних власти имала је задатак да бди над јавном безбедношћу, одржава јавни ред и мир и обезбеђује извршење закона (чл. I Закона о жандармерији од 27. септембра 1930). Као део војске, била је организована налик на војску, и потчињена министру војске и морнарице (у погледу личних односа, дисциплине, војничке наставе и наоружања). У случају рата један део жандармерије је ступао у војску. Судови су имали такође власт над жандармеријом, што је било разумљиво, јер је жандармерија била помоћни орган

⁴³⁴ АЈ, 74-222-318, л.24; АЈ, 74-222-17, 18, 19, Београд, 30. септембар 1933.

⁴³⁵ *Априлски рат 1941*. Зборник докумената, Војноисторијски институт, Београд 1969, 382-383.

⁴³⁶ Драг. М. Лазић, саветник МУП, Наш криминалитет у 1932, *Полиција*, бр. 7 и 8, свеска за април 1933.

судских власти. Двојаку природу жандармерије требало је разумети тако да је по облику била војна организација а да је ипак била као и остала полиција, чисто орган грађанских-управних власти независна од војске у погледу вршења службе.⁴³⁷

Жандармерија је вршила езекутивну службу на целој територији Краљевине изузев подручја градских полиција. Формација жандармерије одређивала се краљевом уредбом која није била обнародована, на челу жандармерије стајала је команда жандармерије у Београду и била је подељена на пукове (укупно десет за сваку бановину и за Управу града Београда), а ови на чете и водове. На челу свих тих јединица стајали су официри. Основну јединицу жандармерије чиниле су станице са командирима.⁴³⁸

Жандармерија се регрутовала другачије него војска, а њен старешински кадар долазио је из грађанства. У жандармерију су примани држављани Краљевине Југославије са одслуженим војним роком, телесно и душевно здрави, млађи од 30 година, виши од 164 цм који су се обавезивали да ће остати у жандармеријској служби најмање три године и да ће служити тамо где су били распоређени.⁴³⁹ Људство је служило добровољно за плату и за каријеру. Врлине које су чиниле доброг војника у војсци чиниле су и доброг жандарма. То су пре свега биле осећај дужности, истрајност, моралност, послушност, пожртвовање, одважност, храброст, честољубље, дружељубље, издржљивост, ревност, хладнокрвност, одлучност, енергичност, поверљивост, искреност, правичност, савесност, скромност и иницијатива.⁴⁴⁰

Каплар је могао постати после 18 месеци службе, а за подофицира су морали завршити подофицирску жандармеријску школу. Подофицири су имали нешто веће плате и велики додатак на скупоћу. Имали су и додатак на службу (од 100 до 200 динара месечно према времену служења у жандармерији и без обзира на чин). Стални жандарми и каплари имали су такође све врсте принадлежности. Жандарми су добијали од државе стан са огревом, осветљењем итд. Имали су

⁴³⁷ *Полиција*, бр. 11 и 12, свеска за јун 1930, 511.

⁴³⁸ Ј. М. Костић, *н.д.*, 175-176.

⁴³⁹ *Полиција*, бр. 14-15, 1930, 890.

⁴⁴⁰ *Полиција*, бр. 11 и 12, свеска за јун 1930, 511.

посебан жандармеријски фонд за случај болести и несреће, али су добијали и личну пензију из државне касе као и подофицири војске.⁴⁴¹

Број присутних жандарма на простору Јужне Србије порастао је у односу на прве две године постојања Краљевине СХС.⁴⁴² Средином 1931. југословенска жандармерија имала је 18.203 жандарма и 2.499 полицијских извршних службеника, а држава је 1919-1934. потрошила 173 милиона динара за финасирање 1.200 жандарма који су обезбеђивали вардарску пругу.⁴⁴³ Опште стање и поред тога што се број жандарма повећавао било је лоше. Недостајали су жандарми који су говорили стране језике, а такође су и телефонске линије биле неупотребљиве.⁴⁴⁴ Жандармерија је била финасирана из буџета Министарства унутрашњих послова (2/3 буџета ишао је на жандармерију), а због тешке економске кризе број жандарма је из године у годину смањиван, да би са 20.000 опао на 17.978 у 1934.⁴⁴⁵ Буџет за 1934. био је смањен за 27.1%. Укинута је установа окружног инспектората а код жандармерије је дошло до редукције бројног стања официра, подофицира и жандарма.⁴⁴⁶

Због недовољне јачине жандармерије било је уобичајено да се на територији Треће армијске области по потреби на службу у жандармерију прекомандује неколико стотина регрута из пешадије. У августу 1934. било је 10 жандармеријских пукова, у бановинским средиштима по једна пуковска команда и једна у престоници. Пукови су се делили на чете и на водове. Зетски на Цетињу са 12 чета и 38 водова и Вардарски жандармеријски пук са 14 чета и 45 водова биле су најбројније формације.⁴⁴⁷

Основне јединице у жандармерији, жандармеријске станице, често су представљале једину у правом смилу државну власт у забаченим крајевима земље. Жандармерија је била у непрекидној вези са грађанским властима и са народом. Према извештају дописника Централног прес бироа жандармерија је имала не

⁴⁴¹ Л. М. Костић, *н.д.*, 390.

⁴⁴² В. Јовановић, Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934, *Токови историје*, бр. 1-2/2007, Београд 2007, 11.

⁴⁴³ АЈ, 37-22-174, л. 331.

⁴⁴⁴ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 202.

⁴⁴⁵ И. Добривојевић, *н.д.*, 157

⁴⁴⁶ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1934, XVIII редовни састанак 25. марта 1934, 218-219.

⁴⁴⁷ М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС*, 95.

само полицијску него и културну мисију.⁴⁴⁸ Прописи о жандармерији били су строжији од оних који су важили за војску јер су и најмање повреде тих прописа могле имати последице на штету државе. Извор свих тих прописа и поступака био је закон о жандармерији од 1922. и привремена правила за вршење жандармеријске службе од 1919.⁴⁴⁹ Због "савесног схватања своје дужности и храброг држања у сукобу са бандитима", поједини жандарми били су награђивани приликом жандармеријске славе. У часопису *Полиција* објављиване су јавне похвале истакнутим жандармима. Тако је жандармеријски напредник командир станице Исток, Петар М. Дашић 26. септембра 1934. ухватио одметника Беку Шабана Руговца и предао власти због чега је био награђен. Жандармеријски наредник Михаило Главинић је у Качанику ухватио двојицу одметника одговорних за убиство. Жандармеријски каплар из Гњилана спасио је од поплаве у јулу 1934. неколико људи.⁴⁵⁰ Наредбом од 24. августа 1939. команданта Вардарског жандармеријског пука награђени су жандарми Приштинске жандармеријске чете који су савладали потери одметничку банду Исмаиловића Амруша из села Бакшије, у Грачаничком срезу. Био је посебно похваљен и награђен сребрном медаљом за ревносну службу и златном медаљом са круном за услуге Краљевском дому, жандармеријски наредник Круљевић Р. Максим поводом 20 годишњице његове службе у жандармерији у јужној Србији.⁴⁵¹

Жандармерија је имала на простору Косова и Метохије веома захтевну улогу, пре свега због нестабилне границе према Албанији, због наоружаног становништва, качачког покрета као и општег незадовољства народа економским приликама. Дешавало се да жандарми најчешће регрутовани из редова неуких сељака прекораче овлашћења из уверења да им жандармско звање дозвољава да узму власт у своје руке не познајући или не обазирјући се на своја законска овлашћења.⁴⁵² Министар Лазић је признавао да су полиција и жандармерија у појединим ситуацијама прекорачиле дозвољене мере, али је тражио да се има у

⁴⁴⁸ АЈ, 38-64-169, децембар 1931.

⁴⁴⁹ *Полиција*, бр. 11 и 12, свеска за јун 1930, 509-511.

⁴⁵⁰ *Полиција*, свеска за август 1934, бр. 13-14, 697.

⁴⁵¹ *Полиција*, свеска за септембар-октобар 1939, бр.9-10, 734-736.

⁴⁵² И. Добривојевић, *н.д.*, 193.

виду "у каквим условима људи тамо раде".⁴⁵³ Он је истакао да је најважнија улога жандармерије било сузбијање бандитских акција у Вардарској бановини.⁴⁵⁴ Државне власти су упорно истицале да је неоспорно да су се поједини полицијски чиновници и управне власти понегде огрешили о закон али да је требало имати на уму да "жандарми раде по тешким приликама дању и ноћу, иду и обилазе наше границе и у сталној су борби против унутрашњих нарушитеља безбедности и реда и мира".⁴⁵⁵ Задатак власти био је да поведу рачуна о свим притужбама на претерану употребу силе, жандармеријску осиноност и бахатост, и да дисциплински кажњавају ове појаве. Нереално сагледавајући ситуацију у Краљевини поједини посланици као и министар унутрашњих дела Живојин Лазић хвалили су рад жандармерије истичући да су у Јужној Србији жандармеријске станице "свратиште за народ", као и да у тим деловима Краљевине "никад није било исправније власти и лепог држања у жандармерији него у доба шестојануарског режима".⁴⁵⁶ Сенатор Милан Марјановић истакао је да је жандармерија на првом месту оружана војна сила а тек онда помоћни орган безбедности о којој брине полиција и истражна власт. "Жандармерија је често злоупотребљавала толико то своје право да је она погазила позитивне одредбе кривичног поступка где суд истражује кривце а не жандармерија".⁴⁵⁷ Министар унутрашњих послова Антон Коросец истакао је да би требало отворено говорити о поступању жандармерије, која је долазила у сукоб са грађанима, а закон ју је ограничавао да користи оружје само у одређеним ситуацијама (када не може да одбије од себе или другог лица удар, савлада отпор, спречи бегство опасних злочинаца, спречи бегство сумњивих лица на државној граници, спречи бегство војних бегунаца у групама од најмање три лица, одбије напад на објект који му је поверен на чување).⁴⁵⁸

⁴⁵³ И. Добривојевић, *н.д.*, 192.

⁴⁵⁴ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1933, XXXIII редовни састанак 29. марта 1933, 165-166.

⁴⁵⁵ И. Добривојевић, *н.д.*, 193.

⁴⁵⁶ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 202.

⁴⁵⁷ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1935, X редовни састанак 24. марта 1936, 135.

⁴⁵⁸ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, Београд 1938, XIII редовни састанак, 24. марта 1938, 224-225.

На Косову и Метохији се доста пушио шверцовани дуван а Арнаути су пушили монополски дуван само кад су ишли у варош ("Носили су по две кутије па како се где могло онако се пушило"). Због шверцовања дувана поред контролора, пуно посла имала је и жандармерија нарочито у шумским пределима. У другој половини септембра 1934. жандарми су држали заседу у шуми више Црнољева и на њих је наишла једна група кријумчара, а у сукобу са њима је поднаредник погинуо. Учесници су хтели да побегну преко границе али је један ухваћен на граници, који је одао све саучеснике, међу којима је био Џемаил Бафтијевић, брат председника општине Штимљанске Исмаиља Бафтијевића.⁴⁵⁹

Простор Косова и Метохије био је непопуларан за државну службу па су жандарми долазили овде углавном по казни. Министарство унутрашњих послова било је претрпано молбама за премештај.⁴⁶⁰ Међутим, захваљујући присуству две трећине састава жандармерије дошло је до привременог сламања качачког покрета на Косову и Метохији. Жандармерија је имала велики број људских жртава у овоме.⁴⁶¹ Подаци министра унутрашњих дела из периода када је качачки покрет био доминантан говори да је 1918-1923. у покрајини Јужној Србији погинуло око 600 жандарма.⁴⁶² Губици жандармерије у сукобу са качацима били су 1919-1933: убијених официра 4, људи 277, рањених људи 178.⁴⁶³ *Жандармеријски календар* показивао је да је у периоду 1929-1933. био велики број страдалих (151 сукоб, погинуло 78 и умрло 524 жандарма).⁴⁶⁴ Била је уведена и нова категорија "умрлих на дужности", а то су били они који су умрли услед лоше хигијене на границе и напорног рада. Жандармерија је имала велике губитке пре свега јер је био велики број ангажовања народне милиције или наоружаних сељака у гоњењу качака што је уносило конфузију у рад жандарма, затим јер су у њен састав улазили неискусни и млади припадници, као и то да су били у надлежности окружних начелника који су је могли ангажовати по

⁴⁵⁹ АЈ, 4-56-351, 352, 2. април 1935.

⁴⁶⁰ В. Јовановић, *Губици*, 14.

⁴⁶¹ В. Јовановић, Жандармерија Краљевине СХС у "новоослобођеним крајевима" 1918-1929", *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2002, 37-54; Београд 2002; Д. Маликовић, Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924, *Новопазарски зборник*, 25, Нови Пазар 2001, 221-257.

⁴⁶² В. Јовановић, *Губици*, 15.

⁴⁶³ АЈ, 37-22-174, л.330 (према В. Јовановић, *Губици*, 15).

⁴⁶⁴ *Жандармеријски календар* за 1935, 74-75; В. Јовановић, *Губици*, 16.

сопственом нахођењу.⁴⁶⁵ Среске службе су се често мешале у рад жандармеријске службе. Тако је у септембру 1937. старешина среског суда из Ђаковице тражио од патроле жандармеријске станице Ереч, пећке жандармеријске чете да се приликом спровођења хапшеника ослободе из ланаца.⁴⁶⁶

Подела на бановине изазвала је негодовање становништва на Косову и Метохији па је самим тим бан, чија је функција била пре свега "надзор", у својим службеним посетама важнијим градовима пропагирао сарадњу свих слојева становништва и успехе нове владе. Међутим, стање у целој Јужној Србији није било најбоље. Финасије нису биле довољне за напредак, па су узимани кредити. Примењивана је штедња у свим областима, повећане су трошарине и смањена администрација. Држава је предузела најстрожију контролу испуњавања пореских обавеза, јер је становништво избегавало њихово подмиривање. Оно што је доприносило још већој кризи биле су ниске цене пољопривредних производа, као и велика задуженост сељаштва и ниска куповна моћ грађана.

Администрација у целој држави, па и на Косову и Метохији требало је да представља основ идеологије интегралног југословенства, али је њу одликовала несталност службеника, корупција и злоупотреба овлашћења. Држава је покушала да подстакне службовање на југу тако што је давала повластице у рачунању година за пензију, пре свега јер су чиновници невољно ишли у Јужну Србију, а и када би се тамо нашли настојали су да што пре добију премештај. Најчешће су им недостајале школске и стручне квалификације, па је био велики број дошљака у државној служби, јер се тамошње становништво више бавило занатством, ситном трговином и печалбарењем. Модерно судство и нови кривични поступак уведени су Законом о окружним и среским судовима 1934. у целој Јужној Србији па самим тим и на Косову и Метохији, док је у Краљевини тај закон донешен раније (1929. године). Такође, судска администрација, одликовала се несталношћу и недовољним квалификацијама, па

⁴⁶⁵ В. Јовановић, Губици, 16, 18.

⁴⁶⁶ АЈ, 63-29, 3. новембра 1937.

се број нерешених предмета нагомилавао. Највећи број кривичних дела односио се на крађе, убиства и тешке телесне повреде.

Војска је била важан део државне власти, пре свега као фактор безбедности али је имала улогу и у модернизацији простора, васпитавању, описмењавању и културном уздизању младића. Простор Косова и Метохије улазио је у састав Треће армијске области, а Косовска дивизијска област имала је седиште у Приштини са војним окрузима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену. За одбрану нестабилне границе, важну улогу имала је Гранична трупа реоснована 1931. И поред њиховог значаја, граничари су били у неповољном положају због лоших услова рада, ниских плата и мањка кадрова. За одржавање реда и мира биле су задужене полиција и жандармерија, али је и овде постојао проблем недостатка довољног броја полицијских чиновника и кадрова. У појединим случајевима жандарми су прекорачивали своје дужности, међутим, због околности у којима су радили власт их је често подржавала у томе. Жандарми су стално тражили премештаје, јер су били изложени сукобима са наоружаним качацима и представљали често једину државну власт у забаченијим крајевима.

4. ДРУШТВО КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

4.1. Становништво – друштвене структуре

У периоду између два светска рата на територији Краљевине СХС односно Југославије обављена су два општа (1921 и 1931) и више регионалних и локалних пописа становништва.

Територија Косова и Метохије 1921. била је у саставу покрајине Северна и Јужна Србија (ова покрајина обухватала је територију утврђену миром у Букурешту 1913, да би јој након завршетка Првог светског рата било придодато још 40 нових општина у Источној Србији и Македонији). Стварањем Краљевине СХС деловима северне и јужне Србије били су додати и они делови Рашке области и Метохије које је Црна Гора добила од Турске у Балканском рату 1912. Територија Косова и Метохије улазила је у састав округа Призрен (општина Призрен и Горски, Подгорски, Подримски, Хаски и Шарпланински срез), Метохија (општина Пећ и Ђаковички, Источки и Пећки срез), Звечан (општина Косовска Митровица и Вучитрнски, Дренички и Митровички срез) и део Скопља (Качанички срез).⁴⁶⁷

На основу првог општег пописа урађеног 31. јануара 1921. обухваћено је 11.692.730 становника Краљевине СХС. На Косову и Метохији било је евидентирано 439.010 становника који су били распоређени на територији покрајине Јужна Србија (Округ Звечан 70.137; Округ Косово 171.285; округ Метохија 90.080; Округ Призрен 96.781 становник и део округа Скопље (срез Качаник) 10.727 становника).⁴⁶⁸ У попису 1921. није било могуће утврдити националну структуру становништва Косова и Метохије, јер није било питања о националној припадности. Срба је било (по матерњем језику) 113.848 (26.6%), Арбанаса 278.411 (65.0%) и 27.910 Турака (6.5%), осталих народности било је

⁴⁶⁷В. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 16, 23; Г. Николић, Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата, *Нова српска политичка мисао*, 2006 (дебате).

⁴⁶⁸Дефинитивни резултати пописа становништва по матерњем језику од 31.1.1921, Сарајево 1932; М. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, *Споменица*, 428; *Алманах шематизам Зетске бановине*, 54-55.

8.084 (19%), од којих 184 Словенца, 401 Цинцарин (у Вучитрну, Митровици, Приштини, Урошевцу, Липљану, Призрену и Пећи) а 7.385 осталих и непознато. На основу конфесија било је: муслимана 349.028 (74.4%), православних 92.951 (21.7%), католика 15.783 (3.7%) а осталих 510 (1%, од којих је било мојсијеваца 427).⁴⁶⁹ Ако упоредимо податке везане за матерњи језик и веру долазимо о тога да је већина православног становништва говорила српским језиком, а муслиманског и католичког турским и албанским. Био је највећи проценат оних који су говорили албанским језиком, преко половине становништва.

Ове податке би требало узети као приближне и не сасвим прецизне, јер је било пописано само становништво које је било присутно у време пописа, а и тада поједине етничке групе нису биле евидентираније јер нису биле конституисане као нације (Црногорци, муслимани).⁴⁷⁰ Већина муслимана била је "славенског" порекла, помуслимањених за време турске владавине и говорили су српским језиком (Ђаковица, Ораховац, Приштина, Ѓџилане, Качаник, Лапски, Вучитрнски и Дренички срез), римокатолика 1.0% (око 20.000) било је углавном у срезovima Ђаковичком, Шарпланинском, Грачаничком и Ѓџиланском. Јевреја је било у Приштини и Косовској Митровици (427). М. Филиповић у *Споменици 25-годишњице ослобођења јужне Србије* истиче да је Срба у Јужној Србији било највише, а да број Арбанаса и Турака није био онолики колико га наводе, јер је унет знатан број муслиманских и католичких Срба и Рома.⁴⁷¹ М. Филиповић као пример наводи Горски срез у Шарпланинском делу, где је 1921. било 12.817 становника, од чега 12.812 муслимана. По народности је било 6.224 Србина, 6.375 Арбанаса и 218 Турака, међутим Гора је била помуслимањен крај, па је тако 1.500 Срба проглашено Албанцима а преко 300 Турцима. Известан број Арбанаса био је католичке вере (око Призрена и у Призрену, око Ђаковице и у Пећи). Арбанаса је било у свим срезovima косовске-метохијске области. Турака је било углавном

⁴⁶⁹ *Споменица*, 431. Срба је било 113.848 а 92.952 православна, јер је био 401 Цинцарин и 30 Руса. Г. Николић истиче да је на основу вероисповести било 92.490 (21.01%) Срба и Црногораца, 13.630 (3,01%) муслимана, 11.000 (2,05%) Рома и 2.700 (0,6%) Хрвата. За турски језик као матерњи определило се 27.920 (6,4%) становника. Осталих је било 2.360 (0,5%).

⁴⁷⁰ Г. Николић, Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата; *Дефинитивни резултати пописа становништва по матерњем језику од 31.1.1921.*

⁴⁷¹ Албански историчар Muhamed Piraku изнео је тезу да је број Албанаца у резултатима пописа био преполовљен, односно да их је било 800.000 - 1.000.000, а да је на основу званичне статистике било 441.740. (Piraku Muhamed, Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941), *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1-4, Beograd, 1978, 357)

само у Призрену, косовским варошима и у Горњој Морави.⁴⁷² У Гњиланском срезу је према попису 1921. био 2.761 Турчин, док А. Урошевић истиче да је била 51 турска породица (што је било око 250-300 људи).⁴⁷³

Што се тиче броја Рома, државна статистика их није уносила у посебну рубрику, већ су уписивани као Арбанаси и Срби. У Јужној Србији је под рубриком "остали и непознато" 1921. наведено 22.254 становника (5.702 Јевреја, а остали су били Роми, Черкези, Јермени, Грци). У Метохији (Пећ, Ђаковица, Исток) било је према попису 1921. 328 осталих, али у самој Пећи било је почетком 20. века 41 кућа муслиманских и 10 кућа православних Рома. Било их је и по селима у Метохији, али су вероватно били уписани као Арбанаси јер су ту муслимански Арбанси били у већини.⁴⁷⁴ Велики број муслиманских Рома који су живели у варошима и селима Горње Мораве били су измешани са Арбанасима (А. Урошевић је нашао око 1930. 57 муслиманских и 170 православних ромских породица).⁴⁷⁵ Роми су живели у Гњилану, где су чинили 1927. 17% од укупног броја становника.⁴⁷⁶ Према попису из 1921. у Косовској Митровици било је 831 "осталих" (1.860 Арбанаса и 3.287 Турака), док је проф Т.Р.Ђорђевић пронашао 1932. 363 куће муслиманских Рома (1.815 људи). На Косову је било и преко 300 Черкеза.⁴⁷⁷

До следећег општег пописа 1931. дошло је до административних промена у Краљевини СХС, јер је законом од 26. априла 1922. земља подељена на 33 области уместо дотадашњих покрајина. Територија Косова и Метохије ушла је у састав Косовске, Рашке, Скопске и Зетске области.⁴⁷⁸ Након завођења шестојануарске диктатуре, Краљевина Југославија је подељена на девет бановина. Косово и Метохија ушле су у састав Вардарске (срезови Гњилане, Гора, Грачаница, Каменик, Неродимље, Подгора и Шар планина), Зетске (срезови Дреница, Ђаковица, Исток, Косовска Митровица, Пећ и Подрима) и Моравске бановине (срезови Лаб и Вучитрн). На оваквом простору обављен је општи попис 31. марта 1931. када је на територији Косова и Метохије евидентирано 552.064

⁴⁷²Споменица, 432.

⁴⁷³А. Урошевић, *Гњилане, Гњилане и околина*, Београд 2001, 23.

⁴⁷⁴Споменица, 424-425.

⁴⁷⁵А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1931, 94.

⁴⁷⁶А. Урошевић, *Гњилане*, 23

⁴⁷⁷Споменица, 424-425, 432.

⁴⁷⁸Службене новине Краљевине СХС, бр.22, Београд 1922.

становника (у делу Моравске бановине 67.045 или 4.67 % пописаних становника, у делу Вардарске бановине 276.245 или 17.55%, у делу Зетске бановине 208.774 или 22.56%).⁴⁷⁹ У Краљевини Југославији било је према попису укупно 13.934.038 присутних становника.⁴⁸⁰ Пописивани су вероисповест, матерњи језик и национално осећање испитаника. Проблем код овог пописа био је у томе што је било предвиђено да се Срби, Хрвати, Словенци, Македонци и Муслимани пописују као Југословени, док су припадници националних мањина наводили своју народност, па је тако немогуће одредити националну структуру Косова и Метохије. Највише њих је изјавило да свој матерњи језик сматрају албански 331.549 (60,01%), затим српски 179.524 (32,05%).⁴⁸¹ Ипак, не могу се прецизно и тачно узети подаци пописа јер се границе тадашњих срезова и бановина нису поклапале са границом данашње покрајине.

У односу на попис из 1921. може се утврдити да се становништво повећало за 26%, мада нису територијално упоредиви.⁴⁸² Индекс пораста био је у односу на 1921 (100%) 125%. Просечан годишњи пораст у међупописним периодима 1921-1931 био је 11.305 становника, 1931-1948. 10.338, а просечан пораст на 1.000 становника био је 1921-1931. 22,8, 1931-1948. 17,8. Број домаћинстава на пописаној територији 1921. био је 84.889, а 1931. 108.761 (у Краљевини Југославији број домаћинстава био је 1921. 2.347.879, а 1931. 2.709.309).⁴⁸³ Број домаћинстава био је у порасту а просечна велина домаћинства била је у опадању (распадање породичних задруга, аграрна реформа, процес индустријализације и модернизације). Према пописима 1921 и 1931 улазили су поред чланова породице

⁴⁷⁹ В. Симеуновић, *н.д.*, 27.

⁴⁸⁰ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, IX.

⁴⁸¹ Подаци о верској припадности публиковани су 1938, али не и они о матерњем језику и националном опредељењу испитаних људи, зато што се у међувремену одустало од политике интегралног југословенства. Након уласка немачких окупационих трупа у Београд 1941, заплењен је материјал о попису становништва 1931. Сређен је и публикован у Бечу 1943 под насловом **Die Gliederung der Bevoelkerung des ehemaligen Jugoslawiens nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931** (Г. Николић, *н.д.*).

⁴⁸² Број становника 1930. био је: Качанички срез 1.749 становника, 11.400 домова, Гњилански срез 12.581, 83.609, Горски срез 2.580, 14.556, Грачанички срез 8.902, 52.181, Ђаковички срез 5.553, 38.887, Неродимски срез 5.188, 35.143, Подгорски срез 1.873, 14.446, Подримски 4.524, 33.356, Шарпланински 7.525, 45.154; Вучитрнски 5.648, 43.852, Дренички 3.128, 22.681, Лабски 4.278, 28.747 (*Краљевина Југославија: административна подела, I књига, Вардарска бановина*, Београд 1930, 23-24, 67-90; *Краљевина Југославија: административна подела: Моравска бановина*, VII књига, Београд 1930, 4-16).

⁴⁸³ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, XI.

и сва лица која су живела у домаћинству без обзира према својству у односу на старешину.⁴⁸⁴ Повећан је био број припадника Срба и Црногораца (са 21.1% на 26.9%), муслимана (са 3.1% на 4.55%) и Хрвата (са 0.6% на 1.0%). Учешће Рома је остало исто (2.5%) док се учешће Албанаца и Турака смањило (са 65, 8% на 60, 1% код првих и од 6.3% на 4.3% код других). Повећање није било узроковано само природним прираштајем, већ и досељавањем колониста и исељавања Турака (1934 и 1935), које није узимало јаче размере али је имало етничког значаја. М. Филиповић наводи да број српског и југословенског становништва није био испод 70%.⁴⁸⁵

17. Присутно становништво 1931. године на Косову и Метохији по срезовима

срез	Број кућа	Број домаћинстава	мушко	женско	укупно
Лаб	5.121	4.829	17.609	17.188	34.797
Вучитрн	4.719	4.676	16.744	15.504	32.248
Гњилане	13.809	13.857	45.842	45.195	91.037
Гора	2.648	2.639	6.206	7.921	14.127
Грачаница	9.202	9.363	29.839	28.019	57.858
Неродимље	5.662	5.782	19.250	19.133	38.383
Подгора	2.146	2.124	8.118	8.102	16.220
Шарпланина	7.815	8.012	22.905	23.249	46.154
Дреница	3.526	3.552	13.325	12.486	25.811
Ђаковица	6.042	6.615	23.727	21.651	45.378
Исток	3.430	3.458	13.328	12.590	25.918
Косовска Митровица	4.388	4.839	15.977	14.811	30.788
Пећ	6.401	7.112	22.975	21.713	44.688
Подрима	5.168	5.069	18.541	17.650	36.191

(Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, 8, 10-12)

⁴⁸⁴ В. Симеуновић, н.д, 11, 31-32, 36.

⁴⁸⁵ Споменица, 426.20.517

18. Број Срба и Арбанаса и Турака по срезовима на Косову и Метохији

срез	Срба	Арбанаса и Турака
Урошевачки	15.090	24.894
Гњилански	35.930	57.851
Приштински	26.910	32.511
Суворечки	5.539	13.558
Призренски	15.256	32.429
Бродски	3.228	13.877
Ораховачки	5.918	31.597
Србички-Дренички	8.267	20.517
Косовскомитровачки	22.245	10.623
Вучитрнски	10.690	20.353
Подујевски	9.604	24.174
Ђаковица	11.739	28.870
Пећки	18.013	27.320
Источки	11.600	14.896

(АС, БИА, III, ф. 121, Реферат о националним мањинама, Арнаути на Косову и Метохији)

Регионални попис на подручју тзв. Старе Србије (данашње Косово и Метохија, Јужна Србија и Македонија) обављен је крајем 1939. у режији среских начелстава. Према прикупљеним подацима било је на дан пописа 645.017 становника, а несловенског порекла било је 65.6%.⁴⁸⁶ Међуратних колониста, уписаних посебно било је 52.294 (9.2%). Овај попис је прилично био нејасан и непотпун, али је према подацима Г. Николића одређена структура становништва на основу природног и механичког кретања становништва. У односу на попис из 1931. становништво Косова и Метохије било је увећано за 17%. Број Срба, Црногораца, Хрвата, Рома и осталих се повећао, а број Албанаца и Турака смањено, пре свега због већег природног прираштаја мухамеданског у односу на хришћанско становништво и исељавања Албанаца, Турака и муслимана и досељавања Срба, Црногораца и Хрвата.⁴⁸⁷ Такође, највероватније је до благог смањивања учешћа албанског становништва долазило услед високог морталитета

⁴⁸⁶У несловенски елемент осим Албанаца и Турака убрајани су и муслимани. У словенски елемент убрајани су староседеоци који су се на Косову и Метохији налазили 1918, као и они који су се после 1918. населили по градовима или сами купили земљу. Насељеници су били сви они који су земљу добили од аграрних власти у периоду између два светска рата.

⁴⁸⁷ Г. Николић, *н.д.*

мале деце и младих жена.⁴⁸⁸ У истраживању академика А. Урошевића 1921-1931, у Косову и Косовском Поморављу избројано је да је било 8.461 кућа од чега су досељеничке арбанашке струје чиниле 5.806 или 68%, што се слагало са подацима преко матерњег језика.⁴⁸⁹ Р. Петровић у свом истраживању истиче да је ово показатељ да је просечна албанска породица била исте величине као и неалбанска и није се наглашено разликовала.⁴⁹⁰

19. Националност на Косову и Метохији на основу три пописа

Националност	Година пописа					
	1921	%	1931	%	1939	%
Албанци	288.907	65,8	331.549	60,1	350.946	54,4
Срби и Црногорци	92.490	21,2	148.809	26,9	213.746	33,1
Муслимани	13.630	3,1	24.760	4,5	26.215	4,0
Турци	27.920	6,3	23.698	4,3	24.946	3,8
Роми	11.000	2,5	14.014	2,5	15.221	2,3
Хрвати	2.700	0,6	5.555	1,0	7.998	1,2
Остали	2.360	0,5	3.679	0,7	5.940	0,9
Укупно	439.010	100	552.064	100	645.017	100

(Г. Николић, Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата, *Нова српска политичка мисао*, 2006 (дебате))

Густина становништва је зависила од од физичких одлика земље (климе, висинског положаја, плодности и др) и делимично од социјалних и економских прилика. Према попису из 1921. густина насељености је била 41.1 по км², а 1931. 51.6 км².⁴⁹¹ Моравска бановина је спадала у области са средњом густином (56.4), док су Вардарска и Зетска биле са најмањом густином (42.9 и 29.9).⁴⁹² Број становника је постепено растао из године у годину, а самим тим се повећао и проценат учешћа становништва Косова и Метохије у укупном становништву Краљевине СХС/ Југославије.

⁴⁸⁸ Р. Петровић, Демографске особености развоја Косова и етничке прилике, *Срби и Албанци у 20. веку*, 173-189.

⁴⁸⁹ А. Урошевић, Етнички процеси на Косову током турске владавине, *О Косову*, Београд 1987, 427-434.

⁴⁹⁰ Р. Петровић, Демографске особености развоја Косова и етничке прилике, *Срби и Албанци у 20. веку*, 173-189.

⁴⁹¹ В. Симеуновић, н.д, 33; *Вардарска бановина*, 2 (у Вардарској бановини 42.6 на км²); *Моравска бановина*, 9 (у Моравској бановини 55.4 на км²); *Зетска бановина*, 2 (у Зетској бановини 29.6 на км²).

⁴⁹² Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ.1, IX.

20. Пораст укупног броја становника на Косову и Метохији 1921-1940

	Годишње процене укупног стн у хиљадама	Индекс пораста укупног становништа	Проценат учешћа стн у укупном становништву
1921	440	100.0	3.5
1922	454	103.2	3.5
1923	463	105.2	3.6
1924	475	108.0	3.6
1925	485	110.2	3.6
1926	496	112.7	3.6
1927	508	115.5	3.6
1928	520	118.2	3.8
1929	532	120.9	3.7
1930	544	123.6	3.8
1931	555	126.1	3.8
1932	567	128.9	3.9
1933	578	131.4	3.9
1934	592	134.5	3.9
1935	604	137.3	3.9
1936	617	140.2	4.0
1937	629	143.0	4.0
1938	641	145.7	4.0
1939	657	149.3	4.0
1940	671	152.5	4.1

(Б. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 39-41)

4.1.1. Природно кретање становништва

Између два светска рата на Косову и Метохији је стопа природног прираштаја опадала мада је то било блаже изражено него у Србији. После Другог светског рата отпочела је фаза са падом морталитета, а порастом наталитета.⁴⁹³ Краљевина Југославија је евидентирала податке о природном кретању (наталитету, морталитету и смртности одојчади) становништва од почетка тридесетих година. Простор Косова и Метохије имао је карактеристике традиционалног и патријархалног друштва у коме је била висока стопа

⁴⁹³ Р. Петровић, *Демографске особености развоја Косова и етничке прилике*, 173-189.

наталитета, морталитета и смртности одојчади. Висок наталитет био је последица и постојеће привредне структуре јер је сељаку било потребно потомство које би радило на земљи. Просечна породица бројала је више од седам чланова, а статистички четворо деце по браку.⁴⁹⁴ Према подацима статистике стопа наталитета сведена је на ниво испод 40 промила тек у другој половини 1930-их година.⁴⁹⁵ Наталитет је стабилизован доласком колониста који су имали нижи природни прираштај, али и модернизацијским процесима који су захватили и косовско-метохијско друштво (са 37.5 % у 1931. на 31.5% у 1939). Највећи природни прираштај је био у Гњиланском срезу, а најмањи у Подгори, у односу на градове највећи природни прираштај имао је Призрен, а најмањи Пећ.⁴⁹⁶ Морталитет се смањио (код одраслих са 24.6% у 1931. на 17.6 % у 1939, а код одојчади 196.5% у 1931. на 161.7% 1934-1937), пре свега захваљујући просвећивању становништва, унапређивањем здравства, народне хигијене и животног стандарда. Међутим, пад природног кретања становништва није важио за све етничке групе на Косову и Метохији (односно за Албанце и Турке), јер су Срби и Црногорци били више захваћени процесима модернизације у односу на остале етничке групе, које су биле затворене и тешко су примале нове модерније

⁴⁹⁴ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1929*, књ. 1, 116-121.

⁴⁹⁵ Г. Пенев, *Жена и рађање на Косову и Метохији*, Београд 1998, 9, 13-14.

⁴⁹⁶ *Статистички годишњак 1938-1939*, књ. 9, Београд 1939, 138-145; *Статистички годишњак 1940*, књ.10, Београд 1941, 106-112

срез	1934-1937	1936-1939
Лаб	+2.220	+2.194
Вучитрн	+2.224	+2.626
Гњилане	+7.971	+6.971
Гора	+1.467	+1.342
Грачаница	+3.760	+3.873
Качаник	+682	+561
Неродимље	+2.707	+2.782
Подгора	+1.374	+1.261
Приштина град	+715	+719
Призрен град	+829	+674
Шарпланина	+2.388	+2.316
Дреница	+2.119	+2.180
Ђаковица	+3.361	+3.280
Исток	+2.612	+2.370
Косовска Митровица	+2.001	+2.280
Пећ	+2.286	+1.976
Пећ град	+356	+390

промене. Број Јевреја био прилично стабилан, а од некадашњих 12.000 Черкеза на Косову било их је 1933. око триста.⁴⁹⁷

21. Природно кретање становништва на Косову и Метохији 1931-1939

Година	Стопа наталитета	Стопа морталитета	Стопа смртности одојчади
1931	37,5	24,6	196,5
1934	37,6	20,6	-
1935	35,6	19,3	161,7
1936	35,8	18,5	-
1937	35,0	17,7	-
1938	35,2	19,2	-
1939	31,5	17,6	-

(В. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 50)

4.1.2. Структура по полу и старости

Значајно својство становништва јесте и његова старосна структура, која је јединствена са природним прираштајем, јер је последица дугогодишњег утицаја наталитета и морталитета на генерације и такође биолошки оквир који одређује границе рађања и умирања.⁴⁹⁸ Косово и Метохија су се издвајале по младој старосној структури (26.6, 1921. године и 24.9, 1931. године), због високог наталитета 1921-1931. У односу на полну структуру, број мушких и жена био је скоро уједначен, али је број мушкараца преовлађивао, пре свега јер су у патријархалном и традиционалном друштву као што је било косовскометохијско, мушка деца су била више цењена од женске. Као што је наведено, број младих људи, нарочито одојчади и деце био је висок, док је број старијих изнад 50 и 60 година био смањен, а слична ситуација била је и 1931. Забележен је и број старијих људи од 100, мада је он био низак у односу на младу популацију.

⁴⁹⁷ *Вардар*, 9. јул 1933, бр.99, 7.

⁴⁹⁸ Р. Петровић, Демографске особености развоја Косова и етничке прилике, 173-189.

22. Просечна старост становника на Косову и Метохији 1921 и 1931

пол	1921	1931
свега	26.6	24.9
мушки	25.4	24.0
женски	27.8	25.9

(Б. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 110-110)

23. Број становника према полу на Косову и Метохији

	Број становника			% од укупног броја		Број мушких на 1000 женских	Број женских на 1000 мушких
	свега	мушки	женски	мушких	женских		
1921	439.010	220.244	218.766	50.2	49.8	1007	993
1931	552.064	280.856	271.208	50.9	49.1	1036	965

(Б. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 62-63)

24. Становништво према полу и старости

старост	1921			1931		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
укупно	439.010	220.244	218.766	552.064	280.856	271.208
0-4	67.910	37.109	30.801	93.201	49.480	43.721
5-9	70.656	39.500	31.156	76.504	41.405	35.099
10-14	53.326	29.517	23.809	49.417	26.829	22.588
15-19	30.145	14.757	15.388	56.024	29.467	26.557
20-24	22.733	11.562	11.171	51.220	26.398	24.822
25-29	18.433	7.202	11.231	41.767	20.580	21.187
30-34	25.886	9.151	16.735	33.688	15.607	18.081
35-39	25.673	10.771	14.901	25.779	11.994	13.785
40-44	29.015	12.163	16.852	24.965	11.284	13.681

45-49	19.369	10.201	9.168	21.129	10.295	10.834
50-54	20.843	10.256	10.587	20.184	9.402	10.782
55-59	12.210	6.892	5.318	16.122	8.315	7.807
60-64	16.644	8.126	8.518	14.927	6.762	8.165
65-69	7.141	4.068	3.073	9.741	4.897	4.844
70-74	8.678	4.073	4.605	7.974	3.691	4.283
75-79	3.266	1.729	1.537	3.818	1.858	1.960
80-84	4.177	1.816	2.361	3.195	1.461	1.734
85-89	888	437	451	1.115	534	581
90-94	1.228	541	687	793	349	444
95-99	289	149	140	235	118	117
100 и више	495	220	275	229	111	118
непознато	5	4	1	37	19	18

(Б. Симеуновић, *н.д.*, 64-65, 85; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921*, Сарајево 1932)

4.1.3. Поседовна структура

Краљевина Југославија била је земља ситних сељачких газдинстава. Велики број поседа био је у обрнутој сразмери са њиховом величином и није био довољан да би се прешло на напредну пољопривреду и интензивнију обраду земље.⁴⁹⁹ Поседи мањи од 5 ха нису могли да дају тржишне вишкове, већ су били довољни само за сопствене потребе. Тек поседи већи од 10 ха у југословенским условима могли су да обезбеде тржишни вишак, а имања од 20 ха обезбеђивала су доходак какав је обезбеђивао индустријски радник.⁵⁰⁰ Пољопривредна структура

⁴⁹⁹ Ј. Вукичевић, Пољопривреда, *Споменица*, 524-525.

⁵⁰⁰ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, књ. 1, 25; 3. Јањетовић, *н.д.*, 166;

Величина поседа	Број породица	%
0-0.51 ха	3.100	5
0.51-1	4.000	6
1-2	9.300	15
2-5	24.300	37

области зависила је од величине и броја градова у појединим окрузима. Преко 90% пољопривредних домаћинстава имали су срезови Горски (94.05%), Дренички (92.82%) и Подгорски (92.18%).⁵⁰¹ Косовскомитровачки је имао најмање пољопривредних домаћинстава (57.22%). У односу на аграрну структуру преовлађивао је посед од 2 до 5 ха, у Звечанском 38.97 %, у Косовском 39.83%, у Призренском 33.31%. Најмање је било поседа 200-500 ха, у Звечанском 0.01, у Косовском 0.04, у Призренском 100-200 ха, 0.02%. У Гњилану је био највећи проценат аграрне структуре 2-5 ха, 44.81%, док је у осталим био просечан више од 30 %. У косовскомитровачком није постојала категорија поседа већих од 20-50, у Вучитрнском је било 0.05% поседа 50-100 ха, а у Дреничком је било већих поседа 200-500 ха 0.03%. У Косовском округу су сви срезови (Гњилански, Грачанички, Лапски, Неродимски) имали поседе 50-100 ха у минималном проценту (0.02, 0.08, 0.05, 0.06). У Горском, Подримском и Подримском постојали су поседи од 100-200 ха (0.04, 0.05, 0.02).

25. Структура пољопривредних газдинстава по срезовима на Косову и Метохији

срез	0.01-0.50	0.50-1.00	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-200	200-500	Преко 500
Косовскомитровачки	3.79	6.43	13.51	39.65	27.48	8.45	0.69				
Вучитрнски	2.79	7.09	13.84	39.10	26.69	9.44	0.99	0.05			
Дренички	1.49	3.06	8.73	38.25	33.12	13.25	2.06			0.03	
Гњилански	3.44	7.06	19.54	44.81	20.31	4.44	0.37	0.02		0.01	
Грачанички	5.06	4.56	9.49	33.80	32.42	12.56	2.03	0.08			
Лапски	1.68	3.11	12.03	38.64	30.20	12.27	2.00	0.05			
Неродимски	5.46	8.29	16.38	36.15	23.16	8.87	1.63	0.06			
Горски	10.39	14.02	28.20	35.62	9.67	1.97	0.08		0.04		
Подгорски	1.68	3.32	10.37	33.20	31.15	15.83	4.34	0.05	0.05		
Подримски	2.21	3.10	8.86	28.92	32.54	18.63	5.51	0.20	0.02		
Шарпланински	10.09	9.27	18.81	35.91	18.27	6.45	1.13	0.05			
Качанички	6.67	9.34	22.56	40.75	15.28	4.30	1.09				

(Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937, Београд 1938, 108-111; М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999, 150-152)

5-7	16.800	26
Преко 10	7.400	11

⁵⁰¹ Лапски срез 89.81, Гњилански 88.4, Подримски 88.40, Вучитрнски 82.61, Неродимски 79.52, Грачанички 68.79, Шарпланински 68.26 (Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ.1, 98-107, 117-121; Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937, 18-111).

26. Површина пољопривредних газдинстава по срезовима на Косову и Метохији

срез	0.01-0.50	0.50-1.00	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	100-200	200-500	Преко 500
Косовскомитровачки	0.26	1.14	4.47	28.64	38.71	23.19	3.60				
Вучитрнски	0.23	1.25	4.1	27.43	36.89	24.06	5.06	0.66			
Дренички	0.10	0.43	2.29	22.41	37.01	27.65	8.22				
Гњилански	0.29	1.48	7.68	37.96	35.01	14.54	2.30	0.31		0.42	
Грачанички	0.27	0.68	2.63	20.62	38.52	27.78	8.74	0.76			
Лапски	0.10	0.45	3.28	22.77	36.46	27.62	27.62	8.86	0.45		
Неродимски	0.39	1.45	5.26	25.42	33.19	24.64	8.73	0.92			
Горски	1.28	4.23	16.14	41.88	24.47	9.40	0.64		1.97		
Подгорски	0.09	0.41	2.38	16.54	31.70	30.76	16.54	0.44	1.15		
Подримски	0.10	0.32	1.82	13.03	30.41	33.11	21.35	7.57	0.50		
Шарпланински	0.78	1.89	7.03	29.37	31.19	21.35	7.57	0.81			
Качанички	0.65	2.17	9.73	35.76	28.72	15.95	6.99				

(Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937, Београд 1938, 108-111;
М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*,
Београд 1999, 154-156)

4.1.4. Социјална структура

Према попису из 1921. у Јужној Србији од 736.335 мушкараца зарађивало је 414.698 (56.32%), а издржаваних 321.637 (43.68%), од 740.412 жена 197.861 (26.72) је зарађивало, а издржавано 542.551 (73.28%).⁵⁰² Према попису становништва од 1931. доминирало је пољопривредно становништво, у односу на аграрну структуру, па је социјална структура у ствари била однос пољопривредног и непољопривредног становништва. Постојале су разлике између срезова на Косову и Метохији. Највише пољопривредног становништва имао је Дренички срез (98.04%), а најмање Шарпланински (64.50%). Неки срезови као што је био Горски срез, зависио је од печалбарства, јер је из њега годишње ишло у печалбу 2.941 становника, што је било 47.39% мушког становништва. Управо због тога је 15.59% живело је у Горском срезу од индустрије и занатства. У Шарпланинском срезу је тај проценат износио 14.08 и Косовскомитровачком

⁵⁰² Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. 4, X.

12.38% становништва, док је у Дреничком био само 0.47%. У трговини, кредитима и саобраћају највише је било становника у Косовскомитровачком срезу (9.03%) што показује да је Косовска Митровица била развијен градски центар, за разлику од Дреничког где је било најмање (0.29%).

27. Становништво према главном занимању на Косову и Метохији

срез	Пољопривреда	Индустрија и занати	Трговина, кредити и саобраћај	Јавна служба, слободна занимања	Друга занимања, без занимања
Вучитрнски	88.08	4.77	1.57	2.33	3.06
Дренички	98.04	0.47	0.29	1.17	0.02
Косовскомитровачки	66.29	12.38	9.03	7.13	5.17
Гњилански	93.08	2.65	1.30	1.63	1.33
Грачанички	74.46	7.40	4.71	6.09	7.33
Лапски	95.90	1.63	0.49	1.55	0.43
Неродимски	89.65	4.02	3.16	2.40	0.76
Горски	79.61	15.59	1.32	2.67	0.81
Подгорски	96.92	0.76	0.43	1.67	0.21
Подримски	95.67	1.69	0.80	1.58	0.26
Шарпланински	64.50	14.08	5.96	7.35	8.11

(Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. 4, 183, 269-291, 317-333)

Био је скроман проценат оних који су зарађивали. С обзиром на аграрну структуру, највећи број становништва бавио се пољопривредом. У тој категорији били су најзаступљенији самосталци и закупци, јер је власник имања било једно лице без обзира на број чланова породице, због тога што није у потпуности дошло до распадања задруга. Највише самосталаца и закупаца било је у Гњиланском срезу. Од лица која зарађују најбројнији су били тзв. помоћни чланови породице, односно они који су били способни за рад (у Звечанском округу чинила су 67.24% становништва које је привређивало у пољопривреди). Међу лицима која су привређивала у индустрији и занатству доминатна је била категорија самосталци и закупци пре свега у Шарпланинском срезу, а најмање их је било у Подгорском срезу. Значајна категорија у овом занимању били су радници који су били на трећем месту међу лицима који су зарађивали, као и шегрти, а најбројнији у били у Шарпланинском, Косовскомитровачком и Вучитрнском срезу. Међу запосленима у трговини, новчаним заводима и саобраћају најбројнији су били

самосталци и закупци, јер је власник трговине најчешће био и једини радник. Преовлађивали су у Шарпланинском и Косовскомитровачком срезу, а најмање их је било у Подгорском и Дреничком срезу. У делатности "Јавна служба, слободна занимања и војска" највише је било чиновника и намештеника и радника, пре свега у Грачаничком и Шарпланинском срезу, а најмање у Качаничком, Подгорском и Дреничком. Рубрика "Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања" била је броја пре свега због развијеног надничарења и печалбарења. Највише надничара и слугу било је у Грачаничком, Шарпланинском и Пећком срезу, а најмање у Подримском и Горском.

28. Лица која су зарађивала у категорији "Пољопривреда, шумарство и рибарство"

срез	Самосталци закупци		Чиновници намештеници		Радници		Надничари слуге		шегрти		Помоћни чланови породице		Кућна служинчад	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Вучитрн	3.521	99	4	-	136	47	404	167	-	-	4.126	3.043	-	1
Гњилане	11.346	354	5	-	276	79	904	247	-	-	11.359	10.357	-	2
Гора	1.310	272	1	-	5	-	37	1	-	-	1.052	882	-	-
Грачаница	5.627	229	10	-	358	21	849	65	-	-	5.527	3.617	-	2
Качаник	1.515	42	2	-	42	4	37	8	-	-	1.627	821	-	-
Неродимље	4.341	161	4	-	118	7	670	92	-	-	4.741	3.012	-	-
Подгора	1.870	31	2	-	47	9	151	6	-	-	2.472	708	-	1
Шарпланина	3.602	328	9	-	68	9	987	89	1	-	3.750	1.767	-	5
Дреница	3.221	132	2	-	23	20	182	61	-	-	4.369	4.569	-	-
Ђаковица	3.704	136	3	-	73	6	1.284	257	-	-	6.162	5.952	-	11
Исток	3.008	133	4	-	22	6	419	94	-	-	4.351	4.415	-	-
Косовска Митровица	2.494	115	9	-	30	2	375	27	-	-	3.262	3.360	-	3
Пећ	3.993	196	8	-	183	3	1.107	213	-	-	5.405	5.355	-	3
Подрима	4.213	158	1	-	14	1	553	45	-	-	6.072	6.047	-	4

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931,
Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291,
317-333)

29. Лица која су зарађивала у категорији "Индустрија и занати"

срез	Самосталци и закупи		Чиновници и намештеници		Радници		Надничари и слуге		шегрти		Помоћни чланови породице		Кућна служинчад	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Вучитрн	149	13	32	-	500	2	24	3	26	-	35	1	-	2
Гњилане	368	35	2	-	159	5	47	11	93	3	124	18	-	1
Гора	142	4	-	-	16	-	25	1	1	-	76	1	-	-
Грачаница	580	106	42	-	351	47	207	17	167	2	173	8	1	6
Качаник	36	5	7	-	44	1	10	-	1	-	12	-	-	-
Неродимље	264	18	14	-	115	10	44	2	30	-	60	2	-	1
Подгора	25	2	-	-	9	1	3	-	-	-	5	-	-	-
Шарпланина	827	123	15	1	619	8	199	46	204	1	174	21	-	4
Дреница	29	3	1	-	5	-	8	1	2	-	-	2	-	-
Ђаковица	556	52	4	-	286	7	135	125	43	-	93	1	1	2
Исток	54	9	1	-	22	1	3	1	4	-	4	-	-	1
Косовска Митровица	512	61	79	1	505	24	227	21	84	2	39	1	8	20
Пећ	574	120	44	-	282	15	64	19	87	-	38	2	-	3
Подрима	93	5	5	-	26	1	40	-	8	-	10	-	-	-

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291, 317-333)

30. Лица која су зарађивала у категорији "Трговина, кредит и саобраћај"

срез	Самосталци и закупи		Чиновници и намештеници		Радници		Надничари и слуге		шегрти		Помоћни чланови породице		Кућна служинчад	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Вучитрн	81	-	16	1	34	-	8	-	3	-	19	-	-	-
Гњилане	209	6	24	2	34	-	9	-	6	-	68	-	-	-
Гора	27	-	4	-	1	-	1	-	-	-	20	-	-	-
Грачаница	401	11	85	9	105	-	57	-	24	-	118	-	-	8
Качаник	33	-	29	1	15	-	-	-	-	-	7	-	-	-
Неродимље	195	1	47	1	53	1	31	2	1	-	38	-	-	2
Подгора	13	1	9	-	2	-	4	-	-	-	3	-	-	-
Шарпланина	462	10	37	8	149	2	37	-	25	-	78	5	-	3

Дреница	14	1	6	-	4	-	10	-	1	-	2	-	-	-
Ђаковица	418	1	21	2	204	1	66	-	15	-	62	2	1	3
Исток	33	1	7	-	8	-	6	-	3	-	5	-	-	1
Косовска Митровица	458	-	111	11	153	-	49	-	12	-	30	1	-	15
Пећ	332	11	50	2	94	-	15	-	12	-	17	-	-	4
Подрима	71	1	5	-	12	-	2	-	3	-	4	-	-	-

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931,
Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291,
317-333)

31. Лица која су зарађивала у категорији "Јавна служба, слободна занимања и
војска"

срез	Самосталци и закупци		Чиновници и намештеници		Радници		Надничари и слуге		шегрти		Помоћни чланови породице		Кућна службачад	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Вучитрн	1	1	173	12	131	-	-	-	-	-	-	-	-	5
Гњилане	28	2	345	25	26	-	6	1	-	-	-	-	6	13
Гора	6	-	106	1	115	-	-	-	-	-	-	-	2	-
Грачаница	32	11	748	88	997	-	8	2	-	-	-	1	2	30
Качаник	1	1	78	2	18	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Неродимље	15	9	211	20	135	-	-	2	-	-	-	-	1	8
Подгора	-	-	92	1	9	-	-	-	-	-	-	-	2	3
Шарпланина	41	8	739	52	691	-	6	3	-	-	-	-	8	21
Дреница	-	-	112	3	9	-	3	-	-	-	-	-	1	6
Ђаковица	11	4	489	19	645	-	20	-	-	-	-	-	11	17
Исток	-	1	111	9	11	-	5	-	-	-	-	-	-	-
Косовска Митровица	30	17	447	46	705	11	14	2	-	-	-	-	4	20
Пећ	24	9	457	45	203	-	12	-	-	-	-	-	3	23
Подрима	1	-	156	6	31	-	3	-	-	-	-	-	1	3

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931,
Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291,
317-333)

32. Лица која су зарађивала у категорији "Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања"

срез	Самосталци и закупи		Чиновници и намештеници		Радници		Надничари и слуге		шегрти		Помоћни чланови породице		Кућна служинчад	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Вучитрн	56	45	-	-	-	-	239	76	-	-	-	-	-	-
Гњилане	141	70	-	-	7	-	215	45	-	-	-	-	-	2
Гора	5	7	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Грачаница	328	145	-	-	21	10	870	63	-	-	-	-	-	1
Качаник	11	6	-	-	137	-	24	-	-	-	-	-	-	-
Неродимље	56	61	-	-	3	5	21	8	-	-	-	-	1	1
Подгора	12	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Шарпланина	471	287	-	-	29	-	602	31	-	-	-	-	1	11
Дреница	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ђаковица	214	186	-	-	27	2	459	130	-	-	-	-	3	6
Исток	16	11	-	-	-	-	13	8	-	-	-	-	-	-
Косовска Митровица	189	146	1	-	18	2	252	14	-	-	-	-	4	3
Пећ	321	347	-	-	144	8	575	31	-	-	-	-	11	20
Подрима	18	28	-	-	2	-	4	-	-	-	-	-	-	-

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291, 317-333)

Поједине социјалне категорије издржавале су и одређени проценат лица. Највећи број био је издржаван од стране самосталних и купаца пре свега у пољопривреди, а затим од осталих лица и радника, надничара и слугу, а најмање је било издржаваних од чиновника и намештеника, али је ту најмање људи и било запослено. У Косовском округу највише је било оптерећено једно лице са 3.24 издржаване особе.⁵⁰³ У Горском срезу је био већи проценат оних који су били издржавани него оних који зарађују, пре свега у пољопривреди, у индустрији и занатима и другим занимањима. У Ђаковичком срезу је био скоро дупло већи број оних који су зарађивали у пољопривреди у односу на издржавана лица, док је у

⁵⁰³ М. Исић, *н.д.*, 164.

осталим срезовима била мања разлика. Што се тиче жена које су зарађивале био их је мали број (најмање у Горском, Подгорском, Качаничком и Дреничком), што је била последица друштвеног живота жене нарочито међу албанским становништвом. Нешто више их је било у пољопривреди (Гњилански срез), а најмање у трговини, кредитима и саобраћају (ниједно у Горском, једно лице у Вучитрнском, Подримском, Качаничком и Дреничком срезу). У категорији друга занимања и без занимања, највише је било жена у Шарпланинском и Пећком срезу. Највише жена је било у категорији издржаваних лица и то у пољопривреди, индустрији и занатима.

33. Лица која су зарађивала и лица која су била издржавана (мушкарци)

Срез	Пољопривреда, шумарство и рибарство		Индустрија и занати		Трговина, кредит и саобраћај		Јавна служба, слободна занимања		Друга занимања, без занимања	
	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица
Вучитрн	8.191	6.380	766	224	161	120	305	122	295	180
Гњилане	23.890	18.698	793	472	350	270	411	373	363	222
Гора	2.405	2.513	260	605	53	36	229	54	6	45
Грачаница	12.371	9.406	1.521	758	790	586	1.787	515	1.219	886
Качаник	3.223	2.507	110	49	84	68	97	48	172	112
Неродимље	9.874	7.253	527	311	365	268	362	170	81	39
Подгора	4.542	3.291	42	25	31	8	103	55	14	7
Шарпланина	8.417	6.023	2.038	1.261	788	558	1.485	582	1.103	650
Дреница	7.797	5.232	45	23	37	12	125	53	1	-
Ђаковица	11.226	6.612	1.118	761	787	543	1.176	314	703	487
Исток	7.804	5.074	88	41	62	19	128	69	29	14
Косовска Митровица	6.170	4.133	1.454	600	813	567	1.200	272	434	304
Пећ	10.696	6.672	1.089	725	520	370	699	381	1.051	772
Подрима	10.853	6.862	182	127	97	64	192	129	24	11

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931,
Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291,
317-333)

34. Лица која су зарађивала и лица која су била издржавана (жене)

срез	Пољопривреда, шумарство и рибарство		Индустрија и занати		Трговина, кредит и саобраћај		Јавна служба, слободна занимања		Друга занимања, без занимања	
	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица	Лица која зарађују	Издржавана лица
Вучитрн	3.357	10.477	21	529	1	282	18	308	121	390
Гњилане	11.039	31.111	73	1.071	8	559	41	663	117	513
Гора	1.155	5.173	6	1.331	-	98	1	94	7	56
Грачаница	3.934	17.368	186	1.819	28	1.321	132	1.093	219	1.919
Качаник	875	4.490	6	118	1	148	6	101	6	245
Неродимље	3.272	14.012	33	672	7	574	39	352	75	97
Подгора	755	7.133	3	54	1	30	4	109	3	10
Шарпланина	2.198	13.130	204	2.995	25	1.379	84	1.240	329	1.662
Дреница	4.782	7.495	6	47	1	25	9	116	2	3
Ђаковица	6.362	10.165	187	1.590	9	1.327	40	659	324	988
Исток	4.648	7.558	12	98	2	68	21	136	19	28
Косовска Митровица	3.507	6.559	130	1.627	27	1.375	96	627	165	658
Пећ	5.770	10.503	159	1.538	17	905	77	752	406	1.586
Подрима	6.255	10.653	6	296	1	127	9	245	28	30

(Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931,
Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269-291,
317-333)

Највећи проценат запосленог становништва у пољопривреди није значајно и највеће приходе, који би се могли остварити у другим занимањима, па није чудило што је културни напредак становништва на Косову и Метохији био успорен. Проценат становништва запослен у индустрији и занатству, трговини, кредитима и саобраћају, јавним службама, слободним занимањима и војсци био је низак и недовољан да покрене процесе друштвене модернизације.

4.2. Градови, вароши и сеоска насеља

На Косову и Метохији Гњилански и Митровачки срез имали су највећи број насеља, мада је у односу на површину, Горски срез са малом површином (428км²) имао највећи број насеља (36). Најмање насеља имао је Качанички срез (37) али је имао и најмању површину (282км²).

35. Површина, број општина и насеља по срезовима на Косову и Метохији

срез	Површина км ²	општина	насеља
Гњилански	1610	18	200
Горски	428	11	36
Грачанички	994	8	133
Ђаковички	708	8	97
Качанички	282	3	37
Неродимски	628	9	85
Подгорски	324	9	38
Подримски	782	12	110
Шарпланински	682	19	884
Вучитрнски	703	9	92
Дренички	487	7	82
Лапски	814	9	86
Источки	587	5	75
Митровачки	620	9	127
Пећки	702	8	110

(Алманах Краљевине Југославије, Вардарска бановина, Скопље 1931, 6-7, Алманах Моравске бановине, Загреб 1931, 9; Алманах Зетске бановине, Цетиње 1931, 6)

Село је било облик друштвене организације која је чинила привредну, правну и културно-верску целину, јер су сви становници експлоатисали једну привредну површину, имало је своје главаре и заједничке службенике, обавезе које су морали да врше сви чланови, као и разне облике заједничког имања, вршило је свој народни суд и имало своје сеоске култове.⁵⁰⁴У Вардарској

⁵⁰⁴ М. С. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, *Споменица*, 457-458.

бановини је око 80% становништва живело на селу и то пре свега на ситним поседима. Сточарство је била преовлађујућа делатност, међутим због несигурности од арбанашких пљачкашких напада, прелазили су на земљорадњу. Пошто та занимања нису могла да подмире потребе становништва многи су одлазили у печалбу у суседне крајеве и државе и у Америку, највише као зидари (Средачка и Сиринићка жупа).⁵⁰⁵

Положај сеоских насеља био је условљен различитим чиниоцима. Још је Цвијић показао да постоје два типа села, разбијени и збијени, разбијени у планинским деловима а збијени у равницама, односно да су типови села зависили од природног положаја.⁵⁰⁶ Разбијени тип делио се на џематски и старовлашки тип. Сеоско становништво је збијало своје редове под Турцима и чувало своју веру и обичаје, за разлику од варошког становништва које је спољном мимикријом покушавало да се заштити. Муслиманска села била су збијена на малом простору због боље сигурности док су хришћани живели по махалама, џематима раштркани по шумовитим брежуљцима због сточарског начина живота. Џематске куће биле су збијене и припадале су једној, ређе неколико породица. (ибарски тип села Цвијић назива још џематским типом).⁵⁰⁷ У селима збијеног типа (у Средачкој и Сиринићкој жупи) биле су збијене куће, није било правих окућница око кућа, имала су једно гробље и настајала су у равницама и долинама.⁵⁰⁸ На Косову Пољу 90 насеља налазило се у равници, 92 на планинском подножју и 91 на котлинском ободу. У Горњој Морави и Изморнику постојала су ниска, ивична насеља, насеља на мањим висинама и планинска насеља. У Кривој Реци била су два типа села - збијени и разбијени. У Метохијско-Призренској котлини села су се налазила на ободу котлине.⁵⁰⁹ Сеоско становиштво живело је у махалама које су се звале по породицама које су у њој становале или по положају. Било је састављено од родова различитог

⁵⁰⁵ М. С. Влаховић, *Средачка жупа, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области, књ.1*, Скопље 1931, 32; Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, II, 516-517.

⁵⁰⁶ Ј. Цвијић, *н.д.*, 250-252.

⁵⁰⁷ Ј. Цвијић, *н.д.*, 268.

⁵⁰⁸ Ј. Цвијић, *н.д.*, 269.

⁵⁰⁹ Т. Вукановић, *Срби на Косову, књ.2*, Врање 1986,11; В. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије, Споменица*, 125-126.

порекла, а често су били и истог порекла, односно сви су били чланови једног рода или братства.⁵¹⁰

Сви чланови села су се међусобно помагали и бранили интерес села као заједнице, а најчвршће социјалне средине чинила су сеоска насеља са албанским становништвом. О сеоским пословима одлучивали су мушкарци који су долазили на сеоски збор, а сеоски старешина био је члан тог збора који је био постављен од стране села односно старијих домаћина. Старешина села звао се кмет, а често и на турском коџабашија и мифтар (Подрима). Сви прваци у селу су се звали улице (код Срба и Арбанаса). Кметов помоћник био је протогер или протођер (Призренски Подгор). У селу Журу била су 1940. поред једног протођера, два пољака и два сеоска стражара. Док је било много винограда било је по селима и пудара. Постојала је и дужност сеоског Циганина који је био задужен за објаве молитви или су били свирачи (Хоча Заградска). О цркви у Љубижди старао се "тутор". У Љубижди је постојала "сеоска соба", која је била црквена својина, где се село окупљало за празнике или за договоре.⁵¹¹ За старање о стоци био је сеоски чобанин у сезони напасања у планини или на оближњим трлима, а село је узимало обично Албанца кога су заједнички плаћале све куће. Село је решавало нека питања од битног значаја за целину сеоске заједнице, по договору водило послове везане за сеоску имовину, сеоски кулук, плаћању државних дажбина за имовину, разрезивање сеоског приреза и таксе за употребу сеоске шуме. Одбрана села био је највиши интерес становника села, пре свега од арбанашких напада и насиља (нарочито у 18. и 19. веку). Старало се о обичајима и моралу својих чланова. Под утицајем модерних закона мало се одступило од овога али је било случајева у којима је село решавало не само мање грађанске спорове већ и оне који су спадали у дужност кривичних судова (у селу Жур веће старца је било суд "gјис"). Постојао је обичај бојкотовања сељанина, уколико није био поштен (село га се "одличи"), а село се старало о сиромашнима и немоћнима. О општим сеоским празницима село се показивало као заједница. У динарским крајевима је више села подизало једну цркву или џамију, а у Косовској области свако село је имало

⁵¹⁰ М. С. Влаховић, *Средачка жупа*, 28.

⁵¹¹ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 57, 138.

посебну богомољу а у већим селима и свака махала. Овако организовано село је не само заменило братство него је смањило и значај родовске организације.⁵¹²

Село је и поред свог значаја у одбрани интереса као заједнице, имало своје недостатке. Било је на ниском здравственом ступњу, није било хигијене, исхрана је била испод сваке критике, лична чистоћа није постојала, јер сељак није имао времена да се стара о својим личним потребама. Домови су били прљави, влажни, мрачни, собе беспатосне, недовољне кубатуре, неокречених зидова, у близини ђубришта, нужника, нехигијенски уређеног бунара. У једној соби се месило, кувало, јело, спавало, ту се сушила обућа и одело, ваздух је био загађен, тежак и загушљив. Село је оптерећивала непросвећеност, традиције, затвореност, разни обичаји, празноверице, сујеверје.⁵¹³

Највидније резултате у просветном и културном погледу показало је Штимље, село на путу Урошевац-Призрен. То је било једино село на Косову које је имало свој модерни водовод (подигнут 1930, дужине 5 км са 8 пумпи). Било је једно од највећих села са око 25 домова (115 православних и 135 разних) и око 2000 становника. Имало је нову школу, жандармеријску станицу и општинску зграду. Црква је била подигнута 1914, а у околини је постојало преко 30 православних цркава.⁵¹⁴ Село Гораждевац (Арбанаси су га звали Карадаки Вогаљ тј. мала Црна Гора), близу Пећи у Метохији, било је велико село мешовитог порекла, збијеног типа, "цело у воћњацима, са кулама и пространим авлијама, високо затрњеним плотовима или од набоја". Улице су биле простране, па је личило на већа косовска села као што су била Бабин Мост, Чаглавица, Лапље Село или Прилужје на Ситници. Гораждевац је било богато село које се изграђивало и напредовало.⁵¹⁵ У селу Бањској било је стотину кућа, турских потомака који су реченицу изговарали пола турски пола српски.⁵¹⁶ Села у

⁵¹² М. С. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, 457-460; М. Радовановић, Село као социјална заједница у Сиринићкој жупи, *Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004, 320-325.

⁵¹³ *Вардар*, 6. новембар 1935, 1; Сељачко коло, бр.14, 1936, 5.

⁵¹⁴ *Вардар*, 26. јун 1934, 4.

⁵¹⁵ Г. Божовић, Карадаки Вогаљ, *Слике Косова и Метохије*, Приштина 2006, 93-98.

⁵¹⁶ Г. Божовић, Ново Брдо, *Слике Косова и Метохије*, 121.

Гњиланском срезу била су збијена, велика и лепа са уређеним двориштима, кућама на спрат и широким и правим улицама као у градовима.⁵¹⁷

У односу између села и града постојале су велике разлике. Село је било у деградираном положају иако је давало личности које су учествовале у изграђивању политичког и културног живота. Само у погледу схватања националне независности и личне слободе остало је неприступачно. У часопису *Вардар* истицало се да село и град нису могли једно без другог, а град је "морао притећи селу у помоћ са пуно разумевања, љубави и стрпљења", јер је град са својом несавесном експлоатацијом села (12 кг чистог свињског mesa продавано је на пазару у Урошевцу за свега 45 динара) стварао о себи код сељака врло неповољно мишљење (у Качанику на пример један државни службеник имао је 1200 динара плате, стан плаћао 100 дин, метар дрва 18-25, 12 кг свињског mesa 50, а кокош и за 5 дин. "И тај службеник који се при овако нечувено ниским ценама, цењка и погађа као последњи ћифта, не мисли да је прасе док је нарасло на 12 кг 3 пута појело своју пијачну вредност а тако исто и све друго што сељак продаје"). Требало је успоставити хармонију села и града, а град је требало да омогући просветно уздизање села.⁵¹⁸

До ослобођења 1912. градови на Југу били су према Цвијићу турско-византијског или правог балканског типа. Чинила их је гомила дућана и кућа дуж кратких, вијугавих и махом прљавих улица. Дућани са ћепенцима били су дрвени, а муштерије су дочекиване седећи. Неке вароши биле су подељене на делове разних заната. Куће за становање су махом биле ограђене високим оградама и изван чаршије.⁵¹⁹ Многи градови или бар поједине махале су и касније сачували тај изглед. За њихову изградњу није било регулационог плана. Б. Нушић описује да су вароши могле да учине пријатан спољашњи утисак, "модри кровови утонули у зеленило, танки димњаци, високи минарети и сахат куле", али су у унутрашњости били веома прљави и мрачни.⁵²⁰ Након ослобођења становништво у градовима се повећавало, израђивали су се регулациони планови, подизали су се

⁵¹⁷ Г. Божовић, Крива Река, *Слике Косова и Метохије*, 127-131.

⁵¹⁸ *Вардар*, 15. јул 1936, 4.

⁵¹⁹ Ј. Цвијић, *н.д.*, 246.

⁵²⁰ Б. Нушић, *Косово*, 91, 188.

тргови, пијаце, зелени и цветни паркови, нове зграде, уводила електрификација, а нови неимари увели су у архитектуру и савремене грађевинске и стилске елементе али су се трудили да сачувају и старе традиционалне стилске одлике.⁵²¹ У међуратном периоду био је велики напредак у уређењу вароши, у сузбијању и лечењу болести, али су ипак оскудевали у водоводима, канализацији, електрификацији, зградама за школе, болничким зградама, хигијенским становима, парковима.⁵²² Градови су се бавили земљорадњом што је значило да нису били градови у правом смислу те речи, већ прелаз између градова и села. То што је било доста њих који су радили у индустрији и занатима показивало је да су радили у занатском сталежу а не да је индустрија била развијена. Било је много надничара и дневничара односно људи који су били без сталног занимања па су тако падали општини на терет (више од 30%). Управо све ово је показивало да су градови имали слабо имовинско стање а такође и мали општински буџет. Имали су четвртину становништва које се бавило земљорадњом и то за издржавање себе и својих фамилија.⁵²³ Овај проценат је код варошица вероватно био већи.

36. Занимања становника у Призрену и Приштини

Место	пољопривреда	Индустрија, занати	Трговина	Банке	Саобраћај	Јавна служба и слободне професије	Надничари и дневничари	Рентијери и пензионери	Друга занимања	Укупан број становника
Приштина	24.5	21.2	9.5	0.3	3.7	9.8	16.8	3.9	10.3	16.358
Призрен	23.2	30.0	10.8	0.3	3.2	10.8	10.8	5.9	5.8	18.955

(Арх. Ј. Михаиловић, Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 805)

У периоду 1921-1931. проценат варошког становништва на територији покрајине Јужне Србије био је око 24%, због навале сеоског становништва у градовима крајем 19. и 20. века, које је одлазило са села због несигурности под

⁵²¹ *Политика*, 29. октобар 1937, 7.

⁵²² *Вардар*, 7. јул 1934, 2.

⁵²³ *Правда*, 26. октобар 1937.

турском управом.⁵²⁴ Међутим, с обзиром на исељавање муслиманског становништва након Балканских ратова, многе вароши имале су мање становника у односу на 1910. годину. Ово смањење броја становника није изазвао само наведени разлог, већ и однос поједних градова према њиховом залеђу измењеном новим границама.

37. Кретање становника у варошима 1910-1931

варош	1910	1921	1931
Гњилане	7.767	6.725	9.866
Ђаковица		12.724	13.773
Косовска Митровица	9.354	9.981	11.301
Пећ		14.762	13.239
Призрен	21.244	16.433	18.952
Приштина	18.174	14.290	16.948

(Дефинитивни резултати пописа 1921, 86-120; Дефинитивни резултати 1931, књ.1, 98-106; М. Стојадиновић, Кретање становништва у градовима Краљевине Југославије, *Савремена општина*, 1931, 377-384)

Према Закону о општинама из 1933. у Краљевини Југославији било је 76 градских општина, а свака општина је морала имати најмање 3.000 становника, изузимајући оне где теренске прилике то нису допуштале.⁵²⁵ Варошице су махом биле седишта општина које су се развиле из некадашњих седишта срезова. На Косову и Метохији то су били Дечани, Исток, Драчаш, Србица, Сува Река, Витина, Качаник, Косовска Каменица, Јањево, Лепосавић, Подујево, Глоговац и Клина. У вароши су спадале Ђаковица, Вучитрн, Гњилане и Урошевац. Градови су били Пећ, Призрен, Приштина и Косовска Митровица.⁵²⁶

⁵²⁴ Арх. Ј. Михаиловић, Развитац градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 799.

⁵²⁵ *Вардар*, 22. децембар 1934, 1; Ј. М. Костић, *н.д.*, 243. Према статистичким подацима из 1929. градови преко 3.000 становника били су Пећ (14.722), К. Митровица (10.045), Призрен (16.414), Приштина (14.338), Ђаковица (14.293), Гњилане (6.727), варошице са преко 3.000 становника биле су Вучитрн (4.667), Ораховац (3.500), Урошевац (3.174). (*Статистички годишњак*, 1929, 60.)

⁵²⁶ Т. Вукановић, *Срби на Косову*, књ. 2, 11; А. Хадри, Косово и Метохија у Краљевини Југославији, 65.

Град Призрен имао је према државној статистици од 1921. 21.244 становника, а по К. Костићу (Наши градови) 30.280.⁵²⁷ Према попису из 1931. имао је 122 улице, 3.910 кућа и мањи број становника, 18.956 (4.232 правосл, 1.029 ркт, 11.329 муслимана и 11 Јевреја).⁵²⁸ Од 1919-1937 било је утрошено 38.900.000 динара, годишњи просечни издаци били су 2.000.000 динара. Градски дуг био је 3.600.000 динара, а имовина 4.000.000 динара. Имао је регулациони план. Општина је подигла хидроелектричну централу, кланицу, отворену пијацу и сточну пијацу, имао је стари водовод и канализацију. Приватном иницијативом била је подигнута основна школа, три читаонице, Соколски дом, женска радничка школа, Народно купатило и зграда царинарнице. Држава је подигла Гимназију, Окружни суд и Расадник.⁵²⁹ Призрен је поред Скопља био други царски град на Југу, који је имао богату привредну, политичку, верску и културну традицију. Туристичка ревија Вардарске бановине *Југ*, описује Призрен као "најлепше место наше земље. Он вас на први поглед очарава. Не знате чему више да се дивити да ли горњем амфитеатралном делу града са стрмим, узаним и кривудаваим улицама и карактеристичним кућама или пак доњем делу који лежи у равници на Призренској Бистрици чији многи јазови и поточићи протичу кроз домове и дворишта Призренаца. Ако сте имали срећу и у Призрен дошли у среду, када је пазарни дан онда ћете у пуној светлости да видите како се Исток меша са Западом, како поред живописних народних ношњи наших сељанки промичу Арнаутке и муслиманске покривене чаршавом и ферецом, како су се Срби, Турци, Арнаути, Цинцари и Цигани измешали у једну шаредну, занимљиву гомилу... и нећете знати чему више да се дивите људима или предметима које они износе на продају."⁵³⁰ "Све је друго било чаршија или касаба само је Призрен увек био град и у за Србина и за Турчина".⁵³¹ Захваљујући свом положају био је предодређен да игра велику улогу у српском средњем веку и касније. Цветале су трговина и занатство, чувена израда оружја, златарски и филигрански занат, прерада коже и далеко познати "без", свилено платно. Од стварања Арбаније привредни живот Призрена је полако малаксавао, почео је полако да се расељава. Ликвидиран је

⁵²⁷ Арх. Ј. Михаиловић, Развитаk градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 812.

⁵²⁸ *Вардарска бановина*, 7, 19.

⁵²⁹ Арх. Ј. Михаиловић, Развитаk градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 812.

⁵³⁰ *Ревиија Туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, Скопље, април 1940, 12-14.

⁵³¹ Г. Божовић, Серафим Призренски, *Слике Косова и Метохије*, 59-61.

велики број трговачких и занатски радњи и призренско радништво је захватила незапосленост. Призрен и околина нису куповали филигранске производе већ су то чинили туристи на приморју и већи градови у иностранству. Није имао ниједног фабричког оцака, само мале занатске и трговачке ћепенке.⁵³² У Призрену су се рушиле старе зграде, а нове које су грађене биле су према мишљењу новинара Централног Прес бироа "скандалозно неукусне куће", а сам град веома прљав (неуредне касапнице, патке затворене у писоару хотела Шумадија итд).⁵³³ Г. Божовић описује Призрен као сличан Битољу, "велик град, чист и леп као какав старац лепе старости, но глух и тих, пуст и обамро као да је чаролијом каком бачен у тешки сан".⁵³⁴ Саобраћај на путу Скопље – Призрен био је веома жив. Пут се оправљао кулуком и делимично је био одличан. Рђав је и опасан био је део због одроњавања између Скопља и Качаника.⁵³⁵ Једина саобраћајна веза Призрена била је са Урошевцем (60 км) кроз Црнољевски кланац, а да би напредовао требало је обезбедити добру повезаност са североисточном Албанијом због трговачког промета.⁵³⁶

Приштина је пре ослобођења имала 18.174 становника.⁵³⁷ Према попису из 1931. Приштина је имала 78 улица, 3.142 домова и 16.948 становника и спадала је у ред већих градова Јужне Србије.⁵³⁸ Ту су се укрштале природне саобраћајне линије. У средишњем делу Косова Поља за време римске и византијске владавине Липљан је био напреднији, али је након присаједињења Косова српској Рашкој Липљан опао и истакла се Приштина. Средњовековна престоница у 19. веку, након стварања нових привредних и административних средишта на косовској железничкој прузи, почела је да опада. Приштина је имала изглед запуштеног турско-источњачког града. Била је пространа, збијена, суморна, са великим бројем минарета и тесним, кривудавим каљавим улицама.⁵³⁹ Р. Вест описује Приштину као "безлично прашњаво село", "климаве радњице од дрвета попут кокошињаца на неком малом злосрећном имању ослањале су се једна на другу а кроз

⁵³² *Радничке новине*, 8. април 1938, 2.

⁵³³ АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

⁵³⁴ Г. Божовић, Серафим Призренски, 59-61.

⁵³⁵ АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

⁵³⁶ *Вардар*, 10. јул 1934, 8.

⁵³⁷ Арх. Ј. Михаиловић, Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 812.

⁵³⁸ *Вардарска бановина*, 7, 25.

⁵³⁹ А. Урошевић, Приштина у прошлости и сада, 188-192, Приштина, *О Косову*, 251 -286.

извитопирена врата и премале прозоре виделе су се скромне залихе робе која се ту продавала. Људи су добро расположени мада су им лица изборана, а тела мршава и повијена".⁵⁴⁰ Град је имао примитиван водовод. Приштина је морала решити свој проблем блатњавих улица јер је имала згодан положај за канализацију. Пијаћа вода је била местимице задовољавајућа и то махом на издигнутим местима, а у осталим деловима квалитетом слаба, водовод из Грмије био је у плану.⁵⁴¹ Када је прорадила пруга Скопље -Рашка муслимани су захтевали да воз не пролази у близини нити кроз Приштину. Од 1934. саобраћао је локални воз Приштина – Косово Поље и тиме се хватала веза са свим возовима на прузи Београд – Краљево – Скопље. Изградња пруге није поправила положај Приштине пошто је железничка станица била у Косовом Пољу. Због привредне стагнације долази до селидбе трговаца и занатлија пре свега у Скопље. Новинар *Вардара* је истакао да је проблем у Приштини продавање и кријумчарење "качак дувана" по кафанама (продавао се по 1 динар), а када се један чак и њему представио он се чудио како надлежни то не виде.⁵⁴² Продавци цигарета су служили седећи и лежећи а међу њиховом робом доминирале су дописнице са еротском садржином, јер је порнографија служила као мамац за муштерије упркос верским обичајима Арбанаса.⁵⁴³ Од 1919. до 1937. утрошено је за град 36.500.000 динара, а просечни годишњи општински издаци били су 2.000.000 динара. Градски дуг износио је 2.700.000 динара, а имовина 4.000.000 динара. Општина је подигла у овом периоду основну школу, кланицу, парно купатило и парк од једног хектара. Калдрмисано је улица од 100.000 м². Приватном иницијативом био је подигнут Дом народног здравља, Католичка црква и Женска радничка школа. Држава је подигла бановинску болницу.⁵⁴⁴

Косовска Митровица, град у северном делу Косовске области у међуречју Ибра и Ситнице, пре ослобођења имала је 9.354 становника. Према попису из 1931. имала је 1054 ха, 2.000 домова и 11.300 становника.⁵⁴⁵ Као градско насеље

⁵⁴⁰ Р. Вест, *Црњо јагње, сиви соко*, Београд 2000, 655-656.

⁵⁴¹ Р. Ивановић, Досадашња испитивања пијаћих вода на територији Приштине, *Гласник ЦХЗ*, 1941, св.1, 385.

⁵⁴² *Вардар*, 9. јул 1935, 6.

⁵⁴³ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 83.

⁵⁴⁴ Арх. Ј. Михаиловић, Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 812.

⁵⁴⁵ *Зетска бановина*, 25.

јавља се тек падом српске деспотовине под Турке, али је до подизања пруге 1873. била само мало и незначајно привредно средиште (према Ј. Цвијићу била је мало насеље од 150 кућа сламара). Нушић је приметио да је у Митровици "свако видео варош будућности".⁵⁴⁶ Након тога, постала је занатско и трговачко средиште, увозно и извозно место Старог Колашина, Метохије са Пећи, северног дела Косова, и Ибарске долине. Развитак Трепче је повећао привредни значај Митровице. Развијала се и индустријски, уз млин и стругару на електрични погон, али се и поред тога део митровачких кућа бавио земљорадњом нарочито баштованством. Разликовале су се српске и арбанашке куће, а у *Правди* се истицало да "Митровачка општина дозвољава да се оправка кућа врши лепљењем блатом и черпићом и то у главној улици вароши."⁵⁴⁷ Р. Вест је писала да је Косовска Митровица био град "мали, обичан, са неколико минарета, било је у њему изузетних турских кућа, са дивно обликованим истуреним горњим спратом и лепо израђеним харемским решеткама". Приметила је много радњи, одличну изложену робу, а да је град имао поноса као Битољ.⁵⁴⁸ Улице су биле праве једино у Бошњачкој махали, у другим деловима су биле доста кривудава и неједнаке ширине, а чаршија се протезала дуж главних улица и изван средишњег дела, прошарана зградама у којима су били дућани у приземљу а станови на спрату.⁵⁴⁹ У Митровици се водила планска и смишљена политика о изградњи, улепшавању и чистоћи града, уређивале су се и калдрмисале улице, подизале нове зграде, школа, гимназија, болница. Град је имао два водовода, бунаре и изворе, који су снабдевали становништво добром пијаћом водом. Имала је електрично осветљење, биоскопе, хотеле.⁵⁵⁰ Околина је била богата житом, а нарочито воћем, да се "по квалитету могло мерити са пећким и тетовским". Извозила је на југ у Грчку (жито, воће, жива стока и сточни производи).⁵⁵¹ За Косовску Митровицу

⁵⁴⁶ Б. Нушић, *Косово*, 92.

⁵⁴⁷ *Правда*, 3. јун 1932.

⁵⁴⁸ Р. Вест, *н.д.*, 690.

⁵⁴⁹ А. Урошевић, *Косовска Митровица, О Косову*, 320-347.

⁵⁵⁰ З. Вукадиновић, М. Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици*, Лепосавић 2001, 44; *Глас са Звечана*, бр. 27, 19. септембар 1934.

⁵⁵¹ *Алманах шематизам Зетске бановине*, 307-309.

1921-1936. било је потрошено 26.200.000 динара, а просечни годишњи буџет био је 1.600.000 динара.⁵⁵²

Град Пећ је према попису из 1931. имао 2.000 ха, 3.600 домова и 16.000 становника.⁵⁵³ Овај град је био везан за историју Срба: место патријараха и средњовековне српске културе, огледало архитектонске уметности и колевка српског царства. Био је удаљен од Косовске Митровице 2 км. Немачки министар на двору Краљевине Југославије Фон Хасел приликом проласка кроз Пећ осећао се у хотелу Корзо као да је одсео у Униону у Љубљани. Пећ је био спој модерног и традиционалног, имао је нове, лепе зграде и класичне минарете, древне цркве, севдах Сарајева и беговске конаке, куле као замкове грофова, а кроз свако пећко двориште пролазили су потоци. Хучна Бистица делила је Пећ на два дела. Турски део вароши био је типичан (Капелница), ту се служила црна кафа, баклава и боза, односно специјалитети Истока. У *Зетском гласнику* описује се пролеће у Пећи, када би аутомобили развезли све ван вароши, девојке су биле на Карагачу (парк 9 ха, сличан Калемегдану) или на игранци код Ловћена. Увече би у општинском парку била соколска музика у општинском парку и чуо би се мујезинов глас који призива Алаха. Пећ је била позната по златарству, нарочито по изради филигранских радова од злата, сребра и срме, изради лепих свилених тканина и чилимова, који су се поредили са пиротским ћилимима. Пећка чаршија личила је на чаршију неког источњачког града пошто су се у њој продавали разноврсни производи и то: сребрни филигрански радови, лепо израђене вунене тканине, црвени фесови, бели кечеве, лепо источњачки везови, свилене тканине, шарене муштикле и разни други предмети. Овдашњи тргови извозили су живу стоку, сточне производе, а увозили фабрикате и колонијалну робу. Од непроцењиве економске и привредне важности била је железничка пруга. Пећ је имала гомилу ниских дућана, кућа и кафана дуж уских вијугавих и често кратких улица.⁵⁵⁴ У главној улици биле су "једноставне, тамне ниске зграде налик на јасно осветљене пећине", где су чиновници и њихове жене могле купити "колинос" и "листерин",

⁵⁵² *Правда*, 27. октобар 1937.

⁵⁵³ *Зетска бановина*, 27.

⁵⁵⁴ *Зетски гласник*, бр. 32, 2, 1933; *Исто*, 1938, бр. 759, 2; *Алманах шематизам Зетске бановине*, 264.

пудер и ружеве познатих фирми.⁵⁵⁵ За њен изглед, начин живота и рада становништва од највећег значаја су били муслимани који су главни носиоци турско источњачке културе. У новије време је варош почела да се уређује под утицајем европске културе. Муслимани су носили фесове ретко ван Пећи, само до Ракоша на средини пута Пећ - Косовска Митровица, а онда би стављали шешире и "не пита се по кафанама у Београду чиме је ручак или вечера запржена."⁵⁵⁶ Р. Вест описује Пећ као "нахерену и оронуту", која је достојанствено пропадала (упоредила је Пећ са напуштеним градом у Колораду) и да "док не дође у Пећ човек не може замислити како климава и мала кућа може бити". "Велики број био је направљен од танких дасака и бензиских буради а оне које су биле малтерисане изгледале су као да болују од неке врсте архитектонске шуге".⁵⁵⁷

Варош Гњилане је према попису из 1931. имала 7051 ха, 1.863 домова и 9.865 становника.⁵⁵⁸ Налази се у средишњем делу области Горње Мораве, Изморника и Новобрдске Криве Реке, а на средокраћу између јужног дела Косова поља и моравско-вардарске удолине. Гњилане је било мешавина турско-источњачког и патријархалног типа вароши, чаршија је била у централном делу, у којој није било кућа за становање, већ мали збијени дућани, имало је шедрван и сахат кулу, тесне и криве сокаке, али и широке и праве главне улице. Захваљујући повољним саобраћајним везама и плодној и богатој гњиланској Морави Гњилане се у економском погледу брзо развијало. У њему се од новог административног центра почео стварати и привредни центар. Чинило је утисак модерне вароши па га је стога Цвијић назвао "лепом вароши".⁵⁵⁹ Г. Божовић описује Гњилане са остацима конака знаменитих Џинића, који су основали и подигли Гњилане, са кућама при земљи окруженим цветним двориштима.⁵⁶⁰

Варош Урошевац је пре 1912. имала 3.000 становника. Према попису из 1931. имала је 1.624 ха, 1.022 домова и 5.317 становништа.⁵⁶¹ Од 1919. до 1937.

⁵⁵⁵ Р. Вест, *н.д.*, 718, 743.

⁵⁵⁶ *Зетски гласник*, бр. 32, 2, 1933; *Исто*, 1938, бр. 759, 2; *Алманах шематизам Зетске бановине*, 264.

⁵⁵⁷ Р. Вест, *н.д.*, 718, 743.

⁵⁵⁸ *Вардарска бановина*, 23.

⁵⁵⁹ А. Урошевић, *Гњилане, Гњилане и околина*, Београд 2001, 7, 14.

⁵⁶⁰ Г. Божовић, *Гњилане, По Гњиланском крају*, Гњилане 1997, 5-11.

⁵⁶¹ *Вардарска бановина*, 7, 33.

утрошено је 21.500.000 динара, а просечни годишњи издаци били су 1.150.000 динара. Општински дуг био је 750.000 динара, а имовина 2.600.000 динара. Општина је подигла кланицу, основну школу, грађанску школу са интернатом, сточну пијацу и 26 приземних дућана. Имао је три парка у површини од једног хектара. Приватном иницијативом подигнути су Соколски дом, православна црква Св. Цара Уроша, католичка црква, здравствена станица, расадник, медреса, капела на гробљу и конак код цркве, све у износу од 3.500.000 динара.⁵⁶² Урошевац, у јужном делу Косова поља, на путу за Гњилане и Призрен, још у прошлости имао је саобраћајну вредност, а почео се развијати по подизању железнице када је постао привредно средиште.⁵⁶³ Мало је примио од турско-источњачке културе јер се развијао касније, није имао одвојену чаршију као остале вароши него се она пружала дуж целе варошице, мада то није била права чаршија, јер је у њој било станова изнад многих дућана на спрату. Турско-источњачко обележје давали су мали и збијени дућани са ћепенцима (било је више дућана него кућа, па је изгледао као пијаца), као и муслиманске куће нарочито увучене у дворишта. Са исељавањем муслимана на чије се место досељавало српско становништво, Урошевац је постао модерна варошица.⁵⁶⁴ Новинар *Вардара* даје живописан опис једног дана у Урошевцу: "Чим сте изашли са станице салете вас шофери: Господине за Призрен! Погледајте лимузина! За Гњилане, три банке лимузина! Згурени дућанчићи, ниски и прибијени нижу се у рогобатну улицу. Вечито незапослени носачи опружили су се на сунцу, подметнувши самар испод главе. Ред чистача ципела нуде своју вештину за динар, лупајући четкама о сандучиће. Одрпана дечурлија вија пролазника, нарочито путника странца, и моли за 12-опарац да купи леба. Пред дућанима еспап. Преовлађивале су мешовите радње у којима су се продавали сапуни, трепетљике, огледалца, петролеј. У житарским продавницама мирују џакови пшенице и кукуруза. Пред кафанама пензионери и незапослени младићи. У берберницама омладинци-интелектуалци претурају Маркса и Енгелса. Неко распали коју севдалинку. Све у супротном. Добро угојени, лепо испеглани и великоварошки углађени младићи расправљају о подели рада и о правичној надници. Урошевац

⁵⁶² Арх. Ј. Михаиловић, Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 814.

⁵⁶³ Ј. Цвијић, *н.д.*, 238.

⁵⁶⁴ А. Урошевић, Урошевац, варошица на Косову, *О Косову*, 105-114.

има и свој корзо. Нешто студената и шипарица шетају тротоаром главне улице, тротоаром који је бетонирао општина. Један наредник је кицошки окачио сабљу о руку и комплентира својој дами. Трговачки помоћник који је учио школе у Скопљу и Београду има две даме. И право је, нико се не буни. По кафанама треште карте. Санс убија досадно паланачко време. У 10 сати се дрема".⁵⁶⁵

Према попису из 1931. варош Вучитрн је имала 1.700 ха, 840 домова и 4.027 становника.⁵⁶⁶ Налази се у северозападном делу Косова поља, био је трг жита и стоке, али слабог значаја. Имао је радње, али се у чаршији осећала велика криза, због близине Косовске Митровице и због отцепљења Лаба и Дренице у засебне срезове. Земљорадњом се бавило готово целокупно становништво. То је била варош турско-источњачког типа, било је мали модерних кућа и то само у главној улици Горње махале која је због тога остављала леп утисак. Иначе по чаршији, као и по осталим тесним и кривудаваим улицама између тамних и високих ћерпичних зидова остављала је веома суморан утисак.⁵⁶⁷

Ћаковица је пре ослобођења имала око 17.000 становника.⁵⁶⁸ Према попису из 1931. имала је 3.600 ха, 2.667 домова и 13.772 становника (736 правосл, 586 ркт, муслимана 12.105).⁵⁶⁹ Шест година касније, односно 1937. имала је 15.347 становника.⁵⁷⁰ То је била најмногољуднија варош Зетске бановине. Била је саграђена на обали реке чије је корито дубоко усечено. У Зетском гласнику описује се као запуштена турска варош "Куће израстају као од смоле. Живот је био тих и монотон. По ћепенцима дремају газде зурећи у празне рафове својих дућана. Остаци учмале прошлости осликавају се на сваком лицу. Остали су трагови турске културе. Мештани застају пред модерним изумима технике и диве се као некада својим великанима. Збијене нахерене куће, живе без прогреса и еволуције".⁵⁷¹ Дописник Централног прес бироа описује да га је Ћаковица запрепастила чистоћом улица и касапница (месо иза густе мреже од

⁵⁶⁵ Ванди Косац, Забелешке у пролазу кроз Урошевац, *Вардар*, 22. септембар 1934, 6.

⁵⁶⁶ *Моравска бановина*, 24.

⁵⁶⁷ А. Урошевић, Вучитрн, *О Косову*, 146-165.

⁵⁶⁸ Арх. Ј. Михаиловић, Развитац градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 810.

⁵⁶⁹ *Вардарска бановина*, 7, 26.

⁵⁷⁰ Арх. Ј. Михаиловић, Развитац градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 810.

⁵⁷¹ *Зетски гласник*, бр.96, 1934, 3.

жице).⁵⁷² Ј. Цвијић описује Ђаковицу "оштро" подељену на махале, од којих су неке због крвне освете имале засебне чаршије (била је "варош под оружјем" и место "типске анархије у којој се пуцало због малих разлога").⁵⁷³ Ђаковица је био богат и плодан део Метохије, а раније је одржавала трговачке везе са Скадром, Подгорицом и другим местима. То је било здраво место са лепом околином али његовом уређењу надлежни нису поклонили нарочиту пажњу.⁵⁷⁴ Извозила је земљорадничке и сточне производе, а увозила фабрикате и колонијалну робу. Занати су били добро развијени, нарочито филигрански, али су били у опадању због конкуренције фабричких производа.⁵⁷⁵ За изградњу Ђаковице 1931-1937. било је потрошено 9.942.000 динара, просечан годишњи буџет био је 1.400.000 динара, регулациони план био је у изради, а општина је подигла кланицу, општински дом и основне школе и два парка.⁵⁷⁶ Приватном иницијативом подигнути су дом Кола српских сестара (200.000 динара), црепана "Дечани" са погонском снагом од 100 к.с. и аутоматски млин од 200 коња.⁵⁷⁷

Качаник је била варошица, која је према попису из 1931. имала 13.400 ха, 982 дома, 6.534 становника.⁵⁷⁸ На улазу у Качаничку клисуру, мало се разликовао од села у околини, због кривудавих улица између плотова од пружа и трња који су ограђивали дворишта и многим простим кућама које су биле дубоко у двориштима а карактер варошице давала му је малена чаршија, неколико лепих кућа и лепа висока џамија.⁵⁷⁹ Био је арбанашко село са турским типом кућа. Међутим, он је од средине тридесетих година постао летовалиште великог броја Скопљанаца, који су били гости махом по качаничким приватним кућама. Качаник је 1934. добио мост на реци Неродимци на државном путу Скопље-Урошевац, а сем тога подигнуто је неколико модерних вила и кућа. То је била планинска варошица која је живела од дрвета, креча, воћа и шумских јагода и

⁵⁷² АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

⁵⁷³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 247.

⁵⁷⁴ *Правда*, 27. октобар 1937.

⁵⁷⁵ *Зетски гласник*, бр. 71, 1936, 2.

⁵⁷⁶ *Правда*, 27. октобар 1937.

⁵⁷⁷ Арх. Ј. Михаиловић, Развитак градова и варошица од ослобођења до данас, *Споменица*, 810.

⁵⁷⁸ *Вардарска бановина*, 29.

⁵⁷⁹ А. Урошевић, Качаник, *О Косову*, 21-30.

купина, козјег млека и вуне, пчела и лековитих трава, од кукуруза и ражи, од туризма и лова (лисице, јазавци, дивље свиње и медведи).⁵⁸⁰

Јањево је варошица на источном планинском ободу Косова поља, које је према попису из 1931. имало 6.354 становника.⁵⁸¹ То је било рударско насеље, подељено на махале, са тесним, кривим и стрмим улицама.⁵⁸² Липљан је била најмања варошица на Косову, са 6.284 становника 1931.⁵⁸³ Била је позната као раскрсница путева, делом село а делом варошица. Са пуштањем вардарско-косовске железнице 1873. развијао се као извозна железничка станица. После Првог светског рата проглашен је варошицом. Између два светска рата у Липљану се отварају занатске радње, у њему се разлукују два дела село и варошица, а улице нису биле калдрисане, већ од набијене земље.⁵⁸⁴ Остале варошице на Косову и Метохији имале су мањи број становника и домова. Варошица Исток имала је 433 дома и 3.788 становника,⁵⁸⁵ Сува Река 3289 ха, 372 дома и 2400 становника, Ораховац 6912 ха, 781 дом и 4336 становника⁵⁸⁶ и Подујево 9921 ха, 948 домова и 6.674 становника.⁵⁸⁷

4.3. Проблем исељавања муслиманског становништва

Масовне миграције муслимана ка југоистоку Балкана и ка Турској почеле су од Велике источне кризе, а кулминирале су након слома турског царства. Аустроугарска окупација Босне и Херцеговине 1908. покренула је миграције муслимана према Санцаку и Косовском вилајету (на железничкој прузи Солун - Митровица у октобру 1878. било је 60.000 исељеничких породица), али су због доласка Младотурака на власт у Турској добиле другачије димензије и спроводиле су се по плану. Ови мухацири су долазили као врло сиромашни, па су самим тим погоршали стање у Новопазарском санцаку и проузроковали бежање српског становништва у Србију. Х. Хоџа наводи да су за време турске владавине до 1912. највећа миграциона кретања била према истоку, због одслужења војног

⁵⁸⁰ *Вардар*, 15. септембар 1934, 6.

⁵⁸¹ *Вардарска бановина*, 7.

⁵⁸² А. Урошевић, Јањево, *О Косову*, 58-76.

⁵⁸³ *Вардарска бановина*, 7.

⁵⁸⁴ А. Урошевић, Липљан, *О Косову*, 348-359.

⁵⁸⁵ *Зетска бановина*, 7.

⁵⁸⁶ *Вардарска бановина*, 34, 35.

⁵⁸⁷ *Моравска бановина*, 31.

рока, ангажовани као пратиоци трговачких каравана или због депортације након албанских устанака (100-200.000 Албанаца се доселило у Турску).⁵⁸⁸ Према српским изворима 1912-1913. у Албанију се иселило око 20.000 људи, за које се може претпоставити да су били Албанци.⁵⁸⁹ Муслимани су се за време и после Балканских ратова исељавали у Турску,⁵⁹⁰ а исељавање је 1914. добило масовни карактер. Из нових крајева Црне Горе, из Бара, од априла до јула 1914. иселило се 16.570 лица, из области припојених Србији до краја априла 1914. иселило се око 40.000 породица, а према подацима турског Министарства спољних послова из изгубљених турских балканских провинција иселило се око 200.000 муслиманских житеља. Становништво се исељавало због верског фанатизма, јер Турцима верски закон забрањује да живе под управом других народа, родбинске повезаности, страха од последица због дела која су појединци починили над православним живљем у доба турске владавине, некажњена неправда нанесена од појединих власти, али и због надања у бољи живот у Турској.⁵⁹¹ Исељавали су се у неке земље Блиског истока (Сирија, Египат, итд), а са подручја Косова односно Сиринићке жупе исељен је мањи број насељеника у САД, Канаду и Аустралију што је имало економски карактер.⁵⁹² А. Хадри наводи да је у периоду 1910-1920. био смањен број становника на Косову и Метохији са 475.000 1910. на 439.000 1920.⁵⁹³ Узрок овом смањењу није било само исељавање Албанаца, већ и ратови 1912-1918. када је исељавање Срба са Косова било нарочито интензивно.

За време Првог светског рата многи муслимани су се борили на турској страни, па су бежали у Турску, било је тамо и пребеглих комита, а качаци су најчешће бежали у Албанију. Прилике у Турској биле су тешке након завршетка Првог светског рата. Била је окупирана од стране Енглеске, Француске, Грчке и Италије, а Грчка је упала у Измир и отпочела продирање у Анадолију након чега

⁵⁸⁸ Х. Хоџа, Узроци, проблеми и последице миграција становништва Косова и припадника албанске националности у иностранство, *Исељеништво народа и народности Југославије*, 258.

⁵⁸⁹ З. Јањетовић, *н.д.*, 69.

⁵⁹⁰ У току и након Балканских ратова, од 1.445.179 муслимана који нису више живели у освојеном подручју османске Европе, њих 413.992 се иселило у Турску (Ф. Карчић, Муслимани Балкана, *Источно питање у 20. Веку*, 57).

⁵⁹¹ С. Смлатић, Исељавање југословенских муслимана у Турску и њихово прилагођавање новој средини, *Исељеништво народа и народности Југославије*, 250-251.

⁵⁹² Н. Пајазит, Карактер и особености прилаза изучавању исељеништва народа и народности покрајине Косова, *Исељеништво народа и народности Југославије*, 585.

⁵⁹³ А. Хадри, Косово и Метохија у Краљевини Југославији, 74.

је отпочео рат за турску независност који је трајао до октобра 1922. када су војне снаге Мустафе Кемала ушле у подручје Теснаца одакле су се повукле војне снаге Француске, Италије и Грчке.⁵⁹⁴ Тада је укинута Османлијско царство и 1924. успостављена турска република. Кемал Ататурк је реформисао Турску, борио се да државу уведе у друштво слободних и независних савремених држава, прокламовао је одвајање вере од државе и забранио мешање у државну политику.⁵⁹⁵ Уговором у Лозани 1923. било је потврђено територијално јединство турске нације, али је тек 1929. добила право да одлучује о царинским законима (изузетак је чинио уговор са Грчком из 1923. о исељавању). Краљевина СХС је уредила односе са Турском 1925. када су обновљени дипломатски односи ове две земље.⁵⁹⁶ Албанија и Турска су радиле на успостављању својих дипломатских односа уз помоћ Италије, јер је Турска 1928. опозвала свог посланика у Албанији.⁵⁹⁷ Поново су успостављена посланства 1932.⁵⁹⁸ У новембру 1933. био је потписан југословенско-турски уговор о пријатељству, ненападању и арбитражи.⁵⁹⁹ У Атини је 1934. склопљен Балкански савез Југославије, Турске, Грчке и Румуније да би се одржао територијални поредак на Балкану. У оквиру тога били су почели преговори око исељавања муслимана махом Албанаца у Турску уз финансијску надокану. Турска је 1935-1936. отворила врата доласку муслимана из балканских земаља, па је тако предвиђено досељавање око 600.000 муслимана.⁶⁰⁰ Разлог за овакве споразуме било је то што је реформисана Турска за начело свог програма узела стварање етнички чисте заједнице, што је оваквим имиграцијама могло да се створи.⁶⁰¹

Исељавање муслиманског становништва из Југославије било је озакоњено 21. септембра 1928, на основу члана 55, Закона о држављанству. На основу овог

⁵⁹⁴ М. Теодосијевић, *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*, Београд 1998, 57-58.

⁵⁹⁵ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), *Прилози*, 32, Сарајево 2003, 215.

⁵⁹⁶ А. Авдић, Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја 19. Века до закључења југословенско-турске конвенције, *Новопазарски зборник*, 9, Нови Пазар 1985, 147-166.

⁵⁹⁷ АЈ, 370-22-382, 29. јануар 1931.

⁵⁹⁸ За посланика Албаније у Анкари постављен је Мехмед беј Коница 1932 (АЈ, 370-22-388, 24. април 1932), а у априлу 1934. у Тирани је постављен Русен Есреф Беја (АЈ, 370-22-404, 3. април 1934).

⁵⁹⁹ АЈ, 38-884, *Ново доба*, Сплит, 28.2.1933, *Новости*, Загреб, 28. новембар 1933.

⁶⁰⁰ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 216.

⁶⁰¹ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 215.

члана давало се турско држављанство становницима некадашње турске царевине који су после ратова 1912-1913. присаједињени Краљевини СХС, "ако у року од пет година од ступања на снагу овог закона изјаве код надлежне првостепене управе да иступају из држављанства" и "била су дужна да се иселе из Краљевине у року једне године при чему су могли слободно понети сва своја покретна добра".⁶⁰² Ипак, зато што није био регулисан билатерални поступак иселјеници су често враћани са турске границе о трошку Краљевине СХС.⁶⁰³ Међутим, то да је Краљевини Југославији стало да се муслимани иселе из Јужне Србије показивало је да је за иступ из држављанства била довољна једна "проста изјава" чак не формалности из члана 55, а у име неписмених могао се потписати чиновник Посланства. По затраженом иступу, МИП би проследио спискове посланствима у Тирани и Анкари и генералном конзулату у Цариграду, наког чега би стигло одобрење.⁶⁰⁴ Краљевина Југославија је настојала да склопи споразум са Турском по питању иселавања муслимана, па су преговори југословенске и турске владе отпочели 1930.⁶⁰⁵ Богољуб Јевтић је са турским министром Ружди Арасом склопио начелну сагласност 1931. о иселавању турског и осталог муслиманског живља из Југославије.⁶⁰⁶ Према извештају краљевском посланику у Анкари од 18. октобра 1935. било је у јужним крајевима Србије до 1931. 505.000 Албанаца а од 1931. до 1935. тај број се повећао за око 65.000. Главни разлози за иселавање били су јер је становништво било већином сиромашно, верски оптерећено и културно заостало,⁶⁰⁷ а према мишљењу Главног ђенералштаба, и јер су се Арбанаси "држали према власти дрско и арогантно, пропагирали буђење националне свести, водили пропаганду да се несловенски живаљ не иселава из приграничне зоне, у стању су били да пођу за оним ко више плати, правили испаде према органима власти и војске, развијали иреденту према нашем

⁶⁰² АЈ, 370-56-500, Закон о југословенском држављанству од 1. новембра 1928; А. Авдић, Југословенско-турски преговори о иселавању муслиманског становништва између два светска рата, *Новопазарски зборник*, 15, Нови Пазар 1991, 112.

⁶⁰³ АЈ, 370-9-42, 506, 630 (3. јун 1923)

⁶⁰⁴ АЈ, 370-56-142, 487, 489, 499, 8. мај 1933; АЈ, 334-26-64, 851-852.

⁶⁰⁵ Ж. Аврамовски, Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохије у време минхенске кризе и окупације албаније, *Историјски гласник*, 2-3, 1964, 125.

⁶⁰⁶ А. Хадри, Косово и Метохија у Краљевини Југославији, 75.

⁶⁰⁷ А. Авдић, Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва на балкану од краја 19. Века до закључења југословенско-турске конвенције, *Новопазарски зборник*, 9, Нови Пазар 1985, 147-166.

становништву".⁶⁰⁸

Предлог конвенције из 1934. био је урађен према конвенцији о настањивању склопљеној између Турске и Немачког рајха из 1927.⁶⁰⁹ Од 1935. отпочели су разговори о планском решавању питања исељавања муслимана са Косова, Македоније, Санџака у Турску. Краљевина Југославија је желела да то питање реши плански као што су то урадиле Грчка, Румунија и Бугурска.⁶¹⁰ У Југославији је 20. септембра 1935. одржана Интерминистријална конференција у Министарству иностраних послова где су се састали представници пет министарстава и Генералштаба да би расправљали о исељавању муслимана.⁶¹¹ Председавајући Илија Миликић истакао је да је одржавање конференције било неопходно, јер је велики број Турака и Албанаца поред границе представљао проблем, док је број православног живља био мали (165.000). Изнесени су слаби резултати претходних исељавања, и истакнута неопходност потписивања споразума са Турском. Албанска влада је одбијала да прима косовске Албанце наводећи као разлог недостатак финансија, мада су учесници конференције истакли да је то било због будућих територијалних претензија. Ликвидација имања насељеника требало је да се реши помоћу зајма од 21.8 милиона динара који је министарство пољопривреде узело код Државне хипотекарне банке. Тражено је да се исељеницима обезбеди бесплатан превоз до границе или попуст до 75%, али министарство саобраћаја није одустајало од тарифа. Члан 55 Закона о држављанству истицао је 1933, па је на захтев Министарства иностраних послова био продужен до 1938. Било је исељено 20.000 лица у Турску док је за Албанију регистровано око 2.000 изјава али ниједан није добио дозволу за усељење. Миливоје Милчић је изнео да су Турци били миран елемент који није био

⁶⁰⁸ ВА, п.17, к.94, ф.1, бр. 16, 1938.

⁶⁰⁹ АЈ, 370-7-180, 5. мај 1934.

⁶¹⁰ Турска је закључила конвенцију са Грчком, 30. јануара 1923. о исељавању 1.300.000 Грка из Турске у Грчку и око пола милиона Турака из Грчке у Турску (348.000 и 475.000), са Румунијом 4. септембра 1936, ратификован 27. јануара 1937, о исељавању 400.000 Турака претежно из Добруце у Турску. Са Бугарском је споразум постигнут 1938. (А. Авдић, Југословенско-турски преговори..., 113; С. Банџовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 214).

⁶¹¹ Учествовали су шеф одсека политичког одељења Илија Миликић, саветник Миливоје Милчић, саветник Петар Цабрић и секретар Радован Митровић из Министарства иностраних послова, инспектор Војислав Маговчевић и шеф финансијског одсека Ђура Таталовић из министарства пољопривреде, инспектор Душан Тадић из Министарства унутрашњих послова, саветник Душан Трајковић из министарства финансија, виши чиновник Комерцијалног одељења Милош Поповић из министарства саобраћаја и пуковник Јован Соколовић из Главног генералштаба.

подложен националистичкој пропаганди за разлику од Арбанаса, па се тако могло у пријатељским односима са Турском решити питање исељавања Турака а на тај начин и део Арбанаса. С обзиром на то да је био велики број породица које су поднеле молбе за насељавање у јужним крајевима једини начин био би да се исели турски и арнаутски елемент а да се колонизација изврши поред границе. Маговчевић је истакао да је зајам склопљен код Државне хипотекарне банке требало да откупи албанска и турска имања, али је деловање Албанског комитета у пограничним крајевима одвраћало потенцијалне исељенике. Требало је олакшати мере за исељавање несловенског становништва, на пример - издавање бесплатних пасоша, ослобођење од дажбина, давање бесплатног превоза до државне границе, у замену за уступљена имања, ослобођење од служења војске итд. Требало је поједноставити и поступак вађења многобројних уверења. Пуковник Соколовић је истакао како би требало поспешити исељавање, односно да би требало издвојити потенцијалне исељенике од оних који су вршили пропаганду против исељавања. Такође, да је требало турску децу натерати у државне националне школе, а они који не би желели да се иселе да се не примају ни у државну ни у самоуправну службу. Предлагао је, такође, да се створи зона насељена српским елементом дуж албанске границе.⁶¹² Конференција је била завршена пројектом ужег комитета интерминистријалне конференције о исељењу несловенског елемента из Јужне Србије, који је на првом месту подразумевао да се питање исељења реши специјалном конвенцијом Југославије и Турске, као и Југославије и Арбаније. Други члан је предвиђао да у случају да Арбанија не жели споразум или да се Арбанаси не желе исељавати у Турску, да се преселе са граничне зоне у унутрашњост земље, а ову зону населити становништвом југословенске народности. Свим лицима који дају изјаве о иступу из држављанства требало би дати бесплатне исељеничке пасоше, ослободити их свих дажбина и војне службе, сва дуговања би требало исплатити из процењене вредности њихових покретних добара, дати им бесплатан превоз до Солуна и Свиленграда, ако изјаве да сву непокретну имовину остављају Краљевини Југославији. На железницама требало је дати попуст 75% лицима која су материјално обезбеђенија, били су ослобођени свих дажбина за извоз мртвог

⁶¹² АЈ, 370-9-42, 638- 640, Интерминистријална конференција.

инвентара и новца, ослобођени регрутовања и служења кадра. Да би се успешније и брже извршило исељавање требало је сузбијати сваку пропаганду против исељавања, од несловенског становништва требало је захтевати испуњење свих закона и прописа, нарочито за плаћање фискалних обавеза. Такође, требало је што чешће на територији Јужне Србије а нарочито из граничних срезова позивати на војне вежбе обвезнике несловенског порекла и начелно не примати у државну и самоуправну службу потенцијалне исељенике, а оне који су већ били у државној служби распоредити у крајевима где је живело "национално становништво". Требало је строго примењивати принцип о обавезном школовању деце у државним основним школама, примењивати прописе о насељавању јужних крајева у погледу ограничавања потребних комплекса за насељавање пре свега у пограничним срезovima, приступити национализовању географских објеката и особних презимена, као и јавних фирми, натписа, реклама итд; све ово требало је примењивати од граничне линије ка унутрашњости земље.⁶¹³

Настојећи да премости бирократске препреке, на пасошима који су се издавали ради исељења у Турску 1932. Краљевска банска управа Вардарске бановине је одредила да се назначи рок трајања визе, јер су турска представништва визу сваком лицу на чијем је пасошу назначено да је издат ради исељења.⁶¹⁴ Исељеницима из Југославије који су добили турско држављанство и поседовали редован турски пасош требало је давати визе, док они који су као исељеници отишли из Југославије а нису још добили турско држављанство требало је одбијати.⁶¹⁵

Турски министар Али Хајдар беј скренуо је пажњу 1932. југословенском министру иностраних послова о писању домаће штампе (Новости и Народна одбрана) на тему одштете за турска имања на територији Краљевине Југославије, јер се у тим натписима тврдило да су та имања пре неколико стотина година Турци одузели силом и да према томе немају никакво право на одштету.⁶¹⁶ Што се тиче исплате вредности напуштених власничких имања требало је исплатити

⁶¹³ АЈ, 370-9-42, 642,643.

⁶¹⁴ АЈ, 370-9-578, Министарство иностраних дела Краљевском посланству Цариград, 13. мај 1932.

⁶¹⁵ АЈ, 370-8-216, Министарство иностраних послова Краљевском посланству Анкара, 12. јун 1939.

⁶¹⁶ АЈ, 370-7-27, Министарство иностраних послова, краљевском посланству Анкара, 29. новембар 1932.

вредности самим насељеницима, а турској држави ставити на располагање суме добијене од процене исељеничких имања, било у готовом било у кредиту за робу коју би она купила у Краљевини Југославији.⁶¹⁷ Ђорђе Настасијевић је извештавао Милана Стојадиновића да су атински листови писали да би се у најкраће време имало иселити из Јужне Србије неколико хиљада муслимана, преко Солуна и Пиреја за Цариград, али да је турска влада забранила својим дипломатско конзуларним представницима у Југославији да им издају визе за насељење на турској територији.⁶¹⁸

Министар војске и морнарице издао је 1936. наређење да се сва лица несловенског порекла која су желела да се иселе да се ослободе регрутовања, упућивања у кадар, позивања на вежбу и маневре, а она која су се налазила на одслужењу кадровског рока, отпустити из кадра. Међутим, наглашавао је да у случају да се не иселе за годину дана онда не важи ова повластица.⁶¹⁹

Преговори са турском владом отегли су се до 1938, када је парафиран текст конвенције. На састанку у Анкари 25-27. фебруара 1938. турски министар иностраних послова, Ружди Арас, предложио је да се оснује комисија састављена од два румунска, два југословенска и два турска представника и једног грчког опсерватора која је требало да детаљније проучи питање емиграције муслимана у Турску.⁶²⁰ Комисија за исељавање састала се у Цариграду 9. јуна 1938 и до 11. јула одржала је осам седница.⁶²¹ Председник је био Хасана Сака, председник турског одсека у Економском савету Балканског споразума. Југословенски делегати били су Милан Ристић, шеф балканског одсека при министарству спољних послова и Војислав Маговчевић, инспектор Министарства пољопривреде. М. Ристић је истакао постојање великог броја муслимана турског порекла у Јужној Србији који би желели да се иселе у Турску, а који су након продаје свих добара и немогућности да се иселе, пали на терет владе, а такође и да је питање исељавања за Југославију економске и социјалне природе, јер је постојао велики број сеоског становништва безземљаша који су чекали земљу за обрађивање. Х. Сака је

⁶¹⁷ АЈ, 370-9-631, 30. октобар 1935.

⁶¹⁸ АЈ, 370-9-657, Милану Стојадиновићу, 15. новембар 1935.

⁶¹⁹ АЈ, 370-9-708, 13. јул 1936.

⁶²⁰ А. Авдић, Југословенско-турски..., 113.

⁶²¹ *Политика*, 14. јул 1938.

истакао да су финансијски трошкови за насељавање око 200.000 људи велики, пре свега јер би се они населили у Анадолији, а земљиште за емигранте је тек требало откупити. У том случају Турска је инсистирала да Југословија да половину суме потребне за насељавање односно 20.000.000 лира (плаћање по емигранту) као и финансијску помоћ коју би југословенска влада требало да одобри за део трошкова које би Турска преузела. Поставило се као питање и да ли се може населити толико емиграната из Југославије, јер би истовремено стизали и румунски емигранти и да би требало продужити рок од 5 година на 6 или 7 година. Турски представници предлагали су да одштета буде плаћена по породици и да ако се насели више од 200.000 особа у односу на 40.000 породица (рачунало се да свака породица има најмање пет чланова) требало би издвојити 40.000.000 лира.⁶²² Након завршених преговора сачињен је текст Конвенције о регулисању исељавања муслиманског становништва са подручја Јужне Србије (21 члан). Конвенција се односила на југословенско муслиманско становништво које је говорило турски језик и имало турску културу. У другом члану је наглашено који су то срезови из којих је требало да се исели муслиманско становништво. На Косову и Метохији то су били Шарпланински (Призрен), Горски (Драгаш), Подгорски (Сува Река), Неродимски (Урошевац), Грачанички (Приштина), Качанички, Гњилански, Пећки, Источки, Косовско-Митровачки, Ђаковички, Подримски (Ораховац), Лабски (Подујево), Вучитрнски, Дренички срез (Србица). У трећем члану се турска влада обавезала да ће прихватити 40.000 породица, а предвиђено је било да се исељавање врши у наредних 6 година (1939. 4.000, 1940. 6.000, 1941. 7.000, 1942. 7.000, 1943. 8.000, 1944. 8.000). Чланом 5 било је утврђено да се конвенција односила само на сеоске породице, који су могли да превезу свака по четири грла крупне стоке и десет грла ситне стоке. Поред сеоског могло се исељавати и градско становништво, као слободни емигранти. Сва непокретна добра емиграната прелазила су у власништво југословенске државе онда када би напустили своје пребивалиште. Чланом 7 било је предвиђено да југословенска влада плати Турској 500 турских лира по породици односно 20.000.000 за свих 40.000 породица. Југословенска влада је требало да исплати од 1. априла до 1. октобра полугодишњи износ у односу на број исељених породица и то 30% у

⁶²² А. Авдић, Југословенско-турски..., 113-119.

страној валути, а 70% у динарима депонованим на рачун републике Турске код Народне банке Југославије. Та средства је требало да се утроше за трансакције и куповину југословенске робе без наплате пореза осим оне која се плаћала у девизама (бакар, вуна, кожа, ораховина, уљарице, маслине и жито). Лица која се исељавају требало је да дају писмену изјаву да се одричу југословенског држављанства⁶²³, након чега би добили статус емигранта, а статус турских држављана по потписивању годишње листе исељеника од стране турских делегата. Могли су понети са собом сву покретну имовину, југословенска влада је требало да плати сав трошак до укрцајне луке Солун, а за вишак робе требало је да плате таксе по најнижој царинској тарифи. Полазак исељеника је требало да се обави на основу колективних турских пасоша.⁶²⁴

У југословенској штампи био је слаб одјек конвенције, пре свега због тајности преговора. Велики проблем представљало је то што је турска влада тражила од Југославије да за три године исплати 20 милиона лира и тиме стекне услов да у истом року исели половину предвиђеног броја породица.⁶²⁵

Одредбе конвенције су се односиле на турско становништво али и на Албанце и муслимане који су се изјашњавали као Турци, а не на "Роме и номадско становништво". У овом споразуму била је нејасна граница између муслимана и Турака.⁶²⁶ Хајдар бег, турски министар спољних послова, 1938. у разговору са албанским колегом истакао је да Турска није била муслиманска република нити је то хтела да постане прихватањем муслимана осталих "раса", што је значило да

⁶²³Изјава је садржала поред основних података о лицу, изјаву "пошто сам продао целокупно своје покретно и непокретно имање које сам имао у општини -----, те како сада немам никакво своје покретно нити непокретно имање а како са целом породицом намеравам да се иселим за турску републику тј. да се из Краљевине Југославије иселим за свагда, то дајем ову изјаву у смислу чл. 55, тач. 4. Закона о држављанству и чл.72 Уредбе за извршење пом. закона, ОДРИЧЕМ СЕ ДРЖАВЉАНСТВА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ, јер ћу у Турској примити турско поданство, тј. држављанство турске републике, те молим да се ја као и сви чланови моје фамилије бришу из књига евиденције општинске, војне и цивилне власти Краљевине Југославије. Одлазим са својом породицом и то :.....". Изјава је садржала још и потпис лица које се исељавало и двојице сведока уз оверу начелника среза (АЈ, 334-26-64, 381-543, 637-674, 734-740). Била је и следећа изјава: "Не сматрам се ни Словеном ни Југословеном већ Турчином и желим се иселити у Турску и примити држављанство Републике Турске па пошто сам се затекао 1918. до данас на подручју Краљевине Југославије где сам и рођен те не желећи да имам икакве правне везе са Краљевином Југославијом то својом изјавом изјављујем да иступам из држављанства..." (АЈ, 334-26-64, 742).

⁶²⁴ АЈ, 370-9-921, 922; А. Авдић, Југословенско-турски..., 119-122.

⁶²⁵ АЈ, 370-9-42, 773,777,927,931.

⁶²⁶ М. Дого, Муслимани као етничке и верске мањине у југоситочној Европи између два светска рата, *Ислам, Балкан и велике силе*, Београд 1997, 459.

неће прихватати албанске исељенике. Сматрао је да у Југославији има око 250.000 Турака.⁶²⁷ Намера Југославије да се кроз исељавање народа турске културе ослободи нелојалног арбанашког становништва није наишла на одобравање у Анкари.⁶²⁸ Дакле, овај споразум је требало да се примени на комплексној етноверској структури становништва Краљевине Југославије.⁶²⁹

Турци су се показали као лојални грађани Краљевине Југославије и били су узнемирени због евентуалног принудног исељавања. Народни посланик за град Скопље Спира Хаџи Ристић сматрао је да су Турци изражавали бојазан да се насељавање у Турску неће извршити како треба, већ нагло и без реда, па је требало да имају право да се слободно одреде за останак или за одлазак у Турску. Међу Турцима су, према мишљењу Хаџи Ристића, постојале три струје – један део који је одобравао реформе Мустафе Кемала, други који је био верски конзервативан а економски јак, па није мислио на одлазак у Турску под условом постојања државне толерантности према њиховој вери и обичајима и трећи који је био економски слаб и недовољно отпоран према постојећој кризи и неспособан да се у овој ситуацији снађе, био је спреман да напусти земљу.⁶³⁰

За разлику од Турака, Арбанаси су били "немиран елемент" у Краљевини Југославији, па је било актуелно питање њиховог расељавања из пограничног појаса, а пре склапања конвенције постојала су размишљања њиховог премештања у унутрашњост земље,⁶³¹ јер је "њихово бављење у приграничној зони опасно по интересима наше земље".⁶³² Команда III Армијске области предложила је да се формирају гарнизони у Ораховцу, Сувој Реци, Подујеву, Вучитрну, Гњилану и Качанику како би се могло ефикасније извршити насељавање словенског живља, а пре тога би требало иселити из пограничног дела Арнауте, па Турке. "На тај начин би требало настојати у што скорије време разбити компактне масе арнаутске довођењем у њихову средину бар 50% нашег

⁶²⁷ М. Дого, *н.д.*, 462.

⁶²⁸ В. Јовановић, Интерминистријална конференција Краљевине Југославије о исељењу "несловенског елемента у Турску" (1935), *Прилози*, 35, Сарајево 2006, 110.

⁶²⁹ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 220, 227.

⁶³⁰ АЈ, 37-54-630, 1936.

⁶³¹ АЈ, 37-9-55, листови 936-942, Политичка питања у Вардарској бановини.

⁶³² ВА, п. 17, к. 94, ф.1, док 12.

живља".⁶³³ У октобру 1938. Министарство војске и морнарице наредило је да се настави са активностима око исељавања албанског становништва из Краљевине Југославије.⁶³⁴ У Елаборату Иве Андрића из 1939. рачунало се са систематским исељавањем Арбанаса муслимана у Турску, које би било најлакше спровести у случају поделе Албаније. "Неисељени остатак се могао са нестанком Албаније као привлачног средства асимиловати".⁶³⁵

Поред рада државних органа, за исељавање су се залагали и појединци и нудили своју помоћ. Адвокат из Скопља, Димитрије Анастасијевић Ташула, августа 1936. писао је М. Стојадиновићу да се енергично залагао за исељавање Арбанаса из Качаничког и већим делом из Гњиланског среза. Истицао је да су људи из ових села који су тражили исељење у Турску, добили одобрење преко конзула турске владе, али да нису имали средства да плате све трошкове, а кредит који је био отворен у ту сврху није био употребљен. Овај скопски адвокат био је сигуран у то да би преко својих агената махом Арбанаса успео да убеди становнике ових села да се иселе али уз потпору власти, тј. уз отварање специјалног кредита, којим би располагао одбор у који би ушли људи из банске управе, врховног аргарног поверништва у Скопљу и команде граничне трупе у Скопљу.⁶³⁶ Други појединац који се залагао за исељавање Арбанаса био је Васа Шалетић, управник Савеза аграрних задруга за јужну Србију у Скопљу, који је истицао да би Арбанасе требало исељавати у Турску и да ово исељавање не би требало да "носи печат државне акције, већ печат верског заноса Арнаута и њихове повезаности са исламским светом из којих се разлога селе у Турску, а са друге стране приватне иницијативе откупа имања и насељавање сиромашним земљорадницима наше крви". Предлагао је пропаганду код истакнутих лица за исељавање и откупљивање њихових имања уз добре цене, чак и преплаћивање.⁶³⁷ Такође, предлагао је многе мере које су касније и саме власти сматрале да би требало да се примењују (да се обави ревизија катастарске класификације земаља у целој јужној Србији па би се у највише класе ставили земље Арбанаса и Турака

⁶³³ ВА, п. 17, к. 26, ф. 3, док. 50, Извештај Команде III Армијске области.

⁶³⁴ *Косово и Метохија, век важних догађаја*, 49.

⁶³⁵ Б. Кризман, Елаборат Иве Андрића о Албанији из 1939, *ЧСП* 2 (1977), 89.

⁶³⁶ АЈ, 37-22-356, 21. август 1936.

⁶³⁷ Савез је откупио од Турака који су се иселили у Турску 3.982 хектара и 134 ари и ту земљу поделио насељеницима населивши 301 породицу.

и тако би имали повишену земљарину, затим искључити сађење дувана у арбанашким срезovima, одузети могућност да продају дрва, повећати кулучарски рад под изговором грађења путева, бујица, пошумљавања, изградње школа, општина итд, приморавати их да шаљу женску децу у школе, строго примењивати ветеринарске одредбе о забрани довођења стоке из заразних села на пијаце и пуштање на пашњаке).⁶³⁸ Благоје Стојановић, деловођа општине думановачке, среза Жеглиговског Вардарске бановине, истицао је сличне мере које би требало применити за успешније исељавање Арбанаса да би се "вратило изгубљено поверење Срба у државу и власт и претворили ове крајеве од зачмале и пустошне у напредне".⁶³⁹ Сенатор Андра Кујунџић писао је Милану Стојадиновићу да би требало "разбити албанску масу" пре свега из Призренског и Пећког округа и да би меру спровођења аграрног мерила (0.40 ари сваком) требало што пре извести јер су, према причама истакнутих Арнаута у Хасу и Турака из Призрена, они "готови да преко својих првака траже од турског посланика насељавање у Турској".⁶⁴⁰

Српски културни клуб је инсистирао на исељавању муслимана. Васа Чубриловић је 7. марта 1937. одржао тајно предавање "Исељавање Арнаута" у Српском културном клубу и предао истоимени меморандум влади Милана Стојадиновића. Истицао је проблем Арнаута као "клин, који је створен до 19. века, ослањајући се на основицу Дебар-Рогозна и који се забио у наше земље, допро до Ниша и раздвојио наше старе рашке земље од Македоније до Вардара". Критиковао је неефикасну колонизацију, сматрајући за основну грешку то што су у "решавању етничких проблема примењене западне методе". Чубриловић је сматрао да би исељавање Арнаута требало спровести у маси, придобити њихово свештенство и људе од утицаја "новцем или претњама" и наћи агитаторе за исељавање. Друго средство био би притисак државног апарата, привредни и верски притисак, санитетске мере и приватна иницијатива.⁶⁴¹ У Српском

⁶³⁸ АЈ, 37-22-175, листови 362-365, 29. септембар 1936.

⁶³⁹ АЈ, 37-22-371-372, 13. септембар 1938; АЈ, 37-51-41, 29. април 1936.

⁶⁴⁰ АЈ, 37-53 - 55,56, 19. фебруар 1938.

⁶⁴¹ "Глобе, хапшења, немилосрдно примењивање свих полицијских процеса, кажњавање шверца, сече шума, непризнавање старих тапија, немилосрдно утеривање пореза и свих јавних дугова, одузимање државних испаша, укидање концесија, пословних дозвола за кафане, трговине, занате, одузимање монополских дозвола, истеривање из државне, приватне и самоуправне службе;

културном клубу у Београду 16. маја 1938. расправљано је о реферату у коме се констатовало да колонизација није дала жељене резултате и да се препоручује исељавање, првенствено дипломатским путем, а ако то не буде могло онда откупљивањем имања и њиховим уступљивањем Србима и Црногорцима.⁶⁴²

4.3.1. Арбанашка реакција на конвенцију

Албанска влада се средином тридесетих година стално жалила британској на лоше поступање југословенских власти са Албанцима, наводећи као главно средство притиска аграрну реформу, што је према њиховим наводима, навело 30.000 да емигрира у Албанију између 1924-1934.⁶⁴³ Зогу је поручио примајући честитке за Бајрам 1934. "као што човек не може без десне руке тако ни Албанија не може без Косова".⁶⁴⁴ У септембру 1934. на састанку Комисије за проучавање положаја "Косовара" закључено је да би требало да се ради на пропагандној активности на спречавању исељавања и издата су упутства дипломатским представницима у Скопљу и Београду да повременим обиласком области насељним Албанцима подстичу одупирање исељавању.⁶⁴⁵

Албански посланик у Лондону 1935. позвао је међународну заједницу да помогне албанском становништву на Косову и Метохији због одузимања земље и исељавања.⁶⁴⁶ Британске дипломате у Београду сматрале су да је Југославија водила политику "систематских притисака на Албанце не би ли их натерала на исељавање", јер они "никад неће постати миран припадник заједнице". У јуну 1936. је посланик у Драчу обавештен да је југословенска влада тражила од албанске владе да званично размотри могућност прихватања око четрдесет до

присилно извршење свих прописа и по самим кућама, рушење зидова и великих плотова око кућа, строга примена ветеринарских мера; колонистима према потреби поделити оружје, а нарочито пустити талас Црногораца са брда да изазове масовни сукоб са Арнаутима у Метохији" (Јб. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 1, 543-544, напомена бр. 621 и 622, 627).

⁶⁴² ВА, п. 17, к. 69, ф. 4, док. 1, Реферат Проблем народности у Јужној Србији.

⁶⁴³ М. Дого, *н.д.*, 460.

⁶⁴⁴ ВА, п.17, к. 95 г, ф. 2, бр.7, Извештај војног изасланика у Тирани, 13.април 1934.

⁶⁴⁵ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 2, бр. 10, Извештај за јул, август и септембар, 6. октобар 1934.

⁶⁴⁶ *Британци*, књ. 2, 1931-1938, 314-315.

педесет хиљада албанских сељака, досељеника са Косова. Распитивање код југословенске владе поводом тог захтева открило је да је иницијатива потекла од албанске владе, која је званично поставила питање у Београду, дознавши да су у току преговори између турске и југословенске владе за иселавање око 200.000 муслимана из поменуте области у Анадолију (толико је по мишљењу турског посланика у Београду било Турака у косовској области који су говорили турски и били муслиманске вере и око 600.000 албанских муслимана. Према подацима Р. Ходгсона било је 740.000 муслимана у односу на 80.000 католика, а у новембру је краљ Зогу обавестио А. Руана да се албанско становништво процењује на 800.000 људи).⁶⁴⁷

Сматрајући да је у интересу Краљевине Југославије, власти су настојале да што већи број Албанаца пређе у Албанију, а створене су биле и неке олакшице за пријем ових емиграната у албанско поданство. Албанци су примали емигранте и настањивали их где су хтели.⁶⁴⁸ Дописник Централног прес бироа из Скопља истицао је 1936. да су "агенти италијанског и албанског конзулата у Скопљу добили налог од својих претпостављених да прикупљају податке о терорима које врше наше, нарочито војне власти над арнаутским живљем по селима дуж албанске границе, да би их на тај начин присилили да напусте своја имања и иселе се ма где било, јер су у дубини од 25 километара дуж албанске границе огласили за заштитну зону и имају да населе својим сигурним елементом". Ти агенти били су распоређени по Косову, Призрену, Ђаковици и Пећи.⁶⁴⁹ Народни посланик и бивши пуковник Садри беј у писму упућеном једном пријатељу у Београд, писао је да "на Косову и његовој околини органи власти врше велики терор у коме су људи и премлаћивани, иако још није званични одбор за иселавање образован".⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ *Британци*, 415-416; Х. Хоџа, *н.д.*, 310.

⁶⁴⁸ АЈ, 38-22, О акцији Косовског комитета, 25. марта 1936. Емигранти Дебарци добили су од арбанашке владе земљу доброг квалитета, куће од 4 одељења и по један пар волова (ВА, п.17, 94, ф.1, 13). У времену од 1. априла 1937 до 31. марта 1938. инсталирано је у Албанију 105 породица са Косова са укупно 438 "душа", којима је Дирекција за имиграцију поделила 2359 "дунума" земље и 26.240 златних франака. У околини Аргирокастра 2 породице 15 чланова, Берата 2, 10, Драча 10, 57, Делвине 1, 4, Фиери 5, 25, Крује 44, 160, Каваје 2, 11, Љушње 37, 146, Саранде 1, 2, Тиране 1, 8. Нису били задржани у граничној области Кукуса, Дебра или Скадра већ су сви били размештени на државним добрима у унутрашњости Албаније (ВА, п. 17, к. 94, ф.1, док. 10, Главни ђенералштаб обавештајно одељење).

⁶⁴⁹ АЈ, 37-22-356, 21. август 1936.

⁶⁵⁰ АЈ, 370-9-814, август 1938.

Х. Хоџа истиче да је "великосрпска буржоазија вршила исељавање Албанаца примењујући све методе погрома".⁶⁵¹ *Shqiperia e ri* извештавао да се Арбанаси "прогањају, хапсе и убијају од власти" и да због "неиздрживости живота" у Југославији одлазе, а српске власти "посматрају ову емиграцију и помажу је". Напомиње да су "донекле успели да разбију компактност албанске масе, Косово није било више онакво као што је било пре 15 година, више од 200.000 Арбанаса је напустило своја огњишта". Овај лист је сматрао да "Београд има намеру да насели напуштена албанска огњишта са људима прикупљеним са коца и конопца".⁶⁵² *Besa* од 26. јануара 1933. извештава да су се "због великог страдања и напада који су се вршили над Арбанасима на Косову многи иселили, па је тако десет емигрантских породица са Косова и десет из Пећи дошло у Албанију".⁶⁵³

Косовски комитет је вршио велику пропаганду против исељавања Арбанаса са Косова и Метохије. Употребљавао је средства принуде преко агената, па чак и претње убиством. Чланови Комитета слали су своје највиђеније људе у Турску, који су се враћали са причама потенцијалним исељеницима "да ће их терати да носе шешире, да једу прасетину, да им жене иду откривене, да плаћају велике дажбине, да влада велики неморал". У крајњем случају, ако им таква врста пропаганде не би успела, онда би оптуживали поједине водеће људе из дотичног села и пријављивали их органима власти.⁶⁵⁴ Албанска пропаганда је од 1936. достигла врхунац, нарочито у Ђаковичком срезу (бегови из Ђаковице, сеоски прваци и албански емигранти). Половином марта 1936. један од бегова из Ђаковице примио је писмену поруку од жене Цене бега која је живела на двору у Тирани и састао се у селу Смоници са једним Косоваром Вучитрцем који је касније био ухваћен у возу на прузи Скопље – Ниш. Центри месних верских организација постали су плодно тле за сејање пропаганде из Албаније. Залагали су се за обустављање рада аграрних власти. Истакли су се Бећир Мифтар, председник општине Поношевачке, Али Ајдар са Кадри Мемом из Призрена и емигрантима Шпан Зећиром и Браим Рустемом из Ђаковице. Почетком јула 1936. почеле су акције покрета Арнаута код Шерифа Воце у Косовској Митровици и

⁶⁵¹ Х. Хоџа, *н.д.*, 259.

⁶⁵² АЈ, 38-20, *Shqiperia e ri*, 1933.

⁶⁵³ АЈ, 38-20, *Besa*, 26. јануар 1933, бр. 463.

⁶⁵⁴ АЈ, 37-22-356, 21. август 1936.

код бегова у Таковици. Афиз Гута из Таковице (имам поношевачки) ишао је 9. јула 1936 у Косовску Митровицу и састао се са Шерифом Воцом и Ферат бег Драгом. Донео је поруку Арбанасима "не напуштајте земљу јер се једном мре". Са том поруком почели су да окупљају арбанашки живаљ на отпор. Афиз Гута се састајао са првацима из села Смонице, Бабај Бокса, Шишман Бокса, Поношевца, Боровине и Нивокосе код Таковице. Овај напад је требало да се организује у септембру 1936, али до њега није дошло јер није дошла порука из Албаније.⁶⁵⁵ Почетком фебруара 1937. Албански национални комитет у Тирани одржао је седницу на којој је донета одлука о предузимању потребних мера да се албански живаљ не расељава из Југославије "ма како био малтретиран и погођен аграрном реформом".⁶⁵⁶

У Тирани се страховало да је у преговорима са Турском укључено и исељавање Арбанаса, па је албанска влада ово питање претворила у политичку кампању, да не би отпале све њихове аспирације на Косово и целу Јужну Србију.⁶⁵⁷ У Београд је 1938. допутовала арбанашка делегација са 30-40 албанских првака (Мустафа Мрмелаковић) ради интервенције да се Арбанасима не одузима земља и да се не селе из Југославије у Турску. Вођу је примио др. Спахо.⁶⁵⁸ Тахир Штила, албански посланик у Београду задржао се у Тирани више од месец дана да би "примио инструкције у погледу ометања исељавања" од стране краља Зогуа, јер се у Албанији сматрало да Југословени наилазе потпору од стране Италије. Након повратка у Београд Тахир Штила се трудио да увери југословенску владу како Албанија нема аспирације на територије Краљевине Југославије, а Љ.Н.Спасојевић сматрао је да је ово само "трик" и да Албанија не жели никакав споразум са нашом државом.⁶⁵⁹ Ферхат бег Драга, бивши џемијетски посланик, развио је пропаганду код Арбанаса против исељавања и био је у сталном контакту са албанским посланством у Београду и конзулатом у Скопљу. Његова појачана акција међу Арбанасима доводила је до тога да га сматрају "идолом", а за мањи успех исељавања препоручивао је Арбанасима да "подмићују командире

⁶⁵⁵ ВА, п.17, к. 94, ф.3, бр.1, 26. јануар 1937.

⁶⁵⁶ ВА, п.17. к. 94, ф.3, бр.2, 20. мај 1937, Трећа армијска област.

⁶⁵⁷ Ђ. Борозан, *Велика Албанија*, 133.

⁶⁵⁸ ВА, п.17, к. 94, ф.1, бр.16, 22. март 1938, Главни ђенералштаб.

⁶⁵⁹ АЈ, 37-28-476, Тирана 2. јун 1938.

жандармеријских станица".⁶⁶⁰ У извештају Министарства иностраних послова Краљевине Југославије југословенском посланству у Анкари из 5. августа 1938, Ферат бег Драга, као и Малић Пеливановић, народни посланик, и још неки други Арбанаси одлазили су у Турску да би издејствовали да конвенција не буде потписана или да њоме бар не буду обухваћени Арнаути који су живели у Краљевини.⁶⁶¹ У септембру 1938. албанска влада је послала у Анкару Мехмеда Коњица, бившег министра, са задатком да издејствује да се не прима арбанашки живаљ приликом извршења споразума и да тражи присуство једног арбанашког представника у комисији за исељавање.⁶⁶² У октобру 1938. Ферхат бег Драга је предао реис ул улеми Фехиму Спахи меморандум у коме се изражава протест због југословенско-турског споразума о исељавању. У вези са овим питањем реис ул улема отпутовао је у Јужну Србију и у Новом Пазару позвао муслиманске вернике да не напуштају земљу својих "дедова", протестујући због југословенско-турског споразума.⁶⁶³

Парафирање југословенско-турског споразума изазвало је код арбанашких званичних чинилаца акцију против исељавања Арбанаса. Преко својих агената настојали су да се што мање Арбанаса исели у Арбанију или Турску. Ајрула Броћић из Пећи причао је у октобру 1938. међу тамошњим Арбанасима да му је "турски конзул у Скопљу рекао да имају споразум са Бугарима и Румунима а да га немају са Југославијом и да до споразума са Југославијом неће доћи јер је Албанија употребила сва средства да до њега не дође".⁶⁶⁴ Арбанаси на Косову и Метохији и пограничним крајевима према Албанији говорили су да ће подићи устанак ако се исељавање у Турску буде насилно изводило. Овај устанак био би организован од стране Албаније, оружје је прикупљено у Пишкопеји, Куксу и Тропоји (4.000 пушака и 15 митраљеза).⁶⁶⁵ Дуж границе отпочела је велика пропаганда да се онемогући и спречи исељавање Арнаута. Прикупљали су се потписи Арбанаса за слање петиције страним представницима у Краљевини

⁶⁶⁰ АЈ, 37-22-373, 6.октобар 1938.

⁶⁶¹ АЈ, 370 - 9-812, 5. август 1938.

⁶⁶² АЈ, 370-9-831, 19. септембар 1938.

⁶⁶³ АЈ, 37-22-374, 8.октобар 1938.

⁶⁶⁴ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, док 16, 20. октобар 1938, Главни ђенералштаб.

⁶⁶⁵ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, док 16, 1938, Главни ђенералштаб.

Југославији и Друштву народа.⁶⁶⁶ Муслиманска студенстска омладина Косова, Метохије и Македоније, издала је проглас који је био упућен студентима и студенткињама "Проглас Нашим муслиманима и осталој јавности! Насиље власти над арнаутским живљем, на основу уговора са Турском према коме је требало да буде исељено око милион муслимана и насељено на пустарама Анадолије. Влада је приступила мерама а пуштен је глас да Арнаути спремају побуну. Тако је започето са дивљом хајком по арнаутским селима тражећи оружје. Они имају намеру да арнутски живаљ омрзне своју родну груди и бежи са ње па макар и у анатолске пустаре. У низу срезова (гњиланском, косовско-митровачком, приштинском и др) власти су започеле са масовним премлаћивањем и уцењивањем арнаутског живља. Пред гњиланском, приштинском и косовскомитровачком болницом долазе редови сељачких кола у којима се довозе од жандарма премлаћени сељаци који нису могли на захтев власти донети старински пиштољ. Хоџа Мула Рахман из среза Гњиланског у очајању што није могао да донесе било какво оружје обесио се на сам Курбан бајрам, а у околини Косовске Митровице дошло је до два оваква случаја". У прогласу се истицало да је Краљевина Југославија "земља наших очева, наша земља, и нико нема права, да нас мимо наше воље тера из ове државе и наше плодне земље у Турску, у анадолске пустиње". Проглас се завршавао са "Доле конвенција о насилном исељавању!".⁶⁶⁷

У Албанији се спроводила акција широких размера да би се спречило исељавање Арбанаса. Арбанашки конзулати одбијали су да визирају исељеничке пасоше за Арбанију, а арбанашки конзул у Скопљу Бађули настојао је код турских конзула у истој вароши да не визира арбанашке исељеничке пасоше за Турску. Албанија је повела пропагандну акцију за протезирање права Албанаца у Југославији у другој половини 1938. подстакнута судетским питањем у Чехословачкој, и отварањем нових могућности решавања мањинских питања на основу минхенског споразума.⁶⁶⁸ Албански краљ Зогу је упутио писмо Кемалу Ататурку молећи га да поврати у Арбанију све Арбанасе који су се иселили са

⁶⁶⁶ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр. 16, 26. децембар 1938, МУП.

⁶⁶⁷ АЈ, 305-23-49, Студенти и студенткиње, Нашим муслиманима и осталој јавности.

⁶⁶⁸ Ж. Аврамовски, Прилог питању..., 126-127.

Косова и из Македоније.⁶⁶⁹ Када је сазнао да су између Југославије и Турске започети преговори о исељавању, краљ Зог је позвао једног од својих агената који је до тада радио у Бечу и упутио га у Женеву да у својству албанског пресбиороа покрене питање арбанашких мањина у Краљевини Југославији. Краљ Зогу му је дао упутство да акција буде што дискретнија, а имао је намеру да у иностранству покрене лист који би се бавио питањем мањина. После парафирања споразума, акција Арбанаса постала је јавна и ширих размера. Прво изношење овог питања пред јавност било је приликом Конгреса Светског савеза за међународно пријатељство помоћу цркава, одржаног у Лаврику, у Норвешкој, када је митрополит Висарион по налогу краља Зогуа и инструкцијама министарства иностраних послова, Либохове, поднео мањинској комисији Савеза меморандум у коме је изнео "страх да приликом извршавања споразума о исељавању Турака из Југославије не буду исељени и Арбанаси". Он је молио да се предузму потребни кораци да до тог исељавања не дође и да се извршење споразума повери једној неутралној комисији. У меморандуму је било и пуно комплимената за Југославију. О овом меморандуму није било дискусије на Конгресу пошто га је митрополит Висарион повукао, а као разлог за повлачење навео је чињеницу да је "француски текст меморандума много исправљан" и да "није згодно такав текст подносити". Арбанашки посланик у Софији, Џемил Дино, посетио је председника бугарске владе и разговарао о покретању питања мањина у иностранству. Дошао је у контакт и са Димитријем Шалевом, бившим председником општине у Скопљу, емигрантом у Софији, код кога се интересовао да ли су македонствујући "спремни за акцију ако је то потребно". Албанци из Питстбурга упутили су резолуцију краљу Зогуу молећи га да покрене питање арбанашких мањина, а другу Мусолинију у којој су га молили да покрене питање арбанашке аспирације. Албанци из Њујорка, такође су се обратили сличном резолуцијом Хитлеру и Мусолинију. У Албанији су косовски прваци покушали да покрену сличну акцију, али је митинг за покретање питања арбанашке мањине влада забранила. Они су се након тога састали у кући Ћерим Бег Беголиа и донели одлуку да се поднесе жалба краљу Зогуу због забране митинга и да се заинтересују албанска удружења у иностранству да покрену питања арбанашке

⁶⁶⁹ АЈ, 370-9-657, Милану Стојадиновићу, 15. новембар 1935.

мањине. Арбанашка штампа је такође покренула акцију заштите мањина, лист *Дрита* је решио да оживи Призренску лигу износећи текстове о људима и њиховом раду за ову акцију.⁶⁷⁰

Након окупације Албаније 1939, албански емигранти у околини Вучитрна хвалили су стање у Албанији, а арнаутском живљу саветовали су да нипошто не напуштају своја огњишта и не селе се у Турску.⁶⁷¹ Према речима југословенског министра спољних послова, Александра Цинцар Марковића из априла 1939. Ружди Арас није подлегао албанским притисцима и био је спреман да до краја спроведе конвенцију.⁶⁷² Југословенски посланик у Анкари Аџемовић истакао је важност потписивања конвенције за Турску јер би се тако запосео појас на граници према Курдима у Ираку и Ирану, са које су Курде раселили а покушај насељавања домаћих Турака није успео, јер нису хтели да иду у брдске крајеве и јер су се бојали освете Курда.⁶⁷³ Конвенција није била ратификована у турском парламенту због недостатка средстава у Турској иако је Цинцар Марковић био склон да прихвати и погоршане финансијске услове.⁶⁷⁴ Ружди Арас је изнео Ивану Суботићу да турска влада није могла да сноси своју половину трошкова због програма наоружања, а да би се конвенција могла одмах применити ако би Југославија преузела на себе ту другу половину. Арас је говорио Суботићу да турска влада такође сматра да у југословенској пограничној зони не би требало имати мањину која би подлегла иредентистичкој пропаганди Италије из Албаније.⁶⁷⁵ Такође, Конвенција није била ратификована у турском парламенту због смрти председника Турске Мустафе Кемала Ататурка, а избијање Другог светског рата је дефинитивно омело реализацију овог билатералног договора.⁶⁷⁶

⁶⁷⁰ АЈ, 334-4-961, Покушаји покретања питања арбанашких мањина код нас, 3. новембар 1938.

⁶⁷¹ ВА, п. 17, к. 518, ф.5, бр. 43, Главни ђенералштаб, 27. јул 1939.

⁶⁷² АЈ, 370-9-42, 812, 831, 889.

⁶⁷³ АЈ, 370-9-853, 21. април 1939.

⁶⁷⁴ АЈ, 370-9-927, 928, 931, 3. август 1939.

⁶⁷⁵ Ж. Аврамовски, Прилог питању..., 138.

⁶⁷⁶ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 220, 226.

4.3.2. Број исељених

Током међуратног периода било је исељавања албанске и турске националне мањине у Турску, али нам недостају поуздани подаци о њиховом броју.⁶⁷⁷ М. Јовичић наводи да се у Турску између два светска рата одселило око 45.000 Албанаца, Турака и Рома.⁶⁷⁸ Статистички подаци 1929-1939. показују да се 16.885 становника Југославије иселило у Турску, у Албанију 4.322.⁶⁷⁹ Према статистичким подацима не наводи се народност исељених, становништво се исељавало не само са Косова и Метохије и из Македоније, већ и из Босне и Херцеговине, Хрватске, Војводине. Ово је упућивало да се није могло говорити о исељавању само Албанаца. Напротив, највеће смањење турског становништва у Југославији је у годинама између два рата а с друге стране одржавање високог природног прираштаја Албанца више наводи на закључак да се ради пре свега о исељавању Турака. Укупан број исељеника у све земље света износио је 20-30.000 у току једне године. Према томе, ни број од двадесетак хиљада у Турску и Албанију за 13 година између два светска рата не може се сматрати масовном појавом.⁶⁸⁰ Антропогеографска испитивања Косова и Метохије А. Урошевића показују да исељавања нису била масовног карактера. Према његовим истраживањима, првенствено се ишло у Турску, а онда малим делом у Албанију, те су се до 1935. из области Косова (7.638 кућа) иселиле 804 албанске куће и 40 кућа поисламљених и поарбанашених Срба, односно 844 кућа, тј око 4.220 лица. У Албанију је исељено 68 кућа (око 340 лица), а у Сирију 2 албанске куће (око десетак лица).⁶⁸¹ У Новобрдској Кривој Реци, од 2.944 албанске куће у целој области иселило се 95 кућа (око 475 лица) и то 81 у Турску, а 14 у Албанију. Проценат исељавања износио је 3.13 %.⁶⁸²

Службено између 1918-1932. иселило се у Турску 19.278 људи.⁶⁸³ Ж.

⁶⁷⁷ З. Јањетовић, *н.д.*, 69.

⁶⁷⁸ М. Јовичић, Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији, *Срби и Албанци у 20. веку*, 143.

⁶⁷⁹ *Статистички годишњак 1940*, 137.

⁶⁸⁰ Б. Глигоријевић, Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима, *Срби и Албанци у 20. Веку*, 218-219.

⁶⁸¹ А. Урошевић, Преглед досељеничких струја, *О Косову*, 95.

⁶⁸² А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 42-45.

⁶⁸³ З. Јањетовић, *н.д.*, 70.

Аврамовски наводи да је емиграција из југословенских области у Албанију 1921. износила око 40.000 људи.⁶⁸⁴ По попису 1927. Турска је имала 13.648.270 становника од којих је било 86% оних који су говорили турски, а по попису из 1935. имала је 16.188.767 становника.⁶⁸⁵ Министар Шукри Каја истакао је да је до 1935. у Турску усељено око 600.000 душа, од тога је преко 400.000 ишло на оне који су дошли путем размене становништва а остали су дошли својеволјно.⁶⁸⁶ Према подацима МИП-а број лица која су се до 1935. иселила из Југославије у Турску по давању изјаве о иступању из држављанства био је 21.500 односно 4.940 породица док је у Албанију прешло 1.350 лица (338 породица).⁶⁸⁷ Према арбанашким статистичким подацима од 1. јануара до 31. октобра 1935. уселило се у Арбанију преко 1500 емиграната са Косова, насељених између Фиериа и Љушње.⁶⁸⁸ Према званичним југословенским подацима из Југославије у Турску било је исељено 1927-1939. 19.379 а у Албанију 4.322 југословенска држављанина.⁶⁸⁹ Албански историчари су наводили бројеве исељених који су двоструко надмашивали оне које су наводили њихове српске колеге, а и они су поистовећивали појмове муслиман и Албанац.⁶⁹⁰ Х. Бајрами наводи да је 1919-1940. исељено 260.000 Албанаца.⁶⁹¹ По другим југословенским изворима које наводи Х. Бајрами 1928-1935. у Турску је исељено 31.000 људи са Косова и Санџака, истичући да је те године Турска била спремна да прихвати још 15.000 емиграната. По наводима албанских демографа између два светска рата са Косова је исељено око 50.000 Албанаца у Албанију и око 25.000 у Турску уз констатацију да је Краљевина Југославија иселила око 40% Албанаца. По неким турским изворима 1934-1949. из Југославије у Турску иселило се 2.340 породица са 8.969 чланова.⁶⁹² Х. Хоџа навео је да се у Турску иселило до 1936. око 100.000

⁶⁸⁴ Ж. Аврамовски, Прилог питању..., 124.

⁶⁸⁵ С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 215.

⁶⁸⁶ АЈ, 370-9-629, Министарству иностраних послова Београд, 19. новембар 1935.

⁶⁸⁷ АЈ, 370-9- 42, 630, Министарство иностраних дела, 18. октобар 1935.

⁶⁸⁸ АЈ, 370-9-665, Министарству иностраних послова, 5. децембар 1935.

⁶⁸⁹ Б. Глигоријевић, Између православља и католичанства - Ислам у Југославији 1918-1941, *Ислам, Балкан и велике силе*, 444; Е. Мушовић, Југословенско исељеништво у Турској, *Зборник радова Етнографског института*, књ.12, Београд 1981, 68.

⁶⁹⁰ З. Јањетовић, *н.д.*, 72.

⁶⁹¹ З. Јањетовић, *н.д.*, 70.

⁶⁹² С. Банцовић, Ратови и демографска деосманизација Балкана (1912-1941), 220, 223.

Албанаца, а неколико хиљада Албанца иселило се у Албанију.⁶⁹³

Међу исељеним били су они из виших друштвених слојева — бивши феудални господари и чиновништво, који се нису могли помирити са губитком економских позиција и привилегованог положаја у време турске владавине. Статистички подаци бележили су и број повратника, а таквих је било годишње од 90 до 150 лица.⁶⁹⁴

4.3.3. Смештај исељеника у Турској и њихов повратак у Југославију

Страх од уласка турских држављана у Југославију манифестовао се на више начина. Повратак ових лица у Краљевину Југославију био је непожељан јер немајући ту било каквог имања пали би на терет државе општине или родбине.⁶⁹⁵ Током 1928. пасоши турских држављана који су улазили у Краљевину били су издати на шест месеци, а за повратак у Турску није им наплаћивана никаква такса. Грађанима муслиманима 1928. турски конзулат у Скопљу је захтевао да стоји у пасошима и за повратак.⁶⁹⁶ Од почетка 1930. за оне исељенике који нису регулисали имовинске односе у Југославији издавала се полугодишња виза и то само за "шефа породице", јер је долазило до злоупотреба виза.⁶⁹⁷ Визирање пасоша за турске држављане било је доста скупо, иако је и одлазак из Турске био нешто компликованији пошто су тамошње власти захтевале специјалну излазну визу. Муслиманима који су желели назад јер им се није допала реформисана Турска, Конзулат према инструкцијама није смео да издаје визе.⁶⁹⁸ Неки су се обраћали за путне трошкове арбанашким представништвима ради усељавања у Арбанију.⁶⁹⁹ Од јануара 1935. емигранти из Југославије почели су да узимају нова презимена на основу новог закона о обавезном породичном имену.⁷⁰⁰ Почетком 30-их година (1932 и 1933) у Краљевину Југославију вратило се 160 муслимана, а

⁶⁹³ Х. Хоџа, *н.д.*, 260.

⁶⁹⁴ Б. Глигоријевић, Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима, *Срби и Албанци у 20. Веку*, 218-219.

⁶⁹⁵ АЈ, 370-9-583, Министарство иностраних послова краљевском посланству Анкара, 1. октобар 1934.

⁶⁹⁶ АЈ, 370-56-490, 25. децембар 1928.

⁶⁹⁷ АЈ, 370-56-491, 495, 20. јануар 1930.

⁶⁹⁸ АЈ, 370-56-142, 457, 484, 487.

⁶⁹⁹ АЈ, 370-9-665, Министарству иностраних послова, 5. децембар 1935.

⁷⁰⁰ Е. Мушовић, Југословенско исељеништво у Турској, 72-73.

38. Враћање из Турске и Албаније у Краљевину Југославију по бановинама

година	1931		1932		1933		1937		1938		1939	
Земље из којих се враћају	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија
Вардарска	83	17	175	48	21	21	79	14	56	17	21	
Зетска							1					

(Статистички годишњак 1931-1939)

39. Враћање исељеника из Турске и Албаније у Краљевину Југославију по вероисповести и народности

Вероисповест и народност	Римокатолици		Православни		Муслимани		Јевреји		Југословени		Албанци	
Земља из које се враћају	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија	Турска	Албанија
1932	82	5	99	32	111	11			205	36	61	12
1933	1		27	14	35	3		2	59	19	2	

(Статистички годишњак 1932-1933)

Почетком тридесетих година из југословенског посланства у Цариграду почеле су стизати вести да је полиција забранила странцима да се баве пословима резервисаним за Турке, па је тако ускраћен дужи боравак великом броју печалбара, који су почели да узимају бугарско држављанство да би опстали. Законом од 1932. Турска је дефинисала шест категорија занимања којима се странци нису више могли бавити (1.300 југословенских држављана, 20.000 грчких и 15.000 италијанских радника). Маја 1933. Министарство је тражило евиденцију радника који су остали без посла, јер је била невољна да прими печалбаре из

⁷⁰¹ Статистички годишњак Краљевине Југославије 1930-1940.

Турске, па је онда рекламирала послове на "персијској железници".⁷⁰² Турцима исељеницима из Краљевине Југославије било је дозвољено да као трговци приликом сеобе у Турску унесу без плаћања царине робе у вредности до 12.000 тур. пап. лира. Примећено је да су Турци вршили злоупотребе тако што нису увозили у Турску робу из своје радње већ су поручивали робу из иностранства, која је долазила преко Солуна у Скопље и потом се враћала у Солун са напоменом да се не прима. На тај начин трговац није плаћао царину у Краљевини а роба је ипак добијала етикету да долази из Југославије па се као таква упућивала у Турску.⁷⁰³

Иако су исељеници насељавали најплодније пределе Турске (Анадолија и Тракија), они су платили данак свом прилагођавању. Требало је адаптирати се новим условима живота и климатским приликама (исељеници Босанци су умирали у великом броју).⁷⁰⁴ У листу "Ла републик" под насловом "Банка која нам је врло потребна" истицало се да је неопходно отворити банку за изградњу станова и смештаја, која би емигрантима уз минимални интерес давала кредите са условима отплате у 20 или 30 годишњих рата. Инсистирало се на томе да су "Турци у току своје историје дали доказ кавалирске трпељивости и примереног поступка према народима који су живели под турском управом".⁷⁰⁵ Емигранти никад нису имали статус неке етничке групе или националности, већ су сматрани Турцима. Узели су нова презимена, нису имали школе нити штампу или културно-просветне клубове преко којих би одржавали везу са својим завичајем. Ипак, они су били груписани у заједничка насеља, чували језик свог краја, организовали своје традиционалне обичаје. Албанци су сачували албанска национална обележја, а бракови су склапани између становника албанског порекла. Југословенски исељеници који су се населили пре рата били су виталан елемент који је успео да заврши школе, па су постали позната имена у турском

⁷⁰² В. Јовановић, *Исељавање*, 87.

⁷⁰³ АЈ, 370-9-847, 9. децембар 1938.

⁷⁰⁴ С. Смлатић, *Исељавање југословенских муслимана у Турску и њихово прилагођавање новој средини, Исељеништво народа и народности Југославије*, 252.

⁷⁰⁵ АЈ, 370-9-749-750, 28. јул 1937.

политичком, јавном и културном животу (три министра у влади Булента Ецевита били су потомци исељеника).⁷⁰⁶

На територији Косова и Метохије на основу пописа из 1931. евидентирано је око пола милиона становника, од чега највећи проценат у делу који је припадао Зетској бановини. Највише њих изјавило је да за свој матерњи језик сматрају албански, а затим српски. Број становника се повећао у односу на 1921. природним прираштајем, али и досељавањем колониста. Број домаћинства се повећао, док је просечна величина породице била у опадању с обзиром на распадање задруга. Била је висока стопа наталитета, али и морталитета одојчади, па је просечна породица бројала више од седам чланова, односно статистички четворо деце. Самим тим Косово и Метохија су се издвајале по младој старосној структури. У односу на социјалну структуру доминирало је пољопривредно становништво, а број жена које су радиле био је низак. Број запослених у трговини, кредитима и саобраћају био је највећи у Косовској Митровици што показује да је Косовска Митровица био развијен градски центар. Највећи проценат запосленог становништва у пољопривреди није значао и највеће приходе, који би се могли остварити у другим занимањима, па није чудило што је културни напредак становништва на Косову и Метохији био успорен. Проценат становништва запослен у индустрији и занатству, трговини, кредитима и саобраћају, јавним службама, слободним занимањима и војсци био је низак и недовољан да покрене процесе друштвене модернизације.

Највећи проценат становништва Косова и Метохије живео је на селу. Муслиманска села била су збијена, за разлику од раширених хришћанских. Села су одавала утисак запуштености, са примитивним кућама, затвореним обичајима и традицијом, на ниском здравственом ступњу, неадекватном исхраном и лошом хигијеном. Постојао је мали број градова и вароши, мада ни то нису били градови у правом смислу те речи, јер су имали четвртину становништва које се бавило пољопривредом. Неки градови, попут Призрена и

⁷⁰⁶Е. Мушовић, Југословенско исељеништво у Турској, 72-73; С. Смлатић, н.д, 254-256; Х. Хоџа, н.д, 261.

Баковице, који су били трговачки центри, почели су да показују знакове опадања, а неки су постајали центри културе и економије као што је то била Косовска Митровица.

Југословенска држава покушавала је да реши национално питање на југу исељавањем муслиманског становништва пре свега у Турску и Албанију. Даване су различите повластице у те сврхе. Турска је имала интереса од овог насељавања јер је хтела да насели своје опустеле крајеве из којих су исељени Курди. Две државе потписале се југословенско-турску конвенцију 1938. о исељавању, међутим то није могло да устали процес исељавања јер није било финансијског споразума, а и преговори су престали због смрти председника Кемала Ататурка и избијања Другог светског рата. Албанци се нису лако сложили са овом конвенцијом, а албанска влада је покренула то питање код међународне заједнице. Албански прваци, нарочито Косовски комитет, радили су на пропаганди против исељавања Албанаца са Косова и Метохије. Ипак, на основу статистичких података број исељених био је двадесетак хиљада у току једне године што је показивало да ова појава није била масовна.

5. ЈУГОСЛАВИЈА, ВЕЛИКЕ СИЛЕ И БАЛКАНСКО ОКРУЖЕЊЕ

5.1. Југословенска држава и великоалбанска идеја

Пројекат "Велика Албанија" био је заснован на националној идеји од краја 19. века да би сви Албанци требало да живе у једној држави, чиме се реметила политичка, економска, конфесионална и демографска структура југозападнoг Балкана. Албанија је била политички и геостратегијски циљ пре кога су се остваривале амбиције великих сила, прво Аустро Угарске, затим Италије и Немачке.⁷⁰⁷

Приликом решавања "Источног питања" међу Албанцима пробудила се национална мисао о решавању албанског питања путем "Лиге за одбрану права арбанашког народа" установљене у Призрену 10. јуна 1878. Програм ове Лиге настао је уз сарадњу албанских интелектуалаца и турских политичара, а подразумевао је: 1. да се од свих простора на којима живе Албанци у балканском делу Турске створи јединствени албански вилајет, 2. да администрација у таквом вилајету буде поверена Албанцима, 3. да се настава у школама и поступак у судовима воде на албанском језику, 4. да регрути обављају војне дужности на дотичној територији и 5. да локални буџетски извори буду већином намењени потребама таквог вилајета.⁷⁰⁸ Вилајет је требало да обухвата територију Скадарског, Јањинског, Битољског и Косовског, па и Солунског вилајета.⁷⁰⁹ Иако угушена од стране Порте, јер је постала претња државном интегритету Турске, Лига је трајно назначила главне правце борбе за територијалну и етничку Албанију.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, 1.

⁷⁰⁸ S. Skendi, *The Albanian nacional awakeing 1878-1912*, New Jersey 1967, 88; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1980; Ј. Хаџи – Васиљевић, *Албанска лига – арнаутска конгра*, Београд 1909; М. Војводић, Берлински конгрес и Призренска лига, *Историјски гласник*, 1-2, Београд 1989, 1-21; Џ. Белегу, Прва призренска лига, Тирана 1939, АС, БИА, III, ф. 129.

⁷⁰⁹ На овим просторима живело је нешто мање од 44% Албанаца, док су остало становништво били Срби, Црногорци, Македонци, Турци, Грци, Власи, Роми, Јермени и други (Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, 21)

⁷¹⁰ Д. Богдановић, *н.д.*, 181.

Порта је сломила и Другу албанску лигу, створену 1899. у Пећи (Мула Зека Бумбер)⁷¹¹, која је пратила захтеве Призренске лиге, али је постојала разлика јер се у међувремену идеја о територијалној и етничкој визији Албаније чвршће унела у стратегијске визије великих сила, а такође се одустало од Солунског вилајета.⁷¹² Остваривање великоалбанске идеје у каснијим годинама било је подстакнуто младотурском револуцијом и анексионом кризом 1908. На територији Албаније Беч се борио за престиж против Италије, којој се Албанија појавила од 1878. као компензација за аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Дипломатски кругови Енглеске сматрали су да би питање Албаније требало да послужи у обуздавању прекомерних аустроугарских амбиција и против инвазије руског панславизма.⁷¹³

Стварањем Албаније са Исмаил Кемалом⁷¹⁴ на челу (28. новембар 1912), идеја стварања Велике Албаније ширила се уз подршку Аустро Угарске (после 30. маја 1913. Уговором о миру са балканским државама, Турска је изгубила сва права на територије западно од линије Енос – Мидија).⁷¹⁵ Албанска влада Исмаил Кемала упутила је Лондонској конференцији почетком 1913. Меморандум у коме се истицала жеља за територијама које су одговарале максималној варијанти територијалног програма албанског покрета (Пећ, Митровица, Приштина, Скопље и Тетово са околином).⁷¹⁶ Граница Црне Горе и Србије са Албанијом била је резултат компромиса аустроугарских и руских дипломата, она је ишла од Јадранске обале реком Бојаном, обухватајући део Скадарског језера, с тим да су Плав, Гусиње, Пећ, Дечани и Ђаковица припали Црној Гори, а Призрен, Дебар и Охрид Србији. Створена је аутономна, независна и наследна кнежевина Албанија

⁷¹¹ Мула хаци Зека (1832-1902), био је један од оснивача Пећке лиге и један од бораца за формирање Велике Албаније. Први модеран млин на Косову и Метохији чија је опрема увезена из Аустроугарске био је у његовом власништву.

⁷¹² Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 44-45.

⁷¹³ Ђ. Борозан, *Великоалбанско питање*, 6-7.

⁷¹⁴ Исмаил Кемал (1844-1919), политичар из Валоне, државни функционер у Османском царству, имао најважнију улогу у декларисању независности Албаније и вођењу Привремене владе Албаније. После доласка Есад паше на власт, Кемал је живео у Паризу где је написао своју аутобиографију, објављену након његове смрти.

⁷¹⁵ Ж. Аврамовски, Границе Краљевине СХС са Албанијом, *Историја 20. века*, 1-2, Београд 1992, 39.

⁷¹⁶ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 58.

а на челу је био владар Вилхем Вид насупрот непризнатој влади Исмаила Кемала у Валони.⁷¹⁷

Током друге половине 1913. и почетком 1914. на граничној линији Србије и Албаније била је права анархија. Након Првог Балканског рата албански устанак је међу избеглим албанским становништвом са Косова и Метохије у Албанију показао спремност за борбу да се Албанији прикључе делови Косова, Метохије, западне Македоније и делова Црне Горе. Организатори су били Хасан Приштина⁷¹⁸, Иса Бољетини⁷¹⁹, Бајрам Џури⁷²⁰. Накратко је октобра 1913. била заузета Ђаковица.⁷²¹ И поред тога што су се повукли, влада Исмаила Кемала је поручила да би требало имати у виду да је "Косово било и да ће остати албанско".⁷²²

У Првом светском рату Аустро-Угарска је хтела да искористи Албанце за отварање другог фронта у Србији, користећи великоалбанску жељу за придобијањем Косова.⁷²³ Протежирање планова за стварање Велике Албаније преузео је Комитет за одбрану Косова, формиран 1912. на челу са Хасан Приштиним, Исом Бољетинцем, Бајрамом Џуријем уз аустроугарску подршку. Уласком Турске у рат у новембру 1914, поново је иницирано освајање Косова, а

⁷¹⁷ М. Војводић, Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912-1913, *Историјски часопис*, XXXVI, Београд 1989, 149-161.

⁷¹⁸ Хасан бег Вучитрнац Приштина (1873-1933), потицао је из терзијске породице из Вучитрна, која је након лифериције турској војсци постала беговска породица. Школовао се у Солуну и Цариграду (гимназија и филозофија). Трипут је био биран за посланика Косова у турском парламенту 1908-1912. Био је истакнути Албанац, велепоседник, политичар, ожењен Јеврејком. Био је министар у влади принца Вида, а затим је радио за Италију. Ликвидиран је у Солуну 14. августа 1933 од стране Зогуових агената (П. Целетовић, *Качаци Косова и Метохије*, 161-164) Приликом истраге атентатор је навео да је убио Приштину, јер га је овај наговарао да убије Зогуа и нудио му новац за то (*Правда*, Београд 16. август 1933) Албански агенти су према писању листа Политика покушавали да оптуже Југославију за ово дело (*Политика*, 19. август 1933; Југословенска пошта, Сарајево, 17. август 1933).

⁷¹⁹ Иса Бољетини (1864-1916), рођен у Бољетину, у близини Косовске Митровице. Био је члан Призренске лиге, учесник Балканских ратова и Првог светског рата. Убијен 1916. у Подгорици.

⁷²⁰ Бајрам Џури (1862-1925), рођен у Великој Круши, Ораховац, био је жандармеријски пуковник у Приштини и Призрену, један од вођа Косовског комитета.

⁷²¹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до 1915. године*, Врање 1988, 33-38.

⁷²² Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, 19.

⁷²³ Више о аустроугарској политици према Албанији: А. Митровић, Албанци у политици Аустро Угарске према Србији 1914-1918, *Срби и Албанци у 20. веку*, 79-104.

Хасан Приштина организовао је у фебруару 1915. упад на српску територију, због чега је српска влада морала да обрати већу пажњу на своје пограничне делове.⁷²⁴

Током рата дошло је до аустроугарско - бугарских неслагања око територије Косова и Метохије због међусобних претензија. Линијом разграничења Бугарској су припали Призрен, Приштина, Урошевац, Гњилане и Качаник, а Аустро-Угарској Пећ, Ђаковица, Косовска Митровица и Вучитрн, док се албанске границе нису мењале.⁷²⁵ У међувремену је Италија почела да се интензивније меша у великоалбанске планове, јер је италијански генерал Фераро у Ђирокастру прогласио уједињење независне Албаније под протекторатом Италије. Због све очигледније аустроугарске пропасти и јачања италијанског утицаја, албански прваци су се окренули Италији као новом гаранту остварења великоалбанских тежњи. Италија је помогла формирање Комитета за ослобођење Косова у новембру 1918, који је био преименован у Косовски комитет и са промовисањем великоалбанских идеја започело се на дан албанске независности, 28. новембра 1918. у Скадру.⁷²⁶ Председник је био Хоџа Кадриу, а на челу су били Хасан Приштина, Бајрам Цури, Саљи Маљица и Сотир Пеци.⁷²⁷ Циљеви Комитета били су одлучна борба и одбрана територијалне целокупности земље, обнова албанске Призренске лиге, као и ослобађање Косова и других албанских крајева од стране окупатора. Овај Комитет био је веома значајан у свим политичким питањима, као и у односима Албаније, Југославије и Италије.⁷²⁸

На крају рата, уз помоћ Италије, нова албанска влада Турхан паше Перметија⁷²⁹ тражила је на Париској конференцији 1919. да у састав будуће Албаније уђу источни делови Црне Горе, подручја косовскометохијских и македонских градова Пећи, Косовске Митровице, Приштине, Гњилана, Урошевца,

⁷²⁴ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 67.

⁷²⁵ А. Митровић, *Продор на Балкан*, Београд 1981, 61-131.

⁷²⁶ Г. Антонић, Косовски комитет и Краљевина СХС у светлу југословенских извора 1918-1920, *Историја 20. Века*, 1/2006, 30.

⁷²⁷ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 75. Сотир Пеци (1873-1932) био је албански политичар, наставник и математичар. Он је 1906. издавао први албански језички часопис у Бостону, у Америци. Он је био 1920. Министар образовања у Албанији. Написао је серију књига о физици, математици и граматичи. Након доласка Ахмед бег Зогуа на власт, отишао је у Италију, био је осуђен на смрт, али је Зогуовом амнестијом то било повучено. Умро је у Флорини у Грчкој.

⁷²⁸ Г. Антонић, *н.д.*, 30.

⁷²⁹ Турхан паша Пермети (1839-1927) албански политичар у Отоманском царству а затим председник владе у Албанији 1914, затим 1918-1920. Умро је 1927. у Француској.

Качаника, Скопља, Тетова, Гостивара, Кичева и Дебра, области јужно од Охридског и Преспанског језера до грчке планине Грамос тако да се гранична путања завршавала у заливу ПреВЕЗА, чиме је опет била истакнута великоалбанска идеја.⁷³⁰

На Мировној конференцији у Паризу молбу великим силама упутио је и Хасан Приштина, један од вођа Косовског комитета и главна личност у делатности против југословенске државе. Тражено је повлачење југословенске војске са територије Косова коју би замениле енглеско-америчке трупе, па би се онда спровео плебисцит о статусу Косова који би довео до његовог припајања Албанији.⁷³¹ Крајем јуна 1919. Приштина је био у Драчу и добио је од генерала Пјаћентинија подршку италијанске војске за напад албанских чета ради протеривања Срба из подручја десно од Дрима па до крајњих граница Македоније. Такође, Приштина је боравио и код Д' Анунција у окупираној Ријеци.⁷³²

Косовски комитет је пропагирао идеју Велике Албаније у Дреничком, Источком и Пећком срезу. Бајрам Цури је у својим одметничким акцијама уверавао Албанце на Косову и Метохији да ће се ускоро остварити идеја стварања Велике Албаније. Поред акција на простору Косова и Метохије, Комитет је сарађивао са ВМРО-овим десним крилом Македенствујућих, па је Александар Протогеров у Албанији 1920. у име ВМРО потписао протокол са руководством Косовског Комитета, о организацији качачких и комитских чета из база у јужној Албанији.⁷³³ Ахмед бег Зогу, поглавар Мата и владар Албаније, желео је у сарадњи са Србијом да ликвидира Косовски комитет али то није било једноставно. Активности Комитета су се наставиле, а нову подршку добили су када је Фан Ноли дошао на власт и када је Хасан Приштина ушао у његову владу. Након смењивања Нолија и доласка Зогуа на власт у Албанији, настављена је активност у корист великоалбанске идеје,⁷³⁴ иако је Зогу настојао да контролише

⁷³⁰ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 80.

⁷³¹ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, књ. 1, 632-633

⁷³² А. Митровић, *Југославија, албанско питање и Италија 1919-1939, Срби и Албанци у 20. веку*, 242.

⁷³³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 92.

⁷³⁴ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 90.

рад Косовског Комитета у Албанији плашећи се да би таква организација могла бити искоришћена против његовог режима.⁷³⁵

Обилазећи косовске интернате у Куксу, Бујану и Кољецају, у подручјима дуж југословенско-албанске границе, чланови Косовског комитета су подсећали становништво да не забораве "поробљено Косово".⁷³⁶ Штампали су своје памфлете и брошуре уз помоћ италијанских издавача. Албански професор и члан Косовског комитета Мехмед Вокши је у Риму издао је на албанском језику брошуру "Арбанија и Арбанаси 42 века борбе – један језик и једна отаџбина" 1930. године, а почетком 1931. на италијанском *Tutt al'Albania di tutti gli Albanesi* ("Цела Арбанија свих Арнаута"), у којој су биле заступљене идеје Косовског комитета. Према његовој визији границе Албаније ишле су од Јадранске обале из залива Шпице, на северу од Бара, следећи правац североистока, Скадарско језеро, Трговишка брда, Скадар, Хоти, Груду, Гусиње, Плав и Пећ, цела висока раница на северу од Митровице, све до Куршумлије и Прокупља, на југ до Куманова следећи линију- Скопље, Битољ, Касторија и Превеза на Јадрану.⁷³⁷

Албански конзулати у Скопљу и Призрену имали су велику улогу у ширењу албанске пропаганде. Конзулат у Скопљу имао је карту на којој су била назначена места која је требало да припадну Албанији, односно од Пећи на исток правцем Подујева, Врања, реком Пчињом и Вардаром до грчке границе. Албански посланик у Београду 1932. уложио је жалбу југословенској влади да тајна полиција шпијунира албански конзулат у Скопљу и отежава нормалан рад.⁷³⁸

Чланови Косовског комитета и албански прваци одржавали су састанке у циљу организовања своје структуре и финансирања. Команда Треће армијске области извештавала је да је 26. јуна 1932. била одржана седница Косовског Комитета у селу Дроћу (Каваја и Тирана), на којој су учествовали Абдурахман Кроси, Реџеп Јема, председник општине у Тирани, Мухарем Барјактар⁷³⁹, Сали

⁷³⁵ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 2, бр. 8, јул 1934.

⁷³⁶ ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 2, Извештаји за јул, август и септембар 1931.

⁷³⁷ ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 2, Генералштаб обавештајно одељење.

⁷³⁸ *Британци*, књ.2, 92.

⁷³⁹ Мухарем Барјактар (1896-1989) био је албански првак у северној Албанији, подржавао је у почетку Ахмед бег Зогуа а затим пошто је сарађивао са британском обавештајном службом,

Хоџа Вучитрнаџ, Наки бег Старова, Јусуф Ефенди Бешир и један Италијан. Председник је био Сали Хоџа, Зогуов повереник, а подпредседник Мухарем Барјактар.⁷⁴⁰ На први дан Бајрама 1933. одржане су проповеди у скадарским џамијама, у којима су хоџе апеловале на муслимане да својим прилозима у новцу или натури помогну емигранте са Косова. Сакупљао се новац на улици у корист емиграната из Југославије.⁷⁴¹

За Косовски комитет је војни изасланик у Албанији у марту 1934. констатовао да је једва постојао ("безопасан је али не и безначајан")⁷⁴², јер се за његовог шефа помињала нека друга личност (Шаћир Цур, Ахмед бег, Ћерим бег, Фериз Салковић), а генерал Париани је у то време помињао Мехмед Алију, који је према извештају Главног ђенералштаба био "неписмени обичан сељак".⁷⁴³ Међутим, учестали упади одметничких група из Албаније половином 1934. на подручја Ђаковичког, Пећког и Шарпланинског среза потврдили су основаност да албанска пропаганда захвата ове крајеве и прети да се прошири на пограничне срезове. Салих Рамадан, државни имам у белоцркванској општини, често пута је посећивао Ђаковицу и Пећ из тих разлога.⁷⁴⁴ Мехмед Алија, барјактар из села Вљоне у Албанији одмах после састанка са Сали Спахијом и његовим братом Рашид Спахијом у Кукусу отишао је и сам у Тирану и тамо се састао са италијанским војним изаслаником.⁷⁴⁵ Запажала се и појачана активност емиграната из Албаније чији је рад контролисао југословенски повереник Гани бег Криезиу⁷⁴⁶, па је било неопходно ставити под чвршћу контролу албанске

напустио је Албанију и прешао у Југославију. Био је учесник Другог светског рата, члан Бали Комбетара. Умро је у Бриселу.

⁷⁴⁰ ВА, п. 17, к. 27, бр.47/1, 5.август 1932. Мехмед Барјактар био је пре рата сиромашан али се ступањем у аустријску обавештајну службу обогатио, а од 1928. добио је плату од Италије. Покушао је да побегне у Италију али му то није успело па се пребацио у Југославију (ВА, п. 17, к.95 а, ф. 2, бр. 1. 1934)

⁷⁴¹ ВА, п. 17, к. 95 г, ф.2, Извештај о комитетима македонском, Косовском и Хрватском за месец јануар 1934. Војни изасланик у Албанији, 13. фебруар 1934.

⁷⁴² ВА, п. 17, к. 95 г, ф.2, Извештај о комитетима македонском, Косовском и Хрватском за месец јануар 1934. Војни изасланик у Албанији, 13. фебруар 1934.

⁷⁴³ ВА, п. 17, к. 95 г, 7, ф. 2, л. 1, Главни ђенералштаб Војном изасланику у Албанији за март 1934.

⁷⁴⁴ АЈ, Министарство правде, 1. август 1933

⁷⁴⁵ ВА, п. 17, к. 95 г, ф.2, Извештај о комитетима македонском, Косовском и Хрватском за месец јануар 1934. Војни изасланик у Албанији, 13. Фебруар 1934.

⁷⁴⁶ Гани бег Криезиу (1900-1952), рођен у Ђаковици, у веома утицајној породици. Био је брат Цена бега, албанског политичара и дипломате који јесарађивао са Србијом. Завршио је војну академију у Сарајеву, био је у југословенској војсци раних двадесетих година 20. века. Против Ахмед Зогуа

емигранте.⁷⁴⁷ Гани бег Криезиу сматран је "за државу у држави". Зулфи Малић је био "сумњив и требало га је уклонити са границе". Око 50 албанских емиграната, који су били настањени у Ђаковици прешли су у Албанију, где су били лишени слободе и спроведени у Кукс.⁷⁴⁸ Међу албанским војним бегунцима и политичким емигрантима водила се акција за повратак у Албанију, а међу њима је лансирана веста да ће им кривице бити опроштене.⁷⁴⁹

Од августа 1934. учестали су извештаји да је главни канал Комитета из Ђаковичког среза, једним делом Источког, захватао део Дреничког, преко Жабарске општине у којој је имао подршку од председника општине Шабана Реџе. Одавде су се пребацивали у Косовску Митровицу код присталица Ферат бег Драге⁷⁵⁰. Из Митровице је канал ишао на Шаљу, Вучитрн, Приштину, Урошевац, Качаник, Скопље-арбанашки конзулат. Након смрти Хасана Приштине 1933, Комитетом је управљао Ахмед бег Зогу који је издавао инструкције преко капетана Бећира Реџе југословенског одметника из села Крњине, у Источком срезу. Глава је био Ферат бег Драга са седиштем у Косовској Митровици где је био образован ужи одбор кога су сачињавали Џафер Дева⁷⁵¹, Шабан Мустафа⁷⁵² и Мустафа Алијевић из Митровице. Ослањао се на народног посланика Раду

окренуо се након убиства Цене бега 1927.у Прагу. Сарађивао је са британском обавештајном службом. Био је значајна личност и у Другом светском рату. Умро је 1952.

⁷⁴⁷ВА, п.17, к.95 г, ф. 2, бр.6, Извештај војног изасланика, 8. јул 1934.

⁷⁴⁸ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр.16, 4.март 1938.

⁷⁴⁹ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр.17, 1938.

⁷⁵⁰Ферат бег Драга (1873-1944), рођен је у селу Драга (у општини Тутин) у породици Пепић. У Краљевини СХС истиче се као један од оснивача Џемијета. Имао је велики утицај у народу, а акценат стављао на просветну и верску аутономију муслимана. Након забране Џемијета, Ферат бег Драга остаје значајна политичка и национална фигура. Умро је у Ђаковици.

⁷⁵¹Џафер Дева био је богати трговац и земљопоседник, школован у Истанбулу и Бечу, власник стругаре у Косовској Митровици. У документима БИА сматра се да је он био оснивач албанског друштва Мерхамет које је било повезано са Немачким АБВЕР-ом, а рад са Немцима повезују и са његовом женом која је била Немаца. Често је путовао за Београд и састајао се са људима из немачког посланства. Из фирме Круп је добио лимузину, и често се возио по Косову и Метохији, носећи фотоапарат. Уз помоћ Џафера Деве на Косову и Метохији била је створена организација Културбунд крајем 1938. под руководством Ернеста Дармута (АС, БИА, III, ф.137, Преглед података о непријатељским организацијама и лицима на подручју Косова и Метохије у периоду 1930-1945, 1-6)

⁷⁵²Шабан Мустафа је био бивши џемијетски народни посланик и први кмет у митровачкој општини. Он и кметови Мустафа Тахир и Мустафа Џабир после погибије краља нису хтели да носе флор говорећи да се то код њих не носи (ВА, п. 17, к.95 а, ф. 2, бр.1. 1934).

Брушлију и уклањао је сваког чиновника који би се организацији учинио сумњив, на пример Миодрага Станојевића у срезу Неродимском.⁷⁵³

Косовски комитет је од 1936. почео да активније делује. Централни Прес биро извештавао је да су југословенске власти настојале да што већи број Албанаца са југословенске територије пређе у Албанију сматрајући да је то у југословенском интересу. Албанци су их примали и "настањивали где су хтели", а тиме је руководила Дирекција за аграрну реформу, на челу са Салијем Вучитрнцем, који је постао нека врста шефа албанске емиграције у Албанији. На тај начин било је "веома лако да се обнови Косовски комитет".⁷⁵⁴ Војни изасланик Краљевине Југославије јављао је да је Италија захтевала да Комитет почне што пре са акцијом, као и да је тајно изабрано руководство Комитета премештено из Тиране у Валону. Зогуовом повернику Салију Вучитрнцу била је поверена дужност председника Комитета.⁷⁵⁵ Такође, Ферат бег Драга је преко својих агената одржавао везу са Мурат Бегом из Пећи који је након бекства у Албанију постао један од функционера Косовског комитета, па су организовани тајни судови који су представљали локалне бирое за обавештајну службу преко којих су се одржавале везе са Албанијом, то су били Бећир Мифтар из Понешевца, Али Алија из Ризнића, Садик Азири и Аслан Бајрами из Вокше, Ариф Хоџа из Морине, Авдул Хоџа из Батуша, Ахмет Сулејман и Нек Аслан из Поношевца и Маљ Бајрам из Шишмана.⁷⁵⁶

Преко верских школа, сибџан мектеба, такође су се шириле поруке да ће се Албанија "уз италијанску помоћ проширити до Качаника".⁷⁵⁷ Крајем 1937. распис Министарства унутрашњих послова Албаније достављен је школама северне и средње Албаније у коме се напомиње да су "границе Албаније до Приштине, Скопља, Битоља и Охрида".⁷⁵⁸

Запажену улогу у организовању великоалбанске пропаганде на подручју Ђаковичког среза имали су Бећир Мифтар и Али Аџија, председници

⁷⁵³ ВА, п. 17, к. 95а, ф.2, бр.1.

⁷⁵⁴ АЈ, 38-726-902, О акцији Косовског комитета, Тирана, 21. март 1936.

⁷⁵⁵ ВА, п. 17, к. 27, бр. 40/3, 29. фебруар 1936.

⁷⁵⁶ ВА, п. 17, к. 94, ф. 3, бр. 1

⁷⁵⁷ ВА, п.17, к. 94, ф. 3, бр. 1, 26. јануар 1937.

⁷⁵⁸ ВА, п. 17, к. 24, бр. 6/1, рег. 111, 112 и 113, Извештај за новембар и децембар 1937.

поношевачке и ризнићке општине, Ђаковички имам Афиз Гута и албански емигрант у Призрену Кадри Мемет, који је тражио да се премести одатле.⁷⁵⁹ У Ђаковичком срезу било је око 600 пушака и потребна муниција, а оружје се дотурало из Дреничког, Косовскомитровачког, Подримског и Качаничког среза. У Шарпланинском срезу је такође арнаутски живаљ био нарочито активан, у општини Дамњанској, на челу са Нима Али Хоџом, и у Журској општини на челу са Максут Касумом.⁷⁶⁰

Како је извештавао командир градске полицијске страже у Пећи Министарство правде, Асим и Сефедин Махмудбеговић из Пећи и Сулејман и Гани-бег Црноглавић из Ђаковице организовали су у Ђаковичком, Пећком и Источком срезу организацију на челу са Муј Мемадом из Истинића. Ова организација имала је задатак да убија све виђеније националне раднике из Метохије који су били Срби, да убија све Арнауते који су помагали Србима, да руше државне објекте и да шире пропаганду да ће Метохија и Косово у скорије време припасти Албанији.⁷⁶¹ Према извештају Главног ђенералштаба у априлу 1938. у Кукс је дошао батаљон арбанашке војске ради припреме за улазак у Призрен.⁷⁶²

Након Михенске кризе у септембру 1938. великоалбански поблем постао је поново актуелан. Командант Треће армијске области Милан Јечменић писао је тим поводом Главном генералштабу да је "арнаутски живаљ подигао главу а албанска иредента појачала своју пропаганду ширећи гласове да ће се Метохија и крајеви насељени Арнаутима вратити Албанији".⁷⁶³ Командант албанских граничних трупа пуковник Али Топали 1938. покушавао је да обнови Косовски комитет, растуране су албанске књиге, брошуре, летци и значке пазарним данима са сликом албанског краљевског пара пре свега у Ђаковичком и Призренском срезу.⁷⁶⁴ Албански "курири" под видом ситне трговине на пијачним данима преносили су поруке и савете из Албаније који су били подељени регионално - за

⁷⁵⁹ВА, п. 17, к. 94, ф. 3, бр.1, 26.јануар 1937.

⁷⁶⁰ВА, п. 17, к. 94, ф. 3, бр. 1

⁷⁶¹АЈ, Министарство правде, Градско поглаварство града Пећи, Градска полицијска стража, 4.октобар 1937.

⁷⁶²ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, бр.16, 22.март 1938.

⁷⁶³Ж. Аврамовски, Прилог питању..., 126.

⁷⁶⁴ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, бр. 16, 1938.

бивши Новопазарски санџак главни повереник био је Акиф из Новог Пазара, пореклом из Ђаковице, за Косово и Дреницу бив. председник из Седлара Бануш који је побегао у Албанију, за Подриму (Ораховац и околину) главни повереник био је Бејзад Дургутовић, трговац из Ораховца, чији је брат био виши официр у Албанији, а у том послу Дургутовићу је помагао и одржавао везу са Дреницом и Косовом, Мурат Барјактар, председник Острозубске општине у Подримском срезу, који је одржавао везу са Подгорским и Урошевачким срезом, преко председника општине у Штимљу. Поруке и подстицања долазила су у народу најчешће од стране оца и шехлера, преко дервиша којих је у Призрену, Ораховцу, Ђаковиси и Пећи било много, уз подршку албанске млађе арнаутске генерације.

Такође, Албанија је помагала ове акције оружјем, које је ишло у два правца – граница Призрен, Сува Река и Урошевац и други правац граница Ђаковица, Ораховац, Дреница, Приштина, што је показивало да су рачунали на Арнауте у југословенској земљи дуж границе. Главни депо за пребацивање оружја био је у близини албанске границе у Тропоји одакле се пребацивало оружје у Бтушу и Моришу у Ђаковичком срезу. Код барјактара у Влахњи у Албанији налазио се депо за пребацивање оружја за срезове Хас, Подримски и Подгорски. Оно што је најинтересантније, напомиње сенатор Андра Кујунџић, то је да су сви агитатори најагилније присталице сваке владе и њене партије.⁷⁶⁵ Да је вест о прикривању оружја тачна, показали су резултати претреса Арнаута код границе, па је у Гњиланском срезу предато преко две хиљаде пушака и више бомби, а у Неродимском осамсто пушака и бомби. У осталим срезовима који су у непосредној близини албанске границе ово прикупљање и предаја оружја ишло је доста спорије јер су начелници и жандармерија, према речима сенатора Кујунџића, доста "лабаво поступали" као што је био случај у Подримском и Подгорском срезу, а "муслимански посланици су народ и председнике општина куражили да оружје прикривају, а предају властима само оно неупотребљиво", јер се из Албаније поручивало Арнаутима да "чувају пушке по цену живота јер ће им ускоро требати". Ово су међу Арнаутима, према извештају Кујунџића, преносили

⁷⁶⁵ АЈ, 37- 53-54, 19. фебруар 1938.

народни посланици Мустафа Дургутовић, Шериф Воца и Бећа из Суве Реке, а као и председници општина у Подримском срезу.⁷⁶⁶

Арбанаси на Косову и Метохији узели су за симбол својих организација арбанашку заставу на којој је било исписано "Живела Краљевина Албанија", а те заставе су се чувале по кућама виђенијих Албанаца и износиле само када су били одржавани скупови.⁷⁶⁷ Растурани су албански буквари у Шарпланинском срезу, а у децембру 1938. пренето је 130 брошева из Пишкопеје и Кукса.⁷⁶⁸ Биле су учестале посете албанских држављана рођацима у Ђаковици и Призрену, углавном учитеља, што је имало за последицу ширење вести да ће се границе Албаније проширити.⁷⁶⁹ У Корчи су избиле демонстрације у којима су учесници тражили прикључење Косова и Чамерије Албанији. О Косову и Чамерији писало се као о "неослобођеним албанским провинцијама".⁷⁷⁰ У Јужној Србији је раширена вест да се Арнаути спремају за устанак којим би извршили "покољ српског живља, а нарочито насељеника".⁷⁷¹ Пред крај 1938. од стране вођа косовске емиграције били су припремани протестни митинзи на којима би се тражила интервенција албанске владе и великих сила код југословенске владе ради давања мањинских права Албанцима у Југославији. Албанска влада није желела да учествује у овоме јер је страховала да Италија у случају избијања ратног сукоба у Европи не искористи прилику за напад на Албанију, али након што је криза прошла наставила је са агитацијом у југословенским областима насељеним Албанцима.⁷⁷²

Почетком 1939. гласови о нередима били су све ређи јер се мање говорило о исељавању у Турску, а и због сугерисања италијанске владе да би то покварило албанско-југословенске односе.⁷⁷³ Међутим, са великоалбанском пропагандом и припремама се наставило. У јануару 1939. примећено је да Арнаути на Косову и

⁷⁶⁶ АЈ, 37-53-56-58, 21. мај 1938.

⁷⁶⁷ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр.16, Главни ђенералштаб, 24.октобар 1938.

⁷⁶⁸ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр.16, 26. децембар 1938.

⁷⁶⁹ ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, бр.16, Главни ђенералштаб, 27.август 1938.

⁷⁷⁰ ВА, п. 17, к. 76, ф. 2, бр.17 и 28.

⁷⁷¹ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, бр.16, 1938.

⁷⁷² Ж. Аврамовски, Прилог..., 128.

⁷⁷³ Ж. Аврамовски, Прилог..., 129.

Метохији имају "известан број албанских застава".⁷⁷⁴ Решад Дида, резервни потпоручник и трговац из Кукуса обављао је обавештајну службу у Призрену, био је закупац поште Призрен-Кукус и веома често је ишао у Призрен, и преко њега је била обављана пропагандна активност. Примао је инструкције у кутијама албанских цигарета а одговоре враћао у кутијама југословенских цигарета.⁷⁷⁵ Почетком 1939. албанске војне власти преносиле су већу количину оружја и муниције у поједина места северне Албаније. Од 15-30. јануара 1939. донето је у село Шиштевац у Албанији око 200 италијанских карабина, а у Тропоју око 100. Ово оружје требало је да се постепено пребацује у Југославију и подели арбанашком живљу, чиме се бавио Дем Ћецај Идрис из села Ћоца, у Ћаковичком срезу.⁷⁷⁶

Крајем фебруара 1939. било је забележено прво јавно растурање великоалбанске мапе Албаније са деловима који су улазили у југословенску и грчку територију. МУП је забранио ово али се и даље продавала по цени од 0.50 франака по комаду. Званична реаговања са југословенске и грчке стране била су изостала и то је охрабрило сепаратистички покрет. Војни изасланик у Тирани је сматрао да је мапа "Албанија-права, истинита"⁷⁷⁷ била искључиво дело арбанашке владе, која је одобравала све великоалбанске манифестације косовске емиграције а од краја 1938. настојала да везивање албанског народа за Италију оправда ширењем албанских граница на рачун Југославије и Грчке.⁷⁷⁸

На дан уласка италијанских трупа у Тирану било је покренуто питање Косова и Метохије. Исмет бег Криезиу, брат Гани бега Црноглавића из Ћаковице, покренуо је то питање, као и Авни Гиљани који је то питање поставио Мусолинију за време боравка албанске владине делегације у Риму ради предаје албанске круне италијанском краљу средином априла 1939⁷⁷⁹, на шта Ћано и Мусолини нису дали никакав конкретан одговор. Ускоро је то покушао и бивши албански посланик у Београду Тахир Штила у разговору са грофом Ћаном, али су

⁷⁷⁴ ВА, п. 17, к. 31, бр.43/1-1, 5. јануар 1939.

⁷⁷⁵ ВА, п. 17, к. 31, бр.47/1-1, 10. јануар 1939.101

⁷⁷⁶ ВА, п. 17, к. 31, бр. 30/2-1, 18. април 1939, к. 31, 30/2-2, 18. март 1939.

⁷⁷⁷ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 30

⁷⁷⁸ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 30, фебруар 1939.

⁷⁷⁹ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 30, фебруар 1939.

и ту изостали конкретни одговори.⁷⁸⁰ Италијанска политика била је таква јер је предстојала посета Цинцар Марковића Италији, а гроф Ђано је у свом дневнику написао отворено да би требало прво "успавати Југословене" а касније се "позабавити" Косовом, чиме ће се одржавати "живим један иредентистички проблем на Балкану", привући пажњу Албанаца и представљати "нож уперен у кичму Југославије".⁷⁸¹

Већ у току маја месеца Италија је предузела активности да спречи југословенски утицај у северној Албанији, па је ранији посланик у Тирани, Јакомони позвао око 200 главара из дебарског краја и обећао им отварање школа, изградњу путева, исушивање мочвара итд. Даване су дозволе за ношење оружја и новчана помоћ.⁷⁸² Током маја и јуна 1939. било је активније деловање албанске емиграције у циљу прикључења Косова и Чамерије Албанији. Био је интензиван малогранични промет углавном на штету Југославије, јер се на тај начин брже ширила пропаганда из Албаније. Тахир Заими⁷⁸³ и Бећир Маљоку⁷⁸⁴ су преко својих повереника, богатих трговаца из Ђаковице Хасана Реме и Халима Спахе ширили вести о Албанији.⁷⁸⁵

Ферат бег Драга радио је на обнављању Џемијета, а у Београду је била појачана активност студентске организације "Беса" која је ширила идеје сепаратизма још од свог оснивања 1935. Главни организатор Сермет Џацули, секретар албанског посланства у Београду касније 1937. конзул у Скопљу, имао је увид у деловање ове организације. Почетком јуна 1939. финансирање "Бесе" преузело је италијанско посланство у Београду (давало је месечну потпору у износу од 1000 динара).⁷⁸⁶ Најактивнији чланови "Бесе" били су Шаип Мустафа и Ибрахим Љутвић.⁷⁸⁷ Појачана је била пропаганда католичког свештенства на

⁷⁸⁰ Ж. Аврамовски, Прилог..., 132-133.

⁷⁸¹ *Дневник грофа Ђана*, Загреб 1948, 69.

⁷⁸² АЈ, 4, 1-2/39, Билтен одељења за државну заштиту у МУП – у, 13.

⁷⁸³ Тахир Заими био је префект Кукса у Албанији. У Другом светском рату један од водећих личности Треће призренске лиге.

⁷⁸⁴ Бећир Маљоку, чиновник из Ђаковице, био је од окупације Албаније један од најутицајнијих агената италијанске обавештајне службе за подручје Метохије. Био је у руководству Друге Призренске лиге, а након рата прешао у Италију.

⁷⁸⁵ Ж. Аврамовски, Прилог..., 136.

⁷⁸⁶ В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 1, 188; ВА, п.17, к. 518, ф. 6, бр.7, Главни ђенералштаб Команда Треће армијске области, 11. октобар 1939

⁷⁸⁷ П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, Београд 1998, 147.

подручју Таковичког среза. Дон Деда је уз помоћ председника воговске општине, Пашка Пренка, ширио агитацију о лошем положају Албанаца.⁷⁸⁸

У међувремену, Албанија је постајала италијанска корпоративна држава, била је основана Фашистичка партија Албаније, а показано је интересовање за повезивањем Македонског и Косовског Комитета у циљу припајања Косова и Метохије Албанији и формирања аутономне Македоније. Главни организатор косовске емиграције Сали Вучитрнац је одбио сарадњу са групама ВМРО на територији Јужне Србије, па је зато био интерниран у Италију.⁷⁸⁹ Ферат бег Драга је желео да себе промовише у оваквој ситуацији. Арнаути Косова и Метохије сматрали су Ферат бег Драгу за "њиховог Хенлајна".⁷⁹⁰ Одржавао је везе са Ахмед бег Зогуом који је био у Цариграду а такође је био повезан са првацима косовске емиграције у Албанији.⁷⁹¹

У току лета је италијанско министарство иностраних послова дало инструкције својим органима да се приступи акцији на Косову и Метохији, која је требало да се одвија у три фазе – "општа пропагандна делатност на културној и верској основи, јавна организација на том пољу и тајна војна организација која би сарађивала са италијанском војском у случају да избије неизбежна југословенска криза".⁷⁹² Италијански званичници су у јуну посећивали Албанију и обећавали да ће Албанија бити повећана.⁷⁹³ Када је гроф Ђано посетио Албанију 19. августа 1939. биле су истицане мапе Албаније са 32 југословенска среза, истицало се да Албанци очекују уједињење свих Албанаца уз помоћ Италије и узвикивале су се парола "Косово, Косово, Чамерија", а гроф Ђано је одговорио да ће "њихове жеље бити остварене ускоро".⁷⁹⁴ Било је придобијено и руководство Башкими Комбтар,

⁷⁸⁸ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 46, 5. септембар 1939.

⁷⁸⁹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 202-203.

⁷⁹⁰ Вођа судетских Немаца у Чешкој у време Судетске кризе, а немачка мањина је захваљујући њему припојена Немачкој. ВА, п. 17, к. 94, ф. 1, бр. 16, 1938.

⁷⁹¹ ВА, п. 17, к. 7, бр. 4/3-1, Извештај за мај, 4. јун 1939.

⁷⁹² *Дневник грофа Ђана*, 96.

⁷⁹³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 189.

⁷⁹⁴ АЈ, МУП, 14-23-56, Билтен МУП-а за август и септембар 1939.

којем је Мустафа Круја⁷⁹⁵, вођа албанско-косовских емиграната у Италији, испословао повратак из Париза у Албанију у јулу 1936.⁷⁹⁶

Анђело Антика, шеф италијанске војно обавештајне службе за Албанију, наставио је деловање у Куксу па је тако Кукс постао главно упориште за ширење великоалбанске пропаганде према плановима Косовског Комитета. Утицајан је био и Кољ Биба који је био једно време у Југославији као противник Зогуовог режима, а када се вратио нашао се на једном од руководећих положаја албанске фашистичке странке. Биба је ширио сарадничку мрежу Косовског комитета, а половином 1939. имао је сараднике на подручју Подримског, Ђаковичког и Пећког среза.⁷⁹⁷ Великоалбанску пропаганду ширили су Тахир Штила и Сермет Џацули, бивши дипломатски представници Албаније у Југославији, који су покретали кампању на Косову и Чамерији.⁷⁹⁸ Ферат бег Драга ставио се на располагање италијанским обавештајним службама поред обећања које је давао Зогуу. Размишљало се и о формирању једног "заграничног комитета" који би петицијама упућеним међународној јавности тражио да Италија узме у заштиту права албанске националне мањине у Југославији.⁷⁹⁹ За покретање ових питања нарочито су били ангажовани Ферат бег Драга, Мустафа Дургутовић, Адем Мармулаку и Асим Љуж.⁸⁰⁰

У јулу 1939. Шефкет Врлаци, председник албанске владе,⁸⁰¹ поручивао је како је "Албанија прикључена Италији да би се уз њену помоћ присајединила цела Јужна Србија Албанији".⁸⁰² У истом месецу у извештају Главном Ђенералштабу износи се да 18 качака у Руговској клисури пропагира међу арбанашким живљем албанске тежње и растура летак са говором албанског министра просвете Колициа

⁷⁹⁵ Мустафа Круја (1887-1958), био је један од потписника албанске декларације независности и премијер окупиране Краљевине Албаније од краја 1941 до почетка 1943. Умро је у Канади.

⁷⁹⁶ АЈ, МУП, 14-23-56, Билтен МУП-а за август и септембар 1939.

⁷⁹⁷ ВА, п. 17, к. 7, бр.7/3-1, Извештај за јун 1939.

⁷⁹⁸ Ж. Аврамовски, Прилог..., 124-139.

⁷⁹⁹ ВА, п. 17, к. 22, бр. 49/10

⁸⁰⁰ ВА, п. 17, к. 22, бр.49/10, 1.

⁸⁰¹ Шефкет Врлаци (1877-1946), потицао је из богате земљопоседничке породице у Албанији. Био је председник владе Албаније 1924, када се склонио у Италију. Ахмед бег Зогу био је верен његовом ћерком, али је 1928. када је Зогу био крунисан раскинуо веридбу а Врлаци је постао његов непријатељ. После окупације, Врлаци је био постављен за председника владе у Албанији до краја 1941. Умро је у Цириху у Швајцарској, а сахрањен у Риму у Италији.

⁸⁰² ВА, п. 17, к. 22, бр.49/10, 3.

у коме је изјавио да је Мусолини обећао велику Албанију са Косовом и Метохијом.⁸⁰³

Током јула био је повећан број присталица Косовског комитета, због агитаторске делатности виђенијих првака из Косовске Митровице, Пећи, Ђаковице, Призрена и Новог Пазара и Бајазита Бољетинија, официра југословенске војске, за кога није било искључено да је био сарадник Косовског Комитета ("у кафани Славија 1937. пијан је изјавио да је он председник Комитета"). Бољетини је истицао за Косово и Метохију да "ово никад није била српска земља па не може ни сада". Он је иначе радио у југословенској обавештајној служби за месечни хонорар од око 3.000 динара. Сарађивао је са Мустафом Алијевићем, бившим полицијским писаром, чиновником из вакуфско-цемијетског повереништва у Косовској Митровици, који је био познат као албанofil, Алиловић Зененом, рентијером из Косовске Митровице који је често ишао у Београд и извештавао Ферат бег Драгу о новостима на Косову, са Фератовићем Етемом и братом Меазимом који су се водили као албанofили. Био је пријатељ и са Џафером Девом, индустријалцем из Косовске Митровице. Често је испољавао мржњу према Југославији и подвлачио да је био арнаутски првак. Дева је, иначе, био ожењен Немицом из Судетске области, која "није имала ферецу и носила је кукасти крст". Бољетини и Шабан Мустафа били су повезани са послаником Аћифом хаџи Ахметовићем, утицајним прваком санџачких муслимана.⁸⁰⁴

Албански прваци одржавали су често састанке у којима су настојали да пропагирају скоро уједињење свих албанских територија. У Косовској Митровици је Арслан Рустем, трговац из Сувог Дола, "демагог који је имао утицаја на Арнаути", одржавао састанке у радњи и џамијама и поручивао да би Арнаути требало да се "држе сложни да би истерали хришћански народ из њиховог арнаутског Косова".⁸⁰⁵ У јулу 1939. Муја Бољетинац у Пећи се састао са првацима Селим Шабаном из села Истинића, Али Аџијом, председником рзнихке општине,

⁸⁰³ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 43, Главни Ђенералштаб Команданту Треће армијске области, 27. јул 1939.

⁸⁰⁴ ВА, п. 17, к. 519, ф. 1, бр. 17, 24. јул 1939.

⁸⁰⁵ ВА, п. 17, к. 519, ф. 1, бр. 17, 16. јун 1939.

Суљом Азандаровићем, бившим шеријатским судијом, као и са беговима Мамутбеговићем и Црноглавићем. Сви су они према извештајима Генралштаба сарађивали и радили у Косовском Комитету.⁸⁰⁶ Кадри Салих, адвокат из Гостивара и бивши народни посланик је такође вероватно сарађивао са Косовским комитетом. Он је био пријатељ Ферат бег Драге, а августа 1939. пропутовао је све граничне срезове према Албанији.⁸⁰⁷

Напад Немачке на Пољску почетком септембра 1939. утицао је на ширење активности великоалбанске пропаганде. Састајали су се албански прваци у Ђаковици и Пећи под вођством Рифата Махмутбеговића, рентијера из Пећи, Мехмета Јајагића, председника пећке општине, Асима Љужа, посланика дреничког среза, а у ђаковичком срезу нарочито захвљујући Сулејман бегу Криезију. Током новембра и децембра била је живља политичка активност косметских албанских првака, пре свега због обнављања Џемијета, у чему су били ангажовани Ферат бег Драга, Илијаз Агуши, Ђерим Зеиновић, Шериф Воца, Јахја Дацић, Јусуф Имеровић, Адем Мармулаку, Садик Куртовић и Асим Муртеза.⁸⁰⁸ Ферат бег Драга је посебно напомињао Албанцима да не напуштају своја огњишта и да ће Албанији "ускоро бити припојена територија до Ниша", па је позвао прваке Сали Кадрија из Гостивара, Илијаза Агушија из Неродимског среза, Асима Муртезу из Дренице, Мустафу Дургутија из Подримског среза и Зејнел бега Страцимира из Качаничког среза да и на састанку у Призрену пренесу инструкције о политичком ангажовању.⁸⁰⁹ Тако се ширила великоалбанска пропаганда на подручјима Ђаковичког, Пећког, Призренског, Беранског и Улцињског среза. Чланови Комитета су крајем 1939. све успешније деловали у оквиру организације "Црна рука", извршног органа Косовског комитета, али помагани средствима италијанских служби.⁸¹⁰ Сви Комитети овакве врсте добили

⁸⁰⁶ВА, п. 17, к. 519, ф. 1, бр. 17, 24. јул 1939.

⁸⁰⁷ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр. 10.

⁸⁰⁸ВА, п. 17, к. 7, 27/3-1, Извештај за октобар од 4. новембра 1939.

⁸⁰⁹ВА, п. 17, к. 22, бр.16/3-1, Извештај од 20. августа 1939, Исто, бр. 17/3-1, Извештај од 30.августа 1939.

⁸¹⁰ВА, п. 17, к. 31, 2/2, 23. јануар 1939.

су финансијску подршку и политичке инструкције за деловање споразумом у Берлину.⁸¹¹

На почетку 1940. влада Врлација је наставила са ширењем пропаганде о проширивању граница Албаније.⁸¹² Када је Италија ушла у рат против Француске у јуну 1940. то је ојачало албанска очекивања и да је дошао час за остварење њихових намера и скандирање паролe "Хоћемо Велику Албанију".⁸¹³

У пролеће 1940. било је често протурање вести да ће Италија освојити Косово и Метохију и припојити их Албанији. Италијански посланик у Београду Мамели интересовао се за прилике у Јужној Србији, и упутио је акт конзулу у Скопљу да ће потпомоћи сваку акцију код Арнаута у корист Италије (120.000 динара). У Ријечи је штампано 10.000 летака и брошура које је требало да се прошире међу Арнаутима.⁸¹⁴ У мају 1940. италијанско посланство упутило је конзулату у Скопљу два сандука пропагандног материјала у коме су се истицале добре стране које је Италија урадила за албански народ.⁸¹⁵ Растурана је већа количина албанских буквара на подручју Метохије а пропаганда је била велика у Пећком, Источком и Ђаковичком срезу.⁸¹⁶ Команда из Дебра је јављала да ће из Буреља и Кукса бити упућени италијански карабињери који су знали албански, преобучени у одела мештана, и снабдевени дозволама које су им омогућавале краћи боравак у Призрену, Ђаковици, Струги, Охриду и Дебру.⁸¹⁷

Када је италијанска војска премештена из јужне и средње Албаније у Елбасан, а они из Скадра у Кукс и Тропају, међу албанским становништвом у западној Македонији, на Косову и Метохији се увелико причало да ће "Косовари"⁸¹⁸ уз подршку италијанске обавештајне службе организовати побуну у

⁸¹¹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 203.

⁸¹² АЈ, 370-22-538, 7. март 1940.

⁸¹³ ВА, п. 17, к. 26, ф. 3, Извештај од 19. јуна 1940.

⁸¹⁴ ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр. 8, 1940.

⁸¹⁵ ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр. 9, 1. маја 1940.

⁸¹⁶ ВА, п. 17, к. 26, ф. 1, бр. 24/3.

⁸¹⁷ ВА, п. 17, к. 31, бр.3/4-1, 2.април 1940.

⁸¹⁸ Исељеници са територије Косова или Јужне Србије познати су у Албанији под општим именом Косовари, који су се иселили неки из политичких разлога јер су били турски чиновници и официри, утицајни прваци и школовани људи, затим злочинци, качаци и војни бегунци (ВА, п. 17, к. 26, ф 39/2, док.1)

околини Призрена, Ђаковице и Пећи.⁸¹⁹ У априлу 1940. председник воговске општине Пренк Пашко у селу Жуб у близини границе окупио је људе и рекао им да ће ускоро почети акција за присаједињење делова Албанији, "да већ једном дође време да се и Албанци уједине и прошире своју земљу".⁸²⁰ Током априла била је живља активност емиграната у Ђаковичком срезу. Гани бег је дошао у Ђаковицу и разговарао са тамошњим албанским првацима, када је истакао да је његовим залагањем створена могућност да "ускоро сви Албанци буду у једној држави".⁸²¹ У мају 1940. великоалбанска пропаганда се везивала за проблем одузимања земље Албанцима, а Команда Косовске дивизијске области истицала је да би правилнији рад на овом питању смањио албанско незадовољство. Такође, истицала је да би требало сузбијати тајну и вешту пропаганду албанских вођа ограничавањем њиховог кретања, контролом локалних органа власти, променити корумпирано чиновништво и преиспитати уговор о малограничном промету.⁸²²

Главни ђенералштаб је добио извештај да се међу муслиманским живљем у Метохији преносе вести да ће Италија "у најскорије време покушати на југословенској територији да изазове нереде већих размера" и да ће употребити југословенске одметнике који су се налазили у Албанији. За такву акцију припремљено је и оружје, које се налазило близу југословенске границе у Албанији.⁸²³ Анђело Антика, због ширења вести да југословенски политички и војни кругови припремају упаде албанских емиграната са подручја Метохије у северну Албанију, покренуо је организовање побуне у Ђаковичком и Призренском срезу потплаћујући Косоваре са по шест наполеона месечно и купујући бесу од пограничних поглавара.⁸²⁴ У Тирани је био оформљен нови Косовски комитет под вођством Ђерим бега Махмудбеговића из Пећи. Анђело Антика се састао у Тропоји са Садик Рамом и његовим сином, Зећиром Рацом и

⁸¹⁹ВА, п. 17, к. 31, бр.3/4-1, 2. април 1940.

⁸²⁰ВА, п. 17, к. 519, ф. 3, бр.33, 12. мај 1940.

⁸²¹ВА, п. 17, к. 26, ф. 4, бр.31, Извештај о приликама у Јужној Србији.

⁸²²ВА, п. 17, к. 519, ф. 3, бр. 45, мај 1940.

⁸²³ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр. 12.

⁸²⁴ВА, п. 17, к. 31, 40/4-1, 14. јун 1940.

Хисеном Сеидом из Јуника и договарао се са њима како да пребаце качаке који би радили за Италију.⁸²⁵

Према извештају из јуна 1940. у редовима албанског становништва све већи је био утицај римокатоличке пропаганде и албански правака Ферат бег Драге, Илијаз Агушија, Шерифа Воце, Адема Мармулакуа, Асима Љужа, Мустафе Дургутија, Смаила Горанија, Садика Зејнелија, Шабана Реџе, Али Алије, Бајрама Ајвазија и других. Напомињало се и да су председници општина у Метохији били све Арнаути сем Дечана где је био Црногорац⁸²⁶, а вођа Арнаута у околини Ђаковице био је Гани бег Црноглавић кога је због одласка у Београд заступао Сулејман бег Црноглавић, председик ђаковичке општине. За Гани бега Команда је истицала да је сумњив, напомињући да је он требало је да ради на разбијању албанске политичке емиграције у Југославији окупљене у комитет Лек Дукађин (који је у Албанији имао за циљ дизање устанка и збацивање Ахмеда Зогуа), па је постао њихова водећа личност. Гани бег је остао у Ђаковици и тамо је са малим бројем емиграната ликвидирао Арсенија Ћирковића, Милића Крстића и друге активисте националне политике у Метохији. Имао је главну улогу у политичким питањима према Албанији, а био је према подацима Команде члан Косовског комитета и зато се његов рад у Београду сматрао штетним. Гани бег је уживао помоћ југословенске владе, био је официр југословенске војске и радио на организовању албанских емиграната ради подизања устанка у северној Албанији.⁸²⁷ Интересантна епизода била је у време избора 1938. када је Гани бег Црноглавић био у притвору Окружног суда у Пећи, а председник суда био је у недоумици да ли да му суди пре или после избора. Наводио је да је Гани бег био "у тесној вези са Министарством иностраних послова тако да то хапшење ако за њега нема нарочитих разлога изгледа доста незгод."⁸²⁸

У другој половини 1940. почевши од јула стање на Косову и Метохији се усложњавало, било је у знаку акције Косовског комитета, Ферат бег Драга радио је на томе да организује све муслимане из Метохије, са Косова, из Санџака,

⁸²⁵ ВА, п. 17, к.26, ф.3.док 4.

⁸²⁶ АЈ, 138, 7-725-727, Бан Зетске бановине, Цетиње 3. децембар 1940

⁸²⁷ ВА, п. 17, к. 956, ф.4, Штаб треће армијске области, Начелнику главног ђенералштаба 28. јун 1940.

⁸²⁸ АЈ, 37-44-234, 2. новембар 1938.

Македоније, Босне и Херцеговине у муслиманску заједницу. Начелник Вучитрнског среза извештавао је 1940. да је Ферат бег Драга био најпопуларнија личност код арнаутског живља.⁸²⁹

Агенти из Ђаковичког и Призренског среза били су активни у достављању података о распореду и снази југословенске војске на подручју Косова и Метохије. Нарочито је пропаганда долазила до изражаја онда када су британска бомбардовања италијанских положаја у Албанији уносила панику међу албанским становништвом да Италија неће моћи да одржи своја обећања, а фашистичка милиција чешће је контролисала простор северне Албаније.⁸³⁰ Шефкет Врлаци је у августу 1940. искористио прилику да у посети Куксу изјави да је дошло време да се албански народ уједини и да се Косово и Метохија као и остала места у Југославији и Грчкој где живе Арнаути присаједине Албанији.⁸³¹

У октобру 1940. констатује се у извештају министра војске и морнарице да је стање на Косову и Метохији "врло озбиљно и забрињавајуће" и да је то "резултат погрешног систематског вођења унутрашње политике у протеклих 20 година".⁸³² Констатује се да су Албанци муслимани били више одани државним интересима и да су били несклони Италији која је повлађивала Албанцима католицима. Начелник Вучитрнског среза извештавао је да Арнаути нису показивали симпатије према Италијанима, јер су чули да Италијани хоће да интернирају њихову омладину у Абисинију и напомињао је да ће "Арнаутски живаљ бити лојалан докле год ми будемо чврсти и јаки".⁸³³

Арбанашки емигранти желели су повратак у Албанију под утицајем Италије (Дебар и околина). Подсећа се да се њихов вођа Аћиф Коба Љеш, упркос субвенцијама које је примао од југословенског МИП-а, одржавао везе са Албанијом, па се предлагало да се будуће субвенције не дају без сагласности месних војних и државних власти и да се свим емигрантима који желе омогући повратак у Албанију.⁸³⁴ Албански прваци попут Ферат бег Драге, Сефедин бега

⁸²⁹ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр.14, 1940.

⁸³⁰ВА, п.17, к. 26, ф. 4, бр.35/3, 14. август 1940.

⁸³¹ВА, п.17, к. 26, ф. 4, бр.33/3, 22. август 1940.

⁸³²АЈ, 138, 7-725-727, Бан Зетске бановине, Цетиње 3. децембар 1940.

⁸³³ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр.14, 1940.

⁸³⁴ВА, п. 17, док. 32/2, 1-25, к. 11.

Махмудбеговића и Мустафе Дургутија све су отвореније иступали уверавајући присталице да се ближи час када ће Косово и Метохија бити припојени Албанији.⁸³⁵

Након напада Италије на Грчку и повећане британске пропаганде у Албанији, организоване су качачке тројке Анђела Антике да ликвидирају поједине емигранте у Ђаковици за које се мислило да су одани Југославији, а и италијанска обавештајна служба у Куксу прикупљала је податке о албанским емигрантима у Ђаковици, Призрену, Дебру и Скопљу.⁸³⁶ Не само у Куксу него и у другим деловима северне Албаније многи виђенији прваци су се одупирали италијанском режиму, као што су били Ђон Љеши из Мирдита и Мухарем Незир или Мухарем Бајрактар. Анђело Антика је повећао свој ангажман и придобијао Албанце из пограничних општина Ђаковичког среза.⁸³⁷ Током пролећа и лета 1940. у Метохији су ширене гласине да ће Италија изазвати nerede па су у свим пограничним срезовима вршене припреме за качачки упад. У војсци чији се број на простору између Кука и Ђаф Прушита дуж југословенско-албанске границе стално увећавао, примећено је активније мобилисање присталица Зогуа. У пограничним срезовима међу албанским становништвом владало је мишљење да ће Италија помоћи припајање Косова и Метохије Албанији.⁸³⁸

5.2. Албанија, велике силе и суседи

Краљевина Југославија имала је као приоритет осигурање граница и интегритет своје државне територије, а самим тим и да се наметне као регионална сила и да обезбеди свој утицај на Балкану и у средњој Европи.⁸³⁹

У току Првог светског рата Краљевина СХС је радила на успостављању добрих односа са албанским прваком Есад пашом Топтанијем⁸⁴⁰, са којим је

⁸³⁵ВА, п. 17, к. 25а, бр.5/3-1; к. 31, бр.57/4-1.

⁸³⁶ВА, п. 17, к. 26, бр. 5/4.

⁸³⁷ВА, п. 17, к. 26, бр. 29/3.

⁸³⁸ВА, п. 17, к. 26, бр.40/3, Извештај за април, мај и јун 1940.

⁸³⁹Б. Глигоријевић, Интереси великих сила у Албанији и угрожавање безбедности Југославије 1919-1939, *Југословенски историјски часопис*, 1-2, Београд 2000, 9.

⁸⁴⁰Есад паша Топтани (1863-1920) потиче из богате земљопоседничке породице био је отомански официр и албански политичар са почетка 20.века. Током балканских ратова, Есад паша је сарађивао са српском владом против албанске владе Исмаила Кемала. Крајем 1913.уз помоћ Србије успео је да преузме власт у Албанији, али је 1914. био прогнан из земље. Током Првог

потписан споразум у Нишу у септембру 1914. којим је предвиђено заједничко иступање према иностранству, заједничка одбрана и царине, а да после рата југословенско-албанску границу одреди српско-албанска комисија. Српска влада му је омогућила помоћ за прикупљање око 4000 добровољаца у околини Дебра, са којима је он ушао у Албанију и прогласио се за господара средње Албаније. Након уласка Турске у рат на страни централних сила, Есад паша био је опкољен у Драчу од стране муслиманских устаника. Српска влада је предузела интервенцију којом је ушла у Албанију али је због протеста сила Антанте морала да се повуче. Потписан је нови споразум са Есад пашом у јуну 1915. у Драчу којим је било предвиђено стварање реалне уније Југославије и Албаније, Југославији је требало да припадне Подградец, Голо Брдо, Дебарска Малесија, Љума и Хас до Спача, а да Србија пружи помоћ Албанији.⁸⁴¹ Тајним Лондонским уговором силе Антанте су 1915. обећале Италији пуни суверенитет над Сасеном и Валоном са залеђем.⁸⁴² У међувремену је свака од заинтересованих великих сила покушала да оствари своје амбиције у Албанији, па је Француска 1916. прогласила у својој окупационој зони у Албанији Аутоному републику Корчу са албанском администрацијом. Италија је у јуну 1917. прогласила оснивање независне Албаније под својим протекторатом.⁸⁴³

У односима Краљевине СХС и Албаније након Првог светског рата главну улогу имала је Италија, пре свега због обостраних претензија на северну Албанију. У Драчу је 25. децембра 1918. постављена провизорна влада Турхан паше Перметија у смеру италијанских интереса. На Париској конференцији ова влада је тражила независност и ревизију албанских граница из 1913, док је српска влада протежирала Есад пашу Топтанија као јединог легитимног представника Албаније, полазећи од споразума потписаних 1914. и 1915. са њим. Југословенска влада је сматрала да албанска територија онако како је била обележена на Лондонској конференцији требало да образује независну државу, а у случају да

светског рата био је на страни Србије пружајући јој помоћ током повлачења кроз Албанију. Након рата покушавао је да се као једини легитимни представник Албаније врати у земљу. Убијен је 1920. у Паризу.

⁸⁴¹ Д. Батаковић, Есад паша Топтани и Србија 1915, 305-311; Д. Батаковић, Есад паша Топтани и Србија 1912-1915, *Косово и Метохија у српскоалбанским односима*, 201.

⁸⁴² Ж. Аврамовски, Граница Краљевине СХС са Албанијом, 42.

⁸⁴³ Ж. Аврамовски, Албанија између Југославије и Италије 1918-1924, *Војноисторијски гласник*, бр. 3, 1984, 164.

Париска конференција не прихвати такву одлуку и одобри неку страну окупацију онда је захтевала исте привилегије за своју државу. Италија је тражила признавање њеног суверенитета над Валоном са залеђем. Српска влада је поручила да би требало преко Есад пашиног одбора у Дебру помоћи побуну северноалбанских племена да би се на тај начин истиснуо италијански утицај из овог дела Албаније. Италија је са Грчком склопила тајни споразум (Титони – Венизелос) 29. јула 1919. којим су Грчкој гарантовани интереси у јужној Албанији и Тракији, а Италији признат суверенитет над Валоном и протекторат над осталим деловима Албаније.⁸⁴⁴

У Албанији је, у међувремену на Конгресу у Љушњи, недалеко од Тиране, одржаног крајем јануара 1920. основан Комитет за националну одбрану Албаније (Национални комитет) са задатком да истисне иностране трупе на албанској територији. Формирана је нова национална влада Сулејмана Делвинија⁸⁴⁵. Током марта и априла 1920. биле су повучене италијанске трупе са пограничне територије и концентрисане у Тирани, Елбасану, Кроји, Драчу и Валони, а преговори са Југославијом у марту 1920. нису помогли решавању проблема у вези са Албанијом. Есад паша Топтани убијен је 13. јуна 1920. у Паризу од стране албанског студента Авни Рустемија, члана Националног комитета.⁸⁴⁶ Министар војске у Делвинијевој влади Бајрам Цури је требало да се обрачуна са "есадовцима", па је тако у демаркационој линији створена велика напетост. Албанске јединице под Ахмед бег Зогуом и Бајрамом Цуријем нападе су правац Дебар и Ђаковица на демаркационој линији да би се тако повукле југословенске трупе. Италијанске трупе из Албаније евакуисане су споразумом из Тиране 2. августа 1920, па су албанске јединице усмерене на потискивање трупа Краљевине СХС са демаркационе линије.⁸⁴⁷ Италија је покушала да покрене дипломатску

⁸⁴⁴ Б. Кризман, Б. Храбак, *Записници са седница делегације краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919-1920*, Београд 1960, 56, 219.

⁸⁴⁵ Сулејман Делвина (1871-1932) рођен у Делвини у Албанији, школован у Турској. Умро је у Влори у Албанији.

⁸⁴⁶ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 84-85.

⁸⁴⁷ Д. Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918-1923*, Београд 1979, 71-73.

кампању у Лондону и Паризу против Београда, а српска влада је одговорила сарадњом са мирдитским прваком Марк Ћонијем.⁸⁴⁸

У новембру 1920. промењена је влада у Албанији, на чело владе дошао је Илијаз Вриони, који је био потпуно италифилски настројен. Албанија је 17. децембра 1920. примљена у Друштво народа, чиме је решавање албанског питања добило друге димензије. Разграничење Албаније са Краљевином СХС и Грчком било је препуштено Конференцији амбасадора Велике Британије, Француске, Италије, САД и Јапана. Југословенска влада је хтела да обезбеди своје интересе у северној Албанији тиме што је помогла побуну Мирдита (од Љеша до Ђаковачке Малесије у северној Албанији) половином 1921. под вођством Марк Ћонија када је проглашена "Мирдитска република".⁸⁴⁹ Врионијева влада је поднела оставку, а због учесталих сукоба Конференција амбасадора донела је одлуку о разграничењу, када је 9. новембра 1921. признала албанску независност у границама из 1913. Граница је измењена у корист Краљевине СХС у подручју Дебра, Призрена и Кастрата, а село Лин код Охридског језера припало је Албанији.⁸⁵⁰ Формирана је неутрална зона на којој је било забрањено присуство војних снага Краљевине СХС и Албаније у којој је организовање локалне управе било поверено албанској жандармерији. Тако је требало да се повуку трупе Краљевине СХС са демаркационе линије, након чега је мирдитска република била ослабљена, Марк Ћони се повукао у Призрен а Ахмед бег Зогу је завео ред у овој области.

Након неколико промена влади од августа до децембра 1921. на чело нове владе у Албанији долази Хасан Приштина, али је брзо повучен. Успостављањем владе Џафера Ипија почетком 1922. министар унутрашњих послова постао је Ахмед бег Зогу.⁸⁵¹ Од тада су односи Југославије и Албаније били обележени жељом за дипломатском сарадњом. У марту је Југославија званично признала албанску владу и успоставила дипломатске односе. За албанског посланика у

⁸⁴⁸ *Британци*, књ. 1, 24.

⁸⁴⁹ Више о овоме Б. Храбак, Мирдита између Италијана, арбанашких националиста и Срба 1918-1921, *Историја 20. века*, 1993, 1-2, 35-51.

⁸⁵⁰ *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, Београд 1935, 3.

⁸⁵¹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 90-91.

Београду постављен је Али Риза паша Колоњи.⁸⁵² Међутим, у неутралној зони су се склањали одметници Бајрама Џурија и Хасана Приштине, што је указивало на погоршано стање у пограничној зони. Зогу и српска страна одлучили су се за разоружавање становништва што је била веома непопуларна мера.

У Албанији је у марту 1922. дошло до промене под вођством Демократске странке Фан Нолија, што је Зогу желео да спречи, ослањајући се на југословенску помоћ. Краљевина СХС је желела чвршће везивање Ахмед бег Зогуа за југословенску страну па је предложила да се склопи тајни споразум који је подразумевао дефинитни обрачун са Хасан Приштином, протеривање бугарских комита и присталица македонског комитета, повратак избеглица из мирдитске области и политичко економско везивање Албаније за Краљевину СХС. Зогу је прихватио овај предлог да би учврстио сопствени положај, али је оклевао да то изврши што се видело по питању разграничења у вези са манастиром Свети Наум и лоше контроле комитских и качачких чета.⁸⁵³ Ипак, Хасан Приштина је напустио Албанију а Бајрам Џури је почео да сарађује са Ахмед бег Зогуом. Бајрам Џур је са одметничком групом у прокламацији упућеној Албанцима на Косову и Метохији предочио стварање неутралне зоне у ширини од око 20 километара на простору између Краљевине СХС и Албаније.⁸⁵⁴

У децембру 1922. дошло је до промене владе у Албанији и на чело владе дошао је Ахмед бег Зогу. У северној Албанији су Хасан Приштина и Бајрам Џури припремали нови поход на Тирану који је Ахмед бег Зогу морао да реши. Побуњеничка упоришта у Љуми, Дибри, Шаљи и Мирдитима била су ликвидирана па су самим тим Бајрам Џури и Хасан Приштина морали да се склоне у Италију, чиме је Зогу добио подршку Краљевине СХС. Тада је и Комисија за разграничење завршавала посао у северном делу Албаније па се

⁸⁵² Д. Тодоровић, *н.д.*, 145. Али Риза паша Колоњи, родом из Колоне, близу Корче, бивши турски генерал, за време младотурског покрета био је командант Солунског корпуса а затим до 1912. турски посланик на Цетињу. За време првог светског рата био је у Истамбулу, а затим у Албанији. Био је врховни командан арбанаških трупа 1920. Одавао је утисак образованог и угледног човека. У Књизи виђенијех Арнаута Министарства иностраних послова истиче се да је имао симпатија за Југославију. Био је постављен за посланика у Београду и делагат у комисији за разграничење, али је одатле смењен на тужбу дебарског посланика због "србофилског" деловања у комисији (АЈ, МИП, Политичко одељење, Књига виђених Арнаута, 334-4-193).

⁸⁵³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 94.

⁸⁵⁴ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 97.

веровало да ће нестанком неутралне зоне доћи до смиривања ситуације. Међутим, због учесталих пограничних инцидената и због појачаног дејства Македенствујућих након убиства председника бугарске владе Александра Стамболијског, односи нису могли да се смире. Била су све учесталија састајања представника ВМРО и Косовског комитета, који су желели да се обори влада Ахмеда Зогуа.⁸⁵⁵

У Албанији је Зогу крајем јанара 1924. потписао уговор о сарадњи и пријатељству са Италијом. Затим је уследио покушај атентата на њега на почетку рада уставотворне скупштине 23. фебруара 1924, због чега је поднео оставку а на чело нове владе дошао је Шефкет бег Врлаци.⁸⁵⁶ Убиством Авни Рустемија у априлу 1924. настављено је ширење незадовољства, а Бајрам Цури је кренуо у поход на Тирану у јуну исте године. Зогу се склонио у Краљевину СХС, Врлаци је дао оставку а након Врионијеог кратког повратка, православни епископ Фан Ноли је формирао нову владу у јуну 1924. Међутим, ова влада је, због немогућности да оствари своје циљеве, изгубила подршку народа, а Краљевина СХС је била против новог режима у Албанији јер се у новој влади нашао и Хасан Приштина. Југословенска влада је радила интензивно на повратку Ахмед бег Зогуа у Албанију, организоване су његове присталице у Мату и Кроји. Успостављене су везе са Марк Ђонијем у Мирдитима, Мухаремом Барјактаром у Љуми и Аћифом Љешом у Дебру. Зогуове снаге успеле су да се у децембру врате у Тирану, а Фан Нолијева влада емигрирала је у Италију.⁸⁵⁷

У јануару 1925. Зогу је формирао владу у којој је за министра унутрашњих послова постављен Цена бег Криезију, који је био Зогуов зет пореклом из Ђаковице и водећа личност за сарадњу са Југославијом. Албанија је крајем јануара 1925. проглашена републиком, а Зогу њеним првим председником.⁸⁵⁸ Краљевина СХС је подржавала Зогуа, мислећи да ће он решити проблем разграничења код Светог Наума и елиминисати Косовски комитет. Италија је покушала да шири антијугословенску пропаганду, а Зогу се држао девизе "Продај

⁸⁵⁵ Д. Тодоровић, *н.д.*, 232.

⁸⁵⁶ ВА, п. 17, ф. 61 г, Албанија између два рата.

⁸⁵⁷ С. Хасани, *Косово-истине и заблуде*, Београд 1986, 78-79; М. Јелић, *Албанија- записи о људима и догађајима*, 78-84.

⁸⁵⁸ ВА, п. 17, ф. 61 г, Албанија између два рата, 83-84.

се али не дозволи да будеш купљен јер те други неће пазарити".⁸⁵⁹ Бајрам Цури био је ликвидираан 28. марта 1925. што је био први корак у испуњавању датих обећања Југославији.⁸⁶⁰ У циљу ликвидирања политичких противника Зогу је основао организацију "Бела Рука", а бивши чланови Косовског комитета склањали су се у Италију, што је она користила као средство притиска на Зогуа за сарадњу.⁸⁶¹

Ахмед бег Зогу је 1925. потписао Уговор о зајму и емисионој банци са Италијом и добио зајам од 50 милиона франака. Италија је на име обећане помоћи у наоружању и опреми албанске војске и давању официра и инструктора обезбедила концесије за експлоатацију нафте, изградњу путева у северној Албанији, проширење луке у Драчу и слободну пловидбу реком Бојаном. Затим, Италија је 1926. добила концесије за археолошка истраживања у Албанији. Свим овим се Албанија према мишљењу Краљевине СХС потпуно ставила на страну Италије. Нови уговор са Италијом Зогу је потписао 27. новембра 1926 (први Тирански споразум). Енглеска је поздравила потписивање Тиранског пакта због учвршћивања мира на Балкану. Француска је имала негативан став, али је умиривала Југославију да ће Мусолини изазвати против себе међународну јавност.

Краљевина СХС, и поред Зогуове интензивне сарадње са Италијом, није одустала од Албаније. Цена бег, преко кога је била остваривана пројугословенска струја, био је склоњен са положаја министра унутрашњих послова Албаније и пребачен за албанског посланика у Београд. До прекида албанско-југословенских односа дошло је управо због Цена бега, јер су његова компромитујућа писма нађена код тумача при југословенском конзулату у Драчу Вука Ђурашковића, који је стога био оптужен да се бавио шпијунажом и ухапшен. Посредовањем великих сила, односи су изглађени и успостављени у августу 1927. Цена бег био је премештен из Београда за албанског посланика у Прагу али је тамо био ликвидираан у октобру 1927. Зогу је у новембру потписао други Тирански пакт са

⁸⁵⁹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 107 (ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 1, Извештај војног изасланика из Тиране о војнополитичкој ситуацији у Албанији, 25. мај 1926).

⁸⁶⁰ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 107.

⁸⁶¹ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 107 (ВА, п. 17, к. 95 б, Извештај војног изасланика из Тиране, 19. фебруар 1926).

Италијом. На тај начин проширио се политички, војни и привредни утицај Италије. Италијанска влада је упутила ноту Француској, Енглеској и Немачкој да Југославија врши војне припреме на граници, а југословенска влада је позвала војне стручњаке из целог света да дођу да би се уверили да њена одбрана није прешла ништа више од одржавања границе.

Ускоро 3. септембра 1928. Албанија је била проглашена краљевином, а Зогу је узео титулу "краљ свих Албанаца". Београд је скренуо пажњу Француској и Енглеској да се тиме отвара међународно питање, са чим се Француска сложила, а Енглеска није хтела да се меша у унутрашње ствари у Тирани, па је југословенска влада признала ову уставну промену.⁸⁶² Зогу је у знак захвалности упутио поруку да је протерао бугарске комите из своје земље и да жели постепено побољшање односа са Југославијом.⁸⁶³ Међутим, Албанија се све више везивала за Италију. Интензивиран је рад италијанских војнообавештајних служби, пре свега преко Анђела Антикe који је био инспектор фискултурних активности при косовском интернату у Куксу. На тај начин је Италија улазила у Албанију а од њеног политичког држања зависила је и финансијска помоћ, па је тако у јуну 1931. закључен зајам од 100 милиона златних франака са роком враћања од десет година.⁸⁶⁴ Италија давањем зајма није очекивала да јој Албанија врати већ је више везивала за себе, тврдећи да нема никакве агресивне планове према Југославији.⁸⁶⁵ У Драчу су били хангари за авијацију, фијати на друму, италијанске униформе, италијанска роба, ресторани у којима су се јеле макароне и шпагети, зграда италијанског посланства, нови булевар Мусолини, италијански мајстори на грађевинама. Уз помоћ Италије, Албанија је и поред тешке стварности видела остварену Велику Албанију. Милосав Јелић, познати публициста, наводи да му је један југословенски емигрант испричао да је тражио

⁸⁶² Б. Глигоријевић, Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима*, 47- 50.

⁸⁶³ АЈ, фонд Војислава Јовановића Марамбоа, ф. 1, Албанија, извештај М. Јелића, 13. јануар 1929.

⁸⁶⁴ АС, БИА, III, ф. 112, Ј. Милићевић, Албанија и Југославија 1918-1939, 9-11.

⁸⁶⁵ Д. Херцигоња, *Велика Британија и спољнополитички положај Југославије 1929-1933*, Београд 1987, 74, 77.

зајам од италијанског официра, али није имао да му врати, па му је официр одговорио "Ништа, ништа, кад ти будеш префект у Нишу, ја ћу ти доћи у госте".⁸⁶⁶

Италија је у својој експansionистичкој политици према Балкану и Албанији имала подршку Велике Британије, желећи да потисне Француску из југоисточне Европе која је била у традиционалном пријатељству са Југославијом.⁸⁶⁷ Британија је сматрала да је Југославија својом несмотреношћу гурнула Албанију мимо њене воље у наручје Италији.⁸⁶⁸ Гани бег Криезију, брат Цена бега, је према извештају дописника Централног прес бироа изјавио да је стање у Албанији "очајно" и да би се "режим Ахмед бега могао срушити са 500 усташа, што би он извео само да иза њега не стоји Италија која би у том случају направила компликацију".⁸⁶⁹ Зогу који је био притешњен великим италијанским утицајем покушавао је да се приближи Краљевини СХС па је наставио са политичком аболицијом емиграната који су се склонили у Југославији. Тако је албанска влада прихватила уговор о екстрадицији у септембру 1931.⁸⁷⁰ Такође, на основу Балканских конференција 1930. и 1931. и добрих односа са владама у Београду и Лондону, Зогу је одбијао да продужи важност Првог Тиранског споразума са Италијом из 1926. Као последица тога, на Зогуа је покушан атентат у Бечу 20. фебруара 1931. што је било дело дела албанске емигрантске организације *Bashqimi Kombetar*, коју су у Бечу организовали плаћеници италијанских обавештајних служби Хасан Приштина и Мустафа Круја.⁸⁷¹ Британци пишу да је "атентат изгледао као југословенска одговорност, али није било потребе за тим јер би у том случају омогућила Италији да се још више уплете у унутрашње ствари у Албанији".⁸⁷² У *Политици* је писало да је атентат извршила италијанска обавештајна служба, да би га приморали да потпише пакт са Италијом.⁸⁷³

⁸⁶⁶ М. Јелић, *н.д.*, 189-192.

⁸⁶⁷ Б. Глигоријевић, *Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939*, 38; Н. Балфур, *Кнез Павле Карађорђевић – једна закарска биографија*, Београд 1990, 58.

⁸⁶⁸ *Британци*, књ.2, 14.

⁸⁶⁹ АЈ, 38-726-905, Скопље, 28.октобар 1930.

⁸⁷⁰ ВА, п. 17, к. 20, ф.1. Предвиђено је да југословенске трупе заузму делове Албаније, припреме је требало извршити у највећој тајности, понашање према албанском становништву је требало да буде коректно и мирољубиво али не уз много поверења према њима.

⁸⁷¹ АС, БИА, III, ф.112, Ј. Милићевић, *Албанија и Југославија 1918-1939*, 9-11.

⁸⁷² *Британци*, књ.2, 21.

⁸⁷³ *Политика*, 3.октобра 1931.

Од краја 1932. односи Италије и Албаније били су заоштрени а нарочито јер се предвиђало да након Зогуове смене на власт дођу Мустафа Круја, Шефкет Врлаци и Хасан Приштина. Међутим, Хасан Приштина био је 1933. убијен у Солуну, што је Зогу покушавао да искористи у светлу повољних односа са Југославијом. Зогу је очекивао да ће Краљевина Југославија компензовати финансијске тешкоће настале због неспоразума са Италијом и да на тај начин уведе Албанију у систем балканских држава преко Балканског споразума. Албански посланик је посетио краља Александра 1933. тражећи му финансијску помоћ за Албанију, на шта је краљ одговорио да има добру вољу али да Југославија није имала тренутно средства за зајам.⁸⁷⁴

Краљевина Југославија је желела преговоре са Италијом преко којих би били решени проблеми везани за Албанију. У интензивним преговорима 1931 и 1932. југословенско гледиште било је да не могу примити италијанску интервенцију у Албанији, да не могу дозволити ни заједничку интервенцију јер би она водила подели Албаније и да се залажу за независност и интегритет Албаније и не мешање у унутрашње послове. У случају нереда тражили би подршку од Друштва народа.⁸⁷⁵ Хоптнер наводи да је краљ Александар за Албанију рекао "Не бих је хтео ни да ми је поклоне" и да је желео за Албанију образац неутралности који је био примењен на Белгији.⁸⁷⁶ Италијанска влада је тражила да југословенска влада призна одлуку Конференције амбасадора од новембра 1921. којим је предвиђено да Велика Британија, Француска и Јапан пред Друштвом народа подрже право Италије да интервенише у Албанији, што краљ Александар није хтео да призна.⁸⁷⁷ Краљ Александар је 1932. у преговорима са Мусолинијем понудио "схватајући важност трговинских, индустријских и финансијских интереса које Италија има у Албанији и смер којим се они могу развијати у будућности, Југославија преузима обавезу да не учини ништа што би могло окрњити или оштетити споменуте интересе".⁸⁷⁸ Краљ Александар се није сложио са

⁸⁷⁴Британци, књ. 2, 158-159.

⁸⁷⁵Б. Глигоријевић, Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939, 54; Ђ. Борозан, Великоалбанско питање, 30.

⁸⁷⁶Ј. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека 1972, 109.

⁸⁷⁷Британци, књ.2, 28.

⁸⁷⁸Ј. Хоптнер, *н.д.*, 64; АЈ, фонд Војислава Јовановића Марамбоа, краљеви папири, ф. 68, 1. март 1932.

преовлађујућим утицајем Италије у Албанији због чега је Мусолини прекинуо преговоре, а југословенски владар је одговорио дипломатском акцијом, тако што је Мала Антанта⁸⁷⁹ прерасла у вишу међународну организацију, усвајањем пакта о њеној организацији у фебруару 1933.⁸⁸⁰

У таквим међународним условима у Атини је 9. фебруара 1934. склопљен Балкански савез између Југославије, Румуније, Грчке и Турске ради одржавања постојећег територијалног поретка на Балкану јер је Бугарска била незадовољна одредбама Букурешког и Нејског мировног уговора. Обавезнице су међусобно гарантовале безбедност својих граница и није требало да предузимају било какву политичку акцију према некој другој балканској земљи која није била потписница без претходног обавештења осталих чланица. Није био уперен ни против ниједне друге силе и гарантовао је безбедност балканских граница против агресије на било коју балканску земљу. Албанија је хтела да се прикључи Балканском савезу, али Грчка и Турска су се успротивиле јер је Грчка страховала да не изазове незадовољство Италије а Турска је сматрала да не може због одредбе пакта којом се гарантују заједничке границе (Турска није имала заједничку границу са Албанијом.)⁸⁸¹ Поред настојања југословенске владе, Албанија није постала чланица Балканског споразума.⁸⁸²

Односи Југославије и Албаније кренули су узлазним током. У фебруару 1934. ступио је на снагу протокол којим је утврђена слободна албанско-југословенска погранична зона.⁸⁸³ Албанија је у децембру 1934. потписала са Југославијом трговински уговор и у Тирани је отворена филијала Београдске

⁸⁷⁹ Војно политички савез Мала Антанта био је основан 1920. између Чехословачке, Румуније и Краљевине СХС да би онемогућио Мађарску да ревидира своје границе према овим државама и да би се спречио покушај Хабзбурговаца да обнови Аустроугарску. У првој половини 1929. договориле су се да се уговори о обавезама обнављају сваких пет година. До 1937. на састанцима су разрађивани планови евентуалних заједничких операција, пре свега због три могућности- да Мађарска и Бугарска нападну Румунију, да Мађарска, Немачка и Аустрија нападну Чехословачку и да Мађарска, Бугарска, Италија и Албанија нападну Југославију, а јачина држава Мале Антате треба да износи 515 батаљона, 705 батерија, 112 ескадрона, 59 ескадрила. Овај савез је све више слабио да би 1937. престао да постоји (В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 1, 221-222)

⁸⁸⁰ Б. Глигоријевић, Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939, 56-57.

⁸⁸¹ АЈ, Посланство у Анкари, ф. 18, извештај из Анкаре, 19. новембар 1933.

⁸⁸² АС, БИА, III, ф. 114, Историјат Албаније, 1. књига.

⁸⁸³ *Британци*, књ. 2, 314.

извозне банке.⁸⁸⁴ Због тога, односи Албаније и Италије постали су затегнути а нарочито када се италијанска флота 23. јуна 1934. изненада појавила пред Драчем без одобрења албанске владе. Италија је тврдила да је ово само "акт куртоазије". Албанска влада је била спремна да пружи оружани отпор, и решила да се у случају потребе обрати Југославији и великим силама за помоћ. Већи део флоте је напустио Драч, остало је само пет бродова за подршку италијанском посланику у Тирани док је водио преговоре са албанском владом. Најважније питање било је да Албанија не приступи Балканском пакту, а такође и да се реши питање школа, концесија Аеро лојда, да остану италијански официри организатори и да Арбанаси предају тешку топовску муницију и тешке торпедо монтираним у Драчу.⁸⁸⁵ Појава италијанске ратне морнарице пред Драчем није се могла оправдати чињеницом да је Албанија прекинула са плаћањем интереса на свој дуг Италији и да је променила своју спољну политику, али је тешко замислити да би Италија силом покушала да принуди Албанију на плаћање.⁸⁸⁶ Италијанска влада нудила је Албанији велики зајам у накнаду за њено обавезивање да неће учествовати у балканском пакту, па је тако министар финансија Италије одобрио зајам од 60 милиона лира Друштву за економски развој Албаније.⁸⁸⁷

Након убиства краља Александра 1934. настало је погоршање односа између Југославије са једне и Италије, Мађарске и Бугарске са друге стране.⁸⁸⁸ Питање Албаније у Југославији након смрти краља Александра, преузео је председник владе Милан Стојадиновић. Он у својим мемоарима напомиње да је добио писмо од југословенског министра у Тирани Јована Ђоновића, од 4. јула 1935. у коме се наглашавало да је Италија заузета у Абисинији и да је то био најповољнији тренутак да се албанско питање реши.⁸⁸⁹

⁸⁸⁴ То је био допунски споразум уз Уговор о трговини и пловидби од 22. јуна 1926. закљученом 20. децембра 1933. а ступио на снагу 6. марта 1934. Према овом уговору Југославија се обавезала да у Албанији организује откуп балканских извозних артикала у висини просека свог извоза у Албанију у последње четири године чиме би се повећао албански извоз у Југославију (*Британци*, књ. 2, 151).

⁸⁸⁵ АЈ, 370-22-425, Министарство иностраних послова краљевском посланству у Анкари, 2. јул 1934, 1934.

⁸⁸⁶ *Штампа*, 4. јул 1934.

⁸⁸⁷ *Британци*, књ. 2, 335.

⁸⁸⁸ Б. Глигоријевић, Југославија, Албанија и велике силе 1919-1939, 58.

⁸⁸⁹ М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, 421-422.

У Албанији је октобра 1935. била постављена нова влада Мехди Фрашерија, председника Државног савета и делегата Албаније код Друштва народа, што је било извршено по жељи краља Зогуа. Од нове владе се могло очекивати да ће радити у сарадњи са Италијом,⁸⁹⁰ мада је Фрашери у разговору са југословенским послаником у Тирани изјавио да жели пријатељство са балканским земљама, али без интереса да се приђе Балканском пакту.⁸⁹¹ Фрашеријева влада је била оборена по први пут у албанској историји парламентарним путем. Нова влада под Кочом Тотоом, наставила је са изразитим италијанофилским карактером.⁸⁹²

Италија је све више повећавала притисак на Зогуа и уверавала га да је спремна да помогне у аспирацијама према Косову, Метохији и Чамерији. Нарочито се подршка Албаније Италији показала када је Албанија одбила да не гласа за одлуку Друштва народа којом се у октобру 1935. тражило увођење економских санкција против Италије због агресије на Етиопију. У Албанији је основана емисиона банка 1935, чија је управа била у Риму, а банка је требало да формира друштво које би уписало зајам од 50 милиона зл. франака за изградњу јавних радова у Албанији. На тај начин су Италијани економски ушли у Албанију. Марамбо је извештавао да је "Ахмед бег продао себе и албанску независност Италији".⁸⁹³ Албанско - италијанска сарадња била је потврђена закључењем албанско - италијанских споразума 19. марта 1936. у виду 12 економско финансијских аранжмана Албанија се дефинитивно привредно везала за Италију, а постојале су и сумње да су потписани и други тајни споразуми војничке и политичке природе.⁸⁹⁴ Италијанска војна комисија стигла је у Драч 1936. да би извидила радове око утврђења Валоне, као и на грчко-арбанашкој граници.⁸⁹⁵

⁸⁹⁰ АЈ, 370-22-437, Министарство иностраних послова краљевском посланству у Анкари, 28. октобар 1935.

⁸⁹¹ АЈ, 370-22-439, Министарство иностраних послова посланику у Анкари, 30. новембар 1935.

⁸⁹² АЈ, 370-22-453, Министарство иностраних послова посланику у Анкари, 26. новембар 1936.

⁸⁹³ АЈ, Фонд Војислава Марамбо, 335-142.

⁸⁹⁴ АЈ, 370-22-444, Министарство иностраних дела посланику у Тирани, 31. март 1936. Да повећа војне ефективне албанске војске, да дозволи Италијанима изградњу нових утврђења, да дозволи повратак италијанске војне мисије, да дозволи отварање италијанских школа, да дозволи слободан рад и пропаганду унијатској цркви у Албанији. (Ж. Аврамовски, Италијанска економска пенетрација у Албанији 1925. до 1939, *Историја 20. века*, Зборник радова 5, Београд 1963, 137-224).

⁸⁹⁵ АЈ, 370-22-444, Министарство иностраних послова, 20. мај 1936.

Турска штампа је у марту 1936. писала да је забринута продирањем Италије у Албанију и да је циљ да се растури Балкански споразум и Мала Антанта.⁸⁹⁶ Када је турски изасланик боравио у Тирани рекао је Зогуу да су "пустили превише Италијане да раде шта су хтели у Албанији".⁸⁹⁷ Инцидент када су представнице Балканске антанта у Тирани одлучили да бојкотују свадбену свечаност сестре краља Зогуа још више је погоршао односе Југославије и Албаније.⁸⁹⁸ Сукоб Турске и Албаније који је настао венчањем сестре краља Зогуа са турским принцем Абидом, јер је Турска сматрала да је до венчања дошло настојањем Италије,⁸⁹⁹ био је изглађен доласком новог турског посланика у Тирани,⁹⁰⁰ а турски принц Абид је требало да буде постављен за саветника албанског посланства у Паризу.⁹⁰¹

Неуспех Друштва народа да спречи италијанско освајање Абисиније пољуљао је поверење Југославије у ово друштво, дволична политика Француске и нереаговање Велике Британије навело је југословенску владу на приближавање Италији. Југославија и Италија су закључиле трговински споразум 23. септембра 1936, а крајем 1936. отпочели су преговори овлашћених представника министарства спољних послова Југославије Ивана Суботића и Миливоја Пиље и Италије Ђина Бутија и Леонарда Вителија. Иван Суботић који је био југословенски делегат код Друштва народа састао се са грофом Ћаном. У разговору о Албанији истакли су да је најбитније да се поштује њена независност и територијални статус кво за Италију, Југославију и Албанију али не и Грчку.⁹⁰² Суботић је тражио да се италијанској војсци у Албанији доделе један или два југословенска инструктора да не би била искључиво под утицајем Италијана, али су они одбили тај предлог, као и обавезу да неће градити, финансирати или подизати нова утврђења без договора са Југославијом. Италијани су држали да њихов положај може остати у Албанији непромењен јер није поткопавао интегритет Југославије ни независност Албаније. Потенцирали су и да одбрана

⁸⁹⁶ АЈ, 370-22-474, 31. март 1936.

⁸⁹⁷ АЈ, 370-22-467, 25. децембар 1935.

⁸⁹⁸ *Британци*, књ. 2, 415.

⁸⁹⁹ АЈ, 370-22-473, 25. јануар 1936.

⁹⁰⁰ АЈ, 370-22-481, 14. јануар 1937.

⁹⁰¹ АЈ, 370-22-484, 20. април 1937.

⁹⁰² Ј. Хоптнер, *н.д.*, 14.

Албаније не зависи само од Југославије и Грчке већ и од Велике Британије,⁹⁰³ која је благонаклоно гледала на учвршћивање Италије на Балкану сматрајући да се тиме постиже равнотежа снага у овом делу Европе нарочито у односу на Француску.⁹⁰⁴

Преговори Југославије и Италије завршени су споразумом потписаним 25. марта 1937. у Београду. Споразумом је гарантована албанска независност, узајамно поштовање граница, заштите интереса у случају угрожености, сузбијања било каквих активности које би биле уперене против територијалног интегритета, јачања трговинске размене. Влада Милана Стојадиновића признала је до тада остварени италијански утицај у Албанији а италијанска влада обавезала се на војну уздржаност у Албанији.⁹⁰⁵ У Берлину и Лондону се ово успостављање добрих односа пратило са пажњом, у Прагу, Букурешту, Атини и Анкари се сумњало у намере београдске владе која је требало да се консултује са својим савезницама пре закључења уговора са другим државама. Потписивање југословенско - италијанског уговора наговестио је промену стања у односима Југославије и Албаније. Гроф Ћано је уверавао Зогу да неће бити угрожени италијанско - албански односи.⁹⁰⁶

Зогу је прихватио ауторитарни систем који је владао у Италија и отпочео је период када су у Албанији почела да се примењују обележја фашистичког национализма, чврста омладинска организација, посебан поздрав, химна и обожавање вође. Приликом обележавања 25-годишњице албанске државности пропагирало се национално јединство свеукупног албанског народа.⁹⁰⁷ Ипак, Зогу је кокетирао и са Југославијом. Велики догађај у Албанији у мају 1937. био је долазак југословенског авиона *Времена* у Тирану и Валону. Зогу је извештачима *Времена* поклатио своју слику са потписом и датумом боравка, посматрајући овај догађај као "весника бољих односа двоје суседа".⁹⁰⁸

⁹⁰³ Ј. Хоптнер, *н.д.*, 111.

⁹⁰⁴ Б. Глигоријевић, Политичке, привредне, ... ,216.

⁹⁰⁵ Ж. Аврамовски, Проблем Албаније у југословенско-италијанском споразуму од 25. марта 1937, *Историјски преглед*, Загреб 1/1963, 19-31.

⁹⁰⁶ Ж. Аврамовски, Проблем Албаније..., 26.

⁹⁰⁷ Ђ. Борозан, *Велика Албанија- поријекло, идеје, пракса*, 131-132.

⁹⁰⁸ *Време*, 25. мај 1937.

У новим разговорима Стојадиновића и грофа Ћана крајем 1937. Албанији није поклањана нарочита пажња, препоручен је опсерваторски став, и да је најбитније да се одржи пријатељство са Италијом јер је "кључ Албаније у Риму".⁹⁰⁹ Стојадиновић пише у својим мемоарима да је Мусолини дао обећање да неће чинити ништа у Албанији без претходног обавештења и пристанка Југославије. Он је такође овом приликом истакао да ће Југославија да настави путем ближења са Италијом и Немачком, јер је утицај Француске био штетан по Југославију, а да ни не очекује помоћ од Велике Британије.⁹¹⁰

Немачке трупе умарширале су у Беч у марту 1938, чиме је Немачка постала непосредан сусед Југославије а и Италије па су се њихови интереси у југоисточној Европи укрштали. Након овога Хитлер је дао гаранцију Стојадиновићу да југословенске границе неће дирати. Југославија је према Ћановом мишљењу требало да склопи савез са Италијом ради равнотеже снага, а то је Италији било потребно да би се обезбедила предстојећа окупација Албаније.⁹¹¹ Гроф Ћано је боравио у Албанији приликом свечаности поводом венчања краља Зогуа крајем априла 1938. када је донео одлуку о интензивнијем ангажовању Италије у Албанији. Зогу се оженио мађарском принцезом Жералдином Апоњи на шта се после припајања Аустрије Немачкој гледало са подозрењем, јер се Италија бојала да Берлин преузме улогу коју је некада имао Беч. Приликом венчања, Стојадиновић је захтевао од тамошњег југословенског посланика Р. Јанковића да укаже сваку могућу пажњу грофу Ћану, па га је Јанковић обавестио да "Италијани нису толико љубазни према нама у Албанији као на неком другом терену, двоје новина поступају по италијанској директиви јер су тако плаћене, нападају нашу земљу или прећуте и преиначе добре намере и поступке у Албанији". На дан свадбе је издат свечан број *Дрите* где је величан краљ а где је Југославија представљена као непријатељ Албаније.⁹¹² Албанија је 1938. према писању *Зетског гласника* захваљујући Зогуу била независна, а живот у њој побољшан.⁹¹³

⁹⁰⁹ М. Стојадиновић, *н.д.*, 416-417.

⁹¹⁰ М. Стојадиновић, *н.д.*, 421.

⁹¹¹ Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935-1937*, Београд 1968, 214.

⁹¹² Ј. Хоптнер, *н.д.*, 30.

⁹¹³ *Зетски гласник*, бр.1-4, 1938, 16.

Гроф Ћано је сматрао да би требало да Албанија иступи из Друштва народа, као и да не би требало да предузима мере на војном плану јер би то алармирало Југославију, затим да би требало радити на стварању "нових италијанских упоришта повећавањем привредне и политичке зависности Албаније и организовање пропагандно политичких мера у циљу јачања италофилских расположења код оног дела Албанаца који са симпатијама гледају на унију са Италијом". Приликом незваничне посете Италији јуна 1938. Стојадиновић је истакао да признаје Италији изузетан положај у Албанији, па је ова изјава схваћена као званично признавање доминатног положаја Италије у Албанији.⁹¹⁴ Британци су 1938. извештавали да су односи Југославије и Албаније добри али да су се "Албанци поигравали са иредентизмом".⁹¹⁵ Прослава десетогодишњице монархије 1. септембра 1938. указивала је на наставак Зогуове политике фашизације Албаније. Министарски савет Албаније одлучио је да промени имена свих градова, села и река који су себи имали словенске грчке и турске називе (према листу *Дрита* 2.789 топонима).⁹¹⁶

Француска и Велика Британија желеле су да се сачувају од уплитања у ратни сукоб са Немачком, што је било показано потписивањем Минхенског споразума четири велике силе крајем септембра 1938.⁹¹⁷ Након овога, италијанска влада је убрзала припреме за политичко и војно запоседање Албаније. Почетком децембра 1938. Мусолини је усвојио Ћанов план о окупацији и анексији Албаније.

У јануару 1939. гроф Ћано је посетио Југославију. Говорио је о подели Албаније, али тако што би се италијанске трупе искрцале у Албанији, а после уступиле део око Скадра Југославији, а Стојадиновић је истицао да, иако је претпостављао да ће Ћано доћи са оваквим планом, направио се изненађен "да није тако просто избрисати једну земљу са географске карте". Ћано му је одговорио да је Италија спремна да обезбеди слободан пролаз Југославије на море и требало је да на том састанку добије сагласност југословенске владе за окупацију Албаније. Стојадиновић је сматрао да би решење овог питања требало

⁹¹⁴Ј. Хоптнер, *н.д.*, 33.

⁹¹⁵*Британци*, књ.2, 648.

⁹¹⁶АЈ, МУП, 14-23-56, Извештај МУП- а за септембар 1938.

⁹¹⁷В. Терзић, *н.д.*, 237.

тражити или заменом Зогуа погоднијом личношћу или поделом Албаније између Југославије и Италије. Ћано је инсистирао да се преговори воде на следећим основама: споразум о демилитаризацији албанске границе, војни савез са Италијом, неколико значајних коректура на северу Албаније, укидање албанског националног средишта које стално потпирује агитацију на подручју Косова, на крају обећање о италијанској помоћи Југославији онда када она одлучи да окупацијом Солуна осигура излаз на Медитеран. Стојадиновић није желео да разговара о томе јер је сматрао да је Грчка савезник Југославије. Југославија је сматрала да би требало учинити све да Италија не овлада Грчком, јер би то значило "затварање економских плућа кроз која дише Југославија".⁹¹⁸ Стојадиновић у својим мемоарима наводи да је требало да се Италија одврати од намере да закорачи на Балканско полуострво, а ако то не би успело онда да је требало да се тражи северни део Албаније односно Скадар са пристаништем Сан Ђовани.⁹¹⁹ У разговору са кнезом Павлом крајем јануара 1939. Ћано је покренуо питање Албаније, али је кнез био мање заинтересован за територију која би припала Југославији.⁹²⁰

Албанија се након ових састанака нашла у положају подмиривања стратегијских интереса Југославије и Италије. На то упућује елаборат који је урадио Иво Андрић, помоћник министра иностраних послова, датиран 30. јануара 1939. у коме се напомиње да је Југославију "највише угрожавало из Албаније војна организација, војна утврђења и иредентистичка акција". "Постало је извесно да ће Италија окупирати Албанију и да би требало избећи сукоб са Италијом али не дозволити да је окупира и да нас угрози на веома осетљивим местима према Боки Которској и Косову, наглашавајући да подела Албаније може доћи у обзир само као нужно зло коме се не може одупрети и као једна велика штета из које треба извући онолико користи колико се да, тј. од та два зла изабрати мање".

У погледу југословенских компензација Андрић пише "те компензације налазе се у материјалу који је пре 20 година израђиван када се поставило питање деобе Арбаније. Максимум који смо у своје време тражили јесте граница која би

⁹¹⁸ М. Стојадиновић, *н.д.*, 517-518.

⁹¹⁹ М. Стојадиновић, *н.д.*, 514.

⁹²⁰ Ђ. Борозан, *Велика Албанија- поријекло, идеје, пракса*, 160.

ишла реком Мата и Црног Дрима и која би нам дала стратегијско осигурање Црне Горе и Косова. Морали бисмо исто тако осигурати котлине Охридског и Преспанског језера, прикључујући Подградец и словенска села Голог Брда, као и о на између Преспе и Корче. Узимање Скадра могло би у том случају бити од велике моралне и економске важности. То би нам омогућило извођење великих хидротехничких радова и добијања плодног земљишта за исхрану Црне Горе. Северна Арбанија у оквиру Југославије допустила би стварање нових саобраћајних веза Северне и јужне Србије са Јадраном. Поделом Арбаније нестало би привлачног центра за арбанашку мањину на Косову која би се у новој ситуацији лакше асимиловала. Ми би евентуално добили још 2-300.000 Арбанаса али су они већином католици чији однос са Арбанасима муслиманима никад није био добар. Питање иселавања Арбанаса муслимана у Турску такође би се извело под новим околностима јер не би било никакве јаче акције да се то спречава".⁹²¹ У предлозима посланика Ивана Вукотића од 3. фебруара 1939. прихватају се територијалне компензације као природне аспирације тим пре што "Албанија под контролом Италије постаје центар иреденте за наше Арнауте" и да би "присаједињењем северне Албаније била ликвидирана албанска иредента".⁹²²

Одлазак Стојадиновића са места председника владе и министра иностраних послова почетком фебруара 1939. означио је крај југословенско - италијанским калкулацијама око Албаније. У Француској и Великој Британији није се крило задовољство због промене владе у Београду, за разлику од Италије. За новог министра иностраних послова постављен је Александар Цинцар - Марковић, који је изјавио у разговору са Хитлером у фебруару 1939. да је један од његових задатака успостављање добрих односа Југославије и Немачке.⁹²³

Прилике у Хрватској и изражени захтеви за самоопредељењем уздрмали су централистички систем у Југославији и у Риму се чинило да је повољна прилика за сагледавање сопственог утицаја. После одласка Стојадиновића, италијанске припреме за окупацију Албаније биле су убрзане, јер су Југословени знали шта намерава Италија, а и да не би појачала везе са Француском и Великом

⁹²¹ АЈ, 37, Елаборат Иве Андрића од 30. јануара 1939.

⁹²² АЈ, 37, Мишљење И. Вукотића упућено М. Стојадиновићу 3. фебруара 1939.

⁹²³ Ј. Хоптнер, *н.д.*, 38.

Британијом. Италија је подсећала Немачку да је Албанија италијанска област, а у Албанији против Зогуа подстицала је бутновничка расположења. Када су немачке трупе ушле у Чехословачку марта 1939. Мусолини је сматрао да је освајање Албаније неопходна компензација, али је ипак сматрао битним да зна какав би став заузео Берлин у случају италијанске окупације Албаније. Немачки амбасадор Макензен је Ћану рекао да Берлин нема никаквих циљева у Медитерану па је самим тим оставио Италији слободу у решавању албанског а и хрватског питања.⁹²⁴

У марту 1939. је био састављен уговор о протекторату који Зогу није био спреман да прихвати па је Италија размишљала о војном запоседању Албаније. Италији је било битно да се албанско питање реши протекторатом да не би дошло до интервенција других земаља, нарочито Југославије.⁹²⁵ Зогу је оклевао да потпише јер се надао да ће из Лондона и Париза бити извршен притисак на владу у Риму да не напада Албанију. Званични британски кругови били су резервисани. Зогуов изасланик у Тирани Мехмед Фрашери је страним представницима у Тирани пренео поруку да Албанија неће прихватити италијанске захтеве, што није пробудило пажњу међународне јавности, а проузроковала је да италијанска влада упуту Албанији ултиматум који је подразумевао да се даје право италијанској војци да се искрца на било ком делу албанске територије, да се омогући потпуна италијанска контрола на путевима, мостовима, лукама и фортификационим објектима, да италијански држављани који живе у Албанији буду изједначени у правима са албанским држављанима, да се италијански саветници приме у сва албанска министарства, да се италијанском посланику у Тирани да министарски портфељ у албанској влади, с тим што би ово право имао и посланик у Риму. Ћано је известио да пошто преговори са Ахмед Зогуом нису успели, да ће се италијанске трупе искрцати у Албанији, да би завели ред и успоставили нову владу, пре свега због заштите италијанских војних интереса, петролеумских извора и рудника у Албанији што не би имало антијугословенски карактер, а "интереси Југославије ће бити осигурани".⁹²⁶

⁹²⁴ Ђ. Борозан, *Велика Албанија- поријекло, идеје, пракса*, 167-168.

⁹²⁵ *Дневник грофа Ћана*, 57.

⁹²⁶ АЈ, 370-22-500, 7. април 1939.

Интервенција у Албанији отпочела је у ноћи 6-7. априла 1939, када су италијанске трупе освануле дуж албанске обале од Саранде на југу до Сан Ђовани ди Медуа на северу. Пасивно држање у овом питању имале су Југославија и Грчка, Југославија пре свега због тешкоћа око решавања хрватског питања. Италија је инсистирала да је окупација имала привремени карактер и да је за циљ имала успостављање мира и реда у Албанији. Југословенска влада је предузела превентивне мере тиме што је министар војске и морнарице ограничио војне активности на издавање наређења за мобилизацијске припреме јединица одређених за фронт према Албанији и упућен је позив војним обвезницима за попуну јединица до јачине ратног састава чета, батаљона и пукова Зетске, Косовске и Вардарске дивизије.⁹²⁷ Било је око 50 хиљада Албанца који су били спремни да оду у Италију, Албанија је располагала са око 26.000 пушака, али југословенска влада није показала интерес за омогућавање одласка добровољаца у Албанију, јер је Југославија овим нападом била укљештена између сила осовине и морала је да избегава да изазове Италију. Зато је одлучила и да се сви албански емигранти врате у Албанију, као и они који су емигрирали за време Зогуа, јер је Италија обећала амнестију (Ћазим Коцули, Џевдет Корча, Бахри Омаси, Реџеп Митровица, Сејфи Вљамази, Кољ Тромази, Риза Дани, Ћани Влора, Имер Нишани, Сеид Кемал и др).⁹²⁸

Југославија је желела да се нађе решење које би задовољило и једну и другу страну а нарочито да се што пре ликвидира италијанско - албански сукоб. Ћано је сматрао да се толико пријатељско држање Југословије могло протумачити само бескрајним страхом, као и код Грчке. Посета Џинџар Марковића Берлину и Венецији дала је до знања да се ништа није променило у политици коју је водио Стојадиновић.⁹²⁹ Џинџар Марковић је изјавио грофу Ћану у Венецији да прихвата италијанску окупацију Албаније као готов чин, а гроф Ћано је уверавао Џинџар Марковића да није заинтересован за Косово, на шта је добио одговор да ће се

⁹²⁷Када је Италија напала Албанију узбудила је албанско становништво на Косову и Метохији, прваци из села дошли су у градове да се обавесте о догађајима. У Пећи су се окупили у кући Џевата и Рифата Махмудбеговића. У Ћаковици у кући бегова Црноглавића, и тражили су наоружање за добровољце који би ишли да се боре против Италијана у Албанији. Хасан бег је добио обавештење од свог брата Гани бега који је тада био у Београду да буде миран јер је "такав моменат" (АЈ, 370-22-500, 7.април 1939).

⁹²⁸Ж. Аврамовски, Прилог..., 130.

⁹²⁹АЈ, 370-22-500, 7. април 1939.

Југославија држати принципа неутралности.⁹³⁰ Енглеска је била узнемирена због Грчке али је Ћано дао уверавања енглеском амбасадору да Италија нема никаквих агресивних намера према Грчкој.⁹³¹ Грци су предузели мере опрезности у области Јањине и на Крфу. Италија је хтела да пребаци нове трупе у Албанију због закључења турско - енглеског пакта о узајамној помоћи.⁹³² Опстанак Југославије у Балканском савезу после прикључења Турске енглеском табору изазвао је нерасположење у Софији, па је Цинцар Марковић изјавио да Југославија не жели поновну појаву Турске на Балкану и да осуђује свако угрожавање бугарских граница од стране Турске. Бугарска је претендовала на ревизију југословенско-бугарске границе не само у подручју Цариграда, већ и на делове Македоније бар до Вардара.⁹³³

Ахмед бег Зогу је након италијанске интервенције напустио земљу и прешао у Грчку.⁹³⁴ Турска влада је пристала да се Зогу затим склони у Турској, на молбу грчке владе.⁹³⁵ За два дана италијанске трупе заузеле су целу албанску територију. Успостављен је административни комитет који је ослободио противнике Зогуовог режима из затвора, давао помоћ становништву у новцу и храни, што је оставило повољан утисак на јавно мњење у земљи и иностранству. Уставотворна скупштина је поставила нову владу Шефкета Врлација, Албанија је иступила из Друштва народа и укључена у италијански привредни простор.⁹³⁶ Била је унификована албанска и италијанска дипломатска служба и укинута албанско министарство иностраних послова.⁹³⁷ Албанска круна била је уручена италијанском краљу Виктору Емануелу III, склопљена је персонална унија са Италијом у јуну 1939. и Албанија је добила статус уставне монархије под династијом Савоја.⁹³⁸ Следеће године на годишњицу персоналне уније Италије и

⁹³⁰ Ј. Хоптнер, *н.д.*, 163; В. Терзић, *н.д.*, 246-247.

⁹³¹ АЈ, 370-22-504, 11. април 1939.

⁹³² АЈ, 370-22-508, 17. април 1939.

⁹³³ В. Терзић, *н.д.*, 262.

⁹³⁴ Зогу је боравио у Букурешту, Варшави, Риги и Стокхолму и слао је апеле Друштву народа, а затим је из Париза и Лондона покушавао је да организује своје присталице, али то није прихваћено од стране званичника као ни у југословенској влади јер су њега сматрали главним кривцем за прихватање фашизма.

⁹³⁵ АЈ, 370-22-507, 20. април 1939.

⁹³⁶ АЈ, 370-22-518, 27. мај 1939.

⁹³⁷ АЈ, 370-22-511, 8. јун 1939.

⁹³⁸ *Дневник грофа Ћана*, 84.

Албаније било је истакнуто побољшање прилика у Албанији за протеклих годину дана. У Албанији се градило, оправљали су се и градили нови путеви, отварали рудници и појачана је експлоатација нафте.⁹³⁹

Крајем лета 1939. Британци и Французи су разматрали могућност искрцавања трупа у Солун. Кнез Павле је желео да савезници уђу у Солун да би се очувала веза Југославије и Запада, тако да би Југославија могла да остане неутрална док се не придружи савезницима у рату. Бојао се да то не учине Италијани јер није веровао у италијанску декларацију о неутралности. Он је био за сарадњу са Француском иако је званично морао да буде за сарадњу са Немачком. Британска алтернатива Солунском фронту била је идеја о неутралном балканском блоку који би био снажан да издржи немачки притисак. Балканска антанта је требало да буде основа за стварање оваквог блока али је требало наговорити Бугарску да јој се придружи (1937. Југославија и Бугарска су потписале уговор о пријатељству). Бугарска је желела много више од ревизије границе у Тракији као и од одбацивања силе у међусобним односима, она је тражила јужну Добруцу од Румуније.⁹⁴⁰

Мусолини је пропагирао крајем 1939. мир на Балкану и смањивао је број италијанских војних снага у Албанији, а са Грчком је склопио споразум о узајамном повлачењу трупа из пограничних зона, али су се у ствари трупе пребациле ка југословенској граници.⁹⁴¹ Београдска конференција одржана 3. фебруара 1940. Сталног савета Балканског пакта Југославије, Грчке, Румуније и Турске, инсистирала је се одржи мир на Балкану.⁹⁴²

Онда када је Италија објавила рат Француској, 10. јуна 1940. заоштрили су се односи између Немачке и Југославије. После брзог пораза Пољске, још теже је доживљен пораз Француске. У рату против Немачке налазила се само Велика Британија, а приближавањем рата Балкану британска политика се усредсређивала на активирање снага балканских држава, па је у Југославији преузимала улогу Француске. Лондон је сматрао да за политику превласти у Средоземљу јако битна

⁹³⁹ АЈ, 370-22-538, 7. март 1940.

⁹⁴⁰ Н. Балфур, *н.д.*, 124.

⁹⁴¹ В. Терзић, *н.д.*, 257-258.

⁹⁴² В. Терзић, *н.д.*, 263-264.

Албанија јер је ову територију било могуће искористити за ратну конфронтацију Југославије и Грчке против Италије. Ангажовани су британски инструктори Зогуове жандармерије који су деловали из Београда, Скопља, Атине, Истанбула и Каира. Поред Зогиста који су били склони Зогуовом политичком режиму, у Албанији су били актуелни и националисти који су у Валони јуна 1939. организовали Национални фронт (Бали Комбтар), под вођством Мехди Фрашерија, који се нису мирили са превеликим утицајем Италије у Албанији, али су они 1940. били незнатна организација.⁹⁴³

Ипак, заокруживање Југославије наставило се уласком првих немачких јединица у Румунију августа 1940. Тиме су стављене пред свршен чин и Бугарска и Мађарска. Југословенска политика неутралности имала је све мање изгледа. Лавирање Југославије између Берлина и Лондона све више се сужавало захваљујући промени ратне динамике приступањем Румуније, Мађарске а затим и Бугарске Тројном пакту. Нападом Италије на Грчку октобра 1940. рат се пренео на Балкан. У италијанској и албанској штампи је била покренута кампања да Грчка угрожава права албанске мањине у Чамерији и долазило је до инцидената на грчко - италијанској граници.⁹⁴⁴ Међутим, италијански напад није протекао онако како је очекивано, доживљавани су порази на читавој линији фронта, долазило је до саботирања и одметања у албанским редовима и колебања албанских војника. Тада се италијанско-албанска пропаганда на Косову и Метохији потпуно притајила. Када су грчке снаге освојиле Корчу, албанско становништво се радовало због ослобођења од италијанског окупатора.

Југославија се у међувремену окренула Совјетском Савезу, гледајући у њега као у велику силу која се налазила ван сукоба који су били у току.⁹⁴⁵ Међутим, на састанку у новембру 1940. Хитлера и Цинцар Марковића, Немачка је сматрала да Југославија мора да сачува своју позицију неутралности, али је онда када би немачке трупе ушле у Бугарску а затим у Грчку, морала да се одлучи да ли ће бити за Немачку или против ње.⁹⁴⁶

⁹⁴³ Ђ. Борозан, *Велика Албанија, поријекло, идеје, пракса*, 209-210.

⁹⁴⁴ В. Терзић, *н.д.*, 286-288.

⁹⁴⁵ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд 1992, 38.

⁹⁴⁶ В. Терзић, *н.д.*, 302-305, 324.

Почетком 1941. било је све више неуспеха италијанске војске на фронту у Албанији, све већа бомбардовања италијанских положаја у Албанији, али југословенска влада није хтела да уђе у ове сукобе и да жртвује своју неутралност. Албанска емиграција у Турској и Југославији постала је предмет британског интересовања, због организовања побуне у Албанији на простору Пешкопеје и Кукса. Од Команде граничних трупа у Дебру очекивало се да се вођи побуне Ахмету Цами омогући да преко југословенске територије пође на састанак са Миращем Иванајем, командантом одбеглих Албанаца на грчкој страни, да се побуњеницима стави на располагање око 500 пушака и да им се пружи уточиште у случају неуспеха побуне. Требало је појачано чувати границу од илегалних прелаза и контролисати кретања албанских емиграната.

"Одсек Д" био је ангажован на испитивању могућности за избијање побуне у пограничној зони од Пећи до Јадранске обале. Други огранак чинили су Гани и Сулејман Криезију из Ђаковице. Гани бег, који је био повереник министарства иностраних послова Краљевине Југославије, био је веома поштован у Југославији и поред сумњи у његов ангажман. Требало је да се повежу са организацијом у Дебру чији је командат био Алит Љеш. Радом овог огранка руководио је Ђазим Кокоши, бивши албански министар који је пребегао у Југославију. Требало је да прибављају податке о стању у Албанији преко поверљивих лица из Албаније и албанских емиграната у Призрену и Дебру. Италији није одговарало оволико мешање Британаца на простору Албаније. Цинцар Марковић је хтео да се британска пропаганда онемогући а са тим је био сагласан и Генералштаб. Албански емигранти из Дебра, Призрена и Ђаковице, готови сви су били евакуисани у унутрашњост, а покренуло се питање Гани бега и његове могуће интернације.

Крајем јуна 1940. Одсек Д је тражио новац за набавку оружја али су Британци извештавали да није повољан тренутак мада би требало да се остане у приправности. Када је Италија напала Грчку, Британци су сматрали да је повољан тренутак да се побуна ипак организује. СОЕ (Specialoperationsexecutive) преузела је активност Одсека Д. Зогу је желео да се врати у Албанију али га Грчка није тамо радо видела. Показивала је подозривост према било којим провизорним

владама било Зогуове било Гани бегове, јер није желела да се Албанија обнови према ранијим основама.⁹⁴⁷

Италијани су од почетка 1941. повећавали бројност снага у Албанији, пре свега на обезбеђењу југословенско-албанске границе, дужине 349 километара. Велика Британија је настојала да убеди Југославију да нападне италијанске положаје у Албанији и да ступи у рат на страни Грчке, а Немачка је инсистирала да Италија придобије Југославију, што се није уклапало у Мусолинијева очекивања и обећања Албанцима.⁹⁴⁸ Чим су сазнали за државни удар у Београду, Италијани су затворили све правце који су из Југославије водили у Албанију на југословенско-албанској граници. Хитлер је сматрао да је држање италијанског фронта у Албанији први услов за успех немачког напада на Југославију и Грчку. У одбрани граничног албанско-југословенског фронта Италијани су се ослањали на рејон Скадра и Дебра.⁹⁴⁹ Опкољена знатно надмоћнијим снагама, Југославија је врло брзо сломљена, а италијанске трупе су успешно продрле у југословенску државу.

5.3. Проблеми на граници

Краљевина СХС је након завршетка Првог светског рата организовала Батаљоне Организованих Арнаута да би смирила проблематичну југословенско-албанску границу. Плаћенички одреди Краљевине СХС стизали су на југословенску територију и коришћени су за војно обавештајне задатке.⁹⁵⁰ Један од вођа Батаљона Организованих Арнаута био је Алит Љеш, пореклом из Зогаја у долини Дрима. Успешно је командовао Батаљонима имајући чин мајора. Након Есад пашине смрти 1920. остао је веран најтешњој сарадњи са Србима, али је био "отворени албански националиста" па је био сумњичав према југословенским

⁹⁴⁷ Ђ. Борозан, *Велика Албанија-поријекло, идеје-пракса*, погледати поглавље "Улога албанске емиграције у југославији и покушајима организовања побуне у северној Албанији", 231-247.

⁹⁴⁸ Ђ. Борозан, Ратне операције на фронту према Албанији и у Македонији током Априлског рата 1941, *Војно дело* 1996/2, 119-124.

⁹⁴⁹ В. Терзић, *н.д.*, књ.2, 73.

⁹⁵⁰ Више о Батаљонима организованих Арнаута погледати: Б. Славковић, Батаљони Организованих Арнаута 1919-1920, *Војноисторијски гласник*, 1/2010, Београд 2011, 133-156; Б. Славковић, Батаљони организованих Арнаута 1920-1921, *Војноисторијски гласник*, 1/2012, Београд 2013, 51-70; Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, I, II, Београд 1998, 1999.

властима. Познати публициста и саговорник Ахмет бег Зогуа, Милисав Јелић описује да "није био савитљиве кичме, није ласкао и кад би му очи блеснуле извесним љутитим сјајем то је подсећало на крвне освете, унакажене лешеве и попаљена села", као и његов "природни војнички дар" ("У борби је предњачио личним примером, кажњавао без милости, поседао положај и командовао као војник од заната и ситуацију процењивао брзо и правично.")⁹⁵¹

По повратку Зогуа у Албанију крајем 1924. Аћиф Љеш, Алитов наследник, био је у добрим односима са њим, али убрзо су међу њима избили неспоразуми па је 1926. пребегао на југословенску територију у Дебар. Јануара 1928. Команда Вардарске дивизијске области наредила је команданту 12. пешадијског пука "Цар Лазар" у Дебру да прими на храну 30 албанских емиграната Аћифа Љеша. Они су од фебруара 1927. до августа 1929. били смештени у Дебру, јер се Љеш бојао сопствене ликвидације, а финансирао их је Министарство иностраних послова.⁹⁵²

До априла 1934. Дебарски пук је за њихово издржавање тражио преко пола милиона динара (504.663,47 динара) али су министарства (министарство војске и морнарице, министарство иностраних послова, министарство унутрашњих послова) пребацивала одговорност једно на друго. Током 1935. Љеш и остали емигранти примали су месечно 37.000 динара на каси Министарства иностраних послова, а том сумом није било обухваћено и финансирање његових људи, које је војска хранила.⁹⁵³

Аћиф Љеш је био главни оперативац који је уклањао виђеније Албанце на рачун владе у Београду. У октобру 1929. југословенски војни изасланик у Тирани је известио Министарство иностраних послова да је у Албанији био извесни Дан Марко из Дебра који је према налогу Љеша требало да ликвидира једног бугарског берберина у Тирани. Албански граничар је пријавио надређенима случај, сви умешани у припрему атентата били су ухапшени а берберин упозорен да му је југословенска влада уценила главу са 200 наполеона и сталну месечну

⁹⁵¹ М. Јелић, *н.д.*, 19-21. Љеш је био убијен у заседи (добрио је 9 метака и након тога у борби издахнуо).

⁹⁵² АЈ, 334-4-18, л.932, 934,944, Исхрана Аћифа Љеша и његових људи, 11. август 1931.

⁹⁵³ АЈ, 334-4-18, л.953, 954, 959, децембар 1934-децембар 1935.

помоћ из државног буџета.⁹⁵⁴ Осман Тараковић, албански капетан из Пећи, био је оптужен у Тирани за сарадњу са југословенским агентима, па је новембра 1929. посланик Настасијевић упутио телеграм наговештавајући његов скори пребег у Пећ или Ђаковицу, али је због његове сарадње са Цена бегом предложено да се пребаци у унутрашњост земље.⁹⁵⁵

Поједини албански емигранти који су сарађивали са југословенском владом били су криминалци. Маја 1933. из затвора у Ђаковици побегло је 11-12 притвореника који су били тамо јер су били ухваћени са око 8-9.000 килограма шверцованог дувана. На челу ове банде био је Бајрам Алија из Петруча, а његов рођени брат остао је у Ђаковици и примао новчану помоћ од југословенских власти. Бегунци су прешли границу у рејону 5. и 6. граничне чете.⁹⁵⁶

Несавесност граничних трупа дуж Ђаковице показала се у још неким случајевима. Од августа 1932. у кући Селима хана (чланови су га звали војводом) вршен је упис "четника" Арнаута, а његов дом био је претворен у касарну у којој је било 300 наоружаних људи. Он је представљајући се као лојалан грађанин често путовао у Скопље и Београд и састајао се са Костом Пећанцем, па је од 5. и 6. граничне чете добио 15.000 пушака за своје чланове. Тако је могао да несметано пребацује своје људе преко југословенске границе, наводно за потребе југословенских власти. Он је одржавао блиске везе са Салимом Барјактаром и Пашук Бибом који су јула 1931. и 1932. пребегли из Ђаковице са својим бандама наоружаних емиграната за Албанију. Почетком јуна 1933. Хан се пребацио у Албанију са својих 13 четника и предао тамошњим властима, од којих је добио новчану награду и одобрење да иде у унутрашњост Албаније. Преносио је приче о угњетавању косовских Албанаца од стране југословенских власти и признао је префекту града Кукуса да су га југословенске власти унајмиле да убија албанске прваке и тиме угуше идеју о ослобођењу Косова.⁹⁵⁷

⁹⁵⁴ АЈ, 334-4-849, Арбанска обавештајна служба о Дан Марку упућеном из Дебра у Тирану ради атентата, 17. октобар 1929.

⁹⁵⁵ АЈ, 334-4-832, Министарство иностраних послова, телеграм 5. новембар 1929.

⁹⁵⁶ АЈ, 74-222-318, л.15, пов. 17/33.

⁹⁵⁷ АЈ, 74-222-318, л.16, пов. 17/33.

Многи албански емигранти у Ђаковици одржавали су везу са албанским агентима радећи против Југославије и лојалних емиграната, па је за њих предложено пресељење унутар земље. У Ђаковици су били Шпенд Халили из Гаша, Бајрон Даут из Краснића, Мусли Халим из Пуха, Зећ Чуплаки из Тропоја и Сејд Аријари из Бриша, док су у Призрену живели Вели Бајромиса из Попајана, Комбер Шериф из Хаса и Мухарем Љами из Марине. Било је емиграната који у ствари то нису били а примали су новчану помоћ од југословенске власти. Ђамил Осман био је вероучитељ који је отпуштен из службе као "педерост". Као бивши срески начелник у Албанији био је на платном списку Министарства иностраних послова са месечном надокнадом од 8-900 динара, али се бавио преварама наплаћујући измишљене информације од југословенских власти. Шукри Полшка био је зеленаш из Ђаковице са кућом и воденицом у Призрену а био је и председник општине Манесије у Албаније двадесетих година одакле је разрешен као неспособан. Спира Косова, емигрант у Ђаковици, био је спреман да се врати у Албанију "само је чекао да се још мало обогати". Гани бег је "начелниковао" у Ђаковици јер му је сва поверљива архива била на располагању. Исти је случај са среским начелником у Урошевцу, Сајил Гораном, председником општине у Штимљу, који је радио по инструкцијама Гани бега. Многи албански агенти крили су се са његовим знањем, као што је на пример био Невруз беј који је сваког месеца из Албаније примао 1.500 динара. Оне емигранте који им нису били одани успео је да интернира из Ђаковице. Тако је покушао да интернира Кадрију Махмедовића, који је био "југословенски човек" није успео али јесте његовог брата Мушака у Врање. У извештају Стојана Ј. Дајића наводи се да је савладао Бајрам Цурија који је од југословенске владе био уцењен са 100.000 динара, што је и исплаћено али је подељено између Ахмед бега и Цена бега, а Кадрија је добио унапређење па је постао капетан. Касније је Кадрија Зогуовом одлуком био осуђен на смрт па је побегао у Југославију.⁹⁵⁸

Многи емигранти су почетком двадесетих година продавали своја имања у Албанији и досељавали се на Косово као емигранти купујући велике куће и имања, као што су били Демир Брахимис, Абаз Исни, Мифтар Рамадан, Ислам Медија, Вели Бајрам, Рахман Али Хакта, Бајрам Јани и др. Они нису били ни

⁹⁵⁸ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 2, бр. 1, 10-12. август 1934, Стојан Ј. Дајић

политички емигранти па је њихово исплаћивање само причињавало штету Краљевини Југославији, и требало је преиспитати спискове емиграната.⁹⁵⁹ Уочи напада Сила Осовине 6. априла 1941. у Југославији се налазило близу 300 политичких емиграната из Албаније који су обављали разне обавештајне услуге за југословенску војску. Они су почетком априла 1941. окупљени у Ђаковици и Дебру, а 5. и 6. априла у Албанију је убачено неколико његових група које су успеле да побуне становништво у срезovima Пишкопеја, Кукс и Тропоја против италијанске окупације. Међу њима био је и Хаџи Љеши, касније генерал у војсци Албаније. Били су ангажовани на главном правцу продора Гани бег, Ђазим Кокоши, али се пробој ове групе завршио неуспешним тумарањем око пограничне зоне Тропаје.⁹⁶⁰

5.3.1. Качачки покрет

Период првих година после Првог светског рата карактеристичан је по качачкој акцији (качак на основу турске речи "качмиш" одметник од власти, али и разбојник) на Косову и Метохији. Код Албанаца је постојала традиција непоштовања закона и власти, јер они Краљевину СХС/Југославију нису доживљавали као своју државу, на шта указују подаци да су се одметали због избегавања војне службе, одбијања да плаћају порезе и дажбине, због пољске штете или крвне освете, а и од страха због одмазде за почињена дела у Балканским ратовима и Првом светском рату. Ова врста одметника нису биле организоване групе, већ појединци. Друга врста одметника биле су организоване групе који су свој плен пребацивали преко границе, најчешће у Албанију. Трећа врста качака били су одметници из политичких разлога, који настају од стварања Краљевине СХС, наоружани и организовани у чете, пре свега уз помоћ Италије.⁹⁶¹ Косовски комитет је често сарађивао са качацима, који су 1919. били најорганизованији у Пећком, Звечанском и Призренском округу.⁹⁶² Посредници између Косовског комитета и качака били су Хоџ Кадрију и Бедри Пејани. Качаци су уз помоћ Италијана организовали 1919. акције на простору Косова и

⁹⁵⁹ АЈ, 74-222-318, л. 16, 17.

⁹⁶⁰ ВА, п. 17, к. 61, ф. 3, Албанија између два рата, 120.

⁹⁶¹ Б. Глигоријевић, Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима, *Срби и Албанци у 20. веку*, 211-213.

⁹⁶² Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, књ. 1, 268.

Метохије.⁹⁶³ Реакција југословенске војске била је превентивна и крајем јула запоседнута је стратешки значајна територија племена Краснића, Битића, Гаша, Никаја и Мертура у северном делу Албаније, па је тако осигурана југословенско-албанска граница.⁹⁶⁴

Један од главних вођа качачких акција био је Азем Бејта⁹⁶⁵, који је добијао од Италијана новац, нудио је свакоме ко би му пришао месечно у злату по 240 динара уз одело и храну, а главно седиште му је било у Вучитрнском срезу.⁹⁶⁶ Пропагирао је и Велику Албанију, средином 1919. обилазио је Косово носећи карту на којој је показивао области који ће припасти Великој Албанији.⁹⁶⁷ Поред Бејте, вође су били и Сали Рама, Јусуф Меховић у Новопазарском округу, Рам Ђека, Бећир и Зећир Реџа, а затим Рам Бериша и Сокољ Рама. Хусни Џури, један од вођа качака, средином 1919. уз помоћ Италије користећи повлачење југословенске војске, организовао је напад на југословенске граничаре на Дриму.⁹⁶⁸

Почетком 1920. безбедносно стање на Косову и Метохији било је неповољно, јер су се качачке акције наставиле. Чињеница да граница између Краљевине СХС и Албаније није била одређена стварала је неприлике, па је то узроковало чешће преласке границе и масовну појаву качака. Војна акција Краљевине СХС није дала резултате па су југословенске власти предузеле разоружавање становништва у Призренском, Звечанском и Косовском округу, што је изазвало велико незадовољство Албанаца и долазило је до сукоба са државним властима. Повећан је број жандарма и формирани су летећи жандармеријски одреди. За само четири месеца 1920. било је убијено 280 људи

⁹⁶³ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, књ. 1, 309.

⁹⁶⁴ Г. Антонић, *н.д.*, 34.

⁹⁶⁵ Азем Бејта (1889-1924). Београдско *Време* је 7. августа 1923. објавило репортажу о Бејти као о мирном и трезвеном младом човеку који је био интелигентан и говорио неколико страних језика, П. Имами, *н.д.*, 135.

⁹⁶⁶ Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, 230.

⁹⁶⁷ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, 316.

⁹⁶⁸ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, 444.

"од пушке", извршиоци су у 78.3% били Албанци и муслимани, Срби су били жртве у 20.81 % случајева, па је власт одлучила да покрене одлучнију акцију.⁹⁶⁹

Реконструкцијом Делвинијеве владе у Албанији и постављањем Бајрама Цурија за министра војске дошло је до повећане активности качачког покрета у сарадњи са Косовским комитетом. Југословенске власти су располагале подацима да Бајрам Цури исплаћује своје качаке у злату (са територије Албаније по четири златна наполеона, а са југословенске по два), а финансирала их је Италија.⁹⁷⁰ Убијен је Есад паша у јуну 1920, а југословенска граница се после албанаског напада на положај граничара код "Два брата" у јулу 1920. претворила у праву ратну зону. Делвинијева влада је тражила да се југословенска војска повуче на границу из 1913. Италијани су се у августу 1920. повукли са албанске територије, Бајрам Цури је организовао напад на југоловенску војску у области Пишкопеје, чија је последица била потискивање југословенске војске на границу из 1913. Оштар југословенски контранапад је довео до враћања Албанца на линију разграничења.⁹⁷¹

Италија је помагала одметнике оружјем и финансијски за усмеравање упада ка Ђаковици, Призрену и Дебру, обећавајући да ће њихове породице добити помоћ у случају њихове побигије,⁹⁷² а током 1920. Косовски комитет се повезао са бугарском терористичком организацијом ВМРО за заједничку акцију против Краљевине СХС.⁹⁷³ Југословенска власт је покушавала да се обрачуна са качачким акцијама, првенствено "пацификацијом". Министарство унутрашњих послова је 1921. објавило општу амнестију одметника, али је она делимично успела у појединим селима Тетовског, Призренског и Косовског округа. Тада су

⁹⁶⁹ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *н.д.*, 556-557. Више о политичким приликама почетком 1920. Љ. Димић, Ђ. Борозан, Политичке и безбедносне прилике на Косову и Метохији у првој половини 1920, 89-104.

⁹⁷⁰ П. Целетовић, *н.д.*, 166-167.

⁹⁷¹ Г. Антонић, *н.д.*, 39.

⁹⁷² ВА, п. 17, к. 26, ф. 2/3, док. 1; Сваки од добровољаца примио је од вође по килограм кафе, килограм шећера, 3 килограма пиринча са задатком да буду спремни када буде било потребно. (П. Целетовић, *н.д.*, 180)

⁹⁷³ Б. Храбак, Косовски комитет 1918-1924, *Зборник радова Филозофског факултета у Косовској Митровици*, Косовска Митровица 2003, 152; Д. Тодоровић, *н.д.*, 69.

се предали само они који су починили лакше прекршаје, а они који су починили теже злочине наставили су своје акције.⁹⁷⁴

Кулминација качачких напада била је 1921, и поред мера које је југословенска држава предузела (кажњавање општина на којима се пљачка догодила и интернирања качачких породица са територије Санџака и Косова и Метохије у дубљу територију Србије).⁹⁷⁵ Најтежа ситуација била је на граници, на реци Дриму боравио је Садик Рама, а били су наоружани оружјем које је дозвољено са албанске стране у великим количинама.⁹⁷⁶ Након неуспелог покушаја 1921. да оборе владу Зогуа, остатак се повукао у неутралну зону, у пограничном појасу на самој граници метохијског округа, Јуник, Батуша, Молиће, Мориа, Бровина, Поношевац, Шишман и Поповце. Ова зона укинута је 20. фебруара 1923, након много невоља које је донела Краљевини СХС, јер су качаци оружје набављали на југословенској територији као и храну. Метохијски округ био је дуго гнездо криминала и одметништва, јер су се качацима придруживали и прикривачи продавци оружја, они који су бежали од крвне освете, они који су пљачкали туђу имовину и кријумчари дувана.⁹⁷⁷

Побуна Албанаца у Дреници и обнављање качачких група око Ораховца, Пећи, Призрена, Ђаковице и Кичева изазвала је оштру реакцију југословенске војске и жандармерије половином јула 1924.⁹⁷⁸ Влада Краљевине СХС успела је да делимично сузбије качачку делатност 1924, али је проблем био само одложен. Командант Косовске дивизијске области известио је владу у Београду да до уништења качака није дошло због тога што су имали подршку званичне албанске политике, а чак су примани у државну службу.⁹⁷⁹ Качачки проблем није могао да

⁹⁷⁴Према извештају министра унутрашњих дела у Скупштини 1924. током 1923. убијено је од стране власти 129 одметника, а ухваћено 32 и предало се 95. Према истом извештају министра унутрашњих дела Скупштини 1918-1923. "кроз руке" полицији прошло је 553 качака, од њих 478 се предало, ухваћена су 23 а убијена 52. У војне команде било је упућено 231, јер се радило о војним бегунцима, 195 је упућено судивима, 75 пуштено. Ипак, на Косову и Метохији било је још око 530 качака (П. Џелетовић, *н.д.*, 119, 121).

⁹⁷⁵Д. Маликовић, *н.д.*, 238.

⁹⁷⁶Д. Маликовић, *н.д.*, 249.

⁹⁷⁷Инспирисани страхом од качака два млада синеаста Бошко Токин и Драган Алексић замислили су по идеји писца Бранимира Ћосића нему филмску комедију "Качаци у Топчидеру", чије снимање започето 1923. али је убрзо било прекинуто јер је изгорела трака (П. Имами, *н.д.*, 133).

⁹⁷⁸Ђ. Борозан, *Велика Албанија-поријекло, идеје, пракса*, 103.

⁹⁷⁹Д. Маликовић, *н.д.*, 254

буде у потпуности консолидован због племенске солидарности косовских Албанаца, снаге великолабанске идеје, али и у политичкој трговини беговске олигархије са радикалима због чега ће албански иредентизам букнути и у периоду приближавања Другом светском рату.⁹⁸⁰

Одметник Реџић Рамас и његова качачка банда упали су из Албаније 27. септембра 1929. на месту "Ћафа Мургаш" на граници Беранског и Пећког среза и опљачкали и убили деветорицу сељака који су путовали за Пећ.⁹⁸¹ Било је неопходно да се успостави погранична зона између Југославије и Албаније.⁹⁸² Према протоколу о разграничењу Југославије и Албаније требало је да се одреде две комисије делегата који је требало да прегледају граничну линију и да све граничне стубове који су били порушени обнове.⁹⁸³ Стизали су извештаји о оштећењу пограничних пирамида и бесправне сече шума. Помоћник министра иностраних послова извештавао је да је албанска влада одуговлачила радове "због финансијских тешкоћа" мада је он био мишљења да су "неке друге намере у питању" (Рад ове комисије био је завршен 18. новембра 1932).

Питање које је требало решити била су двовласничка имања. Делегат за радове на југословенској граници пуковник Петар Петровић извештавао је по питању двовласничких имања на делу граничне линије од утока реке Бојане до Ћафа Прушит. На делу од Бојане до Скадарског језера албанске власти нису правиле проблеме двовласницима за разлику од осталих пограничних делова. Двовласницима су се издавали пасоши од албанског посланства у Београду важећи за један одлазак у Албанију и повратак. Са овим пасошима они нису могли да обрађују своја имања, па су били дужни да на основу њих у Скадру изваде легитимације са којима би прелазили у Албанију за обраду имања. Међутим, са издавањем легитимација се одуговлачило. Такође, иако су имања двовласника била на самој граничној линији албанске власти им нису дозвољавале прелаз код најближих граничних стража, како је то протокол о разграничењу предвиђао, већ на одређеним местима која су често била веома

⁹⁸⁰ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 227.

⁹⁸¹ *Време*, 5. октобар 1929.

⁹⁸² *Политика*, 21. октобар 1929.

⁹⁸³ АЈ, 334-11, 31. јул 1930.

далеко од имања које је требало обрадити. За испашу стоке морали су да плаћају порез и албанске власти захтевале су од двовласника тапије за доказ својине имања на албанској територији.⁹⁸⁴

Требало је решити и питање обезбеђивања југословенско-албанске границе, па је Команда Треће армијске области издала у августу 1930. Команди Вардарске дивизијске области мере које би требало предузети од стране граничних дивизијских области: "Да се за случај потребе и ако се догађаји могу благовремено предвидети да се мобилишу делови резервне војске предвиђени само за затварање границе којима би кадровске трупе служиле као наслон и резерва. Да се позову сви делови војске предвиђени за заштиту и затварање границе. Ако би се догађаји десили изненада онда би се прво ангажовале кадровске трупе, док се не мобилишу јединице резервне војске. Да би се сигурније обезбедила граница према Албанији и да догађаји не би изненадили било је потребно да се трупе Ђаковичког и Дебарског гарнизона у времену од друге половине октобра до јула када је број старих војника по пуковима сувише мали - појачају војницима из других пукова дотичне дивизијске области".⁹⁸⁵

У пограничним зонама дуж југословенско-албанске границе на правцима река Бојана, Скадарско језеро, Комови и Метохија од почетка 1930. интензивирана је теренска акција припремања качаких група у Круми и Тропоји. Вође качака били су Фериз Салковић, Сами Ука, Рагиб Кућа, Реко Бишевац, Рамаз Реџић, Селим Дреноглава, а припадници Риза Маља из Ругова, Мет Браим из Ругова, Исо и Спахо Чепељац из Пештера, Халил Бачинци и Фериз Сенад из Бачинаца, Мехмед Ђеладиновић, Исаихн Дуловић, Хакија Дервишевић, Садри Азим Саћировић, Јусуф Матко, Јусуф Долић, Мехмед Кошутова, Салко (Љут) Гиљанац. Били су у вези са бугарским друштвом "Дашира", са црногорским сепаратистима, са хрватским Дервиши бегом из Митровице који је живео у Задру. У Југославији су били Шех Мехмед Селзија из Приштине који је био духовни вођа Арнаута, Хаци бег Џемаил, Бедри бег Пеја и Батуша.⁹⁸⁶ Средином 1930. окупљале су се качачке групе у Пишкопеји. Вођа прве групе био је Бајрам

⁹⁸⁴ АЈ, 334-11, 9. септембар 1930. Министарство иностраних послова Биро за разграничење.

⁹⁸⁵ ВА, п. 17, к. 517, ф. 5, бр. 14, 12. август 1930.

⁹⁸⁶ ВА, п. 17, к. 94, ф. 2, бр. 1.

Маљуку из Љуме, а групу је организовао и послао Мурат Каљош. Вођа друге био је Нел Томе из села Омеша. Према Југославији били су упућени качаци Мехмед Кабаш, Имер Деветака, Суљ Мустафа Муађер, Авдуљ Осман, Реџеп Неим, Исо Вучитрнац. У јулу 1930. Риза Зумбер и Исмаил Бака са осам качака намеравали су да пређу границу код Ђаковице ради пљачке. Такође, група коју су предводили Разим Реџеп, Мехмед Целадиновић, Рагиб Кључ, Садри Маћир и др била је формирана за упад преко границе. У октобру 1930. Исмет Адем са 12 другова отпутовао је у Елбасан одакле је намеравао да пређе преко Шар планине за Качаник ради пљачке. Шемер Колари из села Фрнгова са седам другова намеравао је да се пребаци преко границе. У августу Мурат Каљош био је у селу Суводолу где је запалио две куће и једну воденицу Гани бега Сердарија, емигранта у Југославији.⁹⁸⁷

Југославија је 1931. уложила велике напоре да не долази до немира на албанској граници и Гани бег је био више пута позиван у Београд и упозораван да никаква субверзивна активност са његове стране неће бити толерисана.⁹⁸⁸ Пребацивање качака у Југославију било је забележено средином 1931, а главни канали били су између Охридског и Преспанског језера правцем : 1. Голо Брдо-Зрновска-Лајшина-Горица-к. 947-између кота 1249-1029 (западно од села Лесковца – Галичицом ка с. Коњско) 2. Халеруп-Пишкопеја-источно од с. Љубаниште и с. Пештани-Коњско. У служби Косовског комитета и за качачку акцију били су Исуф Браим, Исуф Исен, Маљ Муља, Дин Бајрам, Браим Амза и Зећир Амети из Ђаковице и Мон Исуф из Пећког среза. Југословенски бегунац Целадин Реџеп из Призрена који је био постављен за секретара префектуре у Валони поднео је у мају 1931. Мухарем Барјактару списак људи на југословенској територији на које се није могло рачунати.⁹⁸⁹ У јулу 1931. било је ангажовано једно лице које је требало да убије југословенског официра у Ђаковици, који је био пријатељ Гани бега. Истог месеца је Фериз Салковић прешао на југословенску територију са намером да убије неког бега у околини Пећи. У августу 1931. пет-шест качака Ризе Биљана напало је стругару Дејана Блажовића

⁹⁸⁷ ВА, п. 17, к. 94, ф. 2, бр.1, 1930.

⁹⁸⁸ *Британци*, књ.2, 20.

⁹⁸⁹ ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 1, бр.1, 19.мај 1931.

из села Пасочани, у борби је био убијен један качак, наводно сам Риза Биљан.⁹⁹⁰ Три наоружана качака прешла су на југословенску територију 23. септембра 1931, али су се у околини Ђаковице сукобили са југословенском жандармеријом па је један качак убијен.⁹⁹¹

До пораста инцидената на југословенско-албанској граници дошло је 1932. због чега је било упућено упозорење албанској влади. Британци су сматрали да су ови препади били само израз економских невоља на граници.⁹⁹² Према писању *Времена* велики број Арбанаса пребегао је на југословенску територију, наводећи као разлоге неподношљиво стање, фискалне намете, глад и терорисање од стране полицијских власти, јер су многи били осумњичени да одржавају везе са албанским емигрантима на југословенској територији.⁹⁹³ У марту 1932. албански министар унутрашњих дела Муси Јука издао је наређење да се југословенском емигранту Прељ Кериу из Хота који је живео у Скадру изда већа количина муниције.⁹⁹⁴ Из Албаније је 11. септембра 1932. покушала да се пребаци група наоружаних лица на југословенску територију код села Врмоша близу албанске границе, али су били потписнути од стране пограничне страже. *Политика* је јављала да је "овај покушај у вези са скорим упадом бугарске комитске петорке на југословенској источној граници и са нападом разбојничке банде на жандармеријску станицу близу планине Велебита према југословенској југоисточној граници."⁹⁹⁵ *Време* је писало да су "наоружани злочинци још једном подвукли неоспорну чињеницу да се у иностранству код наших суседа може несметано да кује завера против наше Краљевине и да се из суседне земље спремају читаве оружане чете".⁹⁹⁶ На државној граници на месту "Ћаф Прушит" 26. септембра 1932. једна група наоружаних лица је покушала да се пребаци на југословенску територију, али након сукоба са граничарима убијена су двојица а остали су се повукли. *Југословенска застава* овом приликом пише огорчено да "југословенски "пријатељи" и комшије никако не напуштају план да убацивањем

⁹⁹⁰ ВА, п. 17, к. 94, ф. 2, бр. 1.

⁹⁹¹ *Политика*, 27. септембар 1931.

⁹⁹² *Британци*, књ. 2, 92.

⁹⁹³ *Време*, 6. јул 1932.

⁹⁹⁴ ВА, п. 17, к. 94, ф. 2, бр. 1

⁹⁹⁵ *Хрватска стража*, Загреб, 15. септембар 1932; *Политика*, Београд, 14. септембар 1932.

⁹⁹⁶ *Време*, 14. септембар 1932.

плаћених бандита на нашу територију у свету створе уверење као да код нас влада анархија и неко патриотско огорчење и незадовољство због којег пуцају пушке и револвери и прскају бомбе и експлозиви".⁹⁹⁷

Француски посланик у Београду јавио је својој влади 1933. у фебруару да су племена на северној граници Албаније покушала да организују устанак против краља Зогуа, и постојале су сумње да су југословенске власти умешане у то, мада је југословенски министар иностраних послова уверавао да су предузете мере да би спречиле смутње међу Албанцима са југословенске стране границе.⁹⁹⁸ У марту 1933. у селу Дамњане код Призрена дошло је до сукоба са одметницима у којем је погинуо жандармеријски наредник Сава Батинић.⁹⁹⁹

У априлу 1933. Салих Вучитрнац уз Адема Бољетинца, албанског капетана и Мухарема Бајрактара организовали су Косоваре у борби против Југославије. Салих је често путовао у насељеничке колоније југословенских емиграната у Албанији и тамо је држао говоре. Његови сарадници били су Садик Рама из Ђурђевица, Рустем Хазији из Митровице, Лит Ахмети из Вучитрна, Имер Алија, Киро Кадри Барда, из Ругова, Хасан ага Батуша, Хајдар Даутовић из Пештера, Шериф Бимука из Вусања и Рек Бишова Ђукић из околине Берана. У априлу 1933. са арбанашке стране на југословенску на Ђафа Прушиту покушали је упад шест наоружаних лица, а месец дана касније девет наоружаних, али су обе групе биле враћене. Почетком јуна покушало је да се пребаци пет наоружаних лица, од којих је једно било убијено у сукобу са граничарима. У августу 1933. преко границе планирали су да се пребаце Риза Кајон, Ахмед Лопати, Шабан Муља и Дон Падок преко Кукуса. Краснички барјактар Сали Мани и Абдул Ђерим и влада у Тирани споразумели су се за убиство Гани бега Црноглавића, јер су желели да освете Бајрам Џурија кога су 1925. убили људи Гани бега и упутили су у Ђаковицу Маџун Нимаја у том циљу. У августу су такође границу желели да пређу Хајдар Зумери и Идриз Рахмани, југословенски бегунци из околине Приштине. У августу је осам одметника у различитим групама покушало прелаз преко границе, а месец дана касније три лица. У октобру Кољ Биба добио је 200 наполеона од краља

⁹⁹⁷ *Југословенска застава*, Осијек, 27. септембар 1932.

⁹⁹⁸ *Британци*, књ. 2, 158-159.

⁹⁹⁹ *Време*, Београд, 10. март 1933.

Зогуа да убије једног сељака у Арбанији па да пребегне, склони се код Гани бега у Таковици и да га убије. Хаци Садрија из Јуника и Зећир Хасан отпутовали су у Кукус одакле су хтели у Таковицу. Југословенски одметници Рек Бишев, Вехби Адеми, Вејсо Ђукић из Санцака, Абди Реџеми и Рам Хусеини из Пећи намеравали су да упадну на југословенску територију. У октобру је такође шест наоружаних лица покушало да пређе границу, а у новембру осам.¹⁰⁰⁰

Краљевско посланство у Тирани крајем 1933. јављало је да је на основу извештаја добијених са разних страна утврдило да је један од праваца арбанашких канала за прелаз границе спрам Ђафа Прушит - Ђаф Морина и да је туда прошао велики број лица из Југославије у Арбанију.¹⁰⁰¹ Крајем децембра 1933. одржан је састанак свих виђенијих људи из околине Таковице, на коме је говорено о предстојећем упаду качака. Као главне вође помињани су Суља Јусуф и Кољ Биба, арбанашки емигрант из Таковице, уз садејсво бугарских комита, који су из Бугарске пребачени у Италију.¹⁰⁰²

Главни генералштаб извештавао је војног изасланика у Албанији да су албанске власти забраниле сваку организацију 1934. и илегални прелаз на југословенску територију па "о неким комитско - качачким прелазима већих и озбиљнијих размера није могло бити речи". Било је појединачних прелаза ради пљачке и крвне освете. Арбанашке власти по наређењу краља Зогуа вршили су енергично одузимање оружја од народа и имали су наређење да спрече сваку акцију.¹⁰⁰³ Међутим, извештаји са терена показивали су другачију слику догађаја. Средином јануара на граничном делу "Ђаф Морина", Рам и Мехмед Али Џим из Таковице, који су одговарали за крађу једне краве у Таковици, пребегли су у Албанију, а крајем јануара су покушала да се пребаце три лица од којих је једно упуцано. Марта 1934. три наоружана лица су прешла границу, а у сукобу са њима

¹⁰⁰⁰ВА, п. 17, к. 94, ф. 2, бр. 1.

¹⁰⁰¹ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 8, 29. септембар 1933.

¹⁰⁰²ВА, п. 17, к. 95 г, ф.2, Извештај о комитетима Македонском, Косовском и Хрватском за месец јануар 1934. Војни изасланик у Албанији, 13.фебруар 1934.

¹⁰⁰³ВА, п. 17, к. 95 г, 7, ф.2, л.1, Главни ђенералштаб Војном изасланику у Арбанији за март 1934.

један граничар био је рањен, средином месеца је било убијено једно лице на Плочици (сектор Пећ), а крајем месеца су прелаз покушала четири лица.¹⁰⁰⁴

Мухарем Бајрам из Тамимета у јулу 1934. позвао је све прваке Арнауте из Хаса и Кукуса у Тирану ради договора о предузимању мера против југословенске државе, пошто се поводом доласка југословенских виших официра на границу Арбаније пронео глас да се југословенска војска спрема за упад у Албанију како би спречили искрцавање италијанске војске у Албанију. Сали Синан и Шабан Небија из Врбнице, југословенски бегунци, су такође били позвани у циљу прикупљања података о понашању југословенских власти. Почетком истог месеца, 9. јула, на рејону Коњаре убијен је од стране граничара редов кадровца 12. Пешадијског пука "Цара Лазара" Грујић Јован, који је покушао да пређе у Албанију. Током јула месеца једанаест непознатих наоружаних лица покушало је да пређе границу, а била су убијена два у арнаутском оделу али са италијанском пушком и манлихеровим карабином.¹⁰⁰⁵

Средином године биле су живље припреме извесних качака за упад на југословенску територију у циљу пљачке- група Браим Амзе, Мон Исуфа, Дин Бајрама и Маља Муља преко јуничких планина, група Авди Алије и Садри Садика из села Влахиње преко Паштрика, група Авдула Јусуфа и Адема Бајрама из с. Морине из Албаније и група југословенских одметника Шабана Небије и Сали Синана преко Коритника, група Бахтијара Коловоза од пет качака преко Крстаца за Шаиновац. Коловоз је неколико пута ишао у Тирану. Мехмед Алија, барјактар из села Влахиње, потпомагао је ову акцију. Једна група од осам емиграната из Ђаковице припремала се за прелаз преко границе у Албанију, а према извештају команде требало је да пренесе оружје и муницију и извесну количину злата. Граничне трупе су ради боље организације биле у сталној вези са жандармеријом, а и требало је обратити пажњу да се прекине веза са лицима и јатацима на југословенској територији, нарочито емиграната у Ђаковици и Призрену. Узнемиравања на граници започела су у јачем обиму кад су авизиране припреме за примену конвенције о уређењу пограничног промета са Албанијом. Тако је у

¹⁰⁰⁴ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 2, Извештај о комитетима македонском, Косовском и Хрватском за месец јануар 1934. Војни изасланик у Албанији, 13. фебруар 1934.

¹⁰⁰⁵ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 2, бр. 8, јул 1934.

септембру петнаест лица покушало да пређе границу, од њих је део успео у томе, а једно лице је било убијено, а једна жена рањена.¹⁰⁰⁶ Истог месеца границу су прешли Бек Исуф Бека из села Поповца и Браим Рама из села Шишман Равни, из Ђаковичког среза.¹⁰⁰⁷ У децембру су била ухваћена два преступника на граници.¹⁰⁰⁸

Наредне године настављени су инциденти на граници. У јануару 1935. добијен је извештај да је арбанашко министарство унутрашњих послова по жељи краља Зогуа упутило неколико качака према Ђаковици, у циљу да убију Мухарема Барјактара.¹⁰⁰⁹ У фебруару је четири лица покушало да пређе границу, од тога је једно убијено а остали враћени у Албанију.¹⁰¹⁰ Наредног месеца осам кордонопреступника покушала су прелаз границе, од којих је један био рањен, а два враћена натраг.¹⁰¹¹ Априла, маја и јуна 1935. није био забележен ниједан сукоб или прелаз границе.¹⁰¹² У јулу два непозната наоружана лица прешла су граничну линију, отворила ватру и вратила се натраг.¹⁰¹³ У августу су прелази били интензивнији, око двадесет лица је покушало, један је био убијен, а остали су враћени.¹⁰¹⁴ Поводом вести која је изнета у *Политици* од 4.августа 1935. под насловом "Погибија качака који су у Арбанији одвели девојке у коме је убијено шест мушкараца и две жене", албански лист *Беса* наводи да "није тачно да албански качаци грабе девојке у Албанији да их продају Арбанасима у Југославији, јер су Арбанаси велику важност придавали породичној части".¹⁰¹⁵

У децембру 1937. било је граничних инцидената које су изазивали упади из источне Албаније у Југославију (било је 19 таквих напада током године) и кријумчарење дувана преко границе код Скадра.¹⁰¹⁶

¹⁰⁰⁶ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, док 11, септембар 1934; ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 2, бр.1, 8.октобар 1934.

¹⁰⁰⁷ ВА, п. 17, к. 95 а, ф. 2, бр. 1. 1934.

¹⁰⁰⁸ ВА, п. 17, к. 95д, ф.3, док 2, децембар 1934.

¹⁰⁰⁹ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр. 7. јануар 1935.

¹⁰¹⁰ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр.8, фебруар 1935.

¹⁰¹¹ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр. 15, март 1935.

¹⁰¹² ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр.16, 24, 29, април, мај, јун 1935.

¹⁰¹³ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр.32, јул 1935.

¹⁰¹⁴ ВА, п. 17, к. 95 г, ф. 3, бр.37, август 1935.

¹⁰¹⁵ АЈ, 38-726-905, Централни прес биро, 10.јул 1935.

¹⁰¹⁶ *Британци*, књ.2, 540.

Активније деловање комитско качачких одреда било је 1939. Ноћу 17. априла 1939. побегли су у Албанију југословенски поданици Јуп Муса, Ђериф Ариф и Смаил Алија сви из села Ђоне, Шарпланинског среза. Прва двојица су побегла да би избегла судску казну због убиства свог суседа из села, а трећи да би избегао војну обавезу.¹⁰¹⁷ Средином године у околини Вучитрна запажена је група од 14 људи који су прешли на југословенску територију из Албаније. Неки Рецеп који се 1936. одметнуо и пребацио у Албанију налазио се у околини с. Златица и с. Липовица у срезу Косовска Митровица са три друга и преносио приче о упаду 2600 качака. Преко пет лица у августу 1939. прешли на албанску територију. У септембру 1939. у рејону Косовске Митровце крила су се два качака због крвне освете и пљачке.¹⁰¹⁸

Качачке акције настављене су 1940. уз већу подршку Италије. У фебруару одметник Мехмед Делија се са 48 људи појавио у селу Градици, општине читатовачке, у Звечанском округу и заробио као таоце два жандарма и породицу председника општине читатовачке. Мехмед Коњух је са браћом Бајчиновци у околини Вучитрна сукобио са жандармима, када је погинуло 5 жандарма и 2 одметника. Из Албаније је 19. априла прешло 410 одметника у правцу Бистрице и Дрима, вођа им је био Зефи Деда и они су дошли у Ђаковички срез са намером да "буне народ и да га одвраћају да плаћа порез и да иде у војску". Крајем априла је једна група качака је покушала да пређе границу код Ђафа Главе и у борби је погинуо један качак, а остали су се вратили у Арбанију. Једна група качака је 22. априла испред Призрена убила два инжињера призренске грађевинске секције. Жандармерија се 23. априла сукобила са одметницима код села Рукавице, Бабушке општине Неродимског среза, а у борби су погинула два жандарма. Крајем априла дошло је до два сукоба качака са жандармеријом код куле Опоље, недалеко од Призрена, и између Горског и Шарпланинског среза.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁷ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр.23, Вардарски жандармеријски пук, Команди Треће армијске области, 25. април 1939.

¹⁰¹⁸ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 43, Главни ђенералштаб Команданту Треће армијске области, 27. јул 1939.

¹⁰¹⁹АЈ, 334-4-994.

5.3.2. Гранични фронт према Албанији 1941. године

План радова за фортификацијско уређење граничног фронта Косовске дивизијске области био је састављен по наређењу Команданта Треће армијске области од 11. маја 1929. Требало је уредити стрељачке заклоне и извести рашчишћавање земљишта за шта је био потребан кредит од око 40.000 динара.¹⁰²⁰ Затим, 1933. Команда Косовске дивизијске области размишљала је о томе да се подигну магацини за смештај наоружања.¹⁰²¹ За гранични фронт према Албанији требало је извршити изградњу утврђења уз помоћ обвезника-пионира на територији Призренског и Косовскомитровачког војног округа.¹⁰²²

Од пролећа 1939. Генералштаб је према граници са Албанијом завео приправно стање, све до априла 1941. Предузимане су мере предострожности, после упада Италијана у Албанију у граничним зонама, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, а након немачког напада на Пољску активиран је део јединица ради провере мобилизацијских дејстава. Наредбом од 5. јуна 1940. формиране су посадне пешадијске јединице ради обезбеђивања утврђених положаја на граничним фронтovima. На фронту према Албанији такве јединице нису биле формиране већ је у случају напада резервним снагама речено да запоседну утврђене положаје и бране их до доласка оперативних снага. Тек италијанском кампањом од јула 1940. утицало је да Министарство војске и морнарице активира трупе на територији Вардарске, Косовске и Зетске дивизијске области.¹⁰²³ У септембру 1940. Министарство војске и морнарице издало је мере опреза и бојеве готовости Команданту Треће армијске области пре свега уз посебно обраћање пажње на гранични фронт према Албанији и Италији, али да се никако не сме повредити граница суседних држава.¹⁰²⁴

Гранична линија Косовске дивизијске области према Албанији полазила је са тромеђе између Зетске дивизијске области, Албаније и ове дивизијске области на планини Богићевици, па Чајлска река јужно од Калабака, ка југоистоку

¹⁰²⁰ ВА, п. 17, к. 518, ф. 5, бр. 37, план радова, Штаб Треће армијске области, Скопље, 30. јун 1929.

¹⁰²¹ ВА, п. 17, к. 520, бр. 1-3, 26. Децембар 1933

¹⁰²² ВА, п. 17, к. 619, бр. 4, ф. 3.

¹⁰²³ *Априлски рат 1941*, Зборник докумената, I, док 232, 687-692, док 249, 725-726.

¹⁰²⁴ ВА, п. 17, к. 31, 58/4, Команданту Треће армијске области, 10. септембар 1940.

вододелницом између Белог Дрима и В. Дрима, високопланинским гребеном М. Ибард, Јуничка планина, М. Зез, потом се спуштала у средњепланинску област Ђаковице и преко Паштрика силазила у клисуру Б. Дрима, одакле се пела на високи масив Коритника са кога се спуштала у долину Плавске реке па се прелазећи долину реке Глобочице пела на Терзијско брдо све до подножја Калабака. Гранична линија делила се на два одсека: северно и јужно од Паштрика. У погледу комуникационе мреже сви прелази били су тешко пролазне планинске стазе, сем једне добре комуникације која је клисуром Белог Дрима везивала Кукус са Призреном. Призрен и Ђаковица, као важне геостратегијске тачке и политичко економски центри на који је економски била упућена и цела прекогранична зона Црног и Белог Дрима, били су објекти албанских аспирација.

Призрен је био значајан у оперативном смислу јер је преко њега ишао најкраћи, најважнији операцијски правац са албанске територије ка вододелници између Белог Дрима и Ситнице тј. између Метохије и косовског платоа, преко њега су се повезивале у ширем смислу операције трупа Косовске дивизијске области са онима на територији Вардарске дивизијске области. Преко њега се директно угрожавала железничка пруга Краљево-Косовска Митровица-Урошевац-Скопље и наравно то што је био политички и економски најважнији центар на албанској граници. Ђаковица је била значајна што преко ње су Албанци добијали ослонац за предузимање операција било према јужном делу Косова и Качанику било према Пећи кроз Дреницу и на северни део Косова у област Косовске Митровице, затим преко Ђаковице се најбрже долазило на Милановачку планину са које се угрожавала позадина Призрена преко Црнољеве, и јер је то био важан политичко економски центар на Белом Дриму. Сматрало се да би падом Призрена пала цела југословенска гранична зона према Албанији.¹⁰²⁵

Ратним планом Р - 41 извршено је ново прегруписавање снага за случај рата па је за фронт према Албанији намењен један одред и четири дивизије (према осам италијанских).¹⁰²⁶ Нови распоред снага Треће армије на фронту према Албанији био је предвиђен на основу договора у Кенали у априлу 1941. Биле су

¹⁰²⁵ВА, п. 17, к. 619, ф. 3, док. 4, Пројекат плана за затварање границе Косовске дивизијске области.

¹⁰²⁶В. Терзић, *н.д.*, књ.2, 188.

распоређене – Штаб у Приштини, Штаб армије у Скопљу, шест пукова резервне војске имали су задатак заштите границе, Зетска дивизија око Подгорице са морнаричким одредом на Скадарском језеру, Комски одред састављен од једног пешадијског пука и артиљеријског дивизиона у приграничним зонама Плава и Гусиња, Косовска дивизија на простору Ђаковица-Призрен, Вардарска дивизија између Ростуша, Дебра и Струге, Херцеговачка дивизија као резерва у подручју Даниловграда, Ибарска дивизија као резерва у рејону Урошевца.¹⁰²⁷

Почетком 1941. вршене су војномобилизацијске припреме и провера сталних и резервних састава. Мобилизација је била непотпуно извршена јер није била на време објављена, мањинско становништво задавало је велике тешкоће у мобилизацијским припремама, најпре је распоређено у оперативне јединице, али у ограниченим проценту, затим је брисано из оперативне војске и формирано у радне батаљоне, и на крају су израђивани планови за њихову евакуацију у унутрашњост земље.¹⁰²⁸ Када је Немачка напала Југославију, Косовска дивизија била је још у процесу мобилизације, делимичне концентрације на простору Пећ, Ђаковица, Призрен, Драгаш, албанска граница. Мобилизација је требало да се изврши почетком априла 1941, а јединице Косовске дивизије биле су попуњене 75%. На њеном подручју остало је немобилисано око 25.000 Албанаца који су били војнички обучени, а нису били мобилисани јер их је југословенска власт сматрала непоузданим, како наводи Али Хадри, према изјави потпуковника Стјепана Миклечића начелника штаба Косовске дивизије.¹⁰²⁹

Насупрот државној националној идеји "интегралног југословенства" била је међу албанским становништвом развијана великоалбанска идеја, настала још од Прве албанске лиге у 19. веку. Пројекат "Велика Албанија" био је заснован на националној идеји да би сви Албанци требало да живе у једној

¹⁰²⁷ В. Терзић, *н.д.*, књ. 2, 165-166.

¹⁰²⁸ В. Терзић, *н.д.*, књ. 2, 202. У Министарству иностраних послова одржана је интерминистријална конференција 3. марта 1941, о предлогу Министрства војске и морнарице о оснивању концентрационих логора за стране војне бегунце, а посебно за бегунце из Албаније. Било је предложено да се узме у обзир око 250 лица, да тај радни логор буде у Ивањици на бази војничког уређења радничких батаљона (АЈ, 334-4-984).

¹⁰²⁹ А. Хадри, Политика народног фронта и априлски одбрамбени рат 1941. године на Косову и Метохији, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, 5, Приштина 1969, 433.

држави. Косовски комитет имао је водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи, а с обзиром на њихово активно деловање, инциденти на граници Југославије и Албаније били су готово свакодневни нарочито у другој половини тридесетих година приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци, сукоби са граничарима, крађе и отмице у селима у близини границе константно су оптерећивали становништво. Подришка албанске владе и конзулата у Скопљу члановима Комитета, пропагандна делатност и подршка Италије довели су до тога да се великоалбанска пропаганда ширила по косовскометохијским срезовима. Југословенска држава пружала је подршку појединим албанским емигрантима мислећи да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на граници, а највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом настојао да реши проблем Албаније а самим тим и Косова и Метохије, јер је Албанија служила за подмиривање стратегијских интереса Југославије и Италије. Односи са Албанијом били су променљиви, јер је Албанија кокетирала са Италијом поред преговора са Југославијом. Окупацијом Албаније од стране Италије априла 1939. дошло је до отварања новог фронта и све већих инцидента на граници Југославије и Албаније. На граници са Албанијом је од 1939. уведено приправно стање све до априла 1941, које је подразумевало фортификационо уређење границе, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, проверавана мобилизацијска дејства и направљен нов распоред снага Треће армије.

6. УНУТРАШЊОПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

6.1. Политичке странке и идеје

У Прокламацији краља Александра од 6. јануара 1929. означено је да је парламентаризам појава која је довела до духовног расула и народног разједињења, па је самим тим био забрањен рад удружења и политичких странака које су носиле верско или племенско обележје.¹⁰³⁰ Грађанске политичке партије прихватиле су завођење диктатуре, забрану рада, цензуру штампе, забрану зборов, пасивно и без отпора, а и забрањене законом, корумпирани и ослабљени нису имале могућности да се супротставе режиму диктатуре.¹⁰³¹ Претежни део грађанских странака налазио је да је шестојануарска прокламација била нека логична последица развитка дотадашњих догађаја.¹⁰³² Радикали су умерено протествовали против укидања грађанских политичких слобода, демократе су осуђивале режим диктатуре и захтевале окупљање и сарадњу свих опозиционих странака.

О преуређењу државе размишљала је група политичара окупљена око левог крила Савеза земљорадника, која је тражила федералистичко државно-правно уређење (Драгољуб Јовановић).¹⁰³³ Владимир Мачек, водећа личност ХСС, предложио је да се успостави седам посебних културно-историјских јединица, док је Светозар Прибићевић, члан СДК, био за федерализацију земље. Званично напуштање државног централизма представљала је подела Краљевине Југославије на бановине. Идеологија интегралног југословенства била је утемељена у називу земље, а увођењем бановина укинута су историјске целине што је довело до унификације и веће централизације власти.¹⁰³⁴

Средином 1930. дошло се до закључка да југословенска идеологија не може да буде декретирана "одозго" и да је неопходна сарадња свих народних

¹⁰³⁰ *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 6, 6. јануар 1929.

¹⁰³¹ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. III, 139; Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1939-1935*, 88.

¹⁰³² Ф. Чулиновић, *Југославија између два рата*, 15.

¹⁰³³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, књ. III, 148.

¹⁰³⁴ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 219-221; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, 28-31.

слојева. Период монарходиктатуре завршен је даровањем Устава од 3. септембра 1931, којим је предвиђено постојање Народног представништва али не и парламентарног система. Устав је предвиђао да законодавну власт врше краљ и Народно представништво. Краљ је 1932. дозволио доношење нових закона који су најављивали већи степен аутономије и децентрализације. Поред Закона о градским и општинским изборима, припремљен је закон о реорганизацији бановина. Према мишљењу британског посланика дошло је до постепеног напуштања диктатуре.¹⁰³⁵

Формирана је режимска странка, Југословенска радикална сељачка демократија, 1932. преименована у Југословенску националну странку, иницирана од стране чланова владе и председника владе Николе Узуновића.¹⁰³⁶ Странка је подразумевала уједињење свих националних снага у циљу регенерације земље. Извршни одбор био је састављен од представника свих старих странака. Радикалске и демократске фракције биле су најснажније, а било је и представника ХСС, СЛС и ЈМО. Организацију странке спроводиле су полицијске власти у земљи, а свим државним службеницима и онима чија је делатност зависила од владе добили су поверљива наређења да се придруже новој странци. Странка је била на власти док су њени оснивачи били на власти. Узуновић је у децембру 1934. понудио оставку на положај председника владе. Његови следбеници пришли су новом председнику владе Богољубу Јевтићу да би и њега напустили кад је пао с власти у јуну 1935.¹⁰³⁷

Слабљење диктатуре одласком њеног главног заговорника, односно убиством краља Александра, довео је до успостављања контаката српске грађанске опозиције са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом и захтев за сарадњом са Сељачко демократском коалицијом. Тако је, након петомажских избора 1935. дошло до промена у влади. За новог председника Министарског савета изабран је Милан Стојадиновић.¹⁰³⁸

¹⁰³⁵ Британци, књ. 2, 80-81.

¹⁰³⁶ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, Политика и стваралаштво, књ. 3, 289-290.

¹⁰³⁷ Британци, књ. 2, 396-398.

¹⁰³⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. III, 158.

Влада Милана Стојадиновића прокламовала је државно и народно јединство, али и истицала начела локалних и ширих самоуправа самоуправа, изборни закон (за "опште, једнако, непосредно и тајно бирачко право"), закон о штампи, зборовима и удружењима, као и да ће обратити пажњу на социјална, духовна и привредна питања, што је показивала и њена девиза "са народом и за народ".¹⁰³⁹ Пропагирала је политику "реалног југословенства" настојећи да надрасте националне посебности. М. Стојадиновић се ослањао на кнеза-намесника и део српске буржоазије, СЛС и ЈМО. У спољној политици покушао је да развије добре односе са Немачком и Италијом. Покушао је да спроведе државну интервенцију у привреди да би на тај начин повезао југословенски простор. Странка коју је он основао, Југословенска радикална заједница, у августу 1935, од Словенске људске странке, Југословско муслиманске организације и Народне радикалне странке, иако је приказивана као општејугословенска, није могла да прерасте у јединствену политичку организацију. ЈРЗ није добила подршку Главног одбора радикала који је интензивирао сарадњу са Демократском странком и Савезом земљорадника и приклонио се Удруженој опозицији.¹⁰⁴⁰

Удружена опозиција била је неформални савез три претежно српске странке, Радикалне странке, Савеза земљорадника и Демократске странке који је захтевао демократизацију политичког живота укидањем закона шестојануарске диктатуре и споразума са представницима хрватског покрета.¹⁰⁴¹ Захтевала је од власти слободне парламентарне изборе, слободну штампу, слободу збора и договора, успостављањем вере грађана у државу. Удружена опозиција је тежила очувању државне целине, од 1935. истичући националну сродност и повезаност Срба, Хрвата и Словенаца, односно била је за федеративни тип државе. Међутим, није била јединствена у свом програму.¹⁰⁴² Демократска странка је од 1935. прокламовала признање народних различитости, али је и даље била за живот у заједничкој држави. Нису запостављали српске националне интересе, супротстављали су се уситњавању српских етничких и историјских

¹⁰³⁹ Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, први том 1914-1943, Одлука о стварању ЈРЗ, Београд, 5. септембар 1935, 347.

¹⁰⁴⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. III, 160-162. Више о томе Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд 1985, 90-114.

¹⁰⁴¹ М. Радојевић, *н.д.*, 6.

¹⁰⁴² М. Радојевић, *н.д.*, 142-163,

територија. Демократска странка била је највећи противник споразума Цветковић-Мачек из 1939. и истицала је неопходност сабирања српског народа. Милан Грол је на комеморацији Љ. Давидовићу у Скопљу истакао да је "свеједно како се зове да ли Југ, Јужна Србија или Стара Србија главна је садржина, а то је народ, а Мораву, Вардар и Дунав српски народ доживљава као кичму свог националног организма". Народна радикална странка је истрајавала на унитаристичко-централистичком концепту уређења државе, а идеална држава радикала била је уређена на принципима "покрајинске самоуправе", "регионалне аутономије", "регионалне федерације" у којој би упоредо постојала и "централна федерална власт".¹⁰⁴³ Представници Савеза земљорадника бринули су о сигурности државе и сматрали су да је набитније да границе остану непромењене а да се све остало може мењати.¹⁰⁴⁴ Након споразума Цветковић – Мачек, Савез земљорадника инсистирао је на формирању српске и словеначке јединице са истим компетенцијама које је добила Бановина Хрватска, а истовремено да се уједињењем Србије и Црне Горе у једном нађу "све српске покрајине" – Босна, Војводина, Херцеговина, Стара Србија, Санцак и Метохија", које би требало да образују трећу целину - српску област.¹⁰⁴⁵ Од грађанских политичара нико није издвајао Косово и Метохију као посебну јединицу, сем Светозара Прибићевића, вође Самосталне демократске странке, који је у књизи "Диктатура краља Александра" изнео да би требало да се створи федеративна држава која би као савезне јединице обухватила Словеначку и Хрватску, Славонију и Далмацију, Босну и Херцеговину, Војводину, Србију, Стару Србију и Македонију, односно остала у границама од пре Кумановске битке.¹⁰⁴⁶

Југословенска радикална заједница према Т. Стојкову "никад није успела да превазиђе своју тројност", да се конституише у јединствену политичку

¹⁰⁴³ Љ. Димић, *Историја српске државности*, Србија у Југославији, књ. III, 169-171.

¹⁰⁴⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности*, Србија у Југославији, књ. III, 172-173; Четврта земаљска конференција КПЈ, Љубљана, децембар 1934, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, први том 1914-1943, 589-590.

¹⁰⁴⁵ М. Радојевић, *н.д.*, 193-195, 199-200, 201-202.

¹⁰⁴⁶ С. Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, 155.

организацију, већ је била "мање више лабава коалиција".¹⁰⁴⁷ Њена организација ишла је успореније него што се мислило да ће бити. У Јужној Србији људи су се уписивали у партију "у уверењу да ће сачувати своја службеничка места или да ће успети да преко партијских функционера нађу запослење или обаве било какав посао". Као опозиционари водили су се само они који су "економски били независни", а село је остало недовољно добро обавештено о странци, вођама, програму.¹⁰⁴⁸

Оснивачка конференција ЈРЗ у Моравској бановини била је у фебруару 1936. у Нишу. Према писању *Самоуправе* организација је спроведена у свим срезовима и местима, али је ситуација на терену била другачија. Д. Тешић спомиње да су била основана до тада осамнаест среских одбора.¹⁰⁴⁹ У Вардарској бановини ЈРЗ је извршила организацију у 38 срезова од 44 среза са 375 општина, а у Зетској бановини ЈРЗ је формирала одборе у 26 од 32 среза.¹⁰⁵⁰ У бановински одбор ЈРЗ за Зетску бановину ушли су и неки посланици задужени за организовање ЈРЗ на Метохији (Тодор Михаиловић и Велимир Курсулић).¹⁰⁵¹

Организовање ЈРЗ на простору Косова и Метохије започело је образовањем месног одбора у Пећи почетком септембра 1935, одакле је потекла иницијатива да се одбори организују на целом простору Косова и Метохије. Тако је 5. септембра 1935. била одржана по позиву Симона Кажића, адвоката из Пећи, конференција првака Народне радикалне странке. На њој је одлучено да се изабере Акциони одбор за организовање ЈРЗ, у коме су поред Кажића ушли Селим Садик, поседник, Љубомир Лалевић, управник основне школе, Мула Мустафа Имамовић, имам, др Ранко Меденица, лекар и Зеф Чиљак, златар (сви из Пећи).¹⁰⁵² У септембру 1935. била је одржана конференција присталица Народне радикалне странке и ЈРЗ, са циљем да се изабере Акциони одбор ЈРЗ за Ђаковички срез.

¹⁰⁴⁷ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 56.

¹⁰⁴⁸ *Исто*, 88.

¹⁰⁴⁹ Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд 1997, 114-120.

¹⁰⁵⁰ Д. Тешић, *н.д.*, 132.

¹⁰⁵¹ АЈ, 37-15-99/372, писмо Д. Трифковића М. Стојадиновићу од 15. јула 1936.

¹⁰⁵² АЈ, 37-15-593, 12. септембар 1935; Д. Тешић, *н.д.*, 262.

Председавао је Блажо Лалевић, индустријалац, записник је водио Хамдија Хаџић, писар среског суда, а било је присутно 47 људи.¹⁰⁵³

Први срески одбор у Призрену био је формиран 26.јануара 1936, на челу са народним послаником Хаџи Љубом Патрногићем. Организација је настављена у само три среза почетком маја – Пећком у свих осам општина, Ђаковичком у седам општина и Подримском у дванаест општина. У Пећком срезу председник МО ЈРЗ Пећи био је народни посланик Велимир Јојић, за председника СО ЈРЗ био је постављен Миро Протић, а за потпредседника Ука Сахит, земљорадник. У Ђаковичком срезу је у марту 1936. био образован срески одбор на челу са народним послаником Милојем Сокићем, док је за подпредседника био изабран Сулејман Црноглавић. У Подримском срезу је организацију ЈРЗ спровео народни посланик Мустафа Дургутовић.¹⁰⁵⁴ У Источком срезу је организација ЈРЗ била спроведена само у Ђураковцу до почетка маја 1936, а за организацију је био задужен народни посланик и члан ЈРЗ Лука Мијушковић.¹⁰⁵⁵ У Косовско-митровачком срезу организацију је спроводио Тодор Михаиловић, народни посланик, а народни посланик Крсто Чолаковић је формирао одборе у Дреничком срезу.¹⁰⁵⁶ У Вучитрнском срезу је за организацију ЈРЗ био задужен Шериф Бећировић Воца, а за Лапски срез народни посланик Радоје Милошевић.¹⁰⁵⁷ У априлу 1936. основан је срески одбор у Грачаничком срезу, на челу са Хамидом Ефендићем а у мају га је заменио народни посланик Радивоје Милошевић. У априлу су формиран срески одбори у Ђњиланском и Горском, а почетком маја у Неродимском срезу.¹⁰⁵⁸ Министар пољопривреде Станковић обавестио је М. Стојадиновића о слабој организацији ЈРЗ у Неродимском срезу и Урошевцу, јер је народни посланик из тог среза припадао посланичком клубу Воје Ђорђевића и да је сарађивао са присталицама УО.¹⁰⁵⁹ У Неродимском срезу је председник

¹⁰⁵³ АЈ, 37-15-155, 12. септембар 1935.

¹⁰⁵⁴ *Самоуправа*, бр. 18, 11. март 1936; АЈ, 37-15-99/395; Д. Тешић, *н.д.*, 262.

¹⁰⁵⁵ АЈ, 37-15-99/367; Д. Тешић, *н.д.*, 262.

¹⁰⁵⁶ АЈ, 37-15-99/368-370; Д. Тешић, *н.д.*, 263.

¹⁰⁵⁷ *Самоуправа*, бр. 19, 12. март 1936; Д. Тешић, *н.д.*, 263.

¹⁰⁵⁸ *Самоуправа*, бр. 40, 6. април 1936, бр. 67, 11. мај 1936, бр. 52, 22. април 1936, бр. 63, 6. мај 1936; Д. Тешић, *н.д.*, 263.

¹⁰⁵⁹ АЈ, 37-42-29/467, 25. јун 1937.

Среског и Месног одбора био Поповић Алекса, учитељ у пензији из Урошевца, уз помоћ Лекић Александра, среског начелника у Урошевцу.¹⁰⁶⁰

Било је неопходно да се укину паралелне организације ЈРЗ као што је постојала у Источком срезу (Мустафа Кабашевић на челу једне и Лука Мијушковић на челу друге).¹⁰⁶¹ Из Грачаничког среза тражили су од председника владе да се реши питање организације странке у срезу, јер су имали два народна посланика на челу – Радивоја Милошевића и др Милана Главинића.¹⁰⁶² У Ђаковичком срезу су такође постојале две паралелне организације једна Милоја Сокића и друга коју су чинили насељеници из Црне Горе, њих око 5.000, који су гласали против Сокићеве листе јер "није обраћао пажњу на насељенике" и јер је водио "беговску и арнаутску политику".¹⁰⁶³ Према подацима министра Стошовића, у 7 општина Ђаковичког среза са око 12.000 бирача било је 4.780 чланова ЈРЗ, а на челу СО ЈРЗ био је Сулејман бег Црноглавић, председник ђаковичке општине, који је Сокића искључио из ЈРЗ. Стошовић је саветовао да се не праве паралелне организације, да се насељеницима дозволи улазак у странку и такође да Црноглавић истиче да би кандидат за будуће изборе требало да буде мештанин тј. Арнаутин. Насељеници су тражили да се створи посебна организација ЈРЗ. Иначе, закључио је Стошовић у свом извештају, "ситуација у Метохији је била веома добра", а нарочито се осећала "активност насељеника који су сви за ЈРЗ с обзиром на огромне помоћи и пажњу од стране Стојадиновића".¹⁰⁶⁴

Пред скупштинске изборе 1938. дошло је до реорганизације одбора ЈРЗ. У јуну реорганизован је месни одбор у селу Неродимљу код Урошевца а за председника је био постављен Р. Дајић. Месни одбори успостављени су у селу Колићу у Лапском срезу, као и у Приштини на челу са народним послаником М. Главинићем, који је такође био председник изабраног среског одбора у

¹⁰⁶⁰ АЈ, 37-15-175, 24. октобар 1938.

¹⁰⁶¹ АЈ, 37-15-99/372, писмо Д. Трифковића М. Стојадиновићу од 15. јула 1936.

¹⁰⁶² АЈ, 37-15-186, 5. октобар 1936.

¹⁰⁶³ За време кризе о Конкордату Милоје Сокић председник среског одбора ЈРЗ за Ђаковички срез искључен је из Клуба народних посланика ЈРЗ, јер је критиковао одредбе Конкордата у народној скупштини. М. Стојадиновић пише у својим мемоарима да су браћа Сокићи "познати по свом слабом карактеру устали против конкордата (имали су свој вечерњи лист "Правду" која је била "најслабији београдски лист"), а чак је према писању М. Стојадиновића наговарао посланика из Велеса, Стојадина Димитријевића, да "не тоне уз Милана" и да "Сокићи никад не стају на трулу даску". (Самоуправа, бр. 163, 22. јун 1937; М. Стојадиновић, *н.д.*, 483; Д. Тешић, *н.д.*, 267).

¹⁰⁶⁴ АЈ, 37-42-290/300, Извештај М. Стојадиновића од 6. августа 1938.

Приштини. М. Дургутовић био је председник у Подримском срезу, а потпредседник Милорад Филиповић, општински деловођа.¹⁰⁶⁵ У Дреничком срезу председник је био Крсто Чолаковић, потпредседник Реџеп Фековић,¹⁰⁶⁶ у Ђаковичком срезу потпредседник Сулејман Црноглавић.¹⁰⁶⁷ У Источком срезу председник је био Лука Мијушковић, а потпредседник Ниман Садиковић.¹⁰⁶⁸ У Косовско – митровачком срезу председник је био Тодор Михаиловић, потпредседник Ибраим Черкез, трговац,¹⁰⁶⁹ у Пећком срезу председник је био Миро Протић, пензионер, а потпредседник Уха Сахит, земљорадник из Грабенице.¹⁰⁷⁰

Милан Стојадиновић добијао је од банова редовне извештаје о политичким приликама у срезовима. У тим извештајима добијао је обично потврду успеха своје политике, јер се у њима наглашавало да је становништво подржавало ЈРЗ. О томе сведочи један од извештаја бана Моравске бановине Марка Новаковића, о политичким приликама у Лапском и Вучитрнском срезу 11. јула 1936 – "У срезу лапском има око 38.000 становника. Од овог броја има близу 7.000 хришћана, махом досељеника, а остало су све Арнаути. Срез има девет општина. Посланик је Радивоје Милошевић, трговац. У срезу стоји добро. Против њега је смењен председник општине Подујево, Милојко Милошевић и Оџа Високи, Арнаутин, бивши посланик. Тако исто и Шабан Зековић, председник општине Обилић-бања. Општина Подујевска сумњива. Посланик Милошевић ретко се виђа, више на

¹⁰⁶⁵ Општине Бања - Аљил Амет, прив. имам из Гунцата, Бела Црква - Бећир Попић, Братотин - Зибер Јупа, земљорадник из дањане, Црни луг - Малић Сулејман, матичар, Долац - Петар Рибаш, земљорадник из Дреника, Кијево - Мустафа Ариф, земљорадник из Млечана, Мала Круша - Мурсељ Б. Алијевић, прет. из Вел. Круше, Ораховац - Петар Дедић, учитељ, Острозуб - Мурат Барјактаревећ, председник општине, Велика Хоча - Сташић Спасо, Зочиште - Сава Божанић, председник општине, Зајић - Шаћир Абедин (Д. Тешић, *н.д.*, 269).

¹⁰⁶⁶ У општини Бања - Живко Васиљевић, Красимировец - Јусуф Имеровић, председник општине, Обилић - Вукоман Мартиновић, Обриње - Петар Паповић, Пољанице - Крсто Чолаковић, Преказе - Алил Аџијевић, председник општине, Србица - Реџеп Фековић, председник општине.

¹⁰⁶⁷ Општина Беџ - Асан Жењ, Дечани - Сали Руста, Ђаковица - Сулејман Црноглавић, Јуник - Али Барјактар, Поношевац - Бећир Мифтар, Рзнич - М. Сокић, Вогово - Марко Ноџ.

¹⁰⁶⁸ Општина Ђураковац - Амет Шатаровић, Исток - Милић Крстић, Ракош - Лука Мијушковић, Врела - Алија Тајир, Злакућани - Величко Лазаревић.

¹⁰⁶⁹ Општина Бањска - Давид Радовић, земљорадник, Берим - Петар Утовић, земљорадник, Косовска Митровица - Тодор Михаиловић, Радич Поље - Алекса Поповић, учитељ, Слатина - Јордан Радосављевић, Звечан - Милан Трајковић, Жабари - Шабан Арифовић, земљорадник.

¹⁰⁷⁰ Општина Баране - Адем Барјактар, земљорадник, Будисавци - Дана Богосављевић, председник општине, Главичица - Милош Гашић, председник општине, Гораждевац - Јеремија Јеремић, председник општине, Ново Село - Младен Димитријевић, Пећ - Симон Кажих, адвокат, Ругово - Дим Зека, земљорадник, Стреоц - Барјуш Рама, земљорадник (АЈ, 37-15-391).

путовањима трговачким послом. Потребно да обиђе све општине. У срезу организована само ЈРЗ, остале странке немају организације... У срезу Вучитрнском има 32.536 становника, 23.217 Арнаута и 9.319 Срба. Посланик је Шериф Воца. У срезу стоји добро. Арнаути су за њега и један део Срба. Против њега су сви предсеници општина осим његове општине. Председници су општина два Арнаутина, један Црногорац и шест Срба. Шериф је сам спровео организацију ЈРЗ. Насељеници су сви за владу и ЈРЗ јер су благодарни за отпис дугова. Арнаути тако исто су сви за ЈРЗ, како изјављују, Шерифа сматрају насељеници за непоузданог и великог врдаламу. Он се неколико пута састајао са Ферат Драгом. Иако га нисам питао, сам је то рекао, вели у намери да Ферада склони за ЈРЗ па је додао како је Ферад много покварен и ради за Мачека и Ацу станојевића. Осим ЈРЗ у срезу нема других страначких организација. Сви редом изјављују да су за владу и њену политику...".¹⁰⁷¹

Део посланика плашио се да ће кроз ЈРЗ бити оживљене старе странке и да ће се многи политичари претварати да су уз ЈРЗ да би добили на изборима. Тако је након избора 1935, народни посланик Митровачког среза Тодор Михаиловић у октобру 1936. упутио писмо министру финансија Душану Летици, а то писмо је после дошло и до М. Стојадиновића, у коме је наводио да су се на Косову истицали "бивши радикали" који нису хтели да приђу ЈРЗ, а "који су у мањини и који са члановима Џемијета ради општинских избора обрћу плашт наше странке да би у вароши где су Турци у већини пожњели успех и одмах после избора отишли у своје таборе". Михаиловић је наглашавао да је народ у свим општинама у косовскомитровачком срезу изузев Косовске Митровице припадао раније Самостално демократској странци, па да ће он као посланик овог среза у ЈРЗ сарађивати под условима да је "ЈРЗ нова партија у којој се неће оживотворавати старе партије, да се кроз њу не повампири џемијетска организација са Ферат Драгом на челу", као и да би ранији припадници разних странака требало да се третирају као пуноправни грађани. За ометање рада ЈРЗ у Митровачком срезу Т. Михаиловић истицао је среског начелника Милутина Терзића који је "учио противнике да под маском ЈРЗ победе на изборима па да се после представљају као ЈНС". Михаиловић је тражио његову смену, као и смену општинских власти у

¹⁰⁷¹ АЈ, 37-49-312/21, писмо М. Новаковића М. Стојадиновићу од 11. јула 1936.

Косовској Митровици и Звечану, и смену подбана Зетске бановине за кога је тврдио да је био "пун мржње према срезу", као и да би се учинио крај фаворизовању цетињске политике и рада њихових вођа, присталица ЈНС и чланова Главног одбора.¹⁰⁷² Бан Зетске бановине Иванишевић је оповргао Михаиловићеве оптужбе против Терзића под наводима да "он то није запазио, нити је добио оптужбе", као и да је општинска управа у Косовској Митровици изабрана већином народа, а узео је у заштиту и свог подбана.¹⁰⁷³

Комунистичка партија Југославије је после доношења Обзнане у децембру 1920. и Закона о заштити јавне безбедности од августа 1921. радила у илегалним условима. КПЈ је у Југославији имала руководство у емиграцији и залагала се од 1923. за "помоћ угњетеном народу и националнореволюционарном покрету". Стратегију КПЈ представљало је национално питање и истицање "великосрпског хегемонизма". Првенствена замисао била је разбијање Југославије и касније обнављање као комунистичке федерације.¹⁰⁷⁴ У периоду од Трећег конгреса КПЈ 1926. истицала се потреба самоопредељења свих нација, а новембра 1924. у одлукама Земаљског већа КПЈ истакнула је ослобођење Албанаца и да је неопходно да се Косово и Метохија укључе у албанску државу. На Четвртом конгресу у Дрездену октобра 1928. истакнута је неопходност конкретизације права на отцепљење. За албански народ на Косову и Метохији констатовано је да би могао да се ослободи "великосрпске буржоазије само уз помоћ радничке класе, сељаштва и осталих покрета "уједињених нација" на Балкану". Злагали су се за "истеривање српских окупатора војске", "жандарма чиновника" из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Црне Горе, Македоније и Косова, против служења војног рока обвезника несрпске националности изван својих "националних области", "враћање земље која је колонизацијом одузета црногорским и македонским сељацима".¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷² АЈ, 37-41-288/282-296, Писмо Т. Михаиловића Д. Летици 7. октобра 1936; Д. Тешић, *н.д.*, 266.

¹⁰⁷³ АЈ, 37-51-317/485, 486, 7. октобар 1936; Д. Тешић, *н.д.*, 267.

¹⁰⁷⁴ Б. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд 1992, 334.

¹⁰⁷⁵ *Пролетер*, 20. јануар 1930, 3, текст албанског сељака из Пећи који се жали на угњетавање жандарма и власти у корист насељеника; *Пролетер*, 15. фебруар 1930, 3, "са пушкама, митраљезима и бобама протерује се хиљадама албанских породица са својих старих огњишта".

Током тридесетих година КПЈ је спроводила пропаганду о "националном угњетавању Албанаца на Косову и Метохији. Фебруара 1933.КПЈ заједно са КП Италије иступила је одлучно за остварење самоопредељења угњетених народа у Југославији и Италији.¹⁰⁷⁶ Све до 1935.до стављања у први план политике Народног фронта против фашистичке опасности и тога да би југословенски народи требало да бране југословенску државу, у центру пажње партијских руководстава у иностранству била је замисао о стварању националнореволюционарних покрета као савезника револуционарног радничког покрета.¹⁰⁷⁷

Крајем двадесетих и почетком тридесетих година, када је према навођењу М. Фолића КПЈ на Косову имала преко 1.300 чланова,партијска подела територије Косова следила је границу Црне Горе и Србије после Балканских ратова. Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору, Боку, Санџак и Метохију ишао је на исток до Косовске Митровице и Призрена, а Обласни, односно Покрајински комитет КПЈ за Србију руководио је комунистима на подручју Косова од Косовске Митровице до Качаника. Партијска организација у Црној Гори била је ангажована у Метохији, јер се партијска организација у Србији мало ангажовала. Сугестија Коминтерне да оријентише КПЈ на Косову преко Косовског комитета и организује политички рад у албанским масама била је погрешна јер је Комитет радио на остваривању идеје Велике Албаније.¹⁰⁷⁸

Обласни комитет КПЈ за Косово и Метохији потенцирао је решавање економских и социјалних права "сељачких радних маса". Напредна омладина Косова и из других крајева Југославије издала је 1937. летак у коме се осуђивала политика великосрпске буржоазије према Албанцима. Следећи летак упутила је 1939. приликом прославе 550-годишњице Косовске битке, у коме се истицало да југословенска држава престане са одузимањем земље албанском сељаку и да се престане са политиком исељавања Арнаута. Обласни комитет је настојао да прошири рад међу албанским масама, али шири утицај није постигнут до пре сам

¹⁰⁷⁶ К. Николић, Комунистичка партија Југославије и албанско питање 1914-1944, *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, 87-93.

¹⁰⁷⁷ Ј. Плетерски, *КПЈ и национално питање 1919-1941*, 28-29.

¹⁰⁷⁸ М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, Приштина 1987, 402, 404.

рат. Комунисти Албанци били су најчешће из редова студената и радника.¹⁰⁷⁹ Албанци су прихватили комунистичку партију јер је она заступала њихова права, организовали су акције у циљу спречавања одузимања земље. Међутим, с обзиром на то да су у придобијању албанских маса радили комунисти насељеници, према којима су неписмени и племенски везани Албанци осећали неповерење, мањи број је био укључен у партију.¹⁰⁸⁰

КПЈ је пре рата имао мали број чланова партије албанске националности - Рамиз Садикџа, Зејнела Салихџа, Али Шукрију, Идриза Ајетиа, Уку Гашиа, Мехмеда Шошиа и други, који су већином били из Ђаковице.¹⁰⁸¹ Њихови сународници, део школован у Албанији дуж југословенско-албанске границе од Скадра до Њуме, улазио је у покрет албанске омладине који се тридесетих година у Албанији оријентисао ка левичарским идејама.¹⁰⁸²

Организација КПЈ на Косову и Метохији бројала је 1939/40. укупно 239 чланова од којих су 55% били сељаци, 30% радници, 12% интелектуалци, а било је само 12 жена или 3%. Организација КПЈ је била састављена пре свега из редова Црногораца – колониста, Албанаца је било само 10%, а у сваком скупу се потенцирао значај придобијања Албанаца за политику Партије.¹⁰⁸³ Миладин Поповић је, према речима Арса Милатовића, истицао да је у то време "било прече и вредније организовати и уздићи једну шиптарску васпитну групу него прочитати читав орман књига и написати десетине новела".¹⁰⁸⁴ Утицај опозиционарске, посебно комунистичке пропаганде и организације међу Албанцима, како истиче Арсо Милатовић, био је једва приметан и то једино код занатлијске омладине по градовима. Комунистичка патија је тешко продирала и у српска села, јер је велики део сељака гледао на комунисте као на рушитеље државе, а Милатовић наводи да је српско становништво било "утопљено у

¹⁰⁷⁹ Н. Вавић, "СКОЈ у Косовској Митровици и околини 1919-1945", зборник *Косово VIII*, Приштина, 1979.

¹⁰⁸⁰ М. Обрадовић, Став КПЈ према аграрном и сељачком питању на Косову 1918-1941, *ActahistoricaeconomicaIugoslaviae*, 7/1980, Загреб 1980, 225-239.

¹⁰⁸¹ Q. Gexha, "Rinia dhe BURAJ ne Gjakove 1918-1945", зборник *Косово VIII*, Приштина, 1979.

¹⁰⁸² А. Милатовић, *Космет 1935-1945 – моје сведочење*, Београд 1990, 220.

¹⁰⁸³ Р. Рајовић, *н.д.*, 129.

¹⁰⁸⁴ А. Милатовић, *н.д.*, 120.

конзервативизам српске вере и обичаја, утонуло у вековни дремеж косовског мита и остатака чивчијске покорности.¹⁰⁸⁵ Уочи Другог светског рата успостављени су први контакти између Обласног комитета КПЈ и појединих комунистичких група у Албанији. У августу 1939. дошли су из Албаније у Ђаковицу Емин Дураку и Фадиљ Хоџа, а затим је у септембру 1939. почело са успостављањем веза са комунистичким групама у Албанији.¹⁰⁸⁶

Почетком тридесетих година почела је обнова организације КПЈ, прво у Метохији а затим и на Косову. У Пећи је 1932. формирана прва партијска ћелија, а затим и Окружни комитет КПЈ за Пећ који је био у оквиру покрајинске организације КПЈ "за Црну Гору и Приморје". У Пећи је 1934. основано партијско руководство Окружни комитет КПЈ за Метохију (Милутин Божовић, Борис Вукмировић, Ђоко Ачковић, Јоцо Љумовић и Илија Никчевић). Јула 1934. у Косовској Митровици формирана је прва партијска ћелија, која 1935. прераста у Месни комитет КПЈ. После отварања рудника Трепча створили су се повољни услови за развој Комунистичке партије. Партија је организовала и први велики штрајк рудара Трепче, а број чланова партије је растао (на почетку 4, а од 1938 до 1941. 76). У Ђаковици 1933. и 1934. неколико студената почињу да раде на оживљавању и ширењу комунистичких идеја, у Призрену од 1932, а 1938. формира се прва партијска ћелија. Месни комитет КПЈ за Призрен и околину образован је 1940. У Приштини је крајем 1937. образована прва партијска ћелија, у селу Штрпцу 1937, а у Урошевцу је 1938. образовано партијско повереништво.¹⁰⁸⁷

Значајан датум у историји КПЈ на Косову и Метохији била је њена Прва обласна конференција из јула 1937. у Пећи. На њој је учествовао 21 делегат а неки од учесника били су Миладин Поповић, Борис Вукмировић, Видак Марковић, Андро Чукић, Аца Марковић, Јоцо Љумовић итд. Тада је био обједињен рад партијских организација на Косову и Метохији. Крајем 1937. Обласни комитет КПЈ за Косово формирао је Обласну омладинску комисију за Косово, која је 1939. постала Обласни комитет СКОЈ-а. Партијска организација створила је јак

¹⁰⁸⁵ А. Милатовић, *н.д.*, 139.

¹⁰⁸⁶ Р. Рајовић, *н.д.*, 131.

¹⁰⁸⁷ А. Хадри, Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941. године, *Токови револуције*, Зборник историјских радова, Београд 1971, 4-8.

утицај у гимназијама у Пећи, Призрену, Косовској Митровици и Приштини.¹⁰⁸⁸ Организација КПЈ формирана је и у 56. пешадијском пуку у Ђаковици, а у другим гарнизонима основани су партијски пунктови.¹⁰⁸⁹

Комунистичка партија радила је и на формирању Народног фронта, против јачања фашистичке идеје.¹⁰⁹⁰ Вршен је упис добровољаца септембра 1936. за грађански рат у Шпанији. У Косовској Митровици формиран су мировни одбори и одржаване су мировне конференције, као што је била 1938. у хотелу Јадран. Такође, акције КПЈ на Косову дошле су до изражаја онда када је формирана Странка радног народа, која је учествовала на изборима 11. новембра 1938. у Пећи. Априла 1939. Обласни комитет КПЈ Косова издао је летак поводом упада италијанских трупа у Албанију. Одржавани су митинзи у Пећи, Косовској Митровици, Ђаковици. Једна од већих акција коју је организовао Обласни комитет КПЈ биле су демонстрације 11. маја 1940. у Пећи, уз учешће више хиљада грађана из Пећког, Ђаковичког и Источног среза за указивање опасности од фашистичке агресије, захтев да се реше мањинска права Албанаца, као и потребу за савезом са СССР-ом.¹⁰⁹¹ У извештају Штаба Треће армијске области напомиње се да су у овим демонстрацијама учествовали највећим делом Црногорци и поједини државни чиновници општине Пећ.¹⁰⁹² Национални део јавности строго је осудио ове демонстрације. Учествовало је око 300 лица, а ухапшено око 30.¹⁰⁹³ М. Фолић наводи да је рањено 19 демонстраната, а ухапшено 28.¹⁰⁹⁴

¹⁰⁸⁸ А. Хадри, *Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941*, 7; М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, 187-193.

¹⁰⁸⁹ М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, 341-354.

¹⁰⁹⁰ А. Хадри, *Политика Народног фронта на Косову и Метохији, Токови револуције*, Зборник историјских радова, 27-38.

¹⁰⁹¹ А. Хадри, *Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941*, 8-12.

¹⁰⁹² Вође су били Марковић Александар, поседник, Пећ (ухапшен), Љумовић Јоца, помоћник, Пећ, Поповић Миладин, студент права, Пећ (ухапшен), Вуковић Милева, студент права, Пећ (ухапшена), Чукић Андрија, столар, Пећ, (ухапшен), Галић Милош, студент права из Витомирице. Барјактари су носили црвену заставу са натписом "Хлеб, мир, слобода", а маса је викала "Доле рат", "Живела Совјетска Русија", "Живео комунизам, нећемо оружје"... У извештају се наводи да су комунисти искористили пазаран дан када је било доста света на улицама да не би жандарми могли да интервенишу. Среско начелство "није хтело да прими ухапшене комунисте њих 20 под изговором да немају места у затворима, али је на интервенцију жандармеријског потпоручника водника то решено". Ниједан орган из среза није присуствовао демонстрацијама.

¹⁰⁹³ ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 4, 28. јун 1940.

¹⁰⁹⁴ А. Хадри, *Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941*, 8-12.

Што се покрет више развијао долазило је до оштрије реакције власти, уз хапшења. Масовно су се писале протестне петиције властима и влади због политичких хапшења, терора у затвору у Пећи, због забране штампане речи, прогона ученика од стране директора гимназије у Пећи. Те петиције враћале су се до жандармеријске станице да евидентирају или опомену потписнике.¹⁰⁹⁵ Адам Прибићевић се жалио да је био стално под надзором, изложен малтретирању власти, псовању "швапске мајке" и претресу ради одузимања комунистичке литературе и револвера.¹⁰⁹⁶ У извештају Штаба Треће армијске области напомиње се да је "борба са комунизмом врло тешка", а да је пре свега развијен међу радништвом, нарочито у Трепчи. Срески начелник Косовске Митровице предузео је претрес код појединих комуниста. У извештају се затим појединачно наводе комунисти.¹⁰⁹⁷ У погледу питања комунизма у Пећи бан Зетске бановине изјавио је да је "видео један летак са комунистичком садржином али је он обавештен да су то летци оних Арнаута који оријентишу национално ка Албанији само је увиђено под формом комунизма" и мислио је да у Пећи с обзиром на конзервативизам и металитет живља о правом идеолошком комунизму "не може бити говора".¹⁰⁹⁸ У Пећи је 1940. ухапшена група комуниста и спроведена у Суд за заштиту државе у Београду. Обласни комитет КПЈ у Пећи је у мају 1940. организовао масовне демонстрације против скупине и против реакционарне владе Цветковић - Мачек, жандарми су напали демонстранте и ранили више од 10 лица. Хапшења су

¹⁰⁹⁵ А. Милатовић, *н.д.*, 122.

¹⁰⁹⁶ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 312-313.

¹⁰⁹⁷ Из Приштине (Јојић, судски приправник, Салијевић Зејнил, студент, Марушић Слободан, правник, Денић, студент права) из Косовске Митровице (Томовић Душко, студент права, председник комунистичке омладине (ухапшен), Николић Цветко, кројач (ухапшен), Јовановић Светозар, адвокат, Бојовић, студент права, Жарковић Радивој, Николић Жарко, Ристић Ћира, Марина панта, техничар, Раденковић Бошко, студент, Булић Јозе, шофер, Вецер Јозе, дрејер, Бежан Франц, дрејер, Чебашки Виктор и Клејман Александар, руски Јеврејин, Неман Хуснија (ухапшен)), из Вучитрна (Микетић Томо), у Пећи (Радовић Петар, студент права, Дедовић Љубомир, пензионер, Савичевић Марко, пензионер, Ачковић, берберин, Савичевић Мито, студент медицине, Љумовић Јоцо, обућар или шофер, Ђукић Андрија, столар, Павићевић Радован, шофер, Зуљевћ Љубо, егзекутор Уреда, Миљковић мита, студент права, марковић Александар, кафеџија Корзо, калуђеровић Драги, студент права, Вукомировић Борисав, бив. келнер, Јовановић Блажо, шофер, Павличић Милутин, земљорадник) и из околине Пећи (Јовићевић, браћа насељници из с. Гораждовац, синови Новице Абрамовића из истог места Ђелојевић Миладин, насељеник у с. Витомирица, Вуковић Радомир, студент права, Вуковић Милета, студент права, Милојевић Чедо Арсенија, студент права), ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 4, 28. јун 1940.

¹⁰⁹⁸ АЈ, 37-51-596.

настављена у Косовској Митровици, Дечанима, мањих у Ђаковици, Призрену и Приштини.¹⁰⁹⁹

Крајем септембра 1939. била је одржана у Витомирици поред Пећи Друга обласна конференција КПЈ за Косово и Метохију уз учешће 14 делегата.¹¹⁰⁰ Тада је први пут постављено питање аутономије обласне организације КПЈ, јер су сматрали да организационе везе нису биле добре, а и желели су да непосредно комуницирају са ЦК КПЈ, а не преко руководства КПЈ за Црну Гору или Србију.¹¹⁰¹

У току 1940. дошло је до консолидације КПЈ на Косову, па су у том циљу одржане Месне конференције у Косовској Митровици, Ђаковици и Призрену.¹¹⁰² На свим овим конференцијама присуствовали су Миладин Поповић, секретар ОККПЈ, и Крсто Попивоца, делегат ЦККПЈ, а на неким и Борис Вукмировић.¹¹⁰³

У јулу 1940. на Трећој обласној конференцији за Косово и Метохију у селу Витомирици код Пећи сумирани су резултати рада и изабран нови комитет у саставу Миладин Поповић, политички секретар, Борис Вукмировић, организациони секретар, Милева Вуковић, Павле Јовићевић, Душан Мугоша, Рамиз Садик, Али Шукрија, Милија Ковачевић, Крсто Филиповић, Предраг Ајтић, Вељо Петровић и Рамиз Ђема.¹¹⁰⁴ На овој конференцији проднесен је реферат о учешћу омладине и жена у комунистичкој партији, а ту се посебно истицала Милева Вуковић.¹¹⁰⁵ Ова конференција бавила се и актуелном политичком ситуацијом, пре свега споразумом Цветковић-Мачек истичући да овај споразум

¹⁰⁹⁹ М. Фолић, *Комунистичка партија на Косову 1919-1941*, 267.

¹¹⁰⁰ Обласни комитет који је био изабран на овој конференцији чинили су Миладин Поповић, Борис Вукмировић, Милева Вуковић, Рамиз Садику, Рамиз Ђема, Павле Јовићевић, Душан Мугоша, Крсто Филиповић.

¹¹⁰¹ Р. Рајовић, *н.д.*, 127. Рајовић наводи да је ово била Прва обласна конференција, што М. Фолић негира.

¹¹⁰² Тајним гласањем изабран је Месни комитет у који су ушли Али Шукрија, секретар, Душко Трипковић, организациони секретар, Павле Мајетић и Рифат Куртеш. Такође, одржана је и у Пећи, где је изабран комитет у саставу Павле Јовићевић, секретар, Душан Мугоша, Крсто Филиповић, Вељо Петровић и Мирко Дрљевић. У Ђаковици – Милија Ковачевић, секретар, Спасоје Ђаковић, организациони секретар, Вељко Мартиновић, Крсто Михајловић, Тодор Војводић, Војо Лакчевић и Видра Зоговић. У Призрену је одржана Месна конференција за Шарпланински срез у саставу Предраг Ајтић, секретар, Спирос Мојсић и Бора Ђорђевић.

¹¹⁰³ М. Фолић, *Комунистичка партија на Косову 1919-1941*, 267.

¹¹⁰⁴ А. Хадри, *Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941*, 19-25.

¹¹⁰⁵ М. Фолић, *Комунистичка партија на Косову 1919-1941*, 267.

није дао гаранције у решавању хрватског питањ, а такође је истакнута важност решавања албанског питања на Косову и Метохији и придобијање и уздизање кадра албанске националности.¹¹⁰⁶ Утицај КПЈ на становништво најснажније је дошла до изражаја у демонстрацијама против пакта Југославије 27. марта 1941. Демонстрације су одржане у Пећи, Ђаковици, Призрену, Косовској Митровици, Урошевцу, Ѓњилану.¹¹⁰⁷

6.2. Страначке борбе-парламентарни избори

6.2.1. Избори за Народну скупштину 8. новембра 1931

Према Октроисаном уставу Народну скупштину састављали су посланици које је народ бирао општим, једнаким и непосредним гласањем на 4 године.¹¹⁰⁸ У недељу 8. новембра 1931. били су извршени у целој Краљевини Југославији избори за народне посланике. Ови избори вршени су према пароли Манифеста од 6. јануара 1929. Спроведени су да би се легализовало постојеће стање и да би се створио привид неке изборне борбе. Према званичним подацима пријавило се 674 посланичких кандидата, али према изборном закону Народна скупштина требало је да има 307 посланика рачунајући и носиоца земаљске листе Петра Живковића, председника владе. У многим срезovima било је више кандидата па је дужност бирача била да се одреде за оног средњег кандидата "који им својом спремом, честитошћу, вредноћом и личном вредношћу дају највише гаранције да ће у Народној скупштини достојно заступати државне и народне интересе".¹¹⁰⁹

Опозиција је позвала бираче да бојкотују изборе на којима је постојала само једна изборна листа, односно владина на челу са генералом Живковићем, Југословенско радикално-сељачка демократија, и где се гласало јавно и усмено. Изборне листе које би на изборима добиле мање од 50.000 гласова остајале су без права на мандате. Листи која је добила највећи број гласова додељивано је три петине од укупног броја мандата, што је одговарало владиној листи. Одбачене су

¹¹⁰⁶ М. Фолић, *Комунистичка партија на Косову 1919-1941*, 268-269.

¹¹⁰⁷ Р. Рајковић, *н.д.*, 135.

¹¹⁰⁸ Октроисани устав, Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, први том 1914-1943, 329.

¹¹⁰⁹ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. новембар 1931, 1.

раније окружне изборне листе и прописане земаљске, а носилац овакве листе требало је да прикупи 60 потписа у сваком изборном срезу. С обзиром на то да је сваког посланичког кандидата требало да подржи још 200 потписника то је значило да је за једну листу било неопходно око 80.000 потписа и то из свих делова земље.¹¹¹⁰

Требало је привући што већи број грађана на биралишта, чак је носилац владине листе послао сваком бирачу писмо са позивом да изађе на гласање, али је ипак изашло 66% у целој Краљевини Југославији.¹¹¹¹ У целој Краљевини гласало је 2,325.245 бирача (према службеним подацима 2,324.395).¹¹¹² У Зетској бановини изашло је 174.735 гласача (78%), у Моравској 290.028 или 80% и Вардарској 279.326 или 72%.¹¹¹³ У *Службеном листу Вардарске бановине* наглашава се да су Митровдански избори извршени у целој земљи у потпуном миру и реду, као званично јавни и слободни.¹¹¹⁴

Зетска бановина бирала је 20 посланика на изборима 1931, а имала је 52 кандидата, сразмерно највећи број кандидата од свих бановина. Ђаковица је имала три кандидата: Милоје Сокић, уредник *Правде* из Београда, Васо Шалетић, председник Савеза аграрних заједница за Јужну Србију и Недељко Симоновић, професор и бивши народни посланик из Пећи. Косовска Митровица и Србица (Дренички) имале су два кандидата - Тодор Михаиловић, учитељ у пензији из Косовске Митровице и Радослав Брушија, предузимач и бивши народни посланик из Косовске Митровице. Ораховац (Подримски) и Исток имали су такође два кандидата - Андра Кујунџић, учитељ у пензији из Ораховца и Милорад Филиповић, општински деловођа из Кијева. У Пећи је било два кандидата - Светислав Хођера, шеф кабинета у Председништву Министарског савета и Милош Зоњић, адвокат из Пећи.

¹¹¹⁰ Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, Београд 2007, 232-233; Ф. Чулиновић, *н.д.*, 40.

¹¹¹¹ *Политика*, 10. новембар, 1.

¹¹¹² Овај број није сасвим поуздан – М. Сокић наводи (*Статистика избора народних посланика за прву југословенску народну скупштину*, Београд 1935, 5), да је гласало је за генерала Живковића 2,342.520 бирача. Према службеним подацима за владину листу гласало је 2,324.395 (Ф. Чулиновић, *н.д.*, 42-43).

¹¹¹³ *Политика*, 10. новембар 1931, 1.

¹¹¹⁴ *Службени лист Вардарске бановине*, 14. новембар 1931, 1.

Моравска бановина бирала је 32 посланика а имала је 65 кандидата. У Вучитрну је кандидат био Милан Топаловић, трговац из Вучитрна, а у Подујеву (Лабски) била су два кандидата Шаћим Алиловић, земљорадник из Беловца и Милорад Радовановић, економ из Подујева.

Вардарска бановина је бирала 37 посланика а имала 85 посланичких кандидата. У Гњиланском срезу била су два кандидата - Рамуш Османовић, адвокатски писар из Гњилана и Драгомир М. Станојевић, савет. Мин. иностраних послова у пензији из Београда. У Грачаничком срезу су такође била два кандидата - Доброслав Јовичић, инжињер из Приштине и Војислав Баљозовић, пензионер из Приштине.¹¹¹⁵ У Шарпланинском и Горском срезу кандидати су били Хаџи Љуба Патрногић, трговац из Призрена и Мита Р. Вучковић, учитељ у пензији из Призрена.¹¹¹⁶ У Урошевцу (Неродимски) и Сувој Реци (Подгорски) кандидатуру су поднели Милутин Драговић, индустријалац и бивши народни посланик из Лебана и др Драгутин Костић, лекар из Београда.¹¹¹⁷

¹¹¹⁵ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. новембар 1931, 4.

¹¹¹⁶ *Службени лист Вардарске бановине*, 3. новембар 1931, 7.

¹¹¹⁷ *Политика*, 8. новембар 1931, 1-3.

40. Резултати парламентарних избора 1931. по косовско-метохијским
срезовима

срез	Уписано бирача	гласало	%	Изабрани кандидат	Добио гласова
Вучитрнски	6.815	5.922	87.9	Милан Топаловић	5.922
Лабски	7.171	6.442	89.8	Шаћим Алиловић ¹¹¹⁸	3.886
Шарпланински и Горски	15.545	9.598	61.7	Хаџи Љуба Патрногић ¹¹¹⁹	6.584
Качанички	2.678	2.298	85.8	Вељко Вељковић ¹¹²⁰	1.282
Грачанички	12.558	10.690	85.1	Добривоје Јовичић ¹¹²¹	8.198
Гњилански	18.669	14.804	79.2	Драгиша Станојевић ¹¹²²	10.770
Неродимски и Подгорски	12.058	10.527	87.3	Др Драгутин Костић ¹¹²³	5.708
Пећки	11.073	9.409	84.9	Светислав Хоћера ¹¹²⁴	8.690

¹¹¹⁸ Против кандидат Шаћима Алиловића, Милорад Радовановић добио је 2.556 гласова. Према писању Политике, када су истакнути резултати, Радовановићева ћерка се обесила. *Политика*, 9. новембар 1931, 1-3.

¹¹¹⁹ Против кандидат Митар Вучковић добио је 3.014 гласа. Шарпланински срез имао је уписано 11.592 бирача, гласало је 7.350, за Хаџи Љубу Патрногића 4.794, за Митра Вучковића 2.556. Горски срез имао је уписано 3.953 бирача, гласало 2.248, за Хаџи Љубу Патрногића 1.790, за Митра Вучковића 458.

¹¹²⁰ Скопски и Качанички срез имали су уписано 17.652 бирача, гласало 12.162 (68%), за Вељка Вељковића, инжењера из Београда 4235, Симу Траиловића 1.804, Петра Трпковића 756, Шаина Идриза 3.434, Нешу Поповића 1983. У Качаничком срезу је за против кандидате Вељковића гласало - за Симу Траиловића 211, за Петра Трпковића 117, за Идриза Шаина 658, за Нешу Поповића 22.

¹¹²¹ Против кандидат Војислав Баљзовић добио је 2.492 гласа.

¹¹²² Против кандидат Рамош Османовић добио је 4.034 гласа.

¹¹²³ Против кандидат Милутин Драговић освојио је 4.819 гласова. У Неродимском срезу било је уписано 8.236 бирача, гласало 7.043, за др Драгутина Костића 4.717, за Милутина Драговића 2.326. У Подгорском срезу било је уписано 3.822 бирача, гласало 3.484, за Милутина Драговића 2.493, за др Драгутина Костића 991.

¹¹²⁴ Против кандидат Милош Зонић добио је 719 гласова.

Ђаковички	11.194	9.677	86.4	Милоје Сокић ¹¹²⁵	5.634
Митровички и Дренички	12.672	10.993	86.7	Радослав Брушија ¹¹²⁶	6.079
Подримски и Источки	14.819	13.279	89.6	Андра Кујунџић ¹¹²⁷	7.528
Укупно	125.252	103.639	82.74		

(Политика, 10. новембар 1931, 2-4)

Према резултатима избора на Косову и Метохији, проценат излазности бирача био је већи (82.74) него укупно у целој Краљевини Југославији (66), а у односу на целокупни број изашлих бирача у Краљевини на Косову и Метохији изашло је 4.58%. Највећи проценат излазности бирача био је у Лабском срезу (89.8), а најмањи у Шарпланинском и Горском изборном срезу (61.7). Било је разлика и унутар изборних срезова. У Неродимском и Подгорском изборном срезу победу је однео др Драгутин Костић, који је победио у Неродимском срезу, док је у Подгорском више гласова добио његов против кандидат Милутин Драговић. Слична ситуација била је и у Митровичком и Дреничком изборном срезу, где је више укупних гласова освојио Радослав Брушија, а у односу на појединачне срезове, победу је у Косовскомитровачком срезу однео Тодор Михаиловић. Кандидати су већином били пореклом из Јужне Србије, а били су пре свега бивши народни посланици, индустријалци, трговци, такође, нису били ретки људи из просвете (учитељи, професори), представници слободних професија (лекари, инжињери), пензионери али и један председник Савеза аграрних заједница у Скопљу, шеф кабинета у Председништву Министарског савета, као и саветник Министарства иностраних послова у пензији.

¹¹²⁵ Против кандидати Недељко Симоновић и Васа Шалетић освојили су 1.695 и 2.348.

¹¹²⁶ Против кандидат Тодор Михаиловић добио је 4.913 гласа. У Косовскомитровачком срезу било је уписано 6.881 бирача, гласало 5.640, за Радосава Брушију 2.576, за Тодора Михаиловића 3.064. У Дреничком срезу било је уписано 5.791 бирача, гласача 5.353, за Радосава Брушију 3.503, за Тодора Михаиловића 1.850.

¹¹²⁷ Против кандидат Милорад Б. Филиповић добио је 5.761 гласа. У Подримском срезу било је уписано 8.671, гласало 7.785, за Андру Кујунџића 4.107, Милорада Б. Филиповића 3.678. У Источком срезу било је уписано бирача 6.148, гласало 5.494, за Андру Кујунџића 3.419, за Милорада Б. Филиповића 2.075.

6.2.2. Избори за Народну скупштину 5. маја 1935

Парламентарне изборе од 5. маја 1935. расписала је влада Богољуба Јевтића. На овим изборима Народна радикална странка је апситинирала подједнако као и СЛС. Демократска странка и Савез земљорадника решиле су да прекину изборну апситенцију.¹¹²⁸ С обзиром на разједињеност ванпарламентарне опозиције, влада је сматрала да неће доћи до удруживања опозиције, међутим, на изборима се појавила земаљска изборна листа Удружене опозиције на челу са В. Мачеком. Иницијативу за ово окупљање дали су Љ. Давидовић и Ј. Јовановић, а образована је била од Демократске, Земљорадничке, ХСС и Самосталне демократске странке. Биле су истакнуте још две листе. Листа министра у шестојануарским владама Б. Максимовића и земаљска листа Д. Љотића, шефа Југословенског народног покрета "Збор" и бившег министра у влади П. Живковића.¹¹²⁹

Разлог томе што је опозиција одлучила да се појави на изборима био је пре свега зато што се, иако је било задржано правило земаљске изборне листе и јавног гласања, нудила могућност да носилац земаљске изборне листе буде онај који обезбеди 30 потписа бирача из половине од укупног броја изборних срезова. Победничкој листи следовало је 3/5 посланичких мандата, али и право да расподели преостале 2/5 међу својим среским кандидатима.¹¹³⁰ На изборној листи требало је да се изабере 370 посланика док је на изборима од 1931. било 306 посланичких мандата, пре свега јер је сваки административни срез постао изборна јединица.¹¹³¹

На изборима су дакле биле четири листе (Владина, Удружене опозиције, Б. Максимовића и Д. Љотића), а у бирачким списковима Краљевине Југославије било је 3.908.313 бирача. Према доступним подацима на изборе је изашло 2.880.964 гласача односно 73.72%. Владина листа је добила 1.746.928 гласова (60.6%) и освојила 303 мандата. За Удружену опозицију је гласало 1.076.345

¹¹²⁸ М. Радојевић, *н.д.*, 39-40.

¹¹²⁹ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 9-10.

¹¹³⁰ Б. Симић, *н.д.*, 235.

¹¹³¹ Ф. Чулиновић, *н.д.*, 85.

(37.4%) и 67 скупштинских мандата. Листе Б. Максимовића са 33.549 (1.2%) и Д. Љотића са 24.088 гласова (0.8%) остале су без мандата.¹¹³²

41. *Излазност на изборе 5. маја 1935. у Вардарској, Моравској и Зетској бановини*

бановина	Уписано гласача	гласало	%	Б. Јевтић	В. Мачек	Д. Љотић	Б. Максимовић
Вардарска	431.040	303.891	70.5	255.528 84.1%	44.092 14.5%	968 0.3%	3.303 1.1%
Зетска	247.874	195.486	78.9	154.701 79.1%	35.738 18.3%	792 0.4%	4.255 2.2%
Моравска	406.656	318.726	78.4	255.075 80%	54.652 17.1%	805 0.3%	8.194 2.6%
Укупно у Краљевини Југославији	3.908.313	2.880.964	73.7	1.746.982 60.6%	1.076.345 37.4%	24.088 0.8%	33.549 1.2%

бановина	Број кандидата				Број посланика	
	Б. Јевтић	В. Мачек	Д. Љотић	Б. Максимовић	Б. Јевтић	В. Мачек
Вардарска	91	47	45	48	44	29
Зетска	73	41	33	35	30	3
Моравска	88	48	41	48	39	2
Укупно у Краљевини Југославији	751	430	361	390	303	67

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-1935, Београд 1936, 436-437)¹¹³³

Излазност на изборе 1935. била је већа него 1931. (73.7% у односу на 66%).
Пораст излазности настао је услед повећања броја оних који су имали право гласа

¹¹³² Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1934-1935, 346.

¹¹³³ Према "Изборни резултати по бановинама 5. маја 1935" резултати су се мало разликовали (АЈ, Збирка М. Стојадиновића, ф-3, 4-180, *Југословенски федерализам, идеје и стварност*, први том 1914-1943, 349)

бановина	Уписано гласача	гласало	%	Б. Јевтић	В. Мачек	Б. Максимовић	Д. Љотић
Вардарска	424.338	303.764	71.59	255.519 84.12%	43.981 14.48%	3.298 1.09%	966 0.31%
Зетска	242.031	189.746	78.40	154.074 81.20%	30.633 16.14%	4.230 2.23%	809 0.43%
Моравска	403.563	319.213	79.10	255.640 80.08%	54.601 17.10%,	8.182 2.56%	790 0.26%

(6.4%).¹¹³⁴ Према резултатима и поред победе владине листе, то није био стварни успех с обзиром на то да је преко милион гласача гласало за Удружену опозицију, а највећи број државних службеника због страха за своју егзистенцију гласало је за владину листу.¹¹³⁵ Комунистичка партија Југославије сматрала је да је овим изборима влада Б. Јевтића покушала да добије потврду од народа за продужење шестојануарског режима, али да је претрпела тежак пораз, јер су избори спроведени "на основу реакционарног изборног закона, онемогућавањем опозиционим групацијама да воде било какву легалну изборну агитацију, примена најгрубљег терора и насиља над бирачима са стране власти и на крају фалсификовање званичних резултата избора".¹¹³⁶ У писму М. Стојадиновић Доброслав Јовичић, б. народни посланик, истицао је да је "5. мај на Косову био крвав, терор је био запрепашћујући, Устав и закони су бачени под ноге, Приштина је била блокирана жандраима, свет је био у чуду што је управна власт хтела да прогласи послаником човека кога нико није познавао".¹¹³⁷

На изборима 5. маја 1935, на Косову и Метохији било је уписано 144.686 бирача, а изашло је 113.748 уписаних бирача (78.61%). У односу на изборе из 1931. проценат излазности бирача био је мањи (1931. 82.74%), а у односу на целокупну Краљевину 3.94 % (1931. 4.58%). Највећи проценат излазности био је у Подримском срезу (88.65), а најмањи у Горском (51.68).¹¹³⁸

¹¹³⁴ Б. Симић, *н.д.*, 237.

¹¹³⁵ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 11.

¹¹³⁶ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937, Београд 1950, 354.

¹¹³⁷ АЈ, 37-5-364-366, 19. новембар 1938.

¹¹³⁸ Проценат излазности у осталим срезовима био је: Качанички 88.48%, Подгорски 88.40%, Ђаковички 84.13%, Лабски 83.06%, Источки 82.94%, Неродимски 82.26%, Дренички 80.56%, Грачанички 79.47%, Гњилански 79.1%, Вучитрнски 78.9%, Пећки 78.88%, Митровички 77.90%, Шарпланински 64.15%.

42.Парламентарни збори 5. маја 1935. на Косову и Метохији по срезовима

Срез	Укупно бирача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека		Д. Љотића	Б. Максимовића
			Др Ивко Ђоловић	Милан Топаловић	Шериф Бећировић	Драгољуб Д. Парлић	Петар Ђуровић	Живојин Животић	Шабан Мустафић
Вучитрнски	8.927	7.052	1.638 23.32%	1.945 27.58%	3.305 46.88%	153 2.17%	2 0.03 %	1 0.01%	1
Укупно			6.933 98.31%			155 2.19%		1 0.01%	1 0.01%
срез	Укупно бирача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Живко Поповић		Јордан К. Поповић	Трпко Јанковић	Косто Парежанин	Иван М. Калабић	
Гњилански	21.636	17.110	9.831 57.45%		7.276 42.53%	3 0.017%			
Укупно			17.107 99.98%			3 0.017%			
Срез	Укупно бирача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Малић Пеливановић		Др Мирослав Стојадиновић	Драгутин Ц. Јакић	Стеван Арсић	Милан М. Јовановић	
Горски	4.181	2.161	1.850 85.61%		310 14.34%	1 0.046%			
Укупно			2.160 99.95%			1 0.046%			
Срез	Укупно бирача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Аригон Поповић	Добра Ј. Јовичић	Др Милан Главинић	Богдан Поповић	Живојин Животић	Милан П. Благогић	

Грачанички	14.255	11.334	1.649 14.48%	3.566 31.51%	6.047 53.36%	44 0.38%	2 0.017%	26 0.22%	
Укупно			11.262 99.36%			44 0.38%	2 0.017%	26 0.22%	
Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића				В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића
			Анђелко Нешић	Јусуф И. Имеровић	Крсто Чолаковић	Стеван Б. Попадић	Васа Лазаревић	Рамадан Е. Жуп	Радослав Брушија
Дренички	7.116	5.731	798 13.95 %	2.062 35.97 %	2.836 49.47 %	35 0.61%			
Укупно			5.731 100%						
Срез	Укупно гласача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Блажа Лалевић	Милоје Сокић	Петар Гребенац	Милан Ђорђевић			
Ђаковички	12.973	10.914	5 0.05%	7.514 68.84%	3.367 30.86%	19 0.17%	2 0.02%	7 0.06%	
Укупно			10.886 99.74%			19 0.17%	2 0.02%	7 0.06%	
Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Лука Мијушковић	Мустафа Кабаш	Радован Р. Вулић	Марко Б. Савићевић	МИхаило Пановић	Халмија Јашер Таирбеговић	
Источки	7.248	5.949	3.053 51.63%	1.174 19.61%	1.698 28.36%	22 0.36%	1 0.02%	1 0.02%	
Укупно			5.925 99.59%			22 0.36%	1 0.02%	1 0.02%	

Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића
			Зејнелбег Страцимир	Петар Крстић	Теодосије Крстић			
Качанички	2.970	2.621	1.826 1.11%	29 19.61 %	766 29.41%			
Укупно			2.621 100%					
Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Радивоје Милошевић	Шаћир Алиловић				
Лабски	8.274	6.873	3.993 58.10%	2.775 40.38%	3 0.04%		102 1.48%	
Укупно			6.768 98.48%		3 0.04%		102 1.48%	
Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Јован М. Јевтић	ТодорМихаи ловић				
Митровачки	8.044	5.467	1.184 31.66%	4.255 67.89%	6 0.10%	6 0.10%	16 0.29%	
Укупно			5.439 99.48%		6 0.10%	6 0.10%	16 0.29%	
Срез	Укупно гласача	гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	

			Стојан Ј. Дајић	Обрен Савић	Божа Божовић	Риста Тасић	Иван Калабић	Др Драгутин П. Костић
Неродимски	9.899	8.137	2.430 29.90%	3.984 48.94%	4	7		1.712
Укупно			6.414 78.84%		4 0.049%	7 0.086%	1.172 14.4%	
Срез	Укупно гласача	Гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Велимир Јојић	Миро Протић	Голуб Н. Микић	Михаило Пановић	Димитрије С. Прелевић	
Пећки	12.718	10.024	5.815 57.96%	4.102 40.89%	88 0.87%	1 0.01%	18 0.19%	
Укупно			9.917 98.93%		88 0.87%	1 0.01%	18 0.19%	
Срез	Укупно гласача	гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Павле Т. Милић	Рамадан Ф. Рамадановић	Драгољуб П. Костић	Јордан Крстић	Никола Ј. Голубовић	
Подгорски	4.069	3.597	497 13.82%	1.494 41.53%	1.589 44.18%		17 0.47%	
Укупно			1.991 55.35%		1.589 44.18%		17 0.47%	
Срез	Укупно гласача	гласало	Б. Јевтића		В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића	
			Вучић Лабудовић	Глигорије Баљошевић	Мустафа Дургутовић	Драгутин Ц. Јакић	Илија Смикић	Душан Елезовић

Подримски	9.899	8.776	43 0.49%	2.970 33.84%	5.273 60.08	490 5.59%		
Укупно			8.286 94.41%			490 5.59%		
Срез	Укупно гласача	гласало	Б. Јевтића			В. Мачека	Д. Љотића	Б. Максимовића
			Божа Новаковић	Војислав Катанић	Хаци Љуба Патрногић	Драгољуб Мостић		
Шарпланински	12.477	8.002	2.621 32.77%	5 0.05%	3.028 37.83%	2.295 28.67%		53 0.67%
Укупно			5.654 70.65%			2.295 28.67%		53 0.67%

(Политика, 7. мај 1935, 3-5)

Листа Б. Јевтића добила је 107.094 гласова (94.15%), листа Удружене опозиције Влатка Мачека 4.719 (4.14%), Листа Божицара Максимовића 1.413 (1.24%) и листа покрета Збор Димитрија Љотића 20 (0.017%). За листу Б. Јевтића 100% гласова било је у Дреничком и Качаничком срезу, у Гњиланском и Горском 99.98%, а најмањи проценат гласова је ова листа освојила у Подгорском (55.35). Највећи проценат гласова за листу В. Мачека добијен је у Подгорском срезу (44.18) и у Шарпланинском (28.67), а најмањи у Гњиланском (0.02). Листа Б. Максимовића освојила је највише гласова у Неродимском срезу (14.4%), у односу на Вучитрнски где је имала 0.01% гласова. Листа Д. Љотића добила је у Митровачком срезу 0.10% гласова што је највећи број гласова који је ова листа добила (најмањи у Грачаничком и Пећком 0.01). Од 15 кандидата на победничкој листи било је 5 Албанаца (Вучитрнски, Горски, Качанички, Подгорски и Подримски).

6.2.3. Избори за Народну скупштину 11. децембра 1938

Политичке прилике у земљи и промењени међународни положај Југославије натерали су владу М. Стојадиновића да распише превремене изборе у децембру 1938 уместо у априлу 1939.¹¹³⁹ Стојадиновић је у својим мемоарима записао да је то највише било из практичних разлога, јер сељак тада није био заузет пољским радовима, а и да су све околности погодовале – повољна жетва, цене добре, индустрија и трговина у полету, југоловенска валута стабилизована, уређени односи са суседима.¹¹⁴⁰

Председник владе хтео је да прикрије од опозиције намеру да крајем 1938. спроведе изборе да би онемогућио њено груписање, али његове посете Македонији, Косову и Метохији средином године и говори том приликом указивали су на предизборну агитацију.¹¹⁴¹ У јуну 1938. бан Вардарске бановине Марко Новаковић писао је поводом жеље М. Стојадиновића да после посете Скопља оде у Приштину, да у Приштини "не иде како ваља". Становници, вођени Лазаром Јоксимовићем, трговцем и замеником на листи сенатора, устали су против "црногорске политике" коју је водио срески начелник и председник оштине, а желели су да буду у већој мери заступљени у градском већу. Група која је тражила смену општинских часника није била у ЈРЗ али је говорила да ће ући "уколико добије задовољење". Новаковић је наглашавао да су се муслимани жалили на аграр", а овај је срез већином био арнаутски, као и на "груби поступак жандарма приликом одузимања оружја". Саветовао је Стојадиновића да не прима депутације, па би тако "дочек ваше личности био би врло леп".¹¹⁴² М. Стојадиновић је одговорио да је план пута 28, 29. јун Скопље (свечаности), 30. јун Приштина (освећење гимназије и званична посета а не "партијски збор") и 1. јул Скопље (конференције са партијским пријатељима).¹¹⁴³ Стојадиновић је посетио Качаник, Урошевац, Приштину где је осветио камен темељац за будућу гимназију, затим Грачаницу, Косово Поље и друга мања места. У његовој пратњи били су министри Д. Магарашевић, Д. Стошовић, Б. Кујунџић и М. Крек, затим

¹¹³⁹ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 214.

¹¹⁴⁰ М. Стојадиновић, *н.д.*, 502.

¹¹⁴¹ Д. Тешић, *н.д.*, 192.

¹¹⁴² АЈ, 37-51-170, 8. јун 1938.

¹¹⁴³ АЈ, 37-51-171, 14. јун 1938.

шеф Партијског Прес бироа и директор *Самоуправе* Милан Стојимировић-Јовановић, као и председник Омладине ЈРЗ Петар Марјановић и многобројни сенатори и народни посланици.¹¹⁴⁴

Основни слоган предизборне кампање био је "један краљ, један народ, једна држава; благостање унутра, мир на границама". Приликом избора кандидата за изборне листе водило се рачуна да то буду особе које су биле популарне у свом крају и тако имале изгледа да привуку што већи број гласова. Б. Симић наводи да је као упутство послато чак 8.450 писама, а од пропагандног материјала 12.886 пакета који су тежили 164.425 килограма као и 1.220.000 плаката и 7.200.000 летака. Издато је "Упутство за практично извођење партијске пропаганде" које је штампано на почетку кампање и показивало је како би требало да изгледају зборови, просторије као и то како би требало да се понашају чланови и симпатизери партије, а такође се продавао и портрет М. Стојадиновића са исписаним различитим паролама што је чинило да ови избори изгледају као председнички а не парламентарни. Били су предвиђени зборови и то обично недељом да би већи број људи могао да присуствује. Велики подстрек пропаганди биле су Уредбе које је влада донела као што су биле Уредба о регулисању самоуправних, општинских и бановинских приреза за земљишта аграрних субјеката и Уредба о исплати накнаде ратним добровољцима путем издавања 4% - их државних обвезница. Затим, влада је спровела унапређење државних чиновника и амнестију оних који су били кажњени због закона о штампи. Снимљен је пропагандни филм "Путем препорода-Југославија јуче и данас", а филмска секција је требало да прати реакције на филм и да обавештава централу о томе.¹¹⁴⁵ Поводом тога, Милану Стојадиновићу је стигло анонимно писмо када је био у посети Берлину, да је на биоскопској представи у Приштини "један врло мален број људи" почео је да гласно демонстрира "уа, уа", на шта је интервенисала полиција.¹¹⁴⁶ Посебан вид пропаганде била је организација изложбе "Три године владе Милана Стојадиновића", која је требало да покаже стање у земљи пре и за време владе М. Стојадиновића.¹¹⁴⁷

¹¹⁴⁴ *Самоуправа*, бр. 714, 6. јул 1938.

¹¹⁴⁵ Више о пропаганди на парламентарним изборима, Б. Симић, *н. д.*, 242-291.

¹¹⁴⁶ *АЈ*, 37-60-213, 26. април 1938.

¹¹⁴⁷ Б. Симић, *н. д.*, 242-291.

Банови су доби́ли инструкције како да се понашају у време изборне борбе и на дан избора, пре свега требало је да обратe пажњу на рад опозиционих кандидата, одржавање реда и мира на скуповима и да утичу на међусобно толерисање и поштовање владиних кандидата. Требало је да се успоставе нарочити спискови и контрола гласања свих чиновника и службеника, а нарочито је требало обратити пажњу на гласање националних мањина и Јевреја.¹¹⁴⁸ Начелник Пећког среза Лашић два дана пред изборе обилазио је села и у Злокућанима обавестио учитеље да ће сви службеници који не буду гласали за владине кандидате после избора бити, ако су имали десет година службе, пензионисани, ако не отпуштени.¹¹⁴⁹ Банови су стога предузели многа инспекцијска путовања у току новембра и децембра 1938. Бан Моравске бановине Јанићије Кресојевић посетио је среска начелства и држао састанке са шефовима свих надлештава као и градска поглаварства где су се састајали са градским већницима и представницима свих општина у срезу. Он је у првој половини новембра између осталих посетио Подујево и Вучитрн.¹¹⁵⁰ Бан Зетске бановине Петар Иванишевић током прве половине новембра 1938. посетио је Студенички, Митровачки, Дренички, Источки, Пећки, Ђаковички и Подримски срез.¹¹⁵¹

У предизборној кампањи било је неопходно обратити пажњу на албанске прваке и њихово спровођење изборне пропаганде. Бан Вардарске бановине Марко Новаковић обавештавао је М. Стојадиновића да му је народни посланик Живко Поповић саопштио како му је Дургutowић, посланик из Зетске бановине, рекао да Ферат бег Драга има овлашћење од министра Спахе да "ради и агитује да се у срезовима где има муслимана више од 50% има кандидовати за народног посланика само муслимани". Са друге стране, истицао је да посланик из Качаника Зејнел Страцимир "иде у срезове муслиманске и са њима одржава неке разговоре".¹¹⁵² Мирко В. Вуковић, учитељ, обавештавао је председника владе да је у Качанику сазнао од једног Арнаутина, да је "народни посланик Зејнел

¹¹⁴⁸ Д. Тешић, *н.д.*, 217 (АЈ, 37-4-27/254- Краљевска банска управа Дунавске бановине, 4. децембар 1938).

¹¹⁴⁹ А. Милатовић, *н.д.*, 100.

¹¹⁵⁰ *Самоуправа*, бр.837, 24.новембар 1938.

¹¹⁵¹ *Време*, бр. 6044, 16. новембар 1938.

¹¹⁵² АЈ, 37-51-181, 1.октобар 1938.

Страцимир агитовао за себе за изборе помоћу своја два брата који у Албанији заузимају више положаје".¹¹⁵³

Требало је по том питању посебно обратити пажњу на Ђаковички срез. Један од кандидата на листи ЈРЗ, саветовао је М. Стојадиновића да "ако на листи буду један муслиман и један Србин да ће бити изабран муслиман, ако буду два муслимана и Србин онда ће се гласови муслимана поцепати и вероватан је успех за Србина изузев ако тај Србин нема ослоња код народа. Још би сигурније било да буду два Србина и ниједан муслиман". Наводио је да би Сулејман Црноглавић, бивши заменик Милоја Сокића, припадник Демократске странке-албановил, могао да добије 2000-2500 гласова, а Асим Муртеза, државни имам, припадник Ферат бег Драге, који је имао највише присталица муслимана, 5.000 гласова".¹¹⁵⁴ Сенатор Андра Кујунџић је такође писао председнику владе о политичкој ситуацији у Ђаковичком срезу. Извештавао је о томе да ако на листу буде примљен Сулејман бег Црноглавић, председник ђаковичке општине, да се на његову "лојалност и исправност не рачуна". Предлагао је да се кандидује Ђазим Цур из Ђаковице, јер се "не трпе" а и јер је Цуров углед био велики у том срезу. Кујунџић је сматрао да би Арнаути на тај начин били подељени па би се омогућила победа трећег кандидата Србина, а Срба је било око 4000 бирача у том срезу. Кандидат од Срба био је Вуксановић, старешина среског суда у Ђаковици, а Кујунџић је предлагао да се Цуру који је у тешким материјалним приликама неизоставно укаже материјална помоћ.¹¹⁵⁵

Међу посланичким кандидатима развијала се велика предизборна борба. Било је толико кандидата да су "старији сељаци су с муком могли да "одрецићују" сва звања и имена за гласање – за листу, за носиоца листе, за среског кандидата итд.¹¹⁵⁶

У Грачаничком срезу је кандидат Милан Главинић био веома ангажован у изборној кампањи, нарочито у преписци са Миланом Стојадиновићем. У октобру 1938. др Милан Главинић је послао писмо М. Стојадиновићу у коме га је молио да

¹¹⁵³ АЈ, 37-5-371, 17. октобар 1938.

¹¹⁵⁴ АЈ, 37-5-329,330,331, 25. октобар 1938.

¹¹⁵⁵ АЈ, 37-53-59,60, 21. октобар 1938.

¹¹⁵⁶ А. Милатовић, *н. д.*, 102.

буде једини званични кандидат на листи ЈРЗ за Грачанички срез, истичући да у Грачаничком срезу не постоји ниједан озбиљан други кандидат из ЈРЗ сем њега. Такође, наводио је да верује да ће привући 9-11.000 гласача од 14.800.¹¹⁵⁷ Главинић је послао мноштво писама М. Стојадиновићу у којима је молио да га председник владе прими и да посети Приштину приликом освећења подизања нове зграде гимназије. Такође, М. Главинић је желео да уручи Стојадиновићу диплому почасног грађанина Приштине.¹¹⁵⁸

У Ђаковичком срезу је један од кандидата на листи ЈРЗ, опомињао М. Стојадиновића да "ништа не верује" посланику Милоју Сокићу и да народ није желео "непознате кандидате". Истицао је да је Јаков Вуксановић, старешина среског суда у Ђаковици неподесан јер је био присталица Љубе Давидовића, а "циљ му је да се преко ЈРЗ дочепа мандата". Наводио је и друге кандидате као непогодне, Васу Шпалетића, "који се компромитовао код насељеника пристрасном деобом земље" и Крсту Разића, "поштански чиновник који не би добио много гласова".¹¹⁵⁹

У Горском срезу су се за народног посланика борила два кандидата. Милосав Стојадиновић и Дамњан Ј. Трбусић, књижар из Призрена (заменик Ејуп Мехмед). Стојадиновић је упозоравао председника владе да су његови против кандидати "борбаши" и да идентификују ту странку са ЈРЗ, преко жандарма и плаката у чему им је помоћ пружао шеф фин. управе у Призрену Војислав Ристић, да су заказали збор за исти дан кад је требало да буде и збор ЈРЗ и да финанси Горског среза "са пушкама о рамену агитују такође за борбаше". Милослав Стојадиновић је поднео у прилогу плакат на коме се најављују збор у Драгашу Дамњана Трбусића и подвукао је реченицу "Сви на збор где ћете чути истину коју желите а не преваре и подвале". Стојадиновић је упозоравао да су прилике у срезу нарочито тешке јер се налази на граници и да би требало обратити пажњу на политичка дешавања у њему. Он је наглашавао да је више од половине народа у овом срезу ишло на печалбу и да је "једва задржао оне који су затекли тамо молећи их да остану до гласања", па је такође молио да се финансира карта за

¹¹⁵⁷ АЈ, 37-54-493, 8. октобар 1938.

¹¹⁵⁸ АЈ, 37-54-497, 11. октобар 1938.

¹¹⁵⁹ АЈ, 37-5-329,330,331, 25. октобар 1938.

повратак око 300 људи. Дан пре избора М. Стојадиновићу писмом се обратила и жена Милослава Стојадиновића.¹¹⁶⁰ Поводом кандидата Стојадиновића, бан Вардарске бановине Марко Новаковић истакао је да му је достављено да је био "арогантан према народу", није хтео да плаћа коње које су му давали да иде у агитацију, "није хтео никоме руку да пружи", а према жандармерији је био "осоран". Чак је наводио се тврди да је "у кафани после једне конференције међу муслиманима развио из хартије сланину и пред њима јео".¹¹⁶¹

У Неродимском срезу било је више кандидата за избор народног посланика. То су били Стеван М. Деспотовић, председник окружног суда у Гњилану, Илијаз Агушевић, рентијер из Приштине, Миленковић Милош из Урошевца, присталица групе Воје Ђорђевића, министра без портфеља, као и Никодије Савић, санитетски капетан прве класе, присталица групе Светислава Хоћере. Деспотовић је за свог главног против кандидата Агушевића истицао да је био један од главних сарадника и саветодаваца Ферат бег Драге и популаран код албанског живља на Косову. Такође, наводио је и да је започео изборну борбу на верско-националној основи која је код арнаутског живља играла велику улогу, "ако се узме да од 11.000 бирача има 7000 Арнаута а свега 4000 Срба онда је јасно да би победа била његова".¹¹⁶² Деспотовић је добио 10.000 динара за агитацију у срезу, међутим, наглашавао је се "Арнаути као верски фанатизовани једва дају саломити", пре свега јер су имами по џамијама агитовали "Ако хоћеш да и даље клањаш у џамију онда гласај за Илијаза ако волиш цркву ти гласај за Деспотовића".¹¹⁶³

За Подгорски срез кандидат је био Војислав Ђукић из Скопља, а помагала му је и група Срба из Призрена где је Ђукић био четири године судија првостепеног суда. Ти људи тврдили су да је сенатор Милош Драговић хтео да се кандидује и за Лебане и за Подгорски срез "да би се после одрекао у корист заменика Арнаутина", па су молили да се његова кандидатура спречи.¹¹⁶⁴

¹¹⁶⁰ АЈ, 37-5-338-349.

¹¹⁶¹ АЈ, 37-51-246, 17. децембар 1938.

¹¹⁶² АЈ, 37-5-417,418, 11. новембар 1938.

¹¹⁶³ АЈ, 37-5-419, 420, 18. новембар 1938.

¹¹⁶⁴ АЈ, 37-5-442, 444, без датума.

У Шарпланинском срезу кандидати су били веома оштри према против кандидату Патрногићу, који је већ био биран за народног посланика на претходним изборима. Тома Даскаловић, шеф Главне контроле, писао је Милану Стојадиновићу да је у Призрену кандидат Божа Новаковић био "дојучерашњи ЈНС" и да је бивши посланик Патрногић био "неактиван и незаинтересован за партију и народне потребе, да је обећао да се неће кандидовати па је опет то урадио", а Даскаловић је истицао своју популарност у Призрену и околини.¹¹⁶⁵ Божа Новаковић, пуковник у пензији и резервни кандидат на земаљској листи Стојадиновића за Шарпланински срез, у писму М. Стојадиновићу писао је да се он истицао као национални борац и патриота, упозоравао на полицијски терор над народом и њиховим утицајем на гласање и оптуживао Патрногића да жели да преко новца дође до посланичког мандата, а да је у томе имао подршку среског начелника Бранка Васиљевића који је у време избора 1935. "дао упутства полицијском писару Миодрагу Николићу да иде од села до села и да заплаши бираче да се одреде за кандидата Патрногића".¹¹⁶⁶ Новаковић се након избора жалио Стојадиновићу да је Патрногић спровео кампању "претећи и тукући", да је "добрио 3.434 гласа, а Патрногић 3.992 и то са мртвима који су за њега гласали, отсутнима и онима који су гласали по неколико пута".¹¹⁶⁷

У Источком срезу била су два кандидата. Један од њих Слободан Стерђевић жалио се М. Стојадиновићу да је срески начелник у Истоку Никола Лашић, пропагирао да се изабере Никола Вујошевић, активни уговорни поштар у Истоку, а да су то спроводили и жандарми.¹¹⁶⁸

У Пећком срезу била су такође два кандидата Сефедин Махмудбеговић и Миро Протић. Између ова два кандидата није дошло до споразума, а према обавештењу које је добио М. Стојадиновић и ако би дошло до њега то би било "неискрено и слабо примљено од народа", па су предлагали два посебна кандидата на заједничкој листи, а не само Протића јер је "он имао подршку у само две општине", а због инцидента у Баранима и његовог хвалисања у погледу хапшења

¹¹⁶⁵ АЈ, 37-5-470, 471, 4. новембар 1938.

¹¹⁶⁶ АЈ, 37- 5-478,479, 5. новембар 1938.

¹¹⁶⁷ АЈ, 37-5-480, 481, 22. децембар 1938.

¹¹⁶⁸ АЈ, 37-5- 482, 4. децембар 1938.

Гани бега Црноглавића није могао да рачуна на подршку муслиманских бирача.¹¹⁶⁹

У табору ЈРЗ у Косовској Митровици, као и раније ЈНС, биле су две фракције. Иза једне фракције стајао је Ферат бег Драга, а начелу јој се номинално налазио Јован Јевтић, који је био под утицајем Шабана Мустафе, Ферат Драгиног личног и политичког пријатеља. Шабан Мустафа је био у рођачким везама са Бајазитом Бољетинијем, који је био ожењен његовом ћерком. Ова фракција имала је подршку у Косовској Митровици, као и среза, а такође и дела сеоског албанског становништва, као и већине трговаца и индустријалаца у граду. Друга фракција је имала утицај у српским селима и добијала је већину на посланичким изборима. Фракција Ферат бег Драге и Јована Јевтића обратила се Милану Стојадиновићу који је за кандидата послао свог кума Момчила Јанковића, адвоката из Београда, а за његовог заменика одређен је Јован Јевтић. Фракција Григорија Божовића, која је у међувремену преузела на себе и Срески одбор ЈРЗ, истакла је за кандидата Тодора Михајловића, учитеља у пензији, а за његовог заменика Ибрахима Черкеза, трговца.¹¹⁷⁰ Срески начелник Цемовић, био је уз подршку Ферхат бег Драге "крвнички" настројен према Михајловићу, истицао је Григорије Божовић у писму Стојадиновићу.¹¹⁷¹ Божовић је такође наводио да је Ферат Драга вршио пропаганду у Косовској Митровици позивајући муслимане да не служе "више крсту него дину" и такође изјавом "да ће се аграром одузета земља свима повратити". Божовић је тврдио да "командири станица су се одупрли среском начелнику истичући да је расположење за Михаиловића".¹¹⁷² Председник косовскомитровачке општине и Михајловићев против кандидат оптуживао је Михајловића да је био искључен из ЈРЗ зато што је гласао против Конкордата али се кандидовао у Косовској Митровици за народног посланика оставши у странци.¹¹⁷³ Такође, Јевтић је истицао да је Михајловић још после петемајских

¹¹⁶⁹ АЈ, 37-6-117.

¹¹⁷⁰ *Политика*, 13-16. децембар 1938.

¹¹⁷¹ АЈ, 37-6-72.

¹¹⁷² АЈ, 37-6-74, 6. децембар 1938.

¹¹⁷³ АЈ, 37-6-69, 14. октобар 1938.

избора извршио смену службеника и поставио своје.¹¹⁷⁴ По том питању М. Стојадиновићу жалили су се и грађани вароши Косовске Митровице.¹¹⁷⁵

У Вучитрнском срезу се изборна борба водила између Шерифа Воце Бећировића и Милоша Сретеновића, бившег помоћника министра пољопривреде. Бећировић је, иначе, имао иза себе бурну прошлост.¹¹⁷⁶ Био је оптужен као председник Шаљске општине према извештају истражног судије у Косовској Митровици за злоупотребе па је утврђено да су налазом Комесара главне контроле оптужбе истините и да је оштећена како општинска тако и државна каса са више стотина хиљада динара.¹¹⁷⁷ Од стране Среског начелства у Вучитрну поднета је пријава државном тужиоцу за 63 кривична дела, која је Воца починио као председник Шаљске општине. У суду је утврђена проневера од 480.000 динара на име наплаћеног приреза од рудника Трепча а коју није предао општинској каси него задржао за себе.¹¹⁷⁸ Из Вучитрна су писали М. Стојадиновићу да су "на Косову подељени у два верска а не политичка табора, Срба и муслимана", жалећи се да су "Турци добили слободу и наред Косова раширили турску или албанску заставу и са истом представљају турску или албанску државу а не велику и моћну Југославију, што су добили преко Ферат бег Драге и Шериф Воце¹¹⁷⁹ који су пронели вести да ће плебисцитом довести

¹¹⁷⁴ АЈ, 37- 61-316, 20. август 1935.

¹¹⁷⁵ АЈ, 37-61-320.

¹¹⁷⁶ Воца је био уплетен у многе закулисне радње и једна од контроверзних личности на Косову и Метохији. Тако је, према извештају Стојана Ј. Дајића из априла 1935.двору, Воца добио новац да би ослободио брата Штимљанске општине Исмаиља Бафтијевића, који је био ухваћен као кријумчар, а и оптужен да је покрао Штимљанску цркву. Воца се у Београду састао наводно и са краљицом која је обећала да ће доћи у Штимље. Спевана је и песма на арнаутском језику која се певала на седељкама "Црква штимљанска нам је обијена са партијом покрађена, Смајљ Горан беше дете младо, попе се на машину, у Београд уђе, заједно са свештеником младим код краљице, кад су ушли скоком краљица на ноге устала много се на попа обрецнула "Како попе цркву да не чуваш?" Три пут Смаиља по леђа Краљица потапшала, "Хајд бре Смајље ти се не брини има да будеш вечити председник, пошто си овако добро дете, има да будеш председник без гласања".(АЈ, фонд двора, 74-56-351, 352, 2. април 1935. Стојан Ј. Дајић)

¹¹⁷⁷ АЈ, 37-49-77, Ниш, 17. мај 1937.

¹¹⁷⁸ АЈ, 37-51-510, 14. април 1937.

¹¹⁷⁹ Ферат бег Драга није био у добрим односима са Шерифом Воцом и Садиком Зејнелом, банским већником Дреничког среза, још од избора часника њихове верске заједнице у Скопљу. Тада су постојале две струје, једна на челу са Ферад бег Драгом и друга са Фавзијом Хаџихамзићем, адвокатом из Скопља, директором вакуфске дирекције. Воца и Зејнел помагали су Хаџихамзића чија је листа победила, а након приласка сенатора Сефедина Махмудбеговића Ферад бег Драги, оборена је управа Хаџихамзића, и управа вакуфа прешла је у руке Ферад бег Драге. Према извештају Штаба Треће армијске области, Шерифа Воцу и Ферат бег Драгу измирио је Милан Стојадиновић, па су се они заједнички појављивали на политичким зборовима. Међутим,

албанску владу, а Србе са Косова иселити". Такође, Шериф Воца је у Вучитрнском срезу агитовао да "ко не гласа за њега гласа за Мачека" само да "Срби не би добили изборе."¹¹⁸⁰ Воца се жалио председника владе да је вршен притисак на бираче 11. децембра да ако гласају за Воцу да ће се селити у Азију па да би зато требало да гласају за Сретеновића.¹¹⁸¹ Такође обавештавао је М. Стојадиновића да је председник вучитрнске општине Јосиф Тамилковић и чланови, Јахја Р. Мађун и Ђорђе Стефановић, пошто су видели "неки зорт" потписали да "протестују опозицију и како су уз владу и како не признају онај споразум у Загребу". Воца је истицао да "функционери ове општине који су православне вере припадају ЈНС а који су муслиманске Џемијетлијама, сем Саве Данчетовића, Исмаила Махмудовића- Исмаиловића, Јевте Клинића и Шерифа Бећир Трнаве" и да су они приликом "једне лажи да је влада Стојадиновића пала пуцали из пушке по кафанама".¹¹⁸² Након избора, Воца се жалио Стојадиновићу да је према њему и бирачима муслиманима проведена "хајка", пре избора "два су убијена и више рањено", а на дан избора у свим општинама испалено је од стране "мојих противника па и самих жандарма муниције као у рату". "Где год се наишло на моје људе који су полазили на биралиште отварања је паљба и нагоњени су у бегство".¹¹⁸³

У Подримском срезу се народни посланик из Ораховца, кандидат за Подримски срез, Мустафа Дургуровић жалио Милану Стојадиновићу да је припреман да препусти кандидатуру у Подримском срезу Цафу Алибеговићу, председнику улцињске општине, под условом да он буде једини кандидат на

Воца је неуспешно прошао на изборима, напустио је земљу (добрио је пасош од југословенских власти у фебруару 1939), јер је кривично одговарао, а оптуживао је Ферат Бег Драгу да га је "изиграо" због освете због вакуфских избора и тврдио је да је Драга "примио паре из Турске и Албаније за рад против Југославије". Тврди се да је о овоме известио и председника владе, па му је био дозвољен повратак (ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 2, 14. септембар 1940). Враћен је 22. октобра 1939. у Скопље, затим је дошао у Београд где је посетио кабинет министра Боже Максимовића, а наводило се и да је био у посети Драгиши Цветковићу (ВА, п. 17, к. 519, ф. 1, д. 4, 24. децембар 1939). Ферат бег Драга је 1940. оптуживао Воцу да "припрема атентат на њега у Београду у присуству тројице Албанца и то у некој кафани у којој би било исценирано да Драга први извади оружје" (ВА, к. 95 б, ф. 4, бр. 7, Главни Јенералштаб, 1940). Према извештају бана Зетске бановине "сви на Косову мисле да је Шериф Воца незнатан да би се могао упустити у борбу са Ферат бег Драгом (АЈ, 37-51-596).

¹¹⁸⁰ АЈ, 37-5-51, 24. новембар 1938.

¹¹⁸¹ АЈ, 37-53-350, 28. новембар 1938.

¹¹⁸² АЈ, 37-53-347, 17. октобар 1937.

¹¹⁸³ АЈ, 37-53-351, 352, 13. децембар 1938.

листи, пре свега јер "није могао да поднесе све закулисне радње својих политичких противника".¹¹⁸⁴

Земаљску листу опозиције на челу са Влатком Мачеком, чинили су Сељачко демократска коалиција, односно ХСС и СДС и Удружена опозиција (ДС, НРС и СЗ), део ЈНС са председником Петром Живковићем.¹¹⁸⁵ Крајем октобра у Косовској Митровици су одржали предизборну конференцију Адам Прибићевић, Живко Топаловић и Милорад Белић, као представници Удружене опозиције.¹¹⁸⁶ На предизборној манифестацији у Пећи били су сви кандидати Удружене опозиције. Према речима Арса Милатовића¹¹⁸⁷, члана КПЈ у Пећи, изборе су КПЈ схватили као пробу политичке снаге у општини. Уочи избора припадници комуниста су ставили предизборне прогласе на свим уређеним биралиштима, али су она била до јутра уклоњена.¹¹⁸⁸ На изборима 1938. КПЈ је била организационо снажнија, а изборну кампању користила је за пропагирање свог програма. Успела је да у више изборних срезова истакне на листи Удружене опозиције своје чланове као посланичке кандидате или њихове заменике, негде као радничке представнике а у неким случајевима као кандидате од група Удружене опозиције. Пећка организација се одлучила да изађе самостално на изборе и истакла свог кандидата на листи Странке радног народа. М. Фолић истиче да Удружена опозиција није позвала Странку радног народа у свој изборни блок јер се бојала да тако не легализује КПЈ. Кандидат на листи Странке радног народа био је Андро Чукић, члан Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију. У Косовској Митровици је после расписивања избора делегација студената посетила Ферат бег Драгу и Григорија Божовића да бих приволела да агитују за Удружену опозицију али су се они приклонили владајућој ЈРЗ. У овом срезу није била основана Странка радног народа па су се комунисти определили за кандидате Удружене

¹¹⁸⁴ АЈ, 37-5-431, 432, 7. новембар 1938.

¹¹⁸⁵ Д. Тешић, *н.д.*, 231.

¹¹⁸⁶ *Политика*, 31. октобар, 2. новембар и 8. новембар 1938.

¹¹⁸⁷ Арсо Милатовић рођен је у Дабовићима у Црној Гори. учитељ у Метохији и Црној Гори. Члан КПЈ од 1935, учесник рата, ухапшен 1942. После рата обављао је високе функције у УДБ-и ФНРЈ и ССИП-у Југославије, Био је шеф Војне мисије у Бугарској и амбасадор у Албанији, Румунији и Пољској. Објавио је две књиге дипломатских успомена под називом Пет дипломатских мисија. Умро је 14. маја 1988 у Београду (А. Милатовић, *н.д.*, 5-6).

¹¹⁸⁸ А. Милатовић, *н.д.*, 100, 102.

опозиције. Кандидат Живко Топаловић социјалдемократа није био за политику Народног фронта па су комунисти били против њега.¹¹⁸⁹

М. Стојадиновић је у својим мемоарима записао да су избори извршени у целој земљи "у потпуном реду".¹¹⁹⁰ Међутим, ови избори били су праћени инцидентима. Арсо Милатовић пише како је један Албанац када су га питали за кога ће гласати, одговорио "за оног где је батина".¹¹⁹¹ Ђилански и жандармеријски вод агитовали су и присиљавали народ да гласа за Живка Поповића.¹¹⁹² У Гојбуљској општини Вучитрнског среза жандармеријски наредник је пуцао и убио четворо бирача који су јавно одбили да гласају за владиног кандидата Мишу Сретеновића. Жандармеријски водник Бранко Јараковић је затим бацио бомбу у масу у којој је страдало тридесетак људи. На изборно место се запутио Коста Пећанац са аутомобилом пуним четника па је преостали народ укључујући и посланичког кандидата Шерифа Воцу побегао. У акцију се укључио и срески начелник који је послао триста рудара Трепче предвођених кафецијом Матом Грубачем из Старог Трга да бомбама растерују бираче наклоњене Шерифу Воци. Том приликом је нестао Воцин брат Етхем, у Пантинској општини је пребијен његов представник листе, док су у Прилушкој општини жандарми неподобне гласаче при изласку са биралишта обележавали кредом по леђима и онда их тукли.¹¹⁹³

Од уписаних 4.080.286 бирача на изборе у Краљевини Југославији је изашло 3.039.041 или 74.48%. За листу М. Стојадиновића гласало је 1.643.783 гласача или 54.09%, за листу В. Мачека изјаснило се 1.364,524 гласача или 44.9%. Листи коју је предводио Д. Љотић поверење је поклонило 30.734 бирача или 1.1%. Победничка листа је добила 301 мандат у Народној скупштини, листа В. Мачека 64, а Д. Љотић ниједан.

¹¹⁸⁹ М. Фолић, *Комунистичка партија на Косову 1919-1941*, 331, 332.

¹¹⁹⁰ М. Стојадиновић, *н.д.*, 507.

¹¹⁹¹ А. Милатовић, *н.д.*, 102.

¹¹⁹² АЈ, 37-5-332, телеграм Милану Стојадиновићу.

¹¹⁹³ АЈ, 37-25-196, 250,251, Реис ул улема Спахо министру унутрашњих дела Корощу 19. децембар 1938; Д. Тешић, *н.д.*, 273.

На изборима у Зетској бановини од 264.224 уписана бирача гласало је 200.753 или 76.02%. За листу М. Стојадиновића гласало је 129.127 гласача или 64.29%, за листу В. Мачека 70.688 или 25.19%, а за листу Д. Љотића 1.044 гласача или 0.52%. Опозиција је добила већину у срезovima са православним живљем, а Земаљској листи је поверење поклонило муслиманско становништво – у Санцаку 76.06% и албанско – у Метохији за М. Стојадиновића 92.92% гласача.

У Моравској бановини на изборе је изашло 326.778 гласача или 76.27% уписаних. Земаљска листа М. Стојадиновића добила је 247.243 гласа или 75.66%, листа В. Мачека 78.718 или 24.09% а листа Д. Љотића 817 гласова.

На изборе у Вардарској бановини изашло је 303.457 бирача или 67.16%. Земаљска листа М. Стојадиновића добила је 228.095 гласова или 75.16%, листа В. Мачека 75.232 гласа или 24.83% и листа Д. Љотића 130 гласова. За кандидате Демократске странке гласало је 38.153, радикале 12.522, земљораднике 7.953.¹¹⁹⁴

43. Бројна снага појединих странака са листе др М. Стојадиновића

бановина	Свега гласало	ЈРЗ	Хођера	В. Ђорђевић	Листа Стојадиновића	Листа Љотића
Јужна србија	319.305	251.912 78.87%	1.632 0.51%	4.370 1.37%	257.914 80.75%	336 0.1%
Укупно	3.027.421	1.572.009 51.92%	30.679 1.01%	24.795 0.82%	1.636.992 54.07%	31.740 1.05%

(АЈ, 37-47-724)

44. Бројна снага појединих странака са листе др В. Мачека

Бановина	СДС	Давидовић	Јовановић	А. Станојевић	ЈНС	Независни радници	Ж. Топаловић	др Листа Мачека
Јужна Србија	242 0.08%	32.091 10.05%	9.046 2.83%	11.965 3.75%	5.909 1.85%	1.265 0.40%	537 0.17%	61.055 19.12%
свега	121.281 24.12%	146.439 4.84%	119.316 3.94%	70.764 2.34%	122.755 4.05%	2.668 0.09%	7.038 0.23%	1.358.680 44.8%

(АЈ, 37-47-725)

¹¹⁹⁴ Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. III, 178-182; *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, 1938, 478-479.

У поређењу са изборима из 1935. на децембарским изборима слика се није битније изменила. Број бирача био је већи за преко 170.000 а док је 1935. на биралиште изашло 73.72% од уписаних бирача, на децембарским изборима тај број је био нешто већи (74.48%). Међутим, изборна листа М. Стојадиновића прошла је лошије него Јевтићева листа маја 1935.¹¹⁹⁵

На Косову и Метохији изашло је укупно 111.640 бирача, за листу ЈРЗ гласало је 104.163 или 93.3%, за листу УО гласало је 7.336 бирача или 6.56%, а за Љотићеву листу 0.14%. Највећи проценат гласова за ЈРЗ био је у Подримском срезу 99.34, а најмањи у најмањи у Пећком 84.09. Највише гласова листа В. Мачека освојила је у Пећком и Неродимском срезу (15.89), а листа Д. Љотића у Митровичком (1.50).

45. Резултати избора на Косову и Метохији 11. децембра 1938

срез	гласало	Листа М. Стојадиновића	%	Листа В. Мачека	%	Листа Д. Љотића	%
Ђаковички	10.735	9.734	90.67	996	9.28	5	0.05
Подримски	9.268	9.207	99.34	61	0.66	0	
Пећки	9.356	7.868	84.09	1.487	15.89	1	0.02
Митровички	7.287	6.903	94.74	274	3.76	110	1.50
Дренички	7.547	4.511	99.20	36	0.80	0	
Источки	6.398	5.958	93.25	431	6.75	0	
Вучитрнски	4.567	4.321	94.65	242	5.30	2	0.05
Лапски	6.869	6.166	89.76	699	10.18	4	0.06
Горски	2.030	2.009	98.97	21	1.03	0	
Грачанички	10.798	10.445	96.73	347	3.21	6	0.06
Неродимски	7.680	6.460	84.11	1.220	15.89	0	
Шарпланински	8.594	7.794	90.69	799	9.30	1	0.01
Гњилански	17.302	16.915	97.76	376	2.18	11	0.06
Качанички	2.515	2.411	95.86	104	4.14	0	
Подгорски	3.705	3.461	93.41	243	6.56	1	0.03
укупно	111.640	104.163	93.30	7.336	6.57	141	0.13

(*Политика*, 13. децембар 1938, 4-6; Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд 2007, 272)

Према политичким странкама и среским кандидатима на Косову и Метохији кандидати ЈРЗ су освојили све срезове сем Горског среза где је Дамњан Трбусић, припадник Хођерине странке освојио више гласова од кандидата ЈРЗ.

¹¹⁹⁵ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 217.

Хођерина странка је освојила 1466 гласова (поред Горског, имала је кандидата у Неродимском, Вучитрнском и Шарпланинском срезу). СДС је имала своја два кандидата само у Вучитрнском срезу (Адам Прибићевић и Перо Бољевић). Збор је освојио 141 глас, а највише у Косовскомитровачком срезу (Лазар Лазић, 110). ЈНС је освојила 668 гласова (у Лабском срезу највећи део ових гласова). Листа Љ. Давидовића освојила је 5.474 гласова, највише у Неродимском (Драгутин Костић, 1.212 и Пећком Велимир Јојић 1.150), а А. Станојевића 268 (највећи део у Ђаковичком срезу).¹¹⁹⁶

У Метохији кандидати на владиној листи били су искључиво чланови ЈРЗ. Од 15 кандидата, десеторица су били Срби и Црногорци а петорица Албанци, односно муслимани док су од шесторице изабраних посланика по тројица били Срби и муслимани. Изабрани су др Љуба Поповић, из Београда, за Ђаковички срез, Миро Протић, председник Градског поглаварства, из Пећи, за Пећки срез, Момчило Јанковић, адвокат из Београда за Митровички срез, Мустафа

¹¹⁹⁶ **Вучитрнски срез** – Шериф Бећировић (ЈРЗ) 1.745, **Милош Сретеновић** (ЈРЗ) 2.576, Остривоје Фртунић (Хођера) -, Адам Прибићевић (СДС) 242, Перо Бољевић (СДС) -, Димитрије Ђорђевић (Збор) 2. **Лапски срез** – **Радивоје Милошевић** (ЈРЗ) 6.166, Божа Божовић (Дав.) 57, Душан Јовановић (ЈНС) 642, Милорад Вукићевић (Збор) 4. **Дренички срез** - Крсто Чолаковић (ЈРЗ) 1.207, Драгослав Милојевић (ЈРЗ) 390, **Асим Љужа** (ЈРЗ) 2.914, Милија Базовић (Дав.) 36, Васа Лазаревић (Дав.) 0, Здравко Ђоровић (Збор) 0. **Ђаковички срез** - др **Љуба Поповић** (ЈРЗ) 9.734, Милоје Сокић (Дав.) 794, Блажо Лаловић (А. Ст.) 202, Јован Ракочевић (Збор) 5. **Источки срез** – Слободан Стерђевић (ЈРЗ) 1.442, Никола Вујошевић (ЈРЗ) 1.444, **Адем Мармулаковић** (ЈРЗ) 3.072, Богдан Лекић (Дав.) 402, Милисав Рајичић (А. Ст.) 29, Михајло Пановић (Збор). **Митровички срез** - Тодор Михајловић (ЈРЗ) 3.163, **Момчило Јанковић** (ЈРЗ) 3.740, др Живко Топаловић (Ж.Т.) 274, Лазар Лазић (Збор) 110. **Пећки срез** - Сефедин Махмудбеговић (ЈРЗ) 1.753, **Мирко Протић** (ЈРЗ) 4.860, Џевад Махмудбеговић (ЈРЗ) 1.255, Андија Чукић (Радн.) 120, Голуб Микић (Дав.) 172, Милосав Рајичевић (А. Ст.) 37, Велимир Јојић (Дав.) 1.150, Саво Милошевић (ЈНС) 8, Михајло Тановић (Збор) 1. **Подримски срез** – **Мустафа Дургутовић** (ЈРЗ) 5.303, Глигорије Бајошевић (ЈРЗ) 3.893, Благоје Колашинац (ЈРЗ) 11, Милан Јовановић (Дав.) 61, Драгољуб Брановачки (Збор) 0. **Горски срез** – др Милосав Стојадиновић (ЈРЗ) 973, **Дамњан Трбусић** (Хођ.) 1.036, Драгутин Јакић (Дав.) 21, Стеван Арсић (Збор) 0. **Грачанички срез** – др **Милан Главинић** (ЈРЗ) 5.431, Доброслав Јовичић (ЈРЗ) 5.014, Богдан Поповић (Дав.) 150, Тодор Савић (Јов.) 197, Александар Протић (Збор) 6. **Качанички срез** – **Зејнелбег Страцимир** (ЈРЗ) 2.406, Сакибовић Шабан (ЈРЗ) 5, Михаило Петровић (Дав.) 104, Сима Павићевић (Дав.) 0, Лазар Саздовић (Збор) 0. **Неродимски срез** - Степа Деспотовић (ЈРЗ) 2.251, **Илијаз Х. Агушевић** (ЈРЗ) 3.509, Милош Миленковић (В.Ђ.) 275, Др Никодије Савић (Хођ.) 425, др Драгутин Костић (Дав.) 1.212, Сејда Исмаиловић (ЈНС) 8, Станко Јовановић (Збор) 0. **Подгорски срез** - др **Владимир Костић** (ЈРЗ) 1.723, Нуредин Х. Халид Зенуновић (ЈРЗ) 788, Абдулах Х. Халиловић (ЈРЗ) 950, Драгољуб Мостић (Дав.) 243, Танасије Станимировић (Збор) 1. **Шарпланински срез** – **Љуба Патрногић** (ЈРЗ) 4.355, Божо Новаковић (ЈРЗ) 3.434, Дамњан Трбусић (Хођ.) 5, Драгољуб Мостић (Дав.) 696, Милан Јовановић (Јов.) 103, Стеван Арсић (Збор) 1. **Ѓвљански срез** - **Живко Поповић** (ЈРЗ) 7.780, Аћиф Мустафовић (ЈРЗ) 2.445, Рамуш Османовић (ЈРЗ) 856, Радомир Максимовић (ЈРЗ) 5034, Трајко Стојановић (Дав.) 376, Богољуб Катанић (Збор) 11 (Политика, 13. децембар 1938, 4-6; АЈ, 37-6-438-451; АЈ, 37-4-236 – 246; Службени лист Вардарске бановине, 26. новембар 1938, бр. 867, 1-2; Службени лист Вардарске бановине, 3. децембар 1938, бр. 868, 1-5).

Дургутовић, земљорадник из Ораховца, за Подримски срез, Асим Љужа, имам матичар из Ђаковице, за Дренички срез и Адем Мармулаковић, председник Злокућанске општине, из Душевица, за Источки срез.¹¹⁹⁷ Југословенска радикална заједница добила је висок проценат гласова 92.85 % и скоро 70% од укупног броја гласова. Разлоге томе, требало би тражити, према мишљењу Д. Тешића, у опредељењу виђенијих Албанца као и у доброј организацији владајуће странке. Једино је у Пећком срезу ЈРЗ добила 84.09% (у свим осталим преко 90%, а у Подримском чак 99.34% гласова), што је можда била последица незадовољства Албанаца и насељеника поделом земље у овом срезу.¹¹⁹⁸

46. Резултати избора од 11. децембра 1938 према Збирци Милана Стојадиновића и подацима које дао бановински одбор Зетске бановине

Дренички срез

општина	Гласало за земаљску листу М. Стојадиновића			Гласало за земаљску листу др Владимира Мачека		
	Чолаковић Крсто	Милојевић Драгослав	Асим Љужа	Ђоровић Здравко	Базовић Милија	Лазаревић Васа
Србичка	240	29	761		16	
Прекаска	146	15	245		10	
Пољаначка	674	18	150		30	
Чикатово	173	149	710		2	
Ликовше	107	29	649		5	
Обилић	286	48	416		4	
Рудник	255	120	73		4	
укупно	1881	408	3004		71	

Ђаковички срез

општина	Гласало за земаљске листе			
	Др Милана Стојадиновића	Др Владимира Мачека		Љотић Димитрије
	Др Поповић Љубо	Сокић Милоје	Лалевић Блажо	Ракочевић Јован
Бецка	2015	137	85	1
Воговска	768	45	28	1
Дечанска	847	107	6	

¹¹⁹⁷ Стенографске белешке Народне скупштине, I, Претходни састанак одржан 16. јануара 1939, Београд 1939.

¹¹⁹⁸ Д. Тешић, *н.д.*, 270.

Ђаковичка	2528	44	13	
Јуничка	1260	89	10	2
Поношевачка	1039	140	9	
Рзничка	1277	232	51	1
Укупно	9734	794	202	5

Источки срез

општина	За земаљску листу М. Стојадиновића			За земаљску листу др Влатка Мачека		За листу Димитрија Љотића
	Стерђевић К. Слободан	Вујошевић М. Никола	Мармулаковић У. Адем	Лекић Н. Богдан	Раичевић В. Милосав	Пановић П. Михаило
Врела	74	169	849	75	6	
Ђураковац	271	397	435	150	1	
Злокућани	445	158	821	62	22	
Исток	309	392	499	42		
Ракош	333	328	468	73	1	
Укупно	1432	1444	3072	402	29	

Косовскомитровачки срез

општина	Гласало за земаљске листе			
	М. Стојадиновића		В. Мачека	Д. Љотића
	Јанковић Момчило	Михаиловић Тодор	Топаловић др Живко	Лазевић Лазар
Бањска	36	485		4
Беримска	13	601	2	
Жабарска	526	46	12	5
Звечанска	727	376	22	51
Кос. Митровица	1673	230	208	40
Лепосавска	253	348	9	
Радичпољска	120	712	21	
Слатинска	394	364		
Укупно	3742	3165	274	100

Пећки срез

општина	Гласало за земаљске листе								
	М. Стојадиновића			Д. Љотића	В. Мачека				
	Махмутбеговић Сефедин	Протић Мирко	Махмутбеговић Џеваг	Пановић Михаило	Чукић Андреја	Микић Голуб	Раичевић Милосав	Јојић Велимир	Милошевић Саво
Баранска	209	867	60		11	38	3	163	3
Будисавачка	37	343	38		2	2		112	1
Гораждевачка	82	243	15		18	37	4	277	
Главичичка	95	611	27		2		11	221	
Новоселска	141	767	225		27	28	8	131	1
Пећска	625	1231	278	1	51	36	6	133	2
Руговска	188	111	213					3	
Стреочка	379	709	402		9	30	6	112	
Укупно	1756	4882	1258	1	120	171	38	1152	7

Подримски срез

општина	Гласало за земљаску листу				
	М. Стојадиновића			В. Мачека	Д. Љотића
	Дургутовић Мустафа	Баљошевић Глигорије	Колашинац Благоје	Јовановић Милан	Брановачки Драгољуб
Бањска	587	118		6	
Белоцркванска	268	302			
Братотинска	733	550		2	
Великохочска	76	326		10	
Долачка	329	414	4	1	
Зојићска	233	72		1	
Зочишка	323	243		7	
Кијевска	405	662		1	
Малокрушка	257	154		3	
Ораховачка	599	436	6	14	
Острозубска	630	346		15	
Црнолучка	863	270	1	1	
укупно	5303	3893	11	61	

срез	Број уписаних гласача	Број гласача и проценат	Гласало за			Проценат гласова за		
			ЈРЗ	УО	Љотића	ЈРЗ	УО	Љотића
Дренички	7.577	5.419 71.52	5.353	66		98.78	1.22	
Ђаковички	14.552	10.735 72.75	9.734	996	5	90.67	9.28	0.05
Источки	7.882	6.379 80.93	5.948	431		93.24	6.76	
Косовскомитровачки	9.451	7.287 77.06	6.903	274	110	94.73	3.76	1.51
Пећки	13.970	9.356 66.97	7.868	1.487	1	84.10	15.89	0.01
Подримски	11.090	9.268 83.57	9.207	61		99.34	0.66	

(АЈ, 37-6-388-422, 10.март 1939)

У делу Косова и Метохије који је припадао Моравској бановини, односно у Вучитрнском и Лапском срезу изашло је 62.69% бирача, за око 18% мање него 1935. У Вучитрнском срезу тај проценат је био испод 50%.¹¹⁹⁹ ЈРЗ је у Вучитрнском срезу добила 94.56%, а у Лапском 89.76%, укупно 91.77% гласова. Кандидати са листе В. Мачека су у оба среза добили 941 гласа, а у Вучитрнском срезу је Адам Прибићевић (СДС) добио све опозиционе гласове (242), док су у Лапском срезу били кандидати из ДС и ЈНС. Народни посланици постали су кандидати са листе М. Стојадиновића, чланови ЈРЗ – Милош Сретеновић, помоћник министра пољопривреде у пензији из Београда и Радивоје Милошевић, трговац из Приштине.¹²⁰⁰

47. Резултати избора за народну скупштину 11. децембра 1938

срез	Др Милан Стојадиновић	Д. Љотић	В. Мачек	Укупно гласача	Укупно бирача	Проценат учешћа
Лапски	6166	4	697	6867	8768	78.32%
Вучитрнски	4868	2	653	5523	9471	58.31%

(АЈ, 37-47-699)

¹¹⁹⁹ *Политика*, 13. децембар 1938; Д. Теших, *н.д.*, 270.

¹²⁰⁰ АЈ, 37-3-12; *Политика*, 13. децембар 1938.

У седам срезова Косова и Метохије који су припадали Вардарској бановини, листа ЈРЗ освојила је 94.04% гласова. У Горском (98.98%), Гњиланском (98.76%) и у Грачаничком срезу (96.73%) ЈРЗ је освојила највиши проценат гласова. Из шест срезова за народне посланике изабрани су др Милан Главинић, бив. народни посланик из Београда, у Грачаничком, Живко Поповић, учитељ из Гњилана у Гњиланском, Илијаз Х. Џ. Агушевић, рентијер из Приштине у Неродимском, Хаџи Љуба Патрногић, трговац из Призрена у Шарпланинском, др Владимир Костић, лекар из Скопља у Подгорском и Зејнел бег И. Страцимир, рентијер из Скопља у Качаничком срезу. У Горском срезу био је изабран Дамјан Трбусић, књијар из Призрена, члан ЈНС Светислава Хођере. Опозициона листа добила је 5.91% гласова, пре свега због кандидата ДС у свих 7 срезова. Кандидати СЗ имали су двојицу а ЈНС једног кандидата, а НРС није имала кандидате.¹²⁰¹

Владина листа добила је највећи број гласова у односу на друге делове Србије, свих 15 посланика били су са њене листе, 14 ЈРЗ и један са Хођерине. Било је 5 муслимана односно Албанаца изабраних у Подримском, Дреничком, Источком, Неродимском и Качаничком срезу као и девет Срба. Листа УО добила је највише гласова у Пећком, Ђаковичком, Неродимском и Шарпланинском срезу. Листа Димитрија Љотића није добила ниједан глас у Дреничком, Источком, Горском, Качаничком, Урошевачком и Подримском срезу. Љотић је добио највише гласова у Косовској Митровици (110), што М. Фолић објашњава тиме да је "техничка интелигенција у Трепчи стајала на профашистичким позицијама".¹²⁰² Народна радикална странка имала је само три кандидата за народне посланике и 268 гласова, а Савез земљорадника имао је две кандидатуре и 300 гласова. Демократска странка је добила највећи проценат гласова на опозиционој страни (5.474 гласова односно 75%).¹²⁰³

Победа земаљске листе М. Стојадиновића на изборима била је "неуверљива" и он је, према речима једног од његових главних агитатора Данила Грегорића, "преварио највише самог себе".¹²⁰⁴ Ипак пишући о изборима у својим

¹²⁰¹ *Политика*, 13. децембар 1938; Д. Тешић, *н.д.*, 271.

¹²⁰² М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову*, 332.

¹²⁰³ Д. Тешић, *н.д.*, 273.

¹²⁰⁴ З. Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, Загреб 1968, 686.

мемоарима М. Стојадиновић је био потпуно задовољан јер је "огромна већина српског народа одобрила његову политику".¹²⁰⁵ Истицао је да је преко 80% Срба гласало за њега као носиоца државне листе.¹²⁰⁶ Међутим, већину гласова коју је Стојадиновић добио постигнута је, према наводима УО, фалсификатима и гласовима националних мањина. Према елаборату "Значај избора у Југославији", сачуваног у збирци Јована М. Јовановића, који наводи др Мира Радојевић у књизи "Удружена опозиција", истиче да је листа М. Стојадиновића "најбоље прошла у оним деловима који су били бивши турски и деловима бивших аустријских области, а најгоре у чисто српским крајевима". У Јужној Србији је било 201 хиљада српских гласова, за ЈРЗ 131 хиљада (65%), а за странке опозиције 70 хиљада (35%). Несловенских гласова (арнаутских, турских, грчких, цинцарских и циганских) је било 135 хиљада од чега 132 за листу ЈРЗ а 3 за листу опозиције.¹²⁰⁷ Учешћем на изборима албански прваци су настојали да поставе своје кандидате сматрајући да ће на тај начин моћи да добију своје представнике у Народној скупштини који ће бранити њихове интересе. М. Стојадиновић је примио у 11 срезова на своју листу кандидате из редова албанске мањине, пре свега јер је желео да добије што већи број гласова.¹²⁰⁸ Узроке што су само 5 од 11 албанских кандидата постали народни посланици, требало би тражити у великом притиску власти као и, према тврдњи Д. Тешића, у фалсификовању изборних резултата.¹²⁰⁹

6.3. Избори за Сенат

Према Септембарском уставу сенатори су могли бити именовани и бирани. Именоване је постављао краљ и њихов број био је једнак броју изабраних односно 48. Сенат се дакле састојао до 96 чланова. Мандат бираних сенатора био је шест година. Сваке три године Сенат се обнављао изборима нових чланова за једну половину бираних сенатора. Сенат се састајао кад и Народна скупштина, аодлуке

¹²⁰⁵ М. Стојадиновић, *н.д.*, 561.

¹²⁰⁶ М. Стојадиновић, *н.д.*, 508.

¹²⁰⁷ М. Радојевић, *н.д.*, 71-73.

¹²⁰⁸ Насељеници Дреничког среза, њих 2.500, послали су телеграм Стојадиновићу, да су они као присталице ЈРЗ, "дубоко дирнути у свом националном поносу због кандидације Асима Љуже из Ђаковице на земаљској листи", и молили су Стојадиновића да га "не везује за листу", јер би у противном они гласали за удружену опозицију (АЈ, 37-5-328, Телеграм Председнику Краљевске владе Милану Стојадиновићу).

¹²⁰⁹ Д. Тешић, *н.д.*, 308-309.

Народне скупштине нису могле бити важеће без потврде у Сенату. У бирању сенатора нису биле земаљске изборне листе, већ су бановине представљале посебне изборне јединице и то на сваких 300.000 становника бирао се по један сенатор. Такође, за подношење кандидатских листа у бановинама било је потребно сакупити најмање педесет предлагача са изборним правом за сенатора, односно за сенаторе су бирани народни посланици, председници градских и сеоских општина и бански већници.¹²¹⁰ За сенатора је могао да буде биран сваки грађанин који је "по рођењу или прирођењу држављанин Краљевине Југославије, који је навршио 40 година и који говори, чита и пише народним језиком". Такође, нико није могао да буде у исто време сенатор и народни посланик.¹²¹¹

Први избори за Сенат били су након парламентарних избора, 3. јануара 1932. Изабрано је 46 сенатора, а краљ је именовао 26 својих, остале је требало касније.¹²¹² Од 46 бираних сенатора 3 су кандидована у Зетској, 5 у Моравској и 5 у Вардарској бановини, а именована у Зетској 3, у Моравској 4, у Вардарској 1. Укупно је било сенатора из Зетске 6, Моравске 9 и Вардарске 6.¹²¹³ Са Косова и Метохије кандидати су били бански већници и председници општина, а краљевим указом био је постављен Сефедин бег Махмудбеговић.¹²¹⁴

¹²¹⁰ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 274-275; *Британци*, књ. 2, 2, 39; Ф. Чулиновић, *н.д.*, 33; Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918-1988*, тематска збирка докумената, Октоисани устав, 329.

¹²¹¹ *Закон о избору сенатора од 30. септембра 1931*, Београд 1931, 10.

¹²¹² Ф. Чулиновић, *н.д.*, 45.

¹²¹³ *АЈ*, 37-3-408. *Политика*, 4. јануар 1931, 1-3.

¹²¹⁴ Бирачки списак кандидата са Косова и Метохије (са простора Вардарске бановине) за избор сенатора 3. јануара 1932: Садиковић Ј. Јашар, бански већник, Качаник; Целадиновић Х. Хамдија, председник општине качаничке, Качаник; Ђурђановић Т. Владимир, председник општине Ђенерал Јанковачке, Ђенерал Јанковић; Зејнеловић Адиљ, председник општине слатинске, Дура; Серафимовић Јеврем, председник општине пожарањске; Исмаиловић Абас, бански већник и председник општине бродске; Алитовић Бељуљ, председник општине вранишке, Кукуљане; Аруновић Рушит, председник општинр рестелничке, Рестелци; Ебиповић Мустафа, председник општине крушевачке, Глобочица; Рамадан Атим, председник општине рашљанске, Крстица; Бајрам Љариф, председник општине шајновачке, Шајиновац; Рамадан Фејсула, председник општине косовачке, Косовци; Јусуф Миљаим, председник општине бродосавачке, Бродосавци; Нухи Ебиб, председник општине бљачке, Заплужје; Ђорђевић захарије, председник општине гњиланске; Тодоровић Станко, председник општине ропотовске, Одевци; Трајковић Тодор, председник општине ранилушке, Ранилуг; Суљић Сали, председник општине рогачичке, Стојковић Ђорђе, председник општине полечке, Кополени; Стојановић Душан, председник општине каменичке; Стојановић Коста, председник општине ајновачке, Спасић Мита, в.д. председника општине пожерањске, Сејдић Зећир, председник општине Слатинске; Фејзуловић Салија, председник општине огошке, Огоште; Павловић Илија, предесник општине баганешке, Срезовац; Ристић Михаило, председник општине бостанске; Љајић Мускија, в.д. председника

48. Избори за Сенат извршени 3. јануара 1932

бановина	Број гласача	Број кандидатских листа	Број кандидата	Број изабраних сенатора
Моравска	824	1	5	5
Вардарска	579	1	5	5
Зетска	336	2	6	3
Укупно у Краљевини	5.180	11	49	46

(Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1932, 459)

За почетак фебруара 1935. били су заказани допунски сенатски избори пошто је половини бираних сенатора истекао трогодишњи мандат. Изабрани

општине пираловске, Брасалци; Алимовић Адем, председник општине партешке; Раденковић Никола, председник општине витинске; Ђузић Ђорђе, председник општине врбовачке; Демировић Авдија, председник општине шурланске; Мемедовић Муслија, председник општине пасјанске, Алимовић Сел. Бајрам, председник општине дуљске; Бафтијевић Р. Алија, председник општине сметишке; Јовановић Цветко, председник општине дворанске; Јанковић Н. Недељко, председник општине сопинске; Јовановић Стојан, бански већник и председник општине лешанске; Јеминовић Ђамил, председник општине муштушке; Селмановић Ш. фејзула, председник општине студеничанске; Сејфуловић С. Бећир, председник општине суворечке; Костић Петар, бански већник, Призрен; Патрновић Хаџи Љуба, бански већник Призрен; Шазивар Хаџи Јонуз, бански већник Призрен; Станишић Ђорђе, председник општине севачке; Вучковић К. Милутин, председник општине горњоселске; Шипић Анђелко, председник општине Средске; Ђорђевић А. Живко, председник општине Локвичке; Сулејмановић Ш. Реџеп, председник општине манастирачке; Симић Милан, в.д. председника општине Љубинске; Николић Драгоје, председник општине Врбичанске; Кијачић Спира, председник општине љубижданске; Николић Стеван, председник општине коришке; Анђелковић Станко, председник општине Новачке; Имеровић Госун, председник општине Љубичевске; Османовић Анам, председник општине очезаградске; Ћићарић Предраг, председник општине Влашњанске; Мамутовић Ајет, председник општине журске; Сулејмановић Ука, председник општине Горњосрбичке; Абдуловић Шаћир, председник општине Зјумске; Еметовић Хаџи Исен, председник општине дањанске; Салијевић Рамадан, председник општине Ђонске; Недељковић Сава, бански већник, Приштина; Ђорђевић Стојко, бански већник, Брасје; Гапић Максим, председник општине приштинске; Орлић Будимир, председник општине Девет Југовића; Антић Радосав, председник општине Обилићске; Гашовић Радосав, председник општине липљанске; Токић Анђелко, председник општине Грлешке; Реџеповић Шабан, председник општине Горњодреничке; Крстић Душан, председник општине Грачаничке; Димитријевић Рајко, председник општине јањевске; Николић Милан, бански већник, Урошевац; Деспотовић Марко, председник општине урошевачке; Савић Обрен, председник општине Талиновачке; Дајић Радомир, председник општине Горњонеродимске; Таировић Рамадан, председник општине кочинске; Миљковић М. Стојан, председник општине Штимљанске; Станишић Ставра, председник општине бабушке; Салијевић Агуш, председник општине гатљанске; Дурљевић Стоја, председник општине Готовушке; Коцић Стаменко, председник општине Штрбачке. *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 105-106, 5-14.

сенатори (23) били су кандидати ЈНС.¹²¹⁵ На листи у Зетској бановини један од изабраних био је Андра К. Кујунџић из Ораховца.

49. Допунски избори за Сенат извршени 3. фебруара 1935

бановина	Број бирача	Број гласача	% учешћа гласача	Број кандидатских листа	Број кандидата	Број изабраних сенатора
Моравска	842	815	96.8	1	4	4
Вардарска	481	452	94.0	1	2	2
Зетска	338	270	79.9	1	3	3
Укупно у Краљевини	4.561	4.254	93.3	10	26	23

(Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1934-1935, 437)

Октобра 1937. престали су мандати 23 сенатора, а од 484 уписана бирача, гласало је 465.¹²¹⁶ Кандидати са Косова и Метохије овога пута нису били само председници општина и бански већници, већ и трговци, народни посланици, школски надзорници, рентијери, земљорадници, индустријалци, пензионисани бански већници, општинске деловође.¹²¹⁷ Међутим, није био изабран ниједан од кандидата са ових простора.

¹²¹⁵ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 277.

¹²¹⁶ В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 284.

¹²¹⁷ Бирачки списак за избор сенатора на простору Косова и Метохије— Пеливановић Милић, трг. и нар. посланик из Београда за Горски срез; Главинић др. Милан, в. сав.мин. просв. и нар. посланик из Београда за Грачанички срез; Поповић Живко, школ. надзорник и нар. посланик из Гњилана за Гњилански срез; Зејнел бег Ибрахим Страцимир, рент. и нар. посланик из Скопља за Качанички срез; Савић Обрен, земљорадник и нар. посланик из Ст. Села за Неродимски срез; Рамадановић Ф. Рамадан, земљ. и нар. посланик из Блаца за Подгорски срез; Патрнogiћ Љуба, трг. и нар. посланик из Призрена за Шарпланински срез; Трајковић Милутин, трг. и бански већник из Доморовца за Гњилански срез; Османовић Рамуш, трг. и бански већник из Гњилана за варош Гњилане; Идризовић Махмут, трг. и бански већник из Брода за Горски срез; Токић Анђелко, земљ. и бански већник из Скуланова за Грачанички срез; Тасић Милан, трг. и бански већник из Приштине за град Приштину; Рамадановић Шукри, индуст. и бански већник из Приштине за град Приштину; Сакиб Шабан, трг. и бански већник из Качаника за Качанички срез; Никшић Милан, пенз. бански већник из Урошевца за Неродимски срез; Милић Павле, дел. оп. сопинске, бански већник из Сопина за Подгорски срез; Недељковић Никола, кафеџија и бански већник из Средске за шарпланински срез; Чичкарић Урош, трговац и бански већник из Призрена за град Призрен; Блажевић Павле, председник општине града Призрена; Пејовић Машан, председник општине града Приштине из Приштине; Алитовић А. Бељуш, председник општине из Кукуљане Горски срез; Шабановић Рифат, председник општине Бродске из брода; Јусуфовић Миљаим, председник општине ополске из Бродосавца; Амишевић Халил, председник општине крушевачке из Рестелица; Љајић Амет, председник општине Ајновачке из Фирићеја, Гњилански срез; Шумаковић Симеон, председник општине бостанске из Бостана; Павловић Т. Илија, председник општине Ваганешке из Дабишеваца, Гњилански срез; Ђорђевић Ј. Раде, председник општине каменичке из Коретина; Алијевић А. Аљуш, председник општине огошке из Огоше; Ристић Д. Стојадин, председник општине параловске из Понеша; Аметовић А. Рамиз, председник општине партешке из Цернице;

Када су били расписани избори за Сенат у јануару 1938. бан Зетске бановине Иванишевић је предложио на упражњено сенаторско место Сефедина Махмудбеговића, а да за узврат се од њега добију гаранције да ће помагати вођење партије у свом срезу, тј. Пећком, као и да би била неопходна Махмудбеговићева помоћ да да би се сузбила Ферат бегова акција.¹²¹⁸ У марту 1938. Милану Стојадиновићу писала је група људи предвођена Михајлом Димитријевићем, трг.банским већником и председник трговинског удружења из Пећи да је опште уверење овог краја да би требало да се наменује један муслиман за сенатора као представник муслимана из јужних крајева.¹²¹⁹ Миро Протић, оптуживао је Сефедин бега Махмудбеговића, да је био у Демократској странци Љубе Давидовића, од кога је био "материјално потпомаган", а да је у ЈРЗ ступио јер је "пропао на сенаторским изборима, да је агитовао против владе и државе".¹²²⁰ Међутим, на коначним листама се није нашао Махмудбеговић.

На изборима за Сенат у децембру 1939. било је изабрано 13 сенатора из Моравске, Вардарске и Зетске бановине, али ниједан није био са простора Косова

Јовановић М. Јован, председник општине пасјанске из Пасјана; Незировић Н. Укшин, предсник општине пожеранске из Житиња; Томић Драгутин, председник општине Ранилушке из Ранилуга; Бислимовић Јакуп, председник општине рогачичке из Г. Карачева; Перић Таса, председник општине ропотовске из рајановца; Гргуровић Коста, председник општине слатинске из Слатине; Арифовић М. Фазлија, председник општине шурланске из Ранатовца; Ајрединовић Б. Ћазим, председник општине слатинске из Слатине- Дура, срез качанички; Имер И. Реџеп, председник општине качаничке из качаника; Гани Јусуф, председник општине Ћ.Јанковић из Горанци; Кујунџић Слободан, председник општине Г.Србичке из Шпиладије, Шарпланински срез; Јовановић Ђорђе, предесник општине дамњаске из Дамњана; Аметовић Ибраим, председник општинске журске из Жура; Шемовић Реџеп, председник општине локвичке из Манастирца, Шарпланински срез; Ристић Младен, председник општине љубижданске из Врбичане; Вучковић Станимир, председник општине средачке из Горњег Села; Исуфовић Абдула Муса, председник општине зјумске из зјуме; Стојановић Никола, председник општине грачаничке из Грачаничке, срез грачанички; Димитријевић Рајко, председник општине јањевске из Ливађа; Комад Сава, председник општине липљанске из Ново Рујице – Липљан; Петровић Раденко, председник општине обилићске из Помазати; Вујачић Никола, председник општине голешке из Врело; Реџеповић Шабан, предесник општине горњодреничке из Бањице; Орлић Будимир председник општине Девет Југовића из Милошева; Славковић Лазар, предесник општине урошевачке из Урошевца, Неродимски срез; Крстић Т. Љубомир, председник општине неродимске из Неродимља; Мирковић Трајко, председник општине косинске из Косина; Милошевић Александар, председник општине бабушке из Бабуше; Дабић Владо, председник општине Талиновачке из Талиновца; Дурлевић Стаја, председник општине готовушке из Готовуша; Реџић Драгутин, председник општине штрбачке из Штрпца; Бафтиовић Исмаил, председник општине штимљанске из Штимља; Алијевић Шабан, председник општине гатњанске из Гатња. *Службени лист Вардарске бановине*, 6. фебруар 1937, бр. 772, 1-6.

¹²¹⁸ АЈ, 37-51-317/604,605, Писмо П. Иванишевића од 31. децембра 1937; Д. Тешић, *н.д.*, 268.

¹²¹⁹ АЈ, 37-61-584, 11. март 1938.

¹²²⁰ АЈ, 37-15-592, 29. октобар 1937.

и Метохије. Кандидати су били опет већином председници општина и бански већини, али су били и трговци и индустријалци.¹²²¹

¹²²¹Бирачки списак за избор сенатора 1939. са простора Косова и Метохије: Царевић Махмуд Идриз, из Брода, бански већник за Горски срез; Трајковић Милутин, из Домаровце, бански већник за Гњилански срез; Оклановић У. Мемед, трговац из Гњилана, бански већник за Гњилански срез; Шабан Сакип, трговац из Качаника, бански већник за Качанички срез; Шасиваровић Ш. Јонуз, трговац у Призрену, бански већник за варош Призрен; Чичкарић Урош, трговац и бански већник из Призрена за град Призрен; Недељковић Никола, кафеџија и бански већник из Средске за Шарпланински срез; Тасић Милан, трг. и бански већник из Приштине за град Приштину; Рамадановић Шукри, индуст. и бански већник из Приштине за град Приштину; Токић Анђелко, земљ. и бански већник из Скуланова за Грачанички срез; Младеновић И. Спаса, општински благајник у Муштутишту, бански већник за Подгорски срез; Поповић Ј. Алекса, из Урошевца, бански већник за Неродимски срез; Шаловић А. Јахија, председник општине Бродске, горски срез; Мемишевић М. Махмуд, председник општине Драгошке, Горски срез; Џаверовић Ј. Миљаим, председник општине Опљеске, Горски срез; Ћеримовић А. Халил, председник општине Крушевачке, Горски срез; Љаић И. Амет, председник општине Ајновачке, Гњилански срез; Шумаковић Симеон, председник општине Бостанске, Гњилански срез; Павловић Т. Илија, председник општине Ваганешке, Гњилански срез; Шиларић М. Ива, председник општине Врбовачке, Гњилански срез; Јашовић М. Вукота, председник општине витинске, Гњилански срез; Стевановић В. Јован, председник општине Гњиланске, гњилански срез; Ђорђевић Ј. Раде, председник општине Каменичке, Гњилански срез; Алијевић А. Аљуш, председник општине Огошке, Гњилански срез; Ристић Д. Стојадин, председник општине Параловске, Гњилански срез; Незировић Н. Укшин, председник општине Пожерањске, Гњилански срез; Аметовић А. Рамиз, председник општине парешке, Гњилански срез; Јовановић М. Јован, председник општине пасјанске, Гњилански срез; Перић Таса, председник општине Ропотовске, Гњилански срез; Бислимовић Јакуп, председник општине Рогачичке, Гњилански срез; Томић Драгутин, председник општине ранилушке, Гњилански срез; Петровић М. Милан, председник општине слатинске, Гњилански срез; Арифовић М. Фазлија, председник општине Шурланске, гњилански срез; Имер Реџеп, председник општине качаничке, срез качанички; Гани Јусуф, председник општине Ђ.Јанковић, Качанички срез; Ћазим Ајредин, председник општине Слатинске, качанички срез; Стојковић Р. Петар, председник општине Шаинске, Шарпланински срез; Вучковић В. Станмир, председник општине Средачке, Шарпланински срез; Ристић А. Младен, председник општине Љубижданске, Шарпланински срез; Јовановић Ј. Ђорђе, председник општине Дамњанске, Шарпланински срез; Сулејман И. Рама, председник општине Зјумске, Шарпланински срез; Зајнеловић А. Ибраим, председник општине Журске, шарпланински срез; Кујунџић А. Слободан, председник општине горњосрбичке, Шарпланински срез; Сулејмановић Ш. Реџеп, председник општине локвичке, Шарпланински срез; Вујачић Никола, председник општине голешке, Грачанички срез; Димитријевић Рајко, председник општине Јањевске, Грачанички срез; Комад Сава, председник општине Липљанске, Грачанички срез; Милошевић Јанко, председник општине Обилићске, Грачанички срез; Орлић Будимир, председник општине Девет Југовића; Пејовић Машан, председник општине Приштинске, Грачанички срез; Стојановић Никола, председник општине грачаничке, Грачанички срез; Шерић Раде, председник општине горњодреничке, Грачанички срез; Јеминовић Х. Ћамил, председник општине Муштутишке, Подгорски срез; Зековић А. Сејдо, председник општине суворечке, Подгорски срез; Јанковић Н. Недељко, председник општине Сопинске, Подгорски срез; Алијевић А. Хајрула, председник општине дуљске, Подгорски срез; Милошевић Р. Александар, председник општине Бабушке, Неродимски срез; Алијевић А. Шабан, председник општине Гатњанске, неродимски срез; Дурлевић Ф. Стаја, председник општине Готовушке, Неродимски срез; Мирковић К. Трајко, председник општине Косинске, Неродимски срез; Тасић К. Љубомир, председник општине неродимске, Неродимски срез; Дабић Л. Владо, председник општине талиновачке, Неродимски срез; Славковић С. Лазар, председник општине Урошевачке; Чаневић Ђ. Јанко, председник општине Штимљанске, неродимски срез; Реџић Ђ. Драгутин, председник општине штрбачке, Неродимски срез. *Службени лист Вардарске бановине*, 14.октобар 1939, бр. 913, 1-8.

50. Избори за Сенат 12. децембар 1939

Бановина	Број бирача	Број гласача	% учешћа гласача	Број кандидатских листа	Број кандидата	Број изабраних сенатора
Моравска	814	798	98.03	1	5	5
Вардарска	440	433	98.41	1	5	5
Зетска	305	266	87.21	2	6	3
Укупно у Краљевини Југославији	4.487	3.759	83.78	10	50	47

(Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1940, 458)

Колико је мало било сенатора са простора Косова и Метохије, описује и незадовољство грађана из Неродимског среза, који су потенцирали да "Изузимајући кратко време сенатора Петра Костића, ни Косово ни Призренски крај па ни Гњилански нису имали свог представника у Сенату. Сенаторски положаји дељени су само у Скопљу и градовима јужно од Скопља".¹²²²

6.4. Општински избори

Доношењем Устава 3.септембра 1931. у Краљевини Југославији је поново био успостављен уставни систем власти. Представничка тела бирана су на основу изборне процедуре. Општински одбор састојао се од 18-36 чланова према броју становника општине (до 3.000 становника 18 чланова, до 5.000 24, до 8.000 30, преко 8.000 36 чланова). Општинску управу поред председника чинила су два до пет чланова. Мандат свим овим органима трајао је редовно три године а добијали су га непосредно од народа путем избора. Избори су се вршили на принципима општег, једнаког, непосредног и јавног гласања и могли су бити редовни, накнадни, поновни и ванредни. Редовне изборе наређивао је бан по овлашћењу министра унутрашњих послова и они су били општи за целу бановину. Накнадни избори су се одређивали у случају да се одборничка листа исцрпи и више од трећине места не могу бити попуњени и то у року од месец дана пошто се листа исцрпи, а вршени су само у појединим општинама. Поновни избори били су у случају да се нормални избори нису могли обавити "због нереда или буди каквих разлога" и то прве недеље, и такође ако би се ранији избори поништили од

¹²²² АЈ, 37-15-173, 21. фебруар 1938.

"решавајуће власти" тј. од управног суда у року од месец дана. Ванредни избори су се расписивали у случају распуштања одбора од стране надзорне власти то у року од два месеца. Дан избора објављивала је општинска управа бар месец дана пред изборе. Изборне власти представљали су бирачки одбори састављени од три члана. Избори су били по кандидатским листама, које су садржале онолико кандидата и заменика колико је општина имала одборника. Кандидати су морали бити чланови општине, уведени у бирачки списак те општине, старости бар 25 година, а првих шест морали су да говоре и пишу службеним језиком. Лица која су се налазила у активној државној или самоуправној служби као и свештеници нису могли бити стављени као кандидати на првих шест места кандидатске листе. Резултат избора утврђивао је бирачки одбор.¹²²³

Могућност да буду изабрани за одборнике нису имали општински службеници док су били у активној служби, чиновници који су над општином водили непосредан надзор, они који су са општином били у парници док се парница не би завршила, општински набављачи, предузимачи општинских радова и закупци општинских добара и прихода, као и они који су били у сродству са председником или члановима управе. Према Закону о бирачким списковима, бирачко право је имао сваки мушки држављанин ако је навршио 21 годину старости. То право нису имали активни официри, као ни подофицири и војници под заставом. Привремено су губили бирачко право они који су били осуђени на робију дуже од годину дана, који су изгубили часна права, који су били под стециштем, који су били под старатељством и који су пресудом изгубили бирачко право због изборних кривица.¹²²⁴

Гласањем је требало да буде испоштована форма грађанске демократије, али са одређеним ограничењима. Избори нису били тајни, па је доведена у питање могућност слободног изјашњавања. Изостављене су жене као и лица млађа од 21 године и сви они који су дошли под удар закона, па је тако добар део

¹²²³ Л. М. Костић, *н.д.*, 251-262.

¹²²⁴ Р. Распоповић, *Прописи о изборима, Историјски записи*, 1991/3-4, 38-39.

становништва био искључен из могућности учешћа у политичком животу државе.¹²²⁵

Општински избори били су извршени октобра 1933.у Вардарској, Дравској и Зетској бановини. *Политика* пише да је "изборна борба била жива, а интересовање необично велико".¹²²⁶У Моравској бановини био је највећи проценат излазности (77.1%), а највише гласова добила је владајућа ЈНС у Вардарској бановини (97.4%).У Зетској бановини био је највећи проценат оних који су гласали за "остале" (6%), за разлику од Моравске где их је било упола мање.

51. Избори за сеоске општине у 1933

бановине	Датум избора	Број општина	Број кандидатских листа			Број уписаних бирача	Од којих је гласало			Изабране општинске управе	
			уопште	Од тога			укупно	Од тога за		ЈНС	Остале
								ЈНС	остале		
				ЈНС	остали						
Моравска	06.08. 1933	766	1.576	1.514	62	369.357	284.681 (77.1%)	274.657 (96.5%)	10.006 (3.5%)	761 (99.3%)	5 (0.7%)
Вардарска	15.10. 1933	440	1.113	1.084	29	354.242	246.976 (69.7%)	240.463 (97.4%)	6.513 (2.6%)	433 (98.4%)	7 (1.6%)
Зетска	15.10. 1933	275	588	546	42	216.569	160.398 (74.1%)	150.854 (94.0)	9.544 (6.0%)	264 (96.0%)	11 (4.0%)
Укупно у Краљевини Југославији		3.862	7.859	6.971	888	3,217.597	2,142.032 (66.6%)	1,942.632 (90.7%)	199.400 (9.3%)	3.619 (93.7%)	243 (6.3%)

(Статистички годишњак Краљевине Југославије, 1933, 444-445)

Према резултатима избора у косовско-метохијским срезovima, највећи број гласова добила је ЈНС.Највише гласова ЈНС добила је у Гњиланском срезу (15.522).Кандидати "неопредељене"(у Обилићској и Грачаничкој - 851) и листе Југословенске народне странке (у Липљанској - 424) били су истакнути једино у Грачаничком срезу.Највише гласова у кандидатури за ЈНС добио је кандидат из Таковичке општине Црноглавић Сулејман (1.936).

¹²²⁵ Р. Распоповић, н.д, 43.

¹²²⁶ *Политика*, 16.октобар 1933, 2.

52. Резултати општинских избора на Косову и Метохији 1933

Срез	Број општина	Број гласова		
		ЈНС	Југословенска народна странка	"неопредељена листа"
Вучитрнски ¹²²⁷	9	6.645		
Лапски ¹²²⁸	1	443		
Митровички ¹²²⁹	7	5.450		
Источки ¹²³⁰	5	5.196		
Пећки ¹²³¹	7	5.312		
Ђаковички ¹²³²	7	8.168		
Подримски ¹²³³	12	7.586		
Неродимски ¹²³⁴	9	7.404		

¹²²⁷**Вучитрнски срез:** Вучитрнска – **Јосиф Ђамиловић** 557, Војислав Денчевић 432; Бабин Мост – **Урош Милић** 302, Шериф Идризовић 287, Прилушка – **Септа Поповић** 442, Кузман Ковачевић 35, Светозар Тричковић 171; Смрковница – Адем Бећировић 289, **Ајат Еминовић** 307, Колболска – **Милорад Кнежевић** 537; Самодрешка – **К. Јаковљевић** 506, Б. Лазић 107; Шаљска – **Шериф Бећировић** 825; Пантинска – М. Илић – 151, **М. Гековић** 422; Чичевичка – **З. Лазић** 972, Д. Радловић 298, Н. Мандић 5.

¹²²⁸**Лапски срез:** Плавничка општина (ЈНС)– Радомир Симић 104, **Абдул Мустафовић** 339. Уписано 589, гласало 443.

¹²²⁹**Косовскомитровачки срез:** Косовска Митровица – **Јован Јевтић** 1537 (ЈНС); Каменко Поподић 197 (ЈНС); Жабарска – **Садиковић Шабан Реца** 340 (ЈНС), Асановић Јаха 134 (ЈНС); Радичпољска – Миловановић Милован 316 (ЈНС), **Божовић Вукоје** 397 (ЈНС); Беримска – **Добрић Јефта** 383 (ЈНС), Алексић Драгојло 203 (ЈНС); Слатинска – Грујовић Анђелко 133 (ЈНС), **Јовановић Вукоман** 498 (ЈНС); Бањска – **Мијатовић Дражо** 209 (ЈНС), Гвозденовић Јаблан 140 (ЈНС), Петровић Рафајло 110 (ЈНС); Звечанска – Радомировић Јеротије 364 (ЈНС), **Аксентијевић Младен** 489 (ЈНС).

¹²³⁰**Источки срез:** Источка - Стулић Радован 536 (ЈНС), **Крстић Милић** 603 (ЈНС); Врелска – **Перовић Милутин** 777 (ЈНС), Мађаревић Тафо 129 (ЈНС); Ђураковача – Тишукожић Ација 531 (ЈНС), **Перовић Саво** 665 (ЈНС); Злокућанска – **Лазаревић Јован** 929 (ЈНС); Ракошка – **Томић Светозар** 666 (ЈНС), Турковић Јанко 360 (ЈНС).

¹²³¹**Пећки срез:** Беранска – Алија Ација 452 (ЈНС), **Манојловић Манојло** 579 (ЈНС), Бошковић Милош 224 (ЈНС); Будисавачка – Рашковић Милисав 148 (ЈНС), **Богосављевић Дено** 285 (ЈНС), Бојанић Лазар 54 (ЈНС); Главичичка - Сејдовић Саит Ука 333 (ЈНС), **Тошић Милош** 596 (ЈНС); Гораждевачка – **Јеремић Јеремије** 389 (ЈНС), Манојловић Петар 318 (ЈНС); Стривачка – Шаја Шабан Селим 425 (ЈНС), **Реповић Божидар** 833 (ЈНС), Шошкић Рад. Миливоје 35 (ЈНС); Бишевска – Муковић Мујко 271 (ЈНС), **Мурић Мета** 370 (ЈНС).

¹²³²**Ђаковички срез:** Ђаковичка – **Црноглавић Сулејман** 1.936 (ЈНС); Ризничка - **Али Ација** 1.001 (ЈНС), Драговић Гаврило 403 (ЈНС), Дом Алија 252 (ЈНС); Поношевачка – **Бећир Муфташ** 637 (ЈНС), Зенуновић Зенун Алија 493 (ЈНС); Бецка – Деда Пренов Н. Ерц 114 (ЈНС), **Осман Мета** 860 (ЈНС); Јуничка – **Али Барјактар** 545 (ЈНС), Салија Муфтар 390 (ЈНС), Бошковић Живко 228 (ЈНС); Дечанска – **Павићевић Спасо** 638 (ЈНС); Боговска – **Пренковић Пашко** 340 (ЈНС), Томо Н. Рец Биба 331 (ЈНС).

¹²³³**Подримски срез:** Ораховачка – **Грчковић Лука** 767 (ЈНС); Кијевска – Перић Трајко 275 (ЈНС), **Кајтазовић Рамадан** 560 (ЈНС); Бањска – **Зечировић Рецеп** 476 (ЈНС); Великохочка – **Стојић Манојло** 229 (ЈНС), Хаџи Спасић Спасо 159 (ЈНС); Зочишка – Живковић Коста 1 (ЈНС), **Божанић Саво** 321 (ЈНС), Емруловић Мухарем 155 (ЈНС); Малокрушка – **Алијевић Мурсеј** 372 (ЈНС); Белоцрквенска – **Попић Бећир** 320 (ЈНС), Сеиф Имер Авдо 104 (ЈНС); Црнолушка – Шабановић Амид 388 (ЈНС), **Исламовић Бајрам** 507 (ЈНС); Зоитска – **Митровић Јанко** 145 (ЈНС), Абединовић Шаћир 128 (ЈНС); Братотинска – **Баљошевић Крсто** 773 (ЈНС), Мамут Мухарем 376 (ЈНС); Долачка – **Костић Живко** 569 (ЈНС), Диновић Соко 129 (ЈНС); Остроzubска – **Бајрактаревић Мурат** 736 (ЈНС), Ибрић Незир Имер 96 (ЈНС).

Гњилански ¹²³⁵	17	15.522		
Горски ¹²³⁶	3	2.649		
Шарпланински ¹²³⁷	7	4.888		
Грачанички ¹²³⁸	7	6.508	424	851
Дренички ¹²³⁹	7	4.846		

¹²³⁴**Неродимски срез** (сви ЈНС): Готовушка – **Дурљевић Стаја** 363, Павловић Величко 208; Штрбачка – **Коцић Стаменко** 337, Љубић Милосав 209, Доганчић Миладин 35, Редић Драгутин 100, Љубић Сибин 14; Севачка – **Ристић Радован** 181, Сушић Митар 87; Неродимска – Андрејевић Стојан 206, **Тасић Љубомир** 496, Николић Драгутин 136; Урошевачка – Поповић Алекса 404, Шабић Милан 4, **Миленковић Милош** 600; Штимљанска – Бајрамовић Бајрум 574, **Бафтијевић Исмаил** 648; Косинска – Таировић Рамадан – 286, **Мирковић Трајко** 288; Бабушка – **Еминовић Сефедин** 525, Рустемовић Рифат 381, Ристић Јорга 185; Талиновачка – **Савић Обрен** 254, Усеиновић Бајруш 141, Слепчевић Ђорђе 105; Гатњанска – **Салијевић Агуш** 428, Поповић Ђорђе 209.

¹²³⁵**Гњилански срез** (сви ЈНС): Параловска - **Стојадиновић Ј. Симијон** 345, Ристић Г. Стојадин 243; Партешка – **Живковић Ц. Крста** 398, Садиковић Сејда 42, **Аметовић А. Рамна** 511; Пожеранска – **Петровић Коста** 403, Рамановић Нун 203, Алитовић А. Шабан 289, Јамузовић Беџет -; Ропотовска – Јевтић Милан 357, **Гавриловић Ранча** 378; Рогачичка – **Бислимовић Јакуп** 708, Бислимовић Аслам -, Аметовић Селим 13, Трајковић Милутин 662; Ранилушка – **Перић Т. Коста** 511, Томић Драгутин 285, Анметовић Рамадан 286; Слатинска – Петровић Милан 43, Петровић Милан 38, Зећировић Зећир 338, **Фетзовић Амет** 453; Шурланска – Мамутовић Авдија 100, **Муртезовић Фазлија** 457, Демировић Авдија 348; Ајновачка – **Трајковић Стојан** 306, Бајрамовић Латиф 209; Бостанска – Арсић Сава 235, **Шумаковић Симијон** 642; Ваганешка - Седијевић Сејдија 266, **Павловић Т. Илија** 306, Оруђевић Селим -; Витинска – Раденовић Никола 23, Јашовић Вукота 11, **Јовановић Мирко** 424, Станојевић С. Столе 65, Рамановић Б. Амит 336; Врбовачка – **Томић И. Мика** 665, Шиларић Ива 512; Гњиланска – Поповић К. Јордан 698, **Максимовић С. Радомир** 1016; Каменичка – **Антић С. Душан** 493, Анђелковић Ј. Трајко 171; Огошка – Идовић Ђазим 11, **Ајдиновић Ф. Салија** 887, Идризовић Браим 22; Пасјанска – **Јовановић М. Јован** 303, Аметовић Фериз 234, Мустафовић Амед 213, Исецовић Муслија 63.

¹²³⁶**Горски срез** (сви ЈНС): Драгашка – **Алитовић Белул** 581, Рамадановић Атим 346; Бродска – Исмаиловић Абаз 285; Бродосавачка – **Рамадановић Фејаз** 303, Јусуфовић Миљаин 300; Локусничка – Еминовић Веби 138, Рамадановић Аки 109, **Ћемаиловић Велија** 167; Крушевачка – **Аруновић Рушит** 214, Амитовић Шабан 206.

¹²³⁷**Шарпланински срез** (сви ЈНС): Локвичка – Младеновић Ђ. Стојан 64, **Шемовић Реџеп** 195, Репић М. Милосав 55, Чукљевић Јован 8; Врбичанска – **Ристић Младен** 78, Савић Н. Драгоје 71; Горњосрбичка – Ука Сулејман 76, **Алим Мустафа** 104; Журска – **Касум Максут** 669, Ћемаш Сали 259; Коришка – **Танасковић Степан** 187, Ђорђевић Милутин 92; Љубичевска – Шемсединовић Агуш 102, **Имеровић Тосум** 127; Ђонска – Кадријевић Адем 219, **Салијевић Рамадан** 267; Горњоселска – Вучковић Станимир 105, **Синадиновић Спасен** 127; Средачка – **Ђукаловић Ђ. Стеван** 159, Ђипић А. Анђелко 40; Љубожданска – **Кијачић Спиро** 135, Николић Спира 128; Љубинска – **Недељковић С. Милан** 89, Реџеповић М. Шаин 27; Зјумска – **Исуфовић А. Шаћир** 422, Циљић Баља 184; Дамњанска – **Јовановић Ђорђе** 549, Аџијовић Исен 87; Новачка – **Зефа Марко** 199, Андрејевић Недељко 64.

¹²³⁸**Грачанички срез**: Јањевска - **Димитријевић С. Рајко** 1228 (ЈНС); Горњодреничка – **Реџеповић Шабан** 1023 (ЈНС); Девет Југовића – Салијевић Муарем 482 (ЈНС), **Орлић Будимир** 491 (ЈНС); Обилићска – **Марковић Јован** 644 (ЈНС), Тасић Стојан 521 (неопр.); Голешка – **Токић Анђелко** 675 (ЈНС), Вујачић Никола 406 (ЈНС); Грачаничка – **Крстић Душан** 679 (ЈНС), Стојановић Никола 330 (неопр.), Бислимовић Шабан 16 (ЈНС); Липљанска – **Ђорђевић Никола** 850 (ЈНС), Драговић Милан 424 (Ј. нар. с.), Вучић Михајло 14 (ЈНС).

¹²³⁹**Дренички срез**: Србичка општина - **Фековић Реџеп** 578 (ЈНС), Муртезовић Хасан 427 (ЈНС); Пољаничка – **Чолаковић Крста** 404 (ЈНС), Реџеповић Симан 244 (ЈНС); Обринска – Зенеловић Садик 42 (ЈНС), **Поповић Петар** 381 (ЈНС); Прекаска - **Бајрамовић Сефир** 334 (ЈНС), Зумберовић Исо 288 (ЈНС), Војводић Васо 30 (ЈНС); Обилићска - **Мартиновић Вуковић** 380 (ЈНС), Рамовић Садик 327 (ЈНС); Бањска - **Васиљевић Живко** 402 (ЈНС), Миладин Симић 193 (ЈНС); Красимировачка - **Имеровић Јусуф** 718 (ЈНС), Ного Благоје 98 (ЈНС).

Качанички ¹²⁴⁰	3	2.275		
Подгорски ¹²⁴¹	4	3.415		
Укупно	105	86.307	424	851

(*Политика*, 7. август 1933, 4; *Политика*, 17. октобар 1933, 3-4; *Политика*, 18. октобар 1933, 3-4)

Избори су поништени и поновљени у појединим општинама. У општини Девет Југовића приштински срески начелник Живојин Јовановић, иначе кум министра унутрашњих послова Жике Лазића, није био задовољан избором Буге Орлића из Милешева. На бирачким местима били су присутни жандарми који су уверавали Орлићеве присталице да их нема у бирачким списковима, због чега је триста гласача кренуло за Приштину да би се жалили на самовољу среског начелника.¹²⁴² У децембру 1934. били су одржани ванредни општински избори у Шарпланинском, Неродимском и Горском срезу. Развила се према писању *Вардара* "жива изборна борба, а сами избори одржани у највећем реду". Победила је Југословенска национална странка.¹²⁴³

Наредни општински избори одржани 1936. представљали су одмеравање снага политичких партија. М. Стојадиновић покушавао је да придобије што већи број српских гласача да би афирмисао ЈРЗ у политичку партију која заступа интересе српског народа.¹²⁴⁴ Тако је овим изборима била посвећена велика пажња. У *Вардару* је писано да је политички живот уочи општинских избора живнуо, уз одржавање састанака, конференција и зборов. Овај лист је наглашавао да је жеља ЈРЗ да "народу стварно помогне".¹²⁴⁵ Такође, бележио је како је изгледала изборна борба, да "једни развијају своје говоре у оквиру политичких

¹²⁴⁰ **Качанички срез** (сви ЈНС): Качаничка – **Ханди Целадин** 656, Амза Абдуловић 553; Ђенерал Јанковић – **Бецет Деар** 323, Алил Реџеп 66, Алуш Рамадан 136, Ајрула Ајдин 115; Слатинска – **Абдил Зејнула** 426.

¹²⁴¹ **Подгорски срез** (сви ЈНС): Сува Река – **Сејфуловић Бећир** 714, Зејковић Сејдија 263; Софинска – **Јанковић Недељко** 458, Седмановић Селман 312; Мушутиска – **Јеминовић Тамил** 438, Димић Никола 372; Дуљска – **Рамадановић Рамадан** 579, Алимовић Бајрам 279.

¹²⁴² *СБНС*, 12. редовни састанак, 7. фебруар 1934, 274, 278.

¹²⁴³ У Горском срезу у Опљској општини био је изабран Рамадановић Фајза, сеоски дућаница из Косовца, а у Шарпланинском срезу у Љубижданској општини Николић Спира, земљорадник из Љубижде, у Журској општини Амет Ибраим, земљорадник из Жура, у Средачкој Јовановић Павле, земљорадник из Драјчића, у Зјумској Нуовић Бајрам, земљорадник из Љубижде. У Неродимском срезу у Штрбачкој општини победио је Режић Драгутин, земљорадник из Штрбаца (*Вардар*, 25. децембар 1934, 2).

¹²⁴⁴ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 141.

¹²⁴⁵ *Вардар*, 11. август 1936, 1.

програма, који нису имали везе са дужностима и задацима општинских самоуправа, други покушавају да нађу за своју странку или групу што више присталица обећавајући им златна брда. Трећи само нападају своје политичке противнике. Једино се опажа код ЈРЗ да ствари схватају другачије и озбиљније. Бивше демократе Љубе Давидовића окупљају се у мањим групама и занимају се како ће спремити своје кандидатске листетј заједничке листе са бившим радикалима око Аце Станојевића и са бившим земљорадницима око Јоце Јовановића. Они се састају у групицама да би што већи број својих људи убацили у те заједничке кандидатске листе. То исто раде и њихови савезници, радикали и земљорадници. Код бивших радикала око Аце Станојевића осећа се прилично нерасположење што иду са демократама и многи изјављују да ће гласати за ЈРЗ него за демократске кандидате. Присталице Љотићеве и Хођерине странке више раде појединачно и покушавају да убеди свет да је прво потребно добити власт у држави па тек онда у општини. Остаци из бивше ЈНС који су се прикључили новој ЈНС прснути су и разбијени без међусобног контакта, вероватно неће истицати своје листе јер нема толико присталица. **ЈРЗ ради плански и без узрујавања.** Расветлила је народу значај општинских избора. Народу се свиђа поступак ЈРЗ која не врши никакву пресију и никакво наметање људи већ прво хоће да чује шта мисли народ о њима па тек онда их прима у комбинацију за листу".¹²⁴⁶ Исти лист потенцирао је да би требало да сви буду сложнију општинским изборима, јер "имају заједнички жељу да по општинама завлада ред и успешан рад, да се управе брину за заједнички интерес и потребе народа и у којима ће народ гледати са пуним поверењем јер је до сада било лоших примера. Многе општине понашале су се према народу са неке чудне висине, дочекивали га хладно и осорно, спроводили свој "ћеф"и стварали неправде. Обесправљени нису имали коме да се жале нити су смели. Многи који су имали да сврше какав посао у општини стваране су запреке, а и нису могли да га заврше ако нису тутнули у руке неку банку. Сваки грађанин треба да запамти да ниједна ранија странка није хтела да стане на пут оваквом несрећном стању већ је и штитила своје људе по општинама. Прва влада која је устала против оваког рада и оваког стања јесте влада М. Стојадиновића. ЈРЗ је преузела на себе да будетумач народу његових жеља и

¹²⁴⁶ *Вардар*, 27. август 1936, 1.

потреба, да чува народ од разних и опасних искушења која би му друге политичке странке вешто потурали, да раветли где лежи грађанима њихов прави интерес и да помогне народу да дође до добрих, способних и писмених самоуправа".¹²⁴⁷

М. Стојадиновић је у својим мемоарима истакао да су властима у земљи дата наређења да се не мешају у изборну кампању и да је опозицији дата слобода "акције и агитације".¹²⁴⁸ Међутим, влада је тражила од штампе да извештаје са зборова Удружене опозиције сведу на најмању меру и користила је цензуру, забрану издања одређених листова, прогласа и брошура.¹²⁴⁹ Један од првака Земљорадничке странке у Јужној Србији Ј. Здравковић описујући изборе у Моравском срезу говорио је о терору владиних људи, да је ватрено оружје употребљавао као средство агитације, да је даван новац и да је на дан избора точен алкохол.¹²⁵⁰

Моравској бановини био је придаван највећи значај у изборима, јер је обухватала највећи део Србије. У овој бановини одржано је 90 зборова и 124 конференције. Од тога су припадници ЈРЗ имали 27 зборова и 48 конференција, док су 63 збора и 76 конференција одржали припадници опозиције.¹²⁵¹ У Зетској бановини, према писању Т. Стојкова, влада није могла да очекује повољан исход општинских избора без великог мешања и притиска,¹²⁵² иако је дописник Пресбирова са Цетиња, сматрао да ће у Санцаку и у Метохији ЈРЗ однети победу јер "у овим крајевима нити УО нити друге постојеће странке не могу да дођу до неког значаја а да је највећи проблем ускладити сарадњу православних и муслимана", наводећи посебно Пећки срез.¹²⁵³

У припремама за општинске изборе био је одржан велики број зборова и конференција. У октобру 1936. одржан је био збор ЈРЗ у Гњиланском срезу, на коме је присуствовало око 3000 људи, а говорио је Живко Поповић, народни

¹²⁴⁷ Вардар, 1. септембар 1936, 1.

¹²⁴⁸ М. Стојадиновић, *н.д.*, 465.

¹²⁴⁹ Б. Симић, *н.д.*, 239.

¹²⁵⁰ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 171.

¹²⁵¹ АЈ, 37- 5-34, Извештај од 9. октобра 1936.

¹²⁵² Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 173.

¹²⁵³ АЈ, 37-9-970, 10. новембар 1936.

посланик.¹²⁵⁴У Приштини је 8.новембра 1936. био одржан манифестациони збор, на коме је присуствовала "огроман маса народа Приштине и са села", а били су "помешани хришћани и муслимани". Народни посланик Милан Главинић учествовао је на скупу са председницима месних одбора из свих општина Грачаничког среза – Машаном Пејовићем, Савом Комадом, Стојаном Тасићем, Шабаном Редеповићем, Николом Стојановићем, Рајком Димитријевићем, Богосавом Вранићем и Анђелком Токићем. Главинић је у отварању збора истакао значај Приштине и Косова и значај збора. Адвокат Кадрија Салијевић истакао је да су у ЈРЗ окупљени људи без обзира на веру. Угрин Јоксимовић указао је на то да ће се ускоро приступити изградњи пруге Приштина – Куршумлија и подизању зграде за приштинску гимназију као и зградњу водовода. У новембру је био одржан збор и у Урошевцу где је Угрин Јоксимовић говорио о делатности ЈРЗ, о јавним радовима, о заслугама.¹²⁵⁵

ЈРЗ је приредила "одлично посећене" месне кандидационе зборове у грачаничкој општини 11. новембра, јањевске 12., голешке 13., и горњодреничке 14. новембра. На овим зборовима је Главинић заједно са осталим члановима акционог одбора Петром Косићем, Машаном Пејовићем, Јованом Костићем и Мустафом Абидом истакао значај општинских избора и позвао присутне да из својих редова изаберу најбоље, најспособније и најпоузданије људе.¹²⁵⁶

Најважнији део избора представљали су ривалитети општинских кандидата и развијала се изборна борба, што је било обележено и подршком коју су имали међу становништвом. У Пећи су била два кандидата Миро Протић, срески начелник у пензији или Сима Кажић, адвокат. Око 80% староседелаца је подржавало Протића, као и већи број Арнаута и насељеника.¹²⁵⁷ Др Милан К. Главинић, народни посланик, у септембру 1936, писао је Стојадиновићу о

¹²⁵⁴ *Вардар*, 22. октобар 1936, 3.

¹²⁵⁵ *Вардар*, 12. новембар 1936, 1.

¹²⁵⁶ На зборовима су прихваћене кандидатуре – Грачаничка општина - Никола Стојановић, Стојан Петровић и Душан Крстић, земљорадници из Грачанице, Јањевска - Рајко Димитријевић, земљорадник из Ливађе и Стојан Декић, земљорадник из Доње Гуштерице, Голешка - Никола Вујачић земљораник из Врела, Анђелко Токић, земљорадник из Скуланова, Спира Михајловић, земљораник из Летине, Лазар Радовчевић, земљорадник из Горње Добријево и Блажо Кривокапић из Врела, Горњодреничка - Реџеп Шабановић – Бољуш, земљорадник из Седлара и Велија Велијевић, земљорадник из Бањице. *Вардар*, 18. новембар 1936, 2.

¹²⁵⁷ АЈ, 37- 61-571, 30. јун 1936.

приликама у Грачаничком срезу и предлагао му да у странку прима "нове, енергичне, активне и поуздане људе", односно да би требало да измеша Србе староседеоце и Србе насељенике. Истицао је да је веома битно да Приштина добије спремног и енергичног човека за председника општине и да је било крајње време да Приштина оживи и да се уреди. Предлагао је за то место Машана Пејовића, председника Косовске житарске земљорадничке задруге у Приштини и потпредседника Савеза аграрних задруга у Јужној Србији.¹²⁵⁸ "Вучитрнско пропагандујуће друштво" издало је проглас на турском упућен муслиманима да би требало 27. септембра 1936. свој глас да дају листи Јосифа Ћамиловића, која није била из ЈРЗ већ је била самостална, а Ферат бег Драга је желео да гласа за ову листу. Носилац друге листе Сава Данчетовић припадао је партији ЈРЗ а ову листу је "створио" Шериф Воца "шпијун Мехмеда Спахе, који је већ двадесет година сисао народну крв. Овај Шериф је највеће зло за муслимане, није се одвајао од Пашића, а ако победи Шериф сви ће се уписати у ЈРЗ, а нас ће спасити само Џемијет, ту је слобода".¹²⁵⁹ Воца се жалио председнику владе да је начелник Вучитрнског среза Мијушковић радио против странке и његових интереса и молио да се нареди његово уклањање пре избора из Вучитрна.¹²⁶⁰ Такође, истицао је да у Лабском срезу за општинске изборе агитује Милентије Симовић, школски надзорник, за листу Ферат бег Драге.¹²⁶¹ У Ћаковици су неколико дана уочи избора албански емигранти ишли по арнаутским механама и кућама наређивали да се гласа за листу Сулејмана Црноглавића а никако за Ћазима Цура, "југословенског шпијуна". Наређено је општинским стражарима да одлепљују плакате за Ћазима на којима је стајало "Живео краљ, Живела Југославија...Гласај за Ћазима".¹²⁶²

Комунистичка партија сматрала је да би изборима требало да општине "дођу у руке представника радног сељаштва и радника", и да би требало да буду "од користи народу тиме што би сарађивале са сељачким и радничким организацијама", јер су биле "легла режимских пузаваца и корупционаша или су у

¹²⁵⁸ АЈ, 37-54-445-448, 27. септембар 1936.

¹²⁵⁹ АЈ, 37-22-155.

¹²⁶⁰ АЈ, 37-53-336, 22. септембар 1936.

¹²⁶¹ АЈ, 37-53-341, 16. мај 1937.

¹²⁶² ВА, п. 17, к. 94, ф. 3, бр. 2.

рукама богаташа који су пљачкали народ". ЦК КПЈ је у свом листу *Пролетер* за јул - август 1936. истакао да ће избори бити борба против ЈРЗ и ЈНС, за "демократију, слободу и права радног народа".¹²⁶³ Комунистичка партија је била за стварање заједничке платформе са Удруженом опозицијом. Међутим, руководства странака које су сачињавале УО (Хрватска сељачка странка, Демократска странка, Земљорадничка странка, Народна радикална странка) одлучила су да изађу на изборе са јединственом листом.¹²⁶⁴ Само на зборовима у Баранској општини (Пећки срез) комунисти су отворено иступали, јер ту имали велики утицај, а у осталим су у личним контактима и мањим скуповима позивали бираче да гласају за УО.¹²⁶⁵ *Пролетер* је писао да су опозициони кандидати из страха често одустајали од подношења листе,¹²⁶⁶ као и да су припаднике албанске народности власти и жандарми приморавали да гласају за ЈРЗ.¹²⁶⁷

До 6. децембра 1936. у Вардарској бановини извршене су све припреме по бирилиштима за гласање. По општинама се осећала живост код гласача, нарочито због доласка многих бирача који су били одсутни. И по варошима и по селима су кафане биле пуне света иако је продаја алкохолних пића уочи избора била забрањена. На све стране се говорило о гласању, о кандидатима и "препричавала су се негативна сећања на раније режиме". Новинар *Вардара* описује да је на неким местима долазило до препирања између присталица ЈРЗ и залуталих појединаца у опозициони табор са друге стране који су после убедљивих разлога ЈРЗ напуштали кафане постиђени и покуњени".¹²⁶⁸

Општински избори протекли су слично као и претходни избори, јер иако је говорено о већој слободи ипак је било притиска полиције и злоупотреба у изборном поступку.¹²⁶⁹ Ови избори показали су недовољну организованост ЈРЗ, локални ривалитет, склоност ка корупцији, али ипак је притисак државног апарата, изборна правила и мање интересовање опозиције довело до изборне

¹²⁶³ *Пролетер*, јул-август 1936, 431.

¹²⁶⁴ М. Фолић, Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године, *Историјски записи*, 1991/3-4, 138.

¹²⁶⁵ М. Фолић, *Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године*, 143.

¹²⁶⁶ *Пролетер*, бр. 4-5, 1936.

¹²⁶⁷ *Пролетер*, бр. 1 од 1937, 6, Резултати општинских избора.

¹²⁶⁸ *Вардар*, 7. децембар 1936, 1.

¹²⁶⁹ *Британци*, књ.2, 468.

победе ЈРЗ.¹²⁷⁰ Према мишљењу британског посланика, није било никаквог разлога се поверује да одговара истини да су избори завршени победом владине странке.¹²⁷¹ Главни инспектор МУП-а је у извештају упућеном М. Стојадиновићу истакао да су избори протекли "без потреса и тежих сукоба". Поред страха од режима и корупције, на опредељење бирача утицало је и побољшање политичке климе као и економски напредак у земљи, а чланови ЈРЗ истицали су победу и уверавали јавност да је опозиција доживела пораз у Моравској бановини. Опозиција је с обзиром на забрану деловања у штампи протествовала путем летака и усменој агитацији и истицала да је влада ЈРЗ листе својих противника објавила као своје и тако их објавила у коначном извештају.¹²⁷² Проценат бирача који су изашли на изборе био је мали и ЈРЗ је освојила око 57% од укупног броја гласова, па није имала убедљиву победу. Опозиција је протествовала против изборног насиља, фалсификата и корупције, а влада је преко штампе приказивала изборе као тријумф ЈРЗ.¹²⁷³

Приликом општинских избора у Баранској општини у Пећком срезу избио је неред у коме је учествовало више од триста људи, а у сукобу са жандармима убијено је петоро и рањено такође толико. То се десило јер Али Барјактар није могао да добије изборе, па је "група комуниста добила налог од народног посланика Велимира Јојића да поцепају бирачка акта".¹²⁷⁴ У *Косовским новинама* каже се да су накнадни општински избори у овој општини били прекинути јер су "нека сувише темперамента лица изазвала тучу у којој је настрадало 5 људи".¹²⁷⁵ Избори су овде били поново одржани 21. фебруара 1937. Према наводима М. Фолића, власти су изборне резултате фалсификовали, а комунисти и припадници албанске народности сукобили су се са жандармима и полицијом па је избила туча. Жандарми су употребили оружје и убијено је 6 Албанаца а 24 Албанца и насељеника су рањени.¹²⁷⁶ КПЈ је истакла свог кандидата насељеника Мила Влаховића. Према писању Б.Ј. Кркељића режим је повећао притисак на албанска

¹²⁷⁰ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића*, 178.

¹²⁷¹ *Британци*, књ.2, 177.

¹²⁷² Д. Тешић, *н.д.*, 143.

¹²⁷³ Д. Тешић, *н.д.*, 357.

¹²⁷⁴ АЈ, 37-15-587, 26. фебруар 1937.

¹²⁷⁵ *Косовске новине*, 26. фебруар 1937.

¹²⁷⁶ М. Фолић, *Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године*, 148.

села претећи бирачима да ће им повећати порез ако се не одазову. На дан избора била су спроведена обезбеђења биралишта, доведена полицијска појачања из околних жандармеријских станица – Пећи, Ђураковца, Главичице и Врела од преко 60 жандарма.¹²⁷⁷

Од укупно 3.391.526 бирача на изборе је изашло 2.239.756 гласача или 66% уписаних. За ЈРЗ гласало је 1.374.262 гласача или 61.4%. Удружена опозиција освојила је 248.137 гласова или 11.1%. Према доступним подацима ЈРЗ је однела победу у 2.626 општина или 69.8%, ХСС у 507 или 13.5%, а Удружена опозиција у 318 или 8.5%.¹²⁷⁸

У Моравској бановини избори су били одржани у недељу 27. септембра 1936. Од 759 општина укупно, 620 је било за ЈРЗ (81.7%), а 139 опозиција и неодређени. У Зетској бановини су избори одржани 22. новембра 1936. Позиције ЈРЗ биле су овде доста лоше. Било је 269 општина укупно, од тога 207 за ЈРЗ, а 62 за опозицију и неодређено. Странке Удружене опозиције победиле су у 36 општина као и ХСС која је освојила власт у 17 општина. У Вардарској бановини избори су били заказани за 6. децембар 1936. чиме се завршавао циклус избора за сеоске и варошке општине које нису имале статус града. Било је 365 општина укупно, од чега 344 ЈРЗ, а 21 за опозицију и неодређене. Кандидати ЈРЗ су добили 94.2% гласова изашлих бирача.

53. Добијене општине по странкама

бановина	Укупан број општина у којима је извршено гласање	Број општина које су добиле поједине странке							
		ЈРЗ	УО	ХСС	ЈНС	Борбаши	Бивша СДК	Љотић	Остало
Моравска	759	620 81.7%	65 8.6%		14 1.8%	37 4.9%			23 3.0%
Вардарска	365	344 94.2%	9 2.5%		2 0.5%				10 2.7%

¹²⁷⁷ Б. Ј. Кркељић, Комунисти у општинским изборима у пећском срезу 1936, *Историјски записи*, 1991/3-4, 207.

¹²⁷⁸ Љ. Димић, *Историја српске државности*, Србија у Југославији, књ. III, 162.

Зетска	269	207 77.0%	36 13.4%	17 6.3%			1 0.4%		8 3.0%
Укупно у Краљевини	3.762	2.626 69.8%	318 8.5%	507 13.5%	29 0.8%	68 1.8%	23 0.6%	10 0.3%	178 4.7%

(Статистички годишњак Краљевине Југославије 1934-1935, Београд 1936, 438-439)

54. Избори за сеоске општине 1936.

бановина	број		Број гласача по странкама							
	Уписаних бирача	гласача	ЈРЗ	УО	ХСС	ЈНС	"Борбаши"	Бивша СДК	Љотић	остало
Моравска	395.527	303.383 76.7%	232.208 76.5%	37.639 12.4%		9.639 3.2%	12.259 4.0%			11.638 3.8%
Вардарска	377.430	262.263 69.5%	234.210 89.3%	17.276 6.6%		2.156 0.8%			18 0.0%	8.603 3.3%
Зетска	232.505	167.736 72.1%	131.304 78.3%	21.496 12.3%	6.929 4.1%	1.923 1.4%	74 0.0%	147 0.1%		5.863 3.5%
Укупно у Краљевини	3.391.526	2.239.756 66.0%	1.374.262 61.4%	248.137 11.1%	348.092 15.5%	36.108 1.0%	44.984 2.0%	22.492 1.0%	6.021 0.3%	158.363 7.1%

55. Општински избори на Косову и Метохији 1936

Срез	Број општи на	Резултати према странкама					
		ЈРЗ		У О	ЈН С	"Грађанс ка листа"	"Неопредеље на листа"
		Добије не општин е	Број гласов а				
Вучитрнски ¹²⁷⁹	9	9	6.815				
Лапски ¹²⁸⁰	9	9	6.216				

¹²⁷⁹ **Вучитрнски срез** (сви ЈРЗ): Вучитрнска општина- Данчетовић Саво 484, Ћамиловић Јосип 512; Бабиномошка – Јовановић Вукајло 459, Милић Урош 151; Гојбуљска- Радосављевић Богдан 340, Савић Драгутин 342; Пантинска – Радивојевић Милан 267, Гиловић Милентије 280, Ковач Ђоко 124; Прилушка - Костић Зафир 463, Поповић Света 254; Смрековничка – Аметовић Јетиш 269, Абитовић Рушит 174, Данчетовић Дојчин 132; Самодрешка – Реџековић Емин 290, Јаковљевић Крсто 406; Маљска – Салијевић Шабан 452, Аметовић Амел 829; Обилићевска - Алитовић Адем 204, Радуловић Драгутин 383.

¹²⁸⁰ **Лапски срез** (сви ЈРЗ): Подујевска општина – Ђурковић Војислав 789, Иванчевић Машан 588; Главничка – Мустафовић Авдула 283, Шабановић Алија 229; Обилићска – Саитовић Шериф 639; Шајковачка – Имеровић Мустафа 466, Еминовић Бислим 240; Орланска – Мусић Сејдија

Митровички ¹²⁸¹	7	7	6.595				
Источки ¹²⁸²	5	4	4.503				
Пећки ¹²⁸³	7	7	5.565				
Ђаковички ¹²⁸⁴	7	7	9.658				
Подримски ¹²⁸⁵	12	12	6.793				
Неродимски ¹²⁸⁶	9	6	6.069			2	1
Ѓњилански ¹²⁸⁷	17	15	14.509		2		

464, Селимовић Рајим 341; Дубничка – **Уковић Фазлија** 377, Арвовић Милован 316, Исљамовић Салија 1, Грчак Чедомир 0; Количка – Пафовић Незир 223, **Фазлијевић Иљаз** 265; Крпимејска – Ђинђић Вукоје 102, Аметовић Зејнун 157, **Јовановић Душан** 329; Дворишка – Берамовић Бејтуна 95, **Аметовић Ука** 125, Ајдиновић Емин 81, Ајшитовић Осман 106.

¹²⁸¹**Косовскомитровачки срез** (сви ЈРЗ): Јошаничка општина – Вукашиновић Добросав 46, **Недељковић Саво** 300, Нешовић Михајло 56, Симић Стеван 177; Бањска – Мијатовић Дражо 160, **Грозденовић Јаблан** 289, Михајловић Вукадин 16; Слатинска – **Радичевић Константин** 378, Крњевић Анђелко 317, Јовановић Вукоман 4; Радичпољска – **Милић Крсто** 476, Божовић А. Вукоје 279; Жабарска – Садиковић Шабана Реџеп 235, **Смајиловић Шабан** 297; Звечанска – **Аксентијевић Младен** 465, Радосављевић Димитрије 199, Раденковић Богољуб 356; Косовскомитровачка – **Јевтић Јован** 1.283, Попадић Коменко 691; Беримска – **Добрић Јефто** 509, Ђурић Недељко 62.

¹²⁸²**Источки срез** 5.196 бирача: Врелска општина – **Перовић Милутин** ЈРЗ 663, Дицовић Смајил ЈРЗ 310, Николетић Радомир УО 51; Источка – **Вулић Радован** ЈРЗ 709, Вујошевић Никола ЈРЗ 460, Брајковић Петко УО 49; Ђураковачка – услед немира избори прекинути; Злокућанска – Лазаревић Јован ЈРЗ 478, **Мармулатовић Адем** ЈРЗ 724, Селимановић Прека ЈРЗ 54; Ракошка – **Момић Светозар** ЈРЗ 637, Раденковић Радомир ЈРЗ 468.

¹²⁸³**Пећки срез**: Главичка општина – **Гашић Милош** ЈРЗ 772, Јовановић Вуксан ЈРЗ 179; Будисавска – **Богосављевић Б. Дака** ЈРЗ 372, Рашовић Милисав УО 187; Руговска – Усејновић Зекин ЈРЗ 292, **Тајирбеговић Хилмо** ЈРЗ 301; Новоселска – **Паповић Стеван** ЈРЗ 594, Павличић Миладин УО 157, Џемовић Тајир ЈРЗ 321, Милишић Ђорђе ЈРЗ 101, Благојевић Милутин ЈРЗ 81; Бариљска – **Манојловић Манојло** ЈРЗ 566, Аџија Алија ЈРЗ 430, Бошковић Милош ЈРЗ 116, Богићевић Милић ЈРЗ 96; Стреочка – **Вуковић Михајло** ЈРЗ 735, Стошић Божићар ЈРЗ 280; Гораждевачка – Јеремић Милутин ЈРЗ 329, **Портић Милић** (неопредељен) 377, Вујошевић Милета УО 34.

¹²⁸⁴**Ђаковички срез** (сви ЈРЗ): Јуничка општина – **Барјактар Салијев Али** 696, Абдул Ибре Хоџић 663; Дечанска – Симић Војислав 397, **Павићевић Спасо** 536; Рзничка – **Аџић Алија** 1165, Драговић Гаврило 379, Ђока Марк Коља 750, Османов Мета 890; Воговска – **Пашковић Бранко** 515, Сокољ Дољ Зећир 235; Поношевачка – Рашовић Вукић 196, **Бајрам Аџи Барјактари** 562, Бећир Мифтар 407; Ђаковичка – **Црноглавић Сулејман** 1938, Ђазим Џур 329.

¹²⁸⁵**Подримски срез** (сви ЈРЗ): Зајићка општина – **Абидиновић Шаћир** 182, Митровић Јанко 100; Малокрушка – Станковић Станко 144, **Алијевић Мурсељ** 269; Ораховачка – **Колашинац Благоје** 457; Великохочка – **Столић Манојло** 244, Спасић хаџи Симо 194; Долачка – **Костић Живко** 404, Рибач Милорад 347; Острољубска – **Радовић Абдула** 198, Барјактаревић Иљас 136; Кијевска – **Кајтазовић Кајтаз** 856; Зочишка – **Божановић Сава** 373, Салијевић Абаз 184; Братотинска – **Мамут Мухарем** 492, Баљошевић Крсто 95; Бањска – Зећировић Абдула 238, **Ибрахимовић Реџеп** 385; Белоцрквинска – **Реџеп Мухарем Реџеп** 291, Фотић Бећир 236; Црноључка – Баљовић **Брајим Авдул** 527, Бајрамовић Маљуш 441.

¹²⁸⁶**Неродимски срез**: Бабушка општина – Етемовић Јанус ЈРЗ 8, **Матошевић Александар** ЈРЗ 609, Сејдовић Весел ЈРЗ 550; Гаћанска – **Алијевић Шабан** ЈРЗ 387, Салијевић Агуш ЈРЗ 269, Готовушка Дурлевић Ф. Стаја (грађанска) 386, Репиновић Станоје ЈРЗ 175; Косинска – **Марковић К. Трајко** ЈРЗ 361, Стошић Т. Стојан ЈРЗ 257; Неродимска – Николић Драгутин ЈРЗ 200, **Тасић К. Љубомир** (неопредељен) 666; Талиновачка – **Дабих Владо** ЈРЗ 256, Милосављевић В. Митар ЈРЗ 108, Слепчевић Ђорђе ЈРЗ 163; Урошевачка – Поповић Алекса ЈРЗ 396, Миленковић Милош (неопредељен) 53, **Славковић Лазар** (грађанска) 592; Штимљанска – Бајрамовић Бајруш ЈРЗ 712, **Бафтијаревић А. Исмајил** ЈРЗ 715; Штрбачка – Ковачевић С. Милан ЈРЗ 283, **Реџић Ђ. Драгутин** ЈРЗ 620, Кеџић Стојан (грађанска) 25 гласова.

Горски ¹²⁸⁸	3	3	1.637				
Шарпланински ¹²⁸⁹	7	7	4.677				
Дренички ¹²⁹⁰	6	6	3.857				
Грачанички ¹²⁹¹	7	7	8.151				
Качанички ¹²⁹²	3	3	2.206				
Подгорски ¹²⁹³	4	4	3.544				
Укупно	112	106	90.795	0	2	2	1

(*Политика*, 29. септембар 1936, 5-6; *Политика*, 24. новембар 1936, 5; *Зетски гласник*, бр. 78, 1; *Политика*, 8. децембар 1936; *Вардар*, 8. децембар 1936, 1)

¹²⁸⁷ **Гњилански срез:** Ајновачка општина – Аметовић Бајрам ЈРЗ 114, Љајић Амет ЈРЗ 266, Марковић Ђорђе ЈРЗ 81, Трајковић Стојадин ЈРЗ 222; Бостанска - Јанковић Д. Милан ЈРЗ 417, **Шумаковић Симеон** ЈНС 580; Ваганешка – Павловић В. Илија ЈРЗ 364, Синановић В. Алит ЈРЗ 292; Витинска – Јашовић М. Вукота ЈРЗ 177, **Чунгуровић Ј. Мирко** ЈРЗ 400; Врбовачка – Вајић Коста ЈРЗ 498, Чузић Р. Ђорђе ЈРЗ 82, **Шиларић М. Иван** ЈРЗ 557; Гњиланска - **Максимовић Радомир** ЈРЗ 871, Тодоровић Богдан ЈНС 482; Каменичка – Антић С. Душан ЈНС 254, **Ђорђевић В. Раде** ЈРЗ 408, Стојановић К. Ђорђе ЈРЗ 123; Огошка - **Алијевић А. Аљуш** ЈРЗ 754, Ђемајловић Ј. Осман ЈРЗ 410; Параловска - Бектешевећ А. Шериф ЈРЗ 101, **Ристић Д. Стојадин** ЈРЗ 343, Стојановић Ј. Симеон ЈРЗ 203; Партешка - Аметовић Р. Даут ЈРЗ 446, **Аметовић А. Рамиз** ЈРЗ 574; Пасјанска - Исеновић М. Муслија ЈРЗ 266, **Јовановић М. Јован** ЈРЗ 453, Шошић Ј. Трајко ЈРЗ 97; Пожеранска - **Незировић Н. Укшин** ЈРЗ 549, Пировић З. Вели ЈРЗ 410; Ранилушка - Аритоновећ Станко ЈРЗ 1, **Томић Драгутин** ЈРЗ 645, Трајковић С. Тодор ЈРЗ 433; Рогачичка - Аметовић Селим ЈРЗ 374, **Веселиновић Јакуб** ЈНС 552, Трајковић Милутин ЈРЗ 514; Ропотовска - Вучковић Павле ЈРЗ 79, Гавриловић Душан ЈРЗ 2, **Перић Таса** ЈРЗ 402, Тајировић Арслан ЈРЗ 391; Слатинска - Ајдиновић Исен ЈРЗ 453, **Зећировић З. Зећир** ЈРЗ 518, Петровић В. Милан ЈРЗ 138; Шурланска - **Афировић М. Фазлија** ЈРЗ 880, Фазлијевић Ф. Фазлија ЈРЗ 201.

¹²⁸⁸ **Горски срез** (сви ЈРЗ): Драгашка – Алитовић А. Бељул 426; Крушевачка – Алили Ашаим Ђерим 206, Бећири А. Шурит 70; Опољска - **Јусуфовић Миљаим** 574, Рамадановић Форза 361.

¹²⁸⁹ **Шарпланински срез:** Горњосрбичка општина – Кујунџић Слободан ЈРЗ 280, Мустафа Алим ЈРЗ 185; Дамњанска – Аџијевић Исен ЈРЗ 264, **Јовановић Ђорђе** ЈРЗ 310, Мановић Имер ЈРЗ 221; Журска – **Аметовић Ибрахим** ЈРЗ 884, Максutowић Касун УО 259; Зјумска – **Исуфовић Авдула Муса** ЈРЗ 1101; Локвичка – Станковић Д. Анђелко ЈРЗ 21, Танасковић К. Веселин ЈРЗ 15, **Шемовић Реџеп** ЈРЗ 345; Љубижданска – **Ристић А. Младен** ЈРЗ 316, Рустемовић И. Селим ЈРЗ 300, Сулејмановић Авдула ЈРЗ 52; Средачка – **Вучковић В. Станимир** ЈРЗ 308, Јовановић В. Павле ЈРЗ 75, Симић Б. Синадин УО 208, Јанковић Ј. Риста (неопредељен) 28.

¹²⁹⁰ **Дренички срез** (сви ЈРЗ): Обрињска општина – **Поповић Перо** 565, Зејнеловић Садик 490; Обилићска - **Мартиновић Вукоман** 555, Перовић Анто 0, Уковић Ашо 59; Бањска – **Васиљевић Живко** 353, Љошевић Ајзер 219, Томашевић Михајло 17; Прекаска – **Шабановић Халил** 176; Пољаничка – **Вујадиновић Митар** 397, Лајовић Душан 188; Красимировачка - **Имеровић Јусуф** 691, Таировић Ризо 103, Ного Благоје 30, Спичановић Видо 14.

¹²⁹¹ **Грачанички срез** (сви ЈРЗ): Голешка општина - **Вујачић Никола** 490, Кривокапић Блажо 217, Токић Анђелко 337; Горњодреничка – Вепловић Велија 242, **Реџеповић Шабан** 885; Грачаничка - Крстић Душан 505, **Стојановић Т. Никола** 601; Деветјуговићска – **Орлић С. Будимир** 507, Симић Богдан 412; Јањевска – **Димитријевић С. Рајко** 778, Колић Д. Стојан 427; Липљанска - Вучић Михајло 72, Ђорђевић Н. Никола 514, **Комад Саво** 840, Милићевић Шпира 59; Обилићка – Јанковић Вукота 226, Мијушковић Душан 384, **Петровић Раденко** 655.

¹²⁹² **Качанички срез** (сви ЈРЗ): Ђенерал Јанковић - **Ајдини Ајрула** 291, Јусуфи Гани 234, Зелберовић Баки 23; Качаничка - **Реџеповић Имер** 613, Целадиновић Шукрија 400, Нешић Милан 19; Слатинска - **Ајрединиовић Ђазим** 338, Зенуновић Авдул 288.

¹²⁹³ **Подгорски срез** (сви ЈРЗ): Дуљска - **Салијевић А. Ајрула** 422, Селимовић С. Лиман 364, Селимовић Џ. Џемшир 46; Муштутичка - **Јеминовић Ђамиљ** 553, Рашковић Спасо 319; Сопинска - Исмајловић А. Осман 346, **Јанковић Недељко** 431; Суворечка – Новаковић И. Лука 34, **Сејтуловић С. Бећир** 553, Фетовић М. Садик 476.

На Косову и Метохији је ЈРЗ од укупно 112 општина победила у 106 односно у 94.64%. У Гњиланском срезу је освојила највиши број гласова као и 1933.(14.509), али то није био стопроцентни успех, јер је освојила 15 од 17 општина. У односу на претходне општинске изборе, владајућа странка била је суочена са већим успехом опозиције. Највише успеха у опозицији имала је ЈНС и то у Гњиланском срезу (у Бостанској, Гњиланској, Каменичкој и Рогачичкој општини, 1.868 гласова). Удружена опозиција је истакла своје листе у Пећком срезу (Будисавска и Новоселска општина, 378 гласова), у Источком срезу (Врелска и Источка општина, 100 гласова) и у Шарпланинском срезу (у Журској и Средачкој општини, 467 гласова). "Неопредељена" листа имала је највећу подршку у Неродимском срезу (у Неродимској и Урошевачкој општини, 719 гласова), затим у Пећком (Гораждевачка општина, 377 гласова) и Шарпланинском (у Средачкој општини 28 гласова). "Грађанска" листа освојила је две општине у Неродимском срезу са 1003 гласа (Урошевачка и Готовушка општина, у Штрбачкој мање гласова - 25).

Штаб Косовске дивизионе области истакао је да су према резултатима општинских избора "Словени добили 77 председника општина и 1249 одборника, а Арнаути 50 и 1825".¹²⁹⁴ У појединим срезovima Албанци су добили сва председничка места (Горски и Качанички срез), а у некимa већину (Лапски, Ђаковички, Подгорски), а сви су се кандидовали на листи ЈРЗ.

¹²⁹⁴У Јуничкој општини одлуком арнаутских првака предвиђен је за председника општине Брајактар Али, а одборници Оцић Тафа, Оцић Авдуљ, Тафал Ација, Мак Адем, Зија Садија Али, сви из Јуника, "сумњиви су и сарадници Косовара". У општини Рзњићкој Али Ација, а одржавао је везу са Бедри бег Пећанцем који је био посланик у албанском парламенту 20. јануара 1937. У Воговској општини био је постављен католички свештеник Пашко Пренк. У Журској општини је требало да буде Максут Касум што није остварено, већ је према "саветовању из Албаније" постављен Ибраим Амет из Жура. ВА, п. 17, к. 94, ф. 3, бр. 2.

6.5. Политичке елите

6.5.1. Посланици, сенатори, градски и верски поглавари, културни и јавни радници

Елита коју су чинили политичари, односно кандидати за народне посланике и сенаторе, народни посланици и сенатори, били су претежно истог годишта. Рођени крајем 19. века, на политичке положаје у време личног режима долазили су са 40-50 година. Најмлађи међу њима који је нешто раније успео да буде посланик био је Мармулаковић Адем из Источног среза, рођен 1904,¹²⁹⁵ а такође за најмлађег председника општине и кандидата за народног посланика помиње се Јован Јевтић из Косовске Митровице¹²⁹⁶. Није био мали број оних који су били пореклом из других бановина, али су живели и канديدовали се у косовско-метохијским срезovima. То су већином била места у оквиру једне бановине, на пример из црногорског дела Зетске бановине у метохијски део (Пећки, Источки, Дренички срез), као што су били Симон Кажих¹²⁹⁷, Јојић Велимир¹²⁹⁸, Лука Мијушковић¹²⁹⁹, Чолаковић Крсто¹³⁰⁰ или из македонског дела

¹²⁹⁵ **Мармулаковић Адем** рођен је 1904. у Душевићу у Источком срезу. Завршио је основну школу и турску гимназију након чега је почео да се бави трговином. Живео је и имао свој поседу Душевићу. Био је председник те општине 1936. све до 1939. када је дао оставку. За народног посланика био је изабран 1938. први пут у Источком срезу, као члан ЈРЗ и председник среског одбора те странке за Источки срез. *Биографски лексикон*, 1938, 215-216.

¹²⁹⁶ **Јован Јевтић** био је познати трговац у Косовској Митровици и околини. Он је истовремено био укључен у политички живот свог града. Припадао је радикалима. На изборима 1931. постао је председник општине. Залагао се за подизање бановинске болнице, моста на Ибру, библиотеке и основне школе, као и за улепшавање града и одржавање чистоће па се зато Митровица и одвајала од осталих градова на Косову и Метохији. Био је члан Соколског друштва и подпредседник Певачког друштва Нушић. Био је председник општине до 1941. Умро је 1969 (З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 301-302).

¹²⁹⁷ **Симон Кажих**, рођен 1889 у Грацу у Подгоричком срезу. Завршио је Правни факултет у Београду. Био је судија, а од 1924. радио у Пећи као адвокат. Био је припадник Радикалне странке, а онда председник месног одбора ЈРЗ у Пећи. Одликован је Југословенском круном V реда. АЈ, 37-46-258, 22. мај 1936.

¹²⁹⁸ **Јојић Велимир** рођен је 24. априла 1887. у месту Краље у Андријевичком срезу. Средњу школу завршио је у Београду, а затим и Филозофију. Био је суплент, професор и директор гимназије. Живео је у Пећи. Учествовао је у Балканским ратовима и у Првом светском рату. Пре уједињења био је у Васојевићима председник Народног одбора за уједињење Србије и Црне Горе. Био је посланик подгоричке Велике народне скупштине која је изгласала присаједињење Србији и он је био члан делегације која је у Београду то саопштила краљу. Припадао је Југословенској демократској странци. На изборима 1935. био је изабран за народног посланика други пут на листи Богољуба Јевтића у Пећком срезу (*Биографски лексикон*, 1935, 171).

Вардарске бановине у косовски, као што је био Зејнел бег Страцимир (рођен у Дебру, а радио у Качаничком срезу¹³⁰¹). Поједини политички делатници били су пореклом из других бановина, па су тако из Моравске бановине долазили у метохијски део Зетске бановине (Косовско-митровачки и Пећки срез), као на пример Јанковић Момчило¹³⁰² и Светислав Хођера¹³⁰³. Из Зетске бановине у Вардарску прешао је Добросав Јовичић (из Нове Вароши изабран у Грачаничком срезу¹³⁰⁴), а из даље Дунавске у Вардарску Љуба Поповић (новинар из Румског среза изабран у Ђаковичком срезу).¹³⁰⁵ Из Београда је у Грачаничком срезу био

¹²⁹⁹ **Лука Мијушковић** рођен је 1885. у Никшићу, где је завршио основну школу, а средњу школу у Загребу. Био је запослен у финансијској струци, као управник царинарнице I реда и шеф Финансијске управе. После пензионисања био је изабран за председника општине у Никшићу. Није припадао ранијим политичким странкама. За народног посланика био је изабран 1935. први пут у Источном изборном срезу на листи Богољуба Јевтића (*Биографски лексикон*, 1935, 211).

¹³⁰⁰ **Чолаковић Крсто** рођен је 1897. у Никшићу где је завршио основну школу. После тога био је општински деловођа, па затим председник општине у селу Пољанцима у Дреничком срезу. Био је изабран први пут за народног посланика 1935. на листи Богољуба Јевтића у Дреничком срезу. Раније је припадао Југословенској демократској странци (*Биографски лексикон*, 1935, 318).

¹³⁰¹ **Зејнел Ибрахим – Страцимир** рођен је 1898. у Дебру. Основно и средњошколско образовање завршио је у Скопљу, а онда је тамо био рентијер. Припадао је раније Народној радикалној странци на чијој је листи био биран три пута за кмета и општинског одборника Скопља. На изборима 1935. био је изабран за народног посланика први пут на листи Богољуба Јевтића у Качаничком срезу. Други пут је био изабран за посланика 1938. у Качаничком срезу (*Биографски лексикон*, 1935, 149; *Биографски лексикон*, 1938, 163-164).

¹³⁰² **Јанковић Ђ. Момчило** рођен је 1883. у Нишу. Завршио је права, па је постао адвокатски приправник а од 1910. адвокат у Београду. Био је шеф кабинета и ВД начелника за спољну трговину Министарства трговине и индустрије. Бавио се новинарством пре рата, као уредник Српске заставе која је била орган тадашње Националне странке. Учествовао је у ратовима. Био је већник општине града Београда. Био је изабран за народног посланика први пут 1938. у Косовско-митровачком срезу као члан Југословенске радикалне заједнице (*Биографски лексикон*, 1938, 171).

¹³⁰³ **Светислав Хођера** рођен је 12. новембра 1888. у Нишу. Након гимназије, завршио је Правни факултет, а затим и Високу трговачку школу у Паризу па се затим посветио адвокатури. Учествовао је у ратовима 1912 до 1919 као резервни коњички и авијатички официр. По ослобођењу посветио се адвокатури и пропаганди цивилне авијације. Био је оснивач Аероклуба и његов доживотни почасни председник. После 6. јануара 1929. постао је шеф кабинета Председника Министарског савета, а затим је на изборима 1931. изабран за народног посланика у Пећко-источном изборном срезу. Његов заменик на изборној листи био је Мустафа Имамовић, муфтија из Пећи (*Биографски лексикон*, 1931, 109).

¹³⁰⁴ **Добросав Јовичић** рођен је 28. јула 1894 у Новој Вароши. Након завршене средње школе уписао се на Технички факултет у Београду, а потом ступио у државну службу као инжењер. Био је Шеф грађевинске секције у Приштини, а одатле је прешао у Народну скупштину. Јовичић је био изабран први пут на изборима 1927, на листи Народне радикалне странке. На изборима 1931. био је поново изабран за народног посланика у Грачаничком изборном срезу, а заменик му је био Тефик Рашидовић из Приштине (*Биографски лексикон*, 1931, 58).

¹³⁰⁵ **Др Љуба Поповић** рођен је 1889. у Кленку у Румском срезу. Основну школу завршио је у Сурчину, гимназију у Будимпешти а Правни факултет у Женеви и Паризу. Након школовања бавио се новинарством и политиком. Био је учесник Првог светског рата, а затим и секретар Југословенског одбора. У Женеви је био чиновник Пресбироа а сарађивао је и у листу *La Serbie*. Био је начелник Министарства трговине и индустрије, а затим се кандидовао за Уставотворну скупштину 1920. Био је директор *Самоуправе* 1920-1921, уредник *Времена* а издавао

изабран Милан Главинић, професор, који је био на високим позицијама у Министарству просвете.¹³⁰⁶ Већини је место политичког деловања било у месту или срезу порекла (Милан Топаловић – Вучитрн¹³⁰⁷, Поповић Живко – Ѓњилане,¹³⁰⁸ Миро Протић – Пећ,¹³⁰⁹ Пеливановић Малић – Горски срез¹³¹⁰) или у блиском

је и уређивао часопис *Истина*. Директор *Времена* постао је 1935. Био је генерални секретар Црвеног крста 1929-1931. За посланика је био изабран први пут 1921, на програму Народне радикалне странке и био је члан Уставотворне скупштине. Био је биран поново 1925. до распуштања Народне скупштине 1927. За народног посланика био је изабран трећи пут 1938. на програму ЈРЗ у Ђаковичком срезу. (*Биографски лексикон*, 1938, 267).

¹³⁰⁶ **Др Милан Главинић** рођен је 15. априла 1891. у Београду, где је завршио основну школу, осморазредну реалку. Студирао је архитектуру и урбанизам у Берлину, Дрездену, Цириху и Фрибуру, где је 1920. докторирао. Био је секретар III класе у Министарству просвете 1920-1921, а затим 1922-1924. сувласник и директор индустријског предузећа у Обреновцу. Након тога, вратио се у државну службу и 1924. постављен је за шефа кабинета Министра просвете, затим референта Министарства просвете и В.Д. начелника општег одељења. Био је референт за студенте и секретар Главног просветног савета. Касније 1935. постао је виши саветник Министарства просвете. Био је власник листа *Будућност*. Од 1926. био је постављен за хонорарног професора историје уметности и естетике на Вишој педагошкој школи у Београду. У политички живот ушао је 1921, као члан Самосталне демократске странке до 1928. Био је изабран 1935. први пут за народног посланика на листи Богољуба Јевтића у Грачаничком изборном срезу. Други пут је био изабран 1938. у Грачаничком срезу, на листи Југословенске радикалне заједнице. (*Биографски лексикон*, 1938, 126-127).

¹³⁰⁷ **Милан А. Топаловић** рођен је 1878. у Вучитрну. Завршио је основну школу па је почео да се бави трговином и јавним пословима. За народног посланика изабран је први пут 1919, а био је члан Привременог народног представништва. Поново је био изабран 1925. по програму бивше Народне радикалне странке. По трећи пут био је изабран 1931. у Вучитрнском изборном срезу. Његов заменик био је Шериф Воца Бећировић, председник општине из Мељенице. (*Биографски лексикон*, 1931, 166).

¹³⁰⁸ **Поповић Живко** рођен је 1881. у Ѓњилану где је учио основну школу. Завршио је три разреда Богословско-учитељске школе у Призрену а четврти у Београду. Био је учитељ у Ѓњилану, а због свог националног рада био је осуђиван од стране турске власти. За време окупације био је интерниран у нишки затвор од стране бугарских власти. За народног посланика био је изабран 1920. и 1925. на листи Народне радикалне странке за Косовски округ. На изборима 1935. изабран је трећи пут на листи Богољуба Јевтића у Ѓњиланском срезу. Био је члан ЈРЗ и на њеној листи био је изабран за народног посланика по четврти пут у Ѓњиланском срезу. (*Биографски лексикон*, 1935, 265; *Биографски лексикон*, 1938, 266).

¹³⁰⁹ **Протић Миро** рођен је 1892. у Пећи где је завршио основну школу. Нижу гимназију и учитељску школу завршио је у Призрену, а 1912. добио је посао учитеља. Након ослобођења Пећи постављен је за шефа полиције у Пећи. Учествовао је у ратовима 1912-1916. Након ратова, постао је аргарни повереник, а 1927. био је пензионисан као срески начелник. Председник Градског поглаварства Пећи постао је 1936. Припадао је Народној радикалној странци и био члан њеног ширег Главног одбора 1922-1924. Касније је постао члан ЈРЗ, председник њеног месног и среског одбора у Пећи и члан бановинског одбора за Зетску бановину. За народног посланика био је изабран 1938. први пут у Пећком срезу. Био је одликован Даниловим крстом V реда и два пута Обилић медаљом, као и орденом Св. Саве V степена (*Биографски лексикон*, 1938, 271; АЈ, 37- 46-258, 22. мај 1936).

¹³¹⁰ **Пеливановић Малић** рођен је 5. марта 1896. у селу Зли Поток у Горском срезу. Основну школу завршио је у свом срезу, а касније је учио књиговодство у Београду. Бавио се трговином у Београду. Био је секретар одсека и секције Занатске коморе у Београду и делегат удружења секција. На изборима 1935. био је изабран за народног посланика први пут у Горском срезу на листи Богољуба Јевтића (*Биографски лексикон*, 1935, 241)

срезу (из Шарпланинског среза у Горском срезу Дамјан Трбусић¹³¹¹ и Хаџи Љуба Патрногић¹³¹²).

Професије политичара пре него што су били изабрани за посланике биле су различите: учитељи и просветни радници (Тодор Михаиловић из Пећи,¹³¹³ Мирот Протић, Поповић Живко, Јојић Велимир, Величковић Миладин¹³¹⁴), трговци (Милан Топаловић, Хаџи Љуба Патрногић, Мармулаковић Адем, Пеливановић Малић), архитекте и инжињери (Милан Главинић, Добросав Јовичић), адвокати (Јанковић Момчило, Светислав Хођера, Симон Кажих), лекари (Драгутин Костић¹³¹⁵, Костић Владимир¹³¹⁶), новинари (Љуба Поповић, Милоје Сокић¹³¹⁷).

¹³¹¹**Трбусић Дамјан** рођен је 1880. у Горњем Селу у Шарпланинском срезу. Завршио је основну и грађевинарску школу, и живео је у Призрену. Учествовао је у Балканском и у Првом светском рату. У Призрену је имао књижару и бавио се активним предузимачким послом. Био је више пута биран за градског већника у Призрену. Био је сарадник националних, привредних и културних друштава. Као члан ЈРЗ, био је изабран за народног посланика први пут 1938. у Горском срезу (*Биографски лексикон*, 1938, 317).

¹³¹²**Хаџи Љуба Патрногић** рођен је 8. фебруара 1888. у Призрену, где је завршио основну школу, а два разреда гимназије у Солуну. Након тога почео је да се бави трговином. Пре ослобођења Јужне Србије био је члан управног одбора Призренске банке која је тада носила назив Фонд цркве Св. Ђорђа. Патрногић је неколико година био председник Трговачког удружења у Призрену, члан коморе у Скопљу и председник општине у Призрену. За време Првог светског рата од 1916. до краја био је у бугарској интернацији. Први пут био је изабран за народног посланика 1923. на програму Народне радикалне странке и председник општине у Призрену. Поново је био биран 1925 и 1927. На изборима 1931. био је изабран у Горском срезу, а заменик му је био Бељуљ А. Алитовић, председник општине у Враништу. Патрногић је био изабран за народног посланика пети пут 1935. на земаљској листи Богољуба Јевтића. За посланика је по шести пут био изабран 1938. у Шарпланинском срезу на листи ЈРЗ (*Биографски лексикон*, 1931, 44; *Биографски лексикон* 1935, 240; *Биографски лексикон*, 1938, 258).

¹³¹³**Тодор Михајловић** рођен је 1886. у Пећи. Завршио је 1903. Богословско-учитељску школу у Призрену и положио практични учитељски испит у Скопљу. Био је учитељ у турско време, а након ослобођења постао је аграрни повереник у Метохији. Живео је у Косовској Митровици. У време Турака био је ухапшен у Сјеници због свог учитељевања и националног рада, а затим у Новој вароши на 15 година робије али се спасао бекством у Србију. Објављивао је радове о школама у Турској као и о просветно - културним приликама Срба у Турској ("Српска школа за време турске државе у Старој Србији" у листу *Глас са Звечана*). Учествовао је у Балканским и у Првом светском рату. Припадао је Самосталној демократској странци на чијем је програму 1927. био изабран за обласног посланика. Био је изабран за народног посланика први пут 1935. у Косовској Митровици на листи Богољуба Јевтића. Умро је 24. августа 1959. (*Биографски лексикон*, 1935, 215; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 276-277).

¹³¹⁴**Величковић Б. Миладин** рођен је 1878. у Лесковчићу на Косову. Завршио је четири разреда гимназије а затим је радио као књижар. Био је покретач социјалних и културних акција на Југу, члан хуманих и културних друштава. На изборима 1931. био је изабран у Пољаничком срезу на земаљској листи Петра Р. Живковића. Поново је био изабран 5. маја 1935. за народног посланика Пољаничког среза на листи Богољуба Јевтића. Величковић је поново изабран за посланика на изборима 1938. на програму Југословенске радикалне заједнице (*Биографски лексикон*, 1935, 113; *Биографски лексикон*, 1938, 110-111).

¹³¹⁵**Др Драгутин П. Костић** рођен је 31. августа 1884. у Призрену. Након завршене гимназије, докторирао је на медицини, на специјализацији за очне болести. Објавио је доста радова по стручним медицинским часописима у иностранству. На изборима 1931. био је изабран за народног

Био је само један индустријалац у Косовској Митровици, Радосав Брушија.¹³¹⁸ Насељеници су такође учествовали у политичком животу, као што је био Обрен Савић, колониста из Гатачког среза у Зетској бановини који је био председник општине у Неродимском срезу.¹³¹⁹

Требало би напоменути да су са простора Косова и Метохије на сенаторска места изабрана само двојица кандидата Андра К. Кујунџић и Сефедин

посланика први пут у Неродимском срезу. Његов заменик био је Алекса Поповић, учитељ у пензији из Урошевца (*Биографски лексикон*, 1931, 139).

¹³¹⁶**Др Костић Владимир** рођен је 1893. у Призрену у угледној породици. У родном граду завршио је основну школу, а гимназију у Скопљу и Солуну. Медицинске науке завршио је на Универзитету у Нансију у Француској, где је специјализовао болести ока. Живео је и радио у Скопљу. Био је изабран за народног посланика први пут у Подгорском срезу 1938. на листи ЈРЗ (*Биографски лексикон*, 1938, 189).

¹³¹⁷**Милоје М. Сокић** рођен је 12. маја 1895. у Ивањици у Дринској бановини, где је и завршио основну школу, а затим гимназију у Чачку и Београду и Правни факултет у Београду и Женеви. Учествовао је у Првом светском рату, у борбама на Вишеграду и Мачковом камену. Сарађивао је у Правди и Југословенском Пијемонту, а постао је уредник Правде од 1923. Покренуо је иницијативу 1922. у Женеви за оснивање организације Мале атанте штампе, па је на првој њеној конференцији био шеф делегације југословенских новинара, потпредседник конференције и председник Комисије за политичка питања, а затим први председник националног југословенског комитета Мале атанте штампе, председник Комитета Мале атанте штампе у Женеви при Друштву народа 1925. и 1926. у Југословенском Новинарском Удружењу а био је његов први подпредседник са Конгреса у Скопљу. Био је изабран два пута за члана Управе Међународног Новинарског Удружења. За народног посланика био је биран у Метохијском округу 1925. и 1927, а први пут изабран је 8. новембра 1931. за народног посланика за Ђаковички срез. У Народној скупштини радио је на политичким питањима и био секретар посланичког клуба Југословенске националне странке. На изборима 1935. изабран је за народног посланика Ђаковичког среза по други пут на земаљској листи Богољуба Јевтића (*Биографски лексикон*, 1931, 122; *Биографски лексикон*, 1935, 281).

¹³¹⁸**Радосав Брушија** рођен је 1887 (З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, наводе да је рођен 1886. у селу Чифлуку код Беле Паланке, 289-290) у Краљеву, где је и завршио основну школу, а затим гимназију у Чачку. Након ње, завршио је грађевинарско-предузимачки занат. Учествовао у је у Балканским ратовима и у Првом светском рату. Његов отац Павле основао је фирму "Павле Брушија и синови" и наставио је пред рат започету изградњу пута Рашка – Косовска Митровица, подигао мостове на путу од Косовске Митровице до Пећи и Швањски мост на путу Пећ – Призрен. Њихово дело су и мост на Ибру у Косовској Митровици, код села Рудара под Звечаном, мост на сочанској реци, и мост код цркве у Вучитрну. Учествовали су у изградњи хидроцентрале на Ибру под Звечаном и електричне централе на чечевској реци у Старом Колашину која је осветљавала Косовску Митровицу и Вучитрн. Био је биран за члана Занатске коморе Југославије и био је члан њене управе. У политички живот ступио је 1927. када је на изборима био изабран за народног посланика на програму Народне радикалне странке. Био је биран за одборника општине и био је први члан бановинског већа Зетске бановине за Косовску Митровицу. На изборима 1931. био је изабран у Митровачко-дреничком изборном срезу (*Биографски лексикон*, 1931, 87).

¹³¹⁹**Савић Обрен** рођен је 1881. у Жањевици у Гатачком срезу. Био је аустријски војник у Бечу 1902-1905, а по повратку кући организовао је прву Земљорадничку задругу у Босни и Херцеговини и први сеоски пододбор друштва Просвете. За време анексије био је осуђен, а затим је на почетку Првог светског рата као политички сумњив послат на фронт. Након завршетка рата 1921. населио се са породицом на Косову, а 1929. био је изабран за председника општине у Неродимском срезу и био је први председник кога су колонисти изабрали. За народног посланика био је изабран 1935. први пут на земаљској листи Богољуба Јевтића у Неродимском срезу (*Биографски лексикон*, 1935, 274).

Махмудбеговић. Кујунџић је био учитељ и бивши народни посланик, припадник владајуће Југословенске радикалне заједнице.¹³²⁰ Махмудбеговић је био председник пећке општине и утицајан у свом срезу, биран за сенатора Краљевим указом.¹³²¹

Од угледних муслиманских политичара, верских радника најпознатији су били председник општине и председник Вакуфско-меарифског сабора у Скопљу 1930. Мустафа Дургутовић¹³²² и имам матичар Асим Љужа из Ђаковице¹³²³. Албански и турски политичари били су већином економи и земљорадници по професији (Шећир Алиловић из Лапског среза,¹³²⁴ Рамадановић Рамадан из

¹³²⁰ **Андра К. Кујунџић** рођен је 23.11.1875. у Ораховцу, у Подримском срезу. Завршио је Богословско-учитељску школу у Призрену, а затим се посветио националном и просветном раду у Јужној Србији. Био је учитељ у Приштини, Скопљу, Битољу, Солуну и другим местима. Прву српску школу у Гостивару отворио је 1893. За народног посланика изабран је 1921. за Уставотворну скупштину на програму б. Радикалне странке. Други пут изабран је на изборима 1923. а трећи пут 1925. Оба пута је био потпредседник Радикалног посланичког клуба. Четврти пут био је изабран 1931. за Источни изборни срез. Заменик му је био Мустафан Кабаш-Зекић, земљорадник из Ђурановца. За сенатора изабран је 3.2.1935, на листи у Зетској бановини, као члан Југословенске радикалне заједнице. *Биографски лексикон*, 1931, 45. *Биографски лексикон* 1939, 48-49.

¹³²¹ **Сефедин бег Махмудбеговић** рођен је у Пећи 1885. године. Након завршетка Лицеја у Цариграду, вратио се у Пећ где је био постављен за председника општине. После Балканског рата од 1912. до 1915. био је сенатор бивше Црне Горе. Био је интерниран од 1915. до 1918. у Мађарској, а по повратку у Пећ изабран је за председника општине. У исто време, као црногорски сенатор, био је и посланик у Привременом народном представништву. На изборима 1921. г. Махмудбеговић изабран је на програму Југословенске демократске странке за посланика у Уставотворној скупштини. Посланички мандат задржао је на свим даљим изборима, 1923, 1925. и 1927. године. За сенатора је био постављен 9. јануара 1932. год. Краљевским Указом. *Биографски лексикон* 1935, 49.

¹³²² **Дургутовић И. Мустафа** рођен је 1887. у Ораховцу у Подримском срезу у угледној муслиманској породици. Завршио је турску основну школу, а затим се бавио трговином. Након ослобођења 1912. постављен је и касније биран за председника општине у Ораховцу. Поред тога што је био председник општине, био је председник среског путног одбора, а 1930. био је председник Вакуфско-меарифског сабора у Скопљу. Био је члан Аероклуба "Наша крила". Припадао је Народној радикалној странци и био је 1927. изабран за посланика. По други пут био је изабран 1935. у Подримском срезу на листи Богољуба Јевтића. На изборима 1938. био је изабран за посланика трећи пут у Подримском срезу на програму ЈРЗ (*Биографски лексикон*, 1935, 142; *Биографски лексикон*, 1938, 150).

¹³²³ **Асим Љужа** рођен је 1896. у Ђаковици где је завршио основну школу. Даље школовање наставио је у Скопљу, где је завршио нижу гимназију а медресу у Ђаковици. Био је имам матичар у Ђаковици. Припадао је бившој Народној радикалној странци - за народног посланика био је изабран први пут 1938. у Дреничком срезу на листи ЈРЗ (*Биографски лексикон*, 1938, 204-205).

¹³²⁴ **Шећир Алиловић** рођен је 1884. у Баловцу, у Лапском срезу. Завршио је медресу а затим се бавио земљорадњом и економијом на свом имању. За време бугарске окупације 1916. био је интерниран у Зајечару. Говорио је државни, турски и арнаутски језик. За посланика био је изабран 1931. у Лапском изборном срезу. Његов заменик је био Рајко Максић, земљорадник из Шаковице, у Лапском срезу. *Биографски лексикон*, 1931, 121.

Подгорског среза¹³²⁵, Бећировић Воца Шериф из Вучитрнског среза¹³²⁶) и поседници и рентјери (Зејнел бег Страцимир, Агушевић Илијаз¹³²⁷). Ови политичари били су за владајућу партију, према извештају Штаба III армијске области од јуна 1940. јер им "тако вође налажу", пре свега због "личног интереса".¹³²⁸

Културни радници са Косова и Метохије били су угледни људи свога краја, значајни по својој улози коју су имали у просвећивању људи и њиховом културном уздизању. Штампa је утицала на упознавање обичног човека са дешавањима у земљи и свету, па су тако уредници новина били свестрани људи, књижевно, правно и политички образовани (Драгослав Милојевић¹³²⁹, Станојло Димитријевић¹³³⁰, Павлимир Глиговић¹³³¹) Књижевници су бележили савремене

¹³²⁵ **Рамадановић Рамадан** рођен је 1881. у селу Блаце у Подгорском срезу. Завршио је турску основну школу па се затим посветио земљорадњи. Живео је у Блацу. Први пут је био изабран за народног посланика 1923. на листи Народне радикалне странке. Поново је био изабран 1925, а 1927. био је обласни посланик. После тога постао је председник Дуљске општине. По трећи пут био је изабран за народног посланика 1935. у Подгорском срезу на листи Богољуба Јевтића (*Биографски лексикон*, 1935, 267).

¹³²⁶ **Бећировић Воца Шериф** рођен је 1893. у Мељаници, у Вучитрнском срезу. Био је самоук у читању и писању. По занимању је био економ, а живео је у Вучитрнском срезу. Од 1919. до 1935. био је председник општине у Шаљи, а 1930. био је постављен за банског већника. За народног посланика био је изабран први пут 1935. у Вучитрнском срезу на листи Богољуба Јевтића (*Биографски лексикон*, 1935, 105). Према извештају Штаба Треће армисјке области Шериф Воца, бивши народни посланик за Вучитрнски срез, важио је за "материјалну пропалицу", Арнаути су знали да би за новац урадио све, али га "ипак држе јер је њихов човек". Уживао је поверење и југословенских власти, у извештају се нарочито упозорава на њега да "лаже два цара" (ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 4, 28. јун 1940).

¹³²⁷ **Агушевић Илијас** рођен је 1902. у Приштини где је завршио основну школу, а затим у Брусу, у Турској, Лицеј. Након школовања посветио се економији и живео је као поседник у Приштини. Бавио се муслиманским верско - просветним питањима, а радио и на унапређењу пољопривреде. Био је члан Југословенске радикалне заједнице. За народног посланика био је изабран први пут 1938. у Неродимском срезу (*Биографски лексикон*, 1938, 84). Према извештају Штаба Треће армијске области Агушевић Илијаз био је "бистар и окретан", богат али "превртљив". Арнаути су га веома ценили, за разлику од Срба насељеника. Био је вођа многих арнаутских делегација. Условљавао је да се за председнике општина постављају његови људи да би срушио Ферат бег Драгу. Наводи се да је на тај начин постављен председик општине Штимље – Смаил Горан. (ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 4, 28. јун 1940).

¹³²⁸ ВА, п. 17, к. 95 в, ф. 4, 4, 28. јун 1940

¹³²⁹ **Драгослав Милојевић** био је познати правник који је био учесник и политичког живота, два пута се налазио на листи опозиције за посланика у Вучитрнском срезу. Новембра 1933. покренуо је лист Глас са Звечана, био је његов власник и уредник (З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 311-312).

¹³³⁰ **Станојло Димитријевић** школовао се у Свилајнцу и Београду, а почео је да се бави књижевношћу још у младости. У Косовској Митровици био је управник поште, а затим је основао лист - часопис Српско Косово 1920. намењен српској омладини и народном просвећивању (З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 258-260).

¹³³¹ **Павлимир Глиговић**, новинар и публициста, културни радник и књижевник, био је пореклом из Кленка код Никшића, студирао је књижевност у Загребу па у Београду. У Косовској Митровици био је главни и одговорни уредник листова Јужна трибуна и Освиг који су излазили 1935-

процесе, па су оставили значајне трагове за касније генерације (Атанасије Урошевић¹³³²), али су такође учествовали и у политичком животу (Глигорије Божовић¹³³³, Бранислав Нушић¹³³⁴, Петар Костић¹³³⁵).

Завођењем личног режима краља Александра удружења и политичке странке биле су забрањене, а попуштање пред диктатуром почело је доношењем устава 1931. када је било уведено Народно представништво и формирана режимска странка Југословенска национална странка. У новембру 1931. спроведени су парламентарни избори који су само привидно представљали изборну борбу, јер је постојала само једна изборна листа, владина. На Косову и

1937.Покренуо је и 1938.књижевни часопис Божур са Косова (З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 271-273).

¹³³²Аутор бројних студија о Косову и Метохији био је **Атанасије Урошевић** рођен 1898.у Гњилану. Он је био научник, просветни радник и нарочито се бавио својим родним крајем у географско-етнографском смислу. Његова докторска теза била је Горња Морава и Изморник из 1931. штампана у Београду (А. Урошевић, *О Косову*, I –XVII).

¹³³³**Глигорије Божовић**(1880-1945) био је један од најпознатијих националних и друштвених посланика у јужним крајевима Србије. Био је књижевник, професор Призренске богословије, имао је руководећу улогу у политичким и националним пословима у Јужној Србији. Био је председник призренске општине и скупштински посланик.Бавио се објављивањем путописно-репортажне литературе везане за Косово и Метохију, сарађивао са Политиком у којој је афирмисао свој путопис (Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, 1-17).

¹³³⁴Један од најзначајних културних радника и о чијој се биографији може наћи много тога био је **Бранислав Нушић** који је поред тога што је био писац, био и етнолог и фолклориста, а био је и политички активан и веома битна личност у Старој Србији (Б. Нушић, *Косово*, 299-308; Б. Нушић, *Аутобиографија*, Београд 2009; Н. Васић, Одабрана привредна запажања- Бранислав Ђ. Нушић о Косову, *Баштина*, бр. 30, 2011, 249-254; Н. Васић, Бранислав Ђ. Нушић – конзул и културни дипломата у Приштини, *Баштина*, бр. 26, 2009, 289-299).

¹³³⁵**Петар Костић**, сенатор, просветни и национални радник, историчар, рођен је 12. јула 1852. у Призрену. Након 2 разреда средње школе у Призрену уз помоћ добротвора Симе Игуманова 1869. уписао је београдску богословију коју је завршио 1873. Након завршене школе био је постављен је за наставника Призренске богословије, а 1879 постао је њен управитељ. Након тога, отворио је гимназију у Солуну као приватну на своје име и 1894. био је њен директор. Био је 1898.премештен за референта основне наставе при митрополији у Скопљу, а 1901. постао је секретар Рашко-призренске митрополије. За време Првог светског рата био је у бугарском ропству.Након ослобођења, постављен је 1919.за титуларног професора Призренске богословије. Био је пензионисан као начелник Министарства финансија указом од 2.октобра 1922. Под псеудонимом Величко Трпић објавио је критику на путопис Милоша Милојевића 1889. Објавио је расправе о манастиру Св. Марка код Призрена, о манастиру Војсиловици, о призренском друштву Св. Сава, о Николи Мисулину, о призренским добротворима, о руским конзулима у Призрену, о Сими Игуманову, о турским пашама у Призрену, и многи мањи или већи чланци штампани су у часописима или годишњацима Братство, ГодишњицаН. Чупића, Просветни гласник, Јужни преглед, Јужна Србија, Гласник Скопског научног друштва, Споменик Академије наука и др. Његови радови су од важности за историјат Призрена и Јужне Србије. Објавио је "Црквено просветни живот Срба у Призрену" и "Просветно-културни живот православних Срба у Призрену и околини у 19.и почетком 20. века". Умро је 13.јула 1934 (*Вардар*, 14.јул 1934, 1; *Стенографске белешке Сената*, 13. јул 1934, XXVIII редовни састанак, 1-2).

Метохији био је висок проценат излазности бирача, а изабрано је 11 посланика. Према резултатима избора на Косову и Метохији, проценат излазности бирача био је већи (82.74) него укупно у целој Краљевини Југославији (66), а у односу на целокупни број изашлих бирача у Краљевини на Косову и Метохији изашло је 4.58%. На наредним парламентарним изборима у мају 1935. биле су истакнуте четири листе, мада су главне биле листа председника владе Богољуба Јевтића и листа Удружене опозиције. С обзиром на разједињеност ванпарламентарне опозиције, влада је сматрала да неће доћи до удруживања опозиције, међутим, на изборима се појавила земаљска изборна листа Удружене опозиције на челу са В. Мачеком, образована од Демократске, Земљорадничке, ХСС и Самосталне демократске странке. На изборима 5. маја 1935, на Косову и Метохији било је уписано 144.686 бирача, а изашло је 113.748 уписаних бирача (78.61%). У односу на изборе из 1931. проценат излазности бирача био је мањи (1931. 82.74%), а у односу на целокупну Краљевину 3.94 % (1931. 4.58%). Листа Б. Јевтића освојила је преко 90%, док је листа В. Мачека освојила око 4%. Након краљеве побигије долази до промене у држави, када је била формирана нова странка Југословенска радикална заједница на челу са Миланом Стојадиновићем од три прешестојануарске странке. Организација ове странке ишла је споро на Косову и Метохији, јер су се људи уписивали пре свега због страха да ће изгубити своја службеничка места или да ће на тај начин добити посао. Општински избори 1936. били су према мишљењу Стојадиновића кључни за његову владу, па је уложен велики труд у пропаганду и изборну борбу.

На превременим парламентарним изборима 1938, за које је била организована огромна изборна кампања ЈРЗ, за владајућу листу је гласао мањи број бирача у односу на очекивани, а Стојадиновићева листа је прошла лошије него Јевтићева на претходним изборима 1935. Поред службеног обавештења да су избори протекли у миру, били су праћени инцидентима. На Косову и Метохији је велики број бирача гласао за ЈРЗ, али је победа била неуверљива. Изашло је укупно 111.640 бирача, за листу ЈРЗ гласало је 104.163 или 93.3%, за листу УО гласало је 7.336 бирача или 6.56%, а за Љотићеву листу 0.14%. Највише гласова листа Стојадиновића добила је од припадника националних мањина који су желели испуњење својих интереса преко ових избора.

7. ПРИВРЕДА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ: ИЗМЕЂУ ЕКОНОМСКОГ РАЗВОЈА И СТАГНАЦИЈЕ

7.1. Пољопривреда

Југославија је углавном била пољопривредна држава, јер се према попису из 1931. 76.30% целокупног становништва бавило земљорадњом и сточарством.¹³³⁶ Обрађена површина земљишта којим је располагала Југославија била је исувише скучена у односу на велики број пољопривредног становништва и била је аграрно пренасељена. Ако упоредимо број пољопривредног становништва из пописа 1931. са обрађеном површином према подацима из 1930. произишло је да је на 100 ха обрађене земље долазило 114 становника који су се бавили пољопривредом.¹³³⁷ У развијеним индустријским земљама у Европи густина аграрног становништва била је знатно нижа – у Енглеској је на 100 ха долазило 30, у Француској 48, а у Немачкој 52. Аграрна пренасељеност јављала се као разлог ниског пољопривредног дохотка, слабе куповне моћи и ниске продуктивности рада.¹³³⁸

У пољопривреди Југославије скоро да није постојала механизација. Сељаштву су недостајале савршеније справе и машине за које је тешко могло да издвоји средства. Преовлађивао је примитивни "мотичарски" начин пољске привреде, ралица и дрвени плуг, јер је до гвозденог плуга сељак тешко долазио који је био за његово материјално стање веома скупа и захтевао је добро неговану теглећу стоку.¹³³⁹ Ситни и средњи поседи су нарочито користили јефтину радну снагу, што је било у великој мери проузроковано оскудицом запрежног сточног фонда.¹³⁴⁰ Према попису из 1931. на 100 становника долазило је 8.30 коња и 27.49

¹³³⁶ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. IV (присутно становништво по главном занимању), Сарајево 1940, VII.

¹³³⁷ Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930-1934*, Београд 1968, 46.

¹³³⁸ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918-1941*, Београд 1958, 22.

¹³³⁹ М. Исић, Ситнопоседништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини 20. века, *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд 1994, 101-111.

¹³⁴⁰ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 59-60.

говеда (према попису 1921. 8.86 коња и 41.31 говеда).¹³⁴¹ Употреба вештачког ђубрива била је минимална, а услед заосталог начина обрађивања и ђубрења земље принос пољопривредних култура био је у Југославији врло низак.¹³⁴²

Косовска земља је скоро сва била смоница која се распуцавала од ветрова. Висораван од око 600 м надморске висине, Косово је имало поред неколико притока једну реку Ситницу која је преко зиме поплављивала околна села, а преко лета би пресушила скроз, што је с обзиром на ретке кише доводило до суша. За то је једини лек било гнојиво и то шталско што Косово није имало. И поред својих недостатака, упоређивало се са плодном Мачвом по броју села и осталим привредним и културним творевинама. Најплоднија земља на Косову била је она у околини Липљана, али је рад на њеној обради био врло примитиван.¹³⁴³ Метохијска равница је скоро сва била подводна, имала је два велике реке Исток, Пећку и Дечанску Бистрицу. Једини суви крај био је од Белог Поља до Истинића и Гораждевца а онда је изграђен канал од Пећке Бистрице. Метохијска земља је сва црница помешана са пескушом, али веома плодна, јер је имала доста воде за наводњавање.¹³⁴⁴ Најплоднији су били источки и пећки крај јер су се налазили у зони умерено континенталне климе.¹³⁴⁵

У Јужној Србији се од ослобођења до 1935. погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију попело од 756.955 на 2,356.104 ха, што је износило 55.1% од укупне површине или за 68% више, односно за 1,599.149 ха више према стању до 1920.¹³⁴⁶ Највећа пољопривредна површина налазила се у Гњиланском срезу (72.007), где су оранице чиниле више од половине земљишта. Проценат ораница био је висок и у Дреничком, Подгорском и Подримском срезу, док је најмањи био у Горском где се становништво бавило већином печалбарењем.

¹³⁴¹ *Статистички годишњак* 1929, 153,154; *Статистички годишњак* 1931, 99.

¹³⁴² Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 59-60.

¹³⁴³ *Службени лист Вардарске бановине*, 24. јул 1932, 4.

¹³⁴⁴ *Политика*, 27. март 1940.

¹³⁴⁵ *Алманах шематизам Зетске бановине* 1931, 60-61.

¹³⁴⁶ Б. Рогановић, *Билна производња, Споменица*, 536.

56. Пољопривредна површина на Косову и Метохији 1935

Срез	Ораница	Баште и вртови	Ливаде	Пашњаци	Виногради	Воћњаци	Баре	Свега
Гњилански	49.142 68.2%	269 0.4%	4.015 5.6%	18.351 25.5%	86 0.1%	133 0.2%	11	72.007
Горски	4.345 15.0%	9	2.358 8.2%	22.194 76.8%			5	28.911
Грачанички	40.956 59.9%	598 0.8%	10.983 16.0%	13.369 19.6%	293 0.4%	184 0.3%	1.991 2.9%	68.374
Качанички	4.580 51.8%	65 0.7%	1.082 12.2%	3.078 34.7%		53 0.6%	1	8.859
Неродимски	18.474 61.5%	215 0.7%	5.282 17.5%	5.810 19.4%	11	112 0.4%	137 0.5%	30.041
Подгорски	10.806 72.1%	143 1.0%	2.549 17.0%	1.102 7.4%	46 0.3%	33 0.2%	298 2.0%	14.977
Шарпланински	15.498 54.6%	172 0.6%	4.044 14.2%	8.454 29.8%	191 0.7%	46 0.1%		28.405
Дренички	20.230 86.4%	105 0.5%	1.407 6.0%	1.614 6.9%	5	51 0.2%		23.412
Ћаковички	12.477 38.4%	101 0.3%	8.300 25.5%	10.978 33.8%	176 0.5%	490 1.5%		32.522
Источки	18.558 51.4%	253 0.7%	7.845 21.7%	8.952 24.8%	139 0.4%	342 0.9%	19 0.1%	36.108
Митровички	9.212 37.8%	58 0.2%	2.418 10.2%	12.309 50.5%	14 0.1%	93 0.4%	202 0.8%	24.369
Пећски	13.431 40.0%	328 1.0%	10.290 30.6%	8.992 26.7%	116 0.3%	309 0.9%	156 0.5%	33.622
Подримски	24.857 70.1%	5	2.268 6.4%	8.068 22.8%	241 0.7%	11		35.450
Вучитрнски	18.222 66.8%	256 0.9%	2.259 8.3%	6.379 23.4%	26 0.1%	141 0.5%		27.283

(Пољопривредна годишња статистика 1935, Београд 1936, VI-VII)

Пољопривредну производњу на Косову и Метохији карактерисали су екстензивност и примитивизам. Конзервативан у свом начину размишљања сељак је тешко примао новине и радио је онако како су радиле генерације пре њега.¹³⁴⁷ Ралица за ријење земље и брана од трња и грања биле су искључиве справе за припрему земље. Гвоздени плуг, дрљача, прашачи, ваљци били су непознати у већини места. Скоро пола обрадиве земље било је под угаром, ђубрило се само за

¹³⁴⁷ С. Зечевић, *Сиромаштво Југославије*, Београд 1936, 47.

бостан и понегде за кукуруз.¹³⁴⁸ Жетва се вршила српом, а понегде као у Призренском крају модерном жетелицом. Аграрна реформа је донела извесно побољшање али је напредак ишао споро. Становништво је почело да набавља и модерне земљорадничке справе међу којима највише вејалице а богатији су купили жетелице и вршалице.¹³⁴⁹ На овом подручју 55.8% укупног броја пољопривредних домаћинстава која су имала поседе било је без плуга, а од укупног броја плугова отпадало је на дрвне палице 33.8%. На Косову и Метохији 1939. било је 4 трактора, 22.187 плугова, 5 сејалица, 6 шеталица и косачица, 145 вршилица, 11 сецкалица и 642 тријера.¹³⁵⁰ На подручју општине Лепосавић живело је око 400 домаћинстава од којих је само 20-25 имало плугове; у Слатини на 600 домаћинствима било је 20 плугова док је у Бањској на свака 22 домаћинства постојао само један плуг. У Вучитрнском и Лапском срезу је била боља ситуација због већег броја колониста.¹³⁵¹

Поред слабе механизације, и сама поседовна структура је утицала на негативан развој пољопривреде. У међуратном периоду дошло је до распадања великих поседа, просечан посед у Краљевини Југославији имао је 1931. површину од 6.83 хектара. Према поседовној структури од 1931. највећи број 37.72% газдинстава имао је поседе површине од 2 до 5 хектара.¹³⁵² У Југославији је било преко 1,900.000 сељачких газдинстава – до 5 ха 68 % целокупног броја газдинстава са укупном површином преко 2,900.000 ха. Од 5 до 20 ха било их је 29% са укупном површином преко 5,200.000, у крупне поседе спадали су они од 20 до 500 и преко 500 ха а таквих је било 2.9% од укупног броја газдинстава са укупном површином 2,400.000 ха. До ситњења поседа дошло је у време економске кризе 1929-1939 када је сељак западао у све веће дугове.¹³⁵³ Распадањем сеоских породичних задруга и увећањем броја домаћинстава посед у Србији постојао је све ситнији. Од 64.900 домаћинстава на Косову и Метохији 3.100 је било без земље, односно до 0.51 ха, 4000 са 0.51 до 1.0 ха, 9300 са 1.01 до 2.0 ха, 24.300 са

¹³⁴⁸ Ј. Вукичевић, Пољска радиност, *Споменица*, 527.

¹³⁴⁹ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1931, 62-64.

¹³⁵⁰ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 57-58.

¹³⁵¹ *Косовска Митровица и околина*, Приштина 1979, 113.

¹³⁵² М. Исић, Ситнопоседништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини 20. века, 101-111.

¹³⁵³ Н. Вучо, *Привредна историја Југославије*, Београд 1962, 6.

2.01 до 5.0ха, 16.800 са 5.01 до 10 ха, а са преко 10 ха 7400 породица. Дакле 62.6% или две трећине пољопривредних домаћинстава живело је на поседу испод 5 ха.¹³⁵⁴ Земље за обрађивање било је мало. Највећа и најбоља кућа у селу Доњој Битињи у Сиринићкој жупи, на пример, имала је свега 15 хектара њива, док су куће средњег богатства имале су 6-8 хектара, а сиромашне имале по хектар два или чак мање од једног.¹³⁵⁵

Било је потребно ангажовање државе у унапређењу заостале агрикултуре у Јужној Србији давањем пољопривредног алата, колонизацијом ненасељених и напуштених терена земљорадницима из напреднијих севернијих крајева.¹³⁵⁶ Сељак је био неповерљив према свакој новини па је било потребно да код другог види повољне резултате да би сам покушао. Насељеници су имали потешкоћа са тим да увере сељаке да њиве могу сваке године да рађају и да није било потребно оставити је да се одмара годину дана.¹³⁵⁷ Иако је земљорадња била основно занимање становника, земљиште није било рационално обрађено, па је било потребно да се прошири земљиште за обраду претварањем пашњака у њиве и исушивањем мочварног земљишта, подићи врсту плода и каквоћу производа, увести модерне справе за обраду, подићи стручне пољопривредне школе са узорним имањима, увести у употребу вештачко ђубриво итд.¹³⁵⁸

На унапређењу пољопривреде радило се пре свега пропагандом, па су референти проводили на терену најмање од 8 до 10 дана месечно ради упућивања народа у рационалнији рад по свим пољопривредним гранама, одржавани су течајеви из виноградарства, воћарства, пчеларства и градинарства, дељене су и пољопривредне књиге. Крајем 1935. основана је Пољопривредна школа у Пећи кроз коју су прошли синови насељеника – земљорадника из Метохије. У циљу што рационалније обраде земљишта раздељено је насељеницима у срезовима Метохије 580 плугова и 14 сецкалица за кукуруз. Дељене су саднице, а такође рађено је и на унапређивању сточарства па су се уводила приплодна грла.¹³⁵⁹

¹³⁵⁴ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 57-58.

¹³⁵⁵ А. Урошевић, Сиринићка жупа, *О Косову*, 205-213.

¹³⁵⁶ *Пољопривредни гласник*, 15. јануар 1929, 7-8.

¹³⁵⁷ *Пољопривредни гласник*, 15. април 1933, 8-9.

¹³⁵⁸ Р. М. Петровић, *Краљевина Југославија*, 19-20

¹³⁵⁹ АЈ, 38-716-895, 14. јун 1937.

Пољопривредна пропаганда наилазила је на разне потешкоће јер су главно становништво сачињавали Турци и Арнаути (65%) који су слабо или никако владали државним језиком.¹³⁶⁰ Среске пољопривредне изложбе биле су организоване да би се видело стање пољопривреде у одређеним срезовима. На тим изложбама упадало је у очи да су насељеници-колониисти имали велику улогу у напретку пољопривреде, у смислу увођења рационалности и модерних начина рада. Излагани су и производи са малих комада земљишта уз жандармеријске станице, па су они на тај начин иступили као пропагатори напредног рада у пољопривреди.¹³⁶¹

Структура сетвених површина на Косову и Метохији била је претежно житарска-96.8%; индустријско биље чинило је свега 0.4%, поврће (углавном кромпир, пасуљ, купус) 2.2%, а крмно биље – 0.6% засејаних површина.¹³⁶²

57. Принос житарица, индустријског биља, повртарских усева, сточног биља појединачних производа на Косову и Метохији 1935

Срез	Житарице	Индустријско биље	Повртарски усеви	Сточно биље	Угари	Свега
Гњилански	47.529 96.7%	45 0.9%	1.009 2.1%	147 0.3%		49.142
Горски	3.516 80.9%		29 0.7%		800 18.4%	4.345
Грачанички	36.561 89.3%	263 0.6%	1.657 4.0%	1.910 4.7%	565 1.4%	40.956
Качанички	4.456 97.3%		117 2.6%	7 0.1%		4.580
Неродимски	17.488 94.6%	41 0.2%	252 1.4%	69 0.4%	624 3.4%	18.474
Подгорски	10.449 96.7%	7 0.1%	174 1.6%	23 0.2%	153 1.4%	10.806
Шарпланински	14.377 92.8%	17 0.1%	783 5.1%	50 0.3%	271 1.7%	15.498
Дренички	19.878 98.3%	17 0.1%	264 1.3%	71 0.3%		20.230

¹³⁶⁰ Пољопривредни гласник, 1. јануар 1940, 9-10.

¹³⁶¹ Стање пољопривреде у Јужној Србији према среским пољопривредним изложбама, *Јужни преглед*, 456-461.

¹³⁶² А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 57-58.

Ђаковички	12.124 97.2%	2	296 2.4%	55 0.4%		12.477
Источки	18.169 97.9%	6	303 1.7%	80 0.4%		18.558
Митровички	8.865 96.2%	48 0.5%	192 2.1%	107 1.2%		9.212
Пећски	12.749 94.9%	11 0.1%	581 4.3%	62 0.5%	18 0.2%	13.431
Подримски	22.246 89.5%	4	217 0.9%	62 0.2%	2.328 9.4%	24.857
Вучитрнски	17.726 97.3%	7	305 1.7%	184 1.0%		18.222

(Пољопривредна годишња статистика 1935, Београд 1936, 2- 123)

Метохија је била неисцрпна у богатству жита и цереалија, не само што је снадбевала пећко тржиште житом, пасуљем и цереалијама, као и чувеним пећким јабукама и крушкама, већ је извоз вршен и ван Зетске бановине. Метохија је имала 120.000 становника и 98.000 хектара земље од којих је 48.350 било под културом. На хектар се добијало услед наводњавања 4.000 кг кукуруза и по 2.000 кг пшенице.¹³⁶³ Скопски гласник је писао да је у односу на пшеницу кумановску, овчеполску и скопску, косовска пшеница давала рђав резултат у брашну, које је било бело-плаве боје, мање је примало воду и није расло добро. Косовска пшеница је према писању овог листа била најгора по квалитету у целој Краљевини, "та је пшеница толико дегенерисана да се у већој количини у њој налазила и дивља пшеница, звана шејтан – ђаволица, и најближи млинови је нису куповали за домаћу употребу".¹³⁶⁴ Без обзира на ове процене, жетва је 1936. била повољна. Косово поље дало је обилну жетву око 7300 вагона. Од тога отпадало је на утоварне станице – Приштину 1000, Липљан 1000, Обилић 1000, Прилужје 500, Вучитрн 800, Косовска Митровица 1000, Урошевац 2000. Требало је за извоз издвојити из Приштине 800, Липљана 800, Обилића 800, Прилужја 200, Вучитрна 500, Косовске Митровице 800, Урошевца 1500 вагона.¹³⁶⁵

¹³⁶³ М. М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, Сарајево 1929, 168-169; *Зетски гласник*, 1933, бр. 33, 4.

¹³⁶⁴ *Скопски гласник*, Скопље 20. јул 1929, год. 1, бр. 21, 1; В. Ђ. Ђорђевић, Биљна производња Вардарске бановине, *Пољопривредни гласник*, 15. август, 1 и 15. септембар 1939, 12.

¹³⁶⁵ *Вардар*, 10. јул 1936, 1.

58. Пољопривреда према областима 1929. године

област	Принос на 100 становника у товарима	
	кукуруз	пшеница
Косовска	115.5	122.7
Београдска	744.1	463.0
Скопска	48.1	75.7
Сремска	686.2	337.0

(Народно благостање, 26. април 1930, бр.17, 261-262)

Ако анализирамо податке из појединачних срезова, видећемо да се становништво већином бавило земљорадњом и да су главни приноси били житарски, са изузетком Приштине, где је проценат пољопривредног становништва био мањи. Гњилане је имало 7500 становника, а свака његова кућа имала је по 0.5, 1, 2, 3, 4-10 хектара земље на којој су радили. На хектар земље се добијало жита и кукуруза у равници 1000-1500 ока, а на планинској земљи ка Новом Брду до 700 ока.¹³⁶⁶ Урошевац је имао 3930 становника и варош је била у сталном порасту. У Урошевцу се годишње производило 400 вагона пшенице, 250 јечма, 100 овса, 20 ражи, 400 кукуруза, 10 купуса, 5-6.000 комада говеда, 4.000 комада оваца, 1.000 комада коња, 2.000 комада коза, 200-300 комада свиња, 100-200 комада магараца, 2-3.000 кг масла, 5.000 комада ћурки, 2.000 комада гусака, 1.000 ком пловки, 4-500 кг ораха, 300 вагона сена, 15 вагона дрвеног угља, 8.000м³ дрва за гориво, 15 вагона креча, 15.000 кг вуне и 60 вагона цигала.¹³⁶⁷ Подујево је имало 1600 становника и већина њих се бавила земљорадњом.¹³⁶⁸ Приштина је имала око 20.000 становника који су живели од заната, трговине и пољопривреде. Производило се до 1000 вагона пшенице, до 700 вагона јечма, до 600 вагона овса, 250 кукуруза, 150 ражи, 100 пасуља, 120 кромпира, 2 масла, 5 живине, 800 вагона стоке, 150 дрва, 100 дрва за грађу, 500 сламе, 300 сена, 100 трске, кожа 55 вагона,

¹³⁶⁶ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156.

¹³⁶⁷ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 156-157.

¹³⁶⁸ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 158.

200 брашна, 15 сира, 12 вагона меда.¹³⁶⁹ По статистици од 1931. 24.5% приштинског становништва је живело од пољопривреде. Било је и становништва које је живело од гајења стоке и продаје сточних производа. То су обично били мали привредници, имали су по 2-3 краве или биволице или 30-40 оваца.¹³⁷⁰ Вучитрн је имао 4196 становника који су живели од пољопривреде (10 % од заната, 20 % од трговине, 30 % од земљорадње и 40 % били су надничари).¹³⁷¹

Тек после ослобођења, воћарство почиње да се развија на модерној основи. Иницијативу у томе преузела је држава подижући среске воћне расаднике скоро по целој Вардарској бановини (38 воћних расадника), па су на тај начин научили сељаке да се баве воћарством. У периоду од 1930-1939. површина воћњака се утростручила.¹³⁷² На простору Косова и Метохије воћарство је било развијено у срезovima Призрен, Драгаш и Сува Река, Урошевац, Качаник, Приштина и у већем делу Гњиланског среза.¹³⁷³

Воћарство је у планинским селима било прилично добро развијено. Међутим, према наводима А. Прибићевића, за успешно воћарство било је потребно 700 мм годишње талога, на Косову га је било просечно 500. Тако је воће било често изложено суши.¹³⁷⁴ Од воћа су се гајиле трешње, више врста шљива, разне врсте крушака и јабука и ораси.¹³⁷⁵ У околини Призрена било је развијено воћарство и виноградарство. Банска управа Вардарске бановине је радила на томе тако што је сиромашнима и народним школама и жандармеријским станицама издавала бесплатно воћне саднице а осталима је продавала по нижој цени. Најбоља места за воћарску производњу били су Средачка жупа, Хас и још нека места на повољним положајима, где су успевале јабуке, ораси, чувена призренска трешња ("призренска далбастија"), кестен. У производњи грожђа истицали су се Заградска Хоча, Зјум и Дамњане. Највећи део призренског воћа трошио се на

¹³⁶⁹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 159-160.

¹³⁷⁰ А. Урошевић, Приштина, *О Косову*, 265.

¹³⁷¹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 161.

¹³⁷² А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 57-58.

¹³⁷³ *Пољопривредни гласник*, 15. август, 1 и 15 септембар 1939, 25-26.

¹³⁷⁴ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 103-107.

¹³⁷⁵ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 64-65.

призренском тржишту а мали део се извозио по оближњим местима. Од воћа су се највише извозиле трешње и јабуке и грожђе винских сорти. Дакле извоз на удаљенија тржишта био је ограничен, као и свест о вредности воћа. Врло се мало знало о паковању, сортирању, као и чувању воћа све до момента повољног за уновчавање. Паковало се у обичне сандуке или уплетене корпе и кошеве у којим се воће гњечило али су били повољни за товарење на коње којима се пренос најчешће и вршио. Паковало се све без реда, тако да је сортирање изостајало.¹³⁷⁶

59. Воћарство у Вардарској бановини

Врста воћа	Број стабала по комаду	Принос по стаблу кгр.	Укупан принос тона	Место које заузима Вардарска бановина	
				По броју стабала	По приносу од стабла
Шљиве	1,504.420	13.5	203.912	6	3
Јабуке	290.150	28.3	82.228	7	1
Крушке	327.462	25.2	118.217	6	1
Ораси	162.785	29.3	47.616	6	1
Трешње	79.826	29.2	23.329	8	2
Вишње	22.191	16.8	2.724	6	1
Брескве	89.700	18.7	16.776	5	1
Кајсије	54.686	28.5	15.584	4	1
Дуње	29.001	28.0	8.129	5	2
Смокве	7.864	13.3	1.046	4	2
Кестен	57.919	29.3	16.949	4	2
Бадем	20.644	18.5	4.024	2	1

(В. Ђурђевић, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 302-314)

¹³⁷⁶ Вардар, 28. август 1936, 2.

60. Виноград и и воћњаци на Косову и Метохији према статистици
Министарства пољопривреде за 1934

	Виногради				Воћарство (у стаблима)					
срез	Површи на под родним виноград има		Принос вина са 1 ха	Добијено вино са укупне површине	шљиве	јабуке	крушке	ораси	трешње	Питоми кестен
	На америчкој подлози	На домаћој								
Горски					80 (25 кг са једног стабла)	50 (60 кг са 1 стабла у кгр)		7 (15 кг са 1 стабла)		
Гњилански	42.41 ха	58.90ха	7.81 хл	791.56 хл	40.834 (10.50)	9869 (16.72)	22.780 (26.08)	5716 (23.82)	470 (70)	
Грачанички	143 ха	141 ха	22.9 хл	6.360 хл	18.100 (36.13)	11.350 (49.5)	13.800 (76.26)	1025 (111.21)		
Шарпланински	77 ха	90.14 ха	9.27 хл	1585.60 хл	14.317 (23.21)	3404 (771.40)	1409 (27.5)	2873 (29.8)	2180 (21.6)	345 (31)
Качанички	0.25 ха				21.650 (3.20)	3.500 (17.5)	2.700 (25.55)	2.400 (18.33)	210 (38.86)	

(АЈ, 67-28-272)

Виноградарство је било чувено у време Турака, али се у периоду после ослобођења стара лоза задржала само у околини Призрена, Пећи и Јањева а производња је била тако мала да је подмиривала само локалну потрошњу.¹³⁷⁷ Виноградарство је било заступљено код Срба а не и код Арбанаса.¹³⁷⁸ Филоксера је уништила виноградарство у јужној Србији јер се до 1930. распростраила по целој територији. Са обнављањем винограда ишло се доста споро, јер су људи прелазили на бављење земљорадњом која је давала брже плодове. Одмах после ослобођења држава је основала у јужној Србији лозне расаднике са задатком да произведе лозне калемове на америчкој подлози. Тако су они подигнути у Призрену, Гњилану и Урошевцу.¹³⁷⁹

Конопљарство је било нерационално и није одговарало потребама и захтевима индустрије и извоза. Ово је изгледа долазило одатле што се конопља

¹³⁷⁷ М. Р. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Београд 1931, 59; М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 157-158.

¹³⁷⁸ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 64-65.

¹³⁷⁹ В. Буждон, *Воћарство у Вардарској бановини*, *Споменица*, 570-571.

чупала уместо да се жање па влакно које се од ње добијало није било најбоље. Било је потребно унапређење и рационализација културе кудеље, да би се извозила као и спречавање великог увоза јуте и израђевина од ње. Увоз јуте и њених прерађевина у 1934. години попео се на 30 милиона динара. Предлагало се да се јута замени конопљом код свих предмета, јер је конопља била издржљивија.¹³⁸⁰ Сељаци на територији између Гњилана и Кончуљске клисуре бавили су се у току зиме израдом канапа и ужарије појављујући се на тржиштима Метохије и на Косову као конкурент индустријској производњи.¹³⁸¹

У православним селима као што су били Горње Кормићане (60 кућа) и Петровце (150 кућа) било је најпогодније земљиште за гајање конопље.¹³⁸² Од прерађене конопље израђивало се домаће платно. Арбанаси је нису сејали јер је нису употребљавали за израду рубља.¹³⁸³

Дуван је одувек био најглавнија култура Вардарске бановине, међутим приход произвођача од дувана је био у константном опадању, док је онај до ког је држава долазила био замашан. Дошло је до погоршања сорти дувана због опадања производње углавном у свим реонима, што је била последица ниских цена и рђаве класификације. Дуванско семе које је било дељено није било довољно испитано и прилагођено месним приликама. Такође, законске одредбе биле су веома строге па је и то утицало на смањење производње.¹³⁸⁴ Дуван се на Косову и Метохији гајио у Пећком и Ђаковичком крају.¹³⁸⁵

61. Производња дувана у Јужној Србији 1925-1935

године	Произведено килограма	Цена од 1 кг	Укупна вредност динара	Број произвођача
1925	4,200.000	16	62,200.000	25.159
1926	8,600.000	14	120,400.000	40.431
1927	3,800.000	16	60.800.000	28.117
1928	3,200.000	22	70.400.000	24.574
1929	8,000.000	16	128,000.000	29.416

¹³⁸⁰ В. Ђурђевић, *н.д.*, 311-312

¹³⁸¹ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, Београд 1940, 9.

¹³⁸² М. М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156.

¹³⁸³ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 62-64.

¹³⁸⁴ В. Ђурђевић, *н.д.*, 302-303.

¹³⁸⁵ Б. Нушић, *Косово*, 56-57.

1930	6,800.000	19	129,200.000	31.800
1931	8,800.000	16	140,800.000	40.572
1932	9,600.000	8	76,800.000	38.568
1933	3,000.000	7	21,000.000	16.597
1934	3,000.000	10	30,000.000	9.181
1935	2,000.000			3.600

(В. Ђурђевић, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 301)

Опијум је представљао готово исту важну грану пољопривредне производње као и дукан. Међутим, одредбама међународног законодавства дошло је до ограничења производње опијума и опадања. Из табеле види се нагло опадање прихода произвођача од културе опијума, а и пад прихода целокупне народне привреде од опијума, јер су продајне цене опијума у већини случајева биле ниже од откупних цена на унутрашњим тржиштима.¹³⁸⁶

62. Унутрашње откупне и продајне цене опијума 1927-1935

година	Унутрашње откупне цене од 1кг динара	Продајне цене од 1кг динара	Извезено килограма	Укупна вредност динара
1927	900	754.24	82.378	62,132.787
1928	1.000	731.02	146.582	107,154.373
1929	800	894.05	69.718	62,331.377
1930	550	746.62	36.268	27,078.413
1931	450	344	21.946	7,549.424
1932	350	288	15.813	4,554.144
1933	300	378.40	70.654	20,773.473
1934	250	463.50	11.410	5,285.535
1935	200			

(В. Ђурђевић, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 304)

Оснивањем југословенско-турског бироа и концентрацијом откупа и извоза заустављен је пад унутрашњих и продајних цена. Законски је била ограничена

¹³⁸⁶ В. Ђурђевић, *н.д.*, 303.

производња сировог опијума. Према споразуму о заједничкој продаји опијума и о заједничком иступу са овим артиклом на светским тржиштима закљученом између Југославије и Турске свака уговорна страна поред заједничког централног опијумског бироа са седиштем у Цариграду имала је да на својој територији оснује и чисто свој национални биро за откуп опијума и његов извоз у иностранство. Југославија је при Привилегованом извозном друштву основала опијумски отсек, што је било неповољно пре свега јер је центар био у Београду а не у Скопљу где је требало да буде.¹³⁸⁷

Култура сејања мака није била у великој мери распрострањена на Косову и Метохији. Поједини Велешани настањени у Гњилану сејали су мак али на мањој површини.¹³⁸⁸

Пре ратова је свиларство било распрострањено у Призрену и Ђаковици за производњу чувеног свиленог платна. Гајење свилеле бубе могло је да допринесе побољшању економских прилика у Вардарској бановини. Уновчење кокона зависило је искључиво од расположења страних купаца и од мера које су предузимале владе земаља увозница. Због те зависности производња свилених кокона сведена је на просечно 400.000 кгр. сирових чаура годишња, а раније је Вардарска бановина производила преко милион килограма чаура.¹³⁸⁹

63. *Преглед просечних откупних цена на домаћем тржишту од 1923 до 1935 у динарима од 1 кгр*

година	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935
цена	130	80	70	70	50	48	45	23	19	16	14	9	11

(В. Ђурђевић, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 307)

Трговци су већину робе извезли са штетом, јер су се на домаћем тржишту куповале сирове а извозиле суве чауре и да је њихов однос био 3:1, јер се роба откупљена у земљи једне године извозила већим делом у наредној. Производња

¹³⁸⁷ М. Чучковић, *Опијумско питање*, Скопље 1939, 17-19; В. Ђурђевић, *н.д.*, 304-306.

¹³⁸⁸ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 62-64.

¹³⁸⁹ В. Ђурђевић, *н.д.*, 306-307.

свилених чаура није покривала ни потребе домаће индустрије свиле као ни укупну потребу за производима од свиле.¹³⁹⁰

Подручје Јужне Србије првенствено је било сточарског типа. Биљни производи са 65% продуктивне површине прерађивали су се првенствено стоком, а само са 34% индустријом. У Јужној Србији гајили су се коњи, магарци, муле, мазге, говеда, биволи, свиње, овце, козе, зечеви, кокоши, пловке, гуске, шурке, голубови, рибе, пчеле и свилобубе. Банска управа старала се о унапређењу сточарства побољшавајући исхрану и смештај стоке. Сточарство се у Вардарској бановини сматрало граном пољопривреде, пре свега свињарство, живинарство и део говедарства. Оно није било напредно нити рационално.¹³⁹¹

64. Бројно стање стоке у Вардарској бановини

Врста стоке	Укупан број комада	На 100 становника комада
Коња	118.687	7.9
Магараца	62.927	4.2
Мазги и мула	4.647	0.3
Говеда	508.000	33.8
Бивола	33.492	2.2
Свиња	162.943	10.8
Оваца	2,018.850	134.5
Коза	671.306	44.7
Пернате живине	1,896.364	113.3

(В. Ђурђевић, Неколико привредних проблема Вардарске бановине, *Привредни летопис задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд 1936, 318)

¹³⁹⁰ В. Ђурђевић, *н.д.*, 306-308.

¹³⁹¹ В. Ђурђевић, *н.д.*, 317-318.

65. *Сточарство 1929. године*

област	Број стоке на 100 становника		
	говеда	свиње	Перната живина
Косовска	29.86	8.77	83.53
Београдска	15.81	26.82	172.52
Скопска	32.53	8.29	120.07
Сремска	20.02	51.63	249.57

(Народно благостање, 26. април 1930, бр.17, 261-262)

Број стоке био је мали, нарочито онај који је представљао саставне делове пољопривредних газдинстава, а и број оваца био је далеко мањи од броја који је могао да се прехрани на летњим испашама – суватима. Просечан број стоке једне куће може се видети на основу села Севце у Сиринићкој жупи коме је сточарство било средње јачине. Цело ово село од 170 кућа имало је свега 4000 оваца, 700 коза и око 500 крава. Просечно на кућу долазило је дакле 28 оваца и коза заједно и 3 краве. Сточари су сваке године узимали на летње чување стоку из других крајева.¹³⁹² Сточарство је било слабо у равници. Стоку у равници обично су чинили пар волова или бикова за рад и крава и мали број оваца за мужу. Гајење свиња било је слабо (8.77%). Свиња је за сељака била "врело прихода", а пошто је био велики број муслимана оне су се слабије тражиле.¹³⁹³ Коњи и магарци били су ретки. Поједини домови имали су 50-300 оваца, 30-50 коза око 10 крава и 3-4 коња.¹³⁹⁴ У Косовском округу на 49.900 говеда било је 4400 бивола, који су били јачи за терет од волова, а и муслиманско становништво је конзумирало млеко биволице уместо масти, па је тако у Призрену на 720 крава долазило 235 биволица.¹³⁹⁵

Била је лоша нега стоке, биле су смештене у нездравим стајама и склоништима као и бедна исхрана стоке. У целој Вардарској бановини било је засејано за сточну исхрану свега нешто више од 10.000 хектара. И поред тога

¹³⁹² А. Урошевић, Сиринићка жупа, *О Косову*, 205-213.

¹³⁹³ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 103-107.

¹³⁹⁴ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 62-64.

¹³⁹⁵ М. М. Савић, *Наша индустрија и занати*, I део, Сарајево 1922, 94-95.

стока и сточни производи представљали су главни извозни производ и били су значајни за привреду бановине.¹³⁹⁶

Овчарство је имало највећи значај за јужну Србију због природе пашњака као и због тога што су овце биле прилагођене екстензивним често и нерационалним приликама, екстремној клими, отпорне према болестима и заразама. Гајила се косовска шарпланинска, овчеполска и влашка овца.¹³⁹⁷ Григорије Божовић помиње овцу, чије су "име Арнаути братски поделили са Србима: bardh-ока, тј. белоока".¹³⁹⁸

У Пећи је 1938. била одржана изложба и сајам приплодне стоке где су била изложена говеда и овце. Сточарство Метохије имало је посебан значај јер је у њему преовлађивало црвено – метохијско говече које је представљало једно од најбољих аутохтоних говеда.¹³⁹⁹ У Приштини је постојала сточарска станица која је имала задатак гајења црвеног метохијског говечета које се показало као скромно по храни и издашно на млеку а отпорно против болести. Наводило се на расправама банског већа да је било потребно да стручњаци проведу више времена у народу и на терену а мање у канцеларијама. Унапређење сточарства у Метохији доста је кочила примитивност сточара Арнаута.¹⁴⁰⁰

Први знаци аграрне кризе јавили су се у Југославији већ од 1926. појавом тенденције опадања цена а од 1929. криза улази у оштру фазу све јачим падањем цена пољопривредних производа која је трајала до 1935. (1929. цена пшенице 265, кукуруза 256, 1935. пшенице 165,4, кукуруза 100,2 динара).¹⁴⁰¹ Југославија је покушала да реши проблем државном интервенцијом па је основала 1930. Привилеговано акционарско друштво за извоз земаљских производа (Призад) које је имало задатак да врши откуп пољопривредних производа за извоз и да на тај начин побољша цене у земљи искључивањем посредника при извозу. Пошто ове

¹³⁹⁶ В. Ђурђевић, *н.д.*, 317-320.

¹³⁹⁷ А. Цијук, *Сточарство, Споменица*, 573, 583; *Вардар*, 4. јануар 1934, 3.

¹³⁹⁸ Г. Божовић, *Варке и разочарања о насељавању јужне Србије, Слике Косова и Метохије*, 158.

¹³⁹⁹ *Пољопривредни гласник*, 15. јули – 1. август 1938, 1-3.

¹⁴⁰⁰ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 834, 1938, 11-13.

¹⁴⁰¹ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 78.

мере нису могле да спрече даљи пад цена, држава је 1931. дала Призиду монополско право на извоз и увоз пшенице, ражи и брашна, прописујући откупне и продајне цене пшенице у земљи – 160 за 100 кг, а на унутрашњем тржишту по 240-270 дин. Цео овај систем претрпео је неуспех јер Призад није располагао довољно новчаним средствима (држава је дала 150 милиона дин), а многи сељаци су морали да продају пшеницу испод утврђене откупне цене.¹⁴⁰²

Проблем који је успоравао модернизацију пољопривреде било је презадужено сељаштво.

66. Задужење сељачких газдинстава 1932. године

област	Број сељачких газдинстава	Број задуж. газдинстава	% задуж. газдинстава	Износ задуж. у мил. дин.	Просек задуж. по газ. у дин
Југославија	1,985.725	700.630	35.3	6.830,3	9.749
Косово и Метохија	69.574	18.949	28,7	113,9	6.011

(П. Марковић, Пољопривреда Југославије 1918-1991, *Југословенска држава 1918-1998*, 308)

Држава је да би смањила пропадање презадуженог сељаштва донела 1932. Закон о заштити земљорадника којим се одлажу сва плаћања и све принудне продаје непокретне и покретне имовине сељака због неплаћених дугова. Сељачки мораторијум проглашен овим законом имао је да траје свега шест месеци до коначног регулисања овог питања али то привремено стање било је продужавано више пута законима, уредбама и правилницима те је трајало све до 1936. када је донета Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова на основу које је Привилегована аграрна банка преузела на себе сва сељачка потраживања од приватних банака и кредитних задруга. Уредба се односила на дугове настале пре доношења Закона о заштити земљорадника априла 1932. Пуну заштиту установљену Уредбом имали су земљорадници чији поседи нису прелазили 50 ха и породичне задруге чији поседи нису прелазили 100 ха обрадиве земље, а ограничену заштиту земљорадници и задруге преко ових земљишних површина. Ликвидација дугова вршила се на следећи начин – ако укупан дуг земљорадника

¹⁴⁰² Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 81; *Привредни развитак Југославије 1918-1941*, Београд 1962, 132-133.

установама није прелазио износ од 25.000 дин онда се смањивао за 50%, а ако је прелазио 25.000 смањивао се за 30% уз одређене олакшице. Смањени дуг отплаћивао је дужник Аграрној банци у року од 12 година са 4.5% камате. У случају неисплате доспелог obroка банка је стицала право да одмах тражи наплату целокупног остатка дуга продајом дужникових покретности и непокретности судским путем. У погледу хипотекарних дугорочних зајмова земљорадника који су се код Државне хипотекарне банке задужили у времену од свршетка Првог светског рата до 20. априла 1932. Уредба је на те зајмове снизила каматну стопу на 4.5% и продужила рок исплате зајмова на 32 године рачунајући од дана првобитног задужења. Порески терет земљорадника остао је непромењен. Извесно смањење пореске стопе од 12 на 10% извршено је 1931, а следеће године за 20% али са важењем од једне године.¹⁴⁰³

Сељаци су били организовани у задруге, постојала је Филијала главног савеза српских земљорадничких задруга у Скопљу основана 1929. Било је укупно 309 задруга у Вардарској бановини. Такође, постојала је бановинска задруга за пољопривредни кредит у Скопљу основана 1932, а на територији јужне Србије било је 188 таквих месних задруга. Било их је 12 у Грачаничком, 7 у Пећком, 6 у Гњиланском и 5 у Источком срезу. Задатак ових задруга био је да дају пољопривредни кредит на јемство својим члановима – за набавку семена, за обраду земље, за набавку људске и сточне хране с тим да се позајмице врате после жетве. У Скопљу је основан Савез аграрних задруга 1931. који је своје задруге помагао морално и материјално, а обратио је нарочиту пажњу у снабдевању пољопривредним справама, семеном, стоком и вештачким ђубривом.¹⁴⁰⁴ Задругари окупљени иницијативом Косовске Земљорадничке Житарске задруге на прослави задружног дана у Приштини 2. јула 1933, донели су резолуцију у којој су тражили да се извоз производа спроводи преко државне институције уз искључиву сарадњу земљорадничких сеоских задруга, као и да се задруге помогну кредитима.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰³ Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова од 25. септембра 1936 са правилницима и осталим одредбама за њено извршење, Београд 1938.

¹⁴⁰⁴ П. Т. Михаиловић, Задругарство, Споменица, 628-634.

¹⁴⁰⁵ АЈ, 74-56-258.

7.2. Аграрна реформа и насељавање

Уједињење 1918. затекло је разноврсне феудалне и полуфеудалне односе нерешене из ранијих времена. Фебруара 1919. донете су Претходне одредбе за припрему аграрне реформе које су поставиле општа начела за спровођење аграрне реформе. Одредбама је утврђено раскидање свих кметовских и кметству сличних односа. Аграрна реформа је обухватила тј. укинула у корист обрађивача земље – чифчијске односе засноване од 1. октобра 1912 (под појмом чифчија подразумевала су се лица која нису имала властите земље већ су добила заједно са кућом или потребним средствима за њено подизање онолико површине колико су могла са својом породицом да обрађују уз обавезу да са земље на којој су стално настањена дају господару уобичајени део годишњег прихода), наполичарске односе, закупне (ћесимџиске), арендаторске односе на манастирским имањима. Одлучена је експропријација свих великих поседа и додељивање експроприсане земље земљорадницима који нису имали довољно или ни мало земље и то првенствено инвалидима, ратним сирочадима, добровољцима и војницима који су учествовали у Првом светском рату. Сеоске занатлије су такође могли добити мање површине земље. Општине су могле бити аграрни интересенти за пашњаке.¹⁴⁰⁶ Сви већи шумски поседи имали су да пређу уз одштету у својину државе а земљорадницима је признато право на испашу, на дрво за огрев и грађу. Дотадашњим власницима кметских земљишта (аге, бегови и сл) држава је гарантовала одштету за одузету земљу. Да не би власници били оштећени, прописано је да ће им се давати прекомерна рента сразмерно њиховом дотадашњем дохотку од кметских земаља.¹⁴⁰⁷

Након објављивања Претходних одредби, аграрно правни односи постали су још сложенији па је Министарство за аграрну реформу издало у периоду 1919 до 1931. једну уредбу (односила се на колонизацију) и неколико значајних наредби које су се тичале искључиво јужних подручја земље. Прва наредба (7. мај 1919) прописивала је да се чифчијама-повратницима чију су земљу феудалци током рата продали или дали на обраду другим лицима мора вратити без одлагања а уједно купци упутити да траже накнаду штете од продавалаца. Другом наредбом

¹⁴⁰⁶ АЈ, 74-51-72, л.327.

¹⁴⁰⁷ М.Ерић, *Аграрна реформа у Југославији 1918-1841*, Сарајево 1958, 157-161.

(6. јул 1919) обавештене су локалне власти да су на основу Претходних одредби укинути чифчијски односи и да је зато забрањено побирање хака за текућу годину. После тога донета је и трећа наредба (13. август 1919) којом је решено плаћање привремене ренте и то тако што су биле обавезане бивше чифчије да "ради упрошћавања поступка" сами измире на рачун одштете коју ће наводно имати да плате приликом одређивања аграрних односа. Рента се давала само из "социјалних и прехрамбених обзира" у складу са претходним одредбама па се зато није смела изједначавати са хаком. Висина привремене ренте одређена је тако да се за основицу узме ранији хак а онда да се одбије сразмерни део, а ова наредба важила је до краја 1919. Четврта наредба (21. априла 1920) прописивала је да се у свим случајевима а не само када се ради о одбеглим чифчијама мора успоставити стање које је било пре окупације. Од тада нису били доношени значајнији прописи о аграрној реформи па су стога формални власници земље – пошто су и даље држали тапије - остали феудални земљопоседници, а стварни поседници и обрађивачи бивше чивчије, негде плаћајући само порез а негде и привремену ренту као и 1919. што је зависило од месних власти.¹⁴⁰⁸

Претходне одредбе имале су за циљ само да припреме аграрну реформу до доношења општег закона који је уследио после 12 година – Закон о ликвидацији аграрне реформе од 1931. У овом раздобљу издато је у области аграрне реформе опсежно законодавство које је провизорно решавало ово важно питање за сељаштво. У току овог провизорија спровођена је закулисна политика изигравања општих постављених начела, па је аграрна реформа постала извор корупције. Владајуће политичке странке додељивале су земљу својим присталицама, ценкали се са велепоседницима око одређивања земљишног максимума, уцењивали су аграрне интересенте ради добијања гласова, итд.¹⁴⁰⁹ Богати сељаци на Косову и Метохији подржавали су аграрну реформу, јер су њоме били погођени скоро искључиво феудалци, а остали поседници имали су обично мање земље од утврђеног максимума. Користећи несређене аграрне односе и политичке везе у

¹⁴⁰⁸ М. Ерић, *н.д.*, 386-387.

¹⁴⁰⁹ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 23-24; М. Обрадовић, *Аграрни односи у Косовској Митровици и околини између два рата*, Приштина 1979, 246-247.

почетку извођења реформе приличан број богатих сељака успео је да повећа своје поседе и путем узурпација.¹⁴¹⁰

Законом о банској управи били су укинати сви уреди и дирекције дотадашње аграрне управе, односно Министарство за аграрну реформу, а сви послови били су пренети у надлежност Врховног аграрног повереништва у Скопљу. Послове аграрне реформе и колонизације преузело је Министарство пољопривреде а у оквиру њега Одељење за аграрну реформу. Уредбом о уређењу министарства пољопривреде од 31. јула 1929. одељење је добило два одсека – одсек за северне крајеве и одсек за јужне крајеве.¹⁴¹¹ Врховном повереништву за аграрну реформу била су потчињена аграрна повереништва. На Косову и Метохији била су у Урошевцу (за срезове Неродимски, Грачанички, Гњилански и Качанички), Призрену (Шарпланински, Горски и Подгорски), Ђаковици (Ђаковички и Подримски), Пећи (Пећки, Источки, Берански и Андријевички), Косовској Митровици (Митровички, Дежевски, Штавички и Сјенички) и Вучитрну (Вучитрнски, Лапски и Дренички).¹⁴¹² Постављени су аграрни референти за аграрне срезове. Референтима је издата наредба да у првом реду имају земљом измирити сиромашне домородце, извршити ревизију постојећег стања и ограничити све оно што се има ставити под удар агара.¹⁴¹³

Чим је спроведена диктатура и реорганизација аграрне администрације убрзан је рад на решавању молби, жалби и других аката којима су аграрни органи били затрпани а нису их решавали највише из странаčkih разлога. Каквом је брзином радило види се из изјаве бана Вардарске бановине поводом годишњице банске управе 1930. у којој је истакнуто да је за годину дана решено 87.460 старих аката (од око 111.000 колико их је врховни аграрни повереник у Скопљу затекао) заједно са 15.665 нових предмета – од укупно 20.046 који су пристигли током године.¹⁴¹⁴

¹⁴¹⁰ М. Ерић, *н.д.*, 175.

¹⁴¹¹ А. Павловић, Прилог о социјално-економском положају колониста на Косову и Метохији 1918-1941, *Архив*, бр.1/2, Београд 2009, 93.

¹⁴¹² М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, Приштина 1981, 140.

¹⁴¹³ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 33, 1930, 2-3.

¹⁴¹⁴ *Политика*, 3. октобар 1930.

Према прописима записник о ограничењу комплекса за насељавање морао је да садржи и прецизне констатације које су приватне парцеле узете за комплекс и где су њихови власници добијали земљу у замену, а могао је бити дат на увид странкама у згради општинског суда. Већина становника била је неписмена па није могла стекне увид у рад комисије.¹⁴¹⁵ Приликом ограничавања, дешавало се да су комисије у записнике уносиле да није ушло приватно земљиште у комплекс, због чега је касније долазило до жалби. Сељаци из Горње Слатине у Гњиланском срезу жалили су се да је њихова земља унета у насељенички комплекс и тражили су да добију друго земљиште у замену за ово или исплату.¹⁴¹⁶ На основу жалби види се да је било доста сељака Албанаца из Горње Слатине који су остали без земље, на шта је бан Вардарске бановине одговорио на ово да су намерно избегавали да поднесу доказе колико је хектара земље био пријавио за порез у времену ограничења спорне земље у аграрне сврхе.¹⁴¹⁷

У Јужној Србији било је затечено 1912. преко 7.000 господара земље, чифлук сахибија настањених готово искључиво у варошима. Они су живели или искључиво или претежно од дохотка са сеоских имања. Аграрна реформа која је дала земљу у својину само обрађивачу регистровала је 6.973 чифлук сахибија. Велепоседника и велепоседа скоро уопште није било у овом крају. Од 6.973 господара њих 6.326 имали су поседе мање од 100 ха, а од њих 3.597 били су господари поседа 1-20 ха. Значи да су "аге и бегови" били релативно слабо имућни људи и пре ослобођења ових крајева и само мали број њих држали су у власништву веће поседе (300-400 ха припадало је 38 читлук сахибија, 400-500 ха на 23, и преко 500 ха на 37 читлук сахибија, односно 77.64% са поседима 1-50 ха, 20,31% са поседима од 51 -200 ха, и свега 1,45% са поседима преко 300 хектара).¹⁴¹⁸ Тако је било богатијих бегова и спахија једва на стотину чији је извор богатства потицао од процента сеоског доприноса. Тих преко 6.000 варошких породица аграрном реформом остале су претежно без занимања и доходака.

¹⁴¹⁵ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 118.

¹⁴¹⁶ АЈ. 74-56-77, 12. фебруар 1931.

¹⁴¹⁷ АЈ. 74-56-77, 8. април 1931.

¹⁴¹⁸ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 30.

Неколико година живеле су од уштеђевина и ренте коју је држава давала као накнаду до ликвидације аграрних односа.¹⁴¹⁹

До средине 20-их година из државног буџета годишње издвајано је преко 30 милиона динара само за исплату ренте бившим власницима земље које је било обухваћено аграрном реформом. Упркос томе од 23 министара аграрне реформе колико се сменило у првој деценији југословенске државе само су четворица обишла јужну покрајину.¹⁴²⁰ Величина поседа чифлик сахибија кретала се од 1 ха до преко 500 хектара. По одлуци аграрних судова исплаћена је накнада и рента бившим власницима чифлик сахибијама по 1 ха 413 динара. Ова цена била је, према истраживањима М. Обрадовића, испод тржишне цене промета земље на Косову.¹⁴²¹

Надокнада за ниже категорије земљишта износила је око 840 динара што је било много више него што је износила по закону из 1931. када је била 20-30 динара по хектару. Због тога многе читлук сахибије нису подносили пријаве за своје поседе а у забаченијим местима услед необавештености ни чифчије. Чифчије су постали власници земље без надокнаде и исплате ренте за целу земљу коју су обрађивали. Држава је исплаћивала откупнину и ренту за земљу од 1919. и то за сваку годину 3% чистог катастарског прихода закључно са 1931. Наполичари, закупци, арендатори и момци добијали су по 5 ха земље и плаћали за њу држави по цени која је била пресудом утвђена у 30 једнаких годишњих рата са 5% интереса почев од 1933. До 1933. држава је само на име хака исплатила бившим господарима 80 милиона динара. По завршетку рада аграрни судови су прогласили 11.368 чифчија, сопственицима 50.278 ха или 4,42 ха по породици, закупци арендатори и момци њих 2.721 добили су 8.027 ха или по 2,95 ха по породици. Укупно је по овом закону право на земљу стекло 14.089 породица које су добиле 58,306 ха земље.¹⁴²² До марта 1938 (према експозеу министра пољопривреде у Народној скупштини) проглашено је сопственицима по

¹⁴¹⁹ Р. Пурић, Земљишни посед и радна пијаца Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 81-84.

¹⁴²⁰ В. Јовановић, Токови и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије, *Токови историје*, Институт за новију историје Србије, 3/2006, 41.

¹⁴²¹ М. Обрадовић, *Аграрни односи у Косовској Митровици и околини између два рата*, 248.

¹⁴²² М. Обрадовић, Аграрни односи на Косову 1918-1941, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-4, Београд 1978, 446.

чивчиском и сличном праву 32.651 породица на површини од 184.826,16 ха, док је бившим власницима (господарима) остављено 2.037,93 ха, а аграрним властима стављено на располагање 1.702,80 хектара. На име накнаде 8.194 хектара (господара) добило је 63,702.315,83 динара и на име 3% ренте 14,632.312,23 динара.¹⁴²³

Аграрном реформом су се према речима А. Урошевића користиле све чифчије без разлике у народности. Њоме су се користили и многи Арбанаси, нарочито они мухацири из ослобођених крајева 1877-1878 којим се у неким крајевима као на Косову није изашло у сусрет од стране тадашње турске власти у додељивању утрине те су се морали настањивати на господарским имањима као чифчије.¹⁴²⁴ Урошевић наводи да су у Горњој Морави и Изморнику била само два чифчиска села, у једном су чифчије и пре Светског рата били Арбанаси који нису хтели да земљу присвоје из верско-националног осећања према својим господарима исте вере и народности, а други су били Цигани православне вере који су ступили на земљу пре ослобођења и као скорашњи нису имали ослонаца за отказивање господарства. Гори положај од чифчија имали су "момци" или како су их Албанци звали "роктари", односно они који су са својим породицом стављени у службу некој бољој кући. То су били само Цигани и православне и муслиманске вере а служили су већином код Арбанаса углавном за прехрану (преко 50 у Горњој Морави и Изморнику). На том подручју је било релативно малих поседника који нису своју земљу уступали као чифлук већ су је обрађивали помоћу аргата, оваквих великих поседника било је и Срба и Арбанаса и то су увек биле велике задруге.¹⁴²⁵

Аграрна реформа у "јужним крајевима" (Македонији, Санџаку, Косову и Метохији) била је у великој мери везана за колонизацију ових крајева. Колонизација је претходила аграрној реформи и давала јој основне смернице. Још пре Првог светског рата поставило се питање насељавања. У том циљу је фебруара 1914. донета Уредба о насељавању новоослобођених и присаједињених

¹⁴²³ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 29-30.

¹⁴²⁴ А. Урошевић, *Аграрне реформа и насељавање, Споменица*, 828.

¹⁴²⁵ А. Урошевић, *Горња Морави и Изморник*, 61-62.

области Краљевини Србији.¹⁴²⁶ Организација рада на колонизацији почела је оснивањем Аграрне дирекције у Скопљу према Уредби о устројству Министарства за аграрну реформу од 12. фебруара 1920. и успоставом Окружних аграрних повереника у свим већим колонизационим центрима Јужне Србије. Само насељавање добило је одређену форму Уредбом о насељавању јужних крајева од 24. септембра 1920. Према тој Уредби одређена су земљишта за насељавање - слободна државна земљишта, општинске и сеоске земље и утрине уколико ове претичу преко стварне потребе дотичних општина и села за испашу, пуста земљишта и земљишта која су власници трајно напустили, земљишта која се по претходним одредбама за припрему аграрне реформе и Уредбе о делимичној експропријацији земљишта од 12. фебруара 1920. могу издвојити из приватне својине. Земља је дељена сиромашним земљорадницима, сеоским занатлијама и осиромашеним варошким занатлијама, добровољцима према Закону о добровољцима од 30. децембра 1921, нижим државним службеницима који су вршили службу у граничном појасу, лицима која су за насељење из слободне руке купила мање површине земље, сиромашним месним аграрним интересентима, земљорадницима и сеоским занатлијама који немају довољно сопствене земље.¹⁴²⁷ Према наредби привременим колонистима добровољцима додељивала се земља без обавезе да се дефинитивно преселе из места у коме су стално живели, а ако нису располагали потребним средствима за обраду дато им је право да издају земљу у наполицу, на који начин су стварани поред правих колониста ситни рентијери, назови колонисти. Прописи о привременој колонизацији били су ограничени на годину дана али и након тога аграрне власти су додељивале земљу без обавезе насељавања. Начело сталности колонизације почело се истицати тек од почетка 1925. У јужним крајевима колонизација се спроводила до 1931 на основу поменуте уредбе од 24. септембра 1920. а затим по Закону о насељавању јужних крајева од 11. јуна 1931. и његовим изменама и допунама од 5. децембра 1931 и 24. јуна 1933. Уредба је подразумевала давање земље за обрађивање и

¹⁴²⁶ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 28-29.

¹⁴²⁷ Н. Гаћеша, *Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ 1918-1948, Сеобе српског народа од 14. до 20. века*, Београд 1990, 112.

насељавање а по закону још и стварање услова за насеља и њихово подизање и уређење.¹⁴²⁸

За насељавање се предвиђало за једну породицу најмање 5 ха земље. У околини градских и привредних центара давало се и мање али не испод 2 ха. Насељавање је било обавезно у року од 6 месеци након доделе земље иначе је насељеник губио право на насељавање. Насељеници су имали право на бесплатан превоз свих чланова породице, стоке и ствари на свим државним железницама. По уредби насељеници су имали право на бесплатну грађу из државних или општинских шума за подизање зграда на испашу на сеоским и општинским утринама. Насељеници који су се селили из иностранства били су ослобођени царине за покућство, храну, привредни инвентар. Стицали су сва грађанска права у дотичној општини а ослобођени су били свих државних пореза за три, од 1928. на пет година а затим од 1931. на десет година. Право сопствености могли су стећи тек после 10 година ако су удовољили свим условима који су се тражили код њих при обради земљишта.¹⁴²⁹

Сиромашни сељаци подносили су молбе за насељавање са потребним уверењима Министарству аграрне реформе преко Главног аграрног повереништва у Скопљу. Закон је прописивао да они који су живели изван територије Јужне Србије поднесу молбе министарству пољопривреде које га је упућивало Врховном повереништву аграрне реформе у Скопљу, са уверењем општинског суда о владању и понашању молиоца и задруге за коју тражи земљу, имовном стању како у месту становања тако и у месту рођења и решење надлежне власти да је поданик државе Југославије.¹⁴³⁰ Они који су живели на територији Јужне Србије директно су подносили молбе Главном повереништву у Скопљу које их је касније достављало повереништвима на којима се вршило насељавање. Примане су све молбе и зато се чекало и по више година на решавање.¹⁴³¹ Према истраживањима М. Ерића издато је начелно одобрење за доделу земље на преко 30.000 молби аграрних интересената из свих крајева државе.¹⁴³² Закон је прописивао да лице

¹⁴²⁸ М.Ерић, *н.д.*, 392.

¹⁴²⁹ Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево 1928, 3-5.

¹⁴³⁰ АЈ, 74-51-72, л. 238, јун 1929.

¹⁴³¹ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 156.

¹⁴³² М.Ерић, *н.д.*, 423.

које је желело да се насели требало би да поднесе доказ о "владању" и да ће му се земља одузети ако одржава везе са одметницима од власти или лицима који су радили против државног поретка.¹⁴³³ У многим случајевима се дешавало да су уверења због нејасноћа у законским актима добијала и лица "сумњиве прошлости", а такође се дешавало да месне аграрне власти земљу на коју би дошла група добровољаца већ доделе другим лицима па су настајали проблеми. Такође, власти су вршиле пресељавања неплански, без података и познавања прилика у појединим крајевима, па су се многе породице одлучивале за повратак.¹⁴³⁴

Била је основана теренско-техничка секција за колонизацију која је радила пројекте наводњавања и изградње насељеничких кућа.¹⁴³⁵ Међутим, куће су се делиле по политичком кључу па је дошло до опште несигурности насељеника. Код врховног аграрног повереника било је 1930. око 40.000 нереализованих молби за доделу земље из 1920, па је решено да се земља дели према редоследу подношења захтева.¹⁴³⁶ А. Прибићевић истиче да је земља дељена онако како би ко платио, а такође је за новац земљиште изузимано из комплекса и враћано старим власницима и селима.¹⁴³⁷ Министар пољопривреде је маја 1934. говорио о јачању покрета сиромашних породица из пасивних крајева државе и избеглица из Албаније и Италије који нису чекали на регуларну процедуру већ су се прво насељавали, а потом чекали да им се додели земља. Министар је указао на повољан моменат исељавања муслимана у Турску и Албанију. У формуларима за молбе је стајало да молилац нипошто не долази ради земље док не буде позват док су са друге стране многима поништена решења о насељавању јер се нису населили у законском року.¹⁴³⁸ Иако је држава спутавала насељавање без

¹⁴³³ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 32.

¹⁴³⁴ Д. Тешић, Закон Краљевине Југославије о добровољачком питању, *Добровољци у ослободилачким ратовима у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, Београд 1996, 295-296.

¹⁴³⁵ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 33, 15. новембар 1930, 3.

¹⁴³⁶ АЈ, 74-51-72, л. 377, Наредба врховног аграрног повереника бр. 103 од 22. септембра 1930.

¹⁴³⁷ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 138.

¹⁴³⁸ В. Јовановић, Токови и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије, 37.

процедуре у Вардарској бановини је крајем 1929. било око 2.000 самосталних насељеника који су самоиницијативно долазили на југ и куповали имања.¹⁴³⁹

Аграрне власти давале су само земљу насељенику а све остало требало је да обезбеди савез, односно аграрна задруга, али пошто она није поседовала довољно средстава у односу на број насељеника, тражила је да се престане са даљим насељавањем док се не обезбеде потребна средства. Дужници су прелазили у аграрне задруге а најбоље резултате у томе показала је Зетска бановина зато што је тај крај најкасније био насељен. Насељеници Вардарске и Моравске бановине су се издашније користили кредитима и помоћима од стране државе од насељеника Зетске бановине. Држава у време колонизације Метохије није била у стању да насељеница помаже онолико колико је то чинила у Вардарској и Моравској бановини. Сем тога, насељеници из Вардарске и Моравске бановине користили су се отписом дуга (валоризацијом у 1929). Највећи проценат оних који су дуговали између 5.000-7.000 динара у Зетској бановини док је у Вардарској и Моравској највећи проценат оних који су мање дуговали до 1500 динара.¹⁴⁴⁰

Савез аграрних задруга био је, према тврђењу Ђ. Крстића, судије врховног суда, место "манипулација и промашених инвестиција".¹⁴⁴¹ Требало је да ради на смештају насељеника, подизању њихових кућа, кредитирању, набавци пољских алата, семена и вештачког ђубрива и сл. Али како насељеници нису постали правни сопственици земље они нису могли да се задужују код Аграрне банке па су то радили код зеленаша.¹⁴⁴² На конгресу аграрних заједница Вардарске, Моравске и Зетске бановине одржане 30. марта 1936. у Косовској Митровици саопштено је да је у Јужној Србији постојало 180 аграрних заједница. Изражена је захвалност министру пољопривреде на моралној и материјалној помоћи али је било закључено да је дотадашњи начин дељења земље био неадекватан за солидан економски развој породице.¹⁴⁴³

¹⁴³⁹ АЈ, 38-505-657, *Правда*, 1. јануар 1930.

¹⁴⁴⁰ *Јужни задругар*, бр. 127 и 128, 1936, 7-10.

¹⁴⁴¹ Ђ. Крстић, *н.д.*, 74.

¹⁴⁴² АЈ, 74-51-72, л. 306.

¹⁴⁴³ АЈ, 74-51-72, л. 306, 307.

Процес колонизације спроводило је Министарство за аграрну реформу преко Врховног аграрног повереништва као и Савез аграрних задруга. Углавном је дељена необрађена државна земља, напуштене парцеле иселјеника и земља одузета од одметника-качака. Од предвиђене површине за насељавање до 1928. издељена је свега половина, а скоро четвртину земље чинила су "безвласничка имања" која су муслимани трајно напустили. Само на територији Аграрног повереништва у Пећи 1919-1939. било је 9.674 хектара трајно напуштеног, качачког земљишта.¹⁴⁴⁴

М. Обрадовић дели насељавање Косова 1918-1941. на три периода: 1918-1931. када је помоћ државе била мала или никаква, а насељавани на сеоским и варошким утринама, у шумама, на качачким имањима, напуштеним чифчијским поседима; 1931-1936. када је држава већином подизала куће за насељенике на утринама, када је у комплексе за насељавање улазила и зиратна земља и насељеници су добијали по 1 до 2 ха по породици; 1936-1941. у Ђаковичком и Шарпланинском срезу вршила су се ограничавања поседа Албанаца тако да је по члану домаћинства остављено 0.40 ха, а овим су били обухваћени они који нису могли доказати право својине на ограниченом земљишту. У Ђаковичком срезу према овом принципу било је одузето око 2.500 ха, а и у Пећком и Источком срезу такође је био ограничен посед на 0.40 ха по члану домаћинства.¹⁴⁴⁵

Министар саобраћаја Мехмед Спахо писао је министру пољопривреде да је извештен да се у Источком срезу одузима од муслимана земља "у толикој мери да ће сви постати бескућници", на шта је министар обавештавао председника владе да се у Источком срезу "не врше никаква насиља у погледу одузимања земље од муслиманског живља већ се спроводе ограничавања земљишта за сврхе колонизације сходно прописима Закона о насељавању јужних крајева која ограничења нису специјално уперена против муслимана већ се спроводе како према муслиманском тако и према хришћанском живљу".¹⁴⁴⁶ Представници Арнаута из Пећког, Источког и Ђаковичког среза били су у Београду у августу 1938. поводом жалби по питању аграра. Утисак изасланика министра

¹⁴⁴⁴ В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929*, 125, 225.

¹⁴⁴⁵ М. Обрадовић, *Аграрни односи на Косову 1918-1941*, *ЈИЧ*, 450

¹⁴⁴⁶ *АЈ*, 37-42-499, 500, 14. јул 1938.

пољопривреде Миодрага Јовановића био је да су у питању политички а не економски разлози, јер су "иста ограничења вршена и у другим срезовима па се није дизала толика галама". Изјавио је да ће се потрудити да им се уместо 0.40 ха остави по 1 ха по глави у случајевима где је земља лошег квалитета (за ово је већ постојало решење Министра пољопривреде), да им се не одузима окућница и наглашавао је да није постојала намера да се неко присилно нагони на исељење из Југославије. Изасланик је као нарочито интересно напомињао да "80% арнаутског живља није било тангирано аграром јер и нису имали више од 0.40 ха по глави".¹⁴⁴⁷ Новоизабрани посланик за Дренички срез, оца Асим Муртеза из Ђаковице, говорио је својим пријатељима нарочито присном сараднику Сулејману Црноглавићу да ће Арнаути – народни посланици у Јужној Србији образовати свој клуб у Народној скупштини само ако се продужи са радом аграра.¹⁴⁴⁸

Закон је одредио колико земље могу добити насељеници али је површина била различита по срезовима. На породицу на Косову је просечно отпадало 8.47 ха (најмање у косовскомитровачком срезу 4.86 а највише у подримском 12.64 ха). У категорију насељеника били су уврштени и аутоколоници који би купили нешто земље а затим од аграрних власти тражили земљу у истом месту или у суседном селу. Насељеници су добијали 15-27 ха, а аутоколоници 15 ари.¹⁴⁴⁹ Месни аграрни интересенти добили су у допуни 3,37 ха по породици.¹⁴⁵⁰ У јесен 1931. у Метохију је насељено 1.400 породица из Црне Горе, подигнуте су им типске куће и додељено преко 20.000 хектара земље на потезу Призрен-Ђаковица-Пећ и реке Дрим.¹⁴⁵¹

Према истраживањима Б.Лекића, у времену од 1919. до 31. децембра 1936. у јужним крајевима било је премерено земљиште за 9.654 породица колониста, 287 четничких, 238 добровољачких и 6.018 староседелачких. У овом периоду била је издељена земља за 1.604 породице аутоколониста.¹⁴⁵² Према подацима

¹⁴⁴⁷ АЈ, 37-42-297, 6. август 1938.

¹⁴⁴⁸ ВА, п. 17, к. 31, бр. 52/1-1, 12. 12. јануар 1939.

¹⁴⁴⁹ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 161.

¹⁴⁵⁰ М. Обрадовић, *Аграрни односи у Косовској Митровици и околини*, 250.

¹⁴⁵¹ В. Јовановић, *Токови и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије*, 38.

¹⁴⁵² Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941*, Београд 2002, 204.

министарства пољопривреде, који нису укључивали 268 породица којима је министарство пољопривреде купило земљиште, у јужним крајевима је до 1940. било насељено 17.607 породица тј. 87.743 људи. од тога је било 78.692 Срба (89.68%), 8.811 Хрвата(10.04%) и 240 Словенаца (0.27%). било је 82.388 православних (93.89%) и 5.355 римокатолика (6.1%)¹⁴⁵³ Сличне податке наводе и Т. Секулић (укупно 20.161 породица)¹⁴⁵⁴ и А. Урошевић (укупно је насељено 15.594 породице).¹⁴⁵⁵ Према списку колонија на територији јужних крајева до јуна 1940. било је укупно 1.078 колонија са 22.062 насељеничке породице, а на Косову и Метохији било је 610 колонија са 33.749 људи.¹⁴⁵⁶ Према истраживањима М. Обрадовића, у раздобљу од 1918 до 1941. на Косову и Метохији на земљишту добијеном променама у аграрним односима насељено је око 12.000 породица или нешто више од 54.000 људи.¹⁴⁵⁷

Највећи део њих насељен је у Ђаковичком, Пећком, Ђиљанском, Грачаничком а онда у Подримском, Вучитрнском, Лабском срезу. У Ђаковичком срезу насељено је 12.232, у Пећком 7.970, Ђиљанском 7.857, Источком 5406, Грачаничком 5.332.¹⁴⁵⁸

67. Број насељених породица по срезовима на Косову и Метохији

Срез	породица	Укупно људи	Срба	Хрвата	Словенаца	правосл	римок	добровољци	Обични колонисти
Источки	1082	4886	4771	115		871	15	14 породица (65 људи)	1968 (4821)
Пећки	1594	7175	7083	92		153	22	24 (107)	1570 (1068)
Ђаковички	2638	11877	11189	688		704	93	54 (245)	2584 (11632)
Подримски	711	3208	3193	15		208		48 (220)	663 (188)
К.Митровички	79	328	283	45		312	16	4 (17)	75 (311)
Дренички	563	2321	1833	488		2025	296	16 (65)	547 (2256)
Вучитрнски	553	2806	1887	919		2338	468	18 (96)	535 (2710)
Лабски	583	3421	3183	103	135	3189	232	25 (151)	560 (3270)
Грачанички	1065	5491	4128	1341	22	4571	920	23 (120)	1042 (5371)
Ђиљански	1497	7945	7674	265	6	7876	69	369 (1961)	1128 (5984)
Неродимски	347	1750	1053	692	5	1729	21	25 (128)	322 (1622)
Качанички	67	336	74	262		305	31	4 (19)	63 (317)
Шарпланински	482	2416	2298	118		2400	16	22 (108)	460 (2308)
Подгорски	120	600	595	5		595	6	8 (40)	112 (560)

(АЈ, 67-28-264, Рекапитулација)

¹⁴⁵³ АЈ, 67-28-264, Рекапитулација.

¹⁴⁵⁴ Т. Секулић, *Сеобе као судбина*, Ветерник 2002, 50-52, 54-55.

¹⁴⁵⁵ А. Урошевић, Аграрна реформа и насељавање, *Споменица*, 828.

¹⁴⁵⁶ АЈ, 96-21-69, Списак колонија на територији јужних крајева, к. бр. 36982/6а, 8. јун 1940.

¹⁴⁵⁷ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 221.

¹⁴⁵⁸ АЈ, 96-31-86, Статистички преглед колонизације на Косову и Метохији из 1940.

Н. Гаћеша наводи да је приликом насељавања вођено рачуна о домороцима, месном албанском и српским живљу, коме су остављене довољне количине за опстанак. Приликом ограничавања земљишта један део који је био обухваћен блоковима за расподелу био је одузет од домородачког албанског и српског становништва али им је арондацијом дато друго земљиште у замену и уз том плаћено одузето. Радило се о 4.530 ха или 2.5% од укупно ограниченог земљишта.¹⁴⁵⁹

За насељавање Срба и Црногораца првенствено су коришћена слободна утринска земљишта под ситногорицом (шикарром). Вођено је рачуна да се домороцима остави минимум за егзистенцију који није могао бити мањи од законског минимума – у Косовском округу 8.1ха, Звечанском 7.7 ха, у Метохијском 8.1 ха.¹⁴⁶⁰

Уредбом није било предвиђено да месни аграрни интересенти добију земљу али је она ипак давана сиромашним сељацима или онима са мало земље. Они су подносили аграрним властима уверење о свом имовном стању. Могли су да се населе ван својих места као насељеници и да добију надопуну у земљи у атару њихове или суседне општине која није могла бити већа од насељеничког следовања а ни мања од 3 ха по породици заједно са њиховом земљом.¹⁴⁶¹ Скоро половина броја породица подмирених аграрних интересената падало је на домороце док је друга нешто већа половина падала на насељенике и оптанте. Домородачке породице су махом имале мало земље па им је додељена допуна – просечно на породицу 2.7 ха код насељеника 7.76 и оптаната 8.1.¹⁴⁶²

¹⁴⁵⁹ Т. Секулић, *н.д.*, 50-52, 54-55.

¹⁴⁶⁰ Н. Гаћеша, *Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ 1918-1948*, 115.

¹⁴⁶¹ М. Обрадовић, *Аграрна реформа на Косову 1918-1941*, *ЛИЧ*, 449.

¹⁴⁶² А. Урошевић, *Аграрна реформа и насељавање, Споменица*, 831.

68. Преглед насељеничких породица са упоредним прегледом броја домородачких породица

Срез	Број насељеничких породица	Број домородачких породица подмирених земљом	Подигнуте куће	
			Од стране државе	Од стране насељеника
Источки	1027	474	355	684
Пећки	1459	307	647	818
Ђаковички	2967	145	560	1201
Подримски	870	485	193	39
Горски				
Шарпланински	493	134	148	199
Подгорски	106	22	20	53
Кос. Митровачки	89	420		85
Дренички	623	333	137	332
Вучитрнски	553	378		407
Грачанички	1052	963	63	947
Лапски	604	80		740
Ѓџилански	679	1006	45	642
Неродимски	307	144		281
Качанички	65	5	10	54

(А. Урошевић, Аграрна реформа и насељавање, *Споменица*, 832)

Такође за потребе колонизације а са циљем успостављања етничке равнотеже у односу на арбанашко становништво и веће безбедности словенског живља, одређиване су и оне површине које су биле поред саобраћајница или дуж државне границе са Албанијом при чему се није увек гледало да ли су те површине погодне за обраду и за опстанак.¹⁴⁶³ Нека насеља била су подизана првенствено за осигурање путева између градова као на путу Косовска Митровица – Исток и Штимље- Сува Река.¹⁴⁶⁴

Највише колонија било је на Косову (у срезу грачаничком 24 колоније и 22 мање насеобине, у срезу лабском 20 колонија и 35 мањих насеобина, срезу

¹⁴⁶³ М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 137-138, 154, 153.

¹⁴⁶⁴ М. Обрадовић, *Аграрни односи на Косову 1918-1941*, *ЈИЧ*, 451.

вучитрнском 15 колонија и 67 насеобина, срезу гњиланском 10 колонија и 22 насеобине, срезу неродимском 9 колонија и 23 насеобине).¹⁴⁶⁵ Од свих колонија, Ђ. Крстић, тврдио је да су најбоље успеле и најнапредније биле колоније на Косову. Земљиште је било доброг квалитета, климатске прилике повољне, добре комуникације, па су све колоније постигле "лепе успехе". Куће су им биле модерне, у великој мери хигијенски направљене. Насељеници су били вредни, нарочито Банађани и Словенци и добро су се слагали. Крстић је посебно истицао А. Прибићевића који се населио у колонији Сврачак близу Вучитрна и то како је он посебно добио рђаву и безводну земљу, али је био добар економ и учитељ осталима. Крстић је наглашавао да би требало наставити са акцијом колонизације, јер су "Арнаути продавали све оне земље које су бесправно присвојили и које би могли изгубити".¹⁴⁶⁶

Као леп пример колонизације, Крстић је наводио колонизацију у лапском крају, где је била подигнута нова колонија Подујево, која је постала среско место. Међутим, колонисти на старој граници око Мердара били су "у најжалоснијем стању" и "за њих се нико није интересовао".¹⁴⁶⁷ Највећа пажња је поклоњена колонизацији Метохије, пре свега због националних интереса, економске потребе становништва а специјално јавне безбедности. Све колоније које су у Метохији створене изузев оних крај Пећи (Витомирица и Добруша) једва су се одржавале јер нису имале воду, па је било потребно извршити наводњавање. Ту су били насељени искључиво Црногорци, осим у колонији Луг Бунару код Ђаковице где су били насељени Херцеговци из Невесиња и Билећа. Насељеници у Метохији су махом били из сточарских крајева па нису могли бити добри земљорадници, а Крстић наводи и да су се навикли "на градски, кафански живот па су се нерадо одлучивали за колоније далеко од града".¹⁴⁶⁸ Штаб Треће армијске области извештавао је начелника Главног генералштаба да су "лењост Црногораца користили Арнаути, је када им аграр одузме земљу скида им се и порез, а опет насељеници су ослобођени од пореза на десет година, тако да Арнаути радећи на пола добију више него када су обрађивали целу земљу и због тога су економски

¹⁴⁶⁵ Ђ. Крстић, *н.д.*, 6.

¹⁴⁶⁶ Ђ. Крстић, *н.д.*, 9.

¹⁴⁶⁷ Ђ. Крстић, *н.д.*, 10.

¹⁴⁶⁸ Ђ. Крстић, *н.д.*, 16-17.

боље стајали од насељеника Црногораца. Арнаути су веровали да ће земља кад тад опет прећи у њихове руке јер ће је Црногорци продати Арнаутима".¹⁴⁶⁹

Са националног али и економског гледишта важан крај за насељавање био је призренски округ. Овде је клима била веома повољна, крај погодан и за сточарство и за земљорадњу, воће одличног квалитета, призренски виногради на гласу, али је јавна безбедност била прилично угрожена.¹⁴⁷⁰

Југословенска колонизација била је најјефтинија у поређењу са сличним колонизацијама у свету, на једну породицу издвајано је око 10.000 динара кредита (У Пруској 120.000, Канади 160.000, Кавказу 90.000). Насељеници југа дуговали су 93,3 милиона динара, иако је њихова обавеза уредбом о отпису насељеничких дугова била умањена за 80%. да би се колонизација привела крају аграрне власти и савез аграрних задруга убрзали су ликвидацију аграрне реформе форсирањем убаштињења насељеника.¹⁴⁷¹ А. Прибићевић био је незадовољан издвајањем средстава државе за насељенике, напомињући пример Грчке и то да је она склопила зајам од пола милијарде драхми за колонизацију, а да је у Југославији после 10 година насељавања, на једну породицу дато просечно преко 5.000 динара зајма.¹⁴⁷²

По обиму била је значајна приватна колонизација. У њој су учествовали привучени ниским ценама земље припадници различитих друштвених слојева, људи најразноврснијих занимања и националности, пре свега из личних интереса.¹⁴⁷³ У буџету министарства пољопривреде за 1934/35. предвиђена је сума од 2.000.000 динара за откуп земљишта и давање безкаматних позајмица насељеницима ради куповине земљишта у Јужним крајевима у сврху насељавања, али ово није било довољно средстава па је министарство тражило од министарског савета да закључи зајам код Државне хипотекарне банке у износу од 12-15.000.000 динара.¹⁴⁷⁴ Аграрне власти су увиделе да колонизација није дала повољне резултате па је министарство пољопривреде преко Савеза аграрних

¹⁴⁶⁹ ВА, п. 17, к. 95 б, д.4, ф.4, л.3-4, 28. јун 1940.

¹⁴⁷⁰ Ђ. Крстић, *н.д.*, 37-38.

¹⁴⁷¹ АЈ, 38-716-895, *Време*, 25. октобар 1937.

¹⁴⁷² А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 136-137.

¹⁴⁷³ М. Ерић, *н.д.*, 410.

¹⁴⁷⁴ АЈ, 67-28-256, 23. мај 1934.

задруга у Скопљу куповало слободно земљиште од приватних власника и уступало га, продавало аграрним интересентима на отплату на 10 година, па се на тај начин вршило насељавње и тамо где није било слободне државне земље за насељавање. Насељеници су на тај начин добијали земљу која је била разрађена и која се могла одмах обрађивати, а и могли су да бирају место насељавања. Према подацима из 1938. Савез аграрних задруга је из кредита добијеног од министарства пољопривреде купио из слободне руке 3.073 ха и населио 314 породица.¹⁴⁷⁵ Трговина додељеном државном земљом почела је још средином 20-их година, па је Врховни аграрни повереник у Скопљу издао наредбу септембра 1930. да се то не сме дозволити и да би сваки колониста ако би урадио овако нешто био кривично гоњен.¹⁴⁷⁶ Староседеоци су нудили држави земљу на откуп, да то имање не би пало у руке људима који су "национално неисправни или несигурни" па су га нудили аграрним властима.¹⁴⁷⁷

Како је било мало расположиве обрадиве земље то се од 1929. прибегло давању уз сваких 4 ха хектара шикара 1 хектар обрадиве земље. Зато су насељеници морали уложити огроман рад да би од шикаре добили обрадиву земљу. Тако је за 1 хектар шикаре требало 100 радних дана или платити 2.000 динара. За оспособљавање је према писању С.Зечевића хектара земље било потребно 150 до 300 радних дана.¹⁴⁷⁸ Углавном су насељеници сами крчили шикаре јер нису имали пара за ангажовање плаћене радне снаге. Овакво стање посебно је било карактеристично за ђаковички крај.¹⁴⁷⁹

Да је питање реализације било доста озбиљно због спорог решавања потврђује и чињеница да су морали да чекају на доделу земље под неповољним условима. О томе говори и Резолуција представника Савеза аграрних и слободних задруга у Скопљу која је донета на 12. редовном конгресу 31. марта 1934. у Призрену. Посебно се истицала потреба бесплатног лечења у државним и бановинским болницама, хтину изградњу бунара и водовода, отварање основних школа, да се оствари законско право насељеника за добијање грађе из најближих

¹⁴⁷⁵ В. Шалетић, Колонизација Јужне Србије, *Аграрна мисао*, бр. 11-12, Београд 1938, 11.

¹⁴⁷⁶ АЈ, 74-51-72, л. 377, Наредба врховног аграрног повереника бр. 103 од 22. септембра 1930.

¹⁴⁷⁷ АЈ, 67-28-258, 6. април 1940.

¹⁴⁷⁸ С. Зечевић, *Сиромаштво Југославије*, 31.

¹⁴⁷⁹ АЈ, 74-56-77, 6. јануар 1932.

државних шума за подизање кућа, бесплатне доделе насељеницима воћних садница у циљу унапређења воћарства и виноградарства, потреба да се хитно приступи додељивању земље оним интереснима који су чекали на терену, да се створе средства за откуп имања ради спровођења слободне колонизације како би насељеници који нису имали довољно земље добили повећање поседа, да се новим насељеницима створе средства за опстанак и рад за прве две године, да се насељеници дозволи подизање куће на месту најподеснијем на парцели, да краљевска влада донесе коначно одлуку о отпису насељеничких дугова, да се насељеницима дозволи бесплатно коришћење државних сувата, да се у државним и јавним радовима као и служби граничне трупе и жандармерије првенство да насељеницима.¹⁴⁸⁰

Према подацима из маја 1937. чак 22% издељене земље било је необрадиво.¹⁴⁸¹ М. Гавриловић у *Привреди Јужне Србије* истакао је да је од укупне површине подељене земље колонистима једва ако је 5% било обрађено док је 95% представљало до тада неплодну земљу.¹⁴⁸² Прича о богатом Косову била је, према речима А. Прибићевића, "оптичка варка и лаж локалних скоројевића".¹⁴⁸³ Земљиште које су поседовали насељеници била је слабог квалитета (црвеница и песковита иловача, сиромашна у органским материјама) које је најбољем случају давала 3-4 године довољно приноса а после се морала ђубрити.¹⁴⁸⁴ Аграрни уред у Пећи доделио је 40 удовица са ситном и нејаком децом по 1 ха обрађене земље на комплексу Св. Стреоцке ливаде а остатак на комплексу званом Турјак Добри До који је од првог био удаљен 15 км, брзводан и неплодан, па су тражиле земљу на подеснијем месту.¹⁴⁸⁵

Г. Божовић у тексту *Варке и разочарања о насељавању јужне Србије* пише да је насељавање Метохије било "грубо и страшно разочарање", да су људи живели "немогућим животом и у беди која се страхотно кези на све учињене и немале жртве и на сва наша очекивања и надања". Метохијски насељеник је био "у

¹⁴⁸⁰ АЈ, 74-51-72, л. 662, 663.

¹⁴⁸¹ АЈ, 96-15-54, 13968/37, мај 1937.

¹⁴⁸² М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље 1933, 80.

¹⁴⁸³ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 102-107.

¹⁴⁸⁴ *Пољопривредни гласник*, 1. јануар 1940, 9-10.

¹⁴⁸⁵ АЈ, 74-56-98, 1929.

великом броју случајева прави мученик". Божовић издваја "огромну" Витомирицу недалеко од Пећи, као и то да "разбацани Црногорци по Подгору живе у задовољству".¹⁴⁸⁶

Према архивској грађи економски положај насељеника био је лош иако су они очекивали да ће доласком на Косову и Метохију то променити. Начелник Пећког среза поред поделе жита, најхитније је тражио још 25 вагона за свој срез јер се обрео у чуду видевши како насељеници страховито гладују. Г. Божовић описује лошу ситуацију насељеника "замислите овакву ситуацију. Доведу Црногорца у празну кућу у шумарици са двориштем од неколико ари и доделе му на 2-5 километара одакле 50 ха само ситногорице, без стопе зиратне земље. Овај у ту кућу, без тора и обора, уведе само своју жену и по шесторо деце. Ретко је ко могао довести краву или козу. Нити има каквог инвентара, ни плуга, ни мотике, ни српа ни вола ни коња, једне голе руке. Државна помоћ или позајмица аграрних организација обично је неефикасна, обично не стиже ни за прехрану. Такав насељеник крај куће зачепља за нешто кртоле, па или иде да надници на путу за малу надницу или се камени крај босе и гладне деце. Ако искрчи које јутро земље нема са чиме да га пооре, да засеје, но зове суседа Арнаутина и за ту услугу уступа му остало своје имање за испашу или огрев за годину или више."¹⁴⁸⁷ Према истраживањима, А. Павловића економија колонистичких домаћинстава је опстајала, поред наведеног надницења, захваљујући раду у јавним радовима, служби у војним граничним трупима и у жандармерији и сл. Такође, били су оптерећени и обавезним чланством у аграрним заједницама које су за пружање услуга наметале трошкове. С обзиром на све ово, социјални положај колониста био је погоршан, јер су они као сиромашни сељаци били на ниском ступњу у друштвеној структури Косова и Метохије.¹⁴⁸⁸

Администрација која је спроводила колонизацију у јужним крајевима, није добро познавала одлике земље, па се то одржавало на ток и успех колонизације. Током насељавања мало се посвећивало пажње где ће се подићи колонистичка

¹⁴⁸⁶ Г. Божовић, Варке и разочарања о насељавању јужне Србије, *Слике Косова и Метохије*, 160-161.

¹⁴⁸⁷ Г. Божовић, Промашени напори, *Слике Косова и Метохије*, 164-165.

¹⁴⁸⁸ А. Павловић, *Прилог о социјално-економском...*, 102.

насеља па је негде било установљено тек после подизања куће да нема довољно питке воде у насељу или довољне количине продуктивног земљишта. А. Прибићевић описивао је у свом делу *Од господина до сељака* проблеме са којима се сусрео покушавајући да од ледине крај Вучитрна коју је добио за насељавање направи обрадиву земљу и да је "плаћао страшно скупо на поклон добијену земљу. Уз то смо улагали невероватне личне напоре и живели у крају драгом српским срцима, али где ми нисмо били драги него само малом броју Срба ширег и даљег видика па смо због тога тешко осећали општу хладноћу, а често и мржњу и злобу, које су нам утолико теже долазиле, уколико нам је већ растанак са старим огњиштем ранио срце, па му је требало мелема".¹⁴⁸⁹

Тамо где су се колонисти насељавали појединачно или у мањем броју своја станишта подизали су самоиницијативно прилагођавајући се терену а код масовнијег насељавања подизана су насеља према унапред предвиђеном плану. У изградњи кућа утицали су култура, обичаји и порекло досељеног становништва, у чему су се нарочито истицали Војвођани.¹⁴⁹⁰ Колонистичке породице у јужним крајевима коштале су државу до 1938. по 5.000 динара. Држава је утрошила од 1930/31 до 1939/40. за наводњавање, обезбеђење воде за пиће, изградњу путева, мостова, уређење колонија итд у јужним крајевима (посебно у Дечанско-лумбардском реону) 29,624.360 динара. За градњу кућа, набавку стоке, алата, семена и прву помоћ колонистима у јужним крајевима утрошене су сразмерно велике суме, од 1931 до 1935/36 издато је 28,757.747 динара, али и поред тога имовне прилике колонистима биле су тешке.¹⁴⁹¹

Г. Божовић наводи да је на насељавање у Јужној Србији држава утрошила 124.000.000 динара. Из ових средстава насељено је, према његовим истраживањима, у срезу Пећком и Источком 2.516 породица без самонасељеника који су сами подизали куће и путем куповине долазили до земље. Тим породицама у оба среза додељено је и издељено земље 21.286 ха, од тога обрадиве

¹⁴⁸⁹ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 101.

¹⁴⁹⁰ Број породица досељених из Војводине у односу на укупан број колонизованих породица на Косову и Метохији износио је 1,23% (М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову 1918-1941*, 221). Највише их је било око 1930, а затим се њихов број смањује због лоших прилика за живот (А. Павловић, *Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918 и 1941*, *Баштина*, Приштина – Лепосавић, св. 25, 2008, 228).

¹⁴⁹¹ М. Ерић, *н.д.*, 422.

само 3.184 ха, а остало све је било под шумом, често најнепогодније за зираћење. Држава је у ова два среза подигла 848 кућа, а сами насељеници 1656. Највећи број насељеника био је из Црне Горе 2169 породица, затим из Србије 310, а остало је долазило на Јужну Србију, Лику, Босну, Далмацију, Војводину и Херцеговину.¹⁴⁹² За ова средства Божовић је истицао да је држава могла у Јужној Србији да "откупи готове земље не само за данашњи број насељеника него и све што се тамо могло продати и купити".¹⁴⁹³

Статистички подаци Врховног аграрног повереништва у Скопљу показали су да је до 1. јула 1935. изграђено 8.401 кућа за насељенике на територији Косова и Метохије (у Вучитрну 1.475, Косовској Митровици 81, Ђаковици 1.796, Пећи 2.503, Урошевцу 1.980 и у Призрену 569 кућа).¹⁴⁹⁴ До 1935. на Косову и Метохији држава је подигла 329 кућа од тврдог материјала и 1.653 од слабог мешаног материјала. Колонисти су сами подигли 540 кућа од тврдог и 5.869 од слабо мешаног материјала.¹⁴⁹⁵ На Косову је до 1937. подигнуто 8.711 насељеничких кућа, од чега је држава подигла 2.178, а насељеници 6.533.¹⁴⁹⁶

На територији јужних крајева тј. у Македонији, Косову и Метохији до 1938. било је изграђено 330 насеља и насељеничких засеока, са 12.000 насељеничких кућа. Подигнуто је 40 школа за потребе колониста, 32 цркве, ископано 225 бунара, направљена два водовода, изграђено 73.302 метара канала за наводњавање 50.000 ха земљишта, саграђен је један мост, пет пропуста, два аквадукта, исушено 13.478 хектара мочварног земљишта, изграђено 67.940 метара канала за одводњавање и подигнуто 20.000 метара насипа.¹⁴⁹⁷

¹⁴⁹² На територији целог Косова и Метохије према истраживањима Т. Секулића, било је из Црне Горе 6.555 породица или 46.65%, из Србије 3.559 породица или 25.61%, из средње Србије су дошли раније насељени Црногорци у Јабланици и Топлици 675 породица или 4.8%, из Босне и Херцеговине 1.535 породица или 10.92%, из Хрватске је 582 породица или 4.13%, из Словеније 1 породица или 0.01%, из Македоније 17 породица или 0.12%, из Војводине 174 породице или 1.3%, са Косова и Метохије 657 породице или 4.68%, оптанти 259 породица или 1.84%. (Т. Секулић, *н.д.*, 50-52, 54-55).

¹⁴⁹³ Г. Божовић, *Промашени напори, Слике Косова и Метохије*, 164-165.

¹⁴⁹⁴ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 60.

¹⁴⁹⁵ АЈ, 96-14-52, Статистички подаци о подигнутим државним и од стране насељеника кућа на територији Врховног аграрног повереништва у Скопљу до 1. јула 1935.

¹⁴⁹⁶ А. Урошевић, *Аграрна реформа и насељавање*, 826.

¹⁴⁹⁷ Б. Лекић, *н.д.*, 205.

69. *Списак подигнутих кућа по срезовима на Косову и Метохији*

срез	Подигнуте куће		
	држава	насељеници	укупно
Источки	355	692	1.027
Пећи	493	736	1.229
Ђаковачки	560	1.395	1.955
Подримски	200	396	596
Косовскомитровачки		85	85
Дренички	137	360	497
Лапски		1.307	1.307
Шарпланински	448	360	808
Подгорски	20	53	73
Грачанички	63	947	1.010
Гњилански	46	642	688
Неродимски		281	281
Качанички	10	54	64
Повереништво Урошевац			3.621

(АЈ, 96-15-50, 53, 58, Статистички подаци аграрних повереништава
Врховног аграрног повереништва у Скопљу од почетка колонизације до 31.
децембра 1936)

70. *Статистички преглед обављених радова до краја октобра 1940*

Аграрно повереништво	Саграђено кућа			Саграђено бунара од стране државе
	Од стране државе	Од стране насељеника	Од стране насељеника уз помоћ државе	
Пећ, Урошевац, К.Митровица, Скопље, Призрен	2.712	13.024	207	148

(Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, прилог 1)

Ђ. Крстић је истицао да су колонизацију пратили слабо, неквалификовано а врло често и непоуздано чиновништво, јер се није тражила никаква нарочита квалификација, а дешавало се да нису обилазили своје повереништво, такође да су били у положају да раде без икакве контроле и као такви нису могли имати никакав ауторитет. Такође, Крстић је наводио и да су народни посланици били против насељавања колониста, али да су на основу њих одржавали своје положаје.

Општинске власти су такође наносили штете колонизацији. Јачи људи нарочито у арнаутским општинама били су у стању у свако доба извадити тапију на било које државно, општинско или напуштено добро, па су предмет купо-продаје биле земље на које продавци нису имали тапије или никаква права. Такође управне власти нису излазиле у сусрет насељеницима, а наводио је и да је било веома важно дозволити насељеницима да носе оружје јер су били настањени у крајевима у којима безбедност није била на високом нивоу. Због држања управних власти у неким се крајевима сматрају колонисти заробљени у "арнаутском мору", па су насељници били револтирани према њиховим представницима.¹⁴⁹⁸

Адам Прибићевић је сматрао да је у оно време била потребна већа храброст запутити се на Косово, у Дреницу и Метохију него у Америку.¹⁴⁹⁹ Колонисти су живели у непрестаном страху, па су, према писању Ђ. Крстића, "са пушком легали, са пушком устајали и с пушком поред себе и поља обрађивали. Ако је обноћ домаћин спавао, домаћица је кућу чувала. Код сваке појаве качака, потоци и гудуре били су склоништа жена и деце...животна је несигурност била тако велика да се насељеници на осамљеним и изложеним местима нису усуђивали правити ни солидне куће".¹⁵⁰⁰ На Косову и Метохији однос колониста и староседелаца заоштравале су и управно-полицијске власти тиме што су пружајући помоћ органима за извођење колонизације смештали колонисте за краће а често и дуже време у куће староседелаца.¹⁵⁰¹

Због произвољних одлука аграрних власти услед којих је додељивана земља неретко без основа одузимања локалном становништву пре свега муслиманима и Албанцима, колонисти су у местима насељавања наилазили на отпор, и сукобе са староседеоцима. Сима Б. Грујић, учитељ у пензији у *Политици* писао је да је насељеницима на Косову и Метохији дата скоро најбоља земља по 10-15 ха на кућу у којој су били муж и жена са двоје или троје деце. Насељеницима је држава подигла куће, дала семе, многим и пар теглеће стоке и свакој кући по 50.000 динара преко Аграрне заједнице у Скопљу. "Ми

¹⁴⁹⁸ Ђ. Крстић, *н.д.*, 46-61.

¹⁴⁹⁹ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 132.

¹⁵⁰⁰ Ђ. Крстић, *н.д.*, 74.

¹⁵⁰¹ М.Ерић, *н.д.*, 412.

староседеоци не завидимо овој својој браћи али запитајмо да ли је ова држава мајка и староседеоцима".¹⁵⁰² Староседеоци у Метохији су се жалили да се приликом ограничавања тла и додељивању насељеницима није довољно пазило на потребне пролазе и излазе, на неопходне испусте, испаше и шуме за огрев. Г. Божовић је сматрао да је требало снизити таксе, упростити административни поступак, пустити стада у планине и дати људима да бесплатно из државних шума извлаче дрво за огрев.¹⁵⁰³

Насељеници су били су изложени и самовољном понашању државних и полицијских органа. У селу Трпеза код Гњилана 16 колонистичких породица жалило се 1932. краљу Александру Карађорђевићу, поводом претњи и непријатељстава којима су били изложени од стране староседелаца на челу са наредником у локалној жандармеријској станици.¹⁵⁰⁴ Такође, колонисти су често били мета напада качака који су долазили из Албаније. Стојан Ацић, насељеник у Метохији молио је да добије земљу на другом месту будући да је стално био изложен нападима качака који су му већ убили брата и сестру, у другом је Милица Делетић молила да јој се муж пусти из затвора будући да као самохрана мајка није могла да заштити породицу од опасности које су вребале на граници са Албанијом.¹⁵⁰⁵

Реализација аграрне реформе на Косову и Метохији може се пратити детаљно из године у годину од 1919. до 1936. на основу Статистичког прегледа Врховног повереништва у Скопљу из 1937. а касније углавном сумарно и за краћи период. Према овом документу на територији Косова и Метохије пре деобе земље премерено је 108.793,19 ха државног, 54.021,34 хектара општинског, 383.54 ха црквеног и манастирског, 51.126,63 ха приватног и 15.466,94 ха трајно напуштеног безвласничког земљишта што је укупно износило 229.791,64 ха.

¹⁵⁰² *Политика*, 27. март 1940.

¹⁵⁰³ Г. Божовић, Промашени напори, *Слике Косова и Метохије*, 164-165. Божовић је описао насељеничко насеље код села Главичице на Дриму, Стварности и чињенице, 166-169, и дао предлоге шта би требало учинити за насељенике у тексту Шта би требало учинити за насељенике 170-173.

¹⁵⁰⁴ АЈ, 74-56-77, Жалба 16 колонистичких породица из села Трпеза, 4. јануар 1932.

¹⁵⁰⁵ А. Павловић, *Прилог о социјално-економском...*, 102.

Делимично је било ограничено 203.459,21 ха, премерено 46.122,73 ха обрађиваног, 97.307,60 ха обрадивог које није обрађивано и 305.511,37 ха необрадивог земљишта. За потребе аграрних интересената премерно је 77.139,95 ха (за колонисте 75.145,19 ха, добровољце 2.122,47 ха, четнике 386,11 ха, староседеоце 18.164,77 ха).¹⁵⁰⁶

Из ових података види се да је после колониста највише земље премерено за староседеоце што оповргава тврдње историчара да су старосеоци били запостављени. Издељено је аутоколонистима 9.336,90 ха, угледним економијама 120,55 ха, пољопривредним школама 9,44 ха, основним школама 172,53 ха, црквама и манастирима 658,49 ха, војсци 171,03 ха, жандармерији 119,83 ха и културним и другим установама 153,74 ха, што је укупно износило 10.742,51 ха. Такође, издељено је стварним сопственицима 4.259,51 ха, чифчијама 1.302,77 ха и сопственицима у замену 928,22 ха, што износи 6.490, 78 ха, за потребе путева, железница, река и сл. 4.003,35 ха, утрина за испашу стоке 23.210,47 ха и фактичким поседницима без решења 2.076, 39 ха, што износи свега 29.290,21 ха. Остављено је на располагању 53.980, 75 ха.¹⁵⁰⁷

Према Статистичким подацима Врховног повереништва у Скопљу, насељеници (колонисти, аутоколонисти, добровољци, четници и оптанци) укупно 11.474 становника Јужне Србије добили су до 1. јануара 1939. 90.269 ха или 39,84% дефинитивно ограниченог земљишта, месним аграрним интересентима (укупно 6.626) додељено је 11.338 ха или 5% укупно ограниченог земљишта, угледним економијама, пољопривредним школама, основним школама, црквама и манастирима, војсци и жандармерији и културним установама (укупно 366 аграрна интересента) додељено је 1.358 ха или 0.60% укупно ограниченог земљишта. Сви аграрни интересенти њих 18.394 добили су укупно 111.551 ха. На

¹⁵⁰⁶Т. Секулић навео је да су за потребе насељавања државне власти ограничиле – државно земљиште 105.695 ха или 55%, општинска земљишта 7.489 ха или 40%, манастирска и црквена земљишта 246 ха или 1%, качачка земља 4.253 ха или 2.4%, приватно-откупљено земљиште 4.530 ха или 2.5%, што је укупно износило 192.213 ха или 100%. Од овог комплекса у периоду од 1918. до 6. априла 1941. део земљишта био је распоређен – 14.055 насељеничких породица добило је 101.402 ха, 783 разних корисника као школе, економије, војска, жандармерија и други добили су 10.063 ха. Укупно је било распоређено 111.465 ха, а остало нераспоређено 80.748 ха (Т. Секулић, *н.д.*, 50-52, 54-55).

¹⁵⁰⁷Б. Лекић, *н.д.*, 140 (АЈ, 96-15-53, Статистички подаци аграрних повереништава Врховног аграрног повереништва у Скопљу од почетка колонизације до 31. децембра 1936).

располагању је остало 81.855 ха или 36, 13% неподељеног дефинитивно ограниченог земљишта.¹⁵⁰⁸

По прописима о аграрној реформи и колонизацији који су се односили на јужне крајеве на Косову је од разних аграрних субјеката у 14 срезова (косовскомитровачки, лапски, урошевачки, подримски, ђаковички, пећки, дренички, вучитрнски, источки, призренски, подгорски, грачанички, гњилански и качанички, у горском срезу се није спровела аграрна реформа) дефинитивно је било ограничено до 1939. 226.525 ха, од чега обрадивог земљишта 160.035 ха, а необрадивог 22.791 ха. Према категорији објеката аграрне реформе државно земљиште чинило је 84.153 ха, општинско 32.866 ха, црквено и манастирско 384 ха, приватно 5.044 ха, трајно напуштено - качачко 5.258 ха.¹⁵⁰⁹

М. Обрадовић истиче да ови подаци нису прецизни јер су за четири среза дати из 1937, мада је и после овога било додељивања земље аграрним интереснима али у мањем обиму. Нису били довољно прецизни ни када је у питању била земља одузета приватним власницима. У обрађивано земљиште урачунато је оно које је некад обрађивано а током времена напуштено и претворено у утрине и испаше као и оно које је обрађивало месно становништво.¹⁵¹⁰

Према истраживањима Н. Гаћеше на читавој територији јужних крајева, односно на територији Македоније, Косова и Метохије ограничено је до априла 1941. за сврхе аграрне реформе 340.080 ха а издељено 186.914 ха. Остало је дакле неиздељено 153.914 ха. Од ове површине издељено је у јужним крајевима на 14.772 колониста насељеника 124.917 ха, на 1000 добровољаца 6.121 ха, на 21.466 домородаца 55.128 ха. Укупно 37.238 аграрних субјеката на 186.166 хектара. Од ове површине отпало је на Косово и Метохију – ограничено за сврхе аграрне

¹⁵⁰⁸ АЈ, 96-15-50, Статистички подаци аграрних повереништава Врховног аграрног повереништва у Скопљу за 1939.

¹⁵⁰⁹ АЈ, 96-15-50, Статистички подаци за 1939, за срезове подгорски, грачанички, гњилански и качанички подаци из 1937. Качачког земљишта било је укупно ограничено 3.759,49 ха (на подручју аграрног повереништва у Призрену 295,05 ха, пећког 2.761,51, косовскомитровичког 170,86 и урошевачког 352,07 хектара). Трајно напуштено земљиште оних који су се селили у Турску и Албанију било је 17.421,31 ха од чега је 14.762,13 ха било обрадиво а 2.658,18 ха необрадиво земљиште (на подручју Призрена 4.791,75 ха, пећког 8.539,42, косовскомитровичког 4.090,14 ха а Урошевца није било ових имања). АЈ, 96-15-54, Статистички подаци о ограниченом земљишту за 1939.

¹⁵¹⁰ М. Обрадовић, Аграрни односи на Косову 1918-1941, *ЈИЧ*, 453.

реформе 219.999 ха, издељено 120.672 ха, остало је неиздељено 99.327 ха. Од ове површине издељено је на Косову и Метохији на 10.877 колониста – насељеника 94.595 ха, на 602 добровољца 3727 ха, на 7802 домородаца 22.350 ха, свега издељено 120.672 ха. Према експозеу министра пољопривреде приликом доношења буџета за 1939/40. до тада је у јужним крајевима било дефинитивно ограничено за сврхе аграрне реформе 406.650 ха, а откупљено од приватних власника 6 117 ха, укупно 412.767 ха. Од овога је било издељено 236 007 на 49 135 аграрних субјеката.¹⁵¹¹

71. Статистички преглед обављених радова до краја октобра 1940.

Аграрно повереништво	Узето за сврхе агр. реф	Издељено							Остало неиздељено
		Колонистима, добровољцима, опантима, аутоколоницима	Чивчијама, домороцима, обрађивачима, стварним сопственицима	Народним осн. школама	Јавним установама и угледним економијама	Војсци и жандармеји	Селима за утрине	За путеве	
Пећ, Урошевац, К. Митровица, Скопље, Призрен	381.245 ха	17.679 породица, 142.588 ха	30.582 породица, 88.511 ха	289, 430 ха	467, 10.930 ха	230, 1.451 ха	53, 57.345 ха	7.319 ха	73.058 ха

(АЈ, 96-15-57, Статистички преглед обављених радова до краја октобра 1940)

У годинама пред Други светски рат планиран је наставак аграрне реформе и колонизације. Из програма рада за 1941. види се да је Врховно повереништво у Скопљу предвидело наставак рада на незавршеним пословима. Тако је био планирано да Аграрно повереништво у Пећи, Урошевцу, Косовској Митровици, Скопљу и Призрену током 1941. обави спровођење поступка за узимање земљишта за аграрне потребе качачких и трајно напуштених земљишта у површини од 20.737 ха и раније додељених али неограничених површина земљишта од 3.415 ха. Планиран је и детаљан премер ради провођења расправе на

¹⁵¹¹ Н. Гаћеша, *н.д.*, 113.

површинама од 167.361 ха. Такође је планирана парцелација и деоба расположивог земљишта где је спадало 42.897 ха обрадиве земље и 13.161 ха шумских површина и пашњака као и идентификација 40.556 ха земљишта са катастарским плановима да би се омогућило убаштињење насељеника на додељној земљи. Планирано је и спровођење поступка издвајања минимума дотадашњим држаоцима земљишта које је било стављено под удар аграрне реформе у површини од 200.786 ха, као и предаја 1.564 плацева и кућа у варошима и градовима. Зато је требало изградити 14.260 насељеничких кућа, подизати школе, изградити бунаре и друго.¹⁵¹²

Аграрном реформом био је у Краљевини укинут феудални систем што је требало да има морални и економски ефекат. Међутим, резултати нису били задовољавајући. Разлог томе требало је тражити у економској кризи, као и у томе што је земља сама по себи била нерентабилна, а онај који је обрађује није био добро упућен у то како би њоме требало управљати да би се извукао максимум добитка. У социјалном погледу било је користи јер су створени мали поседи, ситне привредне јединице, држава је уложила огромне материјалне жртве, али стварајући те ситне поседе ни држава ни друштво нису се побринули за то да се тим поседима осигура нормално функционисање и правилан развој.¹⁵¹³ Према мишљењу Ђ. Крстића, резултат колонизације "ни по броју насеља и насељеничких породица, ни по начину њихове расподеле и смештају колонија, а ни по утрошеном времену и средствима није представљао никакав нарочит успех са којим би се наша државна управа могла поносити".¹⁵¹⁴ Међутим, Крстић наводи и резултат које је колонизација постигла, пре свега на стварању јавне безбедности. Створена су насеља тамо где су била неосвојива качачка склоништа (Лапски и Дренички срез). Доласком насељеника учвршћивала се национална свест староседелаца, мада је то код Арнаута било под знаком питања, привикавали су се на нови интензивнији и модернији пољопривредни систем, побољшавале су се

¹⁵¹² АЈ, 96-15-5, Програм предстојећих радова 1941 Врховног аграрног повереништва у Скопљу од 10. новембра 1940.

¹⁵¹³ С. Зечевић, *н.д.*, 25-26.

¹⁵¹⁴ Ђ. Крстић, *н.д.*, 65.

социјално-хигијенске навике, развијало кућанство.¹⁵¹⁵ Такође, насељеници су почели са задругарством, књижницама, читаоницама, забавама, позоришним представама.¹⁵¹⁶ Насељеници су се инфилтрирали у политички живот, тако на пример у Грачаничком срезу у пет од седам општина су насељеници били председници сеоских општина. Разлог томе био је што су насељеници били напредни у економском погледу, што су слободно заступали интересе села код свих власти, што су били писменији, што су били борбенији у партијском погледу, што су већином ратници а то је импоновало Арнаутима.¹⁵¹⁷

Колонизацијом је мењана слика Косова и Метохије у демографском, етничком, националном погледу. Према подацима сакупљеним крајем 1939. у односу на број становника Косова и Метохије колониста је било 9.2%.¹⁵¹⁸

Након Другог светског рата део насељеника због Одлуке националног комитета ослобођења Југославије од 6. марта 1945. о привременој забрани повратка насељеника у ранија места живљења није се вратило укупно 2.342 а вратило се 11.713 породица. Августа 1945. донет је закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у НР Македонији и Аутономној Косовско- метохијској области, чиме је обухваћено 11.168 породица аграрних спорова. За 4.829 насељеничких породица признато је право на целокупну додељену земљу од аграрних органа, за 5.744 насељеничке породице делимично је признато право на додељено земљиште и њима је одузето 15.784 ха обрадивог земљишта. За 595 насељеничких породица није признато право ни на куће нити на земљиште, одузете су им све непокретности, а за 545 породица није вршена ревизија.¹⁵¹⁹

7.3. Грађевинарство и саобраћај

Грађевинарска делатност у Јужној Србији постала је нарочито велика после завршетка Првог светског рата. У годинама економске кризе, југословенска држава је покушала да привредну депресију реши извођењем јавних радова, што

¹⁵¹⁵ Ђ. Крстић, *н.д.*, 73-95.

¹⁵¹⁶ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 140-143.

¹⁵¹⁷ АЈ, 37-9-926-945, О начину спровођења избора, Скопље, 14. маја 1938.

¹⁵¹⁸ АЈ, 96-31-86, Графички преглед колонизације по срезовима од почетка па до 1941.

¹⁵¹⁹ Т. Секулић, *н.д.*, 50-52, 54-55; Н. Гаћеша, *н.д.*, 119.

је нарочито било изражено у време владе Милана Стојадиновића. Уредба о јавним радовима донета крајем новембра 1933. доживљавана је као социјална уредба која је требало да реши проблем незапослености, али је тек Јевтићева влада почетком фебруара 1935. донела Уредбу о финансирању великих јавних радова у циљу оживљавања народне привреде, смањивања незапослености и унапређења туризма. Предвиђена је изградња модерних путева и железничких линија.¹⁵²⁰ У периоду 1925-1934. Краљевина је инвестирала у јавне радове око четири милијарде динара, од чега је на Србију са Косовом и Македонијом отпадало 63.3%.¹⁵²¹ Свака бановина је требало да добије по четири милиона динара али је Вардарска добила 3.8 милиона.¹⁵²² Највише новца за грађевинске радове издвајано је из бановинског буџета, као и буџета разних установа. Из табеле за Вучитрнски и Лапски срез у Моравској бановини видимо да је уз улагања из разних извора буџета сума за грађевинске радове била знатно повећана у односу на претходну годину.

72. Табела утрошених сума за грађевинске радове у срезовима Вучитрнски и Лапски у Моравској бановини 1936/37 и 1937/38

1936/37						
Срез	Из државног буџета	Из бановинског буџета	Из кредита за јавне радове	Из буџета среских одбора	Из буџета разних установа	укупно
Вучитрнски	32.687,00	38.802,13	20.684,95	18.306,99	24.502,86	134.983,93
Лапски		42.103,23		1.880,00		43.983,23
Укупно у Моравској бановини	13.087.339	16.962.066,03	2.450.888,64	279.762,58	6.619.571,30	42.142.304,61
1937/38						
Вучитрнски		85.862,15	200.000		372.183,02	658.045,17
Лапски	93.375,00		100.000			213.375,00 (20.000.00 од дотација за раније буџ. год)
Укупно у Моравској бановини	5.451.020,93	7.129.687,29	7.500.000		9.082.525,21	46.013.233,43

(АЈ, 37-49-100, Табеларни преглед утрошених и одобрених сума за грађевинарске радове по срезовима Моравске бановине 1936/37 и 1937/38.)

¹⁵²⁰ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 361.

¹⁵²¹ С. Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије*, Београд 1986, 180-183.

¹⁵²² В. Јовановић, *Вардарска бановина 1919-1941*, 361.

За грађевинарство и улагања у изградњу била су задужена техничка одељења банских управа. Техничко одељење Краљевске банске управе Вардарске бановине налазило се у Скопљу, а Технички одељци при среским начелствима били су у Приштини за срезове Гњилански, Грачанички и Неродимски и у Призрену за срезове Горски, Ђаковички, Подгорски, Подримски и Шарпланински. Најважнији задаци техничких одељака били су оправка и одржавање државних и бановинских путева, као и објеката на њима, снабдевање насеља водом, извођење грађевина на води и подизање нових државних и бановинских зграда, као и њихова оправка.¹⁵²³ Техничко одељење Краљевске банске управе Моравске бановине било је у Нишу, а Техничко одељење при среском начелству у Куршумлији било је задужено за Вучитрнски, Дренички и Лапски срез.¹⁵²⁴ Техничко одељење Кр. банске управе Зетске бановине било је на Цетињу, а Техничко одељење при среском начелству у Пећи за срезове Источки, Митровички и Пећки.¹⁵²⁵

У периоду од 1924 до 1936. подигнуто је око 25.000 нових зграда, државних, самоуправних, општинских и приватних, на шта је укупно потрошено 1.200.000.000 динара, што је значило да се годишње трошило 100.000.000 динара. Падала је у очи велика разлика у цени између јавних и приватних зграда. Просечна вредност једне јавне зграде била је 400.000 дин, док је вредност једне приватне зграде била 25.000 динара, пре свега јер је највећи део отпадао на сеоске зграде, чија се вредност кретала од 3.000 до 20.000 динара. Приватне куће показивале су напредак јер су стручније изграђене са бољим унутрашњим распоредом, имале су боље осветљење и скоро све су биле покривене црепом. Подигнут је соколски дом у Призрену и Приштини. Подигнуте су основне школе, учитељске школе, учитељски станovi, жандармеријске станице, цркве, парохијски домови и царинске зграде.¹⁵²⁶

¹⁵²³ Вардарска бановина, 11.

¹⁵²⁴ Моравска бановина, 13.

¹⁵²⁵ Зетска бановина, 11.

¹⁵²⁶ М.К.Томић, Грађевинарство, Споменица, 749-753.

73. Прегледи утрошених сума градских општина на зграде 1919-1931

	Админ-управе	Школске	Верске	Санитетске	Привредне	Споменике, гробнице	Разне зграде (станови, зграде за хумане циљеве идр)	споредне	свега
Пећ		1; 1.198.996					6; 50.639		6; 50.639
Вучитрн								4; 11.552	4; 11.552
Гњилане			1; 3.000					1; 3.000	2; 6.000
Качаник	1; 60.000								1; 60.000
Липљан	2; 76.000	4; 699.000							6; 775.000
Приштина				2; 567.261,28	4; 407.743, 96			3; 106.165, 57	9; 1.081.170,81
Урошевац	1; 29.921,81	2; 1.689.654,82	2; 1.019.341,99	3; 38.000	4; 446.675,60			3; 52.588,77	15; 3.276.182,99
Штимље	1; 53.000	2; 436.593,28						1; 10.000	4; 469.593,28

(Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931, Београд 1934)

Радови на изградњи објеката за снабдевање водом насеља падали су на терет зајма од 50,000.000 динара закљученог на основу закона о буџетским дванаестинама 1935/36.¹⁵²⁷ Решењем од 1936. одобрен је пројекат проширења градског водовода у Пећи у ревидираној предрачуној суми од 541.961, 71 дин с тим да сума од 210.373,25 пада на терет одобреног кредита а из зајма од 50,000.000 закљученог на основу Закона о буџетским дванаестинама буџета за 1935/36 а остатак од 331.588,50 на терет општине Пећ. Закључен је и уговор 1937. између Управе манастира Пећке патријаршије и поглаварства града Пећи око спровођења главног довода за градски водовод преко манастирског имања. За остале општине за изградњу водовода издвојено је - Гњилане водовод 250.000, Приштина наставак водовода 335.000, Јањево водовод 65.000, водоводи у местима Раштане и Дуље у Подгорском срезу 10.000 и 12.000, у Призрену наставак

¹⁵²⁷ АЈ, 37-38-425, 30. април 1936.

водовода 330.000,¹⁵²⁸ водовод у Штимљу 100.000, водовод у Девет Југовића у Грачаничком срезу 81.200, водовод Враниште 20.000, водовод Сува Река 50.000, водовод Зјум, Драјчик, Горње Село, Ђоне у Шарпланинском срезу 123.000.¹⁵²⁹

74. *Преглед тражења и предвиђених радова на објектима за снабдевање водом 1935/36*

срез	Тражило се			Предвиђало се		
	општина	место	сума	општина	место	сума
Гњилански	7	13	482.000	4	5	70.000
Горски	1	1	10.438	1	1	11.000
Грачанички	2	2	3,847.453,85			
Качанички	1	1	300.000			

(AJ, 37-38-425, 30. април 1936)

Поред водовода, за уређење градова и вароши и модернизацију било је неопходно уредити путеве и осветљење. У Приштини и Призрену уведено је електрично осветљење, а у уређење улица највише је уложено у Приштини уз употребу ломљеног камена, док једино у Пећи је пут изграђен од макадама.

75. *Преглед утрошених сума градске општине Приштине на инсталације 1919-1931.*

	Централно грејање	Електрично осветљење	Водовод
Приштина	1; 318.760,75	7; 21.613,45	1; 116.243,51
Призрен		1 (хидроелектричне централе); 4.735.930,65	

(Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931, Београд 1934)

¹⁵²⁸ AJ, 62- 1278, 32302/938, Програм радова на изradi објеката за снабдевање водом насеља у Вардарској бановини који се плаћају из кредита од 50,000.000 динара закљученог на основу 68 члана финансијског закона за 1939/40.

¹⁵²⁹ AJ, 38-67-177.

76. Калдрмисање улица 1919-1931.

	Дужи на калдр. улица у м2	Од лом. камена		Од шосеа (или макадама)		Уређење скверова
		Површин а м2	динара	Површи на м2	динара	
Вучитрн	1.662	10.664	42.310			
Призрен	1.500	4.501	93.167,26			
Приштина	2.227	19.835	489.835,86			
Урошевац		43.791	127.616,70			
Пећ				21.000	210.000	15.000

(Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931, Београд 1934)

У Вардарској бановини, на подручју Косова и Метохије, били су извршени следећи радови од 20. јуна 1935 до 20. маја 1937. по бановинском буџету - подигнута шупа за смештај дрва и угља код бановинске болнице у Приштини (23.370), израђен бунар код бановинске болнице у Гњилану (9.519), подигнут нови мост на реци Бистрици код бановинске болнице у Призрену (25.123), капела код бановинске болнице у Приштини (61.749), кухиња са магацином за смештај хране код бановинске болнице у Гњилану (36.707), по државном буџету кабине у купатилу у Приштини (7.206), изграђени бунари у селима среза Гњиланског - Партеш (12.120), Доморовце (12.120), Ропотово (14.366), водовод за школу у Урошевцу (12.533).¹⁵³⁰

Поред грађевинске експанзије која је била предвиђена за Вардарску бановину, она је уз Зетску била најпасивнија област у земљи уочи Другог светског рата. Министар финансија је 1940. одобрио подизање зајма Вардарској бановини од сто милиона који је требало да враћа у наредне 32 године за изградњу путева, мостова, школа, болница и водовода.¹⁵³¹

За грађевинске радове лицитирале су фирме и понуђачи и најнижим понуђачима је даван објекат на изградњу. Изградња гвозденог моста преко Ибра у Косовској Митровици, 1930-1932, препуштена је лицитирањем Грађевинском

¹⁵³⁰ АЈ, 38-67-182, 20. маја 1937.

¹⁵³¹ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 367.

предузећу инжињера Ојдровић Ђорђа из Београда, за суму од 613.896, 35 дин, а остатак је падао на партију буџета за 1931/32. Отворен је кредит од 112.000 динара Техничком слагалишту Министарства грађевина у Крушевцу код Моравске финансијске дирекције у Нишу за транспорт гвоздене конструкције за мост и кредит у суми од 59.000 отворен је Зетској банској управи за Технички одељак у Пећи, код Зетске финансијске дирекције у Подгорици за пренос гвоздене конструкције за мост преко Ибра у Косовској Митровици од станице у Косовској Митровици до градилишта.¹⁵³²

Поглаварство градске општине у Пећи, задужило се код Хипотекарне банке у суми од 2.000.000 динара за подизање привредних предузећа, проширење електричне централе са високим напонам у граду, подизање црепане, подизање кланице са хладњачом, подизање ледаре и отплату дуга Хрватској штедионици почетком 1937. Марта 1932. одобрени су елаборати за подизање хидроелектричне централе на извору реке Дрима за осветљење града Пећи. Предрачунска сума била је 2,385.935.50. За подизање ове хидроцентрале Суд општине Пећске закључио је зајам код Државне Хипотекарне банке у износу од 3,500.000, а лицитирале су фирма Елин (Југословенско друштво за електричну индустрију из Загреба, Југошкола из Београда, али је због повољније понуде склопљен посао са фирмом Елин за укупну суму од 1,898.369.94 динара.¹⁵³³ Изградња царинарнице у Ђаковици од 1938. на основу лицитације понуђена је најнижем понуђачу Симићу Стојку из Призрена за суму од 555,351.66.¹⁵³⁴

Ослобођењем 1912. затечени су били следећи путеви изграђени под турском управом на Косову и Метохији: Скопље – Качаник - Урошевац - Приштина – Митровица-Сјеница – Нова Варош; Приштина - Штимље – Призрен - Љум Кула дужина 107 км; Бјановац – Гњилане - Урошевац око 67 км; Гњилане – Приштина око 49 км.¹⁵³⁵ Б. Нушић помиње да су главни путеви почетком 20. века били Митровица-Вучитрн-Приштина-Качаник-Скопље (био је доста добар и пролазан у свако доба године); Приштина-Ђаковица (пут је био запуштен јер се

¹⁵³² АЈ, 62-1351, 1352.

¹⁵³³ АЈ, 62-1351, 1352.

¹⁵³⁴ АЈ, 62-1557.

¹⁵³⁵ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 65, 1931, 3.

није много користио); Приштина - Призрен; Приштина - Куршумлија (лош и зими непролазан, јер га је Лаб плавио); Приштина - Гњилане - Врање.¹⁵³⁶ Ови су путеви били калдрмисани каменом, засипани туцаним каменом-туцаником, а било је и делова који нису били калдрмисани. Ослобођењем 1918. војском и кулуком били су поправљани путеви приступило се прво оправци важнијих путева.¹⁵³⁷

Изградња путева била је показатељ да држава тежи томе да се модернизује и да се усклади са савременим захтевима рада и привреде. Уз помоћ путева развија се привредни живот земље као и њена култура. Краљевина Југославија је после ослобођења почела да изграђује путеве из сопствених средстава путем редовних годишњих државних буџета. Како је то изискивало огромне своте, путеви су подељени у неколико категорија па је део остао на терету државе док је део пренет на окружне, односно бановинске и општинске самоуправе. Постојећи путеви нису били правилно распоређени на поједине крајеве. Савска бановина је на својих 40.535 км² имала 7.463 км путева, док је Вардарска на својих 36.672 км² имала само 4.162 км пута, а Зетска са својих 30.997 км² имала је само 3.835 км пута.¹⁵³⁸

Вардарска бановина није стајала најбоље са путевима (У Дравској бановини на 100 хиљада становика долазило је 387 километара путева, у Моравској 278 километара, у Савској 264, у Врбаској 192, у Приморској 170, у Зетској 170, у Дунавској 152, у Дринској 118 док на 100.000 становника Вардарске бановине долазило је 101 километар путева. Укупна дужина путева у Вардарској бановини износила је државних 1365 км и бановинских 2986 км. За одржавање готових, довршених и просецање путева требало је имати расположиву суму од 1.100.000.0000 динара или да би се то постигло у периоду од 25 година требало је годишње стављати Техничком одељењу банске управе око 40.000.000 динара. Промет приватних добара и потреба сређивања прилика на југу захтевали су да се на друмовима без одлагања отвори саобраћај. Саобраћај се на путевима кретао у почетку у границама од 0 до 100 тона дневно, после се повећавао просечно са 5.7% пораста годишње и достигао висину од 270 тона дневно у близини градова.

¹⁵³⁶ Б. Нушић, *Косово*, 46-53.

¹⁵³⁷ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 67-68, 1931, 9-13.

¹⁵³⁸ С. Зечевић, *н.д.*, 17-21.

У Вардарској бановини превозило се годишње 1,664.000 тона бруто превезених путника, робе и производа на 4.200 км путева, а густина саобраћаја од 32.5 тона дневно просечно или максимум од 270 тона дневно у близини градова.¹⁵³⁹

Од 1918. до 1930. у Јужној Србији било је урађено 1250 км пута (219.323.000 динара), оправљено 1570 км (142.375.000), поново оправљено 1395 км (103.124.000), због елементарних непогода 1004 км (118.541.000).¹⁵⁴⁰ Интензиван рад на оправци и изградњи путева банска управа Вардарске бановине отпочела је 1932. Нарочита пажња била је поклоњена изградњи пута Скопље – Качаник, ширине три метра највећим делом у дужини од 24 км,¹⁵⁴¹ на њему су изграђена два моста, 53 бетонска пропуста, више насипа и тунела.¹⁵⁴² Просечен је пут ширине два метра од Призрена до Речана, чиме је становништву Средачке жупе омогућен лак прилаз Призрену.¹⁵⁴³ Пут Тетово - Призрен бановински пут требало је да буде дугачак 70 км, висине 2.100 м, на њему је сваки дан радило око 300 радника, надничара и кулучара, а радила је и војска – Призренска пионирска чета која је радила пресецање трасе и минирање док су радници радили на проширењу стазе. Имао је велики значај у економском, туристичком и стратешком погледу. Тако би се Вардарска бановина везала са Зетском, као и са Албанијом.¹⁵⁴⁴ Овај пут био је просечен у новембру 1936.¹⁵⁴⁵

Пут који је спајао Горњу Мораву и Изморник са косовском комуникационом линијом са западне и са моравско-вардарском са источне стране био је друм Урошевац-Гњилане-Бујановац, кога Цвијић назива моравским путем, који се одржавао у добром стању.¹⁵⁴⁶ Са Косова се ишло у Метохију у Пећ државним друмовима – краћим од свега 70 километара од Косовске Митровице до Пећи и другим кружнијим од Урошевца на Косову преко Призрена, Ђаковице и покрај Дечана до Пећи, где су се оба сливала у онај уз Руговску клисуру који је био главна и једина права веза Београда са Боком Которском преко целе Црне Горе. Друм Урошевац – Пећ, према писању Г. Божовића, био је један од

¹⁵³⁹ *Правда*, 26. мај 1936.

¹⁵⁴⁰ АЈ, 38-67-181, Краљевска банска управа Вардарске бановине, 1. јул 1930.

¹⁵⁴¹ *Правда*, 26. мај 1936.

¹⁵⁴² *Вардар*, 26. април 1934, 7.

¹⁵⁴³ *Правда*, 26. мај 1936.

¹⁵⁴⁴ *Вардар*, 3. новембар 1935, 2.

¹⁵⁴⁵ *Вардар*, 25. новембар 1936, 2.

¹⁵⁴⁶ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 66-68.

најлепших и најзанимљивијих у Југославији. Његова траса (од Урошевца, кроз село Кошре, Штимље, Црнојевски кланац, превој Дуље, затим у призренску равницу, у Ђаковицу, подгорјем кроз Истениће и Дечане, до Пећи) од 140 км била је модерна, изградња солидна, одржавање врло брижљиво, безбедност апсолутна а лепота предела кроз које се пролазило била је сложена, импресивна и разноврсна.¹⁵⁴⁷ Државни путеви били су Приштина – Бабин мост - Вучитрн до Митровице 3200 м, Крагујевац - Краљево од Ушћа – Рашка – Митровица – Падалиште – Пећ – Чакор – Андријевица - Цетиње – Тројица (Котор) 445.998 м, а бановински путеви првог ред Беране – Рожај – Пећ – Дечани 17.924 м, Нови Пазар – Бањска 47.000 и другог реда Косовска Митровица – Рибарић.¹⁵⁴⁸

У Зетској бановини, у делу који је припадао Косову и Метохији, били су извршени следећи радови - техничко одељење у Пећи: срез Дренички – рађено је на путевима Вучитрн – Лауша, Лауша – Клина и Клина – Коморан, израђено је потпуно новог пута 8 км, проширено око 1.5 км старих путева, поправљено преко 30 км; срез Ђаковички рађено на путевима Пећ – Дечани – Ђаковица, Ђаковица – Поношевац – Ђаф Морина, Дечани- Вокша – Јуник, Ново Село – Зајмово – Клус – Краљани – Раковица – Црмљани – Ђаковица, Ђаковиц – Ђаф Пушина и Призрен – Ђаковица, израђено је новог пута око 600 м, проширено старог пута око 4 км; срез Источки – Радавац – Врело – Исток – Ракош, Исток – Ђураковац – Злокућани – Клина и Бањица – Врело; срез Пећки – Пећ – Рожај, Пећ – Малишево – Црнојево, Ново село – Захјмово – Долово – Клуз – Раковина, Кућиште – Хаџовић – Мургаш за Беране и Пећ – Брежаник, новог пута око 500 м, проширено око 4.5 км, поправљено око 34 км, у Пећи је поправљено разних улица око 800 м а за пошљунчавање набављено око 1400 м³ туцаника; срез Подримски – Мала Круша – Ораховац – Малишево, Рожај – Пећ, Сува река – Ораховац – Швањски мост, Пећ – Малишево – Црнојево и Исток – Ђураковац – Ново село – Заљево – Швањски мост. Изређено је новог пута око 600 м, проширено око 700 м, поправљено око 36.5 км и спремљено туцаника око 4500 м³. Технички одељак у Рашкој, срез К.Митровачки – К. Митровица – Рибарићи, Слатина – Борчани – Зијача и на приступном путу за железничку станицу Бањска од хана Јошевица на путу К.

¹⁵⁴⁷ Г. Божовић, Пут Урошевац – Пећ, *Слике Косова и Метохије*, 178-182.

¹⁵⁴⁸ *Алманах шематизам Зетске бановине* 1931, 112.

Митровица – Рогозна – Н.Пазар, проширено је око 600 м путева.¹⁵⁴⁹ Снег је умео да паралише саобраћај и да прекид траје 3 до 4 месеца што би потпуно умртвило привредни живот у Зетској бановини. На путу Пећ – Андријевица набављени трактори од стране банске управе нису послужили сврси јер нису имали довољну енергију.¹⁵⁵⁰

На Косову и Метохији је изграђено неколико друмова Ниш-Куршумлија-Приштина, Штимље – Призрен, Штимље-Скопље, Приштина – Митровица, Митровица – Пећ. Према подацима из 1939. у овој области било је само 828, 3 км савремених путева и оних расутих туцаником а свега 8 аутобуса служило је за саобраћај.¹⁵⁵¹

Радови обављани народном снагом били су углавном на бановинским путевима првог и другог реда. Одзив је 1933. био 67.3%, а ко није хтео да ради могао је своју радну обавезу да откупи, па је у то име било прикупљено око 2 милиона динара. У Призрену је одзив грађана био 81.2%, а у Приштини 62.5% (док је у Врању 86.8%).¹⁵⁵²

После Балканских ратова Јужна Србија унела је у Краљевину Србију свега 387 км железнице, од чега је преко Косова и Метохије пролазила пруга Скопље – Косовска Митровица¹⁵⁵³, изграђена 1874, која је била најважније средство превоза у том периоду. На овој прузи радио је теретни и мешовити воз и то три пута недељно а недељом је празновао. Дужина ове пруге била је 119.50 км, а ширина колосека 1.436 км. Према статистици југословенских железница грађевинска дужина ове пруге била је 120.603 км, експлоатациона 119.5, као и просечна.¹⁵⁵⁴ Качаник је била прва станица на Косову која је била малог значаја за разлику од Урошевца чија је станица била жива, јер су сви становници ове варошице били трговци и посредници. Липљан је био најпогоднији за извоз и центар многих села из околине. Глободерица је била станица за Приштину, мада је било предвиђено да станица буде у Приштини, међутим Арнаути су желели да те "френске

¹⁵⁴⁹ *Зетски гласник*, бр. 1-3, 1932.

¹⁵⁵⁰ *Штампа*, 24. децембар 1936.

¹⁵⁵¹ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 64.

¹⁵⁵² АЈ, 62-1178, Рекапитулација извршених радова употребом народне снаге у јесен 1933. према техничким одељцима (према В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 363).

¹⁵⁵³ *Политика*, 21. октобар 1937.

¹⁵⁵⁴ *Статистика југословенских железница 1930*, 1.

ђаволије" буду подаље од њих. Митровица је била последња станица, која је била врло жива варошица. Од ње се пружао важан друм за Нови Пазар. На овој станици ноћивали су возови који су долазили из Скопља, а имала је ложницу, шупу за локомотиве, рампе и сместиште угља, као и три споредна колосека.¹⁵⁵⁵

Због важности железничких веза, Краљевина Југославија отпочела је са трасирањем пруга на југу. Пруга Рашка – Косовска Митровица почела је да се гради 1927, а завршена 1931. дужине 64.760 км.¹⁵⁵⁶ Грађење ове пруге било је подељено у две деонице. Прва деоница Рашка - Бањска дужине 40 км, била је уступљена путем лицитације 24. октобра 1927 предузећу Копаоник, које је отпочело са грађењем 26. новембра 1927. Пруга је овде била у питомијој долини Ибра и завршена је 26. јула 1930. Друга деоница од Бањске до Митровице дужине 25 км издата је путем лицитације фирми Скопал, Јуришић и Батушић. Пруга је предата саобраћају 12. фебруара 1931. Коштање грађевина ове пруге било је 184.086.521 динара или по километру 2,969.000 динара. Пруга Крагујевац-Краљево-Рашка – Митровица била је битна са економског гледишта јер је везивала на свом путу многе вароши и плодна места, Метохију, Косово и басен Западне Мораве са Београдом. Ова пруга је имала 21 тунел разних величина у дужини од 9.000 метара. Туристима је ова пруга била право уживање када путују њоме.¹⁵⁵⁷

Изградња пруге Приштина – Глоговци – Пећ у дужини од 28.000 км отпочела је 1928.¹⁵⁵⁸ За изградњу пруге 1932. склопљен је уговор од стране државе са француским предузећем са седиштем у Анжеру уз капитал од 90,000.000 француских франака.¹⁵⁵⁹ Део пруге Приштина – Глоговци дужине 27 км било је поверено предузећу Дрина које је завршило овај посао за закашњењем од осам месеци, 10. јула 1930. Полагање колосека извршила је фирма Батињол 1933, јер је њој био потребан колосек ради довлачења материјала и алата за даље грађење пруге Глоговци – Пећ. Том приликом предузеће Батињол положило је колосек и

¹⁵⁵⁵ Б. Нушић, *Косово*, 46-53.

¹⁵⁵⁶ *Статистика југословенских железница 1930*, 7.

¹⁵⁵⁷ П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850-1935)*, Београд 1936, 364-366; *Јубиларна књига државних железница Краљевине Југославије 1919-1929*, 81, 129.

¹⁵⁵⁸ *Статистика југословенских железница 1930*, 7.

¹⁵⁵⁹ АЈ, 37-39-311, Финансијски уговор о изградњи железничких пруга Бихаћ – Книн и Приштина – Глоговци – Пећ, 8. јануар 1932.

на прузи Станица Приштина до вароши Приштине. Пруга је стајала 71,304.265 динара или 2,640.900 динара по километру. Пословима на грађењу ове пруге руководила је секција у Приштини са шефом секције Светозаром Богићевићем. Ова секција је за то време обележила пругу Приштина – Подујево, а други део ове пруге Подујево – Куршумлија обележила је секција из Куршумлије са шефом секције Душаном Лазићем.¹⁵⁶⁰

Радничке новине жалиле су се на услове рада у предузећу Батићол. Такође у истом тексту наводило се да је предузеће Лид (Лаза, Илија и Драгиша) које је добило од државе изградњу пруге Куршумлија- Приштина – Пећ, пренелосвој уговор на Батићол. Пруга је требало да буде готова до фебруара 1936 али је један од представника Лида истицао да ће бити готове до августа 1935, а наднице су биле од 11 до 15 динара за неквалификоване а 30 за квалификоване. Са радним временом од 11 часова успели су да изграде лакши део пруге кроз западни део косовске и дреничку равн до села Глоговца. Одатле је ишао тежи део кроз дреничка брда. Дошло је до несреће када се урушио камен који је узроковао 5 мртвих и 19 повређених радника.¹⁵⁶¹

Два радничка штрајка ометали су и успоравали радове на извршењу Мердарског тунела на прузи Куршумлија – Подујево. Стотину тунелских радника престали су да раде, наводећи као разлоге општу скупоћу. Друштво Батићол је тврдило да је повисило наднице пре неколико месеци, иако је Уредба о минималним надницама (2.90 дин сат) није односила на Друштво, радници у тунелу били су плаћени од 3.50 до 4 дин на сат. Минери су ступили у штрајк и тражили повећање наднице са минимумом од 65 динара што је чинило преко 8 дин сат. Друштво Батићол је одобрило повишице минерима. У предузећу је иначе радило 400 радника.¹⁵⁶² На изградњи пруге Приштина и Пећ истицало се да је било упуслено само пола радника од броја који је био потребан, а сем тога радници су два пута долазили у сукоб са предузећем Батићол због ниских надница.¹⁵⁶³ У децембру 1934. избио је штрајк 70 задара ради обезбеђивања минималне наднице

¹⁵⁶⁰ П. Миленковић, *н.д.*, 373-374.

¹⁵⁶¹ *Радничке новине*, бр. 14, 6. април 1934, 4.

¹⁵⁶² АЈ, 148-46, 9. август 1940.

¹⁵⁶³ *Социјални архив*, 1934, 18-19.

и плаћања прековременог рада.¹⁵⁶⁴ 23. марта 1935. избио је штрајк у тунелу код Бањице из разлога што је фирма Батићол која је градила нормалну пругу од Приштине преко Бањице до Пећи искоришћавала 150 радника прековремено за рад од 2 сата више од нормалног времена, а није хтела да плати прековремени рад. Интервенцијом среског начелника и радничке коморе експозитуре у Косовској Митровици овај штрајк је после једног дана решен споразумемо да се исплати прековремени рад.¹⁵⁶⁵ За изградњу пруге Приштина – Подујево православна парохија у Подујеву жалила се да је приступни пут ка цркви пресечен али је комисија сматрала да би изградња паралелног пута била скупа па је предлагала да црквеној општини помогне да изграде нову цркву у вароши Подујеву.¹⁵⁶⁶

Нова железничка пруга Косово Поље - Приштина пуштена је 9. јула 1934. у рад дугачка 8 км.¹⁵⁶⁷ Према железничкој статистици из 1938. њена грађевинска дужина износила је 7.254 км, стварна 7.252, а просечна експлоатациона 7.3 км.¹⁵⁶⁸

Пруге су биле углавном концентрисане на Косову, док је цела Метохија имала само једну Косово Поље – Пећ. Собраћајна пруга Косово поље – Пећ отворена је јула 1936. Повезивала је Косово и Метохију, али и повезала пределе који до тада нису имали железничке везе са престоницом. Била је дуга 84 км и државу је коштала 170.000.000 динара. Према железничкој статистици из 1938. њена грађевинска дужина износила је 81.837 км, стварна 81.118, а просечна експлоатациона 81.1 км.¹⁵⁶⁹ На отварању су присуствовали министар саобраћаја Мехмед Спахо и министар социјалне политике Драгиша Цветковић, представници владе, сената, скупштине, банови Вардарске и Зетске бановине, Генерална дирекција државних железница, итд. Воз са званицанама је требало да се задржава на успутним станицама до Пећи. На станици у Пећи сакупило се око 7000 људи. На станици у Метохији у име општине злокућанске Вукајло Бардовић је рекао да је Метохију три пута огрејало сунце – ослобођења, затим уједињења и онда када

¹⁵⁶⁴ *Радничке новине*, бр. 48, 1936, 1.

¹⁵⁶⁵ *Социјални архив*, мај-јун 1935, 88.

¹⁵⁶⁶ *АЈ*, 148-47, новембар 1939.

¹⁵⁶⁷ *Вардар*, 14. јул 1934, 4.

¹⁵⁶⁸ *Статистика југословенских железница*, 1938, 4.

¹⁵⁶⁹ *Статистика југословенских железница*, 1938, 4.

је прошао кроз Метохију први воз.¹⁵⁷⁰ На овај начин омогућено је да се производи са Косова поља и Метохије упућују у све делове земље, а била је значајна и у туристичком погледу. Изградњом ове пруге одржавала се вера у остварење Јадранске пруге. У Пећи су на славолуку биле исписане речи "Ка Јадрану".¹⁵⁷¹ Григорије Божовић писао да је пруга проведена са Косова до Пећи кроз најлепше и најпогодније крајеве. Она обухвата корито реке Дренице и кроз Мекића Клисуре избија у област Дреницу код села Глоговца. Идући даље средином Дренице и пробијајући се тамерском испод села Бањице, провлачи се између Прекорупља и Дренице кроз Дреничку клисуру коју гради Клина да би припала јадранском сливу иако изворе у Колашину чије воде иду ка Дунаву. Даље, пруга прелази Дрим, кроз шумска села испод Будисаваца и равном Метохијом долази у Пећ. Друго, Божовић наводи да је пруга солидно саграђена и по последњој речи градитељске вештине осигурана од временских случајности. Божовић истиче станице и постаје, а нарочито пећку, која је била "у стилу манастира и подгорске куле", од пећког мермера. Преко Дрима ка Приштини све до Мекића Клисуре станице су биле од гранита у облику стилизованих кула, "најимпозантније у Клини и Глоговцу". Све те станице биле су снабдеване намештајем и водом, многе и водоводом. Божовић наводи да је пруга и од националног значаја - "не зида постаје од мермера у пустој шуми испод арнаутског села онај који не зна да ће вечно остати ту".¹⁵⁷²

Железничка мрежа на Косову и Метохији, према подацима из 1939, износила је 223 км.¹⁵⁷³ Железнице су имале недостатке за економске, социјалне и саобраћајне прилике, и велику конкуренцију представљали су јој аутомобили.¹⁵⁷⁴

Краљевина Југославија радила јеи на изградњи већег и модернијег телеграфско – телефонског саобраћаја. Интензиван рад на овоме у Јужној Србији отпочео је марта 1922. Тада је извршено укидање и напуштање траса које су настале услед специјалних ратних потреба а остале телефонско – телеграфске трасе премештају се са друмова за железничке пруге. Старе жице замењивале су

¹⁵⁷⁰ *Вардар*, 13. јул 1936, 1.

¹⁵⁷¹ *Вардар*, 14. јул 1936, 1; *Новости*, 8. јул 1936.

¹⁵⁷² Г. Божовић, Један дан на дресини од Пећи до Бресја, *Слике Косова и Метохије*, 174-177.

¹⁵⁷³ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 64.

¹⁵⁷⁴ Р. Убавић, *Саобраћај, Споменица*, 755-760

се новим. Радовима у 1922. постигнута је директна телефонска веза Скопља са Косовском Митровицом. Наредне године повезана је Косовска Митровица са Рашком. Друга телефонска директна линија Скопље – Београд преко Косовске Митровице успостављена је 1925. У наредној години постављене су многобројне мање локалне линије које су повезале телефонским саобраћајем многа села и општине са главним трасама. Од 1929. унапређује се ова врста саобраћаја, Скопље је добило модерну телефонску централу са 800 бројева, која је ускоро била замењена аутоматском централом. Број претплатника повећао се од 270 на 1229 од чега је на Скопље отпадало 708 бројева.¹⁵⁷⁵

Вардарска дирекција пошта и телеграфа била је у Скопљу за територију Вардарске и Моравске бановине. Укупна дужина телеграфских линија била је 6.790 км, а телефонских 14.166 км. Државних пошта било је у Броду (јужном), Враништу, Гњилану, Дечанима, Ђаковици, Качанику, Ораховцу, Приштини, Призрену, Србици, Сувој Реци, Урошевцу, Вучитрну, Истоку, Косовској Митровици, Пећи, Подујеву. Промет на подручју Вардарске бановине био је 1929. 32.145.586 пошиљака, 561.200 телеграма (12.08% целокупног телеграфског промета), 348.659 међуградских телефонских позива.¹⁵⁷⁶ Поштански ауто саобраћај успостављен је први пут 1923. и постојао је на Косову и Метохији на линијама Урошевац – Призрен (60.200 км), Приштина – железничка станица (8 км), Бујановац – Гњилане (34.300 км), Призрен – Ђаковица – Пећ (72.670 км).¹⁵⁷⁷

У вези са добро развијеним саобраћајем и телефонским линијама, било је и унапређивање туризма. Туризам на Југу није био развијен онолико колико је могао, пре свега јер није давао директну корист на први мах, а и због слабог познавања ових крајева који су били удаљени од аутомобилског пута и железничке пруге.¹⁵⁷⁸ Представљао је најмлађу привредну грану Југа. Прво туристичко друштво у Јужној Србији основано је 1927. у Скопљу под именом Југ. Напредак у туризму отпочео је од 1930. када се интензивирала туристичка пропаганда.¹⁵⁷⁹ Постојао је парадокс да су странци били боље упознати са природним лепотама Југа него становници Краљевине Југославије. Упознавање

¹⁵⁷⁵ *Политика*, 21. октобар 1937.

¹⁵⁷⁶ *Вардарска бановина*, 10; *Моравска бановина*, 13; *Зетска бановина*, 10.

¹⁵⁷⁷ *АЈ*, 38-67-181.

¹⁵⁷⁸ *Услови туризма у Јужној Србији, Јужни преглед*, март 1931, 129-131.

¹⁵⁷⁹ О. Крстић, *Туризам, Споменица*, 733-738.

Југа претпостављало је велику смелост и пожртвовање, не због качака већ због лоших путева, исхране и конака. Планински објекти губили су привлачност због тешке приступачности, али и због удаљености смештаја и исхране. Краћи боравак на Шар планини био је омогућен пре свега захваљујући жандармеријским станицама и испоставама, које су после потребног проверавања, ставиле на располагање стан и храну.¹⁵⁸⁰

Туристичка активност у Краљевини Југославији базирала се на уредби о унапређењу туризма. До доношења уредбе сав рад на туризму водила је углавном приватна иницијатива, многобројна туристичка, планинарска и слична места оснивана на туристичким местима. Уредбом се туристички развој препустио општинама и туристичким одборима, али то питање није решено како би требало јер одбори нису били сачињени. Стога се према мишљењу *Туристичке ревије* туризам није могао развијати онако како је требало.¹⁵⁸¹

Краљевска банска управа Вардарске бановине имала је разрађен програм за поље туризма за 1937. који је подразумевао да се уреди саобраћај, на Косову и Метохији требало је наставити са пресецањем пута Тетово – Призрен, и Урошевац- Сиринић-Призрен, довршити пут Приштина – Туларе – Медвеђа – Лебане – Лосковац, да се набаве чистилице за чишћење путева о снега и леда, да се уведе редовни аутобуски саобраћај на путу Урошевац- Гњилане – Бујановац, да се уреде аутотаксији, оспособе хотели, у свим местима да се организује информативна служба за туристе, да се прикупе научни подаци за бање и климатска места, оснивати туристичке одборе, фотографисати и делити пропагандни материјал, финасирати манифестације – изложбе, приредбе и фестивале.¹⁵⁸² Требало је обратити нарочиту пажњу на уређење хотела, који нису били модерно уређени нити по хигијенским прописима. У хотелу у Приштини, према опису Р. Вест, налазиле су се "манастирски чисте и аскетске собе", са креветима који су имали метално узглавље, са климавим тоалетним столовима и клозетом који је био турског типа – мала просторија са каменим подом на коме је

¹⁵⁸⁰ Услови туризма у Јужној Србији, *Јужни преглед*, март 1931, 129-131.

¹⁵⁸¹ *Ревиија туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, фебруар 1941, 4-5.

¹⁵⁸² АЈ, 38-67-181; С. Џинић, Туризам у Вардарској Бановини, *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 68-69, 13-16; бр. 70, 7-8; бр. 71, 7-8.

близу зида био отвор а недалеко од њега славина за воду.¹⁵⁸³

Туристичка линија која се налази на Косову и Метохији полазила је из Скопља преко Урошевца и Призрена водила у Ђаковицу и Пећ па одатле преко Косова Поља и Приштине поново у Скопље.¹⁵⁸⁴ У *Ревии туристичког савеза Вардарске бановине Југ* износе се лепоте које би требало посетити на Косову и Метохији. За смучарство истиче се Шар планина, која представљала и сензацију за љубитеље природе. Ту се налазе упутства како доћи и колико кошта карта до одређених планинских домова, као и упутства о смештају,¹⁵⁸⁵ занимљив аутомобилски пут од Скопља преко Призрена до Пећи¹⁵⁸⁶, Грачаница на Косову пољу.¹⁵⁸⁷ Као туристичка и климатска места истичу се Ђаковица, Качаник, Приштина, Призрен, Урошевац.¹⁵⁸⁸

7.4. Индустрија и њене елите

Индустрија Југославије била је у међуратном периоду у процесу спорог и неравномерног развитка, противречности производње и потрошње и са релативно ниским животним стандардом радништва. У Југославији је на 3614 становника долазила једна творница, са 2.87 милиона инвестираног капитала са 46 радника и 205 КС погона. То значи да је на 100 становника долазило само 12.8 упуслених индустријских радника и 22.4 КС индустријског погона. Вредност произведене индустријске робе на једног становника износила је 1024 динара. Из ових података произишало је да је индустрија била слабо развијена и далеко од стања у коме би могла да подмирује потребе Југославије у индустријским производима. Такође, светска привредна криза одразила се на целокупни привредни развитак земље. Смањено се број индустријских предузећа 1930-1932. за 14.4, али кад је криза попустила дошло је до пораста индустрије. Број предузећа је порастао са

¹⁵⁸³ Р. Вест, н.д, 673.

¹⁵⁸⁴ *Ревии туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, фебруар 1941, 10-11.

¹⁵⁸⁵ *Ревии туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, децембар 1939, 6-10.

¹⁵⁸⁶ *Ревии туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, април 1940, 12-14.

¹⁵⁸⁷ *Ревии туристичког савеза Вардарске бановине Југ*, јул 1940.

¹⁵⁸⁸ *Вардарска бановина*, 16.

36.6 % 1938. у односу на 1932.¹⁵⁸⁹ Удео индустрије 1939. у целокупној производњи износио је 41%.¹⁵⁹⁰

До 1912. Јужна Србија скоро да није имала индустрију а њени становници су своје економске потребе подмиривали стварима произведеним у кућној индустрији.¹⁵⁹¹ Међутим, у годинама после Првог светског рата, продирањем европских обичаја и навика у најшире народне слојеве потрошња индустријских производа у овој покрајини је све више расла. Ипак индустрија ове покрајине и поред довољне државне заштите и разних бенефиција које је ова радиност уживала на царини, железницама, порезима, није имала замаха, пре свега због недостатка потребног инвестиционог и обртног капитала, односно дугорочних кредита које домаћи новчани заводи нису могли да пруже, а странци због непознавања прилика у овом делу Краљевине, односно лоше обавештености нису показивали довољно склоности да се ангажују у индустрији Јужне Србије.¹⁵⁹²

Карактерне особине индустријских предузећа Вардарске бановине биле су особине малих предузећа – домаћи капитал и локални карактер било да се радило о преради сировина било о производњи финалних продуката.¹⁵⁹³ Индустрија јужне Србије била је плод домаћег капитала, трговачког или занатског порекла и била је повезана са напретком осталих грана људске делатности. Такође, индустрија се развијала захваљујући релативно ниским режијским и експлоатационим трошковима.¹⁵⁹⁴ Упошљавала је радну снагу из редова сељака и подизала њихов животни стандард, али вршила је и културну мисију. Саобраћајно питање, везивање железничким путевима и друмовима било је једно од најважнијих проблема који су пратили индустрију. Слабе комуникације отежавале су и поскупљивале снадбевање индустрије потребним сировинама а са друге стране поскупљивале финалне производе на путу од фабрике до потрошача. Индустрија Јужне Србије је одувек била специјално настројена. Инж. Бора Поповић, управник електричне централе и водовода града Скопља, председник

¹⁵⁸⁹ С. Димитријевић, *Привредни развитак Југославије 1918-1941*, Београд 1962, 104-105.

¹⁵⁹⁰ С. Димитријевић, *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије*, Београд 1949, 7.

¹⁵⁹¹ *Вардарска бановина*, 14.

¹⁵⁹² Економски преглед, Производња Ј. Србије, *Јужни преглед*, мај 1930, 252.

¹⁵⁹³ *Глас Југа*, 7. новембар 1940.

¹⁵⁹⁴ М. Чемерић, *Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, Споменица*, 716-719.

Удружења индустријалаца за Вардарску бановину истицао је да се радник на Југу није третирао као сарадник у предузећу већ као члан једне шире породице. Менталитет послодаваца био је више фамилијаран, послодавац је био склон да изађе у сусрет и личним породичним потребама својих радника, а такође је изједначење радничких надница на читавој територији представљало неправду према крајевима где није постојала индустријска традиција. Фискално оптерећење производног процеса нарочито је утицало на успоравање процеса индустријализације на Југу. Посебно је тешко падала компликованост законодавства, које се стално мењало, употпуњавало и др. Упрошћење пореског законодавства и растерећење производног процеса била је витална потреба индустрије Јужне Србије.¹⁵⁹⁵

У индустријска предузећа убрајали су се фирме које су имале више од 20 уписаних радника, а затим електричне централе и млинови. На територији Јужне Србије било је 158 индустријских предузећа, у Приштини 5, Урошевцу 3, а у Гњилану и Призрену 2.¹⁵⁹⁶ Према индустријској статистици творница је било у Зетској 62, Моравској 169, а Вардарској 168. Јужна Србија имала је 85 фирми, 127 творница, 244.990 капитала у динарима, 3.724 радних места, 13.522 погон у КС. Вредност производње по гранама индустрије била је у Зетској 59.508, Моравској 476.166 и Вардарској 300.390 динара.¹⁵⁹⁷ Према Алманасима Вардарске, Зетске и Моравске бановине из 1931, у косовско-метохијским срезовима била су следећа предузећа - У Гњиланском срезу црепана, у Горском срезу стругара, у Грачаничком срезу шест млинова, у Качаничком срезу три млина и стругара, у Неродимском стругара и црепана, у Подримском два млина, у Вучитрнском стругара, у Лапском срезу млин, стругара и црепана, у Косовско - митровичком срезу млин, стругара и три црепане, у Пећком срезу млин и три стругаре.¹⁵⁹⁸

С обзиром на то да се већина становништва бавила пољопривредом, највећи део индустрије био је везан за прерађивање сељакових производа. Тако је у индустрији Јужне Србије прво место заузимала млинарска индустрија. У

¹⁵⁹⁵ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 1-5.

¹⁵⁹⁶ Р. С. Пурић, *Радништво и сиротиња Јужне Србије, Социјални архив*, август – септембар 1936, 264.

¹⁵⁹⁷ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд 1941, 21,

¹⁵⁹⁸ *Вардарска бановина*, 23,24,25,26,29,33,35,40; *Моравска бановина*, 24, 26, 31; *Зетска бановина*, 25, 27.

Митровици је радио парни млин "Звечан" капацитета 10 тона брашна дневно, власништво Ђорђа и Лазара Жарковића.¹⁵⁹⁹ У селу Ракошу на половини пута Косовска Митровица – Пећ подигнут је такође модеран парни млин са дневним капацитетом од једног вагона. У Пећи је реновиран постојећи млин на води и оспособљен за капацитет од 10.000 кгр. Модеран млин Алексе Ћамиловића у Вучитрну отпочео је рад 1930. са капацитетом од 10.000 кг дневно.¹⁶⁰⁰ Моторни млин у Ђаковици био је у власништву Хаџи Драгог и Михајла Патрногића и Гани бег Црноглавића. Млин је основан 1936, а при непрекидном раду могао је да самеле 12.000 кг пшенице и да добије 80% брашна, а просечан број запослених био је 13 особа. Међутим, за пуно коришћење капацитета биле су потребне сировине из Ђаковице и Призрена. Друмови за Пећ и Призрен су били у рђавом стању, тако да је друм за Пећ био зими готово непроходан што је ометало транспортовање робе.¹⁶⁰¹ Млин Ристић и Ибраимовић (Горње Добрево, срез Грачанички) држали су Душан Ристић и Сулејман Ибраимовић, привредници из Приштине. Послови у млину били су углавном сезонски и радили су просечно четвртину свог капацитета.¹⁶⁰² Млин Бистрица Тихомира Илића у Призрену био је аутоматски и радио је за потребе своје околине.¹⁶⁰³ Ушурни млин трговца Арсића у Ѓњилану могао је да самеле око 85 вагона пшенице годишње. Вуновлачара је радила за потребе тамошњег сеоског становништва и могла је да уваља око 15.000 метара. Предузеће је упошљавало око десет радника.¹⁶⁰⁴ Аутоматски млин на ваљке браће Тасића и Николе Стошића у Приштини, био је аутоматски и модеран и израђивао је све врсте типизираниог брашна. Моторни млин Арсена Ахметовића у Приштини био је такође аутоматски.¹⁶⁰⁵

Ветар је био најјефтинија погонска снага на Косову и Овче пољу. На Косову су подигнуте две ветрењаче, једна са пречником лепезе од 10, 5 м у насељеничкој колонији код Липљана а друга 8.5 метара у селу Сврачки код Вучитрна. Обе је монтирао надмонтер из Дрездена. Требало их је спојити са

¹⁵⁹⁹ Косовска Митровица и околина, 124-125.

¹⁶⁰⁰ М. Гавриловић, *н.д.*, 60-61.

¹⁶⁰¹ АЈ, 65- 479/1196; 65-480-1198.

¹⁶⁰² З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 72-73.

¹⁶⁰³ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 88.

¹⁶⁰⁴ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 72-73.

¹⁶⁰⁵ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 89-90.

разним пољопривредним снагама да би могле да врше посао у краћем времену.¹⁶⁰⁶

Електрификација једног краја играла је важну улогу у развоју индустрије и занатства тог краја, а вршиле су је поједине варошке и градске општине док су електрификације села у Југославији биле реткост. Држава је радила на томе, али приватна лица више. Централне које су производеле електричну енергију само мањим делом користиле су могућности које им је давала природа тј. водну снагу па су за погон углавном употребљавале угаљ, па и нафту и бензин који су представљали луксуз. Продајући електричну енергију општине су долазиле до средстава која су им била потребна за њихове комуналне послове, а држава до сталног прихода. Било је битно направити планско организовање коришћења електричне енергије, јер је земља била пуна водених падова који су се могли искористити.¹⁶⁰⁷

77. Водени падови у Моравској, Вардарској и Зетској бановини

бановина	Укупно водне миним.снаге к.с.	искоришћено	Дата концесија за к.с.	Остаје неискоришћено к.с.
Моравска	800.000	1882	1230	796.888
Вардарска	335.000	3742	13.050	318.208
Зетска	285.000	2.649	3.827	278.524

(С. Зечевић, *Сиромаштво Југославије*, 98)

Најоучљивији напредак индустрије Јужне Србије уочавао се у предузећима за производњу електричне енергије. Употреба електричне енергије није била велика, пре свега јер је електрична струја била велика новина за овај крај, становништво је било релативно сиромашно али и конзервативно. Цене по киловату кретале су се од 5.50 до 10 динара за приватно осветљење. Такође, било је мало индустријских предузећа која су се из централа снабдевале електричном

¹⁶⁰⁶ *Вардар*, 10. јул 1934, 3.

¹⁶⁰⁷ С. Зечевић, *н.д.*, 98-99.

струјом, а поједине индустрије имале су и свој погон (Трепча, Голеш, Лепенац итд).¹⁶⁰⁸

Иако је Косово и Метохија имало природно богате енергетске изворе, пошто су налазишта лигнита сачињавала преко 50% југословенских резерви, а ни потенцијал река није био за потцењивање ипак се мало користио. Подигнуте су 3 хидроцентрале и 4 мале термоцентрале. Хидроцентрале су изграђене у Пећи, Призрену и Чечеву код Косовске Митровице, а термоцентрале у Урошевцу, Гњилану, Приштини и Ђаковици. Према подацима из 1939. производња електричне енергије износила је 36.054 док се могло производити 1, 1 милијарда KWh.¹⁶⁰⁹ Хидроелектрична централа општине Пећ са седиштем у селу Радавац у Источком срезу, пуштена је у рад у новембру 1934, одакле се струја преносила у град Пећ, помоћу далековода високог напона 6000 W, а у вароши је постојало 4 трансформаторских станица за трансформисање за нормални напон 380/220 V, који су напајали градску мрежу. Просечан број запослених био је 5 људи.¹⁶¹⁰ У Приштини је шведско друштво Електро инвест подигло електричну централу 1930. Косовска Митровица је добила електричну централу уз млинско постројење Жарковића и Дабовића.¹⁶¹¹ Митровачка хидроцентрала, снаге 350 KW, задовољавала је потребе становништва града, док је за потребе Трепче 1930. подигнута термоцентрала, која је 1939. давала 92.8% целокупне производње електричне енергије на Косову.¹⁶¹² У Призрену је хидроцентрала подигнута 1929. на реци Бистрици коју је користила сама општина.¹⁶¹³ Хидроелектрична централа Призрен производила је годишње око 180.000 KWh електричне струје од чега је скоро 2/3 ишло за потребе градске уличне мреже, а капацитет се користио са око 70%.¹⁶¹⁴ Електрична централа трговца Танаска Арсића у Гњилану, била је основана 1932. Ова модерна централа једва да је била у стању да искористи нешто изнад 35% свог капацитета, јер електрична индустрија није довољно продрла код потрошачких маса. Скупоћа инсталационог материјала као и високе трошарине на

¹⁶⁰⁸ М. Чемерић, *Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, Споменница*, 716-719.

¹⁶⁰⁹ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 63.

¹⁶¹⁰ АЈ, 62-1351, 1352.

¹⁶¹¹ М. Гавриловић, *н.д.*, 66; *Вардарска бановина*, 14.

¹⁶¹² *Косовска Митровица и околина*, 124-125.

¹⁶¹³ М. Гавриловић, *н.д.*, 66; *Вардарска бановина*, 14.

¹⁶¹⁴ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 88.

струју и сијалице нису дозвољавале да се потрошња електричне енергије прошири.¹⁶¹⁵ Лесковачка А.Д. електрична централа подигла је електричну централу у Приштини са инсталисаном снагом у 283.5 kW, која је служила за јавно и приватно осветљење и за потребе индустрије.¹⁶¹⁶ Електрична централа општине Урошевац подигнута је 1938. и она је побољшала положај места.¹⁶¹⁷

78. Електричне централе 1931. године

	Зетска	Моравска	Вардарска
Централе од 15-50	4	17	8
51-100	8	4	6
101-300	8	20	7
301-500		5	1
501-1000	1	7	1
1001-10.000	2	5	2

место	Назив електричне централе, седиште фирме, власник	Када је стављена у погон или проширена
Црквена водица, Вардарска	Рудник Косово, Рударско индустријско друштво А. Д. Београд	1924/30.
Гњилане, Вардарска	Електрична централа Арсића Танаска	1932
Косовска Митровица, Зетска	Трепча Минес Лимитед, Рудник Трепча	1930/32
Косовска Митровица, Зетска	Хидроелектрична централа Жарковић и Брушија	1926/30.
Приштина, Вардарска	Електрична централа Радмила Ж. Стојиљковића, Приштина	1928
Призрен, Вардарска	Хидроелектрична централа у Призрену	1929
Вучитрн, Моравска	Жарковић и Брушија, Косовска Митровица	1931

(Статистика електричних централа Југославије 1933, XII-XIII, 28-163)

¹⁶¹⁵ 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 72-73.

¹⁶¹⁶ 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 89-90.

¹⁶¹⁷ 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 92.

Док је у пољопривреди и шумарству било запослено 199.000 активног становништва, у индустрији, рударству и грађевинарству и занатству радило је 9.000, у саобраћају, трговини и угоститељству 7.000 а у осталим делатностима 13.000 радника. Било је једно веће предузеће – Трепча и 25 мањих предузећа, 810 млинова, 2 циглане, 2 рудника, 3 ледаре, 5 стругара и 3 електричне централе. Од малих индустријских предузећа подигнуте су 4 стругаре мањих капацитета - три у Косовској Митровици и једна у Пећи.¹⁶¹⁸ У Митровици је стругара основана 1921. пресељењем Али Драгине стругаре из Мојстира (Рожај). Радила је на парни погон, а 1927. Митровица је добила стругару на електрични погон а затим још једну стругару.¹⁶¹⁹ Године 1935. основана је у Митровици парна пилана Џафера Деве, која је запошљавала између 20 и 30 радника, она је 1937. прерадила само 4300 м3 обле грађе. Стругара Ибар у Косовској Митровици основана је 1930, чији су власници били Лазар и Ђорђе Жарковић, Глигорије Дабовић и Мита Марина. Ово предузеће је 1934. радило са 30% капацитета, па се крајем 1935. спојило са акционарским друштвом "Треска" из Скопља. Стругара у Пећи основана 1930. изгорела је до темеља па је поново подигнута 1933.¹⁶²⁰

Праве прерађевачке индустрије није било, као што су биле металопрерађивачка, електроиндустрија, хемијска индустрија. Од прерађивачке индустрије, сем млинова, постојала је фабрика цемента у Ђенерал Јанковићу. Фабрика цемента "Лепенац" у Ђенерал Јанковићу, у Качаничком срезу, подигнута је 1936. На челу је био индустријалац Бошко Жерајић, председник Трговинско-индустријске коморе у Скопљу. Предузеће је успело да на југу снизи цену цементу за неких 200 дин. по тони. Имало је свој рудник лапорца, тј. земље за печење цемента у близини железничке станице Ђенерал Јанковић, па се руда из рудника возила непосредно у фабрику која се налазила на самој прузи и ту се прерађивала. Предузеће је производило погонску снагу у својој електричној централі са два мотора – један од 480 коњских снага а други са 200 кс и то оба на шумском гасу, горећи дрво из непосредне околине. Капацитет предузећа био је око 120 тона дневно, а било је запослено око 200 радника и службеника.¹⁶²¹

¹⁶¹⁸ *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 62.

¹⁶¹⁹ А. Урошевић, Косовска Митровица, *О Косову*, 331-332.

¹⁶²⁰ АЈ, 65 - 515-1235, Стругаре у Зетској бановини.

¹⁶²¹ М.Алкалај, Рударство, *Споменица*, 745.

Почетком 1936. почела је са радом фабрика црепа у К.Митровици, капацитета милион комада годишње. Власници су били Мита Марина и Лазар Жарковић.¹⁶²² Циглана "Љуботен" у Урошевцу основана је 1936, а власници су били Никола и Ђорђе Николић из Урошевца. Располагала је са модерним уређајем. Прва косовска фабрика цигле и црепа Ивана Видека подигнута је у Урошевцу 1929, производила је 500.000 црепова и преко милион цигала.¹⁶²³ Према подацима из 1939. на Косову и Метохији произведено је цемента 16.900 тона и цигле 770.000 комада.¹⁶²⁴ Каменолом у Бољетину, власништво Исе Бољетинија, производио је млинско и воденично камење и то није био индустријско предузеће у правом смислу те речи, јер је производња била ручна. После завршетка Првог светског рата предузеће је обновљено и регистровано под називом "Индустријско предузеће за производњу млинског и воденичног камена "Рачић – Бољетини", нови сувласник био је Пуниша Рачић. Углавном се инвестирало у грађевинске објекте и путеве, али је престало са радом 1938.¹⁶²⁵

Познати привредници и индустријалци на Косову и Метохији били су углавном људи који су учествовали у политичком животу. Индустрија није била довољно развијена, као ни остале економске гране, па су била потребна велика улагања у предузећа и фирме. Најразвијени крај Косова и Метохије у индустријском погледу била је Косовска Митровица. Млинови, стругаре, електричне централе, циглане, пилане биле су у власништву Ђорђа и Лазара Жарковића, Глигорија Дабовића, Радослава Брушије и других угледних индустријалаца. Обично су власници држали по неколико предузећа и имали повластице за рудна богатства као што је било случај са богатим трговцем и земљопоседником Џафером Девом, који је поред парне пилане имао повластице за хромну руду у Ђаковици. Индустријалци су се такође и удруживали у вођењу фирми, као што је био случај са млином Ристића и Ибраимовића у Грачаничком срезу, млином Хаџи Драгог и Михајлом Патрногићем и Гани бег Црноглавићем у Ђаковици или хидроцентралом у Косовској Митровици Жарковића и Брушије.

¹⁶²² Косовска Митровица и околина, 124-125.

¹⁶²³ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 92.

¹⁶²⁴ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 62.

¹⁶²⁵ Косовска Митровица и околина, 124-125.

7.5. Трепча – судар капитала

Трепча је заузимала друго место међу европским рудницима а прво на Балкану. Британско предузеће SelectionTrust из Лондона предузело је 1924. истраживање рудних потенцијала Трепче, на челу са Алфредом Честером Битијем, америчким инжињером рударства.¹⁶²⁶ Већ 1927. фирма је откупила концесију Трепче за експлоатацију руда од Радомира Пашића, на простору од 529.642.561 м². За преузимање ове концесије предузеће је 9. децембра 1927. основало посебну компанију Трепса Mines Limited са седиштем у Лондону. Компанија је утврдила 1928. резерве руде од 500.000 тона. Ова количина била је повећана до 1930. на 1,750.000 тона (*Радничке новине* наводе да су на руднику Трепча резерве руде износиле 3.9 милиона тона. Просечна садржина била је 9.5% олова, 5.2% цинка и 4 унце сребра по тони).¹⁶²⁷ Повећан је и акцијски капитал који је приликом оснивања компаније износио 107.500 фунти стерлинга на 200.000 фунти, а Управни одбор је повећао капитал 1929. на милион фунти ради изградње постројења за транспорт и флотирање руде као и радничког и службеничког насеља.¹⁶²⁸ У посао је инвестирано како наводе *Радничке новине* преко 50 милиона динара.¹⁶²⁹ М. Гавриловић наводи да је првобитни капитал друштва био 750.000 енглеских фунти, али како су радови и послови око организације однели највећи део уложеног капитала он је био повишен на 1,250.000 енглеских фунти. Са тим средствима приступило се изградњи модерног рударског предузећа у које је до 1930. било финансирано око пола милијарде динара.¹⁶³⁰

На месту старог рудника из средњег века, отворен је нови рудник Стари Трг 10. октобра 1930. Свечаности су присуствовали краљ Александар, кнез Павле, министар шума и руда Душан Сернец, министар трговине и индустрије, генерални директор и председник SelectionTrust – а и председник Управног одбора компаније Алфред Честер Бити.¹⁶³¹

¹⁶²⁶ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 95-97

¹⁶²⁷ *Радничке новине*, 1. јануар 1938, бр. 1

¹⁶²⁸ *Косовска Митровица и околина*, 130-131.

¹⁶²⁹ *Радничке новине*, бр. 9, 1. март 1935.

¹⁶³⁰ М. Гавриловић, *н.д.*, 70-71.

¹⁶³¹ *Косовска Митровица и околина*, 130-131.

Управник Трепча био је Хави, један од најбољих енглеских рударских инжењера, а истражни радови поверени су инжењеру Зелеману који је за кратко време постигао резултате. Изграђена је жичара од Старог Трга до Звечана и просечен пут од Косовске Митровице до Старог Трга. Опрема рудника и флотације била је за то време најмодернија. Целокупни радови на изградњи постојења и монтажа опреме урађени су у рекордно кратком року. Стари Трг је постао центар експлоатације предузећа Трепча. Налазио се на 9 км североисточно од Косовске Митровице на надморској висини 800-1.000 метара и био је везан добрим колским путем са Митровицом а преко ове са генералном дирекцијом и индустријским објектима у Звечану.¹⁶³² На Старом Тргу отворен је рудник одакле је руда извожена електричном рударском железницом кроз велики поткоп дугачак 2.300 метара до бункера у руднику. Из бункера је руда пребацивана жичаром дугом 6.350 метара до флотације која је изграђена на обали Ибра, испод Звечана поред железничке пруге Митровица-Рашка-Краљево и пута Митровица-Рашка. Жичара је имала висинску разлику од 232 метра, а капацитет је био 2000 т дневно. Укупно је било 67 корпи за превоз руде носивости од по 802 кг које су ишле у интервалима од 53.7 секунди, на одстојању од 134 метара. У тој се флотацији руда меље, пере и оплемењује и тако се добијао оловни, цинкани и пиритни концентрат. Количина за прераду била је 1930/31 256.000 тона, а 1935/36. 538.000 тона, такође, добијено је у 1930/31. оловног концентрата 41.000, цинканог 32.000, а 1935/36 оловног 63.000, цинканог 82.000, пиритовог 57.000 т.¹⁶³³

Под Звечаном је била смештена генерална дирекција. Управа се делила на административно, набавно, технолошко, геолошко одељење, књиговодство, рачуноводство и братинска благајна, где је било запослено 710 инжењера, техничара и административних чиновника. На челу дирекције био је Валтер Пејц, генерални директор после смрти Хавија. Од целокупног особља у фабрици 16 лица су били Енглези, а четири Немци.¹⁶³⁴ На Старом Тргу било је упуслено око 1.500 радника у три смене.¹⁶³⁵ Интересанан је чланак у *Радничким новинама* о томе како су становници доживљавали долазак странаца у Трепчу. "Чудна су им

¹⁶³² З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 95-97

¹⁶³³ М. Алкалај, *Рударство, Споменица*, 740-741.

¹⁶³⁴ *Зетски гласник*, 1939, бр. 804, 2.

¹⁶³⁵ *Вардар*, 1. август 1935, 2-3.

била имена, говор још чуднији, справе невиђене. Трепча Минес читали су горштаци из насељене Метохије".¹⁶³⁶

М. Белић, секретар Радничке коморе у Београду, наводио је да је управа рудника одређивала живот рудара, односно стан, исхрану, боловање, лечење и слободу кретања уколико је становао у рударској колонији. Све зграде у оквиру рудника иако их је држава подизала биле су сопственост власника рудника. Положај рудара био је условљен висином њихове наднице. У Трепчи 1930. било је 742 радника а просечна зарада била је 14.151, а 1934. 1918 радника а просечна зарада 8.407 динара. Када би се издвојили одбитци за братинску благајну, порезе и остало онда би им, према навођењу М. Белића, остало мање од 10% од целокупне зараде. Просечна зарада рудара није била довољна за издржавање породице (износила је 606 динара, а С.Иванић у "Исхрана човека" наводи да је минимум за издржавање појединца био 639 динара, а 4 члана породице 1.621).¹⁶³⁷ У Зетском гласнику наводи се да су плате биле 2.500 до 10.000 динара месечно особљу а радницима 35 до 100 динара дневно. Поред ових плата инжењери су уживали још и стан и осветљење као и огрев по режијској цени.¹⁶³⁸ Предузеће је подигло модерну радничку колонију са заједничким становима за неожењене и посебним за ожењене. Све куће снабдевене су електричним осветљењем, водоводом и канализацијом.¹⁶³⁹ Снадевање животних намирница вршио је одбор који је био изабран од стране рудара. Храну су плаћали 7-9 динара дневно а стан и осветљење нису плаћали. На Старом Тргу била је и модерна основна школа, а за часове одмора - тон биоскоп, читаоница, клавир, шах, домине и карте.¹⁶⁴⁰ Установљен је и локални воз од станице Звечан до Косовске Митровице, јер је већина радника становала у Косовској Митровици.¹⁶⁴¹ Према писању *Радничких новина* стамбене прилике у Трепчи биле су лоше. Постојале су три врсте станова – 48 станова у којима су становали чиновници, надзорници, настојници, предрадници и неколицина боље квалификованих радника. Ти станови били су нови и одговарали су прописима хигијене. Затим станови који су били

¹⁶³⁶ *Радничке новине*, 1. јануар 1938, бр. 1

¹⁶³⁷ М. Белић, *Рударство у Србији*, 9, 10-11, 13, 15.

¹⁶³⁸ *Зетски гласник*, 1939, бр. 804, 2.

¹⁶³⁹ М.Алкалај, *Рударство, Споменица*, 740-741.

¹⁶⁴⁰ *Вардар*, 1. август 1935, 2-3.

¹⁶⁴¹ *Зетски гласник*, 1939, бр. 804, 2.

пренатрпани, јер су у једном кревету лежала два радника наизменично и најзад, станови који су били слични баракама које се нису кречиле и које су биле пренатрпане јер је у једном кревету било по 2 или чак 6 радника, а у неким "пећинама" становало је по 22 радника.¹⁶⁴²

У коповима трепчанских рудника обиловала је оловна и цинкана руда и према капацитету инсталација могло се годишње извући око 80.000 тона оловне и цинкане руде.¹⁶⁴³ У Старом Тргу дневно се вадило 1.600 т руде (око 50.000 месечно). Углавном је олово из Трепче ишло преко Солуна у Белгију, а затим у мањој мери у Француску, Немачку и друге земље.¹⁶⁴⁴ Почетни капацитет фабрике за флотацију и сепарацију био је 500 т, а од 1932 до 1939. 650.000 т.¹⁶⁴⁵ Производња Трепче је стално расла. 1930/31. ископано је 250.000 тона руде, а 1939/40. 700.000 тона. Повећала се и производња концентрата олова од 41.000 на 50.000 тона, а концентрата цинка 33.000 на 44.000 тона.¹⁶⁴⁶ Упоредо са проширењем производње повећавао се и број запослених у Трепчи. Овај број је 1934. износио 1.967 запослених од чега у Старом Тргу 1.463 а у Звечану 540. Касније се број запослених кретао између 2.200 и 2.500. На дан 31. марта 1941. укупан број запослених износио је 2.643, у Старом Тргу био је 1.414 радника и 51 службеник, у Звечану 883 радника и 4106 службеника, у топионици 177 радника и 12 службеника.¹⁶⁴⁷ Набавно одељење под управом инж. Захарова организовало је рад тако да је све набавке вршило од домаћих државних и самоуправних предузећа. Руковођење хемијском лабораторијом поверено је инж. Стеви Илићу који је радио са 18 хемичара и 20 лабораната. Електричну централу водио је инж. Матић, где је било запослено 50 стручних радника, 4 надзорника и 2 инжињера. Рудник Први тунел био је под управом британског инжињера Џемса Џексона, југословенских инж. Глушчевића и Димитријевича и Руса Шашкова, било је запослено 650 радника, 2 инжињера, 8 техничара и 12 чиновника.¹⁶⁴⁸ *Радничке*

¹⁶⁴² *Радничке новине*, бр. 45, 4. новембар 1932, 5.

¹⁶⁴³ М. Гавриловић, *н.д.*, 70-71.

¹⁶⁴⁴ *Вардар*, 1. август 1935, 2-3.

¹⁶⁴⁵ *Зетски гласник*, 1939, бр. 804, 2.

¹⁶⁴⁶ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 63.

¹⁶⁴⁷ *Косовска Митровица и околина*, 139. Радничке новине наводе да се број запослених радника и намештеника у руднику и фабрици кретао око 2300 - 2700 људи. Касније је број запослених опадао јер се посао механизирао (*Радничке новине*, бр. 9, 1. март 1935).

¹⁶⁴⁸ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 46-47.

новине писале су да је Трепча једно од најуноснијих предузећа ван Лондона, али да је њена управа једна од "најосионијих управа у нашој држави". Наводила се тешка несрећа у којој је било 6 мртвих и 7 тешко повређених рудара, за коју је била окривљена управа јер надзорник није хтео да постави стубове у тунелима од руде и камења.¹⁶⁴⁹

Незадовољство радника условима рада у руднику и стамбеним приликама испољавало се штрајковима. Први штрајк избио је 14. маја 1936. и то на руднику у Првом тунелу који се налазио у руднику Стари Трг. У Првом тунелу било је уписано 396 радника а у Старом Тргу 1082 радника, тако да је укупан број радника који су ступили у штрајк био 1478. Штрајк је био завршен 2. јуна. Радници су тражили регулисање улаза и излаза из рудника, превозна средства за оне који су становали у Митровици и успутно до рудника, подизање довољног броја радничких станова, један килограм сапуна месечно, уређење електричног светла у становима које су радници подigli, а на рачун предузећа, подизање купатила ван јаме на Првом тунелу, слободу организовања у синдикалну организацију и бирање радничких повереника без уплитања предузећа и коначно повишење надница по 10 динара на сваког радника без разлике. Након дугих преговора, посредством власти радницима је било делимично удовољено.¹⁶⁵⁰

После 16 дана штрајка склопљен је следећи споразум – 1. полазак на рад радништва запосленог у Првом тунелу од улаза на први тунел био би у 7 односно 19 часова, а радна места радници напуштају у 15 односно 3 часа. 2. о трошку предузећа спровешће се електрично осветљење у радничке станове, које су радници сами подigli на Првом тунелу. Ово се подразумевало само за оне зграде и станове који су се држали у примерној чистоћи и само за осветљење. Радници је требало сами да набављају сијалице. 3. најдаље у року од 2 -3 месеца требало је да се подигне ново купатило на површини код Првог тунела, а купатила је требало да увек буду снабдевена топлем водом, али ће та купатила престати да се користе када буде подигнуто купатило напољу. 4. да се у току 1936. године настави са изградњом нових радничких станова по грађевинском плану предузећа у границама могућности. 5. купатила ће бити снабдевена потребном количином

¹⁶⁴⁹ *Радничке новине*, бр. 2, 11. јануар 1935.

¹⁶⁵⁰ *Социјални архив*, јун-јул 1936, 111.

сапуна. 6. радницима је дозвољено слободно удруживање у њихову стручну синдикалну организацију која је била законом дозвољена. 7. избор радничких повереника вршиће се сваке године на односу упутства министарства соц. политике и нар. здравља. 8. сви радници који су учествовали у обустави рада имају се вратити на рад и према истима се неће предузимати никакве казне нити ће се моћи отпустити са рада. 9. управа предузећа се обавезује да повећа зараду са 5 динара дневно. Услед штрајка изгубљено је 52.000 надница у висини 1.300.000 динара.¹⁶⁵¹

Следеће године, у месецу јануару 1937. дошло је до мањег штрајка на руднику Трепча где је штрајковало 600 рудара због сукоба који је настао између руд. радничке организације и управе рудника због отпуштања једног рудара.¹⁶⁵²

Две године касније, дошло је до великог штрајка повезаног са питањем радничких надница. 19. јула 1939. обустављен је рад у руднику. Због велике скупоће радници у Трепчи тражили су повишицу од 10 динара и новчану надокнаду за стан и плаћен годишњи одмор. Белић је на скупу у руднику навео да су многе намирнице скупље на Трепчи и Косовској Митровици него у Београду.¹⁶⁵³ Предузеће је одбило све захтеве правдајући се падом цена на светском тржишту. Спорно је било питање станова и огрева, јер предузеће није производило угаљ па се сматрало необавезним да даје угаљ радницима. Обавезало се да радницима плати само 3 динара по надници на име станарине уколико нису становали у радничким становима.¹⁶⁵⁴ Рудари су наводили да је због оловне руде овај рудник био је опасан по здравље. Високе температуре, подземне вруће воде, на раскршћима промаје, а често се радило у води. Према извештају братинске благајне за 1938. било је 75 обољења махом од туберкулозе. Дотадашња надница износила је 34 динара, а рударски помоћници добијали су 25 динара дневно. Дирекција је наводила да су наднице трепчанских рудара биле највеће у рударској производњи.¹⁶⁵⁵

¹⁶⁵¹ *Социјални архив*, јун- јул 1936, 230.

¹⁶⁵² *Социјални архив*, 1937, 37.

¹⁶⁵³ *Радничке новине*, 21. јул 1939, 5.

¹⁶⁵⁴ *Радничке новине*, 30. јун 1939, 7.

¹⁶⁵⁵ *Радничке новине*, 28. јул 1939, 1, 6, 11. август 1939, 1, 18. август 1939, 7.

Преговарајући одбор и Управа подружнице постали су штрајкачки одбор. Организован је одбор за исхрану који је примао прилоге у натури од сељака. *Радничке новине* су истицале да се око 1.200 Арнаута одрекло свако помоћи у штрајку. Остали одбори имали су одређене задатке, један се старао за ограничену употребу алкохола. У пралишту руде под Звечаном престало је да ради 670 од 1.076 радника. Џексон, управник рудника, изјавио је за Правду да ће предузеће држати затворен рудник 3 месеца пре него што ступи у преговоре. Генерални директор Пеџ који је дошао из Лондона био је при сличном становишту.¹⁶⁵⁶ Предузеће је истакло да се руда која није била извезена из окна могла запалити, па је позвала раднике са транспортне линије на посао и запретила им отказом. Међутим рудари су били решени да спрече свако извожење руде. Штрајк је имао утицај и на кафеције и трговце "Васцели дан ни пребијени грош да падне", "Људи добро једу али ... не може рудар без каване", "Знате, овај штрајк нас може упропастити. Ништа не можемо да продамо. Раније су радници стављали око пола милиона месечно нама". Око 1000 радника вратило се кућама. Рударска читаоница била је средиште штрајка, јер су се ту добијале информације или са радија или усмено. Три недеље је трајао штрајк. Министарство унутрашњих послова је дало иницијативу за завршетак. Након преговора 13. августа објављено је да се рудник затвара и да се уклоне радници.¹⁶⁵⁷ *Сељачко коло* је писало да је управном одбору било мало то што много зарађују па је требало да се разоре радничке организације и наметну други услови рада. Штрајк је подржала и месна полиција говорећи да ће подржати раднике.¹⁶⁵⁸ У *Сељачком колу* износи се да је један Арнаутин, раднички повереник, у руднику пребијен у својој њиви од стране жандарма јер је позивао раднике на штрајк.¹⁶⁵⁹

Постројења рудника и флотације која су била пуштена у производњу 1930. углавном су остала непромењена све до Другог светског рата, изузев отварања четири нова хоризонта у периоду 1931. до 1938. у односу на пословне године које су рачунате од 1. октобра до краја септембра наредне године.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵⁶ *Радничке новине*, 28. јул 1939, 1, 6.

¹⁶⁵⁷ *Радничке новине*, 28. јул 1939, 1, 6, 11. август 1939, 1, 18. август 1939, 7.

¹⁶⁵⁸ *Сељачко коло*, 1939, бр. 110, 6-7.

¹⁶⁵⁹ *Сељачко коло*, 1939, бр. 114, 7.

¹⁶⁶⁰ *Косовска Митровица и околина*, 132.

79. Производња у Трепчи од 1930/31 до 1939/40

година	Руда тона	Садржај олова	Садржај цинка	Садржај сребра	Садржај бакра	Садржај бизмута	Садржај пирита
1930/31	273.920	34.005	20.911	40.250	548	9.79	256
1931/32	397.963	38.482	35.152	45.180	796	17.11	6.302
1932/33	335.869	47.722	46.402	49.951	1.071	23.04	892
1933/34	589.081	52.115	50.453	54.204	1.178	25.33	9.390
1934/35	597.188	54.115	51.491	54.221	1.194	25.68	39.340
1935/36	588.594	52.534	45.529	56.681	1.177	25.12	57.037
1936/37	638.729	58.250	38.853	63.343	1.277	46.43	70.854
1937/38	655.892	59.525	39.149	69.649	1.311	54.12	100.027
1938/39	616.073	53.789	30.275	68.738	1.232	72.08	85.072
1939/40	698.760	60.352	25.686	85.603	1.407	115.46	84.964

(Косовска Митровица и околина, 132)

За снабдевање предузећа електричном енергијом подигнута је велика калорична електрична централа инсталисаном снагом од 15.000 KWH. Централа је имала специјална ложишта за сагоревање домаћег угља из рудника Косово у Обилићу. У центрالي су радила два инжињера и потребно стручно особље.¹⁶⁶¹ Пред крај тридесетих година наступиле су тешкоће у снабдевању због сталног повећања цена угљу, па је зато компанија предузела мере за сопствену производњу. У ту сврху 1937. за 700.000 динара купљена је концесија за истраживање угља Прилужје са површином 64.833.50 м². Централа је у току пословних година од отварања до краја 1940. произвела 237,142.485 KWH електричне енергије.¹⁶⁶²

Просечна цена коштања једне тоне руде у Трепчи од ископа до испоруке флотацији у целом периоду рада рудника до 1941. износила је 89.9 динара, а просечна цена флотације 44.2 динара.¹⁶⁶³ Цена цинку и олову расла је непрестано, 1931. олово је плаћано са око 15 шилинга, а 1937. 36 шилинга. У истом раздобљу је цинк скочио са 14 на 37 шилинга.¹⁶⁶⁴

Да би била изграђена топионица и рафинерија олова енглеска компанија је требало да прикупи средства за инвестирање, а од југословенске владе обезбеди концесије у погледу права располагања производњом метала и девизним

¹⁶⁶¹ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 97-98; АЈ, 65-1192-2276.

¹⁶⁶² *Косовска Митровица и околина*, 133.

¹⁶⁶³ *Косовска Митровица и околина*, 133.

¹⁶⁶⁴ *Радничке новине*, 1. јануар 1938, бр. 1

средствима добијеним од њихове продаје. Основне повластице биле су регулисане декретима југословенске владе о изградњи топионица олова и цинка од 30. јуна 1938. Оба декрета су у завршним одредбама задржала клаузуле о девизним приходима које су предвиђале да питање слободних девиза које компанија треба да стави на располагање држави или другим организацијама које раде за рачун државе има да се регулише посебним уговором између компаније и Народне банке Краљевине Југославије. Важност ових концесија као и уговора о девизним приходима одређена је на 15 година од дана ступања на снагу. На основу ових декрета владе, министар финансија је 1. јула 1938. донео одлуку у којој је прецизирано да компанија ТрепсаMines има право слободног располагања са 45% укупно остварених девиза, а 55% је обавезна да продаје држави. На основу овог уговора компанија је повећала свој капитал од 1,125.000 на 2 милиона фунти стерлинга, а ово повећање је било намењено откупу концесија које су имале компаније Копалник MinesLimited, Ново брдо MinesLimited и Злетово MinesLimited, са којима је Трепча августа 1938. извршила фузију.

Ради изградње топионице олова и цинка основана су два акционарска друштва Топионица олова А.Д.Звечан и Топионица А.Д. Шабач. Председник обе ове компаније постао је Алфред Честер Бити. Почетан капитал топионице олова износио је 236.000 фунти стерлинга и 60 милиона динара. Она је завршена октобра 1939. са почетним капацитетом од 28.000 тона олова годишње. Прва пећ топионице пиштена је у погон 21. децембра 1939, а прве количине олова добијене су марта 1940. Цена производње једне тоне рафинисаног олова рачунатог за тромесечје октобар-децембар 1940. износила је 10.065 фунти стерлинга. Изградњом топионице и рафинерије компанија је повећала своје укупне инвестиције у Трепчи на 1,053.169 фунти стерлинга, а заједно са другим компанијама које је преузела сума инвестиција износила је 1940. 1,860.628 фунти. Ова улагања била су веома рентабилна.¹⁶⁶⁵ Компанија је само у року од две године 1935/36 и 1936/37 остварила чисту зараду од преко милион фунти (1937. чиста

¹⁶⁶⁵ Енглеска предузећа која су припадала SelectionTrust у у Лондону уложила су капитал југословенским филијалама 256 милиона динара од којих је 241 падало на Трепчу. Кредити од стране централне организације достигали су 110 милиона динара од којих само 6 милиона динара Трепчи. Сировине и готова роба износили су код Трепче 29.7 милиона динара (*Радничке новине*, бр. 50, 8).

добит износила је 204 милиона 504 хиљада фунти).¹⁶⁶⁶, а у току пословања до 1939/40 чиста зарада износила је 2,368.467 фунти стерлинга.¹⁶⁶⁷ Од 1935. до 1939. чиста добит је износила 1544,1 енглеских фунти¹⁶⁶⁸ (1 фунта око 230 динара). Од 1930. до 1940. друштво је имало добит од 2.37 милиона фунти, односно преко пола милијарде динара.¹⁶⁶⁹ Захваљујући овоме, цена Трепчиних акција на лондонској берзи била је изнад номиналне вредности, 1936. износила је 24 шилинга и 5 пенија или око 400%. После априлског рата пала је на 57.10 % номиналне вредности.¹⁶⁷⁰

TrepcaMinesLimited била је власник 2000 акција Привилеговане аграрне банке А.Д. у Београду. Сем тога она је 8. октобра 1937. одобрила зајам Зетској бановини у износу од 6,000.000 динара за изградњу бановинске болнице у Косовској Митровици. Половона је дата као прилог компанији бесповратно а половина као бескаматни зајам са роком отплате од 10 година. Зетска бановина је до априла 1941. исплатила две рате тако да је неотплаћени део износио 2,400.000 динара.¹⁶⁷¹

Компанија је имала повлашћени положај у погледу опорезивања. Она је за период од 1. јануара 1931. до 31. децембра 1945. била ослобођена допунских пореза које су плаћала југословенска акционарска друштва, а исто тако ограничене су и њихове обавезе за плаћање бановинског и општинског пореза на 10% и 20%. Приликом основања Топионице олова АД и Топионице цинка АД обе компаније су добиле знатне олакшице и ослобођене су пореза на дивиденде које су исплаћиване у Енглеској.¹⁶⁷²

Немачка је показала заинтересованост за Трепчу уочи Другог светског рата, за добијање лифериција руда и метала из постојећих рудних налазишта у Југославији чиме је требало да се плати половина вредности зајма који је Немачка дала Југославији јула 1939. за набавку авиона и топова у Немачкој. Ово интересовање је Немачка посебно показала за време штрајка рудара у Трепчи.

¹⁶⁶⁶ *Радничке новине*, 1. јануар 1938, бр. 1

¹⁶⁶⁷ *Косовска Митровица и околина*, 134-138.

¹⁶⁶⁸ *Радничке новине*, 20. јануар 1939, 7.

¹⁶⁶⁹ *Радничке новине*, 10. јануар 1941, бр. 2, 1.

¹⁶⁷⁰ *Косовска Митровица и околина*, 134-138.

¹⁶⁷¹ *Косовска Митровица и околина*, 139

¹⁶⁷² *Косовска Митровица и околина*, 139.

Немачки генерални конзул у Београду Франц Нојхаузен сматрао је да је Немачка спремна да испоручи Југославији оружје у замену за лифровање сировина пре свега олова и бабра. Он је понудио да Немачка стави на располагање потребан персонал за организовање производње и најавио да би целокупну производњу Немачка преузела за своје потребе. Пошто је Трепча била власништво енглеског капитала било је извесно да ће се енглеска компанија супротставити успостављању државне контроле и преузимању читаве производње у циљу извоза у Немачку.¹⁶⁷³

Немачка акција за придобијање целокупне производње Трепче и њено стављање под државну контролу ишла је и преко редовног дипломатског представништва у Београду. Директор економско-политичког одељења Министарства иностраних послова инструктирао је 24. августа 1939. посланство у Београду да испита да ли је југословенска влада спремна да искористи насталу ситуацију услед обустављања производње у Трепчи и да узме рудник у своје руке. Британска дипломатија је била обавештена о овим немачким сондирањима па је то допринело да попусти захтевима штрајкача 1939. После овога влада Цинцар Марковића известила је немачке представнике да она нема никакву могућност за интервенцију и успостављање своје контроле над њим. Међутим, Немачка није одустала па је у октобру 1939. склопљен протокол са Југославијом који је предвиђао да она испоручи Југославији оружје а да Југославија то плати испоруком три групе производа који су имали за Немачку стратешки значај. То су били – олово, оловна руда, оловни концентрат, бакар, бакарна руда, антимон, алуминиум и конопља, стари метали, свиње, масти, дрво, перје и други производи. Испорука је требало да се заврши до средине 1940. Између осталих Југославија је требало да испоручи до краја месеца октобра 500 тона олова и 1000 тона оловног концентрата; од 1. новембра 1939. до коначне исплате наоружања примљеног од Немачке сваког месеца 500 тона олова и 2000 тона оловног концентрата с тим што би количина олова после пуштања у рад топионице у Звечану имала да се повећа на 1000 тона месечно. Југословенска влада је у међувремену закључила споразум са Италијом за увоз авиона и преузела обавезу да Италији испоручи олово у вредности од 20 милиона лира.

¹⁶⁷³ *Косовска Митровица и околина*, 140-146.

Већ у септембру постојали су наговештаји да југословенска влада намерава да преузме производњу руде из Трепче у трајању од шест месеци у вредности од 20 милиона лира, уз плаћање у динарима, а Берлин је навестио да Народна банка намерава да поништи девизни споразум који је закључила са енглеском компанијом у лето 1938. Британска влада је чим је отпочео рат понудила југословенској да откупи целокупну производњу Трепче, Бора и средњоевропских рудника олова, цинка и бакра, али је то југословенска влада одбила. Југословенска влада тражила је у октобру 1939. од енглеске компаније Трерса Mines и од француске компаније борских рудника да предају целокупну производњу на располагање држави на неодређено време, што је донето на основу члана 119. српског рударског закона из 1866. који је влади давао право да купује за потребе државе производе домаћих рудника по цени која ће бити одређена споразумом са концесионарима. Британија је сматрала да Југославија не може да искористи ову одредбу јер је Трепча производила концентрат олова а не чисто олово а југословенска држава није имала постројења за прераду концентрата, а такође и зато јер је југословенска влада 30. јуна 1938. донела декрет којим је сама ограничила обавезе компаније Трерса Mines Limited до јануара 1941. за покривање потреба југословенске државе и приватних фирми за оловом максимално до капацитета рафинерије односно до 12.000 тона годишње, као и то да су у производњу британских рудника у Југославији укључени веома крупни британски интереси и да зато британска влада не може да дозволи југословенској да своје набавке оружја исплаћује материјалима који су власништво британских држављана.

У међувремену је дошло до компромиса између југословенске владе и компаније па је 21. децембра 1939. потписан провизорни уговор између Народне банке Краљевине Југославије и компаније које је одобрило министарство финансија за период од 1. септембра 1939. до 30. јуна 1940. и утврђено је следеће – компанија ће југословенској држави или организацији коју она овласти ставити на располагање до 70% своје целокупне производње односно пирита. Део ових производа који буде стављен на располагање – франко вагон у Звечану биће исплаћен компанији од стране Народне банке по налогу и на рачун државе. Цена за ове производе обрачунавана је на бази цена на унутрашњем америчком

тржишту – у доларима, умањен за транспортне трошкове од Звечана до Њујорка. Преостали део од 30% производње изузев пирита компанија је могла слободно да продаје и да добијене девизе користи за своје потребе у Лондону. Међутим у току октобра дошло је до редукције протокола потписаног између Југославије и Немачке о наоружању и био је смањена количина испоруке. Југословенска влада је због тога отезала са испоруком олова, оловног концентрата и бакра, па је на захтев Немачке потписан нови протокол у мају 1940. којим је требао да Југославија надокнади оне количине које није послала.¹⁶⁷⁴

Немачка је тражила да јој Југославија подреди целокупну спољну трговину, што је Југославија после слома Француске морала да прихвати и да не извози оне сировине у земље које су се налазиле у рату са Немачком. Тиме је Немачка онемогућила да Енглеска извози олово и цинк иако је рудник био власништво енглеског капитала. Велика Британија је августа 1940. из Трепче пребацила у Солун 302 тоне олова што је била последња пошиљка све до окупације Југославије 1941. Остала производња Трепче коришћена је за размену са Немачком и за испоруке другим земљама које су биле повезане са Немачком као Мађарска, Бугарска и Румунија.¹⁶⁷⁵

Пошто испоруке руда и метала Немачкој у замену за наоружање нису биле извршене до 30. јуна 1940. и с обзиром на допунски југословенско-немачки споразум од 1. августа 1940. провизорни уговор између Народне банке Југославије и Трепча минес лтд, обновљен је 11. новембра 1940. тако да је његова важност продужена до 31. марта 1941, односно до краја пословања компаније у Југославији.¹⁶⁷⁶

Рударска активност на Косову и Метохији није се ограничавала само на експлоатацију средњовековних рудника махом оловно-цинканих већ се прешло и на експлоатацију других руда пре свега хрома и магнезита. Интересовање за хром било је све веће пре свега због његове широке употребе. Скопски индустријалац Моис Аseo био је међу пионирима у рударству на југу, 1927. основао је предузеће Хромни рудници М. Аseo са седиштем у Скопљу. После Аseове смрти предузеће

¹⁶⁷⁴ Косовска Митровица и околина, 146-147.

¹⁶⁷⁵ Косовска Митровица и околина, 147.

¹⁶⁷⁶ Косовска Митровица и околина, 148.

је постало власништво његових наследника, 1938. претвара се у акционарско друштво Хромасео са седиштем у Скопљу. Ово предузеће имало је већи број концесија у Вардарској и Зетској бановини, пре свега Језерина у Неродимском срезу, Хромовник у Подримском и Дева у Ђаковичком. Хромна руда се продавала једино са изнад 46% садржине метала. Од укупне продукције 25% остајало је у земљи остало се извозило у иностранство. Предузеће је због тога радило са смањеним опсегом, али је и поред тога упошљавало 350 радника, 3 инжињера и 16 чиновника. Производња је била у сталном порасту (612 тона 1928 на 8237 тона у 1936).¹⁶⁷⁷

Језерина је била највећи хромни рудник М. Аseo, у коме су радили 250 радника, у једној смени од 8 сати са једночасовним одмором. Било је упослено и две стотине радника који су преносили руду од рудника до рударске колоније Брезовица коњима, као и око 170 који су преносили руду до прве железничке станице Урошевца. Рад и зараду добило је на овај начин неколико стотина породица из села у Сиринићкој жупи. Упослена је била искључиво домаћа радна снага. Капацитет је био 6-8.000 т годишње и руда се махом извозила преко Солуна у Француску и Чехословачку и Пољску. Режијска надница професионалних радника била је 35-50 динара, обичних 12 и 18 динара за 8 часова. На Језерини није било радничких колонија нити заједничке кухиње.¹⁶⁷⁸

Рудник Голеш у Грачаничком срезу био је рудник магнезита, који је откривен 1924. али се три године овде ништа није радило јер магнезит није представљао привлачно рудно благо а и примена му је била ограничена. Рајко Бакић, Тодор Славковић и Стојимир Парлић из Урошевца откупили су овај терен и започели оснивање прве индустрије магнезита у Југославији. Покривао је око 80% целокупне производње магнезита у Југославији. У предузеће је инвестирано око четири милиона динара. Експлоатациони центар и инсталације налазили су се у близини планине Голеш, 12 км од железничке станице Липљан. У руднику је било запослено 250 радника. Произведено је 1928. 1.620 тона печеног магнезита, 1932. 5.953 тоне а 1936. 6.995 тона. Производња годишња износила је око 7.000 т, а продавало се 500-1000 т сирове руде. Магнезит са Голеша утоваривао се у

¹⁶⁷⁷ З. Петровић, *Индустрија и рударство у Јужној Србији*, 28-31.

¹⁶⁷⁸ *Вардар*, 15. август 1935, 1-2.

Липљану и упућивао у Солун лађом за све северно европске земље највише Холандију и Француску. Била је велика конкуренција у првом реду Грчке која је штедела велике транспортне трошкове јер су рудници били у близини мора.¹⁶⁷⁹ Предузеће рудника Голеш жалило се на решење Врховног повереништва аграрне реформе у Скопљу о ограничењу њихових забрана у површини око 200 хектара у горњедреничкој општини. Поднели су уговоре оверене у Среском суду у Урошевцу, а такође и то да су добили право на сечу дрва од шумских власти на десет година. То је било веома важно с обзиром на то да је погон пећи предузећа био заснован искључиво на дрвима и дрвеном ћумуру. Ово предузеће је такође инсистирало да се на прузи Скопље – Косовска Митровица на средокраћји између железничке станице Косово Поље и Липљана (удаљене 14 км) отвори нова железничка станица – товариште.¹⁶⁸⁰

У истражне радове у Ајвалији у близини Приштине инвестирано је више милиона динара. Ту је пронађена знатна количина оловно-цинкане руде. Дреница, концесија за магнезит у прекаској општини, у вучитрнском срезу, била је сопственост хрватског индустријалца Леа Милера, који је упошљавао око 40 радника.¹⁶⁸¹ У области Сиринићке жупе било је хромне руде, у рудницима у реону села Врбештице, радника је било из разних села, а највише из Севца (око 80), због чега је био велики број коња (најбогатије куће 6-10, а најсиромашније 1-2 товарна коња). Руда се даље са слагалишта до железничке станице Урошевац преносила коњским и волујским колима чиме је највише користи имало село Штрпце.¹⁶⁸² Краљевина Југославија издала је рударске повластице на истраживање руде у атарима општина шурланске, пасјанске и ранилушке у Ѓњиланском срезу индустријалцу из Београда Фердинаду Грамбергу, а општине рогачичке Петру Лазићум, пензионеру из Скопља у септембру 1940.¹⁶⁸³

¹⁶⁷⁹ Вардар, 4. септембар 1935, 3; 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 100-101.

¹⁶⁸⁰ АЈ, 37-38-363, 364, Врховном аграрном повереништву аграрне реформе, 6. јун 1938.

¹⁶⁸¹ М. Алкалај, *Рударство, Споменица*, 746.

¹⁶⁸² А. Урошевић, Сиринићка жупа, *О Косову*, 216.

¹⁶⁸³ АЈ, 138-7-319, 321, 322, Министарство шума и рудника Министарском савету, 24. децембар 1940, 30. септембар 1940.

Рудник Ново брдо налазио се између извора Прилепнице и новобрдске Криве Реке северно од Гњилана. Био је власништво предузећа Ново Брдо Минес Лтд. чије је седиште било у Лондону.¹⁶⁸⁴

Рудник угља Косово код Обилића, био је отворен 1921 и овде се добијао одличан лигнит. Од Обилића, тј од пруге Косовска Митровица – Скопље до рудника изграђена је ваздушна железница која је доводила угаљ до железнице. Угаљ је био лигнит са 4500-5000 калорија а годишњи капацитет кретао се 35-40.000 тона. Рудник је био власништво Рударског индустријског а. д. Косово из Београда.¹⁶⁸⁵ Годишњи капацитет овог рудника био је 7-8000 тона угља који се углавном продавао за потребе домаће индустрије. Први рудник магнезита био је отворен на Косову код села Липљана и њега је експлоатисала фирма Бакић и комп. К.Д. Капацитет овог рудника био је до 7000 тона магнезита годишње а сва руда се извозила преко Солуна за Енглеску, Немачку и Америку.¹⁶⁸⁶

80. Рударске повластице на територији Косова и Метохије

хромна руда						
Назив повластице	Где се налази	Подузетник односно друштво	Површина повластице у хектарима	Просечан број запослених у 1932	Производња у тонама 1932	примедба
Дева	Боговска општина, Ђаковички срез	Моис Асseo Скопље	6.800	4	44	Удружене повластице Дева и Поношевац
Хромовик	Ораховачка, Братотинска, Долачка, Подримски срез	Моис Асseo Скопље	6.400	49	1.413	Удружене повластице Ораховац, Затрич, Хромовик и Сврхе
Језерина	Штрбачка општина, Неродимски срез	Моис Асseo Скопље	4.380	87	5.468	Удружене повластице Островица, Мушутинште, Севце и Штрпце
Шаљдари	Штрбачка општина, неродимски	Моис Асseo Скопље	190	8	210	

¹⁶⁸⁴ 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 99.

¹⁶⁸⁵ 3. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије*, 101-102.

¹⁶⁸⁶ М. Гавриловић, *н.д.*, 70-71.

оловно-цинкана руда						
Трепча	Шаљска, Звечанска општинска, Вучитрнск и Косовскомитровачк и срез	Trepča Mines Limited Selection Trust Building Mason s Avenue London E.C.2 Filijala: Trepča Mines Ltd. "Zvečan" kod Kosovske mitrovice	3.600	1285	Сирова олов.цинк руда: 481.002 Оловни концентрат 52.783 Цинкани концентрат 72.284 Пирит 6.243	
магнезит						
Голеш	Голешка, грачанички срез	Бакић и друг, Рајко Бакић, Урошевац	500	137	Сирови магнезит 13.159, печени магнезит 5.953	
Млинско камење						
Рачић- Бољетин ац	Косовска Митровица	Индустрија воденичког камена Рачић-Бољетинац, власник Мујо Бољетинац, Косовска Митровица	500	31	830 комада	
Хромна руда						
Горић	Острозупска, подрински	М. Асseo и Хенри Фегели, Скопље	1500			
Магнезит						
Дреница	Прекаска, Дренички	Неухемија Шенфајн и Каменко Попадић, директ. банке у Косовској Митровици	330			
Јела	Радовска и Седларска, Грачанички	Моис Асseo и Хенри Фегели, Скопље	2.600			
Рударско главарство						
Косово	Обилићска, Грачанички срез	Рударско и индустр. а. д. Косово, Београд, директор рудника Антон Сила	800	85.980	288	

(Рударска и топионичарска статистика Краљевине Југославије за 1931/32,
Београд 1936, 44-77)

7.6. Трговина и занатство

Након ослобођења дошло је до крупних промена и напредовања Јужне Србије у свим областима јавног и приватног живота. Постепено је престајало вођство Солуна у привредним питањима. Изградња ибарског пута, касније и железница Краљево – Косовска Митровица привукла је са своје стране остатак Санцака као и део Косова и Метохије. Црна Гора, као пасиван крај, привукла је себи Метохију, нарочито после изградње пута кроз Руговску клисуру преко Чакора одакле се снабдевала житарицама. Створена је нова економска јединица са Скопљем као средиштем, која је задржала крајеве који су и раније административно гравитирали Скопљу, на Косову и Метохији пре свега Призрен и Приштину. Путнички и робни промет разликовао се у односу на период пре ослобођења. На линији Скопље – Кос. Митровица путовало се сваког другог дана а затим је свакодневно полазило три путничка воза из Скопља за Кос.Митровицу – Краљево-Београд и обратно. Саграђена је нова пруга Приштина – Пећ у дужини од 98 км. Постојао је и редован аутобуски саобраћај.¹⁶⁸⁷

Одељење за трговину, обрт и индустрију Краљевске банске управе Вардарске бановине налазило се у Скопљу. Срески одељци контрола мера били су у Врању за Гњилански срез, у Скопљу за Горски, Грачанички, Ђаковички, Качанички, Неродимски, Подримски, Подгорски, Шарпланински. У Приштини се налазило удружење трговаца и индустријалаца. Трговачка удружења била су у Гњилану, Грачаници, Ђаковици, Призрену, Приштини, Урошевцу.¹⁶⁸⁸ Одсек за трговину обрт и индустрију Краљевске банске управе Моравске бановине налазио се у Нишу, а срески одељци контроле мера били су у Нишу за Вучитрнски, Дренички, Лапски срез.¹⁶⁸⁹ Одсек за трговину, обрт и индустрију Краљевске банске управе Зетске бановине налазио се на Цетињу, а срески одељци контроле мера у Косовској Митровици за срезове – Дежевски, Источки, Милешевски, Митровички, Моравички, Нововарошки, Прибојски, Сјенички, Студенички,

¹⁶⁸⁷ М. Чемерић, Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, *Споменица*, 702-712.

¹⁶⁸⁸ *Вардарска бановина*, 14-15.

¹⁶⁸⁹ *Моравска бановина*, 16.

Штавички. У Косовској Митровици и Пећи налазила су се трговачка удружења.¹⁶⁹⁰

Развила се унутрашња трговина, трговци су се снабдевали робом у земљи али се обраћали и иностранству непосредно или преко агената. Велики број производа ишао је широм целе Југославије. Међутим, нагомиланост робе била је "тешка болест увозника", а број трговачких радњи се повећавао што је утицало на погоршавање положаја увозника, узрок овоме били су и пад цена роби која се увозила, светска привредна криза и велика заштитна царина појединим артиклима.¹⁶⁹¹ На развој трговине утицала је неповезаност са суседним регионима и градовима, па је "гросистима" из Урошевца, Косовске Митровице, Вучитрна и Приштине било лакше због непосредног проласка железничке пруге или близине, а њихове колеге из Призрена, Пећи, Гњилана и Ђаковице користиле су запрежна превозна средства. Административна подела на бановине такође је проузроковала тешкоће, је су биле потребне разне дозволе, уверења, потврде на пример за Зетску бановину за путовање на Цетиње, па су се косовскомитровачки трговци залагали да се њихов град и околина прикључе Вардарској бановини.¹⁶⁹²

У годинама привредне кризе била је смањена куповна моћ сељаштва. Пре свега због ситно-сопственичке структуре пољопривредних газдинстава, зависност непосредних пољопривредних произвођача приликом уновчавања својих производа од читавог низа трговачких посредника и прекупаца, фискална политика државе, презадуженост сељаштва, "маказа цена" између пољопривредних и индустријских производа итд. Цене индустријских производа биле су мање у односу на цене пољопривредних производа. У периоду кризе цене пољопривредних производа пале су за 56% а цене индустријских за свега 25%.¹⁶⁹³ Након кризе, трговина је показала знаке опорављања нарочито унутрашња јер се куповна моћ потрошача повећала. Цене пољопривредних и животних намирница

¹⁶⁹⁰ Зетска бановина, 12.

¹⁶⁹¹ АЈ, 74-51-92, Привредни извештај, Народна банка Краљевине Југославије филијала у Скопљу, 5. јануар 1930.

¹⁶⁹² Српско Косово, 24. фебруар 1934, 4.

¹⁶⁹³ Н. Вучо, Пољопривреда Југославије, 82-83.

порасле су према ранијим годинама. Било је оснивања и нових трговачких радњи али увек оних мањих и ситних.¹⁶⁹⁴

Уведени су нови начини у уређењу трговачких локала и излога, у калкулацији цена, у опхођењу са муштеријама, реклами, одржавање хигијене.¹⁶⁹⁵ Трговина је ушла у једну нову фазу, ишла је за савременошћу и велетрговином. Међутим, ови модернизацијски помаци ретко су допирали до свести већине трговаца на југу. Традиционално везани за своје ћепенке, навикнути на излагање еспапа по калдрми и ценкање као свој ритуал они су и даље пословали као у турско време.¹⁶⁹⁶ У Приштини Р. Вест описује да су се "климаве радњице од дрвета, попут кокошињаца на неком малом, злосрећном имању, ослањале једна на другу, а кроз извитоперена врата и премале прозоре виделе су се скромне залихе чудновате робе која се ту продавала".¹⁶⁹⁷ Призрен је имао са Сувом Реком и Драгашем 412 трговаца, Приштина 343, Гњилане 198, К. Митровица 198, Пећ 186. Трговачком реду би требало додати још 3.023 угоститеља, сразмерно на сваку варош долазило је по 53 угоститељске радње. На сваку угоститељску радњу долазило је 17.3 радника и радница, 4 занатлије и 2.5 трговаца. Хотела је било мало са потребним комфором, удобностима и ресторанима. Чистоће хотела нису била на ниову, а такође нису имали ни електрично осветљење ни воду. Призрен је имао 91 угоститељску радњу, Приштина 110, Урошевац 45, К. Митровица 109, Пећ 67.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹⁴ *Службени лист Вардарске бановине*, 1938, бр. 834, 32.

¹⁶⁹⁵ М. Чемерић, Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, *Споменица*, 702-712.

¹⁶⁹⁶ В. Виријевић, О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918-1941, *Баитина*, Приштина – Лепосавић, св. 22, 2007, 240.

¹⁶⁹⁷ Р. Вест, *н.д.*, 655.

¹⁶⁹⁸ Р.С.Пурић, Радништво и сиротиња Јужне Србије, *Социјални архив*, август – септембар 1936, 265.

81. Број трговачки и сеоских радњи 1929. године

Срез	Број домова	Број становника	Број сеоских дућана				Број трговачких радњи			
			Прав.	Мухамед.	Мојс.	свега	Прав.	Мухамед.	Мојс.	свега
Гњилански	11.955	80.456	98	74		172				
Гњилане	1.543	9.810					112	75		187
Ђаковички	4.805	39.214	41	9		50				
Ђаковица	2.346	13.356					15	145		160
Источки	2.708	21.321	31	4		35				
Исток										
Пећки	6.613	40.488	29	17		46				
Пећ	3.600	18.557					257	357		614
Горски	2.430	13.123	3	45		48				
Враниште	335	1.863						24		24
Лапски	3.914	27.217	4	33		37				
Подујево	134	756					18	22		40
Неродимски	4.901	32.848	46	11		57				
Урошевац	762	3.236					130	74		204
Подгорски	1.872	14.573	12	8		20				
Сува Река							23			23
Подримски	4.812	31.010	12	32		44				
Ораховац	663	3.512					22	14		36
Шарпланински	6.321	35.237	24	9		33				
Призрен	3617	16.487					118	182		300
Грачанички	7.846	48.094	126	28		154				
Приштина	2981	15.162					115	113	26	254
Вучитрнски	3.983	24.883	8	10		18				
Вучитрн	893	496					37	32		69
Дренички	2.682	19.960	5	18		23				
Кос-Митровачки	4.358	24.996	11	1		12				
Косовска Митровица	2.007	7923					90	202	8	300

(АЈ, 74-51-13, Индустија Јужне Србије са нарочитим погледом на остале гране привредне делатности, Скопље 10. јануар 1929, 5-7)

У Вардарској бановини је четири пута годишње вршена инспекција трговачких радњи лекова и отрова, а казне су износиле 500-50.000 динара. Било је прописано и радно време – преко лета 6.30-12.30 и 15.00-19.30, а зими 7.00-12.30 и 14.00-19.00, а гостионице и хотели лети 5.00-24.00, зими 6.00-23.00 сати. Радно време сеоских трговина било је 5.00-20.00, а зими 6.00-19.30, а занатске радње су

могле да раде неограничено. Недељом радње нису смеле да раде, као и у време великих празника.¹⁶⁹⁹

У годинама пред рат дошло је до повећања цена појединим артиклима животних намирница. Повећање цене дрва за огрев, мяса, оскудица у зејтину (у Приштини су упозоравали да би цена зејтина могла да скочи на 50 динара).¹⁷⁰⁰ Трговци су били упозоравани да поштују Наредбу Министарства шума и рудника о сузбијању скупоће и несавесне спекулације а тражена је и сарадња потрошача нарочито у погледу пријављивања прекршаја. Пресуде су биле новчане али и осудом од неколико дана у затвору. Трговац Ашер К.Мајера из Приштине био је кажњен са 400 динара казне пресудом среског суда у Приштини зато што је у августу 1935. ставио у излог своје радње поједине предмете мануфактурне робе намењене продаји – тканине не означавајући им цене чиме је починио кривично дело у односу на Закон о сузбијању скупоће животних намирница и несавесне спекулације.¹⁷⁰¹ Скакање цена је према мишљењу среског начелника Подујева дошло до тога што Уредба о контроли цена није била у пуној мери примењивана већ су цене роби повећавали сами увозници и трговци на велико.¹⁷⁰² Виши полицијски комесар на руднику Трепча сматрао је да је узрок повишењу цена ситуација која је створена ратном психозом, јер су трговачке везе ослабиле а снабдевање робом отежано нарочито оне која се довозила из иностранства – у унутрашњости укидањем комисионе робе и продајом робе на почек – вересију, трговци су се бојали нагомилавања робе па је немање довољне количине робе био узрок повишењу цена.¹⁷⁰³ Срески начелник Горског среза сматрао је да је узрок скакању цена тај што су за мали број дела биле надлежне опште управне власти и што судови нису одмах узимали у поступак поднете пријаве.¹⁷⁰⁴ Срески начелник шарпланинског среза сматрао је да би трговце на велико требало обавезати да издају рачуне за продату робу малотрговцима.¹⁷⁰⁵

¹⁶⁹⁹ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 348.

¹⁷⁰⁰ АЈ, 138-16-552, 24. август 1940.

¹⁷⁰¹ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 874, 1939, 2-3.

¹⁷⁰² АЈ, 138-14-109, 18. мај 1940.

¹⁷⁰³ АЈ, 138-14-409, 17. мај 1940.

¹⁷⁰⁴ АЈ, 138-15-726, 19. мај 1940.

¹⁷⁰⁵ АЈ, 138-16-584, 3. јун 1940.

Јужна Србија је имала повољан географски положај, налазила се између Албаније и Грчке, земље које су увозиле велике количине пољопривредних сточарских производа. Извоз стоке био је стално и искључиво занимање привредника у Јужној србији. Солун је после рата и насељења грчких избеглица из Мале Азије постао је највеће тржиште за стоку, пре свега из околине Косовске Митровице и Приштине. Међутим, са тим извозом јављао се велики број проблема, као на пример да купац откаже купљену стоку, јер би она у транспорту изгубила на вредности или да се стока давала на вересију.¹⁷⁰⁶ Извоз ситне стоке из Јужне Србије отежавало је то што многе станице нису имале рампе за утовар на пример у Косовској Митровици, Приштини и Урошевцу, па се она ручно товарила. Такође било је примећено да налази железничких вага у многим случајевима нису били тачни што је ишло на штету извозницима а у корист продаваца који су товарили робу, што је указивало или на железничке службенике који нису добро вршили свој посао или да су саме ваге и тегови били нетачни јер нису били прегледани од стране Контроле мера. Број потребних вагона за извоз ситне стоке био је недовољан, а такође су се извозници жалили и да су добијали оштећене вагоне. Приликом претовара на станици Урошевац дешавало се врло често да амали помоћу сонда краду робу из цакова или су при претовару настајали доста осетни мањци на дотичној роби. Извозници стоке имали су велике сметње услед дугог трајања превоза стоке од Косовске Митровице (путовало се од Косовске Митровице до Солуна 48 сати).¹⁷⁰⁷

Такође, с обзиром на унутрашњу структуру економског живота у Грчкој као и на режим девизних ограничења, волумен југословенског пословања на овој страни није могао да расте. Извозна трговина је смањена и услед конкуренције која је долазила од прекоокеанских земаља. До 1929. Јужна Србија извозила је у Грчку годишње око 20.000 грла крупне и око 800.000 ситне стоке. У даљим годинама тај извоз падао је за готово половину.¹⁷⁰⁸ Сенатор Спира Хаџи Ристић истакао је да је 1924-1931. извоз из Вардарске бановине у Грчку пао са 676 на 256

¹⁷⁰⁶ Економски преглед, извоз стоке у Грчку, *Јужни преглед*, април 1929, 171-178.

¹⁷⁰⁷ *Скопски гласник*, 17. август 1929, 2

¹⁷⁰⁸ М. Чемерић, *Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, Споменница*, 702-712.

милиона динара.¹⁷⁰⁹ Грчка осећајући велику пасиву у свом трговинском билансу посветила је пажњу ширењу сточарства. Она је 1929. дала одгајивачима оваца нарочиту премију која је износила по 25 драхми од комада. Резултат овакве акције видео се већ 1930. јер према претходној је представљао минус од 30%.¹⁷¹⁰

82. Извоз и увоз у Грчку и Албанију 1934-1937. године

Извоз у Грчку	Ком. стоке	Кг. робе	Ком. робе	Вредност у динарима	Извоз у Албанију	Кг.	Вредност у динарима
1934	632.182	37,975.060	499	104,719.219	1934	47.774	226.714
1935	686.417	30,968.508	392	119,337.533	1935	160.202	554.966
1936	633.240	29,992.019	352	124,221.688	1936	4.316.748	6.384.715
1937	587.668	40,707.919	98	127,631.874	1937	6.319.569	8,575.295
Увоз из Грчке	Кгр.	Вредност у дин		Увоз из Албаније	Кгр.	Вредност у динарима	
1934	2,752.900	22,603.036		1934	97.816	425.191	
1935	4,190.560	29,617.940		1935	92.530	414.869	
1936	4,374.567	37,529.206		1936	169.074	695.807	
1937	4,181.139	35,653.736		1937	94.851	620.356	

(М. Чемерикић, Трговина, занатство, индустрија, кредитне установе од 1875 до 1937, *Споменица*, 703)

Сва је трговина косовска извозна и увозна била упућена искључиво на Солун. Жито је био најважнији пијачни артикал. Само на Солунску пијацу Косово је слало годишње преко 10,000.000 ока жита а део и на оближње пијаце. Пришtevски парни млин млео је 3 до 3, 5 милиона годишње. Са Косова се извозио кукуруз, јечам, стока, кожа и вуна. Пијаце су углавном биле пазарним данима, једанпут у недељи, а ван пазарних дана је чаршија била мртва.¹⁷¹¹

Из Јужне Србије се извозило годишње до 870.000 ком. ситне стоке од чега је Новопазарски санџак давао 250.000 ком, Шарпланина и Кораб од Призрена до Галичника давао је ситне стоке 350 до 400.000 ком и око 100.000 ком. давала је Приштина, Митровица, Пећ и Рожај. Око 50.000 ком. говеда се извозило у Грчку и већином из Приштине, Куманова, Бујановца, Лесковца, Ниша и Алексинца. Јарчеве су гајили на суватима у Приштини и Призрену, али су се они слабо

¹⁷⁰⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, 9. редовни састанак – 9. децембра 1932, 92.

¹⁷¹⁰ М. Гавриловић, *н.д.*, 73.

¹⁷¹¹ Б. Нушић, *Косово*, 56-57, 69.

извозили јер су се Турци из Дrame, Кавале и Сереза који су били потрошачи јарчева и коза иселили из Грчке, па су се једино извозили у Ларису.¹⁷¹²

Гњилане је био углавном трг жита и стоке. Из Гњиланског среза се извозило годишње пшенице 10 вагона, кукуруза 62 вагона, 47 вагона јечма, 3,5 вагона овса, 350 комада волова, 200 коња, 170 крава, 15.000 кокоши и 7.000 комада ситне стоке. Извозило се нешто масла и кудеље. Годишње се увозило у Гњилане робе за 10 милиона динара.¹⁷¹³ Жито које су највише доносила села Горње Мораве извозило се у Урошевац и Бујановац, а стока коју су на Гњилански трг највише доносила Криворечка села и Карадаг извозила се у Скопље и Куманово а некад директно у Солун. Живина, маст и јаја извозила су се у Скопље, а конопља и ужарски производи извозили су се у косовске и метохијске вароши – Приштину, Митровицу, Пећ и Ђаковицу. Извоз се највише кретао главним друмовима према железничким станицама Урошевцу и Бујановцу али стока се гонила и директно у Скопље и Куманово путевима преко Скопске Црне Горе. Конопља се носила у Приштину коњима. Пренос робе вршило се углавном волујским колима а касније и коњским колима пошто је превоз путника био замењен аутомобилима.¹⁷¹⁴

Из Грачаничког среза извозили су се усеви, стока и поврће.¹⁷¹⁵ Годишње се из Приштине извозило 700 вагона пшенице, 500 јечма, 400 овса, 150 кукуруза, 100 ражи, 700 вагона стоке (1000-1500 говеда, 40-50.000 комада ситне стоке), дрва за грађу 100, 400 сламе, 300 сена, 50 кожа, овчијих и јагњећих кожа 20-30.000 комада, 7-10.000 комада говећих и 15-20.000 комада кожа од дивљачи, 10 живине, 5 сира и масла, 34-40 вагона брашна, 600 купуса, 800 лука и 600 вагона паприке. У варош се увозило око 515 вагона и то око 300 колонијалне робе, око 200 гвожђарске, остале око 15 вагона. На пијацу у Приштини доносила се црепуља из Вучитрна, бритве из Призрена, млека из Гостивара. Сметња увозу и извозу робе било је то што је станица била удаљена 7.5 км од вароши.¹⁷¹⁶

¹⁷¹² *Скопски гласник*, Скопље 17. август 1929, год. 1, бр. 25, 1-2.

¹⁷¹³ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156.

¹⁷¹⁴ А. Урошевић, Гњилане, *Гњилане и околина*, Гњилане 2001, 18-19.

¹⁷¹⁵ *Вардарска бановина*, 25.

¹⁷¹⁶ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 159-160.

Варош Ђаковица, са око 21.000 становника, опадала је због прекинутих веза са залеђем у Албанији. Трговина је била велика са увозом жита са југословенске стране, а увозом руја са албанске стране, иначе се на тој граници доста кријумчарило с једне и друге стране. Ђаковица није имала ни 20% пређашње трговине, јер су 8/10 села која су куповала у Ђаковици остала у Албанији. Робе се увозило 80-90 вагона у вредности 15 милиона динара. Трговаца је било 215 од којих су ситни бакали били 90. На пијацу се износило 75 вагона разног жита (највише кукуруза), 80 вагона пасуља, 60 вагона сена, 20 вагона јабука, 2 вагона крушака, 2 вагона кестена, око 4000 крупне стоке, 15.000 комада ситне стоке, 30.000 кг вуне, око 2 вагона ораха, три вагона коже, 2 вагона качкаваља.

Робе се увозило у Пећи око 200 вагона за 25 милиона динара. Трговаца је било око 130 (80 православних и 50 муслимана). Из Пећи се извозило годишње жита, већином кукуруза 200-300, 30 пшенице и 10 вагона јечма, око 120 вагона пасуља, 100 јабука, 10 крушака, 10 ораха и 20 кестена. 6 вагона вуне, кожа ос ситне стоке 40.000 комада, дасака око 5000 м³, 5000 говеда, 500 коња, оваца и коза око 18.000 комада, руговског качкаваља до 1,5 вагона. Кукуруз је ишао пола у Црну Гору и пола за Косовску Митровицу, пасуљ за Призрен, Ђаковицу и Косовску Митровицу. Пшеница је ишла сва у Црну Гору, стоке део за Косовску Митровицу а остало за Ђаковицу, Црну Гору и Призрен, даске за Косовку Митровицу.¹⁷¹⁷

Косовска Митровица имала је 7882 становника, становништво је живело од заната и трговине а мањи део од пољопривреде. На пијацу се износило 300 вагона пшенице (за извоз 250), овса 100 (и 80), јечма 160 (и 80), кукуруза 120 (и 100), ражи 5 (и 2), сена 30 (и 15), пасуља ситног 20 (и 15), пасуља крупног 5, кромпира 49 (и 20), сена 50, купуса 50 (и 25). Стоке се извезе 2000 комада овнова, 1000 јарчева, 3000 коза, 5000 оваца, 3000 волова, 1000 коња, 200 бивола, 1000 магараца, 10.000 пилића. Транзит кроз Митровицу ишао је из Рашке, Новог Пазара и Санцака – коже, сир и грађа а вуне из горњих крајева и Пећи. Транзит је ишао и то крупног пасуља 30 вагона, вуне (Метохија и Санцак) 6 вагона, сира сјеничког 30 вагона, сир 20 вагона, коже 100.000 комада. Производи су се извозили или у

¹⁷¹⁷ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 168-169.

унутрашњост земље или у иностранство у Грчку преко Солуна, Аустрију и Чехословачку преко Смедерева. У Митровицу се увозило годишње робе за 20 милиона динара. Трговаца је било 76 колонијалиста бакала, 37 бакала мануфактуриста и осталих 100. Роба се увозила из Скопља и Београда. По вери су трговци били - 120 православних, 170 муслимана, 11 Јевреја, 130 калфи и шегрта.¹⁷¹⁸

Из Подримског среза се највише извозило жито, вино и руда.¹⁷¹⁹ Трговаца је било у Ораховцу 70 (православни 20, муслимани 50). Робе се увозило око милион динара. Ораховац је био виноградарско место које је одржавало стару српску лозу која је давала чувено црно вино. На пијацу се износило годишње 9 вагона пшенице, 3 јечма, 2 овса, 1.5 ражи и 10 вагона кукуруза. Извозило се годишње 3 вагона грозђа, 6 вагона вина, 3 вагона ракије и 10 вагона жита.¹⁷²⁰

Призрен је имао 18.000 становника. Он је због губитка промета са Албанијом стално опадао. Живео је од трговине, заната и пољопривреде јер је сваки други имао своју њиву. Трговачких радњи у Призрену било је 300. Увозило се соли за цео округ по 26 вагона месечно и за око 10 милиона динара дувана као и за 40 милиона динара друге робе. Из Призрена се извозило – 50-100 вагон а арпацика, 50.000 комада кожа јагњећих и јарећих, 100 вагона пшенице, 150 вагона јечма, кукуруз се некада извозио некад увозио док се стално извозио у Албанију, 10.000 комада оваца и коза, вуне два вагона јер је горски котар носио вуну у тетово, црног лука 10-20 вагона, 5 вагона качкаваља, грозђа за Косово до 20 вагона, 20 вагона бостана за Косово, 3 вагона трешања за Косово, планинског шарског сира један вагон, итд.¹⁷²¹

У Вучитрнском срезу се највише извозило пшеница, јечам, овас и кукуруз.¹⁷²² Трговаца је било 40, а годишње се увозило до 3 милиона динара робе. Из Вучитрна се извозило око 300-500 вагона жита, даље ситне стоке и коже ситних стока. Вучитрн је био 2.5 км од станице што је за варошицу било

¹⁷¹⁸ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 162-164.

¹⁷¹⁹ *Вардарска бановина*, 35.

¹⁷²⁰ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 167.

¹⁷²¹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 164-166.

¹⁷²² *Моравска бановина*, 24.

штетно.¹⁷²³ Из Лапског среза се највише извозило жито и стока.¹⁷²⁴ Из Подујева се годишње извозило – 80 вагона пшенице, око 60 вагона јечма, око 40 вагона овса и око 40 вагона кукуруза, 720 комада говеда, 50 коња, 4000 оваца и 2500 коза.¹⁷²⁵ Из Горског среза извозила се ситна стока, качкаваљ и вуна,¹⁷²⁶ из Качаничког дрво, кожа, хром и руда,¹⁷²⁷ из Неродимског жито и стока.¹⁷²⁸ Трговаца увозника у Урошевцу било је 117, који су извозили робе у вредности од 32 милиона динара.¹⁷²⁹

Цене домаћих производа према извештају скопске продуктне берзе биле су: косовске и кумановске пшенице куповна 160, продајна 235 (Тиса 175, 250), косовског јечма понуда 122-125, тражења 120-123 (овчепољски 128-138, тражења 125-135), косовског овса понуда 130, тражења 122 (Кумановски, Прешевски, Овчепољски 125, 123), косовског кукуруза понуда 104-110, тражења 102-108, Ђаковачки-Урошевачки кукуруза понуда 110, тражења 108 (Банатски 114,112), пасуља Ђаковачки – Урошевац 325 (понуда), Пећки – К. Митровица понуда 295 (тетовски 310).¹⁷³⁰

Југословенска држава је по свом географском положају најнепосредније и највише била упућена на живљу размену добара са Албанијом. Уговор о трговини и пловидби са Албанијом био је склопљен 1926. чиме је било предвиђено уређење пограничних зона између југословенске и албанске државе, а који је био ратификован 1929. У том циљу образована је југословенско - албанска комисија. Требало је да трговински режим у пограничним деловима постане што слободнији и везан са што мање формалности. Такође било је потребно обезбедити и личну сигурност трговаца што је у ствари значило решавање политичких проблема.¹⁷³¹ Помањкање модерних саобраћајних средстава и пруге која би југословенске

¹⁷²³ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 161.

¹⁷²⁴ *Моравска бановина*, 31.

¹⁷²⁵ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 158.

¹⁷²⁶ *Вардарска бановина*, 24.

¹⁷²⁷ *Вардарска бановина*, 29.

¹⁷²⁸ *Вардарска бановина*, 33.

¹⁷²⁹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 156-157.

¹⁷³⁰ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 118, 1932, 6.

¹⁷³¹ *Време*, 7. октобар 1929; *Трговински гласник*, 4. септембар 1929; *Политика*, 1. август 1929.

економске центре везивала за Албанију знатно су отежавали извоз. Из Албаније би се увозили маслиново уље, јареће и козје коже, као и кожа разних дивљачи, и рибу, а из Југославије шећер, фармацеутски производи и продукти југословенске гвожђарске индустрије.¹⁷³² Југословенски увоз у Албанију достигао је до 1934. до 16 милиона зл. франака док је албански извоз за Југославију био 1.755.000 фр. Просечно увоз робе из Југославије у Албанију био је 7.3 % а извоз албанских продуката у Југославију достигао је само 1.9%. Југословенско албанска граница била је дуга око 500 км, а гранична зона која би се користила олакшицама залазила је 15 км у албанску територију, што је подразумевало и слободно обрађивање имања као и терање стоке на испашу. Албанија је затражила да се отвори пут њеним продуктима, да се могу продавати у Југославији, па је у Београду потписан 20. децембра 1933. трговински уговор по коме се суседна држава обавезивала да купује албанске производе у вредности просечно колико је Албанија увезла од Југославије од 1929. (2.600.000 франака).¹⁷³³ У Тирани је била отворена филијала Извозне банке из Београда.¹⁷³⁴ Извоз у Албанију се побољшао али је увоз остао исти. Извоз у Албанију је 1937. преко пограничних места износио 10 милиона динара.¹⁷³⁵

Промет са Албанијом вршио се преко царинарница у Призрену, Охриду, Струзи, Дебру и Битољу. Призрен, који је био битно трговинско средиште, замро је одмах после ослобођења када му је због границе са Албанијом отсечено залеђе. Престале су трговачке везе Призрена и Скадра, престало је долажење североисточних племена на призренско тржиште и привредни живот Призрена полако се гасио. Трговинским протоколом Југославије и Албаније, одређене су границе албанских и југословенских пограничних зона, рејонски сектори, места, путеви, пролазне тачке и тржишта у југословенској пограничној зони на која би тржишта албански погранични привредници доносили своје производе ради продаје и снабдевања. Албанску пограничну зону на сектору Призрен-Кукус, чинила су следећа села – Радемир, Ћерен, Шулани, Планти, Васјат, Чај, Шећина, Фшате, Бузамасе, Штресе, Топојане, Шиштевац, Ново Село, Борје

¹⁷³² *Правда*, 5. мај 1934.

¹⁷³³ *Време*, 30. јул 1934.

¹⁷³⁴ *Новости*, 15. март 1934.

¹⁷³⁵ *Скопски гласник*, Скопље 17. август 1929, год. 1, бр. 25, 1-2.

Оргошт, Штичен, Гостице, Кукус, Подбрег, Бохе (Чезна), Аде, Борзаце, Морина, Домне, Ђинан, Шалчине, Погај, Горежуп, Леш, Ђем, Кишан, Муј, Доц, Ауруле, Дафка, Нифће, Брекиња, Коловод, Лојман, Орешка, Бела, Забаде, Пакиш и Кошариште. За ова села одређена су тржишта: Призрен и Враниште, а путеви: Призрен – Жур- Кукус и Призрен – Враниште – Глобочица и Борје.¹⁷³⁶ Почетком фебруара 1935. отворен је погранични промет Југославије и Албаније. На основу овог споразуму становници арбанашке пограничне зоне могли су да износе на југословенско тржиште своје производе не плаћајући царину нити таксе. *Југословенска пошта* писала је да се тај дан смарао важним датумом у економском оживљавању Призрена. Представници пословног света у Призрену намеравали су да успоставе аутомобилски саобраћај између Призрен и Кукеса, где су до тада саобраћала кола само двапут недељно, уторком и петком, која су истовремено превозила и пошту.¹⁷³⁷

Прилике за пословање после ослобођења биле су у Јужној Србији повољније него у било којој другој покрајини. Успостављен је железнички саобраћај Скопља са Солуном и Скопља са Косовском Митровицом. На Косову и Метохији 1920. постојали су следећи новчани заводи - Призренска банка са капиталом од 250.000, Пећка банка са капиталом од 200.000, Призренска задруга са капиталом од 100.000, Приштинска задруга са капиталом од 200.000, Урошевачка банка са капиталом од 200.000 и Косовска банка са капиталом од 200.000. Доношењем Закона о ликвидацији мораторног стања и правној ликвидацији стања створеног ратом у првој половини 1920. створени су услови за напредовање и пословање новчаних установа као и оснивање нових. Основана је 1921. Трговачка банка "Ибар" у Косовској Митровици са капиталом од 1,000.000 динара. Ова банка имала је искључиво верско обележје и у њој су били заинтересовани искључиво муслимани из Косовске Митровице. Те исте године приступило се оснивању Метохијске банке у Пећи, али је овај завод почео своје деловање тек у 1922. Те године биле су основане и Косовска кредитна банка у Приштини са капиталом 1,000.000, Гњиланска провредна банка 1,000.000 динара,

¹⁷³⁶ *Вардар*, 17. јул 1934.

¹⁷³⁷ *Југословенска пошта*, 9. фебруар 1935.

Јужно српска банка у Косовској Митровици са капиталом 1,000.000, Вучитрнска кредитна банка са капиталом 1,000.000. Тада је Призренска банка повећала свој капитал од 500.000 на 1,000.000, Призренска задруга од 200.000 на 500.000, Пећка банка од 1,000.000 на 2,000.000 динара. Приштинска задруга се претворила у банку и повећала свој капитал од 500.000 на 1,500.000.

Следеће године био је основан један централни новчани завод за све заводе са подручја Старе Србије. Иницијативом Призренске и Пећке банке створена је у Скопљу банка Стара Србија у којој су поред ова два завода учешће узели и Приштинска, Урошевачка, Вучитрнска, Јужно српска и Гњиланска банка. Банка Стара Србија постала је средиште свеукупног привредног живота у Старој Србији. Стање капитала ове банке било је крајем 1930. свега 21.500.000 а фондова 7.967.755 динара. Улози који су били заступљени у пасивним пословима били су највећи код Призренске банке који су 1930. прешли суму од 11.000.000 динара. Банка је поред банкарских послова нарочиту пажњу посветила складишним пословима па је купила модерне магацине чиме је учинила услугу јужносрбијанској привреди. Урошевачка привредна банка је 1924. основана са главницом од 1,000.000 динара. Следеће године Пећка трговачко-индустријска банка уједињењем са индустријским друштвом Метохија повећала је капитал за 2,000.000 динара, а Призренска банка повећала је капитал од милион на два милиона динара. Ђаковачка банка основана је 1926. са капиталом 1,000.000 динара на иницијативу Пећке Трговачко-индустријске банке. Банка Ново брдо била је основана 1927. у Гњилану. Метохијска банка из Пећи је повећала те године свој капитал са 1,000.000 на 2,000.000 динара, Призренска са 2,000.000 на 3,000.000, Трг. банка Ибар из Косовске Митровице од 1,000.000 на 2,000.000 динара. Године 1928. била је основана Кредитна банка Косово у Гњилану са капиталом од 1,000.000 динара.¹⁷³⁸

У Пећи је била основана Хвосновска банка за пољску привреду, индустрију и трговину у циљу помагања ових делатности, да проналази боље пијаце за продукте, да помаже и сама обавља извозничке и увозничке послове, да извозницима и увозницима отвара кредите и текуће рачуне, да подиже магацине и

¹⁷³⁸ Т. А. Васојевић, Банкарство и његов значај у јужној Србији, *Српско Косово*, бр. 5 и 6, 5-8.

стоваришта за смештај робе.

Од банака са стране које су међу првима отвориле своје филијале била је француско-српска банка, која је 1928. отворила филијалу у Косовској Митровици као последица развитка рударства као и доласка енглеског друштва Селекшн Труст Лимитед. Овај пример следила је и Трговачко-индустријска банка Вардар из Скопља која је 1929. отворила своју филијалу у Косовској Митровици.¹⁷³⁹

Улагачи код Кредитне банке у Гњилану жалили су се да је Танаско Арсић који је био председник Управног одбора био једини сопственик ове банке уз своје рођаке, и да улагачи нису добијали довољан проценат код исплате, као и да је подигао млин и Електричну централу у Гњилану од пара улагача.¹⁷⁴⁰ Банке су се жалиле да је арнаутски и турски живаљ у погледу дуговања заштићен као и остали земљорадници уредбом о заштити земљорадника тако да им не могу ништа ради наплате својих потраживања. Банка се жалила да они "преко ноћи продају своја имања, траже пасоше и исељавају се не плаћајући своја дуговања", тако да банка није о свему томе на време обавештена, па су молили да Министратво правде и МУП издају наређење судовима да не тврде тапије и купопродајне уговоре и не врше преносе имања све дотле док се не обавесте о задужености продаваоца или преносиоца.¹⁷⁴¹

Занати су у Јужној Србији у прошлости били врло развијени и добро организовани. Продирањем европског начина живота у ове крајеве њихова је важност у привреди Јужне Србије била много смањена. Становништво је све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Извесни занати су у потпуности ишчезавали а други који нису постојали почели су да се модернизују.¹⁷⁴² Машина је заменила ручни рад, а промена ношње и обичаја избацила је многе потребе занатства замењујући их новим потребама произведеним у индустрији. Док је раније свака млада трошила за свадбу по неколико златних лира у разном кујунцијском накиту, та потреба је била замењена са производима из фабрике и другом јувелирском робом, а кујунцијски

¹⁷³⁹ М. Гавриловић, *н.д.*, 21-49.

¹⁷⁴⁰ АЈ, 65-1292-2276, 22. октобар 1933.

¹⁷⁴¹ АЈ, 65-1192-2276, 11. март 1935.

¹⁷⁴² Економски преглед, Производња Ј. Србије, *Јужни преглед*, мај 1930, 253.

занат остао је да својим финим израдама снадбева само радознале туристе и пролазнике. Нарочито је био у опадању обућарски занат, због конкуренције фабричке израде. Терзијски, мутавцијски и други занати који су били повезани са променом ношње знатно су изгубили, а кројачки занат се одржао на штету терзијског заната у оној мери у којој су гуњ и чакшире замењене панталонама и капутом.¹⁷⁴³ Од свих заната најбоље су се одржали они који су прерађивали животне намирнице (пекарски, месарски) и они који нису осећали конкуренцију фабричке индустрије (молерски, лимарски итд).¹⁷⁴⁴

Занатство Јужне Србије представљало је бројан сталеж али не и економски јак сталеж колико је то био пре ослобођења. У Призрену је било 462, К.Митровици 418, Приштини 278, Пећи 256, Урошевцу 158, Вучитрну 142 и Ђаковици 128 занатлија.¹⁷⁴⁵ Градско становништво се бавило занатством. То показује чињеница да је 1939. било регистровано 2.345 радњи у којима је радило 1.818 квалификованих радника и 1.428 ученика, али је то било ситно занатство.¹⁷⁴⁶ Структура и заступљеност појединих заната у градским насељима била је одређена осим традицијом и самим његовим значајем и привредном улогом у географском окружењу. Тако је средином тридесетих година упражњавано у Вучитрну 17, Гњилану 13, Ђаковици 11, Истоку 5, Качанику 5, Косовској Митровици 23, Липљану 5, Јањево 8, Пећи 31, Призрену 27, Приштини 16, Подујеву 8, Урошевцу 20 и Штимљу 4 различита заната. То су били абацијски, берберски, бачварски, бојацијски, браварски, ћурчијски, ковачки, кројачки, мутавцијски, поткивачки, лончарски, месарски, обућарски, опанчарски, пекарски, столарски, кујунцијски, млинарски, кожарски, ужарски, ћебецијски, сајцијски, казанцијски, зидарски, молерски, лимарски (тенецијски), седларски, самарцијски, коларски, свећарски, токарски, фотографски, капарски, пушкарски и сапунцијски занат.¹⁷⁴⁷

Занатска радиност је углавном подмиривала домаће потребе, пре свега због

¹⁷⁴³ М. Гавриловић, *н.д.*, 72-73.

¹⁷⁴⁴ Р.М. Петровић, *Краљевина Југославија*, 30-31.

¹⁷⁴⁵ Р.С.Пурић, Радништво и сиротиња Јужне Србије, *Социјални архив*, август – септембар 1936, 265.

¹⁷⁴⁶ А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 65.

¹⁷⁴⁷ В. Виријевић, *н.д.*, 234.

конкуренције солунског трга, али и због недостатка капитала и услова за проширење рада. Кујунције су се бавиле и израђивањем сромом (филигран) највише у Пећи и Призрену а та вештина кићења дивила је лепотом и правилношћу орнаментика до најситнијих делића. На селу се израђивало одело, које је било специфично везено и урађено. Призрен, Ђаковица и Пећ ткали су луксузна платна са свилом и слали их на пазаре у Приштину, Велес, Битољ итд.¹⁷⁴⁸ Извесни занати били су само у рукама Турака и Арбанаса (поткивачи, сарачи, ћулафџије, нанулџије). Папуџијски занат такође је био у рукама Турака. Међу кројачима, лимарима, молерима, обућарским крпачима, опанчарима и касапима било је Јевреја. Међу Арбанасима су многи радили као кочијаши и рабације.¹⁷⁴⁹

У Горњој Морави и Изморнику били су развијени занати у вези са шумским производима, поготову у планинским пределима. То су били дрводељство, коларство и угљарство. Коларством су се бавили само Срби католици и њиме су се економски помагали јер им је земља била слаба, продавали су своје производе у Гњилану, по селима Горње Мораве и Изморника, били су и на трговима у Прешеву, Куманову и Скопљу. Угљарством су се бавили Арбанаси готово из свих села Карадага. Са дрвеним угљем (ћумуром) у џаковима натовареним на коње и магарце одлазили су највише у Гњилане, Прешево и Куманово.¹⁷⁵⁰ Коваштвом су се бавили само Цигани и то се сматрало њиховим занатом.¹⁷⁵¹ У Гњилану је занатство било претежно у српским рукама. Турци и Албанци држали су само неколико колонијалних и бакалских радњи. У турским и албанским рукама били су седларски, поткивачки и пушкарски занат, а делимично су код њих били заступљени сајџијски и берберски.¹⁷⁵² У Гњиланском срезу било је 21 ковача, 1 колар, 13 обућара, 12 кројача, 3 бербера, 7 качара, 12 поткивача, 7 месара, 4 лимара, 4 ужара, 5 лончара, 4 мутавџије, 6 терџија, 14 пекара, 4 сарача, 4 абације, 4 столара, 1 казанџија, 1 пушкар, 3 кујунџије, 1 посластичар, 2 часовничара, 5

¹⁷⁴⁸ Б. Нушић, *Косово*, 63-64.

¹⁷⁴⁹ А. Урошевић, *Приштина, О Косову*, 265.

¹⁷⁵⁰ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 62-64.

¹⁷⁵¹ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 64-65.

¹⁷⁵² А. Урошевић, *Гњилане, Гњилане и околина*, 18.

бозација, калајџија 2, 1 фотограф и 2 ћурчије.¹⁷⁵³

Чаршија у Качанику била је веома мала, имала је око 35 радњи, то су највише биле бакалске радње и кафеџинице. Од занатских радњи биле су 3 пекарске, 2 касапске, 2 поткивачке, 2 ковачке, 2 берберске и 1 самарџијска. Пекари су били Арбанаси из Ђаковице код качаничких сопственика ових радњи.¹⁷⁵⁴

Прстенџинство, које је било веома развијено у Јањеви, после ослобођења је нагло опадало зато што су јаче продирале сличне фабричке израђевине, било је око 20 кућа које су се бавиле овим занатом, а било је и трговаца из Јањева који су откупљивали прстенџинску робу од мајстора па су најмљивали своје суграђане које су са том робом слали "на гурбет" да сав вишак од процењене вредности узму за себе. Коларство се развило због рударства, њиме се бавило 30 кућа, а своје израђевине су продавали на трговима у Јањеви, Приштини и Липљану. Занати су у Јањеви били наследни. У сиромашнијим кућама радиле су и жене, а у неким су жене издржавале куће. Ткале су платна приштинским трговцима. Све је ово било везано за католичко становништво. Муслиманско становништво бавило се земљорадњом. Јањевска чаршија имала је 31 занатлијску радњу и то 2 пекарске, 4 касапске, 2 ковачке, 3 поткивачке, 2 самарџијске, 3 качарске, 2 тенеџеџијске, 8 дрводељско-столарских, 2 обућарске, 2 берберске и 1 кројачку. Берберске радње биле су у рукама муслимана, пекарске су обављали досељеници Арбанаси из призренског Хаса, а ковачке Цигани.¹⁷⁵⁵ Занатлија је било и то 50 кујунџија, 5 ковача, 2 лимара, 11 колара, 4 качара, 3 бербера, 1 кројач, 2 обућара, 10 зидара, 11 месара и 2 пекара.¹⁷⁵⁶

Од неколико негруписаних кућа и једног хана, Урошевац се по подизању косовске железнице развија у врло важан и напредан трг на јужном делу Косова. Он је постао "скела" не само за своју околину у чијој близини није било вароши и трга него и за околине Призрена и Гњилана. Урошевац је постао трг и извозиште за жито из јужног дела Косова и Горње Мораве за гњиланску ужарију и

¹⁷⁵³ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156.

¹⁷⁵⁴ А. Урошевић, Качаник, *О Косову*, 27.

¹⁷⁵⁵ А. Урошевић, Јањево, *О Косову*, 66-68.

¹⁷⁵⁶ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 157-158.

подримско грозђе и вино. Исто тако су призренски и гњилански трговци почели добијати колонијалну и мануфактурну робу из Скопља и Солуна преко Урошевца. Приличан број трговачких радњи био је у муслиманским рукама, а остале трговачке и занатлијске радње обављали су Срби и мали број католичких Арбанаса. Једино су терзијске радње биле у рукама муслимана Арбанаса из Ђаковице. Урошевац је углавном био трговинско место, у њему није било много заната, сем кројачког и кујунцијског. Цигани су били носачи, чистачи, радници на железничкој прузи, надничари по селима.¹⁷⁵⁷ У Урошевцу је било занатлија – 5 кројача, 14 обућара, 15 пекара, 7 терзија, 8 лимара, 1 сарача, 3 лончара, 5 бербера, 9 опанчара, 8 ковача, 9 месара, 2 самарџије, 2 казанџије, 2 кујунџије, 3 абације, 7 поткивача, 1 ћурџија, 3 колара, 5 столара, 2 сајџије, 1 качар, 1 ћевапџија, 2 мутавџије, 2 машинисталатера и 2 фотографа.¹⁷⁵⁸

Вучитрн је углавном био трг жита и стоке, али слабог значаја. Из њега се највише извозила ситна стока и кожа ситне стоке и око 300-500 вагона жита годишње. Сељаци са копаоничких села доносили су на трг кола, рала, држаље и друге дрвенарије. Вучитрска чаршија имала је око 150 дућана, од којих је једна трећина падала на занатске, а две трећине на трговачке радње, кафане, механе и кафеџинице. Тај се број радњи некако одржавао, мада се осећала криза, пре свега због отцепљења Лаба и Дренице у засебне срезове и оснивања административних и привредних средишта у њима (Подујево у Лабу, Србица у Дреници) а нарочито због близине Косовске Митровице која је све више напредовала.¹⁷⁵⁹ У Вучитрну је било 2 лимара, 1 казанџија, 2 кујунџије, 6 обућара, 9 пекара, 3 колара, 5 опанчара, 1 сајџија, 2 кројача, 5 бербера, 1 мутавџија, 1 бојџија, 5 месара, 2 столара, 2 поткивача, 1 лончар, 1 качар, 1 абација и 1 терзија.¹⁷⁶⁰

У Подујеву је било 3 столара, 3 бравара, 2 кројача, 2 обућара, 2 колара, 1 качара и 2 лимара,¹⁷⁶¹ у Ораховцу 4 обућара, 1 самарџија, 1 колар, 3 ковача, 3 бербера, 2 пинтера, 2 столара, 2 абације, 5 пекара, 2 лимара, 2 мутавџије и 2

¹⁷⁵⁷ А. Урошевић, Урошевац, *О Косову*, 112.

¹⁷⁵⁸ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 156-157.

¹⁷⁵⁹ А. Урошевић, Вучитрн, *О Косову*, 161.

¹⁷⁶⁰ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 161.

¹⁷⁶¹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 158.

поткивача,¹⁷⁶² у Ђаковици 400, трговачких калфи и шегрта 200, а занатских калфи и шегрта 400.¹⁷⁶³

Пећ је имао 13.626 становника. сваки староседелац је имао по парче винограда, а иначе је варош живела од заната и трговине. Годишње би израдиле муслиманке 3000 до 4000 комада ћилима и продавале трговцима за претпродају. Занатлија је у вароши било 37 пекара, 18 бербера, 5 часовничара, 25 месара, 15 златара, 10 сарача, 4 мутавције, 3 бравара, 4 самарције, 3 ћурчије, 8 кожара, 2 ћулавције, 28 обућара, 5 бозација, 13 кројача, 22 терзије, 21 ковач, 20 абација, 8 казанције, 15 столара, 8 лимара, 15 опанчара и 14 поткивача.¹⁷⁶⁴

У Сиринићкој жупи важан је занат било коларство а производе су износили на тргове у Качанику, Урошевцу и Приштини. Код села Доње Битиње било је добре глине цеванице која се користила за керамику, прављење ћерамиде и црепуља.¹⁷⁶⁵

Приштина је била у стагнацији што можемо да видимо по броју њених трговачких, угоститељских и занатских радњи. У Приштини је пред почетак Другог светског рата било укупно 356 радњи, у односу на Куманово које је имало сличан број становника, упола мање.¹⁷⁶⁶ Занатлије су биле 7 бербера, 20 ковача, 40 обућара, 5 сајција, 1 опанчар, 8 сарача, 6 лимара, 3 мутавције, 2 машинисте, 3 пушкар, 1 шлајфер, 6 кројача, 10 абација и терзија, 2 колара, 10 столара и 4 качара.¹⁷⁶⁷

Косовска Митровица имала је развијено занатство. Опанчарство је на пример било толико развијено да је Нови Пазар из ње увозио опанке. Из Митровице се у Санџак извозила и гњиланска ужарија. Житарска трговина је у већини била у рукама Срба, Албанца и Турака. Лончарски, ковачки, самрџиски и зидарски занати били су у рукама Срба.¹⁷⁶⁸ У Косовској Митровици је било 2 казанције, 21 поткивач, 11 ковача, 46 пекара, 15 бербера, 16 кројача, 10 лимара, 28

¹⁷⁶² М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 167.

¹⁷⁶³ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 168-169.

¹⁷⁶⁴ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 168-170.

¹⁷⁶⁵ А. Урошевић, Сиринићка жупа, *О Косову*, 215.

¹⁷⁶⁶ А. Урошевић, Приштина, *О Косову*, 264.

¹⁷⁶⁷ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 159-160.

¹⁷⁶⁸ А. Урошевић, Косовска Митровица, *О Косову*, 330.

обућара, 12 месара, 30 опанчара, 2 кобасичћара, 17 зидара, 8 сарача, 2 цревара, 4 бојација и млекација, 5 лончара, 10 колара, 4 бравара, 1 ћурчија, 2 фотографа, 20 терзија, 2 кујунџије, 13 столара и 1 посластичар.¹⁷⁶⁹

У Липљану су се у између два светска рата отварале занатске радње. Било их је 17, пекарских 2, касапских 1, берберских 2, опанчарских 3, обућарских 2, коларских 3, ковачких 2, поткивачких 1 и браварских 1. Те су занатске радње отворили занатлије из Приштине, Јањева, Урошевца, Призрена али је било и из самог Липљана и суседних села и колонија. Број занатских радњи изједначио се са бројем трговинских радњи. Било је око 20 трговачких (претежно житарских или мешовитих бакалско-житарских) и око 20 занатских радњи. Нису биле заступљене све гране трговине ни занатства али је постао јако привредно седиште на Косову. Липљан је по јачини промета био јачи у трговини него у занатима јер је трговина углавном житарска била извозна и као таква била чак од негативног утицаја на извозну тровину жита из Приштине. Занатство је међутим у самој Приштини било добро заступљено па је оно отуда у Липљану било слабо и ограничено само на најуже потребе самог Липљана и његове најближе околине. Липљанска станица била је веома жива јер се ту куповало и товарило жито за солунску пијацу.¹⁷⁷⁰

Призрен је био чувени трговачки град, Г. Божовић пише да је "призренски трговац био познат у Солуну, Сарајеву, а виђао се и у Цариграду, Трсту, Венецији, Марсељу, Лондону и Бечу. Прекоморску трговину доносио је преко Скадра и Солуна и на својем тржишту продавао околини од Елбасана до Косовске Митровице од Тетова до Новог Пазара. Извозио је сировине, нарочито сахтијан, коже и вуну преко границе, а своје пиће нарочито вино по целој Старој Србији до Босне, а осим тога занатске израђевине, златарске, бакарне и железне". Призрен је био главно тржиште за жито и стоку. Међутим, Григорије Божовић пише о Призрену 1931. "данас су тргови пусти, чаршија мртва, не можеш да познаш још заостале трговце, не чује се лупа казанџијског маљића, нити се штави кожа за обућу ни за самарну стељу".¹⁷⁷¹ Занатских радњи било је у Призрену 500. Нарочито су се истицале мутавџијске и опанчарске радње и 20 кожарских

¹⁷⁶⁹ М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 162-164.

¹⁷⁷⁰ А. Урошевић, Липљан, *О Косову*, 354-355.

¹⁷⁷¹ Г. Божовић, Серафим Призренски, *Слике Косова и Метохије*, 60, 61.

(табачких) радњи и 10 самарцијских. Српске жене су плеле до 50.000 пари чарапа годишње које су куповали муслимани, плеле су веш за продају али је то опадало, ткале су српско и свилено платно (око 60 жена), које се највише се извозило за Србију.¹⁷⁷²

Економска криза погодила је више занатлије у односу на земљораднике, јер су земљорадници могли обрађивањем земље да задовоље своје основне потребе у храни, стану и оделу. Био је мали број занатских радњи, у Гњиланском срезу било је 173, у Шарпланинском 480, Грачаничком 390, Неродимском 158. Највећи број занатлија имао је своје радње по варошима а по селима их је било мало, 1933. многи су се преселили у село јер су се тако смањивали режимски трошкови. Трговци и занатлије среза Ђаковичког на збору одржаном 22. новембра 1934. у згради Велике медресе у Ђаковици донели су резолуцију у којој су истакли да је стање занатлија у овом крају било више него очајно, јер није било зараде и посла.¹⁷⁷³

83. Статистички преглед упуслених помоћника и квал. радника (мајстора) 1933.

код занатлија

	Број занатлија	Без помоћног особља	Са помоћником 1	Са помоћника 2	Са више	Број квалификованих радника	Укупно помоћника
Гњилане	113	63	32	7	1		49
Призрен	424	76	202	51	7	12	346
Приштина	327	160	40	19	3	14	88
Урошевац	106	49	47	3			53

(Вардар, 22. септембар 1934, 1-3)

Занатлије су дуговале у великој мери приватним банкама и приватним лицима, а мање занатским задругама.¹⁷⁷⁴

¹⁷⁷² М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 164-166.

¹⁷⁷³ АЈ, 74-56-357.

¹⁷⁷⁴ Вардар, 22. септембар 1934, 1-3.

84. Дуговања занатлија

место	Приватним банкама	Приватним лицима	Занатској банци	Занатским задругама	укупно
Гњилане	673.000	434.140	168.600	22.500	1.298.810
Урошевац	186.950	409.400	134.600		730.950
Призрен	408.500	250.000	250.000		908.000
Приштина	700.000	50.000	430.000	13.000	1.193.000

(Вардар, 22. септембар 1934, 1-3)

Борећи се са изазовима индустријске робе и појаве тзв. бесправног рада нелојалне конкуренције непротоколираних занатлија нарочито у сеоским подручјима, занатлије су прибегавале еснафском организовању. У складу са актуелним законским регулативама (Закон о радњама Краљевине Србије из 1910. и Закон о радњама из 1931) у Вучитрну, Гњилану, Ђаковици, Косовској Митровици, Пећи, Подујеву, Призрену, Урошевцу ранији еснафи формирани на добровољној основи претварани су у принудна удружења занатлија за све мајсторе еснафског или слободног занатства. Еснафи су оспособљавали и подмладак и инсистирали на полагању стучног мајсторског испита. Кризе у пословању и привредна криза приморавале су занатлије да прибегну и новом начину удруживања – задругарству.¹⁷⁷⁵ Постојала су занатска удружења у Гњилану, Ђаковици, два у Призрену, Приштини, Урошевцу,¹⁷⁷⁶ Вучитрну, Подујеву,¹⁷⁷⁷ Косовској Митровици и два у Пећи.¹⁷⁷⁸

Од 1912. до 1918. у Јужној Србији било је релативно мало варошког хришћанског радништва, жене као раднице скоро уопште нису постојале а мушкарци су се бавили занатима. Након ослобођења та ситуација се променила, из 50% варошких хришћанских породица био је бар по један радник или радница. Почетком 1939. било је 29.476 радника и радница варошана, хришћана, где је

¹⁷⁷⁵ В. Виријевић, *н.д.*, 235.

¹⁷⁷⁶ *Вардарска бановина*, 15.

¹⁷⁷⁷ *Моравска бановина*, 16.

¹⁷⁷⁸ *Зетска бановина*, 13.

урачунато и 2950 шегрта. Жена је било 32 % у редовима радница и шегрта. Било их је од надничара до приватних намештеника. Муслимани су се већином задржали у трговини, а неки су наставили да се баве занатством. Био је незнатан број муслимана досељеника из Босне и Херцеговине који су били радници, а такође је био редак и варошки Арнаутин као радник. Цигани су били безмало сви муслиманске вере, бавили су се претежно занатством (ковачи, поткивачи) а традиционално носачи (амали), чистачи обуће и надничари, а њихова женска деца била су измећарке, праље и обичне раднице. Код њих је било развијено просјачење, нарочито деце и старијих жена. Одраслу децу препуштали су улици. Цигани са уличном продајом у чаршији допринели су да вароши јужних крајева имају питорескни изглед. У Јужној Србији било је 6.769 муслимана и муслиманки међу радницима а са онима који су подлежали радничком осигурању преко 10.000. Муслиманке су се као раднице појављивале у већем броју али пошто су оне 95% биле неписмене било је теже да се упуте у многе професије.

Пошто је за многе струке било потребно квалификовано радништво, они су долазили из осталих покрајина, тако се у ове крајеве 1912. до 1930. населило за стално 3.080 радника. Засебну групу радника чинили су они који су дошли на краће време а родом су били из северних крајева, што су били претежно рударски и минерски радници, затим шумски радници и радници који су се упошљавали на изradi већих објеката, а њихов број је био променљив. Са дозволама за рад било је на југу 914 страних поданика 1939. године међу којима је било највише запослених стручних радника. Страни радници били су претежно упослени у предузећима која су водили странци или у предузећима са страним капиталом.

Селјаци су долазили са села у оно време када нису били запослени пољским радовима на селу и тражили су у вароши и на јавним радовима зараду од наднице. Насељавали су се најчешће по периферији вароши. Економски слаби, падали су општини на терет, а на радној пијаци као надничари обарали су надницу и повећавали број незапослених. Од 1920 до 1938. провизорно је утврђено да је у вароши Југа досељено са села 14.487 породица, а можда чак и више.

Од великог броја печалбара (реч "печалбар" је настала од старословенске речи печал или пекал што је значило мука) који су давали села јужних крајева

једва 8% њих налазили су упослење на југу, док су сви остали одлазили у северне крајеве државе. У лето 1938. било је око 3000 печалбара који су били упослени у Јужној Србији. У 1938. јужни крајеви дали су 38.020 печалбара који су ишли на рад ван Јужне Србије у северне крајеве државе. Сама околина Призрена (срезови шарпланински, горски, неродимски и подгорски) и Криве паланке послали су 1938. 10.280 печалбара изван свог родног краја. Било је печалбара и у иностранству, нарочито у европским и у америчким земљама, 1937. иселило се за 15 последњих година 21.312 печалбара.¹⁷⁷⁹ Горски срез је давао 70.59% печалбара, који су се бавили угоститељством и прехранбеним делатностима. Они су своје радње брзо модернизовали али су остављали утисак оријенталности.¹⁷⁸⁰

Територијално је цела Јужна Србија била печалбарска покрајина. Ишли су из Брода, Призрена, Ђаковице, Суве Реке и Пећи. Бавили су се различитим професијама - грађевински радници, стругари, пекари, месари, бозације, пиљари, бурекције, алвације, кувари, чистачи обуће, ћумурције, баштовани, вунари, пољопривредни радници. Многи синови печалбара завршили су високе школе и добили звање. Одлазили су у групама, тзв. тајфама и у свету су се међусобно помагали. Вођа се старао о свима, код њега је била заједничка благајна. Било их је доста у Београду, Сарајеву, Загребу, Новом Саду, у Бугарској, у Румунији, Бечу, Берлину, Француској, Албанији (зидари и камноресци), Грчкој, Турској, Египту итд. Они су се придржавали домаћих навика и обичаја, враћали су се кућама да се ожене а заручнице су их чекале и по више година. Доносили су у Јужну Србију лепе навике и корисно знање.¹⁷⁸¹ М.Белић пише како је сретао читаве групе који су "са мало тврде проје журно одмицали ка Урошевцу, да би се дочепали железничке пруге и воза који ће их однети у печалбу. Журили су, и са песмом "Падај, падај Шар планино.." сетно су се опраштали од родног краја".¹⁷⁸²

Према изнетим подацима јужносрбијанско радништво потицало је из различитих слојева. Ту су били печалбари такорећи без земље и варошки радници са парчетом њивице близу вароши, сељаци који нису имали довољно прихода од

¹⁷⁷⁹ Р.С.Пурић, Радништво Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 153-165.

¹⁷⁸⁰ *Гласник ЦХЗ*, 1940, 141-170.

¹⁷⁸¹ *Вардар*, 12. мај 1934, 5-6.

¹⁷⁸² *Радничке новине*, 8. април 1938, 2

земљорадње и варошки радници који су радили у току године само 7-8 месеци, стручни радници (пекари, сирари, грађевинари) са села и надничари из вароши. Код овог радништва биле су заступљене различите вероисповести - православна, муслиманска, католичка, мојсијевачка, протестантска а и разних народности – Срба, Турака, Арнаута, Влаха, Јермена, Цинцара, Руса и др. Били су нарочито заступљени сељаци и муслимани, неписмени радници са радничком омладином која је завршила основну, занатске, вечерње, шегртске школе. Одликовао их је једноставан живот. Недељом и празником скупљали су се на игранку, ишли на фудбалске утакмице и у биоскопе, основна прехрана био им је хлеб, со и паприка и купали су се два пута годишње. Јужни крајеви су располагали са око 120.000 радника и радница, рачунајући ту и печалбаре који су се налазили ван Југославије. Печалбара и сељака било је више од варошког становништва, у сразмери око 2:1. Гро радништва Јужне Србије чиниле су две групе – варошко радништво и печалбари, осталог чисто сеоског повременог радништва није било ни 15%, док је међу варошким радништвом било 30 % женске радне снаге. Са села је силазило жена радница у град око 1%.¹⁷⁸³

Проценат незапослених радника у Краљевини Југославији био је највећи у Јужној Србији. Наднице су биле ниске у односу на цене животних намирница, од 5 до 30 динара дневно, а радило се 2 -3 дана у недељи. Тек понека занатска радња држала је једног млађег радника на месец дана који је добијао 150-300 динара месечно. За једну радничку породицу од 4 члана било је потребно за хлеб, вариво, дрва, одеће и обуће, кирију, разних ситница 28.75 динара, у шта није било укључено меса, чаја, кафе, дувана, венчања, крштења, лечења и сахране. Просечна зарада квалификованог радника није било више од 15 динара дневно, што за 280 радних дана у години износило 4.200 динара или дневно 11 динара и 53 паре.¹⁷⁸⁴ Призрен није имао ниједног фабричког оцака, већ само ситне мале занатске и трговачке ћепенке са по неколико калфи и "чирака" (шегрта) који су већином радили "под ајлук" за 100 и 150 динара годишње и "храну". Уред је наредио свим призренским мајсторима да пријаве своје раднике на 20 динара дневно колико је теоријски морала да износи њихова дневна зарада за 10 часова рада. Међутим ова

¹⁷⁸³ Р.С.Пурић, Радништво Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 153-165.

¹⁷⁸⁴ *Радничке новине*, бр. 16. 15. април 1932, 3.

уредба није била испоштована, па се све више људи из Призрена запошљавало у Бору, Трепчи и на београдским и скопским грађевинама.¹⁷⁸⁵

У фебруару 1937. донета је Уредба о утврђивању минималних надница, закључивању колективних уговора, помирењу и арбитражи. Минимална надница се кретала за неквалификоване раднике од 10 % испод до 50% изнад основне наднице, па је у овим границама банови требало да одређују минималну надницу за своје подручје. У априлу 1937. била је прописана минимална надница од 2 динара за неквалификоване раднике, за раднике у занатству и трговини а у местима испод 5.000 становника минимална надница била је нижа за 10%. Донети су и други закони који су подразумевали судове добрих људи да решавају спорове из радних односа, уредба о ограничавању ноћног рада у пекарама, уредба о одређивању броја шегрта у односу на број квалификованих радника у занатским и трговачким радњама. Такође донета је Уредба о спровођењу осигурања радника за изнемоглост, старост и смрт од 17. марта 1937.¹⁷⁸⁶

Привредни центри су апсорбовали гро радника, запослених и незапослених.

85. *Преглед концентрисања радништва по већим и привредно јачим местима за април 1936.*

место	запослених	незапослених	свега
Пећ	1.456	168	1.624
Приштина	885	128	1.013
Призрен	968	118	1.086
К. Митровица	1.650	198	1.848

(Р.С.Пурић, Радништво Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 153-165)

У овом броју радништва удео је узимао и велики број шегрта, а такође је био запослен и велики број малолетника. Многа предузећа употребљавала су малолетнике оба пола као јефтину радну снагу (деца од 12-15 година радила су послове одраслих са надницом 3-10 динара дневно).¹⁷⁸⁷

¹⁷⁸⁵ *Радничке новине*, 8. април 1938,2

¹⁷⁸⁶ АЈ, 38-67-182.

¹⁷⁸⁷ Р.С.Пурић, Радништво Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 153-165.

Економски поремећај, ратне последице, нови друштвени поредак, индустрија и привредна криза избацили су из привређивања многе ситне раднике и породице и оставили их без редовних доходака. Тако су улице и сокаци вароши Јужне Србије биле испуњене просјацима, малолетном децом, препуштеном улици, који су граду давали изглед беде. Према статистици њихов број у јужној Србији износио је 1480 просјака, 1672 незбринута малолетника и 285 самохраних стараца и старица.

86. Број просјака по местима на Косову и Метохији

место	просјаци	малолетници	Старци и старице
Призрен	27	80	11
Приштина	65	280	10
Пећ	54	43	7
Качаник	1	24	
Вучитрн	50	4	3
Косовска Митровица	18	22	6
Србица	2	4	
Ћаковица	200	50	5
Враниште	25	30	
Урошевац	10	28	2
Гњилане	70	2	3
Исток		30	
Ораховац	6		

(Р.С.Пурић, Радништво Јужне Србије, *Јужни преглед*, мај 1939, 153-165)

У Вучитрну, Гњилану, Ћаковици урачунати су и Цигани као и породице које нису привређивале па се тако дошло до овог броја. Такође, многе општине послале су податке о броју све сиромашне деце, а не само оне препуштене улици. У Приштини на пример "оваква деца имала су мале дружине, које су колективно делиле оно што би украде. Филмови са криминалном садржином били су им права посланица. Учили су вицеви и повале, дивили се гангстерима". Највише је просјака било муслимана, где су урачунати и Цигани.

Сиромашног становништва било је у свим местима. Приштина је имала око 6000, Ћаковица 3850, Ораховац 270. Србица и Урошевац имали су умерен проценат од 5%. Сиротиња је кочила напредак и развитац вароши на пример

Призрена, Приштине и Пећи.

Варошке општине у Јужној Србије имали су мале буџете за помоћ сиромашном становништву. На пример Приштина је имала око 6000 сиромашних становника, а 1935. издвојила је 20.000 динара за сиротињу, на једног око 2.20 динара годишње. Неке општине биле су превише шкрте у издвајању средстава за сиротињу, за помагање сиротиње и незапосленог пролазног становништва (Приштина 1934. 10.000, 1935. 20.000, 1936. 30.000).¹⁷⁸⁸

Пољопривредом се бавио највећи проценат становништва у Краљевини Југославији. То је био примитивни и екстензивни начин производње, јер је преовлађивао мали посед, а неповерљиви и конзервативан сељак тешко је примао новине у механизацији. Преовлађивала је ралица и дрвени плуг, јер је гвоздени био веома скуп, а и захтевао је добро неговану теглећу стоку. Сејале су се најчешће житарице, док је индустријско и крмно биље било мање заступљено. Развијало се и унапређивало воћарство, конопљарство, гајење свилених буба и сточарство.

Аграрна реформа и колонизација требало је да реши национално питање у нестабилном подручју Косова и Метохије, али и да се збрину сиромашни становници из северних крајева државе. Аграрна реформа је укинула остатке феудалног система у држави, створени су мали поседи, али због економске кризе и неадекватног интересовања државе није довела до очекиваних резултата. Ипак, захваљујући колонизацији дошло је до побољшања јавне безбедности, јер су колонисти насељавани у деловима који су били качачка склоништа (Лапски и Дренички срез), затим до побољшања националне свести староседалаца, пољопривредне производње, социјално хигијенских навика, културних и просветних прилика.

Упркос улагањима државе у изградњу болница, школских зграда, путева, водовода, пруга и телефонских инсталација, модернизација је била недовршена.

¹⁷⁸⁸ Р.С.Пурић, Радништво и сиротиња Јужне Србије, *Социјални архив*, август – септембар 1936, 250-252.

Међутим, у градовима су полако почеле да се назиру промене пре свега захваљујући доласку колониста који су познавали савременије начине производње и доласку квалификоване радне снаге из северних делова државе.

Индустрија се споро и неравномерно развијала, није постојало довољно инвестиционог и обртног капитала, преовлађивао је домаћи капитал и локални карактер малих предузећа. Слабе комуникације биле су најважнији проблем који је пратио индустрију. Највећи део индустрије био је везан за прерађивање пољопривредних производа. Косово и Метохија били су богати рудом, а рударске повластице давале су страним инвеститорима. Трепча је била на другом месту у Европи по производњи оловне и цинкане руде, а у овом руднику је избио и први велики раднички штрајк 1936. Поред Трепче, на Косову и Метохији радили су и други рудници (Језерина, Голеш, Ново Брдо, Косово и др).

Трговина је била ограничена најчешће на ситну и унутрашњу а спољна трговина подразумевала је пре свега извоз стоке у Грчку и Албанију. Занати су у прошлости били врло развијени и добро организовани. Продирањем европског начина живота у ове крајеве њихова је важност у привреди целе Јужне Србије била смањена. Становништво је све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Извесни занати су у потпуности ишчезавали а други који нису постојали почели су да се модернизују.

8. КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНЕ И ВЕРСКЕ ПРИЛИКЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

8.1. Културно наслеђе

На простору Косова и Метохије сусретала су се културна, духовна и уметничка наслеђа различитих народа и вера. Велики је број споменика културе, који су јединствени по својој лепоти и вредности. Међутим, културна баштина нису само споменици културе, као што су храмови, цркве, манастири, већ и књижевност, архитектура, археологија, историја уметности, историја, образовни систем, музикологија, политика, право и економија.¹⁷⁸⁹

8.1.1. Цркве, манастири, споменици, гробља

Јужна Србија је богата природним богатствима и црквеним споменицима. Управо због тога сматрали су је колевком старе српске културе, величине, сјаја и богатства. "Српски споменици били су жаришта просвете и будни чувари светосавске вере и националне свести кроз векове робовања и толиких искушења. Ти верни чувари најлепших и најсветлијих традиција народног духа били су инспиратори племенитих подвига и херојских подухвата за одржање српске народности и неисцрпни извори вере и оптимизма".¹⁷⁹⁰ Цркве су биле политичка и духовна средишта у доба пред ослобођење од Турака, око којих су се окупљали људи за време саборних дана и доносили важне одлуке. Било је веома битно да се цркве не запусте и запоставе, као и да не буду изложене верским прогонима и унишавањима. Тако су у градовима, модерне и нове зграде које су се градиле у међуратном периоду, биле "испреплетане са манастирима, нахереним минаретима и древним црквама".¹⁷⁹¹ Од црквица какве су биле у Кормињану и Ранилугу (у Гњиланском срезу) са зидовима који су имали пушкарнице где се народ повлачио

¹⁷⁸⁹ За више података и погледа на различите аспекте богатства и значаја културне баштине погледати зборник *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд 2013.

¹⁷⁹⁰ *Вардар*, 8. септембар 1936, 2; *Политика*, 29. октобар 1937, 5.

¹⁷⁹¹ *Зетски гласник*, бр. 32, 2.

ако би претио неки арнаутски напад,¹⁷⁹² до крупних и велелепних задужбина, чиниле су обележје вредног уметничког стваралаштва у архитектури и сликарству, и представљале су права ремек дела и значајан део српске уметности.¹⁷⁹³

Косово и Метохија били су стално надахнуће у различитим уметностима. Српска уметничка баштина велика је за овако малу територију. Картограф Љубиша Гвоић је на карти српских белега на Косову и Метохији приказао 534 стара српска гробља, 96 тврђава и старих градова, као и 14 српских средњовековних двораца. Такође, набројао је 1181 цркву, 113 манастира, 48 испосница, 8 спомен капела и спомен костурница. На свака 2.5 квадратна километра налази се по један српски споменик.¹⁷⁹⁴ Према попису верских грађевина као регистроване баштине јесу 22 манастира, 110 православних и 3 католичке цркве (претежно у рушевинама) и 25 џамија (2 у рушевинама, из 16. века). Ако бисмо томе додали и верска археолошка места и гробну архитектуру број верских споменика прелази половину укупног фонда баштине (208). Споменика културе који су припадали српској историји а улазили су у културну баштину има 180 (21 прве категорије, 43 друге категорије и 116 треће категорије).¹⁷⁹⁵

Албански споменици културе налазе се у западном делу Метохије (Ђаковица, Дечани, Пећ, Призрен, Ораховац, К. Митровица) и то укупно 40 регистрованих. То су на пример међу споменицима прве категорије Стара чаршија у Ђаковици, од стамбене архитектуре Кула Бећ Хадрија у Јунику, Јашар пашин конак у Пећи, стамбена кућа у Ђаковици и Хадум џамија, а од меморијалне архитектуре спомен целина Призренске лиге. Ова архитектура је веома специфична, није садржала ни јавне ни војне грађевине, јер су се у средњем веку идентификовали са српском државом. Нарочито су се истицали споменици стамбене архитектуре, пре свега арбанашке куле (22 су регистроване). Све су настале у 19. веку и пре свега их је градио имућнији свет.

¹⁷⁹² М. Кус-Николајев, Кроз Ѓњилански срез, *Социјална мисао*, 1. септембар 1930, 127.

¹⁷⁹³ Д. Богдановић, *н.д.*, 62-63.

¹⁷⁹⁴ М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија – прошлост, памћење и стварност*, 293.

¹⁷⁹⁵ Б. Крстић, *Косово између историјског и етничког права*, Београд 1994, 48.

Постоје и регистровани споменици који представљају заједничку баштину Срба, Црногораца, Албанаца, Турака (153). Као византијски споменици регистровано је 28 градова, храмова и палата (прва категорија археолошко место Градине код Клине, а из друге категорије археолошка места Биницес у Биначу (Витина), Илијина глава у Велекинцима (Гњилане) и остаци града Затрич (Ораховац), остаци манастира тамнице у Ајновцима (Кос. Каменица), остаци цркве у Бањици (Исток), као и остаци два значајна града Призрена и Улпијане (Липљана). Турских споменика има 76, а најзначајније су Мехмед пашина (Бајракли) и Синан пашина џамија и Хамам у Призрену, Царска (Фатих) џамија у Приштини, Поток-махала у Призрену и Тахир бегов конак у Пећи, Војиновићев мост у Вучитрну и Терзијски у Ђаковици, Муратово тулбе на Косову пољу. Међу споменицима заједничке баштине налазе се остаци три католичке цркве (Латинске сашке цркве у Старом Тргу код Кос. Митровице (13. век), катедрале Св. Николе (14. век) у старом граду Ново Брдо, католичка црква из 14. века у Приштини. Јеврејска заједница је оставила у заједничкој баштини јеврејско гробље у Приштини (од 1850. године, са очуваних 27 плоча).¹⁷⁹⁶

Косово и Метохија имају бројне средњовековне задужбине, чији су ктитори били владари који су помагали цркву и ослањали се на њу. Задужбине Косова како то лепо описује П. Слијепчевић, "стоје међу дрвеним кућицама једног припростог народа, кроза све вихоре и поборе нараштаја, довољне су да пале машту и чувају непрестану успомену на ктитора, који са зида још гледа као да је жив".¹⁷⁹⁷ Задужбине су најчешће настајале под византијским утицајем, не само у погледу архитектуре већ и фрескосликарства, мада је и западна уметност продирала у ове крајеве (Бањска).¹⁷⁹⁸

Пећка Патријаршија је скупина средњовековних црквених грађевина крај Пећи (четири цркве), грађена од средине 13. до четврте деценије 14. века. У Патријаршији су столовали српски архиепископи и патријарси који су се ту сахрањивали. Ту су настајала уметничка дела готово непрестано од 13. до 18. века (зидне слике, иконе, рукописне књиге, дела примењене уметности). У средњем

¹⁷⁹⁶ Б. Крстић, *н.д.*, 58-66.

¹⁷⁹⁷ *Задужбине Косова – споменици и знамења српског народа*, Призрен-Београд 1987, 167-168.

¹⁷⁹⁸ *Споменица*, 374.

веку је имала једну од најбогатијих ризница у српској држави, јер су манастир даривали архиепископи и патријарси, владари и племство. У доба Турака, даривали су га и монаси, трговци, занатлије, верници. Сачуване су драгоцене иконе, златарски радови, збирка рукописа.¹⁷⁹⁹ Обнова Пећке патријаршије у 16. веку је значила враћање Косова и Метохије у средиште збивања која су сачињавала даљи ток српске историје.¹⁸⁰⁰

Богородица Љевишка је катедрална црква Призрена, посвећена Успењу Богородице. Црква одликује импозантна архитектура. Имала је бурну историју, настала вероватно у 10. веку, обновљена у 14. као задужбина Краља Милутина, претворена у цамију у 18. веку (на звоник је додато минаре, црква је малтерисана изнутра, фреске су страдале), а тек 1912. после ослобођења Призрена Богородица Љевишка је поново постала црква, а са звоника је отклоњено минаре. У самој цркви налазе се фреске које су представљале нови класицизам у српском сликарству и нове теме које су почеле да се примењују у фрескосликарству.¹⁸⁰¹

Манастир Бањску са црквом св. Стефана у близини Косовске Митровице саградио је краљ Милутин у 14. веку и био је предвиђен за краљеву гробницу. Ово здање које је било монументално са црквом, трпезаријом, библиотеком, манастирским конацима и "палатом царском", пропадало је врло рано, прво у 15. веку пожаром, у 19. веку претворена у цамију и као таква остала је до Првог светског рата. Обнова цркве 1939. подразумевала је њено конзервирање, али није остало готово ништа од њене средњовековне вредности. Бањска је била позната као један од најлепших споменика српске средњовековне архитектуре, а имала је живопис високог квалитета (златни листићи, "бањско злато"). Била је украшена скулптурама, а многи остаци су се налазили у дворишту касније турске тврђаве, по селу Бањској и у далекој околини. Кип Богородице пренет је у сеоску цркву у Соколици.¹⁸⁰²

Манастир Грачаница је још једна задужбина краља Милутина, подигнута у 14. веку, на темељу старог разрушеног храма. Представља једно од најлепших и

¹⁷⁹⁹Задужбине, 31-39.

¹⁸⁰⁰Косово и Метохија у српској историји, Београд 1989, 11.

¹⁸⁰¹Задужбине, 71-88;Споменица, 373.

¹⁸⁰²Задужбине, 91-92; Споменица, 372.

најоригиналнијих остварења не само српске средњовековне културе и одликује се тежњом ка висинама. Фрескосликарство Грачанице одликује до тада непозната тема у српском сликарству – генеалошко стабло владарске породице – лоза Немањића. У фрескосликарству задивљује богатство тематике као и ликовна уметност, а такође садржи и скромну збирку драгоцених књига, икона и предмета.¹⁸⁰³ Манастир Грачаница обновљен је 1936-1939. Уз иницијативу Ђорђа. С. Роша, индустријалца, и подршку епископа рашкопризренског Серафима, владике Николаја Велимировића, владике бањалучког Платона Јовановића и под покровитељством патријарха Варнаве одржан је састанак у Београду 24. јуна 1935, а затим у Скопљу 10. јануара 1936. ради доношења одлуке да се оснује Оснивачки одбор и Одбор за извођење пројекта обнове комплекса манастира Грачанице. Када су започети радови, испоставило се да је терен мочваран, што је довело до непредвиђених трошкова које је на себе преузео Ђорђе Рош. Радови око манастира приведени су крају у пролеће 1939, а освећење је било на Видовдан 28. јуна 1939. уз присуство патријарха Гаврила. У градњи и уређењу манастирског комплекса поред стручних радника, учествовали су и војска и народ.¹⁸⁰⁴ У *Скопском гласнику* је у броју 367. 15. јуна 1935. изашао чланак на насловној страни у коме се инсистирало на значају манастира Грачанице и њене обнове, о чему је говорио и бан Ђорђевић. Он је истакао да се манастир налазио у очајном стању (дотрајали кров, услед чега су фреске биле упропашћаване, порушени и полупорушени конаци, двориште пуно материјала од започетих а недовршених црквених зграда, полупорушена ограда од цркве од непечене цигле покривена трњем и сламом, нечисти обори и дотрајале стаје за стоку) што је чинило "страшан контраст са лепотом овог ремек дела наше архитектонске и сликарске вештине средњег века". Зато је био образован одбор скопских госпођа за обнову манастира који је интензивно радио на прикупљању прилога. У истом броју је и Шарл Дил, члан франц. академије, писао о лепоти Грачанице, као и Рихард Ане из Салцбурга.¹⁸⁰⁵

¹⁸⁰³ *Задужбине*, 97-101, 175-177.

¹⁸⁰⁴ *Задужбине*, 771-772; *Вардар*, 2. јул 1935, 2.

¹⁸⁰⁵ *Скопски гласник*, бр.367, 15. јун 1935, 1-2.

Црква манастира Дечана, посвећена Христу Пантократору била је грађена у 14. веку, као задужбина Стефана Дечанског. Саграђена је трпезарија, ћелије за монахе, око здања подигнути су високи одбрамбени зидови са пиргом-кулом на улазу, а у близини је саграђена и болница. После турских освајања Дечани су се с муком одржавали, а уметнички полет достигли су у другој половини 16. века, када је створена богата ризница опљачкана крајем 17. века. Обновљен је у 18. веку, а наставак украшавања и помагања наставља се у 19. веку. Дечанска црква је највећа сакрална грађевина подигнута у срдњовековној Србији са раскошним скулпторалним украсима, као и разноврсним иконографским богатством. Све фреске су драгоцен извор за познавање материјалне културе и обичаја у средњем веку, има их преко хиљаду, а и тематски су разноврсне. Ризница је најбогатија и најзначајнија међу српским црквеним збиркама (ако се изузме Хиландар).¹⁸⁰⁶

Свети Архангели су манастирски комплекс на око 6.500 м², на три километра од Призрена. Манастир је задужбина цара Душана, грађен у 14. веку. Био је опасан масивним зидовима, а поред цркве св. Архађела, конака, библиотеке, болнице и других просторија, налази се и мала црква св. Николе. Манастир је имао бројне привилегије, а ту је био сахрањен и сам цар Душан. Међутим, након турског освајања, манастир је претрпео велику штету, а од друге половине 16. века почело је његово темљено рушење. Синан паша је 1615. користио материјал са манастира за изградњу своје џамије у Призрену. Споменик је разрушен остао до 1927. када је Р. Грујић извршио откопавање манастира и нађени материјал пренео у Археолошки музеј у Скопљу. Међутим, остаци не представљају праву слику о некадашњој лепоти и величини св. Арханђела, јер је манастир био раскошно декорисан скупоценим материјалима.¹⁸⁰⁷

Подгорски срез је био један од најбогатијих срезова старим српским задужбинама. Ту је црква св. Ђорђа, св. Јован, Св. Тројица, Св. Богородица и друге. Љ. Стојановић у часопису *Српско Косово* описује цркву Св. Ђорђа као да је прави рај, окружена зеленилом и шумом.¹⁸⁰⁸ Треба поменути и манастир св. Николе у Добрушти, код Призрена, из 14. века, као и цркве св. Василија и св.

¹⁸⁰⁶ *Задужбине*, 130-138.171-175

¹⁸⁰⁷ *Задужбине*, 161-163.

¹⁸⁰⁸ *Српско Косово*, бр.20, 11.

Николе у Великој Хочи. Код Призрена су и Марков манастир, подигнут пре 1388, и манастир Св. Тројица – Русиница. Дреница је због великог броја манастира и цркава била названа друга Српска света гора, али је од свега тога остао само манастир Девич.¹⁸⁰⁹ Ту су мошти св. Јоаникија Девичког, а спадао је у Призренску епархију. Манастир је био познат као лечилиште за умоболне, јер је према легенди излечио ћерку Ђурђа Смедеревца.¹⁸¹⁰ У априлу 1940. приступило се оправци конака Ћуприлића Везира у манастиру Девичу (предрачунска сума 176.844 динара).¹⁸¹¹

Међутим, по косовско-метохијској области нису подизане само задужбине великих властелина из средњег века, већ је био и велики број парохиских храмова по селима, што је у међуратном периоду добило облике црквишта, остатака и развалина старих цркава. А. Урошевић је установио на подручју ужег Косова да их је било скоро у свим селима и српским и албанским, а уколико се видни трагови нису сачували онда на њих указују топографски називи (Киша-Црква, Кодра кишес-Црквено брдо и др).¹⁸¹² Остаци манастира са испосницом св. Петра Коришког и рушевином цркве св. Богородице, налазе се источно од Призрена код села Корише.¹⁸¹³ Некадашњи манастирски комплекс Богородице Хвостанске (црква мала Студеница) североисточно од Пећи био је у рушевинама. Ту је била смештена хвостанска епископија, али је она била разрушена. Од њеног материјала подигнуте су џамије у Врелима, Студеници и Каличанима у Метохији. Такође, материјал се користио и за изградњу кућа и то је био све тесани мермер. Гробнице су биле прекопаване јер су мислили да има злата у њима. Арбанаси су престали да је руше када је један од учесника погинуо, што су сматрали божијом казном. Почетком августа 1930. отпочело се са откопавањем манастира Студенице, напорним радом нађена је цела црква. Откопавањем су се бавили Велимир Јојић и Богдан Кнежевић, учитељ из Врела. Помоћ је указало Друштво за изналажење старина у Метохији.¹⁸¹⁴

¹⁸⁰⁹ Т. Вукановић, *Дреница*, 84.

¹⁸¹⁰ *Вардар*, 8. децембар 1935, 2.

¹⁸¹¹ АЈ, 63-8, Министарство грађевина министарству правде, 3. април 1940.

¹⁸¹² А. Урошевић, *Косово*, 32-35; Д. Богдановић, *н.д.*, 60.

¹⁸¹³ *Задужбине*, 17-20.

¹⁸¹⁴ В. Јојић, Развалине цркве Мале Студенице, *Јужни преглед*, 1931, 35-40; *Задужбине*, 21-23.

Старине на Косову и Метохији биле су запуштене и није им се поклањала велика пажња. Музеј Јужне Србије у Скопљу је скупљао све старине до којих је могао да дође. Стари манастири су се жалили на велику пореску преоптерећеност, а мала пажња се поклањала исламским споменицима. Дописник Централног Прес бироа предлагао је да би Народни музеј у Београду требало да има свог представника без чије се дозволе не би смео изнети ни један објект на антикварну пијаци у Призрену и Приштини, а продавало се оружје из 13. века, ћилимови, иконе и друго. Велику количину те робе куповали су странци плаћајући за њих "багателу".¹⁸¹⁵

У међуратном периоду на Косову и Метохији радило се на обнови старих и изградњи нових цркава. На празник св. Антуна 13. јуна 1929. била је освећена прва римокатоличка црква у Приштини.¹⁸¹⁶ Нова православна црква у Качанику посвећена светом Илији била је освећена 29. септембра 1929.¹⁸¹⁷ Црква Самодрежа, значајна јер је ту кнез Лазар причестио војску пре Косовског боја, рано је опустела продирањем Арбанаса у ове крајеве. Од цркве је била направљена воденица, а камење разнесено кућама. На месту старе Самодреже цркве стајао је обичан дрвени крст и два надгробна споменика.¹⁸¹⁸ Три црквена звона за цркву Самодрежу код Вучитрна допремљена су 16. јула 1931 (највеће звоно имало је 500 кг и било је изливено у Крагујевачкој тополиници од гвожђа заплењеног топа аустроугарске војске).¹⁸¹⁹ Самодрежа је била обновљена и освећена на Видовдан 1932. од стране патријарха Варнаве, на истом месту где су биле нађене зидине. Освећењу је присуствовало много изасланика са свих страна, краљев изасланик и бан Моравске бановине Ј. Живановић, као и велики број људи из целе земље. За време трајања црквене службе летели су аероплани са којих су бацани венци из Скопља.¹⁸²⁰

Нова православна црква у селу Никодину код Урошевца била је освећена 6. септембра 1931. За оправку цркве Св. Петке у Призрену, која је задужбина краља

¹⁸¹⁵ АЈ, 38-10-39, Дописник Централног пресбироа, Извештај о Вардарској бановини, 15. јануар 1932.

¹⁸¹⁶ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 37.

¹⁸¹⁷ *Исто*, 38.

¹⁸¹⁸ М. Влаховић, Етнолошка проматрања по Косову пољу, *Јужни преглед*, децембар 1930, 580.

¹⁸¹⁹ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 40.

¹⁸²⁰ *Српско Косово*, бр.15 и 16, 1932, 6-8.

Милутина, Министарство правде на предлог комисије за чување и одржавање архитектонских споменика одобрило је кредит од 50.000 динара. Ову цркву су у 18. веку Турци претворили у џамију и на звонику јој подигли минаре, које је порушено тек 1924.¹⁸²¹ Јануара 1933. завршени су радови на санирању Пећке Патријаршије.¹⁸²² У јулу 1933. била је освећена нова црква Светих апостола Петра и Павла у Истоку, подигнута у спомен краљу Петру I Карађорђевићу, која је започета за изградњом 1929, захваљујући добровољним прилозима и дародавцима.¹⁸²³ У септембру 1933. била је освећена нова православна црква у Урошевцу,¹⁸²⁴ посвећена цару Урошу, "знаменита и за Урошевац и за Југославију, јер је после београдске цркве св. Марка, највећа са ове стране Дунава и Саве".¹⁸²⁵ Нова црква у Дворану код Пећи била је освећена 29. октобра 1933.¹⁸²⁶ У марту 1934. подигнута је нова православна црква код села Церница у близини Гњилана.¹⁸²⁷ За рестаурацију цркве Св. Николе на Бистрици код Призрена 1937. било је издвојено 208.467,15 динара, а за цркву Св. Архангела Михаила и Гаврила код Призрена 160.882,55 динара. Министарству грађевина је поводом овога урађен технички елаборат за обезбеђење рушевина ових цркава.¹⁸²⁸ За поправку крова цркве св. Богородице Љевишке који је прокишњавао и постојала је могућност пада, био је 1940. одобрен кредит од 668.541, 13 динара.¹⁸²⁹

Поред цркава и црквина редовно су била гробља. Нека су била са простим каменим плочама, као у Бабином мосту, код цркве у Приштини, а нека са врло интересантним надгробним споменицима (у Самодрежи као жртвеник).¹⁸³⁰ Стара гробља налазила су се по целој Метохији. У многим су били сачувани камени споменици у облику крста. Услед поремећаја и миграција, многи гробови су опустели, а поред њих су се правила нова гробља. Таква гробља сведоче о томе да

¹⁸²¹ *Политика*, 21. септембар 1931.

¹⁸²² *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 42.

¹⁸²³ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 43; *Зетски гласник*, бр. 51, 4.

¹⁸²⁴ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 43.

¹⁸²⁵ *Вардар*, 22. септембар 1934, 6.

¹⁸²⁶ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 43.

¹⁸²⁷ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 44.

¹⁸²⁸ АЈ, 63-8, Министарство грађевина министарству правде, 15. новембар 1937.

¹⁸²⁹ АЈ, 63-8, Српска православна парохија призренска управном одбору Српске православне црквене општине Призрен, 1. август 1940.

¹⁸³⁰ М. Влаховић, Етнолошка проматрања по Косову Пољу, *Јужни преглед*, 11. новембар 1930, 461-468.

је у селима у којима су живели Арбанси некад живело чисто српско становништво (у Старим Дворанима, Радавцу, Белом Лукавцу, Озриму, Крушеву, Трстенику и др). У неким селима су била заједничка гробља (хришћанско и муслиманско), јер су многи потицали од српских православних породица (у Новом Селу, Оздрину и Бучину). Стара српска гробља у Метохији су културни остаци становништва које је живело у тој области. По њима се видело колико је пажње и поштовања поклањано умрлим прецима. Међутим, Свет. Раичевић пишући о њима у *Јужном прегледу*, истицао је да се о њима нико није бринуо, да су била изложена разарањима од стоке и људи и да су обрасли у шибље.¹⁸³¹

Средњовековни владари су на Косову и Метохији радо боравили, па отуд су овде многи остаци некадашњих тврђава, дворова и насеља. Призренска тврђава (каљаја) налазила се изнад Призрена на брду, Звечан, један од најстаријих средовековних градова, надомак ушћа Ситнице у Ибар, Брњаци у Ибарском колашину, некадашњи дворца Јелене Анжујске, Ново Брдо као значајно трговачко и рударско насеље, Пауни крај Урошевца, Сврчин, Неродимља, Петрич.¹⁸³²

Поред цркава и манастира, у међуратном периоду подизане су и спомен-костурнице. Крајем децембра 1932. била је завршена спомен-капела у Косовској Митровици са костурницом где су похрањени посмртни остаци Срба које су окупацијске власти обесиле 17. јануара 1917.¹⁸³³ У Великој Хоци поред Призрена била је освећена 1936. костурница Лазару Кујунџићу и другима који су погинули 25. маја 1905. у борби против Турака на том месту.¹⁸³⁴ Освећење је било обављено веома свечано. Упућен је позив и председнику владе М. Стојадиновићу.¹⁸³⁵ Изасланици су били представници министра војног, бана Зетске бановине, Треће армије, Народне одбране и Соколског савеза, Призренске општине, призренске Богословије и многа изасланства Јужне Србије. Г. Божовић описује у свом чланку у *Политици* да је јак утисак оставио Б. Нушић који се појавио као представник бивших конзула за турско време. Он описује да је "поворка била толика да су

¹⁸³¹ С. Раичевић, О старим српским гробљима у Метохији, *Јужни преглед*, јануар 1939, 26-29.

¹⁸³² В. С. Јовановић, Археолошка истраживања средњовековних споменика на Косову и Метохији, *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова*, 31-40.

¹⁸³³ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 41.

¹⁸³⁴ *Политика*, XXXIII, 1936, бр. 10055, 1.

¹⁸³⁵ *АЈ*, 37-23-400, 21. мај 1936.

хочке улице биле тесне и кратке за њу. Арнаути из села и околине са пристојни чуђењем посматрали су свечаност и кретање поворке које је подуже трајало иако је спомен капела била недалеко од цркве".¹⁸³⁶ У Ђаковици је била подигнута црква са костурницом (кости погинулих ратника 1912-1918). Црква је требало да се зове Храм Споменик Слободе на граници према Албанији, чиме би "величанствена реликвија подсећала на мучеништво и херојство народа и војске српске" и требало је да се доврши 1937.¹⁸³⁷

Након окупације 6. априла 1941, многе задужбине и старе грађевине на Косову и Метохији су страдале. У Призренску богословију упали су градски стражари Арбанаси већ 17. априла и претећи употребом оружја, одузели кључеве од свих одељења у школи и истерали особље. Исте ноћи магазин Богословије са намирницама, ректорова спаваћа соба и салон су опљачкани, као и стока са богословског имања. До 1. маја биле су у просторијама Богословије смештене многе насељеничке породице, а онда се ту уселила команда 15. артил. дивиз. италијанске војске и војна пошта. У Дечанима је 8. априла једна група Арбанаса покушала да нападне манастир, али је била одбијена пушчаном ватром шумара Арбанаса и његових рођака. У манастир је после тога био смештен штаб Косовске дивизије. 20. априла дошла је у манастир немачка војска која је оставила 40 војника да чувају манастир. Арбанаси су заузели сву манастирску земљу, а у околини били су качаци из Албаније. Пећка Патријаршија као и Грачаница биле су такође у неизвесном стању после 6. априла 1941.¹⁸³⁸

8.1.2. Косовско предање

Темељ националне свести код српског народа на Косову и Метохији било је косовско предање сачувано преко верске традиције и епског наслеђа.¹⁸³⁹ Надахнуће Косовског боја подстрекивало је машту код народа, а косовско предање било је основа остварења националне југословенске идеологије. Косовски мит је ушао у еп, па је мит превладао историјску очигледност косовског

¹⁸³⁶ *Политика*, XXXIII, 1936, бр. 10056, 6.

¹⁸³⁷ АЈ, 37-24-189, 136.

¹⁸³⁸ *Задужбине*, 783-186.

¹⁸³⁹ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско арбанашким односима*, 71.

пораза и створио предање о јунаштву учесника.¹⁸⁴⁰ Вељко Петровић је писао о косовском миту и о томе да би требало сачувати предање о "процвалој племенитој крви косовских јунака".¹⁸⁴¹ Д. Богдановић истиче у *Књизи о Косову* да "није реч ни о каквом миту већ о историјском памћењу и мисли којим се остварује веза са стварном историјском прошлошћу, јер је то била жива свест о српској средњовековној држави која се одржавала код српског народа".

Косовски еп је избио у први план иако није био најстарији, али према мишљењу Вука Караџића "та трагична битка је тако јако ударила у свест народа да се заборавило све што је дотле певано". Сачуване су изванредне песме о Косову и Косовским јунацима: Слава кнеза Лазара у Крушевцу, Бановић Страхиња, Косовка девојка, Смрт мајке Југовића, Цар Лазар и царица Милица, Зидање Раванице и др.¹⁸⁴² Те песме и приче причале су се и певале о великим празницима, и зими када су се људи састајали по кућама око огњишта.

Р. Вест у свом путопису описује сликовито Косово поље и то колико изазива "страшну потиштеност", говори о великој патњи која избија из њега, "бол који се током пет векова за сваку генерацију изнова рађао једнако страшан, али да трагедија пролива крв мада не и последњу животворну кап".¹⁸⁴³ Управо је тако живело косовско предање које се поштовало међу људима са Косова и Метохије. Та предања и приче нарочито су била везана за јунаке из Косовског боја. Милош Обилић се славио као велики јунак. Он је везиван за место Обилић (Копилић у Дреници) и да је дошао из Метохије у Дреницу.¹⁸⁴⁴ У Вучитрну је постојало предање да је Обилић рођен на двору Војиновића.¹⁸⁴⁵ Савез Сокола је одлучио да подигне споменик Милошу Обилићу на Косову пољу. Постојао је коњички пук Милоша Обилића, академско певачко друштво Обилић, војно технички завод Обилићево и друге установе које су се дичиле великим именом.¹⁸⁴⁶ Академско певачко друштво Обилић је приликом посете Косову и Метохији у *Времену* 1933. описао обилазак попршта косовске битке и споменика са пуно одушевљења и

¹⁸⁴⁰М. Павловић, П. Ј. Марковић, *Косово и Метохија – прошлост, памћење и стварност*, 294-301.

¹⁸⁴¹*Задужбине*, 781-782.

¹⁸⁴²Д. Богдановић, *н.д.*, 79-80.

¹⁸⁴³Р. Вест, *н.д.*, 635-636.

¹⁸⁴⁴Т. Вукановић, *Дреница*, 82.

¹⁸⁴⁵Т. Вукановић, *Књига о Косову*, 2, 429-430.

¹⁸⁴⁶*Скопски гласник*, бр. 650, 4.

емоција.¹⁸⁴⁷ Кнез Лазар је био пример одлучности у борби, херојског и моралног понашања. Вук Бранковић је према народном епском предању допринео поразу јер је повукао своју војску. Издајницима су сматрали и становнике села Бабуше за које се веровало да су помогли Мурату да дође на Косово.¹⁸⁴⁸

Пример колико су се људи саживели са Косовском епопејом налазимо у часопису *Вардар* када је за Св. Саву у Штимљу приређена школска свечаност и игран је "Бој на Косову". Сељаци су бурно поздравили Лазара и Милицу. Неки су устали на ноге када су угледали Лазара. Када је Обилић изговорио заклетву, чуле су се овације "Живео Обилић! Ура! Напред!" Писац чланка каже "било је овде нечег дирљивог и симпатичног". Када је Лазар погубљен чуо се гласан плач, а неки су револтирано напуштали салу.¹⁸⁴⁹

Народ је поштовао места која су према предању била места страдања косовских јунака. Изнад Приштине на висоравни која се назива Мазгит налази се Гази местан, у текији су два гроба, где је сахрањен турски барјактар из Косовске битке и његов штитоноша ("Гази" значи "победилац" на турском, а Турци причају да се јунак звао Местан). Постоји и предање да у гробу лежи Бошко Југовић. Као свето место, многи Турци из Приштине су желели да се сахране на том месту. Северозападно од Приштине налази се Муратово тулбе, то је текија (цамија без минарета) покривена оловом. Турци су ово сматрали најсветијим местом, па су му придавали велику важност. Сматра се да је подигнуто после Косовске битке, на месту где је Мурат убијен, мада је он сахрањен у Брусу.¹⁸⁵⁰ Р. Вест описује Муратово тулбе као напуштену сеоску кућу, сиромашно и прашњаво двориште у коме је био маузолеј, неуређен травњак и просјаци који су се трудили да привуку пажњу.¹⁸⁵¹ Муратово тулбе је чувао Шеасан ефенди, старац који је имао 93 године, који је био род погинулом барјактару. Царским ферманом било је одређено да његова породица чува тулбе, па је тако он био петнаесто колена од

¹⁸⁴⁷ *Време*, 11. јул 1933.

¹⁸⁴⁸ *Савременици о Косову и Метохији*, 15; А. Урошевић, Издајство косовских Бабушана, *Јужни преглед*, бр. 10/XII, Скопље 1938, 368-372.

¹⁸⁴⁹ *Вардар*, 10. фебруар 1934, 7.

¹⁸⁵⁰ Б. Нушић, *Косово*, 206-208.

¹⁸⁵¹ Р. Вест, *н.д.*, 680-683.

Косовске битке до 1930.¹⁸⁵² Чувар Гази Местана упутио је молбу председнику југословенске краљевске владе да се изврши оправка споменика.¹⁸⁵³ Вакуфска дирекција у Скопљу се такође обратила Министарству правде да се одобри кредит за оправку споменика. Ови објекти одржавани су до 1931. из државних средстава јер у ту сврху није постојао никакав вакуф. Од 1931. самостална имовинска управа Исламске верске заједнице одржавала је предметне објекте плаћајући чуваре и вршећи ситне оправке, али је за стварно одржавање било потребно најмање 150. 000 динара.¹⁸⁵⁴ Два камена недалеко од Муратовог турбета сматрало се да су места где су погубљени кнез Лазар и Милош Обилић. Срби у Приштини сматрали су да је у дворишту Пириназ џамије одрубљена глава кнеза Лазара.¹⁸⁵⁵ Обласни одбор Народне одбране у Призрену упутио је писмо Православном епископу епархије рашко-призренске 1938. у коме је истичући значај Косовске битке и предања, предложио да се поред Муратовог турбета подигне мала црква и капела у којој би се сместило тело кнеза Лазара и Милоша Обилића. Такође, предлагали су подизање музеја оружја и гипсани рељеф са сценама из битке и део где би били смештени израђени сви косовски јунаци. Предвиђали су и да би због доласка туриста требало изградити хотел поред и додати још једног чувара Србина. Комплекс споменика требало је назвати Храм славе.¹⁸⁵⁶

Видовдан, као празник одржавања Косовске битке поштовао се и славио у народу. У време Турака биле су забрањене црквене прославе Видовдана и јавни помени косовским јунацима, а прва јавна прослава била је 1905. у Доњој Гуштерици.¹⁸⁵⁷ За прославу Видовдана на Косову и Метохији 1932, било је дато државним чиновницима три дана одсуства. Организовани су излети по Косову и Метохији аутобусом и аутомобилом (што је било 140-150 динара по особи, а аутомобилом 210 динара).¹⁸⁵⁸ Прослава 550 година од Косовске битке била је обележена 28. јуна 1939.¹⁸⁵⁹ На Гази Местану је приређена "грандиозна

¹⁸⁵² *Јужни преглед*, децембар 1930, 580.

¹⁸⁵³ АЈ, 63-133, 17. август 1939.

¹⁸⁵⁴ АЈ, 63-133, Реис ул улема Министру правде, 6. фебруар 1939.

¹⁸⁵⁵ Б. Нушић, *Косово*, 197, 209-210.

¹⁸⁵⁶ АЈ, 37-23-402, 23. април 1938.

¹⁸⁵⁷ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима*, 72-73.

¹⁸⁵⁸ *Службени лист Вардарске бановине*, 17. јун 1932

¹⁸⁵⁹ *Политика*, бр.11160, 29. јун 1939, 1.

национална свечаност".¹⁸⁶⁰ Прослави су присуствовали председник владе Драгиша Цветковић, министар војске генерал Милан Недић, председник Народне скупштине Милан Симоновић и други угледни гости. Почетак прославе био је у Грачаници, где је било бденије и литургија посвећена спомену Светог Кнеза. Велико бденије у Грачаници служили су највиши представници православне цркве са Патријархом Гаврилом на челу уз приштинско певачко друштво "Косово". Било је то у "пуном смислу речи национално славље". Ујутру је била свечана Видовданска литургија. Извршена је симболична паљевина воштаница са буктињама, чији је пламен донет из Грачанице и Самодреже. Изводиле су се соколске вежбе, а аеро клуб "Наша крила" из Приштине приредио је аеромитинг. Одржана је војна парада, а клицало се војсци и слободној уједињеној држави. На богослужењу је патријарх Гаврило одржао говор за поклоњење гробовима мученика учесника у Косовској битци и поштовање "великих историјских подухвата предака".¹⁸⁶¹ Г. Божовић је истакао овим поводом у *Политици* "што је данас наша држава оволика и што наш народ има духовне каквоће са којима пред свет излази белогла обрза – несумњиво има да се припише тој тајанственој косовској загонетци".¹⁸⁶² У децембру 1939. био је снимљен филм "Прослава 550 - годишњице Косовске битке" у режији Косте Новаковића, Михаила Поповића и Драгољуба Горчића.¹⁸⁶³

8.1.3. Народна књижевност¹⁸⁶⁴

Народна књижевност Срба на Косову и Метохији била је веома развијена. Народна лирика сачувала се најбоље у оквиру старих обреда и обичаја и патријархалног начина живота, а народна епика у оквиру усмене народне традиције и усмене историје. Народна приповетка, бајалице, клетве, заклетве, здравице, загонетке, изреке, питалице, пословице, све је то неговала

¹⁸⁶⁰ Свечаности је присуствовало 25.000 људи (*Правда*, 29. Јун 1939, 12 442, 1), а неки наводе 100.000 учесника (*Време*, 29. јун 1939.)

¹⁸⁶¹ *Правда*, 29. јун 1939, 12 442, 1; *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 51.

¹⁸⁶² *Политика*, XXXVI, 1939, бр. 1160, 1.

¹⁸⁶³ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 52.

¹⁸⁶⁴ В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову*, Приштина 1980; В. Бован, *Обредне народне песме са Косова и Метохије*, Приштина 2000; В. Бован, *Лирске и епске песме Косова и Метохије*, Београд 2002.

патријархална задруга. Људи су чували своје обичаје и веровања.¹⁸⁶⁵ Учили су од предака, знали напамет песме. Неговало се певање приликом одласка и доласка са пољских радова, као и приликом плетења и везења ручних радова. Мушкарци су најчешће певали јуначке народне песме уз гусле или у виду казивања или рецитована целе песме. Горанци су имали доста развијен духовни живот, што се могло видети из језика, песме, веза и одела. Све песме биле су им одраз живота саме области, а најчешће се у њима опевао растанак приликом одласка на печалбу. Свакодневни говор и народна песма одликовали су се богатим језиком који су Горанци звали "нашки" или "горански", који је био сличан језику Срба из Средачке жупе.¹⁸⁶⁶

Чудна и интересантна фолклорна појава било је певање народних песама уз окретање тепсије на софри или на поду, пре свега по селима, и то је углавном био женски обичај, пре свега за различите свечане прилике. Код Арбанаса је тај обичај био заступљен од Пећи до Ђаковице и био је веома популаран. Интересантно је да су у Качанику на тај начин мајке успављивале своју децу а чак је примењивано и за посмртне ритуале. На Косову и Метохије сматрало се да је певање народних песама уз окретање тепсије било најлепше на албанском језику. Такође, овај обичај био је заступљен и код Турака, пре свега сматрало се да има неко магијско дејство, поред своје забавне функције.¹⁸⁶⁷

Усмена народна књижевност одавно је привукла пажњу истраживача. Усмено народно стваралаштво проучавано је детаљно од 19. века. То је учинио Јастребов са сарадницима и следбеницима у Старој Србији и Македонији. Између два рата записивање народних песама вршили су многи: Живко Николић објавио је збирку лазаричких песама из Сирињиха, Пера Илић косачких песама из Неродимља, Владимир Ђорђевић низ песама са Косова и из Метохије, Григорије Божовић једну епску песму о данку у крви коју му је уступио Петар Костић, Милоје Милојевић записује народне мелодије на Косову и записује низ лирских песама, Коста Манојловић описује сватовски обичај у Пећи и обајвљује збирку

¹⁸⁶⁵ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 149-156; П. Денда, П. Целетовић-Иванов, *н.д.*, 32.

¹⁸⁶⁶ М. Лутовац, *Гора и Опоље*, 43-44, 54-55.

¹⁸⁶⁷ Т. П. Вукановић, Певање народних песама уз окретање тепсије, *Гласник музеја Косова и Метохије*, књ. 1, Приштина 1956, 118-157; П. Влаховић, Етнолошко проучавање Косова и Метохије, *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова*, 133.

сватовских песма, Јован Хаци Васиљевић објављује неколико песама, Глиша Елезовић објављује у Речнику збирку народних песама са Косова, Татомир Вукановић записивао је народне тужбалице на Косову, сестре Љубица и Даница Јанковић објављују збирку песама уз опис народних игара, Миливоје Павловић објавио је збирку песама из Средачке жупе, Миодраг Лалевић народне песме из среза Источког, Миладин Никачевић Симић Лазаричке песме из Средачке жупе и Илија Шошкић из Пећи.¹⁸⁶⁸ Часопис *Српско Косово* био је прва публикација намењена омладини и народном просвећивању, чији су сарадници били из разних средина и занимања, љубитељи писаних речи свих струка. Објављивао је лирске и епске песме, а посебна улога била је посвећена народној књижевности и етнографији.¹⁸⁶⁹ Часопис *Божур са Косова* је, као настављач делатности листа *Српско Косово*, такође посебну пажњу усмерио на очување усменог народног стваралаштва.¹⁸⁷⁰

8.2. Просветна политика државе

У време под Турцима био је онемогућен сваки економски и културни напредак, а српско школство прогањано заједно са црквом. Школе су већином биле манастирске, јер турске власти нису дозвољавале ништа друго сем верског образовања, па су световне школе у многим случајевима радиле скривено. Тек од 1890. Министарство иностраних дела Србије са Стојаном Новаковићем на челу преузима старање о српским школама у Турској према плану и програму из Србије. Ипак, настава се тешко изводила, школе су биле затваране, учитељи прогањани. После Балканских ратова дошло је до интензивнијег рада у школама, али се споро напредовало. Формирале су се школске општине, вршио упис деце и прибављала средства за рад. Тек што се пришло остваривању савременијег система образовања избио је Први светски рат и све је било прекинуто.¹⁸⁷¹

¹⁸⁶⁸ В. Бован, Народна књижевност Срба на Косову и Метохији, 141-155, Р. Петровић, Етномузиколошка истраживања на Косову, 155-161, *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985*, 146.

¹⁸⁶⁹ *Српско Косово*: лист за српску омладину (власник М. Димитријевић), Скопље-Косовска Митровица, 1920-1934.

¹⁸⁷⁰ *Божур са Косова*: омладински национално-просветни лист (уредник Ристо Дурутовић), Косовска Митровица 1934-1938.

¹⁸⁷¹ З. Вукадиновић – М. Богавац, *н.д.*, 53-55.

Просвета и школство на Косову и Метохији у периоду после Првог светског рата били су условљени специфичним политичким, културним и друштвеним стањем у држави и у тој области. Југославија је према статистичким подацима била заостала земља на привредном пољу. Око 80% становништва живело је на селу, а 76.3% бавило се пољопривредом.¹⁸⁷² Главно занимање 1931. на Косову и Метохији била је пољопривреда(85.8%) и то на ситном поседу (мање од 5 ха).¹⁸⁷³ "Колевка словенске писмености и образованости" каква је ова област била у средњем веку, у међуратном периоду је била на зачељу.¹⁸⁷⁴ На територији Косовске области 1929. није било универзитета, виших школа, научних установа, библиотека, музеја, опсерваторија, научних комисија и друштава. Од просветних установа постојале су три пуне гимназије и две ниже, Богословија у Призрену и основне школе.¹⁸⁷⁵ Требало је предузети просветне мере које би поправиле овакво стање на Косову и Метохији. Такође, овде је питање школства било веома важно да би се разбила свест о привремености српског присуства коју су успоставиле албанска, бугарска, турска и аустријска пропаганда.¹⁸⁷⁶ Просветом се "будио и будрио народни дух", па је сматрано да новац утрошен на разноврсне школе и народно просвећивање и васпитање неће бити "бачен и упропашћен", већ народу "позајмљен и са великом каматом исплатив у ближој или даљој будућности".¹⁸⁷⁷ Краљевини Југославији била је неопходна јасно дефинисана културна политика, да би убрзала процесе друштвене интеграције и да би помогла превазилажењу културне заосталости у земљи.¹⁸⁷⁸ Просветни и културни план је Краљевина добила успостављањем личног режима краља Александра Карађорђевића. Поред ширења писмености, школа је, према том плану, имала задатак да "национално васпитава", учитељски кадар је требало да буде "национално свестан", а просветни надзорници да контролишу "оданост просветних радника националној идеји".¹⁸⁷⁹

¹⁸⁷² Д. Бонцић, Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945-50, 21; Основни статистички подаци о развоју и стању школства ФНРЈ, Београд 1957, 3-10; Љ. Димић, Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941, књ.1-3, 1997.

¹⁸⁷³ Основни статистички подаци..., 4.

¹⁸⁷⁴ АЈ, Фонд Министарства просвете (у даљем тексту 66), 66-1256-1504, 24. јануар 1930.

¹⁸⁷⁵ АЈ, 38-64-169, Новин.референт Косовске жупаније Централном прес бироу, август 1929.

¹⁸⁷⁶ Љ. Димић, н.д, књ. 2, 93-94.

¹⁸⁷⁷ АЈ, 66- 1256-1504, 12. март 1937.

¹⁸⁷⁸ В.Јовановић, Вардарска бановина 1929-1941, 409.

¹⁸⁷⁹ Љ. Димић, н.д, књ.3, Београд 1997, 118; VI седница Министарског савета, 12. март 1929, Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931, 34-37.

8.2.1. Основно школство

Законом о народним школама од 5. децембра 1929. настава је у народним школама постала општа и обавезна у целој Краљевини Југославији. Народна школа је обухватала основну и вишу, а обе су трајале по четири године.¹⁸⁸⁰ Закон је предвиђао, мада нереално, отварање основних школа онде где у околини од 4 км у полупречнику има најмање 30 деце обавезне да похађају школу, као и да у областима где је приступ отежан, школа може бити отворена и са 20 ученика.¹⁸⁸¹ Међутим, и поред племенитости ове наредбе показало се да је у пракси тешко изводљива.¹⁸⁸² На Косову и Метохији је мрежа школа била ретка, јер је свакој школи 1930/31. у просеку припадало чак 354 домаћинства и 2.296 становника иако је једна школа захватала 45.16 км², са 5.89 насеља. Са само три школе, од којих је свака покривала подручје од 94 км², са 12.33 насеља-села и 4.144 становника у 654 домаћинства, Качанички срез је био на зачељу. Најмање подручје од 33.05 км², покривала је школа у Неродимском срезу, док је најмање насеља, само четири, припадало школи у Горском срезу. Просечно на једну школу је најмање домаћинстава долазило у Подгорском срезу (266), а удаљеност варијала 6-12 км.¹⁸⁸³ У Косовскомитровачком срезу било је 150 ђака (једна школа на 1.820 становника), а Дреничком 100 (једна школа на око 200 становника).¹⁸⁸⁴ Општина Урошевац имала је 783 домова са 6.170 становника, састојала се из осам села у којим је било пет школа и око 505 ђака.¹⁸⁸⁵ Гњилански срез имао је 49 школских општина, а највећа удаљеност деце од школе је била 4-5 км.¹⁸⁸⁶

Недостатак школа био је веома изражен. Повећан је био број одељења, а не школа (школске 1930/31. било је 589 одељења или једно одељење на 1.172 становника), али је онда уследио спорији темпо (1939/40. било је 684 одељења или

¹⁸⁸⁰М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I, Београд 2005, 18-57; Ранко Пејић, *Школство у Југославији 1918-1985*, *Југословенска држава 1918-1998*, зборник радова, Београд 1999, 585-587; Закон о народним школама, *Службене новине Краљевине СХС*, бр.289/1929.

¹⁸⁸¹Љ. Димић, *н.д.* књ. 2, 123-125.

¹⁸⁸²АЈ, 66-1401-1589, Просветно одељење Вардарске бановине.

¹⁸⁸³АЈ, 66 -1821-1841, Полугодишњи извештај о основним школама среза Подгорског за школску 1928/29.

¹⁸⁸⁴АЈ, 66 - 1632-1733, Годишњи извештај о стању државних народних школа у школском срезу Косовско-митровачком за школску 1937/38.

¹⁸⁸⁵АЈ, 66- 1567-1687, 28. фебруар 1941.

¹⁸⁸⁶Исто, 5. јул 1929.

једно одељење на 1.452 становника).¹⁸⁸⁷ Извештавајући о стању школа у Звечанском школском срезу 1930/31. школски надзорник подвлачи да је уз постојеће 23 основне школе неопходно отворити још 12 нових школа.¹⁸⁸⁸ Број школа порастао је на Косову и Метохији за 8.15 %, а највише подигнутих зграда било је 1933-1937, међу којима су преовлађивале сеоске школе (94.44%).¹⁸⁸⁹ Број школа био је повећан 1939/40. (11 градских, 187 сеоских, укупно 198 школа), у односу на 1932/33. (184 школе).¹⁸⁹⁰ Међутим, мрежа предшколских установа била је неразвијена и непозната широј популацији становништва. Оснивање предшколских установа у ширем опсегу је било релативно новијег датума. На Косову и Метохији 1939/40. било је 4 забавиштва (у Војводини 166), са 6 одељења, 331 дететом и 7 васпитача.¹⁸⁹¹

87. Мрежа основних школа 1930/1931

Школски надзорници	Надлежност према стању 1930/1931	Основних школа	Школских соба	Школске општине			
				На 1 осн. школу отпада			Средња удаљеност од школе
				површи на	становн иштва	насеља	
Гњилане	Гњилански и неродимски	55	103	42	2320	5	2.5
Ђаковица	Ђаковички и Подримски	23	67	65	3451	9	
Призрен	Шарпланински, Горски и Подгорски	36	75	40	2156	4.4	5
Приштина	Грачанички	29	99	36	1988	5	
Вучитрн	Вучитрнски, Дренички и Лапски	32	69	63	2729	8	5

(Алманах Краљевине Југославије, IV, Вардарска бановина, Скопље 1931, 9; Исто, Моравска бановина, Загреб 1931, 12)

¹⁸⁸⁷ М. Исић, *н.д.*, 126.

¹⁸⁸⁸ АЈ, 66 –1631-1733; М. Исић, *н.д.*, 119-120.

¹⁸⁸⁹ АЈ, 66-1632-1733; М. Исић, *н.д.*, 121.

¹⁸⁹⁰ АЈ, 66 –2727-2338; М. Исић, *н.д.*, 124. У срезу Шарпланинском према извештају из 1936/37. била је једна градска и 20 сеоских школа. У срезу Подгорском 8 сеоских, у срезу Горском једна градска и девет сеоских (АЈ, 66- 1406-1589).

¹⁸⁹¹ Основни статистички подаци..., 6.

Школе су од 1929/30. финансиране из општинских буџета, а како су општине биле сиромашне онда је и издржавање школа имало одлике општих економских прилика, а најчешће су припадљивости исплаћивене у другом полугодишту када су били скупљани порези.¹⁸⁹² Држава и бановине су такође помагале школе у виду позајмица.¹⁸⁹³ Код народа је постојало расположење и добра воља за подизање школских зграда али не и економска моћ за такве подухвате.¹⁸⁹⁴ Постојала је тенденција банске управе да у школским општинама прикупи што више села како би подизање и издржавање школа било лакше народу.¹⁸⁹⁵ Издржавање школа на Косову и Метохији, поготово у сеоском подручју, било је доста отежано, како због сиромаштва становништва, тако и због тога што државне школе није прихватило несрпско становништво већинско у знатном делу. У Шарпланинском срезу 1929/30. школски прирез био је исплаћиван "натезањем" због тога што је срез био брдовит и пасиван а становници сиромашни и махом печалбари.¹⁸⁹⁶ Било је веома битно и да општине на време одговарају својим обавезама према школи, што рецимо није био случај у Дреничком срезу где су општинске управе 1928/29. "строга" наређења среског начелника "без страха од одговорности врло често бацала у архиву" па су школе месецима остајале без "насушних потреба".¹⁸⁹⁷ Бановинске школске власти су стога ефикасније контролисале општинске благајнике и сузбијале немар и неодговорност.¹⁸⁹⁸ Било је случајева где је интервенисала полицијска власт због неисплаћивања школских приреза,¹⁸⁹⁹ или је срески начелник наређивао председницима општина да "прво снадбу школе па да после могу да приме своју плату", јер школски буџети нису могли да буду на време састављени и одобрени.¹⁹⁰⁰ До краја јуна 1931. у школским касама нашле су се две трећине превиђених средстава без обзира на то што су планирана у најнужнијем износу. Велика економска криза утицала је на смањење школских буџета, опала је моћ

¹⁸⁹² Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 88.

¹⁸⁹³ *Споменица*, 924- 925. О буџету који се улаже у просвету на југу земље говори се на Банском већу 22-27. децембра 1930, *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1931, 9-10.

¹⁸⁹⁴ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 89.

¹⁸⁹⁵ АЈ, 38- 64-169, Извештај о Вардарској бановини.

¹⁸⁹⁶ АЈ, 66- 1406-1589, 4. април 1930.

¹⁸⁹⁷ М. Исић, *н.д.*, 99.

¹⁸⁹⁸ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 100.

¹⁸⁹⁹ АЈ, 66-1567-1687, 5. јул 1929, Извештај гњиланских основних школа.

¹⁹⁰⁰ АЈ, 66-1406-1589, Извештај из Гњиланског среза 1936/37. АЈ, 66-1819-1841, 15. март 1931, Полугодишњи извештај за школску 1930/31. о раду на просветном пољу у Подгорском срезу.

сељаштва које није могло да одговара својим пореским обавезама, па је смањено пристизање приреза у школске касе.¹⁹⁰¹ У извештају о основним школама Грачаничког среза сви управитељи су се жалили да не добијају ни минималне суме за подмирења најнужнијих потреба.¹⁹⁰²

Неодговарајуће издржавање школа није битније побољшано ни доношењем Уредбе којом од 1. априла 1937. издржавање школа преузимају бановине, шта више оно се у многим крајевима погоршало, па су школе оскудевале и у огреву.¹⁹⁰³ Неадекватно издржавање основних школа није могло да се отклони само њиховим преношењем на бановине путем уредбе, већ је требало обезбедити уредно прикупљање школског приреза, а затим и његову одговарајућу предају школи. За то је било потребно подизање економске снаге али и културно просветног нивоа сељаштва да би одговорило на пореске обавезе али и да схвати значај основне школе. Приступ да "школа припада онима који су је изградили" и да је представљала "општу кућу деце и сељака једног или више села" врло брзо је дао позитиван резултат. У тражењу нових школа као да су предњачили муслимани "са Косова и испод Шаре".¹⁹⁰⁴ Изградња школа није била лака финансијска обавеза али нигде није било последица наметања или грубе силе.¹⁹⁰⁵

Школске зграде су на простору Косова и Метохије најмање одговарале потребама школе, што сазнајемо из извештаја школских надзорника.¹⁹⁰⁶ За школу је грађено 31.68% зграда, од чврстог материјала 29.19 %, сврси школе је одговарало 41.61%, у добром стању било је 44.10 %, нехигијенских 53.42 %, мрачних 30.44 %, док је 52.79 % лоше грејано. У Приштинском срезу било је највише зграда које нису биле грађене за школу (65.22 %). У Звечанском срезу

¹⁹⁰¹ АЈ, 66 -1631-1733; М. Исић, *н.д.*, 101-103.

¹⁹⁰² АЈ, 66-1403-1589, 1932.

¹⁹⁰³ АЈ, 66-1632-1733; М. Исић, *н.д.*, 103-104. Срески наченик Косовскомитровачког среза обавештава 12. децембра 1939. Министарство просвете да је банска управа Зетске бановине дуговала одређене исплате, односно да школе нису добиле ниједног динара за 15 месеци, па су школске зграде биле неокренене и неоправљене, а школе без огрева. Вардарска бановина предвидела је за народне школе 18.059.869 динара, односно школовање једног ђака коштало би вардарску бановину 113.6 динара годишње. АЈ, 66- 1256-1504, Краљевска банска управа Вардарске бановине просветно одељење, предлог буџета за 1937/38.

¹⁹⁰⁴ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 97.

¹⁹⁰⁵ Исто, 98; АЈ, 66-1401-1589.

¹⁹⁰⁶ Јб. Димић, *н.д.*, 81. АЈ, 66-63-196/41; *Правда*, 19.6.1933.

само њих 25 % одговарало је намени а чак 65% било је у лошем стању.¹⁹⁰⁷ После уједињења је саграђено 73.47 % школских зграда, а кирију су плаћале 18.66 % школских зграда. Подримски је предњачио са 57.89 % изнајмљених зграда. На Косову и Метохији је 1939/40. намени није одговарало 103 или 22.20 % школских зграда.¹⁹⁰⁸ Од ослобођења 1918. до 1938. у Косовскомитровачком, Дреничком и Штавичком срезу изграђено је 37 школских зграда, до 1930. у Вучитрнском срезу 9, Лабском 4, у Шарпланинском 10, у Грачаничком школском срезу 17, у Ђаковичком 5.¹⁹⁰⁹ "Једна од најлепших" подигнута је у Косовској Митровици са 14 "прописних" одељења, 6 одељења за кабинете и салу за културне приредбе (грађена 1937 – 1939).¹⁹¹⁰ Најпространије школске зграде биле су у Грачаничком срезу са 2.39 и у Косовскомитровачком са 2.3 учионице по згради. Са само 1.3 учионице у просеку најмање школске зграде биле су у Горском срезу, док су 1.5 учионицу имале зграде у Дреничком и Качаничком срезу. Намени је одговарало само 103 или 22.20%.¹⁹¹¹

Многе школе отворане су у приватним кућама, напуштеним зградама турских великодостојника, црквеним објектима, али и кафанама.¹⁹¹² У Призрену је према извештају школског надзорника од 11 школских зграда, само једна испуњавала хигијенско-педагошке услове, а остале су биле "мрачне, влажне и тескобне".¹⁹¹³ Слична ситуација била је у Неродимском срезу. У Урошевцу у школи у подруму су лежале свиње због немарности школског управитеља. Неке школе биле су сеоске кућице од слабог материјала, висине 2.5 м које нису одговарале хигијенским условима. Школа у Којловици се састојала из једне собе, док је школа у Рибарима била смештена у једном одељењу тамошње џамије: оронуте и пропале.¹⁹¹⁴ У једној од школа Ђаковичког среза је, према извештају из

¹⁹⁰⁷ М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, књ. 2, 57.

¹⁹⁰⁸ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 68.

¹⁹⁰⁹ АЈ, 37-67-171, Списак основних школа на територији Моравске бановине подигнутих од уједињења до 1930.

¹⁹¹⁰ АЈ, 66– 1632-1733; М. Исић, *н.д.*, 180; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 74-75.

¹⁹¹¹ АЈ, 66-2826-3090; М. Исић, *н.д.*, 181.

¹⁹¹² Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 100-101; В. Јовановић, *н.д.*, 419.

¹⁹¹³ АЈ, 66-3290-2529, 6. март 1941; 13. фебруар 1941.

¹⁹¹⁴ АЈ, 66- 1401-1589, 14. април 1934; АЈ, 66-1403-1589, 1932.

1935, учитељица за време рада морала да употреби кишобран, јер је школа била у веома лошем стању.¹⁹¹⁵

Било је битно подизати зграде онакве какве су се могле подићи у датим условима.¹⁹¹⁶ Бановинске просветне власти су дозвољавале да се школе граде од сваког расположивог материјала, што је утицало на квалитет школског простора, јер су дрво, слама и блато били основни материјал који је био употребљаван. Сељаци су били веома скромни у својим захтевима због чега су школске зграде прављене често мимо прописаних форми.¹⁹¹⁷ У срезovima Вучитрнском, Дреничком и Лапском за подизање нових школских зграда издвајано је 1–1.5 милион динара годишње, што није било довољно, па је подизање школских зграда зависило од добровољног рада мештана. Неке школе биле су подигнуте и приватном иницијативом. У селу Трпези у Гњиланском срезу школу је 1929. подигао жандармеријски наредник Манојло Станишић.¹⁹¹⁸

88. Изграђене школске зграде и број учioniца

Срез	Изграђене пре 1918.	Изграђене 1919-1940	Изнајмљене зграде	Број учioniца	Број учioniца на једну зграду	Није одговарало намени
Гњилански	23	17(42.50%)		74	1.85	6 (8.11%)
Дренички		16 (100%)	4 (25 %)	24	1.50	4 (16.66%)
Лапски	1	16 (94.12%)	7 (41.18%)	28	1.65	10 (35.71%)
Неродимски	6	20 (76.92%)		51	1.96	7 (13.72%)
Подгорски	1	6 (85.71%)	2 (28.57%)	11	1.57	4 (36.36%)
Подримски	4	15 (78.95%)	11(57.89%)	32	1.68	12 (37.50%)

(М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 69-70)

С обзиром на издвајање новца за школске зграде, школски намештај није био на првом месту, па су школе биле неадекватно опремљене. Намештај у школама био је прилично старог типа, дотрајао и потпуно нехигијенски. Школе су

¹⁹¹⁵ АЈ, 66- 1403-1589, 21. март 1930.

¹⁹¹⁶ *Споменица*, 924 - 925.

¹⁹¹⁷ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 97-100; В.Јовановић, *н.д.*, 418.

¹⁹¹⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 420.

обично имале само најнужнији намешај.¹⁹¹⁹ То је подвлачио и школски надзорник за Звечански срез 1930/1931. За поправку намештаја школе у овом срезу потрошиле су 28.578, а за набавку наставних средстава 11.896 динара.¹⁹²⁰ У Подримском срезу према извештају школског надзорника учитељ није имао столицу, а од своје плате је куповао креду.¹⁹²¹

По Закону о народним школама, школске зграде су морале имати и станове за учитеље, што је било неопходно нарочито на Косову и Метохији да би се учитељи могли што више задржати и посветити се преданије свом позиву.¹⁹²² Само неке новоподигнуте зграде имале су учитељске станове, али је то махом био један стан. У Косовском школском срезу на пример 1927/28. било је 26 наставничких станова са свега 55 одељења при чему је било тек 12 хигијенских. Стање се није променило ни касније, 1939/40. једном учитељу припадало је 34% једног стана.¹⁹²³ У Шарпланинском срезу већина учитеља становала је у школским канцеларијама,¹⁹²⁴ док је у Грачаничком срезу за учитељски стан служила зграда до школе у којој је у једној соби становала учитељица, а у другој општински суд затварао "апсенике".¹⁹²⁵

Улога школе и учитеља на Југу означавана је "мисионарским", јер је школа имала идеолошки садржај и власти су настојале да кроз њу врше "национално освешћивање", па су слати учитељи са "исправном прошлошћу, национално чисти и морално исправни", "деполитизирани", стручни и упознати са менталитетом становништва.¹⁹²⁶ На Косову и Метохији је један учитељ долазио на 1.010 становника, али је због присуства великог броја албанског становништва које је нерадо слало своју децу у државне школе, по једном наставнику било уписано 39 основаца. На зачељу је био Качанички срез са 2.471 становника на једног учитеља, док је на врху био Грачанички срез са 482 на једног учитеља.¹⁹²⁷

¹⁹¹⁹ АЈ, 66-1819-1841; М. Исић, *н.д.*, 217; М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 92.

¹⁹²⁰ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 92.

¹⁹²¹ АЈ, 66-1403-1589, 21. март 1930.

¹⁹²² АЈ, 66-1256-1504, 24. јануар 1930.

¹⁹²³ АЈ, 66-1820-1841; М. Исић, *н.д.*, 185.

¹⁹²⁴ АЈ, 66-1406-1589.

¹⁹²⁵ АЈ, 66-1403-1589, 1932.

¹⁹²⁶ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 94 (Више о учитељима 254-294); АЈ, 66-2650-2334, 23. децембар 1939; АЈ, 66-1401-1589.

¹⁹²⁷ АЈ, 66 -3259-2344; М. Исић, *н.д.*, 377.

Међутим, број наставника је опао са 540 на 490, како је било 1932/33, односно за 10.20% мање 1939/40, а како је број ђака порастао за 34.16 %, тај недостатак се веома осећао. Најоптерећенији уписаним ђацима су били наставници у Дреничком срезу (98), док је редовних ђака највише имао наставник у Гњиланском срезу (46). Најмање уписаних долазило је на наставника у школама Вучитрнског среза (39), док је редовних ученика било најмање у Лапском срезу (26).¹⁹²⁸ У Подримском срезу било је 4 школе које су имале по једног учитеља и више од 100 ђака на крају школске године 1939/1940.

89. *Сеоске основне школе са више од 100 ђака по наставнику крајем 1939/1940*

Срез	Број школа	%	Број наставника	Број ђака по наставнику
Вучитрнски	1	6.66	1	112
Гњилански	5	20.00	8	115
Грачанички	3	12.50	5	121
Дренички	3	20.00	3	149
Неродимски	5	20.83	6	138
Подримски	4	40.00	3	125
Шарпланински	1	5.00	1	122

(М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 106-108; АЈ, 66 - 2727-3140)

У неким школама било је више учитеља него одељења. У Лапском срезу било је 76.92 % школа у којима је било за 47.83 % више учитеља него одељења, а то су били првенствено вероучитељи за децу муслиманске вероисповести.¹⁹²⁹ Учитељи су били бројнији у свим срезевима, у школама Горског среза 1932/33. радила је једна учитељица а 19 учитеља, док 1939/40. међу 54 наставника школе Косовскомитровачког среза уопште нису имале учитељица.¹⁹³⁰ Учитељица је била у врло тешком положају на селу, јер је била у средини у којој су се људи борили за опстанак. У селу су многи људи били неписмени па су звали често учитељицу да им напише писмо, а недељом су се девојке окупљале код учитељице да би им причала о варошком животу. Она им је давала савете из хигијене и из

¹⁹²⁸ АЈ, 66 -2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 384.

¹⁹²⁹ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 103.

¹⁹³⁰ М. Исић, *н.д.*, 388.

домаћинства.¹⁹³¹ Највише су радили млађи учитељи, који су квалитетом и спремом одмакли далеко испред својих некадашњих колега. По месту порекла највише их је било из Јужне Србије, па из Северне Србије и из Зетске бановине.¹⁹³² Учитељи су нерадо остајали на Косову и Метохији због слабих комуникација, лоше железничке везе, недовољног издржавања школа, удаљености од лекара, сиромаштва, забачених села, као и оскудевања у смештају, па речи о озбиљном просветном раду није могло бити.¹⁹³³ Наставници су били често премештани (у Вучитрнско - Лапском срезу сталност сељења учитеља личила је на "чергарску шатру"¹⁹³⁴), а у извештајима се помиње да су учитељи плаћали за премештаје у неку другу бановину.¹⁹³⁵

У архивској грађи могу се наћи бројни извештаји о склоности алкохолу, "неморалном" и недоличном понашању учитеља (нпр. у Косовској Митровици учитељ је трговао женским ташнама у сарадњи са трговцем, а иначе био је члан Џемијетске странке и у време општинских избора није долази на часове).¹⁹³⁶ Против управитеља основне школе у Урошевцу, Поповић Стаје, била је поднета пријава због сталног опијања, а његово понашање остало је забележено у карикатурама ("Стаја пије, нибрге га није, за изборе иде под шаторе").¹⁹³⁷ Грађанство и околина Пећи је молила Министарство да обрати пажњу на учитеље јер су они долазили на радно место захваљујући везама, такође да су због материјалних и личних интереса занемаривали своју дужност.¹⁹³⁸

Учитељи су имали своје захтеве које су утврђивали на својим скупштинама и упућивали Министарству просвете. На скупштини учитеља Вардарске бановине 1935. учитељи су захтевали да се врати сталност учитеља, да школски надзорници буду учитељи а не професори, да се удатим учитељицама врати лични додатак и станарина, да школски прирез наплаћују пореске власти а не општинске власти,

¹⁹³¹ Вардар, 21. јун 1934, 4.

¹⁹³² Споменица, 928-929.

¹⁹³³ АЈ, 66 –1821-1941, Полугодишњи извештај о основним школама среза Подгорског за школску 1928/29. Упутство за подношење молби за премештај можемо наћи у *Службеном листу Вардарске бановине*, Скопље 1931, бр.72-73, 5-6.

¹⁹³⁴ АЈ, 66-3290-2510, Извештај за Моравску бановину 1939/40.

¹⁹³⁵ АЈ, 66-2650-2334, 23. децембар 1939.

¹⁹³⁶ АЈ, 66-1631-1733, 26. мај 1933, 13. децембар 1933; АЈ, 66-1555-1677.

¹⁹³⁷ АЈ, 66-3090-2338, Министарству просвете, 25. децембар 1933.

¹⁹³⁸ АЈ, 66-1777-1818, 8. септембар 1931.

да се у пензију иде са 32 године радне службе, да се учитељи који су отпуштени за време избора за народне посланике врате у службу, да после 5 година службе могу да полажу стручни испит, да се спречи премештање из партијских разлога, да се младе учитељице не постављају у пограничним или забаченим местима и да број ученика не буде већи од 50.¹⁹³⁹

Законом о народним школама од 5. децембра 1929. било је прописано да верску наставу изводе месни свештеници које је предлагала верска власт банским управама. У случају њихове спречености замењивао их је учитељ.¹⁹⁴⁰ Настава о вери требало је поред основних верских учења да сузбија и празноверице и лоше верске обичаје у народу. Настава није могла редовно да се обавља, јер су свештеници често због својих обавеза изостајали са часова а и нису имали педагошку спрему. Учитељи су до Другог светског рата били једни наставници религијске наставе која је обилавала неправилностима.¹⁹⁴¹

Школски надзорници су често конструктивним примедбама успевали да утичу на извођење наставе у основним школама, да она постане правилнија и интензивнија и да самим тим поправе општи успех.¹⁹⁴² Да би се "пробудио национални патриотски осећај" обраћала се пажња највише на извођење наставе из историје и српског језика. Међутим, у основним школама на Косову и Метохији било је веома битно да ђаци имају практичну корист од наставе, јер 99% сељачке деце је после завршене основне школе остајало код куће па је било потребно прилагодити школовање таквим приликама.¹⁹⁴³ Одредбе Закона о народним школама прописивале су обавезу давања земљишта школи за школски врт, па су школе на Косову и Метохији добиле велике парцеле од неколико хектара плодне земље. На тај начин су школе економски ојачале, школска деца су упознала нове пољопривредне културе, а сеоско становништво добило је прилику да прихвати рационалну обраду земље.¹⁹⁴⁴

¹⁹³⁹ Вардар, 9. јул 1935, 7.

¹⁹⁴⁰ М. Исић, *Основно школство у Србији*, 2, Београд 2005, 24.

¹⁹⁴¹ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 2, 435-437.

¹⁹⁴² АЈ, 66 -1631-1733; М. Исић, *н.д.*, 444 (Више описује наставу 445-447).

¹⁹⁴³ АЈ, 66- 1630-1733; М. Исић, *н.д.*, 444.

¹⁹⁴⁴ ЈБ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 102.

Што се броја ђака тиче, у Грачаничком школском срезу 1928/29. прваци су чинили 37.53%, а у Звечанском 1931/32. 35.84% свих уписаних ђака. У Грачаничком срезу 1935/36. првака је било 37.21%, док су најмлађе ученице биле још чешће (39.55%).¹⁹⁴⁵ То што су ђаци били уписани, није значило да ће се школовати до краја, па су школе на Косову и Метохији остале без 7.90% ученика, највише у Дреничком срезу (25.03%), а најмање у Горском (3.31%), Подгорском (3.80%) и Шарпланинском (3.82%).¹⁹⁴⁶ Највише ученица имале су школе насељене српским становништвом, и са већим градским центрима као што су срезови Грачанички (1935/36. чак 39.21%) и Косовскомитровачки (1935/36. 36.82%). Најређе су биле у школама Подримског среза (14.49%), а крајем 1939/40. у дреничким школама (14.52%). Међу свршеним основцима било је 29.79% ученица у школама Грачаничког среза, захваљујући знатнијем проценту градског и православног становништва, а у Дреници свега 7.56%.¹⁹⁴⁷

Деца су често изостајала из школе услед незнања и непросвећености родитеља, сиромаштва, удаљености, јаке и дуготрајне зиме, болести, а у пролеће због обављања пољопривредних послова. Већина основних школа у срезу Неродимском није радило суботом поподне јер је тада био пазарни дан, па ђаци нису долазили у школу.¹⁹⁴⁸ Деца у варошима редовније су похађала школу од сеоских, а најуредније српско, па арнаутско и турско становништво.¹⁹⁴⁹ Насељеници су најредовније слали децу у школу, а они су се највише и трудили да неко место добије школу.¹⁹⁵⁰ Државна власт је имала право по закону да примора родитеље да шаљу децу у школу. Казнене мере за одсуствовање деце из школе биле су пооштрене Законом од 5. децембра 1929, које су подразумевале опомену а затим и новчану казну за родитеље.¹⁹⁵¹ У Шарпланинском срезу било је

¹⁹⁴⁵ М. Исић, *н.д.*, 255.

¹⁹⁴⁶ АЈ, 66-2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 262-265.

¹⁹⁴⁷ АЈ, 66-2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 266-270.

¹⁹⁴⁸ На пример у Вучитрнском и Дреничком срезу школски надзорник истицао је 1928/29. да је родитељима изречено казни у износу од 4.820 динара али да је наплаћено 81.12%. АЈ, 66-1630-1733; М. Исић, *н.д.*, 318; АЈ, 66-1821-1841, Полугодишњи извештај о основним школама среза Подгорског за школску 1928/29; АЈ, 66-1401-1589, 14. април 1934.

¹⁹⁴⁹ АЈ, 66-1403-1589, 1932.

¹⁹⁵⁰ С. Чупковић, Двадесет година наше колонизације у срезу Неродимље на Косову, *Гласник ЦХЗ*, 510.

¹⁹⁵¹ М. Исић, *н.д.*, 320. У Грачаничком срезу је родитељима наплаћена готово цела сума од 3.500 динара и ђаци су боље похађали школу. АЈ, 66-1819-1841, Полугодишњи извештај за школску 1930/31. о раду на просветном пољу у Подгорском срезу.

највише школа са једним одељењем (68.42%), у Неродимском (68.18%), са два одељења у Вучитрнском срезу (73.33%). По једну школу са шест одељења имали су једино Гњилански и Грачанички срез.¹⁹⁵²

На Косову и Метохији је школе 1939/40. редовно похађало 66.46% основаца, од тога ученика 66.59 и ученица 66.16%.¹⁹⁵³ Што се упеха ђака тиче, највише "добрих" основаца било је у Горском срезу чак 63.31%, а најмање у Подримском 29.44% (у коме је иначе било највише "врлодобрих" и "одличних", 38.72%, односно 31.84%). На Косову и Метохији је 1939/40. било одличних 2.492 ученика, 1.091 ученица, врлодобрих 3.473 ученика, 1.421 ученица, добрих 5.355 ученика, 2.447 ученица.¹⁹⁵⁴

Здравље ђака било је веома лоше, због неадекватног живота и исхране. У Шарпланинском срезу боловало је 1927/28. 397 или 26.75% ученика, највише од богиња (169 или 42.57%) а затим од маларије (85 или 21.41%). У Дреничком срезу је такође било констатовано лоше здравље ученика, због сиромашности родитеља и њихове непросвећености.¹⁹⁵⁵ У неким срезovima као што је био Грачанички, Лапски и Неродимски ђачко здравље је спашавао чист ваздух, па је ту било мање оболелих.¹⁹⁵⁶

8.2.2. Средње школе

Према Закону о средњим школама из 1929. требало је да буду државне или самоуправне док је била искључена могућност отварања приватних средњих школа.¹⁹⁵⁷ Процедура уписа била је одређена 1935. године. Сваки ученик је подносио пријаву (50 пара у књижари), лепила се државна таксена марка (50 динара), прилагала су се документа за упис и 20 динара за Фонд за здравствену

¹⁹⁵² М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 83.

¹⁹⁵³ АЈ, 66 -2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 324-330.

¹⁹⁵⁴ АЈ, 66 - 2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 353.

¹⁹⁵⁵ АЈ, 66 -1630-1733; М. Исић, *н.д.*, 287.

¹⁹⁵⁶ АЈ, 66 -1818-1841; М. Исић, *н.д.*, 291.

¹⁹⁵⁷ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 154.

заштиту ученика. При упису се плаћала школарина и то према годишњем порезу (испод 300 динара није се плаћала школарина).¹⁹⁵⁸

У односу на основне школе, средње школе су се налазиле у бољим приликама. Међутим, и оне су имале проблема са условима и издржавањем зграда.¹⁹⁵⁹ Гимназије у Приштини и Призрену нису имале сопствене зграде, већ су их изнајмљивале.¹⁹⁶⁰ Приштинска гимназија била је смештена у двема зградама, у приватној већој за коју је плаћала кирију и другој мањој, општинској, и била је као таква неподесна да прими довољан број ученика (имала је 17 одељења). Проблем подизања нове зграде био је решен тек 1937.¹⁹⁶¹ Призренска школска зграда која је такође била стара и трошна, била је замењена новом 1933.¹⁹⁶² Државна гимназија у Косовској Митровици није имала довољно учионица према броју ученика, и била је неподесна јер је раније била приватна беговска кућа преправљена за гимназију. Родитељи су плаћали око две трећине за издржавање ове гимназије, а остало је плаћала општина.¹⁹⁶³ Државна гимназија у Пећи имала је две управе (државна и самоуправна) и била је смештена у две зграде, за једну је држави плаћала, за другу општини, а зграде нису биле зидане нарочито за школу (представљала је "стари турски ћумез"). Услови у згради нису били адекватни за ученике, јер "клупе нису одговарале узрасту ученика", а "нужници нису одговарали хигијенским прописима". У марту 1931. Министарство

¹⁹⁵⁸ Вардар, 1. септембар 1936, 4.

порез	I-IV	V-VI	VII-VIII
300-1000	100	150	200
1000-3000	150	200	250
3000-5000	200	250	300
5000-10000	300	400	500
10000-20000	500	600	700
20000-50000	800	900	1000
50000- -	1300	1400	1500

¹⁹⁵⁹ АЈ, 66- 1256-1504, Краљевска банска управа Вардарске бановине просветно одељење, предлог буџета за 1937/38, 12. март 1937, За материјално издржавање средњих школа 1936/37. било је одобрено 590.000, а следеће године 700.000 динара, за грађанске школе 90.000 динара.

¹⁹⁶⁰ АЈ, 66- 1256-1504, 24. јануар 1930; АЈ, 66-849-1274, 27. јул 1931.

¹⁹⁶¹ АЈ, 66-849-1274, Према извештају од 17. априла 1938. гимназија је примила по бановинском буџету 1929/30. 123.140, 1930/31. 114.374, 1931/32. 109.639, 1932/33. 91.639, 1933/34. 80.553, 1934/35. 78.000, 1935/36. 78.000, 1936/37. 82.000, 1937/38. 87.000 динара. АЈ, 66-1256-1504, 1937/1938.

¹⁹⁶² АЈ, 66- 851-1275; АЈ, 66-746-1201.

¹⁹⁶³ АЈ, 66-746-1201, 28. јун 1931, 10. март 1933.

је одобрило планове за подизање гимназијске зграде, али нове просторије опет нису биле у потпуности подесне за ђаке (према извештају из 1933/34. учионице су биле претрпане, учила позајмљена, књижнице никакве, ученици сиромашни толико да "по тројица уче из једног уџбеника").¹⁹⁶⁴ Ђаковачка грађанска школа била је "мизерна и скоро неупотребљива арнаутска кућа", ситуација је била лоша и у стању школског намештаја (три ученика у једној клупи од метар, а по ђаку 1.63м²), а општина није имала средстава да доврши зграду.¹⁹⁶⁵

У време личног режима дошло је до редукције броја гимназија. Као последица примене Закона о средњим школама, који је прокламовао тежњу за рационализацијом школске мреже ради спречавања даљег "фабриковања интелектуалног пролетаријата", укинуте су многе гимназије.¹⁹⁶⁶ Тако је 1932. укинута гимназија у Пећи, али је након заузимања грађана била враћена. Грађани су упутили молбу Министарству просвете да им врати "пуну гимназију која је била једна од највиталнијих потреба Метохије", наводећи као разлоге то да је "Пећ највећа варош у Зетској бановини која није имала ниједну културну институцију и да је Пећ од Призрена где се налазила гимназија удаљен 72 км".¹⁹⁶⁷ Била је укинута самоуправна и претворена у државну гимназију. У Пећи је 1933. поред 5 и 6. разреда био отворен 7 и 8,¹⁹⁶⁸ а затим су они укинати 1935. пошто је непотпуна реална гимназија претворена у потпуну реалну гимназију.¹⁹⁶⁹ Државна реална гимназија у Косовској Митровици била је укинута 1932, али је такође на молбу грађана и истицање важности гимназије (да је варош имала 12.000 становника, седиште великог броја службеника чија се деца ту школују, територија гимназије имала је поред самог града и Вучитрн и Србицу и још четири места, а издржавање је коштало државу свега 200.000 динара) и тога да није било верске нетрпељивости, поново је била отворена али као самоуправна гимназија, а родитељи су плаћали велику суму новца за њено издржавање. И

¹⁹⁶⁴ АЈ, 66-828-1261, 6. март 1931, 30. јун 1931, 7. јул 1931, 26. јун 1934, 3. август 1934.

¹⁹⁶⁵ АЈ, 66-1044-1413, 15. септембар 1938, 24. јул 1940, 17. септембар 1940.

¹⁹⁶⁶ В. Јовановић, *н.д.*, 425; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 159.

¹⁹⁶⁷ Број ученика у пуној гимназији у Призрену није прелазио 300, док је у Пећи само у нижој гимназији било око 400 ученика а у вишој самоуправној 180 ученика. АЈ, 66-17, Подаци о молбама за отварање нових гимназија и учитељских школа средином 1934/35; АЈ, 66-68/165. Извештај просветног инспектора Зетске бановине.

¹⁹⁶⁸ АЈ, 66- 829-1261, Министарство просвете краљевској банској управи Цетиње, 2. август 1933.

¹⁹⁶⁹ АЈ, 66-829-1261, Градско поглаварство Министарству просвете, 20. септембар 1935.

пored тога што је школа на тражење грађана поново претворена у Државну реалну гимназију, школарина се и даље плаћала према збиру непосредних пореза родитеља.¹⁹⁷⁰

Редукција гимназија обухватила је и Гњиланску гимназију, па је општина решила да финансира приватну гимназију у којој би се наставници водили као државни, а пре свега јер је гњиланска општина са преко 100.000 становника била изолована у смислу модерног саобраћаја од суседних просветних центара.¹⁹⁷¹ Нов закон укинуо је и гимназије у Ђаковици и Урошевцу, пошто нису испуњавале одговарајуће законске услове. Међутим, није пуно времена прошло када се схватило да се пренаглило са укидањем гимназија. Није било довољно наставничког кадра, осмогодишње школовање није спроведено у дело наступила је пренатрпаност ђацима који су дошли из укинутих гимназија. Стога су поново отворене неке гимназије. Створене су пуне гимназије у Призрену и Приштини, а непотпуне у Пећи и Косовској Митровици.¹⁹⁷²

Највећи број ђака је завршавао гимназије и тако постајао "терет" држави, јер се они као чиновници "у животу нису могли снаћи". Недостајале су школе које су служиле подизању просветног нивоа ширих народних слојева.¹⁹⁷³ Тако је крајем 1931. донет Закон о отварању грађанских школа, које су биле претежно стручне школе.¹⁹⁷⁴ Оне су давале ученику практично знање, опште образовање и требало је да га припреме за трговинска, занатско-индустријска или пољопривредна занимања у животу, па су башта и макар једно мање угледно добро морале да буду основ тог рада. Све грађанске школе биле су на буџетима својих општина.¹⁹⁷⁵ Махом у местима где су биле укинуте гимназије биле су отворене грађанске школе.¹⁹⁷⁶ Школске 1929/30. отворена је грађанска школа у

¹⁹⁷⁰ АЈ, 66-746-1201, 25. јун 1932; М. Базић, Средњошколски систем образовања у Косовској Митровици 1919-1933, *Баштина*, свеска 27, Приштина-Лепосавић 2009, 163-175; З. Вукадиновић, *н.д.*, 90-95.

¹⁹⁷¹ АЈ, 66- 722-1180, 17. октобар 1940.

¹⁹⁷² *Споменица*, 935-936; *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1931, бр.85, 3.

¹⁹⁷³ АЈ, 66-879-1274, У извештају Приштинске гимназије од 27. јуна 1930. говори се о навали ђака на гимназије. *Споменица*, 935, У школској 1928/29 број гимназија у Јужној Србији достигао је "максималну" цифру.

¹⁹⁷⁴ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 162-168; *Споменица*, 939; О грађанским школама, *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1932, 2.

¹⁹⁷⁵ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 171.

¹⁹⁷⁶ *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1930, бр.28, 6.

Гњилану (трговински правац), уместо укинуте гимназије. С обзиром на то да је Гњилански срез имао око 100.000 становника, и сеоску децу која је похађала ову школу (7%), требало је да има и интернат. Школа је имала стручне наставнике и поредак за сваку похвалу, али није била дугог века. Била је ликвидирана 1940. и враћена у гимназију, због малог броја наставника и жалби родитеља да неће због тога више слати децу у школу.¹⁹⁷⁷ Школске 1930/31. отворена је грађанска школа у Урошевцу (трговински правац), која је према извештајима имала довољан број већином стручних наставника, а такође је имала и интернат.¹⁹⁷⁸ Школске 1934/35. на захтев грађана Ђаковице била је отворена мешовита грађанска школа "Његош", трговачког смера.¹⁹⁷⁹ Општина није имала новца да зграду доврши па је тражила помоћ државе.¹⁹⁸⁰

Поред настојања просветних власти да процес школовања усмере ка грађанској или стручној школи чији су образовни профили били неопходни југословенском друштву, било је великих проблема. Неадекватан третман грађанских школа (недостатак зграда, намештаја, учила) утицао је на све чешће приговоре да оне у стварности нису спремале за практичан живот, као и на мишљење да "дете које учи школу мора бити чиновник", па стога ове школе нису биле адекватно прихваћене у народу.¹⁹⁸¹

Ситуација са наставним кадром у средњим, била је слична као и у основним школама. Многи су желели премештај због удаљености (Призрен су називали "југословенски Сибир"), културне заосталости, тешких и скуких животних прилика и оскудице у становима. Такође, није било додатка за јужне крајеве нити признања дуплих година службе.¹⁹⁸² Веће директора и стручних школа на територији Вардарске бановнине одржало је 9. децембра 1933. седницу на којој се говорило о тешкоћама у раду у школама.¹⁹⁸³ Био је недовољан број

¹⁹⁷⁷ АЈ, 66- 1047-1413, 11. март 1930, 5. октобар 1934, 25. јул 1940; АЈ, 66- 1401-1589, 23. фебруар 1937; *Споменица*, 940-941.

¹⁹⁷⁸ АЈ, 66-1083-1413, 22. јануар 1939; *Споменица*, 940-941.

¹⁹⁷⁹ АЈ, 66-1044-1413. 1936/37 било је уписаних 103 мушких и 7 женских у три разреда, али није било адекватног броја наставника, 2 стална и 2 суплента на 5 одељења; *Споменица*, 940-941.

¹⁹⁸⁰ АЈ, 66-1044-1413, 31. јул 1940.

¹⁹⁸¹ АЈ, 38-673-852; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 189; В. Јовановић, *н.д.*, 428; *Споменица*, 940-941.

¹⁹⁸² АЈ, 66-851-1275.

¹⁹⁸³ АЈ, 66-1041-1589, Записник, 9. децембар 1933.

наставника у односу на број одељења.¹⁹⁸⁴ Гимназија у Призрену остављала је најбољи утисак по стручности наставника, док је за наставнике у гимназији у Приштини истицано да "не оперишу са падежима и нашом синтаксом".¹⁹⁸⁵ Тамо где је наставнички кадар чинило претежно женско особље, као што је био случај у гимназији у Косовској Митровици, сматрало се да немају довољан ауторитет над ђацима.¹⁹⁸⁶ Било је, као и у основним школама, примера наставника који се нису долично понашали, тражили мито, сукобљавали се међусобно, били под дисциплинском одговорношћу.¹⁹⁸⁷ У Призренској гимназији дошло је до туче на седници наставничког савета између двојице професора због дискусије о величини казне ученику.¹⁹⁸⁸ У истој гимназији 1937. наставници су оптужили директора Мату Николића да је фалсификовао путне рачуне и да је био неисправан у вршењу своје старешинске власти.¹⁹⁸⁹

Што се тиче ђака који су похађали гимназије, био је велики број оних који су долазили неприпремљени из основних школа па, према извештају из 1931, изванредан број ученика у првом разреду није знао да чита латиницу нити се могао служити таблицом множења. Дисциплина ђака је такође била "незадовољавајућа и лабава".¹⁹⁹⁰ Похађање школа није било адекватно из истих разлога као у основним школама, пре свега јер је велики број деце долазио са села и периферије, па је стога на пример у гњиланској и у пећкој гимназији било неопходно да се настава

¹⁹⁸⁴ АЈ, 66-722-1180, 13. октобар 1940, У гњиланској гимназији било је три одељења са 121 учеником а није било довољно наставника. АЈ, 66- 828-1261, 3. децембар 1935, У државној гимназији у Пећи било је око 800 ученика подељених у 20 одељења са близу 600 часова а свега на раду 18 редовних наставника, који су једва одржавали 400 часова.

¹⁹⁸⁵ АЈ, 66-1401-1589, 23. мај 1931, 15. април 1932.

¹⁹⁸⁶ АЈ, 66-746-1201, 30. јун 1935.

¹⁹⁸⁷ АЈ, 66-2422-2274, 5. фебруар 1941, У Приштинској гимназији било је примера професора на кога су се жалили да је алкохоличар и да тражи од родитеља ђака да му дају жита, у противном би ђак добио слабу оцену. АЈ, 66-851-1275, Жалбе на директора Призренске гимназије Стевана Симића да "напада женску децу" и дисциплински процес који се водио против њега од 1928. до 1930. Упућен и меморандум милану Гролу тадашњем министру просвете. Жалбе на неквалификоване наставнике (Александар Калмиков постављен за наставника гимназије без школе "калмиковштина") 31. март 1933.

¹⁹⁸⁸ АЈ, 66-851-1275, 18. април 1929.

¹⁹⁸⁹ АЈ, 66-2422-2274, 11. јануар 1938, 26. август 1938.

¹⁹⁹⁰ АЈ, 66-849-1274, 22. новембар 1937, Ученик кажњен искључењем из свих средњих школа у Приштини због писања погрдних речи поред имена сваког наставника у годишњем извештају за 1934/35, крађе, продаје и уништења 219 дневника. АЈ, 66-828-1261, 14. новембар 1936, у државној гимназији у Пећи су органи јавне безбедности морали да интервенишу нарочито 1934. када су ученици кренули да демолирају зграде среског начелства и градског поглаварства, истицало се тамо "влада прави комунизам".

одржава пре подне.¹⁹⁹¹ Мали број сеоске деце је похађао гимназије, само 2-3% од укупног броја ђака, јер је породици било тешко да издваја 600-1000 динара за школовање деце.¹⁹⁹²

8.2.3. Призренска богословија¹⁹⁹³

Призренска богословија је између два светска рата заузела водеће место међу богословијама у Краљевини Југославији,¹⁹⁹⁴ а њен напредак можемо пратити на основу годишњих извештаја Богословије (после 1906. први штампан извештај урађен је за школску 1929/30).¹⁹⁹⁵ Симеон Поповић је био ректор Богословије од 1923. до 1934, а Војислав Катић од 1934. до 1938. Богословија је имала млад и стручан наставни кадар, а наставници су предавали по неколико предмета.¹⁹⁹⁶ Међутим, због неадекватне саобраћајне мреже, долазило је до честих премештаја наставника, што се лоше одражавало на успех ученика ове школе.¹⁹⁹⁷

Школовање ученика у Богословији било је редовно и вршено је по наставном плану за шестогодишње школовање.¹⁹⁹⁸ Школске 1929/30. било је пет разреда, а пети је био завршни.¹⁹⁹⁹ После њега полагао се Богословски испит зрелости. Од 1932/33 до 1937/38. године завршни је био шести разред.²⁰⁰⁰ Било је уписивано просечно по 30 ученика, мада је предлагано да се тај број смањи због немогућности да се ученицима пружи хигијенски задовољавајући ученички простор.²⁰⁰¹ Старост ученика кретала се од 15 до 43 година. Најстарији ђак се

¹⁹⁹¹ АЈ, 66-828-1261, 5. октобар 1935; 66-722-1180, 9. фебруар 1940.

¹⁹⁹² АЈ, 66- 1401-1589, Краљевска банска управа Министарству просвете, 31. јул 1930.

¹⁹⁹³ Више о Призренској богословији погледати В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш 2007; Б. Славковић, Рад Призренске богословије 1929-1937, *Лесковачки зборник*, LIII 2013, 58-69.

¹⁹⁹⁴ Пре Првог светског рата Призренска богословија била је богословско-учитељска школа, а после је била само богословска школа.

¹⁹⁹⁵ АЈ, 66-1095-1419, Извештај Богословије у Призрену за школску 1928/29. годину.

¹⁹⁹⁶ В. Бован, *Призренска богословија*, 361-362, 369.

¹⁹⁹⁷ АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1937/38.

¹⁹⁹⁸ В. Бован, *н. д.*, 381.

¹⁹⁹⁹ АЈ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1929/30.

²⁰⁰⁰ Министарство вера одобрило је школске 1928/29. године упис 25 ученика у први разред, а укупно их је било 163 (АЈ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1928/29.), 1929/30. 22 ученика (АЈ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1929/30), 1930/31. 32 ученика (АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31), 1934/35. само 19 ученика (АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1934/35), 1935/36. 39 ученика (АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1935/36), 1936/37. 32 ученика (АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1936/37).

²⁰⁰¹ АЈ, 66-1095-1419, Српска православна богословија у Призрену Министарству просвете (одељење за богословије), 20. јун 1929.

појављује 1934/35. године, док је осталих година просек година ђака био 15 или 16, до 20 година.²⁰⁰²

Ученици Богословије били су најчешће из земљорадничких породица (тридесетих година више од 60%)²⁰⁰³, из занатлијских, чиновничких и свештеничких. Школовали су се о државном трошку, јер њихови родитељи нису имали већи порез од прописаних износа. То су били "благодејанци", који су могли да изгубе стипендије, ако им успех није био задовољавајући, као и због лошег владања. Ђаци имућних родитеља плаћали су трошкове смештаја у Интернату и храну. Највише ученика било је пореклом из Рашко-призренске епархије, па онда Нишке и Скопске. Богословија је била школа интернатског типа, па су ту становали сви ученици, осим ако није било довољно места у интернату за све ученике, па су неки, углавном Призренци, становали у граду. То се догађало на пример онда када су неке школске зграде морале да се поправљају.²⁰⁰⁴

Углавном је, према школским извештајима, успех ученика био ујединачен. Завршни испит зрелости био је солидан и успешан и углавном су сви ученици излазили да га полажу. Од 1930/31. године радило се по новом наставном плану.²⁰⁰⁵ Васпитање је било нераздвојни део школовања свештеника. Према Правилнику о српским православним богословијама, васпитачи су споразумно са ректором руководили васпитањем ученика и вршили надзор над њима. Обраћало се доста пажње на то да ученици буду савесни и одговорни у испуњавању дужности, као и на религиозно васпитање ученика, па су ученици "скоро без изостанака радо вршили своје верске дужности и певали у свим призренским црквама".²⁰⁰⁶ Ученици су се васпитавали и у националном духу, учествовали су у манифестацијама 1. децембра, на Дан уједињења, и 17. децембра, на краљев рођендан.²⁰⁰⁷ Ученици школе су углавном били патријархалног васпитања из сељачких, свештеничких, занатлијских и трговачких породица, па васпитачима

²⁰⁰² АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1934/35.

²⁰⁰³ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 215.

²⁰⁰⁴ В. Бован, *н.д.*, 144-145.

²⁰⁰⁵ АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31.

²⁰⁰⁶ АЈ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1928/29.

²⁰⁰⁷ АЈ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31.

није било тешко да постигну добре резултате.²⁰⁰⁸ Једина већа неприлика која се десила био је штрајк ученика новембра 1938, који је почео наводно због премештаја професора, а први услов био је да се наставници не мењају тако често.²⁰⁰⁹

Богословија се обраћала Министарству вера више пута са молбом да јој се помогне кредитом. На основу кредита ситуација у школи није била савршена али је била задовољавајућа. Ђаци су добијали основну гардеробу, а издаци за храну су настојали да се смање закључивањем повољних лицитација за намирнице.²⁰¹⁰ С обзиром и на то да се средином 1929. очекивало да буде готова електрична централа за осветљење града Призрена, ректор Богословије је тражио да се уведе осветљење и у школу. Старе изгореле пећи биле су у употреби све док 1930. године нису биле замењене, само у разредима, ирским пећима, које су купљене из фонда Симе Игуманова.²⁰¹¹

Богословија је имала само 50 својих кревета, а остало су били кревети уступљени од једне америчке мисије. Није било довољно ни покривала, а и поправке патоса биле су прекинуте јер није било довољно новца. Министарство се у том тренутку правдало да чини све што је могуће али да се мора водити рачуна о "тешким приликама у земљи и смањивању буџета сваке године."²⁰¹² У фебруару 1932. занатлијски еснаф града Призрена уложио је жалбу на могуће укидање Призренске богословије које је било предвиђено по финансијском закону 1932/33, зато што је Богословија сваке године набављала код занатлија по неколико стотина пари обућа, одела, разних намирница итд. Богословија је од 1. априла 1932. прешла под непосредну управу Српске православне цркве, која је требало да

²⁰⁰⁸ АЈ, 66- 1095-1419, Извештај за школску 1928/29.

²⁰⁰⁹ В. Бован, *н. д.*, 152-156.

²⁰¹⁰ Богословија је за 1929/30. буџетску годину добила кредита 30.000 динара што је било мало за њене потребе. Само за осветљење трошило се 1.500 динара месечно. дневна исхрана једног ученика коштала је 9.65 динара (АЈ, 66-1095-1419, Школски извештај за 1929/30). 1930/31. Било је одобрено 590.000 динара кредита, што је све потрошено. (АЈ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31). 1932/33. Предвиђен буџет од 590.000 динара био је утрошен, а издаци за исхрану су се смањили на 8.37 динара (АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33). 1934/35. Исхрана је смањена на 5.61 динар (АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35)

²⁰¹¹ АЈ, 66-1095-1419, Призренска богословија Министарству просвете (одељење за богословије), 11. јун 1929; 28. јун 1929; 13. јануар 1930

²⁰¹² АЈ, 66-1095-1419, Српска православна богословија у Призрену Министарству просвете (одељење за средњу наставу), 1. јул 1929.

буде надлежна за евентуално укидање Богословије, а Министарство просвете је вршило само врховни надзор.²⁰¹³

Богословија је имала свог школског лекара, који је и предавао у школи хигијену, или хонорарног који је био запослен у некој здравственој установи у Призрену. Стање у школи није било хигијенски на високом нивоу. Умиваоница је била влажна и удаљена од спаваћих соба, купатила и туш нису постојали. Нужници су били мали, без вентилације. Двориште је било мало да би ученици проводили време у њему, па се део задржавао у учионицама. Спаваће собе биле су претрпане креветима, у једној је спавало преко 40 ученика (око 2-5 кубних метара по ученику). У сарадњи лекара и ректора поправљано је стање добром исхраном, зрачењем и проветравањем просторија, дезинфекцијом нужника и патоса, одржавањем зграде у највећој чистоћи. Захваљујући томе, обољења ученика била су ређа, болести органа за дисање биле су најчешће, као и стомачне болести.²⁰¹⁴ У свом извештају 1930. лекар је тражио погоднију болницу Богословије²⁰¹⁵, а чак је предлагао и подизање нове зграде Богословије, јер је било "немогуће подићи је на степен да би одговарала и најелементарнијим потребама интерната прописаним модерном хигијеном". Следеће, 1931. године, била је саграђена амбуланта и соба

²⁰¹³ АЈ, 66-1096-1419, Занатлијски еснаф града Призрена Занатској комори у Београду, 15. фебруар 1932.

²⁰¹⁴ АЈ, 66-1095-1419, 66-1096-1419. Школске 1928/29. лекару се јавило 116 ученика. Највише су боловали од паразитних болести, односно пре свега маларије (35 ученика), болести органа за дисање (36 ученика), болести органа за варење (20 ученика). Школске 1929/30. за лекарску помоћ јавило се 148 ученика. Следеће, 1930/31, услед епидемије грипа било је више оболелих ученика него претходне године, али није било тежих случајева (АЈ, 66-1096-1419, Извештај о раду у Призренској богословији за друго тромесечје школске 1930/31, 4. март 1931). За лекарску помоћ јавило се 271 ученика. Највише је било оболелих ученика од болести органа за дисање (159 ученика), такође кужних болести (45 ученика), и живчаних болести (21 ученик). АЈ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31. Школске 1932/33. највећи број оболелих био је од болести органа за дисање (55 ученика), као и органа за варење (14 ученика). За лекарску помоћ јавило се 95 ученика (АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.) Наредне, 1934/35, за лекарску помоћ јавило се 128 ученика. Због грипозне и тифузне епидемије обољевање ученика је било веће него претходне године, од грипа је боловало 54 ученика, а од болести органа за дисање 24, као и трбушног тифуса 14 ученика. Било је извршено пелцовање против тифуса свих наставника, ученика и послуге Богословије (АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.) Школске 1935/36. јавило се 105 ученика лекару. Највише је било оболелих од болести органа за дисање (24 ученика), као и органа за варење (10 ученика), али примећујемо и да се повећао број врста обољења (АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.)

²⁰¹⁵ АЈ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31.

за болницу и подигнута у висину по 1 метар и покривена црепом уместо ћерамиде. Болница је на тај начин постала угоднија за боравак.²⁰¹⁶

Библиотека Богословије имала је велику културно-просветну улогу у Призрену, јер су се књигама служили не само ђаци и наставници богословије, већ је била и јавна библиотека. Пре рата наставничка библиотека била је једна од највећих школских библиотека на југу, али је била уништена 1915. године од стране Бугара. Они су након рата вратили 2.300 књига, а библиотека је обновљена и захваљујући фонду Симе Игуманова. Добијено је доста књига од Друштва св. Саве и Министарства просвете, као и других научних и културних установа.²⁰¹⁷ Од 1. фебруара 1935. уведена је била "плата за послугу библиотеком", односно чланарина (од грађанства 5 динара, а од ђака 2 динара месечно, што се употребљавано пре свега за коричење књига).²⁰¹⁸ Била је урађена картотека по именима писаца и насловима дела.²⁰¹⁹

У периоду између два светска рата била су утицајна ђачка друштва у оквиру Богословије. Прва ђачка дружина у Богословији основана је 1888. године под називом "Братство", да би 1906. променила назив у "Растко".²⁰²⁰ Ово литерарно удружење младих стваралаца имало је велики број чланова, своју библиотеку, финансијска средства, свој оркестар, одржавана су предавања и литерарни састанци.²⁰²¹ Друго ђачко друштво "Коло трезвене младежи Нада" основано је још 1908. године у тежњи да будуће свештенике спреми за борбу против алкохолизма и свега онога што "понижава људско достојанство". Имала је своју књижницу, као и благајну.²⁰²² Ово удружење је било похваљено јула 1935. на скупштини у Загребу као треће по реду у целој Краљевини.²⁰²³ Рад Подмладка

²⁰¹⁶ АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29, Школски извештај за 1929/30, Школски извештај за 1930/31. Извештај о раду Призренске богословије за прво тромесечје 1931/32. године, 2. децембар 1931.

²⁰¹⁷ АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.

²⁰¹⁸ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.

²⁰¹⁹ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.

²⁰²⁰ В.Бован, *н.д.*, 165.

²⁰²¹ АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29; АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1930/31; АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.

²⁰²² АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29; АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.

²⁰²³ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.

Црвеног крста био је обновљен у фебруару 1933.²⁰²⁴ Подружина феријалног савеза поново је била покренута у новембру 1929, да би богослови могли боље да упознају отаџбину.²⁰²⁵ Крајем школске 1934/35. године био је основан Подмладак Аеро клуба, који је имао као циљеве "јачање национализма, упознавање богословске омладине са ваздухопловством, ширење братства, једнакости, слоге и љубави".²⁰²⁶ Иницијативом Зуцајић Вељка, наставника богословије, био је основан 1935. Подмладак Јадранске страже.²⁰²⁷ Народна хришћанска заједница основана је 1935/36, у којој је поред ученика богословије, био и део грађана.²⁰²⁸

8.2.4. Неписменост

Неразвијена школска мрежа и низак обухват деце обавезним школовањем погодовали су опстанку неписмености у Краљевини Југославији.²⁰²⁹ Према попису становништва из 1921. просечна неписменост становништва изнад десет година старости износила је чак 95.5%.²⁰³⁰ Према попису становништва из 1931. у Краљевини Југославији било је 44.6% неписмених лица старијих од 10 година, а жена 56.4%. На Косову и Метохији је 1931. било 84.2% неписмених становника старијих од 10 година, а жена 93.9%.²⁰³¹ У Горском срезу било је 0.51% писмених жена док је највише писмених жена имао Грачанички срез 13.83%. Од срезова најмање писмених имао је Качанички срез само 5.48%. Горски срез је имао најмање писмених уопште (3.74%), а затим Дренички (11.32%). Подримски срез имао је најмање писмених мушкараца 11.81%, а Дренички најмање писмених

²⁰²⁴ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.

²⁰²⁵ АЈ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.

²⁰²⁶ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.

²⁰²⁷ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.

²⁰²⁸ АЈ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.

²⁰²⁹ Према подацима из 1939/40. школске године на Косову и Метохији било је укупно 250 основних школа са 564 одељења. На једно одељење је долазило 190.1 дете а на 1.000 деце 5.26 одељења (стање лошије него у Босни и Херцеговини). Исте године је само 30.2% школообавезне деце 7-14 година похађало школу а само 5.9% настављало школовање после завршеног четвртог разреда. Д. Бонџић, *н.д.*, 24; *Основни статистички подаци...*, 7; *Jugoslavija 1918–1988*, Statistički godišnjak, Beograd 1989, 39, 95; Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 23–275; Ранко Пејић, *н.д.*, 585–587; Д. Бонџић, *Просвета и наука у Србији и Југославији 1945-1990, Историја XX века*, Београд, 2008, 390-435.

²⁰³⁰ Ранко Пејић, *н.д.*, 585–587.

²⁰³¹ Д. Бонџић, *н.д.*, 21-22; *Основни статистички...*, 3-10.

жена 1.42%.²⁰³² У писмено становништво убрајани су и насељеници, а међу њима је било више писмених.²⁰³³ Постојале су разлике унутар срезова у једном округу (највећа је била између Косовскомитровачког и Дреничког, чак 23.47%), као и у односу на социјалну структуру (у срезовима са више градског становништва писменост је била на вишем нивоу).

90. Писменост 1931. године на Косову и Метохији

Срез	писмени			неписмени		
	мушкарци	жене	свега	мушкарци	жене	свега
Лабски	1.846 (16.8%)	263 (2.3%)	2.109 (9.4%)	9.113 (83.2%)	11.252 (97.7%)	20.365 (90.6%)
Вучитрнски	2.730 (25.1%)	577 (5.4%)	3.307 (15.4%)	8.164 (74.9%)	10.014 (94.6%)	18.178 (84.6%)
Гњилански	5.092 (17.7%)	1.068 (3.6%)	6.160 (10.5%)	23.656 (82.3%)	28.963 (96.4%)	52.619 (89.5%)
Горски	554 (16.6%)	27 (0.5%)	581 (6.7%)	2.781 (83.4%)	5.307 (99.5%)	8.088 (93.3%)
Грачанички	7.739 (39.4%)	2.620 (13.8%)	10.359 (26.9%)	11.899 (60.6%)	16.321 (86.2%)	28.220 (73.1%)
Качанички	393 (9.5%)	55 (1.4%)	448 (5.5%)	3.732 (90.5%)	3.988 (98.6%)	7.720 (94.5%)
Неродимски	3.133 (25.4%)	973 (7.4%)	4.106 (16.1%)	9.201 (74.6%)	12.129 (92.6%)	21.330 (83.9%)
Подгорски	700 (13.4%)	94 (1.7%)	794 (7.3%)	4.539 (86.6%)	5.491 (98.3%)	10.030 (92.7%)
Шарпланински	5.521 (36.6%)	1.505 (9.4%)	7.026 (22.6%)	9.557 (63.4%)	14.506 (90.6%)	24.063 (77.4%)
Дренички	1.213 (13.6%)	126 (1.4%)	1.339 (7.5%)	7.700 (86.4%)	8.769 (98.6%)	16.469 (92.5%)
Ђаковачки	4.347 (25.9%)	791 (5.0%)	5.138 (15.8%)	12.420 (74.1%)	14.999 (95.0%)	27.419 (84.2%)
Источки	1.966 (21.8%)	327 (3.7%)	2.293 (12.8%)	7.063 (78.2%)	8.493 (96.3%)	15.556 (87.2%)
Косовско - митровачки	5.281 (47.3%)	1.356 (13.2%)	6.637 (31.0%)	5.880 (52.7%)	8.897 (86.8%)	14.777 (69.0%)
Пећки	5.067 (32.1%)	1.413 (9.2%)	6.480 (20.8%)	10.731 (67.9%)	13.968 (90.8%)	24.699 (79.2%)
Подримски	1.483 (11.8%)	271 (2.2%)	1.754 (7.0%)	11.073 (88.2%)	12.152 (97.8%)	23.225 (93.0%)

(Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931, III, Београд 1938, 59-126)

²⁰³² Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931, III, Београд 1938, 59-127.

²⁰³³ К. Ристић, *Мало Косово*, Приштина 1971, 134.

91. Писменост 1940. године

срез	мушкарци	жене	свега	Проценат жена писмених
Гњилански	19.600	4.320	23.920	18.06
Лапски	7.960	850	8.810	9.65
Подгорски	2.536	815	3.351	24.32
Подримски	3.619	966	4.585	21.07

(М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 231; АЈ, 66, 2.727-3.140)

Управо због малог процента писмености, народном просвећивању посвећена је нарочита пажња у Закону о народним школама. Закон је обавезивао сва лица до 25 година старости да обавезно посећују течајеве за одрасле неписмене, који су се морали отворати при свим сеоским народним школама.²⁰³⁴ Поред народног језика и рачуна, полазници су још учили земљопис, историју и хигијену. Посебно се захтевало да ове курсеве посећују неписмене домаћице и девојке. За неписмене војнике 24. и 31. Пешадијског пука организовани су аналфабетски течајеви у војној касарни у Косовској Митровици.²⁰³⁵ Закон о народним школама је забранио приватним културно-просветним друштвима да организују ове течајеве, па је њихов број био мали. Из извештаја школских инспектора види се да су аналфабетски течајеви били слабо прихваћени у народу.²⁰³⁶ Школски надзорник за Вучитрнски школски срез констатовао је 1935/36. да је било услова за отварање течајева, али да није било "воље" код муслиманског становништва, које није ни требало обавезивати на то имајући у виду њихове обичаје.²⁰³⁷ Течајеви који су били организовани при свим школама у Доброшевцу среза Дреничком и Трстенику били су обустављени јер није било буџета за додељивање награде учитељима.²⁰³⁸

Просветне власти нису биле задовољне постигнутим резултатом јер после четири месеца трајања течаја сељак није умео да напише име, односно да главни

²⁰³⁴ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 132; М. Исић, *н.д.*, 38.

²⁰³⁵ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 107.

²⁰³⁶ АЈ, 66 -1370-1584, Годишњи извештај о стању и раду народних основних школа Моравске бановине за школску 1929/30; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 86.

²⁰³⁷ АЈ, 66-1401-1589; М. Исић, *н.д.*, 469.

²⁰³⁸ АЈ, 66-1632-1733, Годишњи извештај о стању државних народних школа у школском срезу Косовско-митровачком за школску 1937/38.

циљ описмењавања, коришћење књиге, није био постигнут.²⁰³⁹ Сељак је био веома конзервативан и традиционалан што је спречавало сваки прогрес. Једини пут до напретка ишао је преко школе, иако се основно школовање тешко спроводило. Од свих писмених средином 1940. на Косову и Метохији у школи је описмењено 83.31%, од свих жена 85.95%.²⁰⁴⁰

92. Писмени средином 1940. описмењени у основној школи

Срез	Мушкарци	Жене	Свега
Гњилански	14.300 (72.96%)	2.400 (55.55%)	16.700 (69.82%)
Лапски	7.700 (96.73%)	750 (88.23%)	8.450 (95.91%)
Подгорски	2.102 (82.89%)	773 (94.85%)	2.875 (85.79%)
Подримски	3.119 (86.18 %)	966 (100 %)	4.085 (89.09%)

(М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 178-179)

Учитељ је био средиште око кога је био концентрисан сав рад на народном просвећивању, он је био "најинтелигентнији народни функционер",²⁰⁴¹ али је било немогуће да он преузме сав терет, па је било потребно да се удруже сви просветни слојеви, свештеник, лекар, инжењер, економ, порезник, полицајац и сваки други интелектуалац.²⁰⁴² Учитељи су се трудили да се организују у ваншколском раду. У Грачаничком срезу се 99.06% учитеља бавило народним просвећивањем, док у Косовскомитровичком и Шарпланинском срезу таквих учитеља није било.²⁰⁴³ Поред ширења писмености, учитељи су радили на социјалном, хигијенском, моралном привредном образовању превасходно становника села.²⁰⁴⁴

Књижнице и читаонице биле су у првом реду на плану просвећивања, јер је било веома битно да деца након завршене школе не изгубе везу са школом и учитељем.²⁰⁴⁵ Међутим, ако би се направила паралела између њих и народних школа видело се да је била несразмера (око 70 школа на једну књижницу).²⁰⁴⁶ Такође, оне нису биле довољно снабдевене књигама, а и требало је водити рачуна

²⁰³⁹ Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 113.

²⁰⁴⁰ М. Исић, *н.д.*, 497.

²⁰⁴¹ *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1930, бр.31, "Наш учитељ" говори се о улози коју учитељ има у народном просвећивању, 1-2.

²⁰⁴² *Споменица*, 926, 951-956; Д. Бонцић, *н.д.*, 34.

²⁰⁴³ АЈ, 66-2727-3140; М. Исић, *н.д.*, 481.

²⁰⁴⁴ АЈ, 66-1370-1584, Годишњи извештај о стању и раду народних основних школа Моравске бановине за школску 1929/30; Јб. Димић, *н.д.*, књ. 2, 86.

²⁰⁴⁵ АЈ, 66-1401-1589.

²⁰⁴⁶ *Споменица*, 951-956.

о избору књига јер је садржај требало да буде схватљив и приступачан народу.²⁰⁴⁷ Било их је тешко одржавати јер су сељаци нерадо давали новац за набавку књига и листова.²⁰⁴⁸ У Приштини је било 11 народних књижница и читаоница са малим бројем књига.²⁰⁴⁹ Најбогатија књижница био је Народни дом, у коме су с времена на време била приређивана јавна предавања за народ.²⁰⁵⁰ Такође, богата књигама била је школа у Косовској Митровици која је сваке године на име претплате на препоручене књиге и часописе од стране Министарства просвете издвајала око 20.000 динара.²⁰⁵¹ Учитељи су сваке друге године покретали акције за набавку књига поклонима и учешћем родитеља и добротвора.²⁰⁵² У срезу је било 15 народних књижница и читаоница, а у Грачаничком је било 11 са малим бројем књига са "непробраном садржином".²⁰⁵³ Културни дом рударских радника у Трепчи имао је најснадбевенију библиотеку у међуратном периоду.²⁰⁵⁴ Књижнице нису биле довољно утемељене, често су замирале и нису давале резултате. Чешће отварање књижница на селу уследило је крајем тридесетих година 20. века. Једна од тих била је задружна књижница у Средској у Шарпланинском срезу, која је отворена 1938.²⁰⁵⁵ Међутим, сељаштво је избегавало обавезе чланства у књижницама, па је тако на пример народна књижница у Зубином потоку (1934-1938) обуставила рад јер није могла да прикупи чланарину.²⁰⁵⁶

93. Народне књижнице и читаонице 1930/31.на Косову и Метохији

срез	Укупно НКЧ	Једна народна књижница и читаоница на			
		општина	насеља	домова	становника
Ѓњилански	5	3.60	40.00	2.771	18.205
Грачанички	10	0.80	13.30	938	5.785

²⁰⁴⁷ АЈ, 66-1632-1733, Годишњи извештај о стању државних народних школа у школском срезу Косовско-митровачком за школску 1937/38.

²⁰⁴⁸ АЈ, 66-1567-1687.

²⁰⁴⁹ АЈ, 66-1819-1841, 15. март 1931, Полугодишњи извештај за школску 1930/31 о раду на просветном пољу у Подгорском срезу.

²⁰⁵⁰ АЈ, 66-1403-1589, 1932.

²⁰⁵¹ АЈ, 66-1631-1733; М. Исић, *н.д.*, 217.

²⁰⁵² З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 76.

²⁰⁵³ АЈ, 66-1631, 1819.

²⁰⁵⁴ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 108.

²⁰⁵⁵ АЈ, 66-2506.

²⁰⁵⁶ АЈ, 66-2502.

Дренички	4	1,75	20,50	798	5.942
Качанички	1	3,00	37,00	12433	12.433
Косовскомитровачки	12	0,75	1,42	372	2.108
Лапски	1	9,00	86,00	4.535	34.927
Неродимски	6	1,50	14,17	929	6.167
Подгорски	1	9,00	38,00	16.214	16.214
Подримски	2	6,00	55,00	2.583	18.027
Шарпланински	4	4,75	21,00	2.068	11.889

(М. Исић, *Селаштво у Србији*, 319-321; *Алманах Краљевине Југославије*, 4. јубиларни свезак, Београд 1932, 6-7, 9, 443-615)

Поред књижница, отворани су и разни течајеви - домаћички, пољопривредни, затим оснивана разна културна друштва. Домаћички течајеви били су популарнији у односу на аналфабетске, јер се видело колико утичу на васпитање сеоских жена и девојака. Од домаћичких само је у Штимљу постојао течај (1930 – 1937) као петомесечни. Повремено су се отварали у Приштини (1930, 1931, 1932) и Липљану (1939, 1940).²⁰⁵⁷ У Вучитрну је био отворен 1933, у Гњилану два 1931 и 1937, у Лапском срезу 1933, 1934, 1935, 1936, у Призрену (1930, 1939, 1940).²⁰⁵⁸

Отварани су Народни универзитети који је требало да просвете "просте масе", а који су били неопходни на селу. Била су организована предавања из привреде, здравства, пољопривреде, шумарства, културе, медицине, породице, васпитања, етнографије, социјалне политике. У Приштини је постојао народни универзитет, а у Призрену је постојао одсек народног универзитета омладинског друштва Света Недеља, који су периодично организовали народна предавања.²⁰⁵⁹ У Звечанском срезу 1930/31, у коме је било 55 учитеља, било је одржано 29 популарних предавања од стране 15 учитеља, док учитељи у Грачаничком срезу нису одржали ниједно популарно предавање.²⁰⁶⁰ Од значаја је било оснивање хуманих и трезвењачких друштава који су радили на сузбијању коцкања, пијанства и нерада. Било је настојања да се организује учење страних језика ван школе. Иницијатива је долазила од интелектуалаца али није било разумевања средине. Касније са отварањем рудника Трепче стање се променило. Учење

²⁰⁵⁷ АЈ, 66-1403-1589; *Споменица*, 951-956.

²⁰⁵⁸ М. Исић, *Селаштво у Србији*, 352-359.

²⁰⁵⁹ АЈ, 66-1406-1589.

²⁰⁶⁰ АЈ, 66-1631, 66-1819.

страних језика посебно енглеског подстицано је, отворен је течај за учење страних језика 1932. у Косовској Митровици. Било је 120 полазника а предавали су професори и инжињери.²⁰⁶¹

И поред сталног пораста броја основних школа био је велики број неписмених грађана, управо због недостатака учитеља и због непохађања школе. *Правда* је истицала да је "срамота да јужна Србија у погледу писмености постојбина наше старе просвећености и даље стоји у реду најзаосталијих делова наше земље".²⁰⁶²

8.2.5. Школовање албанске националне мањине

Албанско становништво чинило је једну од највећих националних мањина у Краљевини Југославији. Према попису становништва од 1921. на територији Краљевине био је 441.740 Албанаца.²⁰⁶³ Школско и просветно питање било је и за државу и за националне мањине једно од судбоносних јер је задирало у животне интересе. Албанско друштво било је веома конзервативно и није било спремно да прихвати просветну политику државе. Патријархални обичаји, живот у фисовима и братствима, племенска свест, остаци феудалне производње, архаична схватања доводили су до искључивости албанског друштва. Исламска верска заједница је такође утицала на одвајање албанског становништва од државе, јер је желела да се преко просвете шири верски принцип ислама. На несређено стање утицао је и иредентизам, одметништво од власти, али и репресија власти. На основу уговора у Сен Жермену,²⁰⁶⁴ Краљевина је била обавезна да да сва права албанској мањини као и југословенским држављанима. Питање обавезе Краљевине Југославије да обезбеди националним мањинама наставу на матерњем језику остало је нерешено коначно, јер је Краљевина настојала да своје обавезе игнорише. То је објашњавано животним интересима државе и нације, као и одсуством жеље албанског становништва да се школује.²⁰⁶⁵

²⁰⁶¹ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 107-108.

²⁰⁶² *Правда*, 9. март 1940.

²⁰⁶³ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 118.

²⁰⁶⁴ Сан Жерменски уговор 10.09.1919. о миру са Аустријом, Уговор о заштити мањина 05.12.1919.

²⁰⁶⁵ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 125.

Албанци су желели да се школују на матерњем језику, па су се школовали у Албанији уз успешну пропаганду албанског министарства просвете. Држава је требало да онемогући повратак такве младежи, да се остали родитељи заплаше и не допусте својој деци одлазак у Албанију.²⁰⁶⁶ По налогу албанског посланства у Београду студенти из Албаније ступили су у везу са југословенским студентима Арбанасима ради заједничке акције на пропаганди за присаједињење Косова и Метохије Албанији.²⁰⁶⁷ Један чиновник албанског посланства у Београду дао је 5. новембра 1938. Алитовић Селиму два албанска буквара да их однесе у своје радно место.²⁰⁶⁸ У Краљевину Југославију долазили су у већем броју албански учитељи, државни чиновници и студенти на одмор, највише у Ђаковицу и Призрен.²⁰⁶⁹ У крајевима са већинским албанским становништвом било је планирано отварање неколико централних школа са интернатима да би се заузео национални покрет који се из суседне Албаније преливао на Косово управо посредством албанске школе.²⁰⁷⁰

У литератури се истиче илегални културно-просветни покрет Албанаца који је пресудно утицао на културно и просветно уздизање Албанаца, јер су они били изложени "сваковрсном националном угњетавању".²⁰⁷¹ У фебруару 1930. према наводима албанског листа *Вулнети* југословенске власти су затвориле 26 албанских школа у 23 места.²⁰⁷² Међутим, државне школе су имале улогу у културно-просветном уздизању Албанаца. У областима у којима је живео албански живаљ оотворено је око 1.400 школа, подигнуто 486 школских зграда, формирано око 100 књижница и читаоница, а при школама запослено око 2.000 учитеља и других просветних радника. Школске 1929/30. у школама Вардарске бановине у чисто албанским одељењима било је 4.092 ученика и 148 ученица.²⁰⁷³ Школска зграда у Г. Љубињу је била прва која је изграђена у чисто муслиманском

²⁰⁶⁶ АЈ, Фонд Министарског савета, 138-17-667, Просветна политика албанске пропаганде; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 123; С. Бабовић – Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица, 2002, 299-300. У Албанији је 1937. школовано око 1.000 ђака из Краљевине Југославије према подацима Министарства војске.

²⁰⁶⁷ ВА, п. 17, к. 94, ф.1, бр.16, Главни ђенералштаб 1938.

²⁰⁶⁸ ВА, п.17, к. 94, ф. 1, док. 16, Трећа армијска област, 1938.

²⁰⁶⁹ ВА, п.17, к. 94, ф.1, док. 16, Главни ђенералштаб, 27. август 1938.

²⁰⁷⁰ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 101.

²⁰⁷¹ М. Piraku, *Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)*, 356-370.

²⁰⁷² *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 38.

²⁰⁷³ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 128.

селу.²⁰⁷⁴ Међутим, у Вучитрнском, Лапском и Дреничком срезу уочавано је да деца која полазе у школу нису знала државни језик, а то је такође констатовано и за просветне прилике у Косовској Митровици. Управо за децу којој државни језик није био матерњи могао се уз основну школу отворити приправни разред.²⁰⁷⁵

Албански историчар Али Хадри тврди да је за српско становништво учињен напредак док се за школовање албанске националне мањине ништа није предузело. Он наводи да је проблем био у томе што се настава у државним школама одвијала на државном језику, па су је албанска деца слабо похађала што је довело до њихове велике неписмености (преко 90%. 1939).²⁰⁷⁶ Међутим, иако је настава извођена на "државном" језику, тамо где је провлађивао арнаутски или турски живаљ на матерњем језику је предаван Куран и наука о вери. Краљевска банска управа 1931. питала је министарство просвете да ли се у основним школама са муслиманском децом сме учити арапска и турска азбука и веронаука предавати на турском језику или на државном језику како то предвиђа Закон о народним школама.²⁰⁷⁷ У Ђаковичком срезу постојала је једна чисто конфесионална мухамеданска школа у којој су се спремали младићи за хоџе, а која није била званично призната. Срби и Турци школовали су своју децу у истим школама у којима је настава била на државном језику. Вера и Куран су се предавали на матерњем језику али нису желели школе са наставним језиком арбанашким. У Косовскомитровачком срезу турске деце било је у Митровици а арбанашке у Жабару, Кошутову и Кориљи. Настава за веру и Куран изводила се на турском језику, деца су била мухамеданске вере, у Митровици су била три вероучитеља један за Жабаре и Кошутово а други за Кориље. У Вучитрнском срезу поред српске било је и арнаутске и турске деце муслиманске вере, вероучитељи су предавали Куран са четири часа недељно и толико на предавање турског језика и писма. У Дреници је било 24 школа са 54 одељења, али без наставе на арбанашком језику. У Гњиланском срезу било је 23 школе са 936 ђака, а једна је имала у Горњем Стублу са 30 ђака наставу на арбанашком језику

²⁰⁷⁴ АЈ, 66-1406-1589, 4. април 1930.

²⁰⁷⁵ Љ. Димић, *н.д.*, књ. 2, 88, 123-125; С. Бабовић-Распоповић, *н.д.*, 249.

²⁰⁷⁶ Школске 1940/41. у основним школама било је 24.914 српске и црногорске деце а 11.876 албанске, а у гимназијама 2% албанске деце. А. Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*, 80-83.

²⁰⁷⁷ АЈ, 66-3223-2342, 10. фебруар 1930.

(Михел Тарабулус из Призрена). У Грачаничком срезу 18 школа и 938 ђака, школски језик је био државни, а за веру и Куран турски, што је такође било у шарпланинском и подгорском срезу.²⁰⁷⁸

Просветне власти су настојале да муслиманска и православна деца уче заједно, да би се тако појачала верска толеранција. Бановинске школске власти строго су забрањивале свако дирање у веру и национално осећање турске и албанске деце (на пример скидање капе у школи).²⁰⁷⁹ Требало је толерисати муслиманске обичаје и верске обреде, јер се "није могло од Арнаута нити Турчина створити Србин или Хрват" ("Муслимани нису више Турци али неће ни да буду Срби и Хрвати"²⁰⁸⁰), требало је радити на "развијању љубави према хришћанима и заједничкој држави, краљу и краљевској влади".²⁰⁸¹

Држава је покушавала да укључи женску децу у школе, нарочито међу албанским становништвом, покушавано је да се и родитељи укључе у то, међутим драговољног слања муслиманске деце женског пола није било, што је правдано верским разлозима и верским васпитањем.²⁰⁸² У Шарпланинском срезу ученице су чиниле 31%, од којих је мање од трећине било муслиманске вероисповести и то углавном деце Турака из Призрена. У Грачаничком школском срезу 1928/29. ученице су чиниле 23.70% основаца од којих је православне деце било 81.36%, католичке и мојсијевске 8.45%, а муслиманске 12.18% и то махом у граду Приштини (92.54%).²⁰⁸³ Уписане ученице годинама су вођене као ученице првог разреда, јер их родитељи у првом реду Арбанаси нису ни слали у школу. У Неродимском срезу су Арбанаси редовно упућивали децу у школу, сем женске деце (од 783 ученика арбанашке народности женске је било само 26 у целом срезу).²⁰⁸⁴ У селу Стреоцу у Пећком срезу тражили су од министра просвете да ослободи муслиманску женску децу од уписа у школу, а краљевска банска управа

²⁰⁷⁸ АЈ, 38-67-169, Стање школа са арбанашком и турском децом пре и после ослобођења у Вардарској бановини.

²⁰⁷⁹ АЈ, 66-746-1201, 14. октобар 1929. У Косовској Митровици у гимназији постојало је питање да ли би муслимани требало да скину капе у школи јер за то није постојао никакав догматски пропис – заједнички верски обичај био је да у свим свечаним приликама где би требало одати поштовање месту или личности задржавају капе на глави (врховни муфтија Београда је тражио).

²⁰⁸⁰ А. Мушовић, Муслимани у данашњици, *Српски књижевни гласник*, 276-277.

²⁰⁸¹ АЈ, 66-1401-1589.

²⁰⁸² АЈ, 66-100-296; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 129.

²⁰⁸³ АЈ, 66-1818-1841; М. Исић, *н.д.*, 244.

²⁰⁸⁴ АЈ, 66-1403-1589, 14. септембар 1930.

је предлагала да се присиле на основу закона.²⁰⁸⁵ У Урошевцу је школски надзорник предлагао посебна одељења за муслиманску женску децу, да би се на тај начин повећао број похађања женске муслиманске деце.²⁰⁸⁶

Било је тешко наћи квалификоване вероучитеље. У срезovima Дреничком, Неродимском и Шарпланинском са 2.579 ђака исламске вероисповести крајем школске 1931/32. није било ниједног вероучитеља муслимана. 1935/36. верску наставу је предавало у Дреничком 10, Неродимском 16 и Шарпланинском 7. Најповољнији услови су били у Дреничком јер су учитељи имали по 39 ђака, док је у Неродимском било 55 а у Шарпланинском чак 209 ђака по учитељу. У годинама пред рат било је у Дреничком три, у Неродимском 9 учитеља иако је било више муслиманске деце него раније (по једном вероучитељу било је 97 ђака, у Дреничком 332), а у неким срезovima није било вероучитеља као што је био Гњилански срез (1939/40. 914 ђака исламске вероисповести).²⁰⁸⁷ За вероучитеље у Урошевцу истицало се да су вршили своју дужност савесно али без квалификације, резултат њиховог рада било је "затупљивање" деце, деца нису знала значање прочитаног Курана на арапском као и ни сами учитељи, који су истицали да "значање зна само муфтија", односно да то није спадало у њихову дужност.²⁰⁸⁸

По селима и градовима отварале су се школе за муслиманску децу "сибијан мектебе"²⁰⁸⁹, које су похађала готово сва муслиманска деца након пете године живота (намењена деци од 5 до 7 година, али су уписивана и старија деца него што то допушта Закон о народним школама), највише у градовима. Куран је био основа учења, употребљавали су се албански буквари а сва објашњења била су давана на матерњем језику. Просветне власти су због тога што су просветне функције обављали имами и муфтије који нису знали добро српски језик сматрали ове школе "национално штетним установама". А. Хадри истиче да је "владајућа класа просветних власти прогонила напредну мисао у овим школама".²⁰⁹⁰ У

²⁰⁸⁵ АЈ, 66-1777-1818, 29. август 1931.

²⁰⁸⁶ АЈ, 66-3090-2338, Начелство среза Неродимског, Урошевац, 14. септембар 1930.

²⁰⁸⁷ АЈ, 66, 2993, 3045, 3090; М. Исић, *Селџаитство у Србији*, 511.

²⁰⁸⁸ АЈ, 66-3090-2338, 14. март 1930.

²⁰⁸⁹ ВА, п.17, к.94, ф. 1, док.16, О албанским мањинама у Југославији.

²⁰⁹⁰ *Косовска Митровица и околина*, 169.

годинама личног режима, одлуком министра просвете од 3. марта 1931, почиње слободно отварање ових установа, а чак је Исламска верска заједница пропагирала уз изградњу сакралних објеката и изградњу сибијан мектеба. На тај начин су државне власти покушавале да реше просветне проблеме на југу, да задовоље албанско становништво да не би тражили школе на свом језику.²⁰⁹¹ Одлуку су муслиманске власти прихватиле произвољно и отварале ове школе без знања Министарства просвете, мада се свако ново отварање морало редовно пријавити.²⁰⁹² Ово је значило да су се отварале приватном иницијативом, али су им економске прилике биле неповољне за овакве активности. Родитељи су упућивали своју децу радије у мектебе него у државне школе.²⁰⁹³

Око 11-13 мектеба припадало је Митровачком среском вакуфском повереништву сваке године, а приближно толико и Вучитрнском повереништву. Мектебе у Митровици биле су сређеније у односу на околна села, а скоро свако веће село је имало мектебу. Налазили су се у кућама хоџа, без уџбеника и програма.²⁰⁹⁴ У Урошевцу су постојале сибијан-мектеби са око 40-70 ђака. Готово по правилу отварале су се у зградама које нису одговарале ниједном законском пропису (веома нехигијенске, без патоса и мале кубатуре, и "нису се могле поредити ни са шталама").²⁰⁹⁵ Постојали су изузеци као што је била сибијан мектеба у Качанику која је била отворена 1934. у једној лепој кућици у порти Синан пашине џамије, која је имала мали трем и собицу за учитеље и ученике, а била је саграђена добровољним радом Качаничана. Изнад учитељевог стола висила је "лепа слика Њ.К.В."²⁰⁹⁶ У Призрену је постојала сибијан мектеба која је 1930/31. имала 46 мушких, 14 женских ученика и једног наставника, а она није имала право јавности, нити је избор наставника одобрило Министарство правде.²⁰⁹⁷ Уредбу о мектебама донело је министарство просвете тек у мају 1939. када је било прописано да су ове школе почетне исламске верске школе у којима се предаје исламска веронаука и учи арапско писмо све до наступања редовне

²⁰⁹¹ АЈ, 66-22-51; Љ. Димић, *н.д.*, књ. 3, 130.

²⁰⁹² АЈ, 66-1407-1589, 19. октобар 1931.

²⁰⁹³ АЈ, 66-3045-2338, Дренички срез, 23.11.1937.

²⁰⁹⁴ *Косовска Митровица и околина*, 170.

²⁰⁹⁵ АЈ, 66-1401-1589, 14. април 1934.

²⁰⁹⁶ *Вардар*, 8. мај 1934, 2.

²⁰⁹⁷ АЈ, 66-3290-2510, Краљевска банска управа Скопље, 29. октобар 1931.

школске обавезе, а отварале су се тамо где је било најмање 30 муслиманских домова.

Други тип муслиманских верских школа биле су медресе, у којима се настава одвијала на арапском, турском и албанском језику. У медресу су се уписивала мушка деца између 11 и 16 година и која су завршила државну основну школу. Одељење није могло да има више од 50 ђака. Рад медреса трајао је редовно десет месеци, а нису радиле за време Рамазана и других верских празника.²⁰⁹⁸ Просветне власти су такође ове школе сматрале штетним за државу. Вероучитељи нису научили државни језик, па је из тога произишло да нису могли да спроводе државну националну идеологију. Када је био донет Закон и Устав Исламске верске заједнице 1936. утицај просветних власти на Косову и Метохији постао је само формалан. Улема-меџлис у Скопљу имао је право да управља друштвеним и културним животом муслимана. Овим законима дата је и албанском становништву верско-просветна аутономија. Министарство унутрашњих послова истицало је да би овакве школе требало затворити јер се код ђака будила "арнаутска национална свест, стварала се жеља за отварањем мањинских школа на турском и арнаутском језику".²⁰⁹⁹

Медресе су се у К. Митровици налазиле у близини џамија, биле су врло запуштене и у њима су се добијала уска знања.²¹⁰⁰ Постојала је медреса у Ђаковици, којој је била призната спрема од два разреда средње школе. Мехмед пашина медреса у Призрену била је приватна верска стручна школа.²¹⁰¹ Медреса која је постојала у Приштини 1927. била је затворена а како је зграда била склона паду, порушена је. Фаик Рушитовић из Приштине који је до затварања медресе био њен директор затражио је дозволу за отварање приватне медресе у Подујеву која му је дата 3. јануара 1927. Од тада је ова медреса радила са два наставника, директором и Јусеном Јусеновићем из Подујева. У школи је било 53 ђака из

²⁰⁹⁸ АЈ, 66-1096-1420, 12. јануар 1935.

²⁰⁹⁹ АЈ, 63-133, Министарство унутрашњих послова одељење јавне безбедности министарству правде 10. јун 1929.

²¹⁰⁰ *Косовска Митровица и околина*, 170.

²¹⁰¹ АЈ, 66-1096-1504, 13. фебруар 1934.

Лапског среза махом и једним из Куманова. Неки су завршили основну школу а било их је и без завршене основне школе.²¹⁰²

Просветна политика државе према албанској националној мањини није дала очекиване резултате, јер Краљевина није више излазила у сусрет албанском становништву у културно-просветним питањима а ни албанско становништво није могло због кочнице племенског конзервативизма да оствари комуникацију са државом.²¹⁰³

8.3. Културне прилике

8.3.1. Прославе и свечаности

На Косову и Метохији одржаване су многе културно-просветне манифестације. Једна од најпопуларнијих била је прослава Св. Саве. Светосавске свечаности почеле су наредбом кнеза Милоша 1823, али су се славиле у цркви, да би касније постала школска слава. Најстарија прослава у Јужној Србији била је у Тетову 1862. На Косову и Метохији је прва прослава била 1864. у Приштини, као црквена слава. У Гњилану 1871. је био први пут прослављен Св. Сава, најпре као учитељева, а касније као школска слава.²¹⁰⁴ У међуратном периоду школску славу обележавале су све школе. Новчану помоћ за прославе давали су трговци, занатлије, индустријалци, виђенији грађани и интелектуалци. Тада су у свечаној декорисаној сали учитељи држали научна предавања, а ученици рецитовали и певали патриотске песме.²¹⁰⁵

Национални призив имале су прославе историјских и државних јубилеја на простору Косова и Метохије. Посебну симболичку тежину имале су прославе ослобођења градова од турске власти. Поводом 25-годишњице ослобођења Јужне Србије била је организована велика прослава, а банске власти су замолиле

²¹⁰² АЈ, 63-133, Министарство унутрашњих послова одељење јавне безбедности министарству правде 10. јун 1929.

²¹⁰³ АЈ, 66-76-212; Ј. Димић, *н.д.*, књ. 3, 131-132.

²¹⁰⁴ А. Урошевић, Најстарије светосавске свечаности у Јужној Србији, *О Косову*, 77-78.

²¹⁰⁵ П. Денда, *Суви До*, Београд 1993, 24.

Министарство просвете да се сви ученици основних и средњих школа распусте на недељу дана. Резултат прославе било је објављивање *Споменице 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, у којој је описана Јужна Србија у свим аспектима.²¹⁰⁶ На прослави 25 година ослобођења Косова и Метохије истицано је да је учињено много на свим пољима.²¹⁰⁷

Градови су такође појединачно славили своје годишњице ослобођења. У Призрену је 31. октобра 1932. била свечаност поводом двадесетогодишњице ослобођења од Турака.²¹⁰⁸ Косовска Митровица је прославила 20-годишњицу свог ослобођења од Турака као успомену на 26. октобар 1912. Грађани Косовске Митровице су учествовали масовно у прославама. Свечаност је отпочела пуцањем прангија испред Дома Светог Саве. У свим православним црквама као и џамијама одржана су свечана благодарења, а онда је поворка кренула ка општинској судници где је председник општине Јова Јевтић, одржао говор, да би се славље наставило до краја дана.²¹⁰⁹

Обележаван је Дан уједињења, 1. децембра, у заједници са командом града, војном касарном и уз учешће војних оркестара и приредбама у официрском и соколском дому. Након краљеве погибије овај дан је био обележен свечано али тужно, одржавана су благодарења у свим богомољама црквама, џамијама и синагогама.²¹¹⁰ Редовно је био слављен рођендан престолонаследника Петра уз бакладу, војну параду и дефиле артиљерије тешких аутомобила сокола и скаута.²¹¹¹ Градови су били окићени заставама, соколско друштво је приређивало концерте.²¹¹² У Качанику је 1936. био прослављен рођендан на веома свечан начин, отпочео пуцањем из прангија, звоњењем звона и истицањем државних симбола. Благодарења су била одржана у православној цркви и џамији. Соколска чета је поподне одиграла пријатељску утакмицу, а затим је формирана поворка

²¹⁰⁶ *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије*, Скопље 1937; *Политика*, 29. октобар 1937, 1; у листу *Југословенска пошта*, Сарајево, 31. октобар 1937, изашао је биланс 25-годишњице Јужне Србије ("Јужна Србија је забележила сјајан општи препород"); у листу **Самоуправа** 1. новембар 1937. текст под насловом "Величанствене манифестације националне свести Јужносрбијанаца".

²¹⁰⁷ *Косовске новине*, 5. новембар 1937, 1.

²¹⁰⁸ *Вардар*, 6. новембар 1932.

²¹⁰⁹ *Правда*, 27. октобар 1932.

²¹¹⁰ *Вардар*, 4. децембар 1934, 2.

²¹¹¹ *Вардар*, 10. септембар 1933, 1-2.

²¹¹² *Вардар*, 8. септембар 1935, 2.

соколства и грађанства који су уз традиционалне бубњеве и зурле прошли кроз качаничке улице уз бурно клицање краљу. По прозорима кућа биле су запаљене свеће, улице осветљене лампама, а на брежуљцима упаљене ватре. Увече је славље настављено у кафани Косово.²¹¹³

Након краљеве смрти жалост је била у свим градовима Косова и Метохије. У Призрену "грађани и чиновници, ђаци и војници, старо и младо грцали су у сузама. Многе жене гласно су нарицале. Варош је осванула у црнини. Школе нису радиле. Иако је био пазарни дан радње нису биле отворене. Свет се скупљао тамо где је било радио апарата и слушао о несрећи".²¹¹⁴ Касније су одржани и 40 - дневни помени у Урошевцу, Косовској Митровици и другим градовима.²¹¹⁵

8.3.2. Удружења

На Косову и Метохији постојао је велики број удружења и друштава, од којих су нека постојала пре ослобођења, а нека су нова оснивана у међуратном периоду. Већина их је учествовала у хуманитарним акцијама, отварању школа, опимењавању и просвећивању становништва. Да би се координирали сви напори на просвећивању народа и да би се тај посао организовао плански било је планирано да се направи Савез културно-просветних друштава на простору Вардарске бановине.²¹¹⁶

У Урошевцу је у јануару 1930. основано хуманитарно друштво "Дечја радост" за одевање сиромашне деце до пет година, а председница друштва била је Радмила Димитријевић.²¹¹⁷ У априлу исте године у Призрену је основано хуманитарно друштво "Српска мајка" за помоћ деци. У Призрену је постојало друштво "Света Недеља" са националним и културним задацима, које је имало проблема са финансијским средствима.²¹¹⁸ У Штимљу је постојало друштво "Кнегиња Љубица" (основано 1889. у Београду), задужено за помагање црквама, манастирима и просвећивање жена. Милка Вуловић, оснивач овог друштва,

²¹¹³ *Вардар*, 10. септембар 1936, 2; 11. септембар 1936, 2.

²¹¹⁴ *Вардар*, 11. октобар 1934, 2.

²¹¹⁵ *Вардар*, 22. новембар 1934, 6.

²¹¹⁶ *Скопски гласник*, 21. април 1934; *Вардар*, 17. мај 1934.

²¹¹⁷ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 38.

²¹¹⁸ *Политика*, 22. септембар 1940.

обележавана је као велика Српкиња, а њеном иницијативом је подигнут водовод у Штимљу 1930. У септембру 1930. ово друштво је одржало годишњу скупштину.²¹¹⁹ "Коло српских сестара" (основано крајем 1906. у Београду) имало је своје одборе у Гњилану, Ђаковици, Пећи, Призрену, Приштини, Урошевцу, Косовској Митровици. Ова удружења имала су проблема са средствима, обично су се финансирали од прилога, чланарина и добротворних забава (концерата, чајанки, матинеа, костимираних забава), и успевале су да притекну у помоћ сиромашнима, а најчешће ђацима, прилагале за цркве и школе, отварање народних књижница и читаоница, подизање домова за сиромашну децу, санаторијума, школа и цркава. Уз помоћ Кола српских сестара уведено је ћилимарство при женској занатској школи у Пећи 1934, а 1935. заједно са женским добротворним друштвом Српкиња и Трговачко-индустријским удружењем предузеле су акцију за отварање ћилимарске школе у Призрену и 1936. у Ђаковици. Отварање ћилимарске школе у Приштини помогло је друштво "Кнегиња Зорка" у фебруару 1931. "Коло српских сестара" имало је свој календар *Вардар* који је излазио од 1913. у коме су учествовали "најпознатији књижевници и родољуби, уређиван на широкој патриотској основи".²¹²⁰

Хумано друштво "Мераклије" у Косовској Митровици основано је са задатком да помаже сиромашну децу, а чинили су га интелектуалци, чиновници, индустријалци, трговци и занатлије.²¹²¹ Пододбор "Просвете" (основана 1902. у Сарајеву) основан је у Косовској Митровици у новембру 1930, са циљем да помаже ђацима, оснива школе, стипендира ђаке и отвара течајеве за описмењавање.²¹²² У Косовској Митровици постојао је и "Црвени крст", основан да би помагао подизање народа у економском, моралном и здравственом погледу, затим Друштво "Свети Сава" са задатком да шири просвету и негује национална осећања и врлине у народу и такође "Друштво трезвене младости", за спречавање лоших навика у друштву. Народна одбрана (основана 1908. након анексије Босне и Херцеговине) имала је свој пододбор у Косовској Митровици, а циљ јој је био

²¹¹⁹ Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012, 39; *Вардар*, 26. јун 1934, 4.

²¹²⁰ *Вардар, календар Кола српских сестара за редовну годину...*, Београд 1906-1941.

²¹²¹ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 177.

²¹²² Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012, 39; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 179-180.

јачање националне свести, развијање осећаја јединства, и организовање омладину у том правцу.²¹²³ У Пећи је основано у децембру 1937. "Сељачко друштво" за просвећивање сеоског становништва. То друштво је било забрањено 1939. због утицаја комуниста у њему.²¹²⁴

У оквиру гимназија и средњих школа постојала су бројна удружења и пододбори, који су имали за чланове ученике који су се ангажовали на разним пољима (подмладак Црвеног крста, ђачка литерарна дружина "Косово", подмладак "Јадранске страже", коло савеза трезвене младежи "Косовски божур", подружина "Феријалног савеза").²¹²⁵ У лето 1938. основана је студентска организација Словенски југ у Пећи.²¹²⁶

"Гајрет" је било муслиманско друштво основано у Сарајеву 1903, за национално освешћивање муслимана и културно – просветно уздизање уз учешће интелигенције. Помагао је школовање и имао је заједнички дом са "Просветом" и "Колом Српских сестара".²¹²⁷ Муслиманско хумано просветно друштво "Мерхамет" било је основано 1938, а Џафер Дева је покушао да му да албански националистички карактер. Друштво је имало клуб, књижницу и секцију за културно-просветну делатност. Организовали су излете приредбе, забаве, спортска такмичења. Али Хадри је истицао као значајан излет у Бањску августа 1938, када се говорило против исељавања Албанаца у Турску. Многи чланови Мерхамета након капитулације Краљевине Југославије, према излагању А. Хадрија, укључили су се у КПЈ.²¹²⁸

На Косову и Метохији била су активна културно-уметничка, певачка и литерарна друштва. Током 1934. било је основано литерарно друштво "Косово", а међу сарадницима били су Мето Барјактари, Милија Радовановић, Апостол Прндешкић, Зејнел Салиху и др.²¹²⁹ Тридесетих година формирају се радничка друштва. Културно - уметничко друштво "Абрашевић" било је основано у јулу

²¹²³ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 164-176.

²¹²⁴ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 48, 52.

²¹²⁵ АЈ, 66-850-1274, Гимназија у Приштини; *Алманах шематизам Зетске бановине* 1931, 339-365

²¹²⁶ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 49.

²¹²⁷ *Скопски гласник*, Скопље, 27. април 1929, бр. 9, 1.

²¹²⁸ *Косовска Митровица и околина*, 176-177.

²¹²⁹ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 45.

1933. у Косовској Митровици.²¹³⁰ У марту 1939. одржали су у Старом Тргу и Првом тунелу позоришне представе "Закопајте мртве" Ирвина Шоа и "Микро и порезник" Живорада Михајловића.²¹³¹ Музичко друштво "Трепча", основано је 1937, имало је хор, дувачки и тамбурашки оркестар и наступали су у кафани Лондон. Певачко друштво "Нушић" било је основано 1930. у Косовској Митровици са грађанско-црквеним хором од 60 чланова, музичким секцијама и позоришном групом, а дириговао је свештеник Момчило Нешић.²¹³² У Призрену је постојало најстарије косовско-метохијско певачко друштво "Цар Урош" (основано 2. децембра 1885). Ово друштво је у августу 1931. приредило концерт у Пећи.²¹³³

Певачка и културно уметничка друштва имала су своје турнеје, а такође су и друштва из других градова гостовала на Косову и Метохији. Певачко друштво "Цар Урош" у октобру 1936. одржало је турнеју по Србији и Косову и Метохији.²¹³⁴ Секције културно-уметничких друштава "Абрашевић" и Грађевинар" из Скопља приредиле су забавно вече у Косовској Митровици у мају 1930. (одржане су представе у хотелу "Париз", приказани су комади сатиричне садржине "Ђаволска посла" и "Из љубави у смрт" са мотивима из радничког живота).²¹³⁵ У Соколском дому у Косовској Митровици гостовала је културно-уметничка група из Београда у октобру 1938.²¹³⁶ Српско црквено певачко друштво из Панчева на турнеји по јужној Србији приредило је концерте у Косовској Митровици и Приштини.²¹³⁷ Културно-уметничке групе студената Београдског универзитета приредиле су приредбе у свим већим местима на Косову и Метохији.²¹³⁸ У јуну 1933. певачко друштво "Обилић" је одржало концерт у Косовској Митровици у оквиру турнеје по Вардарској, Зетској и Моравској бановини.²¹³⁹

²¹³⁰ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 43.

²¹³¹ *Косовска Митровица и околина*, 176.

²¹³² З. Вукадиновић, М. Богавац, н.д, 188; *Косовска Митровица и околина*, 173-174.

²¹³³ *Вардар*, 23. октобар 1936, 2; *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 41.

²¹³⁴ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 47.

²¹³⁵ *Косовска Митровица и околина*, 173.

²¹³⁶ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 50.

²¹³⁷ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 47.

²¹³⁸ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 48.

²¹³⁹ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 43.

8.3.3. Списак друштава на подручју Косова и Метохије:

Баковица: Удружење резервних официра и ратника (пододбор), Соколско друштво (1930), Месни одбор Јадранске страже (1926), Срески одбор Црвеног Крста (1929), Стрељачка дружина (1926), одбор Кола српских сестара (1923), Омладинско друштво "Дечански" (1910), Добровољачка ватрогасна чета (1933), Спорт клуб "Паштрик" (1932), Подмладак Црвеног крста (1932), Народна одбрана (1932), Ловачко удружење (1928).

Призрен: Ловачко удружење "Шарпланина" (1920), Пододбор госпођа Кнегиње Љубице (1923), Шарпланински срески одбор друштва Црвеног крста (1914), Савезна стрељачка дружина (1923), Српско женско добротворно друштво Српкиња (1909), Пододбор Кола српских сестара (1922), Католичка акција (1933), Соколско друштво (1909), Југословенско учитељско удружење (1909), Пододбор југословенског професорског друштва (1912), Свештеничко удружење парохије Рашко-призренске (1934), Омладинско друштво Св. Недеља (1906), Месни одбор Аероклуба (1928), Привредна задруга епархије Рашко-призренске (1932), Певачко друштво "Цар Урош" (1885), Спорт клуб "Гајрет" (1930) – културнопросветно економско подизање омладине, вежбање омладинаца у музици и фудбалу, Обласни одбор Народне одбране (1921), Одбор Јадранске страже, Месни одбор удружења ратних инвалида (1926), Пододбор друштва "Српска мајка" (1929), Подмладак истог друштва (1933), Пододбор друштва Кнегиња Зорка (1930), Друштво француских пријатеља (1918).

Косовска Митровица: Соколско друштво (1928), Народна одбрана (1926), Срески одбор Црвеног крста (1933), Среско учитељско друштво (1923), Певачко друштво "Нушић" (1931), Удружење резервних официра и ратника (1919), Женска подружина (1921), Друштво Кнегиње Љубице (1921), Клуб мераклија (1927), Управа стрељачког округа (1926), Савезно ловачко удружење (1922), Југословенска национална омладина (1933), Руска колонија (1933), Кредитна задруга државних службеника (1932), Удружење трговаца (1919), Удружење занатлија (1932), Удружење угоститеља (1923), Радничка уметничка група Абрашевић (1934), Српско планинарско и туристичко друштво (1932), Спорт клуб

Звечан (1923), Спорт клуб Косово (1932), Спорт клуб Трепча (1933), Музичко друштво Трепча (1934).

Пећ: Коло српских сестара (1926), Удружење пензионера Зетске бановине (1933), Народна одбрана (1927), Ногометни спортски клуб "Дукађин" (1933), Пећко певачко друштво (1932), Народна књижница и читаоница (1932), Црквено певачко друштво у "Будисавцима"(1933), Спорт клуб "Будућност" (1934), Друштво за унапређење туризма "Ком" (1934), Друштво трезвености "Хвосно" (1928), Пододбор удужења четника (1932), Пододбор Јадранске страже (1924), Соколско друштво (1925), Ловачко друштво (1928), Друштво Гајрет (1923), Друштво Црвеног крста (1924), Друштво Светог Јањићија Девичког (1928), Стрељачко удружење (1931), Смучарско удружење (1933), Сеоска соколска чета Исток (1930), Источки спортски клуб (1934), Црвени крст Исток, Пододбор удружења четника Исток, Народна одбрана Исток.

Урошевац: Месни одбор Гајрета (1925), Удружење четника (1924), Пододбор Српкиња друштва Кнегиња Зорка (1930), Пододбор Госпођа Кнегиње Љубице (1914), Штрбачка народна књижница и читаоница (1924), Штрбачка земљорадничка задруга за пољопривредни кредит (1930), Штрбачка стрељачка дружина (1932), Сиринићка земљорадничка набављачка и потрошачка задруга (1934), Културно уметничко друштво "Љуботен" у Штрпцу (1934), Севачка земљорадничка задруга за пољопривредни кредит (1931), Севачка земљорадничка, набављачка и потрошачка задруга (1927), Народна одбрана у Севцу (1934), Хумано друштво почивше госпође Кнегиње Љубице (1923), Хумано друштво народне књижнице и читаонице "Освећено Косово" (1925), Штимљанско стрељачко друштво (1930), Стрељачко друштво у селу Мужичане (1929), Стрељачка дружина у М. Талиновцу (1933).

Приштина: Обласни одбор Јадранске страже (1922), Удружење трговаца (1932), Подружина Феријалног савеза (1934), Стрељачка дружина (1926), Пододбор госпође Кнегиње Љубице (1927), Удружење четника (1922), Одбор Кола српских сестара (1928), Основна ложа трезвености (1933), Народни дом са књижницом и читаоницом (1921), Учитељско удружење (1930), Удружење ратних инвалида (1922), Соколска чета у селу Косову (1929), Одбор Црвеног крста у општини

Грачаничкој (1934), Стрелачка дружина у Врелу, општина Голешка (1932), Пододбор друштва кнегиње Зорке у Лепињи, општине Голешке (1929), Стрелачка дружина Ново Рујце, општине Липљанске (1933), Општински месни одбор Црвеног крста у Липљану (1925), Пододбор друштва Кнегиње Зорке Липљан (1927), Среска организација добровољаца у Ст. Градску, општина Липљанска (1929), Стрелачка дружина Старо Градско (1933), Добровољна ватрогасна чета у Липљану (1933), Стрелачка дружина у Липљану (1928), Соколска чета у Доњој Гуштерици (1931), Соколска чета у Јањеvu (1930), Ватрогасна чета у Јањеvu (1933), Пододбор Кнегиње Зорке у Доњој Гуштерици (1929), Друштво Црвеног Крста у Јањеvu (1932), Јадранска стража у Јањеvu.²¹⁴⁰

8.3.4. Спорт

Физичко васпитање представљало је начин да се утемељи југословенска идеологија у Краљевини. Најочигледнија повезаност спорта и политике била је у Соколском друштву, које је своје чланове требало да телесно и национално уздиже. Соколство као гимнастичко и организовано телесно вежбање у Србији оснива се у Београду у 19. веку, да би се касније проширило на друга места у Србији и Војводини. У Јужној Србији се појавило 1908. у Скопљу. Након Првог светског рата 1923. ујединили су се сви соколски савези ("Соколски савез Срба, Хрвата и Словенаца"), 1920. постао је "Југословенски соколски савез", а доношењем Закона о оснивању Сокола Краљевине Југославије 1929. звао се "Соко Краљевине Југославије".²¹⁴¹ Тако је била створена прва државна организација физичке културе.²¹⁴² У Краљевини Југославији било је 1929. основано Министарство за физичко васпитање народа.²¹⁴³ Држава је 1934. учинила обавезним телесно васпитање за школску омладину што је уједно требало да уједини југословенску нацију, а обавезно телесно васпитање ступило је на снагу 1935, кад је свака бановина је имала свог референта који је контролисао

²¹⁴⁰ ВА, 518, ф. 3, лист 4-29, Команда Косовске дивизијске области, 16. децембар 1934.

²¹⁴¹ Д. Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд 2007, 25, 56, 59.

²¹⁴² Више о Сокоlima у Н. Жутић, *Соколи*, Београд 1991, 40.

²¹⁴³ Н. Жутић, *Соколи*, 63-64.

курсева.²¹⁴⁴ Чланови соколских удружења имали су привилегију да служе скраћени војни рок и били су ослобођени плаћања железничких карата и неких пореза и такси. Соколство је стимулисало позитивне здравствене навике и хигијену и укључивало је све припаднике народа у своју организацију.²¹⁴⁵ Понекад је долазило до инцидената на национално-верској основи. Муслиманска деца у Шарпланинском селу одбила су да скину фесове током вежбања, а након интервенције верског поглавара дошло је до компромиса да су морали да током вежбања скидају капе а у учионици су могли да их носе.²¹⁴⁶

У Приштини је соколско друштво имало соколски дом на челу са Драгутином Кузмићем, а одлазили су на купање на Лаб или Ситницу удаљену преко 16 км.²¹⁴⁷ Ово друштво имало је више соколских чета у свом саставу. Једна од њих била је из Сувог Дола, која је била првак жупе Скопље два пута и учесник слета у Прагу и Сплиту.²¹⁴⁸ У Призрену је постојало соколско друштво, које је славило 25 година уз присуство краља који је поклонио заставу.²¹⁴⁹ У Косовској Митровици је постојало соколско друштво које је имало преко 200 чланова. У Пећи је постојало соколско друштво (Душан Силни) које је имало "плех" музику (трубачки оркестар), секцију трезвености и певачко друштво.²¹⁵⁰ Соколско друштво је било развијено и на селима. Највише чланова соколског друштва чинили су учитељи.²¹⁵¹

Поред труда државе да преко соколске организације рашири националну идеју и да укључи што више учесника, у Вардарској бановини је само 3% популације било обухваћено овом организацијом. Касних 30-их година Милан Стојадиновић сматрао је да је ова организација превазиђена, а такође је нападана и од стране римокатоличке цркве која је оптуживала њене чланове за атеизам. Ова

²¹⁴⁴ В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 454; АЈ, 71-10-25, Извештај министарства за физичко васпитање, 7. август 1938.

²¹⁴⁵ В. Јовановић, Физичка култура и спорт као део националне политике случај Вардарске бановине, *Лесковачки зборник XLVI*, 2006, 180-183.

²¹⁴⁶ АЈ, 71-10-25, Извештај министарства за физичко васпитање, 15. август 1939; В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, 455.

²¹⁴⁷ *Вардар*, 9. јули 1935, 6.

²¹⁴⁸ П. Денда, *Суви До*, 26-27.

²¹⁴⁹ *Вардар*, 30. октобар 1934, 3.

²¹⁵⁰ АЈ, 66-1777-1818, 7. јул 1931.

²¹⁵¹ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 2, 170.

активност је замрла до 1938. због недовољног финансирања и лоших саобраћајних веза.²¹⁵²

Фудбал је био веома популаран на Косову и Метохији, пре свега у оквиру соколског друштва. За фудбал се сазнало у Косовској Митровици за време аустро-немачке окупације, 1916, када су војници у слободно време играли фудбал испред касарне.²¹⁵³ Први фудбалски клуб "Ибар" био је основан 1921, па СК "Звечан". У "Ибру" су играли искључило Турци и Албанци, а у "Звечану" Срби, па су се на њиховим утакмицама "навијачке страсти претварале у националистичке". Тако је "Ибар" расформиран. Раднички фудбалски клуб "Трепча" био је основан 1932, затим и "Косово" који је окупио ђаке и студенте, а наредне године ФК "Борац", клуб косовскомитровачког војног гарнизона.²¹⁵⁴ Супарништво "Трепче" и "Борца" довело је до формирања ФК "Стари Трг" где су играли радници из Старог трга и Првог тунела, и он се једини такмичио у Скопском лоптачком савезу, под чију су надлежност припадали сви клубови на југу земље. Грађани су обично навијали за "Звечан" а радници Трепче за "Трепчу" односно "Стари Трг". Ученици гимназије у Пећи основали су фудбалски клуб "Обилић" 1929. Током 1932. основани су клубови "Раднички" и "Будућност" у Пећи. М. Фолић пише да је у "Радничком радио" Павле Јовићевић задужен за идеолошки рад. Просторије "Радничког" биле су станице комуниста, ту је основана и библиотека и читаоница. Клуб је расформиран крајем 1932. због тога што је спроводио комунистичке идеје. Клуб "Будућност" био је популаран на целом простору Косова и Метохије, али је рад овог клуба био забрањен 1935. јер су се у његовим просторијама окупљали комунисти.²¹⁵⁵ У Призрену је постојао ФК "Одбрана", у Приштини "Грађански".²¹⁵⁶

Фудбал је био је плод приватне иницијативе и без учешћа државе. Сав рад у клубовима био је на аматерским основама, нису имали свлачионице па су играчи долазили од куће обучени у спортску опрему и нису имали адекватна

²¹⁵² В. Јовановић, *Физичка култура и спорт као део националне политике: случај Вардарске бановине*, 180-183.

²¹⁵³ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 115.

²¹⁵⁴ *Косовска Митровица и околина*, 180.

²¹⁵⁵ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 46; М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, 180.

²¹⁵⁶ *Вардар*, 11. јул 1935, 6.

игралишта (тек је 1938. "Трепча" добила ново игралиште). Поред утакмица у Скопском лоптачком подсавезу играње су утакмице Косовске ногометне жупе, у којима су учествовали "Косово", "Звечан" и "Трепча".²¹⁵⁷ Енглези су сваке године организовали фудбалски куп у Косовској Митровици. Сваке године било је организовано традиционално фудбалско такмичење за куп Честера Битија, председника Трепча Mines Limited. На утакмицама је била лоша спортска дисциплина међу публиком. На утакмици Одбране – Будућности, пећки навичаји су упали на игралиште, устремили су се на судију, након чега су пет жандарма са пушкама захтевали од навијача да се уклоне.²¹⁵⁸ С обзиром на велику популарност фудбала, велики догађај и свечаност представљало је гостовање БСК-а (Београдски Спортски Клуб) и Моше Марјановића у Косовској Митровици у јулу 1937.²¹⁵⁹ Једина интернационална утакмица одиграна је 1937. између "Звечана" и клуба "Македоникус" из Солуна (2:1).

Енглези су у Косовској Митровици подигли 1938. два игралишта за тенис, али се њиме нису бавили радници. Није било такмичења у тенису, а 1937. гостовала је екипа најпознатијих београдских тенисера предвођена Љубишом Радовановићем.²¹⁶⁰

У Косовској Митровици је постојао атлетски клуб основан крајем 1933. у саставу матичног клуба "Звечан", а лаком атлетиком бавили су се најчешће радници Трепче. Шах клуб "Трепча" основан је крајем 1934. и спадао је у десет најбољих у земљи. У Митровици је постојао Коњички одсек, основан 1934, и Бициклички клуб, основан 1935, а трке су биле веома посећене. Током 1935. био је основан спортски бициклички клуб "Трепча" са 29 чланова. Жене су биле ангазоване у "хазену", спорту сличном рукомету (Звечан), али је након једне сезоне такмичења клуб расформиран.²¹⁶¹

Иницијативом обласног одбора Аеро клуба у Скопљу и генерала Перивоја Илића у јуну 1935. био је организован месни одбор Аеро клуба у Приштини. Први

²¹⁵⁷ *Косовска Митровица и околина*, 181.

²¹⁵⁸ *Вардар*, 15. јун 1935, 4.

²¹⁵⁹ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 117-118.

²¹⁶⁰ *Косовска Митровица и околина*, 181.

²¹⁶¹ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 117-118; *Косовска Митровица и околина*, 183.

аеро митинг био је одржан 30. јуна 1935. Авион "Косово" долетео је из Скопља дан раније и делио је летке за митинг. На митинг су дошла 3 војна авиона типа "Бреге". Тада је било извршено "ваздушно крштење" многих сељака, који су врло радо седали у авион, али су уместо новца нудили жито, а један трговац је понудио 8 фишека кикирикија да буде примљен у чланство.²¹⁶² У јулу 1935. био је основан аеро клуб "Наша крила" у Качанику.²¹⁶³ У Косовској Митровици основан је аеро клуб 1936.²¹⁶⁴

У Краљевини Југославији постојао је Југословенски стрељачки савез, а на Косову и Метохији оснива се тек од 1926. Центар стрељаштва била је Приштина, али није имала довољно средстава за адекватно организовање овог спорта до 1935, када је доласком новог управника на чело удружења ситуација побољшана. Добијено је земљиште у непосредној близини града и подигнут је стрељачки дом. Све ово урађено је захваљујући помоћи владе. Дом је освећен приликом посете Милана Стојадиновића 5. јула 1938, а краљ Петар II је требало да кумује застави.²¹⁶⁵ Приштински стрелци постали су трећи по квалитету у југословенској држави 1935-1939. У Призрену је такође постојао стрељачки спорт, а подржавала га је војна и грађанска елита који су били и чланови управног тела.²¹⁶⁶ У Косовској Митровици је основано стрељачко друштво 1934, а њиме су се бавили само имућнији, јер није био јефтин спорт.²¹⁶⁷

Сем фудбала остали спортови нису били масовни, пре свега из материјалних разлога. Издржавали су од чланарина, а фудбалски клубови су добијали приходе од улазница. Поједини трговци и индустријалци помагали су поједине спортове али је то било недовољно за омасовљење. Општинским ни бановинским буџетима нису била предвиђена средства за развој спорта.²¹⁶⁸

²¹⁶² *Вардар*, 3. јул 1935, 6.

²¹⁶³ *Вардар*, 18. јул 1935, 5.

²¹⁶⁴ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 118.

²¹⁶⁵ АЈ, 37-67-594, Приштинска стрељачка дружина председнику краљевске владе, 14. јул 1938. Исто, 37-67-595; АЈ, 74-54-455, Приштинска стрељачка дружина канцеларији његовог величанства краља, 20. септембар 1938; *Службени лист Вардарске бановине*, бр.894, 12, 1938.

²¹⁶⁶ Љ. Петровић, Прилог историји српског стрељаштва на Косову и Метохији 1935-1953, *Историја 20. века*, 1/2008, 41-46.

²¹⁶⁷ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 118; *Косовска Митровица и околина*, 182.

²¹⁶⁸ *Косовска Митровица и околина*, 183.

8.3.5. Штампа

Од нивоа писмености и просвећености зависила је судбина штампе која је излазила на Косову и Метохији. А. Прибићевић је забележио да је у ходнику општине у Вучитрну био на зиду причвршћен ред рафова за писма и новине, при чему је свако село имало свој фах. Међутим, с обзиром на недостатак контроле, људи су узимали туђа писма и отварали, а новине су користили за умотавање, потпаљивање и завијање дувана у цигарете. Такође, полиција је са неповерењем гледала у сељаке који су читали.²¹⁶⁹

Листови су излазили у Косовској Митровици, Приштини и Пећи а часописи само у Косовској Митровици. Неки су трајали по неколико месеци до годину дана а неки дуже. Само од продаје која је због економске моћи читалаца била мала нису се могли финансирати. Средства су највише долазила од реклама које су брижљиво припремане и солидно графички обликоване (риме и песме). Веома су значајни јер се из њих могу извући значајни подаци за политичку, културну и економску историју ових градова и крајева. Сви листови су доста пажње поклањали питањима просвете и културе, а било је и преношења односно прештампавања текстова из великих листова или часописа. Листови и часописи служили су за удруживање интелектуалаца и других који су изражавали спремност за стваралаштво. Уредништво је чинила интелигенција- адвокати, професори, судије, лекари, учитељи, студенти и ђаци. Готово ниједан није имао професионалне новинаре. Текстови су били ретко потписивани или под псеудонимом.

Није било посебних издавачких кућа већ је рад појединаца удруживан са радом књижара и штампарија. Приштина је имала три штампарије, Пећ и Призрен по једну, а Косовска Митровица четири. У Косовској Митровици је постојала електронска штампарија, док су у другим крајевима јужне Србије постојале оне са ручним слогом. Електрична штампарија "Нови свет", која је такође била књиговезница и печаторезница, штампала је 5 листова и 2 часописа (Косовске новине, Глас са Звечана, Божур са Косова, Збор са Косова). Власник је био Благоје Ђорђевић. Електрична штампарија "Ибар" била је отворена 1937, а власник је био

²¹⁶⁹ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 225-226.

Ђорђе Гавриловић. Власник штампарије "Победа" био је Лазар Јосимовић, власник листа Јужна Трибуна. Б. Ђорђевић је био најуспешнији штампар на целом Косову и Метохији.²¹⁷⁰

У Косовској Митровици излазило је 6 листова, 2 часописа и многе публикације. *Глас са Звечана* (уредник Драгослав В. Милојевић, адвокат) излазио је једанпут недељно од 1933. У *Вардару* је истицано да је то "крупан датум у историји Косова, јер је уредник истицао да неће бити ничија прђија". Доносио је кратке вести из свих области живота, било је прилога који су се односили на локалну средину, прилога из историје, биографије, етнографије, књижевности.²¹⁷¹ *Збор са Косова* (власник и издавач Тошо Шпановић) био је гласило југословенског народног покрета Збор и излазио је једанпут месечно од 1940.²¹⁷²

Косовске новине биле су најпознатије гласило између два светска рата. Излазиле су суботом, штампане ћирилицом, на четири а затим на осам страна. Први број је изашао 1. децембра 1935 и излазио је до 1941. Лист је имао добро организовану редакцију (Сима Карамарковић, Владимир Перекрестенко, Војислав Дабовић, Никола Вукашиновић, Мустафа Алијевић) и финансирао се од продаје и реклама. Био је грађански лист, који је коментарисао дешавања у земљи и у спољној политици, збивања из културе и просвете, спорта, давао најаве биоскопских представа, честитке и рекламе. Имао је и сатиричну рубрику "Рекла - казала" и фељтоне. Доста простора било је посвећено селу (рубрика "Наше село"), а оглашавали су се дописници из свих крајева Косова и Метохије.²¹⁷³

Часопис *Српско Косово* био је први национални и књижевни часопис између два светска рата на Косову и Метохији. Излазио је од 1920. до 1934 (у Косовској Митровици до 1924, а затим у Скопљу), када је престао да постоји због недовољно финансијских средстава. Оснивач и уредник био је Станојло П. Димитријевић, познати културни радник, публициста и књижевник. У уводу је

²¹⁷⁰ АЈ, 38-64-169, Штампa у Вардарској бановини; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 205-209, 213-216.

²¹⁷¹ В. Драговић, *Српска штампа између два рата*, Београд 1956, 179; *Вардар*, 4. јануар 1934, 16.

²¹⁷² В. Драговић, *н.д.*, 180.

²¹⁷³ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 230-232; В. Драговић, *н.д.*, 182.

истицано да "на млађима свет остаје", па је окупљао сараднике разних профила најчешће неафирмисане. Објављивао је песме, драмске прилоге, приче, путописе, репортаже, књижевне критике, прилоге из историје пре свега ратова 1912-1918, историје књижевности, значајних датума из историје, културе, биографије великана и добротвора часописа. Било је критика да је није довољно модеран у језику и стилу и да није довољно књижеван. Лист је излазио у 16. 000 примерака и главни уредник је инсистирао на финансијској помоћи коју је тражио од владе М. Стојадиновића.²¹⁷⁴

Часопис *Божур са Косова* (1934-1939) био је књижевни часопис, објављивао је прилоге из књижевности, науке и друштвеног живота. нарочиту пажњу је посветио очувању усменог народног стваралаштва. Уредник је био Павлимир Глиговић, културни радник и књижевник. Имао је недостатке финансија, па је излазио на неколико месеци у више спојених бројева. Лист није био локалног карактера, било је сарадника из свих слојева и крајева, који нису добијали хонораре. Истицало се да је овај часопис "насушна потреба југа", да је генерација најмлађих проговорила кроз њега, а у поднаславу је стајало "Напред нацијо!"²¹⁷⁵

Лист *Јужна трибуна* био је прво део *Божура са Косова* (1935-1936) и главни уредник био је такође Павлимир Глиговић, а затим Илија Вукићевић. Бавио се друштвеним питањима, културом, политиком, књижевности. Одбијао је помоћ странака посебно из редова комуниста. Лист је излазио са прекидима јер није било довољно финансија, а било је планирано једном недељно. Штампан је на оба писма за разлику од осталих који су били на ћирилици.²¹⁷⁶

Освит је почео да излази као настављач *Јужнетрибуне*, 1937, недељни лист за културна, просветна и социјална питања. Први уредник био је П. Глиговић, а затим Миодраг Лазаревић. Представљало је "крupan догађаја у револуционарном радничком покрету".²¹⁷⁷ Доносио је вести из земље и света и

²¹⁷⁴ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 216; АЈ, 37-74-142, Уредник Српског Косова председнику владе, 19. марта 1938.

²¹⁷⁵ *Божур са Косова*, фебруар, март 1935, бр. 6 и 7; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 230-232.

²¹⁷⁶ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 232-234; В. Драговић, *н.д.*, 181.

²¹⁷⁷ *Косовска Митровица и околина*, 174-176.

коментарисао политичке догађаје, критички се односио према општинским властима, корупцији, писао о култури и спорту. Читаоцима је сметало што је био мало везан за средину у којој је излазио.²¹⁷⁸ Штампан је у 1500 примерака, а сви послови су рађени добровољно без плаћања. Био је забрањен после деветог броја.²¹⁷⁹

8.3.6. Мода и забавни живот

Народ на Косову и Метохији је био штедљив, сељак је нарочито прикривао и затрпавао оно што је имао. Људи су били, према описима Б. Нушића, добродушни и "севаплије", "просјаку и болеснику су давали од уста".²¹⁸⁰ Када је у *Нишком гласнику* Василије Првуловић писао о негативним особинама Југосрбијанаца, као штрокавим, прљавим, без смисла за ред и чистоћу, лењим и немарним, пуним празноверја, у *Вардару* је изашао текст као реакција у којој су се истицале позитивне особине народа у Јужној Србији.²¹⁸¹ Дописник Централног прес бироа истицао је за муслимане на југу да су непросвећени и веома сиромашни, у градовима "дегенерисани, бескарактерни, слаби", јер су их уништавали алкохолизам, туберкулоза, сифилис, нерад, коцка, а и то што се нису школовали и живели и даље по патријархалним обичајима.²¹⁸² И поред тога, Арбанаси су били "отмени, срдачни, необично бистри, племенити". Када је Вацлав Гирза, чехословачки посланик у Београду посетио Јужну Србију, забележио је да народ на Косову и Метохији одликује "телесна лепота, понос и урођена елеганција. Сви су учтиви, поносни и свесни себе- прави примитивни центлемени".²¹⁸³

Сеоску моду *Вардар* је обележио као "друштвено зло" – "мода је најзаразнија народна болест и сељаци раде преко целе године да би набавили ћерки или сину одећу. Уместо што се дао на моду, сељак је требало да се посвети

²¹⁷⁸ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 234-236.

²¹⁷⁹ *Косовска Митровица и околина*, 174-176.

²¹⁸⁰ Б. Нушић, *н.д.*, 87-90.

²¹⁸¹ *Вардар*, 11. фебруар 1933; 2. фебруар 1934.

²¹⁸² АЈ, 38-10-39, Дописник Централног пресбироа, Извештај о Вардарској бановини, 15. јануар 1932.

²¹⁸³ *Вардар*, 11. новембар 1935, 2

набавци алата и обради земље".²¹⁸⁴ Код Арбанаса се опажало веће кицошење него код Срба пре свега јер су се Арбанаси чешће међусобно посећивали. Срби су се и изван свог села па чак и у вароши виђали у гаћама са кошуљом док су то Арбанаси сматрали за непристојност. Косу су шишали и Срби и Арбанаси. Браду су бријали Срби и Арбанаси католици, сем муслимана у старијим годинама као знак озбиљности. Пуштали су је и Турци и Арбанаси, а и муслимански Цигани. Муслиманске жене су у "пирда", тј. забуљене, од почетка пубертета. У селима са мешовитим становништвом стално су се појављивале са ферецом, а у случајевима када је цело село муслиманско и од једног фиса онда није било потребе за тим, јер се нико није могао оженити сељанком истог фиса.²¹⁸⁵

Г. Божовић истиче да су у "Пећком Подгору Арбанаси имали отменије и господскије држање од осталих Арбанаса, пазили су на своју спољашњост и на свој живот у кући. Њихов опанак био је најлепши динарски опанак, а чарапа пристојна мушка без много шара и отмена. Турци су на њих извршили утицај да не раде много. Турска чаршија им је натурила весеље више него по другим крајевима, онај турски зевк који су носили Скадар, Пећ и Ђаковица. По другим крајевима, у Дреници на пример весеље је мушки разговор, озбиљна васпитна разонода да се спомене чојство и старина, а овде је весеље такво често и уз ракију до поноћи. Певали су уз гусле, тамбуру и са прстом у уху у двопеву. Гуде са оном малом одликом арнаутском, лошије но Црногорци а певали су у десетерцу. Песме су им биле доста дуге. Уз тамбуру су певали као и други Арнаути краће епске песме оно што је од прилике била романса и балада али са бржим темпом и махом без прекидања, то је био више малисорски речитатив а певање само на завршетку. Уз тамбуру су певали и неке љубавне песме. Садржина је тих песама из пијаних сељамлука Пећи и Ђаковице, а нарочито Скадра, и за озбиљну дреничку оцаклију била би просто непристојна. Јер Арнаути не маре за телесни севдах. А у двопеву су певали прескочице које су постале уз игру код капе. Оне су биле врло духовите, али грубе и често непристојне, сељачки сирове. А то је била једина прилика када је Арнаутин смео уопште да буде галантан".²¹⁸⁶ Албанско

²¹⁸⁴ Вардар, 28. септембар 1936, 5.

²¹⁸⁵ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 137-142.

²¹⁸⁶ Г. Божовић, *н.д.*, 103.

становништво је ретко псовало због патријархалног начина живота, али "када би дошло до тога онда би се изливали потоци читавих увреда, клевета, због чега је долазило до туча. Каткад би се из тога изродила и крвна освета".²¹⁸⁷

Обичаји "тетовисања" тела и "бојадисања" косе били су заступљени у народу. Тетовирали су се углавном иницијали или пуна лична имена и сл, а и верски мотиви, код муслимана полумесец са звездом, а хришћана крст. Тако је на пример Џевада Абаза из Вучитрна, који је служио у војску у Скопљу, "неки војник из прека" истетовирао име и презиме, полумесец и 1930. годину. Таква врста тетовирања била је заступљена само код мушкараца. Код муслимана Арбанаса на пример у Приштини жене су се тетовирале по ногама и рукама. Тетовирање је код Арбанаса у Вучитрну било веома распрострањено, пре свега у војсци, а постојали су и у Призрену случајеви.²¹⁸⁸ Бојадисање косе, ноктију и прстију био је општи обичај код муслимана у косовско-метохијској области. На Косову је било обичаја да и српске жене то раде. Црна боја се стављала први пут пред свадбу и после се редовно бојила коса у црно до смрти. Боја се стављала петком и зато су Српкиње у Вучитрну звале петак "боја". Плава коса се у косовским варошима уопште није могла видети.²¹⁸⁹

Сеоски народ није имао појам слободног времена и забаве, већ је то време трошио у одмарању, временски орјентир били су му сетва, орање, косидба и жетва, а нова година била му је у октобру.²¹⁹⁰ Зими су се забављали крај огњишта, тада би домаћин узео гусле и певао јуначке песме, тада би неко испричао неку причу или загонетке. А. Прибићевић је сматрао да је скупина гаса била велики кривац непросвећености села. Сељак је могао читати у јесењим и зимским вечерима, али се гас морао штедети. Сељаци су ишли од куће до куће на седељке да би се свуда равно трошио гас.²¹⁹¹ Два пута месечно одржавали су се концерти за народ по селима, а приредбе су биле бесплатне. На црквеним саборима сељаци су се забављали уз гочеве и зурле. У Њиланском срезу описује један такав скуп

²¹⁸⁷Т. Вукановић, *Дреница*, 190-191, 201-203.

²¹⁸⁸М. С. Филиповић, Тетовисање у Јужној Србији, *Годишњак скопског Филозофског факултета*, II, 1931-1933, Скопље 1936, 76-95.

²¹⁸⁹М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 49.

²¹⁹⁰В. Јовановић, *н.д.*, 569.

²¹⁹¹А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 301.

М. Кус-Николајев "Католици су мирни а остали свет се забавља како стигне. Отмена Призренка у раскошној ношњи мува се около као паун и помало кокетира. Што смета црква је близу, лако ће да окаје своје грехе. Циганчад се провлачи испод кола а трговци узвикују управо источњачким темпераментом своју робу: лонце, посуђе, јевтин накит, слткише и којекакав ситнеж. Коцкари расплели мреже и чекају своје жртве. Шароликост ношња, темперамента карактера управо је невероватна."²¹⁹²

Мењању физиономије града и развоју културног живота доприносили су радници који су долазили из свих крајева Југославије. Појава биоскопа имала је размере револуције. У Југославији је 1933. било 338 биоскопа од чега 15 у Вардарској бановини.²¹⁹³ У Косовској Митровици су била отворена три биоскопа Јадран, Париз и Палас. Први филм је приказан у хотелу Јадран 1928. У почетку су то били неми филмови али су ускоро стигле апаратуре са целулоидним тракама на којима су били забележени музика и говор. Први тонски филм приказан је 1931. ("Парамунтова љубавна парада"), а затим 1934. први тонски филм у домаћој производњи "Ој летни, Сиви Соколе", а те године приказан је и филм "Погреб Блаженопоч. Краља Александра I Ујединитеља".²¹⁹⁴ Филм су поред великог броја грађана и војника, видели и ђаци основне школе и гимназије. Све филмске пројекције приказиване су пред пуним салама. "Јадран" је имао 150 седишта, "Палас" 200, "Париз" 100. Репертоар и рекламе давани су у локалним листовима. Представе су даване четири пута недељно, а по потреби и два - три пута дневно. Примат су имали амерички и немачки филмови, а затим чехословачки, француски и руски. Давани су гангстерски, каубојски, и филмови са сензационално-авантуристичком садржином. Највећи број ових филмова нису имали уметничку вредност, али су се власници биоскопа трудили да се прилагоде укусу широке публике. Ученицима су даване пригодне и повремене представе који би могли имати васпитни и културни утицај.²¹⁹⁵

²¹⁹²М. Кус – Николајев, Кроз Гњилански срез, *Социјална мисао*, 1. септембар 1930, бр.9, 126-128.

²¹⁹³В. Јовановић, *н.д.*, 569.

²¹⁹⁴*Косовска Митровица и околина*, 173; *Косовске новине*, 26. фебруар 1937, бр.7.

²¹⁹⁵З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 194-195.

Први организатори позоришног рада били су ученици и наставници гимназије. Оснивана су дилетантска позоришта, а избор комада диктирала је способност извођача, редитељ, сала и публика која је желела забаву а не уметнички доживљај текста. Самим тим су се прве на репертоару нашле комедије, пре свега Бранислава Нушића. Прво су позоришне дружине радиле без помоћи државе и без адекватних просторија за рад, да би се затим представе одигравале у салама хотела. При Народној одбрани у Косовској Митровици била је формирана позоришна секција "Звечан". Радничко културно уметничко друштво "Абрашевић" имало је своју позоришну дружину, која је прве представе изводила пред радницима у Старом тргу и Првом тунелу. Позоришну секцију имао је и фудбалски клуб Звечан. Почетком 1937. било је, на иницијативу културних радника Павлимира Глигоријевића, Милована Вуксановића и Риста Дургутовића, основано самостално позоришно удружење под именом "Божур са Косова". На репертоару су биле Нушићеве и Стеријине комедије, а гостовали су у Приштини, Вучитрну, Пећи, Новом Пазару и Урошевцу.²¹⁹⁶

У деценији пред Други светски рат у Косовској Митровици био је веома развијен културно забавни живот. Сва друштва, клубови и удружења имали су своје славе и организовали су матинеа, забаве, балове и маскенбале. Многа културно-уметничка друштва гостовала су по неколико дана у Косовској Митровици. Сваке године организована је занатлијска забава, која је била једна од најпопуларнијих и најпосећенијих у граду. Зими су се приређивали балови "којима по раскоши нису равни ни балови у далеко већим местима. Тад се хотелске сале претварају у читаве баште, у тропске егзотичне пределе, на стотине и стотине балона, лампиона, гирланди и разнобојних сијалица", даме "у скупоченим балским тоалетима и господа у црним оделима и смокинзима". Богатству и разноврсности културно-забавног живота доприносиле су и приредбе које су организовали руска и енглеска колонија за верске празнике.²¹⁹⁷ Одржавани су концерти, а први симфонијски концерт био је одржан 1. марта 1935. у Косовској Митровици, који су извели музичари 24. и 31. пешадијског пука (изводили су дела Бетовена и Чајковског), публика је била одушевљена. На позив

²¹⁹⁶ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 182-184.

²¹⁹⁷ *Исто*, 200-201.

енглеских инжињера гостовали су у Косовској Митровици и познати цез оркестри из Европе и Америке, али су наступали на затвореним забавама и уз скупе улазнице.²¹⁹⁸

8.4. Верске прилике

У Косовском вилајету под турском влашћу, српско становништво било је измешано са албанским и турским. Било је предела и са потпуно српским становништвом, као што је био случај у планинским селима на Шар планини – у Сиринићкој и Средачкој жупи и Старом Колашину.²¹⁹⁹ У периоду турске власти постепено су се насељавали Албанци из средње и северне Албаније, што је ишло упоредо са исламизацијом Срба, а затим и арбанизацијом. Многи Срби који нису хтели да приме ислам селили су се у градове. Срби су чинили већину становништва у Пећи а нарочито Призрену, али јачањем процеса исламизације тај број се смањивао. Према попису из 1910. у Призрену је било 23.800 муслимана, 4.350 православних Срба, 950 католика, 725 Цинцара и 460 Цигана. У Приштини која је за време турске владавине била центар муслиманских бегова, према попису из 1910. било је 4.000 кућа од којих 3.200 мухамеданских, 561 српска, 65 јеврејских, а остало становништво Цигани и Черкези. Српско становништво било је у сталном опадању у 19. веку, од 8.600 српских кућа у Метохији је преостало 1.876, а 1912. само 1.830 домова. Најдрастичније је било у Ђаковици и околини, где је Цвијић забележио да у граду има 4.000 мухамеданских и 70-130 српских кућа. У периоду турске владавине ислам је била владајућа религија, док је хришћанство била религија раје, управо на том основу су Арбанаси били повлашћени у односу на Србе и остале православне вере. Самим тим била је присутна верска неравноправност, хришћани су морали да поштују шеријатске законе и да се верски не експонирају у односу на муслимане. Према православним свештеницима била је изражена нетрпељивост.²²⁰⁰

²¹⁹⁸ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 188-192

²¹⁹⁹ А. Урошевић, Шарпланинска жупа Сиринић, *О Косову*, 193-251.

²²⁰⁰ М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912; Задужбине Косова*; Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913; Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*; Б. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*; Б. Нушић, *С Косова на сиње море*, Београд 2005; Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812-1912*, Београд 1987; Ћ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века*, 81-83; В. Бован, *Јастребов у Призрену*,

Краљевина Југославија је после 1918. имала припаднике различитих верских заједница, а биле су доминантне православна, католичка и исламска. Према попису из 1921. на Косову и Метохији било је муслимана 349.028 (74.4%), православних 92.951 (21.7%), католика 15.783 (3.7%), осталих 510 (1%) од којих само мојсијевци 427.²²⁰¹ Према државном попису из 1931. на територији Косова и Метохије живело је 552.259 становника. Припадника исламске верске националности било је 379.891 (68.9%), православне 150.745 (27.3%), римокатолика 20.568 (3.7%), 114 евангелистичке и 656 осталих.²²⁰² У косовскометохијској области муслимани су чинили скоро $\frac{3}{4}$ становништва. Највише православних били су Срби, остали су били у мањем броју Цинцари (401) и Руси (30). Метохија је била насељена Арбанасима, помуслимањеним Србима и православним Србима а у Ругови су живели само Арбанаси и помуслимањени Срби. У Опољу и Гори живело је помуслимањено становништво, Средачка жупа је била са српским становништвом (православним и муслиманским), као и Сиринићка жупа. На Косову, у Дреници били су Арбанаси и поарбанашени Срби, у Лабу је био велики број Арбанаса а Косово у ужем смислу имало је мешовите српским и арбанашким становништвом. У Горњој Морави, Изморнику и новобрдској Кривој Реци (6.169 становника) арбанашке породице су биле половина становника, српских породица католичких, православних и муслиманских било је 2.815, православних и муслиманских циганских 285.²²⁰³

Католика тзв. Латина било је само у Јањеvu (главним делом пореклом из Дубровника), чији је матерњи језик српски али су били под утицајем римокатоличких свештеника. Арнаута католика било је у околини Призрена и у Метохији и чинили су око 10% бројног стања муслимана.²²⁰⁴ Турци, Черкези и Арбанаси били су муслимани сем десетак арбанашких кућа у близини Јањева

Приштина 1983; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд 1910; И. Иванић, *На Косову. Са Шара по Косову на Звечан*, Београд 1903; Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима-студије и чланци*; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994.

²²⁰¹ М. С. Филиповић, Етничке прилике у јужној Србији, *Споменица*, 427-431.

²²⁰² Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књига 2, Присутно становништво по вероисповести, Београд 1938, VIII-XII, 8-12.

²²⁰³ *Споменица*, 432-433.

²²⁰⁴ ВА, п. 17, к. 956, ф. 4, лист 3, Штаб III Армијске области, 28. јун 1940.

које су из криптокатоличанства по ослобођењу јавно прешле у католичанство.²²⁰⁵ Јевреји су живели скоро искључиво у градским срединама, односно у већим местима: Грачаница 373, Неродимље 3, Шар планина 11, Ђаковица 6, Пећ 2, Косовска Митровица 109 (у Скопљу 1868), Приштина 322 (А. Урошевић помиње да их је пред Други светски рат било 450, тј. око 80 кућа)²²⁰⁶, у Призрену их није било.²²⁰⁷

94. Попис становништва према вероисповести на Косову и Метохији

срез	правосл	римокат	евангел	Остале хришћ	исламска	Друге, без конф	укупно
Лаб	7.604	19			27.174		34.797
Вучитрн	8.698	174	15	8	23.353		32.248
Гњилане	30.939	2.247			57.851		91.037
Гора	228	22			13.877		14.127
Грачаница	21.910	3.025	61	78	32.411	373	57.858
Неродимље	13.090	392	3	1	24.894	3	38.383
Подгора	2.539	123			13.558		16.220
Шар планина	10.256	3.432	14	12	34.429	11	46.154
Дреница	4.267	25		2	21.517		25.811
Ђаковица	6.739	5.817	1	5	32.810	6	45.378
Исток	9.600	1.481	1		14.836		25.918
Косовска Митровица	17.245	754	18	38	12.623	110	30.788

²²⁰⁵ А. Урошевић, Косово у главним географским карактеристикама, *О Косову*, 174-175.

²²⁰⁶ А. Урошевић, Приштина, *О Косову*, 277.

²²⁰⁷ Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књига 2, VIII-XII.

Пећ	13.013	2.348		4	29.320	3	44.688
Подрима	3.918	674	1	1	31.597		36.191

(Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књига 2, Присутно становништво по вероисповести, Београд 1938, 8, 10-12; АЈ, Министарски савет Краљевине Југославије, 138-7-865)

Правни положај конфесија у Краљевини Југославији био је регулисан законима: Закон о Српској православној цркви био је донет 9.11.1929, Закон о верској заједници Јевреја 14.12.1929, Закон о Исламској верској заједници 5.2.1930, Закон о евангелистичко-хришћанским црквама 16.4.1930.²²⁰⁸

8.4.1. Православна црква

Након ослобођења 1912. године, простор северно од Шар планине обухватала је Рашко-призренска епархија Цариградске патријаршије²²⁰⁹; на њеном челу су се, након шестодеценијске паузе, од 1896. налазили митрополити Срби. Први правни акт којим је регулисано устројство цивилних власти у "новим крајевима" била је *Уредба о уређењу ослобођених предела*, усвојена 27. децембра 1912, којом је требало да пред законом буду једнаки сви становници без обзира на верску припадност, да имају слободу и равноправност у вршењу верозаконских обреда свих вероисповести, а прозелитизам је био строго забрањен. Источноправославна вера „автокефалне цркве“ је проглашена државном. Следећа *Уредба о уређењу ослобођених области* од 31. августа 1913, подразумевала је да министар просвете надзире управу православне цркве и неправославних и нехришћанских верских организација и остала је на снази до окупације Србије 1915. На основу ове уредбе постављени су вршиоци дужности окружних

²²⁰⁸ Љ. Димић, *н.д.*, 2, 465.

²²⁰⁹ На крају 1913, Рашко-призренска епархија обухватала је простор северно од Шар планине (Окрузи Пријепољски, Рашки, Звечански, Косовски и Призренски), изузев Прешевског среза Кумановског округа и крајева који су припали Црној Гори.

протојереја у новим крајевима, који су надзирали свештенство.²²¹⁰ Такође, донета је уредба о духовним судовима (*Привремена уредба о уређењу духовних судовоу присаједињеним областима Старе Србије*) 8. фебруара 1915, чије је чланове постављао министар просвете и црквених дела. Епархијски духовни судови били су успостављени у Битољу, Скопљу и Призрену. Власти су посветиле пажњу инвентарисању манастирске имовине и уређењу финансирања и исплате свештенства. Почетком 1914, на дневни ред је дошло решавање питања о црквено-школским општинама и проблем расподеле, до тада заједничке, имовине црквено-школских општина између цркава и школа. Требало је решити и проблем конверзије верских објеката у новим крајевима Србије (објекте које су Турци преобратили у исламске, или се тако веровало, и догодили су се за време трајања Балканских ратова).²²¹¹

Српска православна црква је у годинама диктатуре била та која је преузела на себе пропаганду националне идеологије и била потчињена државној власти. У *Гласу православља* излазили су текстови који су пропагирани националну идеју и повољност југословенске оријентације.²²¹² У новембру 1929. изгласан је Закон за уређење односа српске православне цркве и државе, којим је православна црква могла да управља својом имовином, фондом и задужбинама, али под контролом државе над расходима и приходима, радом верских школа и избором црквених великодостојника. Црква је била ослобођена плаћања већине пореза и такси. У септембру 1931. на основу овог закона донет је Устав Српске православне цркве.²²¹³ Нови патријарх Варнава био је устоличен у јулу 1930. у Пећкој Патријаршији, а након тога обишао је Дечане, Ђаковицу, Призрен и друга косовско-метохијска места.²²¹⁴ Видовданским уставом 1931. Српска православна

²²¹⁰ Именовани су за: Призренски округ рачански парох Коста Јовановић, Косовски округ зајечарски парох Димитрије Пејовић, Звечански округ милошевачки парох Игњат Миливојевић.

²²¹¹ М. Јагодић, Православна црква у новим крајевима Србије 1912-1915, *Српске студије*, год.3, бр.3 (2012), 101-135.

²²¹² Синђел Демостен, Православље српског народа и Југословенска идеологија, *Глас православља*, Скопље 1933, 23-29.

²²¹³ Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, Од почетка 19. до краја Другог светског рата*, књ.2, Минхен 1966, 556-560; Р. Радић, Утицај развоја српске православне цркве на модернизацијске процесе у Срби и Југославији, *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд 1994, 351.

²²¹⁴ Са канонске визитације Њ. Св. Патријарха Српског господина Варнаве, *Српско Косово*, 1931, бр.19, 3-7.

црква је постала јавна установа с специјалним положајем у држави и специјалним привилегијама, а држава је имала суверенитет над верским заједницама. Било је предвиђено да ће се из државног буџета издвајати средства за верске сврхе.²²¹⁵

Комисија за разграничење имања између манастира, црква и школа у Јужној Србији била је организована 1929, на челу са митрополитим скопљанским.²²¹⁶ Око имања црква Св. Ђорђе и Св. Спаса у Призрену на којима се налазила основна школа и гимназија водила се вишемесечна расправа и решено је да двоспратна зграда школе остане у власништву школе али је требало да исплати целокупну суму новца црквеној управи, а која је узета на зајам од Призренске банке.²²¹⁷ Стручна комисија за разграничење државног од црквено манастирских имања у Црној Гори регулисала је то питање у Зетској бановини. Решавала је питање разграничења шума манастира Високих Дечана од села Дечани и Истинићи.²²¹⁸ У Рашко призренској епархији била је 1932. спроведена организација црквених општина. У јуну су обављени избори у 67 црквених општина.²²¹⁹

На подручју Старе Србије почетком 1931. налазило се 126 православних цркава. Са по 21 црквом предњачили су Гњилански и Шарпланински срез, а затим Неродимски у коме је било 20 цркава. Без православне цркве био је Горски срез, док су Качанички и Подгорски имали по једну цркву. У Рашко призренској епархији пред почетак Другог светског рата на једну цркву долазило је 2.004 становника. С обзиром на укупан број становништва највише црква имао је Шарпланински срез, једну на 488 становника, па онда Неродимски у коме је једна црква долазила на 654 православца, те Качанички срез где је била једна црква али

²²¹⁵ Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, 1, Београд 2002, 19-22.

²²¹⁶ АЈ, 63-2, Православни протопрезвитер округа Звечанског Министарству правде, 27. јануар 1929, спор решен 9. септембра 1929; АЈ, 63-2, Липљанска основна школа комисији за разграничење, 28. јануар 1929; АЈ, 63-2, 31. октобар 1929; АЈ, 63-2, 18. јун 1929;

²²¹⁷ АЈ, 63-2, 12. септембар 1929. Решено 9. Јула 1930.

²²¹⁸ АЈ, 63-3, 9. септембар 1929.

²²¹⁹ *Службени лист Вардарске бановине*, 12. јун 1932, 4.

и свега 699 православаца.²²²⁰ У призренском архијерејском намесништву на једну цркву долазило је тек 750 православаца.²²²¹

95. Број православних становника на једну цркву на Косову и Метохији

Архијереско намесништво	Број цркава	Православно становништво	
		укупно	На једну цркву
Призренско	33	25.057	759
Приштинско	26	50.354	1.937
Косовскомитровачко	13	42.812	3.293
Гњиланско	21	37.149	1.769
Пећко	14	46.113	3.294

(М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 417-418)

Након рата смањен је број свештеника, па се приступило скраћеном школовању по богословијама. Од 26. маја 1919. до 16. јула 1920 три скраћена курса у Богословији у Призрену завршило је 52 ученика из Србије. И поред великих ратних последица, свештенство у Рашко - призренској епархији било је у најповољнијем положају у односу на остале епархије, само са просечно 2.179 становника. Међутим, свештенство међу народом није било цењено јер није вршило своју црквену мисију и приближавало веру народу, учествовало је у политици и наплаћивало је својевољно таксе, тако да су многи свештеници сами себе преобразили у чиновнике и одлазили само по позиву међу сељаштво. Свештеник је требало да буде носилац духовне обнове али и свеукупног преображаја и просвећења.²²²² У Призрену је према речима Г. Божовића владика Серафим био хваљен и поштован у народу, јер је био тих и скроман човек. Призренска епископија била је "скроман владин дворца али пристојан, не мирише на тамјан и свећу али не извирује ни каква румена куварица".²²²³

²²²⁰ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 415. Косовскомитровачки 7 цркава – једна на 2.463 становника, Гњилански 21-1.473, Грачанички 6-3.652, Подгорски 1-2.359, Подримски 5-784, Вучитрнски 3-2.899, Лапски 3-2.535, Дренички 3-1.422.

²²²¹ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 417-418.

²²²² М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 420.

²²²³ *Политика*, XXVIII, 1931, бр. 8268, 6.

Током тридесетих година опадала је вредност цркве, а покушаји цркве да натерају народ да посећује цркву и пости нису имали ефекта (Р. Вест описује како у Пећи није могла у петак, дан поста, да пронађе посну храну у ресторанима, јер пост нико није поштовао²²²⁴). Сељаштво је било морално и религијски запуштено, после дугих ратова требало је вратити народу веру. Темељило је своју религиозност на народној традицији и обичајима. У цркву се одлазило ради религијских послова (славе, опела, крштења, венчања), а највише су биле пуне за време светковина, као што су црквене славе и велики празници.²²²⁵

8.4.2. Исламска верска заједница

Албанци су били исламизовани у 17. веку, због чега су имали повлашћен положај у османској држави, и били су третирани исто као Турци муслимани.²²²⁶ Албански академик Стефанаћ Поло истицао је да без обзира на веру јединство језика било важније, дакле да су пре него што су постали муслимани, православни или римокатолици они били Албанци, односно то је оно што је Пашко Васа истицао да је "Албанство једина религија Албанаца".²²²⁷

Уредбом о уређењу ослобођених области од 18. августа 1913. Краљевина Србија је изједначила грађане муслиманске и грађане хришћанске вере у вршењу своју верских обреда. Према Цариградском уговору између Србије и Турске 1. марта 1914. било је предвиђено да се породични и наследни проблеми решавају на основу Шеријата а да шеријатски судија буде муфтија. Тако је сваки срез добио свог муфтију кога је плаћала држава. Џемати су били основне верско-територијалне јединице са имамима на челу. Почетком 1914. било их је у Вучитрну, Гњилану, К. Митровици, Новом Пазару, Приштини, Призрену Пријепољу (170 имама). Након стварања Краљевине СХС Исламска верска заједница била је раздвојена на ИВЗ на подручју Србије и Црне Горе са врховним муфтијством у Београду и на ону у осталим деловима државе којима је управљао

²²²⁴ Р. Вест, *н.д.*, 745.

²²²⁵ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 419-433; Р. Вест, *н.д.*, 745. Епископ Николај је рекао окупљеном народу у Цариграду када је полазио кући да је православна црква у опасности и позвао Пећанце да остану уз цркву (АЈ, 37-64-485, 30. септембар 1937).

²²²⁶ М. Јевтић, Ислам и национализам на примеру Албанаца, *Ислам, Балкан и велике силе* (XIV-XX век), Београд 1997, 574.

²²²⁷ М. Јевтић, *н.д.*, 576.

реис ул улема у Сарајеву.²²²⁸ Сенжерменским уговором Краљевина Југославија се обавезала да се стара о џамијама, гробљима и другим верским установама муслимана, да им омогући шеријатско право и да именује реис ул улему као врховног поглавара свих муслимана у земљи.²²²⁹

Муслиманско становништво се после завршетка рата суочило са велим бројем порушених и разрушених џамија, па се тако на простору Старе Србије крајем 1930. налазило 185 џамија у сеоским општинама, а у варошким градским општинама 114. У Шарпланинском срезу џамију није имала ниједна сеоска општина, у којима је укупно живело 20.245 муслимана али је зато у Призрену било 45 џамија на 12.184 становника.²²³⁰

96. Џамије крајем 1930. године на Косову и Метохији

срез	Број џамија		Број муслиманског становништва			
	варошких	сеоских	У варошким општинама		У сеоским општинама	
			укупно	На џамију	укупно	На џамију
Вучитрнски	3	5	3.368	1.123	19.985	3.997
Гњилански	4	49	4.771	1.193	53.080	1.093
Горски		11			13.877	1.261
Грачанички	14	20	9.585	685	22.826	1.141
Дренички		8			21.517	2.690
Качанички		5			11.731	2.346
Митровачки	1		6.388	6.388	6.235	
Лапски	3	14	5.207	1.736	21.967	1.569
Неродимски	2	21	2.705	1.352	22.189	1.057

²²²⁸ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 495.

²²²⁹ Б. Глигоријевић, *Између православља и католичанства – Ислам у Југославији 1918-1841, Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, 443.

²²³⁰ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 498.

Подгорски		8			13.558	1.695
Подримски	4	23	3.335	834	28.262	1.229
Шарпланински	45		12.184	271		

(М. Исић, *Селаштво у Србији*, 498)

Самосталност исламске верске заједнице почивала је на три упоришта. Шеријатско право - шеријатски судови су били државни судови по томе што их је постављала и финансирала држава, али постављени судија смео је вршити судску власт само ако добије мураселу (дозволу) од реис ул улеме, који му је могао и одузети. Према Закону о уређењу шеријатских судова у сваком срезу где је било 5.000 муслимана установљавао се шеријатски суд, који је изван постојећег законодавства уређивао породичне и имовинске односе муслимана. Друго упориште исламске аутономије било је располагање вакуфским добрима, чиме је обезбеђена и економска независност. Надлежне верске и вакуфско-меарифске власти самостално су одлучивале о примању вакуфа (задужбина) које су намењене верским и верско-просветним и хуманитарним циљевима. Трећи стуб самосталности исламске верске заједнице био је систем верских школа.²²³¹

У време личног режима краља Александра донет је закон о ИВЗ Краљевине Југославије, 30. јануара 1930. Према том закону ИВЗ је могла јавно да исповеда своју веру и да самостално управља и уређује своје верске, верско-просветне и вакуфске послове. У састав органа ИВЗ улазили су џематски меџлис на челу са имамом, среско вакуфско-меарифско поверенство на челу са шеријатским судијом, муфтијство, улема-меџлис у Сарајеву и улема меџлис у Скопљу, као и вакуфско меарифска већа у Сарајеву и Скопљу, и врховно верско старешинство у Београду са реис ул улемом Ибрахимом Маглајићем на челу. Њега, чланове улема меџлиса (четири у Сарајеву и четири у Скопљу) и девет муфтија постављао је краљ, на предлог министра правде, а Министарство правде је вршило општи врховни надзор над целокупним радом исламске верске заједнице. Финансирала се приходима са вакуфско-меарифских добара и фондова, верским таксама, добровољним прилозима, сталном државном помоћу и верским прирезима, а били су ослобођени свих јавних дажбина. Муслиманско свештенство

²²³¹ Б. Глигоријевић, *Између православља и католичанства - Ислам у Југославији 1918-1941*, 447.

је требало да финансира држава, али према закону о чиновницима требало је да Вардарска финансијска дирекција преузме бригу око исплате њихових припадљивости. Муслимански свештеници били су под буџетом Министарства правде али је било планирано да пређу на буџет Исламске верске заједнице.²²³²

На конгресу у Сарајеву биле су укинуте текије као установе противне прописима шеријата затворе, а имања је требало да уступе вакуфима. Шејхови из Призрена жалили су се 1931. и истицали су да су текије традиционалне установе, да су шириле морал и да је постојао велики број дервиша међу муслиманским живљем у Јужној Србији.²²³³

Муслиманска верска заједница била је све до 1932. под надзором југословенске државе, јер су вероучитељи постављани од стране Министарства просвете предложени од стране надлежне верске власти, а онда су верске школе Законом о Исламској верској заједници прешли у надлежност саме заједнице.²²³⁴ У време владе Милана Стојадиновића, муслимани су тражили нови закон о Исламској верској заједници. Из Призрена је упућен телеграм у име призренских муслимана да се закон измени онако како су послате петиције са скоро свих крајева југа.²²³⁵ Када је Мехмед Спахо ушао у владу Милана Стојадиновића 1935, донет је нови закон о ИВЗ. За поглавара исламске цркве у Југославији био постављен Фехим Спахо, брат Мехмеда Спаха.²²³⁶

Законом из 1936. верска заједница је добила аутономију (управа свих верских послова муслимана била је пренета на канцеларију реис ул улеме), седиште реис ул улеме премештено је у Сарајево, а укинута су муфтијства, што је изазвало негодовање широких слојева муслимана.²²³⁷ Мустафа Мулалић, народни посланик, је написао интерпелацију на владину уредбу којом се укидају муфтијства и успостављају комесаријати (цивилни врховна власт).²²³⁸ Комесаријат (Мехмед Зеки, Дервиш Шећеркадић и Мурат Шећерагић) је био

²²³² АЈ, 63-14-136.

²²³³ АЈ, 63-134, Министарству правде, 20. август 1931.

²²³⁴ АЈ, 63-134, Уредба о привременој организацији власти и послова Исламске верске организације Краљевине Југославије, 5. фебруар 1930.

²²³⁵ АЈ, 63-134, Телеграм др. Суботићу.

²²³⁶ Б. Симић, *н.д.*, 210.

²²³⁷ Р. Радић, *н.д.*, књ.1, 30-32.

²²³⁸ АЈ, 63-134, Народна скупштина Краљевине Југославије, 22. јануар 1936.

задужен да води све послове В.М сабора у Скопљу и његових органа и да надгледа рад и пословање тела и органа ИВЗ на подручју Улема меџлиса у Скопљу.²²³⁹ Међутим, Улема меџлис у Скопљу сматрао је акт министарства правде распуштања В.М. сабора незаконитим, јер Министарство није консултовало реис ул улему, са чим се сложио и Ф. Спахо, реис ул улема, у обраћању министру правде.²²⁴⁰ Реис ул улема је у новембру 1940. истицао да је Комесаријат радио против интереса ИВЗ.²²⁴¹ Он је у фебруару 1941. доставио Министарству правде извештај у коме се наводи да су комесари "скупо коштали ИВЗ, јер су узимали дневнице као и вршили непотребна службена путовања", такође да су исплатили вакуфском библиотекару Зуферу Мусићу на име одштете новац пре свега "ради рекламирања у листу Наш дом", чији је Мусић био уредник и власник.²²⁴² Државни комесаријат је оптуживан за неажуран рад и око спора Вакуфа и призренске православне црквене општине због Синан пашине џамије.²²⁴³ Државни комесаријат био је оптуживан и за одуговлачење процеса против бившег председника вакуфског поверенства у Приштини Илијаза Агушевића, који је био кривично гоњен због злоупотребе вакуфског новца од преко стотину хиљада динара.²²⁴⁴

У априлу 1937. били су избори верске муслиманске заједнице. Последњи дан за истицање кандидатских листа био је 15. април 1937. У Приштинском изборном округу истакла су се три кандидата - Агушевић Иљаз из Приштине (која се сматрала опозиционом јер је била блиска Ферхат бег Драги), Еминовић Саид Ахмед из Скопља (ЈРЗ) и Абитовић Мустафа Абид из Приштине (ЈРЗ), али је одустао. У Призренском округу (три среза Вардарске бановине - Призренски, Горски и Подгорски и четири среза Зетске бановине – Ћаковички, Пећки, Подримски и Источки) истакнуте су две листе - Февзије хаџи Хамзића, наиба из

²²³⁹ *Наш дом*, 21. мај 1940, бр.38, 1-2. АЈ, 63-135, Министарство правде 29. јуна 1940.

²²⁴⁰ АЈ, 63-135, 21. јун 1940.

²²⁴¹ АЈ, 63-135, Реис ул улема министру правде, 24. новембар 1940.

²²⁴² АЈ, 63-135, Министарство правде Вакуфској дирекцији у Скопљу, 10. фебруар 1941.

²²⁴³ АЈ, 63-135, Државни комесаријат министру правде, 18. јануар 1941. АЈ, 63-135, Вакуфска дирекција у Скопљу Министарству правде, 29. марта 1941. Среско вакуфско-меарифско поверенство у Призрену 1931. обратило се призренској општини са тражењем да му се изда тапија на ову џамију. Православна црквена општина уложила је протест против издавања тапије вакуфу тврдећи да иста припада православној цркви јер је направљена од материјала цркве св. Арханђела. Спор око овог питања се отегао до 1940.

²²⁴⁴ АЈ, 63-132, Вакуфска дирекција Министарству правде 14. децембар 1940.

Скопља (ЈРЗ) и листа Хафуз Абдулаха, мудериза из Призрена (која се сматрала опозиционом).²²⁴⁵ У потпуном реду и миру били су извршени избори муслиманске верске заједнице путем тајног гласања. Били су изабрани следећи кандидати: у Скопском изборном округу Саид Идриз, у Битољском Асим Куленовић, у Тетовском Јонуз Х. Селмановић, у Призренском округу је Февзија Х. Хамзић добио 14.339 и листа опозициона Абдулаха Хизир 10.942, прва је добила 3, а друга 2 повереника. У Приштинском изборном округу Саит Ахметовић је добио 13.152 гласа а Илијаз Агушевић 6.964, прва листа добила је 2 а друга 1 повереника. Укупно је било 15 повереника из листе присталица ЈРЗ и 4 из опозиционог. У јуну 1937. била је прва седница вакуфско меарифског сабора. Краљевска банска управа Вардарске бановине истицала је да је настало "велико гужвање", јер су опозиционари хтели да "разбију задобијену већину на изборима" и око водећих положаја. Најглавнији напад био је усмерен на Февзију Х. Хамзића, јер су "Арнаути и Турци хтели да на том месту имају свог човека а не родом из Санцака".²²⁴⁶

У мају 1937. били су одржани избори на подручју Улема меџлиса у Скопљу за чланове џематских меџлиса, среских вакуфско-меарифских поверенстава и вакуфско-меарифског сабора. С обзиром на то да су се спроводили први пут прошли су на "задовољавајући" начин. За деловође били су постављени уколико није било спремних муслимана и немуслимански. Главни бирачки одбор се руководио тиме да олакша сваком учешће на изборима и да се спрече злоупотребе. Опозиционари на челу са Ферхат бег Драгом истицали су да је "ислам у опасности и да би га требало бранити", да "наиб хоће да преведе све муслимане у православне". Тврдили су да "онај ко гласа за наиба да гласа за Србију а онај ко гласа за Ферхата бег Драгу да гласа за Албанију", чиме су биле убачене и политичке лозинке. Ширили су се летци да ће наиб након избора "затворити верске школе, поскидати фесове и открити муслиманке", а ако Ферат бег Драга победи да ће вакуфско меарифски сабор решавати аграрно питање Југа. Сенатор из Пећи Сефедин Махмудбеговић обавештавао је поводом ових избора председника владе да је листа Авдуле Хафиза из Призрена, коју је помагао Ферад

²²⁴⁵ АЈ, 37-51-96, 16. април 1937.

²²⁴⁶ АЈ, 37-51-109, 21. јун 1937.

бег Драга била листа изразитих "џемијетских тенденција", и истицао да је овој листи подршку пружила и ЈРЗ пећког и источког краја, што је потекло, према Махмудбеговићевом мишљењу, од Мира Протића, председника пећке општине који је ово радио у циљу "спровођења личног ћефа и освете" и да је агитација некоректна јер се пребацује да ће ова џемијетска листа спровести крупне реформе у сваком смислу.²²⁴⁷

Народ је ипак дао поверење наibu Хасану Репцу. Ферхат Бег Драга је хтео на сваки начин победу у Сабору и настала је бесомучна борба за придобијање чланова уз одлазак у Сарајево и тврдњу да ће наib бити смењен. Наib је на изборима добио већину 73.114 гласова док је саборска мањина добила 53.544 гласа.²²⁴⁸ Влади је био послат телеграм од стране муслимана Јужне Србије што су дозволили да изаберу потпуно слободно и по закону своје народне представнике за вакуфско-меарифски сабор у Скопљу.²²⁴⁹

Територија вакуфске дирекције у Скопљу састојала се од 42 вакуфско меарифска поверенства и 432 џемата са 5 муфтија и имала је 662 вакуфа са којих је убирала приход.²²⁵⁰ Чланови вакуфско меарифског већа говорили су искључиво албански јер турски нису знали, а у Урошевцу и Качанику били су организовани тромесечни курсеви за хоџе на албанском језику.²²⁵¹ На челу вакуфске дирекције био је Хасан Ребац до 1937, а онда га је заменио Ферхат бег Драга до 1940. Хасан Ребац је спадао у "прогресивце који су хтели да победе козервативце".²²⁵² Чланови вакуфско меарифског сабора у Скопљу на челу са Хасаном Репцем, жалили су се 1939. министру правде да су у Сабору постојале незаконите радње и да је успостављања самовоља и лични режим појединаца. У Приштинском вакуфском изборном округу требало је да буде постављен један са теолошком спремом од три члана која се бирају за Сабор у округу, па је дошло до несугласица и предлагано је да се изабере Иљаз Агушевић који није имао никакву школску спрему. Сличан случај био је и у Призренском изборном округу где је уместо

²²⁴⁷ АЈ, 37-53-95, 20. мај 1937.

²²⁴⁸ АЈ, 37-25-408, 10. август 1937.

²²⁴⁹ АЈ, 37-25-409, мај 1937.

²²⁵⁰ *Вардар*, бр. 74-76, 13. април 1933, 4.

²²⁵¹ *Вардар*, бр.65, 12. март 1933, 5; бр. 69, 26. март 1933, 5.

²²⁵² АЈ, 38-10-39, Дописник Централног пресбирора, Извештај о Вардарској бановини, 15. јануар 1932.

теолога Февзије Х. Хамзића узет Сулејман Црноглавић, чиме се опет заобилазио Устав ИВЗ.²²⁵³ Ферхат бег Драга и чланови Сабора, Кадри Сали, адвокат из Гостивара, и Иљаз Агушевић, рентијер из Приштине, извршили су "многе злоупотребе рукујући имовином муслиманске верске заједнице у Скопљу узимајући из касе веће суме новца на које нису имали право" и употребили за "активизирање акције коју воде".²²⁵⁴ У листу *Наш дом*, листу за културно и економско подизање муслимана, на насловној страни броја 17. априла 1940, тражено је да се стане на пут самовлашћу Ферхата бег Драге и његовог друштва, јер су они "сматрали ИВЗ својом прђијом".²²⁵⁵

Југословенска муслиманска организација се залагала да ислам буде равноправна вера са хришћанством, али ни она није била јединствена у својим погледима на верско-просветну самоуправу муслимана и оснивања шеријатских судова, па су у оквиру ње постојале две струје – тузлански муфтија Ибрахим Маглајић и Мехмед Спахо и Халил Храсница, Шефкија и Мехмед Бехмен. Иако је 1929. био донет закон о Шеријатским судовима, исламска верска заједница је упозоравала да они нису постојали у јужним крајевима.²²⁵⁶ Постојало је питање да ли би требало дозволити муслиманима у Јужној Србији склапање полигамних бракова, а муфтије које су биле задужене за издавање венчанице обраћали су се свакодневно одсеку Министарства правде по том питању.²²⁵⁷ Врховни шеријатски суд у Скопљу био је основан 1931.²²⁵⁸ Резолуцијом вакуфско-меарифског већа у Скопљу од 8. новембра 1935, коју су муслимани Јужне Србије и Црне Горе предали бану Вардарске бановине да би је он проследио М. Стојадиновићу подразумевала је да се за судије у шеријатским судовима могу постављати и свршени ђаци Велике медресе у Скопљу као и шеријатске школе у Сарајеву, јер су муслиманске вернике из Сарајева доживљавали као "туђине" и нису их ценили

²²⁵³ АЈ, 63-16, Чланови В.М. сабора у Скопљу министру правде, 19. август 1939.

²²⁵⁴ АЈ, 63-16, Министарство унутрашњих послова Министарству правде, 18. април 1940. Исто, 18. мај 1940.

²²⁵⁵ *Наш дом*, Скопље, 17. април 1940, бр.35, 1.

²²⁵⁶ АЈ, 63-134, Врховно муфтијство, 30. децембар 1929; В. Јовановић, *н.д.*, 311.

²²⁵⁷ АЈ, 63-16, Министарство правде Краљевине Југославије, 17. јануар 1930.

²²⁵⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 312.

"као теолошки и шеријатски способне", зато што се Законом за шеријатском судију постављао човек из шеријатске школе у Сарајеву.²²⁵⁹

Муфтијства су била установљена у Приштини, Призрену, Ђаковици, Гњилану, Качанику, Урошевцу, Подујеву.²²⁶⁰ Поједине муфтије биле су неписмене и нису познавале државни језик, па су као такви сматрани "штетним по државу". Муфтија округа Звечанског писао је Министарству правде да су његови претходници били необразовани и да су допуштали крвну освету, па је тражио писмене, образоване и поуздане чиновнике, јер је Звечански округ био "легло друге Тиране".²²⁶¹ Муфтија у Ђаковици био је Ибрахим Паласки, у Подујеву Јахја Халимовић, у Урошевцу Ибрахим Едхем, у Качанику Идриз Хзр, у Пећи Халид Ружди Абасовић.²²⁶²

Имам је био на челу џемата и он је требало да буде верски образован, требало је да води књиге рођених и умрлих, врши венчања и разводе и да води надзор над вакуфским имањима и гробљима.²²⁶³ Имами су били ти који су радили на учвршћивању вере код обичног света, па је стога био проблем што су већином били неподобни-неписмени људи. Са положаја имама у селу Глоговцу био је смењен Селман Адемовић, који је код муслиманског живља уживао поверење али је био смењен јер "није хтео да служи акцији Агушевић Иљаза, бившег народног посланика из Приштине", а на његово место био је постављен Хафус Усеин Реџеповић, кафеџија из Приштине који је због свог посла запостављао вршење дужности имама, а и није познавао државни језик, а наређења џематском меџлису писао је на турском језику.²²⁶⁴ Начелство среза Подримског у Ораховцу истицало је да је Исмаил Зејнел државни имам матичар био познат као човек који је штетан по државу, није владао државним језиком и писмом и ширио албанску пропаганду. Надлежне верске власти провеле су поступак против овог имама и

²²⁵⁹ АЈ, 37-51-28, 2. јануара 1936.

²²⁶⁰ *Вардарска бановина*, 8; *Моравска бановина*, 11.

²²⁶¹ АЈ, 63-29, Муфтија округа Звечанског Министарству правде, 11. јул 1929, Дренички и Вучитрнски срез били су претежно насељени муслиманским односно арнаутским живљем у којима је било 19 државних имама са по 300 домова, осим града и среза митровачког који је имао 7 државних имама, који су били 4/5 неписмени.

²²⁶² АЈ, 63-134, Државни телеграм министра правде.

²²⁶³ АЈ, 69-51.

²²⁶⁴ АЈ, 63-16, Министарство унутрашњих послова Министарству правду, 9. април 1940.

установиле су да је "поштен и добар грађанин и способан службеник".²²⁶⁵ Салих Рамадан, државни имам у општини Белоцрквенској Подримског среза, такође је оптуживан за пропаганду у корист албанске државе.²²⁶⁶ Председник општине Вучитрн у априлу 1929. писао је да у Смрековичкој општини за имама су муслимани хтели да поставе бившег качака, пијанца и коцкара Ибраима Илијазовића Хаџикадријевића. За имама је у Вучитрну био постављен Џафер хаџи Јашаровић који је био "велики албанофил". Поглавар среза је истицао да је у Вучитрну постојао велики број Арнаута који су се надали "да ће једног дана доћи ослобођење Косова што одржавају хоће и имами".²²⁶⁷

Удружење имама матичара у Скопљу 26. септембра 1940. донело је резолуцију у којој се истицало да су имами били најјачи приврженици државне идеје интегралног југословенства, да су увек испуњавали обавезе истинских родољуба и грађана и да су протествовали против увођења комесаријата, јер су сматрали да је три месеца од његовог увођења ИВЗ дошла у највећу кризу.²²⁶⁸ То да су муслимани били лојални држави и националној идеји показивано је кроз жељу појединих муслиманских породица да им краљ буде кум, што је нарочито било актуелно у другој половини тридесетих година. Краљеви изасланици били су обично војна лица из Треће армијске области, па је тако на молбу Џемаила Џемаловића из Гњиланског среза, након провере, послат мајор Душан Вукобратовић, командант Косовске дивизијске области, а дете је у локалној цамији кршено именом Александар.²²⁶⁹

8.4.3. Католичка верска заједница

Број римокатолика био је повећан у Србији после Балканских ратова 1912-1913. Католици нису били етнички хомогени на Косову и Метохији иако су били малобројни. Уочи Првог светског рата католика је највише било у Ђаковичкој и

²²⁶⁵ АЈ, 63-16, Краљевској банској управи просветном одељењу, 15. април 1933, решено 9. децембра 1933.

²²⁶⁶ АЈ, 63-16, Министарство унутрашњих послова министарству правде, 1. август 1933.

²²⁶⁷ АЈ, 63-29, 6. април 1929.

²²⁶⁸ АЈ, 63-16, Удружење имама матичара са подручја улема меџлиса у Скопљу, 26. септембар 1940.

²²⁶⁹ АЈ, 74-222-318.

Пећкој парохији, у Јањеvu и Призрену.²²⁷⁰ Католици Срби насељавали су нека села Косова, а католици Арбанаси били су у Косовској Митровици, Пећи, Ђаковици, Призрену и по селима у Метохији и око Призрена. Број католика повећао се у односу на попис из 1921, јер су се доселили чиновници и привредници из католичких крајева Југославије и католичке породице из Далмације, Хрватске, Словеначке.²²⁷¹ С обзиром на повећан број припадника римокатоличке вероисповести, подизане су римокатоличке цркве и манастири. Манастир Милосрдних сестара изграђен је у Призрену, а Манастир Пресветог срца Исусова у Призрену имао је пет сестара и држао је школу са арбанашким наставним језиком. Римокатоличке цркве биле су такође подигнуте у Ђаковици, Злокућанима, Митровици, Јањеvu, Урошевцу.²²⁷²

После Балканских ратова српска држава била је оптуживана да не поштује верске слободе римокатолика. Да би спречила такве оптужбе и да би избегла аустријски протекторат над римокатолицима, српска влада је склопила Конкордат 1914. са Римокатоличком црквом непосредно пред Сарајевски атентат. Епископи су након овог конкордата зависили у црквеним пословима од Ватикана, а били су самостални у вршењу црквене службе, управи над епископијама и верском наставом, коју је у државним школама требало да врше вероучитељи, плаћени од државе. Римокатоличка црква је имала обележје правног лица и могла је да управља слободно имовином. Овај Конкордат иако није био ратификован био је од важности у Краљевини СХС.²²⁷³

Након завршетка Првог светског рата наметало се питање доношења и ратификовања новог Конкордата који би регулисао односе Југославије и Ватикана и права и дужности римокатоличке верске заједнице у Југославији. Конкордат је требало да буде прагматично решење да се придобије католички клер.²²⁷⁴ Питање Конкордата је требало да се решава 1925, али је због убиства у

²²⁷⁰ Н. Жутић наводи да их је било у Ђаковичкој парохији (домова 722, становника 6.039), у Пећкој 389 домова, становника 3.744, у Јањеvu 391 домова, 2.218 становника, у Призренској 346 домова, 1988 становника, Урошевац 30 домова, 130 становника, Митровица 12 домова, 63 становника, *Ватикан и Албанци у првој половини 20. века*, Београд 2000, 14.

²²⁷¹ *Споменица*, 427.

²²⁷² Н. Жутић, *н.д.*, 15.

²²⁷³ Н. Жутић, *н.д.*, 15, 17, 31-35, 41.

²²⁷⁴ Љ. Димић, *Културна политика*, 2, 457.

скупштини било одложено, да би се након успостављања личног режима опет нашло на дневном реду.²²⁷⁵ У Риму је 1933. довршен пројекат Конкордата са Југославијом, што је поново било прекинуто краљевом смрћу. Бан Вардарске Бановине, Драг. Ђорђевић, предлагао је М. Стојадиновићу у јуну 1935. да обрати пажњу на верски живот јер се осећало да је вера пала. Католичка црква је своје масе стално држала у ишчекивању неког ударца од стране државе на цркву, па би самим тим обраћање пажње на веру и морал показала да држава нема намеру да удара по религији и цркви као таквој. А што се тиче Православне цркве оваква изјава би помогла да се не осећа запостављеном.²²⁷⁶

Нови датум за потписивање Конкордата био је 25. јул 1935. у време владе Милана Стојадиновића.²²⁷⁷ Одредбе Конкордата давале су Католичкој цркви у Југославији извесна права која по важећим законским прописима Српска православна црква није имала. Римокатоличка црква је имала право да "слободно врши своју мисију" у Краљевини Југославији, што је довело до великих несугласица и незадовољства водећих људи Српске православне цркве.²²⁷⁸ М. Стојадиновић наводи у својим мемоарима да је избила бура око Конкордата да би се срушила његова влада, мада је све било решено у претходној влади Богољуба Јевтића, а да православна црква није могла да се помири са тим да је дошла у ред са осталим признатим вероисповестима.²²⁷⁹ Од тренутка када је Конкордат био потписан до изношења пред Народну скупштину прошло је 17 месеци, праћених ишчекивањем римокатоличке цркве и калкулацијама владе.²²⁸⁰

Почетком јула 1937. Конкордат је био изнет пред пленум Народне скупштине. У исто време се српски патријарх Варнава разболео и преминуо, па се у народу пронео глас да је био отрован. Организоване су демонстрације у Београду и унутрашњости и литија, која је због инцидента била названа "крвава". У Вардарској бановини било је "велико интересовање за Конкордат и текст се преносио из руке у руку". Примедбе су наилазиле углавном на оправдање код

²²⁷⁵ VII седница Министарског савета Краљевине СХС, 14. март 1929, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, 50-52.

²²⁷⁶ АЈ, 37-51-2, 30. јун 1935.

²²⁷⁷ М. Стојадиновић, *н.д.*, 472.

²²⁷⁸ Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935-1937)*, 209-211.

²²⁷⁹ М. Стојадиновић, *н.д.*, 474.

²²⁸⁰ Љ. Димић, *н.д.*, 479.

већине грађана православне вероисповести и преовлађивало је мишљење да Конкордат неће доћи до скупштине, а ако и буде дошао да "неће бити примљен у садашњој стилизацији преимућства католичке цркве над православном".²²⁸¹ Бан Вардарске бановине истицао је да у овој бановини "није било трагично схваћено питање конкордата, већ је народ био индиферентан", јер није ценио свештенство због њихових претераних такси. Чињеница да су скоро свуда цркве биле пуне за време прославе рођендана Њ.В.Краља, а скоро свуда празне приликом четрдесетодневног парастоса патријарху Варнави, што је показивало да се народ "определио за царство земаљско".²²⁸² Призренски епископ држао се "коректно".²²⁸³ У Скупштини је од 293 посланика за Конкордат гласало 172, али није био послат пред Сенат и није био уведен у живот. И поред тога, јасно је говорио о слободама које је Католичка црква имала у Краљевини Југославији. Св. Синод Српске православне цркве је у међувремену искључивао из цркве све оне који су гласали за Конкордат, а католичка црква је пратила догађаје са великом пажњом без мешања. Односи православне цркве и владе су се нормализовали након избора новог патријарха, Гаврила Дожића, црногорског митрополита.²²⁸⁴

Црквено разграничење Краљевине Југославије са Албанијом није било постигнуто, јер је Италија имала интерес да одржи јак утицај албанског свештенства у Краљевини Југославији. Држава је захтевала да се одвоје арбанашке парохије на југословенској територији од Скадра, уз њихово подређивање босанској провинцији. То је тражено пре свега јер су сву духовну власт у пограничним крајевима према Албанији вршили странци (Албанци, Италијани), а свештеници југословенски држављани били су премештани. Министарство вера Краљевине Југославије је предложило да се из Албаније повуку свештеници југословенске народности, који су то желели. Тако су доведени А. Пилић и угледни римокатолички свештеник Штеван Константин Ћечова (познати заступник великоалбанске идеје и сарадник Косовског комитета, али је такође један од првих албанских етнографа и археолога као и аутор дела "Канон Леке Дукађинија"). Они су због неповерења били ухапшени 1926. као

²²⁸¹ АЈ, 38-9, Скопље, 13. јануар 1937.

²²⁸² АЈ, 37-51-126, 18. септембар 1937; АЈ, 37-561-152, 4. фебруар 1938.

²²⁸³ АЈ, 37-51-139, 11. новембар 1937.

²²⁸⁴ М. Стојадиновић, *н. д.*, 486, 491.

шпијуни, али су на интервенцију Министарства вера пуштени и стигли су у Пећ.²²⁸⁵ Ћечова се у октобру 1929, пожалио призренском бискупу да мисли да му је живот у опасности, јер је био позван код призренског среског поглавара а када је дошао код њега он се зачудио његовом доласку и рекао да га није позвао. 14. октобра 1929. између села Граљика и Зјума жандарми су убили Ћечовија.²²⁸⁶

У Албанији је убиство Ћечовија било веома неповољно примљено. Одржано је заседање Народне скупштине а део посланика је предложио да се питање статуса албанске националне мањине узнесе пред Друштво народа.²²⁸⁷ У Народној скупштини је Тефик Мброја, посланик из аргирокастарске префектуре, испричао како се догађај одиграо и прочитао списак од десеторице Арбанаса који су по његовом тврђењу били убијени у Југославији. У Тирани су излепљене посмртне листе о парастосу проти Штевану Ћечови који је "пао као жртва у Југославији за веру и отаџбину". *Газета Шћинтаре* од 28.11.1929. на стр. 90. је донела чланак са насловом "Албанија слави 28. новембар са једном жртвом више".²²⁸⁸

Група албанских свештеника је у децембру намеравала да упути делегацију у Београд како би упознала државне власти са стањем у покрајини и са тим захтевом је отишла код призренског епископа Ивана Гнидавеца. Он је забранио одлазак на који су се самоиницијативно одлучила три албанска свештеника - Штефан Курти, Луиђ Каши, Ђон Бицаку. Ови свештеници су у јануару 1930. стигли у Тирану одакле су ширили гласине о угњетавању и истребљивању Албанаца на Косову и Метохији. Истицали су да држава прогања свештенике, да су свештенички станови били подвргавани честим претресима под разлозима да крију оружје и бомбе, али да они "нису заплашени". Осврнули су се на убиство Штефана Ћачове, да је сметао југословенским властима јер је био духовни вођа Арбанаса на Косову. Такође, оптуживали су чланове Народне одбране да су претећим писмима покушавали да застраше албанске свештенике на Косову да престану са својом акцијом за одбрану народних права, а када им то није успевало

²²⁸⁵ Н. Жутић, *н.д.*, 75-77.

²²⁸⁶ АЈ, 334-4-18, Министарство иностраних дела, телеграм, 1. новембра 1929.

²²⁸⁷ АЈ, 38-401-552, Посланство из Тиране Централном пресбируу, 15. новембар 1929.

²²⁸⁸ АЈ, 38-20, 24. јануар 1930.

онда су те свештенике хапсиле власти и подметале им кривицу да су били чланови Косовског комитета и да су умешани у убиство Ђачовија. Они су у мају исте године предали у Женеви меморандум са захтевом да се формира истражна комисија ради испитивања правног статуса припадника албанске националне мањине на Косову и Метохији. У *Правди* се истицало да су побегли због злоупотребе својих дужности, а затим је Штефен Курти то негирао као неистину у часопису *Вулнети*.²²⁸⁹

Римокатоличка црква је у сарадњи са Италијом спроводила антијугословенску идеју, уз пропагирање идеје Велике Албаније. Надбискуп скопски и скадарски Лазар Миедиа, пропагирао је и подржавао идеју велике Албаније. Његова активност и деловање били су "врло штетни по државу", па је предлагано 1921. да се седиште надбискупије пребаци из Призрена у Скопље, јер је ту било велики број католика. Такође издвајали су се и на самом Косову и Метохији римокатолички свештеници чије је деловање било "штетно", као што је био отац Клеменс Мирај у Пећи, Стефан Гласновић, из Јањева, затим Лоренц Митровић из Јањева, а одржавали су и везу са Косовским комитетом.²²⁹⁰ Бан Зетске бановине 1930. истакао је штетан рад римокатоличких свештеника у пограничној територији према Албанији, да од 23 свештеника, 8 су били Албанци а 5 Италијани, који нису знали српски језик, а остали су били пасивни према држави, што је толерисао барски архиепископ Никола Добречић и призренски бискуп Иван Фрањо Гнидовец.²²⁹¹

Такође, римокатолички свештеници имали су развијену активност католичавања становништва Косова и Метохије Срба и Арбанаса. Римокатолици у Гњиланском крају држали су своју крсну славу што им је сведочило о српском пореклу. А постојали су и двоверници (исламско-католици). Приликом регрутације у Гњиланском срезу 1934. откривени су овакви случајеви јер су регрути били уписани и у муслиманске и у римокатоличке матичне књиге, а они су тврдили да су "Арнаути муслиманске вере".²²⁹² Врховно старешинство

²²⁸⁹ АЈ, 38-20, 24. јануар 1930; 7. децембар 1930; *Правда*, 23. јануар 1930, *Вулнети*, 26. јануар 1930, 150.

²²⁹⁰ Н. Жутић, *н.д.*, 100-101.

²²⁹¹ АЈ, Министарство правде, 63- 43.

²²⁹² АЈ, Министарство правде пов. Архива, 16-270-934, 19. март 1934 (према Н. Жутић, *н.д.*, 93)

Исламске верске заједнице скренуло је пажњу државним властима на мисије римокатолика да на илегалан начин покрштавају становништво.²²⁹³ У Неродимском срезу је покрштавање Арбанаса муслиманске верпоисповести вршио Ђорђе Сева Ђорђевић, римокатолик Арбанас из села Сојева, и Анђелко Докић из истог места. Запажено је да Ђорђевић напредује у газдинству иако се није бавио трговином, а често је одлазио у Призрен, Подујево и Јањево. Полицијском провером је установљено да је Ђорђе вршио припреме за покрштавање Арбанаса. Међу муслиманима Неродимског среза била је припремана акција ликвидације Ђорђевића.²²⁹⁴

Дописник Централног прес бироа из Скопља истицао је да је призренски бискуп Гнидовец саветовао вернике да се покорављају законима и да поштују наредбе власти. Он за њега наводи да "са својих 58 година располаже великом енергијом. Од 6.200 динара плате он око 10. сваког месеца нема ништа, јер све разда. Станује у два бедна собичка, устаје у четири и ради до дубоко у ноћ, лишавајући се јела, пића и постеље (спава на поду)". За свој семинар добијао је помоћ од холандских и америчких католика. На својој територији имао је 25.000 католика, а свега 17 свештеника. Такође, истицао је и његову хуманост ("Једном је ишао 10 км на коњу до села, вратио се по лекара у Призрен ставио га на коња, одвео болеснику и вратио га у Призрен"). "Зато је додуше мало цењен код Арнаута, који би га волели видети с пратњим и са оружјем, али га интелигенција веома цени, више него наше владике, који иду у село само ако им се плати 500 динара, што се прича за призренског и штипског владика".²²⁹⁵

Захваљујући акцији католика пред Други светски рат број католика се повећавао у односу на стање пред Први светски рат. Н. Жутић наводи податке да је у скопљанској бискупији римокатолика било 30.236, православних 963.288, муслимана 790.810. Највише је било Арбанаса око 15.000, а било је и око 10.000 албанских љармана – двоверника.²²⁹⁶

²²⁹³ Н. Жутић, *н.д.*, 93.

²²⁹⁴ АЈ, Министарство правде, поверљива архива, 15-43-930, 7. јул 1933.

²²⁹⁵ АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

²²⁹⁶ Н. Жутић, Римокатоличка мисија и клерикализам на Косову и Метохији у Краљевини Југославији, *Историја 20. века* бр.1-2, Београд 1999, 105-113

На простору Косова и Метохије сусретала су се културна, духовна и уметничка наслеђа различитих народа и вера. То су биле средњовековне задужбине, цркве, манастири, стара гробља, џамије и католичке цркве. Поред великог броја споменика, националну свест обележило је косовско предање, које се посебно неговало у верској традицији и епском наслеђу.

Просвета и школство на Косову и Метохији представљали су државни напор да савлада заосталост, наметне државну идеју и национално васпитање путем националне школе, новог просветног законодавства, државних уџбеника, народног просвећивања. Законом о народним школама основне школе постале су опште и обавезне у целој држави. Међутим, на Косову и Метохији је школска мрежа била ретка, недостајао је довољан број школских зграда, издржавање је било отежано, школске зграде су биле неадекватне и у лошем стању, као и школски намештај. Недостајао је квалификован наставни кадар, јер су из других крајева државе ретко долазили на службу овде. Деца су често изостајала из школа због незнања родитеља, удаљености, болести, а и због обављања пољопривредних послова. Слична ситуација била је и у средњим школама. Средње школство није успевало да образује већи број стручних радника за развој привреде и да повећа прилив кандидата на више и високе школе. Дошло је до редукције броја гимназија, и отварање грађанске школе, које су сматране за практичније, али ни оне нису биле адекватно прихваћене.

Неписменост је била један од основних проблема целе државе а нарочито југа, где је према попису из 1931. била већа од 80%, а жена скоро сто процената. Држава је покушавала да се избори са овим проблемом течајевима за неписмене, отварање су књижнице и читаонице, Народни универзитети али је напредак био веома спор. Посебан проблем државне просветне политике било је школовање албанске националне мањине на државном језику као и школовање женске деце. Албанска деца су се већином школовала у сибијан мектебама и медресама које су биле верске школе.

На Косову и Метохији живели су припадници различитих верских заједница, а биле су доминатне православна, католичка и исламска. Муслимани су чинили скоро $\frac{3}{4}$ становништва. Што се тиче православног живља, током тридесетих година опадала је вредност цркве, а сељаштво је било морално и верски запуштено. Није постојао довољан број свештеника, а сем тога они су одређивали разне таксе на своју руку, што није било од помоћи да се становништво врати у цркве. Што се тиче муслиманске верске заједнице, државна политика мешала у све њихове верске послове, пре свега финасирања муслиманског свештенства, постављања вероучитеља, избора чланова верске муслиманске заједнице, продаје вакуфских имања, протекције свештеника који су били одани држави, кумовања краља муслиманској деци. Са католичком верском заједницом односе је обележио Конкордат који је требало да буде потписан 1935. али се то одужило због незадовољства српске православне цркве и народа.

9. СВАКОДНЕВИЦА ЖИВОТА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

9.1. Култура живљења

На Косову и Метохији преовлађивао је патријархални режим, што није било "ниско" културно стање, већ је показивало да је становништво имало своја морална схватања, оригиналан начин разумевања живота, социјалну и економску организацију и уметничко осећање изражено у поезији и орнаментици. Најочигледнија карактеристика патријархалног режима била је друштвена и економска организација у облику племена, братстава, задруга, али се огледао и у начину живота, култури и менталитету становништва.²²⁹⁷

9.1.1. Породичне задруге и фисови

Заједнице по крвном сродству биле су породица и задруга. Задруга је била веома заступљена, а породица утопљена у задрузи. Породична задруга била је један од заостатака родовског уређења у српском народу. У њој је живело више покољења од једног претка, у њој се очувала колективна сопственост, колективна производња и коришћење добара и друштвена једнакост свих чланова коју је обезбеђивао договор.²²⁹⁸

Породичне задруге биле су актуелне у 19. веку, али су биле заступљене и тридесетих година 20. века на Косову и Метохији (турска реч "калабалук" или арбанашка "шпијаник").²²⁹⁹ Оне су се одржавале пре свега због њихових улога у привредном животу и у одржавању личне и имовне безбедности. Задружни живот се боље очувао у Метохији него на Косову, а и боље код Арбанаса него код Срба. То је било зато јер су у породичним задругама имали неку врсту замене за своју фисну организацију, као и због тога јер је већи број деце било природно лакше подизати у задружном него у "инокосном" домаћинству ("самотиња" у

²²⁹⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 122.

²²⁹⁸ В. Николић – Стојанчевић, *Етнолошка проучавања Срба у Метохији*, Лепосавић 2003, 11-27. Ј. Цвијић, 211.

²²⁹⁹ М. Влаховић, *Етнолошка проматрања на Косову пољу*, *Јужни преглед*, бр.12, децембар 1930, 574-577.

Новобрдској Кривој Реци или "ветумлак" код Арбанаса).²³⁰⁰ То је била "мала држава која је чувала своје границе, имала своје обичаје и где је војник био свако ко је могао да иде у рат".²³⁰¹ Број људи у српским задругама на Косову кретао се око 15, а у планинским селима Старог Колашина 1933. задруге су биле боље очуване него у нижим селима и било их је великих са 25-30 чељади. Било је изузетака код косовских Срба, на пример, у селу Лабљану је била задруга Димитрија Стојановића Борговића која је 1932. бројала 93 члана.²³⁰² У Метохији код Истока постојала је 1931. задруга од преко 80 чланова, који су се могли узимати међу собом.²³⁰³ Око Пећи и Ђаковице у Метохији поједине друштвене задруге имале су по 90 чланова.²³⁰⁴ У Сиринићкој жупи је породична задруга код Арбанаса бројала 1938. 33 члана, а код Срба 42. До 1934. постојала је у овој области огромна задруга, задруга Срба Дурлевића у Драјковцу, која је бројала 106 чланова. Поделила се те године и спала на 99 чланова.²³⁰⁵ Породичну задруга Тахир Шехуа из села Планеје код Призрена имала је 1940. око 100 чланова који су живели у пет кућа са тридесет соба.²³⁰⁶

Постојале су двоверске задруге, коју су чинили припадници католичке и исламске вере, јер су се неки чланови "турчили" а неки остали своје вере (М. Лутовац забележио је 1936. у метохијском селу Косурићу такав случај). У таквим домаћинствима била је изузетна пажња према обичајима и верским обавезама оних који су друге вере, пре свега јер су били блиски сродници, а и због

²³⁰⁰ М. Барјактаровић, О породичним задругама на Косову и Метохији, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004, 328-353.

²³⁰¹ М. Барјактаровић, Живот и обичаји Арбанаса од доласка Турака до наших дана, АС, БИА, ф. 112.

²³⁰² М. Барјактаровић, *н.д.*, 328-353.

²³⁰³ М. С. Филиповић, Различита етнoлошка грађа са Косова и Метохије, Београд 1967, 50-52.

²³⁰⁴ П. Влаховић, Етнoлошке одреднице Косова и Метохије, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 220-228.

²³⁰⁵ А. Урошевић, Шарпланинска жупа Сиринић, *О Косову*, 240-242. Дурлевићи су потицали су од племена Шаље, Бериши и Краснићи. Говорили су српски а издавали се за Арнауте али су истицали "Ја сам Србин али Шаља". Никаква администрација им није могла наметнути српство, јер на Шари није било администрације. "То је био потпуно аутономан део Југославије у коме је сав свет доморадац". Када би дошао писар или срески начелник у село то је био догађај. Дурлевићи су имали 45 хектара земље, нису добили земљу аграрном реформом и нису ни веровали да ће је добити (кажу "Косово је то"). Имали су своје бачило (200 оваца), воденицу, шуму, цркву и гробље (*Вардар*, 4. јануар 1934, 12).

²³⁰⁶ М. Барјактаровић, О породичним задругама на Косову и Метохији, 328-353.

економских интереса истог домаћинства.²³⁰⁷

На челу задруге били су домаћин и домаћица. Старешина задруге је био само први међу једнакима, он се договарао са свим одраслим мушкарцима из задруге. Он се старао о кући, кућним пословима и својој чељади. Код Срба су односи у фамилији били рођачки срдачни и привржени једни другима.²³⁰⁸ Исто тако је супружничка љубав била јака.

Нарочито се истицало поштовање деце према родитељима. Домаћин је могао да кажњава своју децу али да они нису смели да "дигну руку" на њега, што се исто односило на ожењеног сина уколико су живели у заједници.²³⁰⁹ Постојале су поделе на мушке и женске послове. Послови су били организовани онако како би старији чланови задруге одредили. Мушкарци су радили све теже послове. Жене су радиле кућне послове - спремале храну, правиле одећу, рађале и подизале децу, а нису радиле пољске радове (осим брања воћа, жњела је жито, пластила траву). Биле су домаћице на смену. Задруге су биле значајне у привредном смислу, јер су пружале више радне снаге, затим као одбрана од крвне освете, такође као школа за младе у будућем животу, стари и болесни су могли бити поштеђени посла. Непокретна имовина (кућа, земља и остале зграде), као и стока, новац и дугови били су заједнички. Од задружне имовине сваки члан је добијао оно што му је било неопходно (храна, одећа, обућа), а пушачи и дуван.²³¹⁰

На распадање породичних задруга утицала је пре свега аграрна реформа, а и јачање тежње појединих чланова задруге да својом личном зарадом располажу самостално, што је довело до разарања старинских патријархалних начела колективне расподеле прихода и расхода, и до стварања расправи и несугласица чланова задруга и најзад до деоба задруга. Приликом деобе делила се најпре сва имовина на равне делове (земља, кућа, окућница, зграде, покућанство), па се на

²³⁰⁷ Исто, 328-353.

²³⁰⁸ У породици постојали су називи за мушкарце и жене по добу узраста. Новорођенче, одојче и мало дете звали су "лудо", од 5 до 9 година било је дете. Од 10 до 15 година мушкарац је био "дечко", а женско "девојче". Од 16 до 18 мушкарац је био "момак", а женско је девојка (за удадбу), младожења је био мушкарац кад би испросио девојку и за годину дана у браку. Испрошена девојка је била она која је била прстенована. Невеста се звала годину дана у брачној заједници. Жена је била када роди децу, а младић кад се ожени био је муж. После 50 година старости мушкарац се звао старац (Гњилане, Средска). Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I, 223-225.

²³⁰⁹ Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I, 223-225.

²³¹⁰ М. Барјактаровић, О породичним задругама на Косову и Метохији, 328-353.

крају делио и дуг. У Призренском Подгору задруге су се делиле онако како је отац одређивао, а приликом деобе делила су се и кумства.²³¹¹ Ако би деоба ишла теже онда су позивали у помоћ старије суседе, а делове имовине појединци су добијали коцком (шортом).²³¹² Одељене породице живеле би у истој згради подижући преграде или би подизали нове куће. Од некадашњих великих породичних задруга настајали су у неким селима махале, засеоци, па чак и села.²³¹³ Чак и тамо где су задруге почеле да пропадају, односи у породици били су такви као што су били у задрузи у погледу поделе и расподеле рада, наслеђе, ред код удаје и женидбе, старешинство итд. Син није напуштао родитељску кућу нигде на селу, већ је остајао ту до смрти родитеља. Заједница имања и рада била је толико значајна да су се често породице које су чиниле задругу делиле кућом а задржавале цело имање или делимично и тако су стварали "кооперативу".²³¹⁴

Кад се подели једна задруга од ње су настајале нове задруге или породице, који су постајали одељаци (у Г. Морави), који су чинили једну крвну заједницу, род. Код Срба у Призренском Подгору кабилу, фис, родбина или родство чиниле су породице које су знале да су истог порекла. Сваки род имао је у гробљу своју парцелу. Чланови рода нису ступали међусобно у брачне везе докле год је постојала свест о заједничком пореклу. Чланови једног рода који су живели у истом селу по правилу су били на окупу и њихове куће су чиниле једну махалу ("маала" код Арбанаса, код Турака "таким") која се називала по самом роду. Код Срба је било родова са 1 кућом а било их је и са преко 20 кућа. Срби су имали мали број кућа у роду због тешких прилика и што се много њих иселањавало изван области. Код Турака је свест о сродству била много ужа него код Срба и Арбанаса (до три појаса, "лаубе"). Код Арбанаса је био великих родова. Јачању арбанашких родова допринело је упражњавање полигамије а и развијен наталитет.²³¹⁵ Код муслиманских Срба било је углавном исто. Разлика је била у томе што су поједини муслимански родови попримили имена великих арбанашких фисова, па су се сматрали као једно са њима. Фисова је код Арбанаса највише било у

²³¹¹М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 50-52.

²³¹²М. Барјактаровић, *н.д.*, 328-353.

²³¹³В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 11-27.

²³¹⁴М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији, Споменица*, 451-457.

²³¹⁵*Исто*, 451-457.

пределима северно од Шар планине и Скопске Црне Горе, где су се они досељавали из области племенских организација у северној Арбанији из скадарске Малесије, Дукађина, Љуме и Мирдита. У косовско-метохијским крајевима фисови су различито измешани, нешто веће групе истог фиса биле су у гњиланском Карадагу (Бериши), гњиланском Голаку (Краснићи), јужном подгору Копаоника према Митровици и Вучитрну (Шаља). Краснићи су се збили и око Качаника, мада међу њима је било и других фисова. Фисови су изгубили свој правни значај, одржала су им се само имена. Саплемеништво је спало на најближи род, али су нове прилике учиниле да се осећање солидарности развије у оквиру једног села и између родова различитих по фису.²³¹⁶

Код Арбанаса је свест о сродству била много шира него код Срба. Више родова или кабила чинила су један фис и све док се одржавала свест о припадништву једном фису, чланови нису ступали међу собом у брачне везе. Улажењем поисламљених и поарбанашених Срба у фисове то се пренело и на њих, мада нису имали крвних сродности. Али је и овај обичај у неким местима био прекршен. Само код Арбанаса муслимана сачувана је забрана ендогамије захваљујући мноштву фисова у овим крајевима, а и због допуштења шеријата да у брак могу ступати сродници четвртог степена крвног сродства као на пример брат од стрица и сестра од стрица.²³¹⁷ Постојала је забрана ендогамије у селу и кад сви становници нису били из истог фиса. Нико се није могао оженити својом сељанком и кад је она била из куће која је припадала неком другом фису.²³¹⁸ Код Арбанаса католика се није могла задржати забрана ендогамије, јер су избегавали брак са Србима католицима, узимали су се чак у самом роду, кад је сродство даље од четвртог степена. Из истих разлога, ендогамија у роду постојала је и код католичких Срба.²³¹⁹

Фис је био изнад вере, чланови су се помагали међусобно а обавезни су били и на вршење крвне освете. Фисови на Косову и Метохији у раздобљу између два светска рата поређани по својој јачини стајали су овим редом: Краснићи, Гаш,

²³¹⁶ А. Урошевић, *О арбанашким фисовима у Јужној Србији, О Косову*, 80-82.

²³¹⁷ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 126-135.

²³¹⁸ А. Урошевић, *О арбанашким фисовима у Јужној Србији*, 80-82; А. Урошевић, Шарпланинска жупа Сиринић, *О Косову*, 240-242.

²³¹⁹ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 126-135.

Бериш, Соп, Шаља, Тсач, Круе Зи, Битић, Клименте, Шкреље, Кастрати, Хоти, Мзи, Друштин, Мертури, Кучи.²³²⁰ Матице тих фисова били су у ужем делу северне албаније северно и јужно од Дрима, односно у Проклетијској Малесији, Дукађину, Мирдитима и Задрими.²³²¹ Родови и братства били су веома разгранати. Краснића је на пример било не само у северној Албанији него и у Метохији, Дреници, на Косову и у Горњој Морави. Ти фисови носили су имена фисова у матичној области којих су били родоначелници, односно имена фисова у којој су се родоначелници "убратстивили". Наиме, потомци поарбанашених Срба и Цигана носили су по правилу имена правих арбанашких фисова (Гаш, Бериш) по томе што се родоначелник ставио под заштиту одређеног фиса или је ушао у фис који је имао највише утицаја да он пређе у ислам или да се поарбанаше.²³²² Они су се потпуно поистовећивали са њима, узимали њихова обележја. По томе што су и фисови имали славе на Косову и у околним областима створило се мишљење да су припадници истог фиса сви они чија је слава иста. Тог се мишљења не само придржавало приликом уласка поисламљеника у фисове већ се то преносило на Србе који су остајали у православљу. Тако су Срби Ночићи у Плементини мислили да су Краснићи зато што су славили Враче, Ћосићи у Мирачу убрајали су се у Гашане зато што су славили Петковдан итд. Занимљиво је да су исто тако и православни Цигани у неким селима везивали за извесне фисове. У Глоговцу су се тако неки Цигани издавали за припаднике Шаље а неки за припаднике Климената. Ово припадништво није било по слави, ни по ослонцу на суседе, већ је "могуће да су им Арбанаси то натурили по њиховом бедном изгледу, јер су за косовске Арбанасе то најбеднија племена у северној Арбанији".²³²³

Приликом поисламљивања Срба у арбанашке фисове није познато да ли се приређивала нека свечаност. Код Арбанаса је приликом мењања фиса вршен верски обред (курбан) и давана велика гозба. Изгледа да је убрајање у неке фисове било и из наклоности према неким арбанашким родовима или из страха од њих. Племенска имена имали су најновији досељеници Срби из Црне Горе и Брда. Они

²³²⁰Т. Вукановић, *Дреница*, 129-139.

²³²¹А. Урошевић, Етнички процеси на Косову за време турске владавине, *Гњилане и околина*, 77.

²³²²М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 487-491.

²³²³А. Урошевић, О племенским особинама Арбанаса на Косову и преношењу племенских имена на друго стан, *О Косову*, 366-370.

су били из познатих црногорских и брђанских племена највише из Васојевића а било је и Шаљана, дакле из истог племена од којих је у овим областима било и Арбанаса (Шаља).²³²⁴

У Подрими, у коју су долазили Арбанаси из северне Арбаније, држали су се својих обичаја и организације, па су организовали предеоне целине, а једна је била барјак (територијална војна јединица). У њој се налазило по неколико фисова који су могли али нису морали да буду крвно сродни. Код католичких Арбанаса могло се чути "vlaznia" (братство). Исто значење имао је и израз "ndami" (одељаци), тј. они који су настали дељењем. За ужи род за породице које су заједничког порекла а становали су на окупу у једном истом селу у истој махали говорило се да су "башта". Али се ту подразумевао и шири род, тј. огранци који су живели у различитим селима. За братство се чуо и назив "галап" (арапски "презиме"). Сви они који су по мушкој лози водили исто порекло од истог претка и носили исто родовско име сматрали су рођаци међу собом ("kusherin"). У Подрими је било много муслиманских Срба који су се сматрали припадницима племена Гаш и муслимане из тог племена звали су кушеринима (сродницима). У Метохији је, поред израза фис, постојао израз "bark" (трбух), што је био само ближи род до три појаса, а сви даљи сродници чинили су фис.²³²⁵

Фисови су имали своје главаре, које су звали барјактарима или агама. Међу Арбанасима у околини Призрена и по Метохији поједини истакнути људи или иначе главари сматрали су се вишим главарима "plakudheut", "plakuIketijdheut" (жупски или земаљски старац, односно главар). Такав главар се није бирао већ је прећутно то постајао, а то је био човек великог моралног ауторитета и његово звање није било наследно. Једном таквом човеку су се ради савета обраћали људи из његовог фиса али и из других фисова, а нарочито кад се радило о крви или умиру, деоби имања, спорова око земље и сл. Ти главари су се држали Закона Леке Дукађинија. За становнике у Подрими такав углед имао је Пренк Таир из села Доља у Хасу, без кога није обављано ниједно суђење од католика у Ђаковичкој, Пећкој и Призренској нахији, али му је углед опао јер је једном

²³²⁴Т. Вукановић, *Дреница*, 129-139.

²³²⁵М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 52-56; Т. Вукановић, *Срби на Косову*, 1, 223-225.

примио мито и одобрио отмицу девојке, а убрзо након тога је и умро (1938. или 1939).²³²⁶

9.1.2. Породица у кући

На Југу Србије постојало је "шаренило немаштине и крајње бедног изгледа касаба, неуређених и неумивених".²³²⁷ Становништво на Косову и Метохији живело је једноставно и просто. Како је домаћинство повећавано, то нису пратиле и стамбене прилике, па су се зато укућани смештали у кућама онако како је морало. Муслиманска села била су збијена на малом простору ради боље имовинске и личне сигурности²³²⁸, док су хришћани живели по малама-џематима, раштрканим по шумовитим брежуљцима као последица сточарског начина живота.²³²⁹

Село је љубоморно чувало своје обичаје и веровања, па су тако постојали и бројни ритуали везани за изградњу куће. При подизању куће људи су бирали место или најстарији из куће или се ишло код "гледара" да он каже где да се гради кућа.²³³⁰ Нова кућа градила се изнад старе никако на њеном темељу, и најчешће тамо где "стока воли да прилегне или петао да запева". Приносила се жртва приликом изградње (курбан), а од мяса се правио ручак за раднике и укућане. Свуда се водило рачуна да изградња почне у понедељак или четвртак усред лета да би се завршило до јесени. Приликом уласка у кућу прво би се закорачило десном ногом и прескочио праг.²³³¹

У првој половини 20. века на Косову и Метохији настало је велико шаренило у изградњи доласком колониста Срба и Црногораца који су своје куће подизали према постављеним плановима колонизације или су преносили тип куће из свог завичаја.²³³² Између Косова и Метохије било је знатне разлике у изградњи

²³²⁶ М. С. Филиповић, *Различита етнoлошка грађа са Косова и Метохије*, 59.

²³²⁷ Р. Пурић, *Стамбене прилике у Јужној Србији, Јужни преглед*, бр.10, Скопље 1936, 324-330.

²³²⁸ У селима Шаље, која су разбијеног типа нарочито код Арбанаса, појединци истог типа нарочито код Арбанаса појединци истог фиса били су груписани на одређена места и градили куће близу једна другој.

²³²⁹ В. Јовановић, *Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардарске бановине, Приватни живот код Срба у 20. веку*, Београд 2007, 548-551.

²³³⁰ Т. Вукановић, *Дреница*, 62.

²³³¹ Љ. Тојага Васић, *Прилог проучавању сеоске архитектуре северног дела Косова, Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 305-317.

²³³² Т. Вукановић, *Срби на Косову*, 2, 11 -30.

куће. Најраспрострањеније су биле куће моравског и вардарског типа, било их је у свим селима и српским и арбанашким.²³³³ Моравске куће су биле од плетери или ћерпича, а вардарска кућа од ћерпича или камена. Куће на Косову градили су мајстори из Сиринића, у Дреници мајстори из Подрима (Хоча и Ораховац), а у Метохији мајстори из Дебра. Изградња кућа зависила је од материјалних могућности. Срби у неким деловима због Арбанаса нису смели показивати своје богатство и подизати двоспратне куће.

Најпримитивнија станишта биле су "бусаре" или "сибаре" – купасте и четвртасте, "кривуља" и "кућа на подвалу", од плетера и сламом покривене.²³³⁴ Најпростија кућа од сламе намазана је блатом - "кошара" (код Арбанаса "shpijamekashte" - кућа са сламом). То је одговарало сточарском начину живота, а када се прешло на печалбу онда су се и у изградњи кућа угледали на град.²³³⁵ Многе архаичне, примитивне куће задржале су се све до Другог светског рата. Ту су живели уз домаћина и његову породицу, коњи и волови са две стране. Између је била преграда "перда". Кућа је служила да се у њој кува, једе и примају гости. У њој се ретко спавало, већ у "тремовима" где није било огњишта. Старинска кућа се одржала у Грачаници, једноделна са квадратном основом, са два дрвена прозора без стакла са дрвеним заклопцима (моравска кућа).²³³⁶

Основни облик куће на Косову била је приземна кућа (у Гњилану "долма") са два одељења са тремом (ајатом) испред њих (моравски тип куће), а постојале су и куће на спрат које су представљале вардарски тип куће. Није било много кућа на спрат јер није било много богатих људи, обично су то биле приземне куће грађене од слабог материјала. Мали број зграда сазидано је од тврдог материјала, пре свега су биле од дрвета и облепљене блатом. Кућа од тврдог материјала (цигле, камена) било је у оним местима која су саобраћајницима везане за административне центре. Куће су биле дводелне - "кућа" са огњиштем и "соба". У оба одељења улазило се споља. На средини просторије било је огњиште, а изнад су висиле вериге са окаченим котлом. Огњиште се касније од средине померило

²³³³ Вардарска кућа је продрла на Косово и Метохију у другој половини 19. Века.

²³³⁴ А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, Београд 2009, 15-20.

²³³⁵ М. Лутовац, Гора и Опоље, *Српски етнографски зборник*, књ. LXIX, Београд 1955, 266-268.

²³³⁶ М. Влаховић, Етнолошка проматрања по Косову пољу, *Јужни преглед*, 11. новембар 1930, 504-510.

до зида. Крај огњишта је била "црепња" и "вршник" за печење хлеба. Поред огњишта биле су мале и ниске треножне столице. На зиду је био сандучић за со ("сољарник") и "лојчарик" за есцајг. У једном крају су биле "наћве" (повећи дрвени сандук са кратким ногама) за брашно и мешање хлеба. Покућство и посуђе је свуда било прилично оскудно и једноставно. Између два светска рата уноси се плехани шпорет, тзв. француски. У соби је био кревет и ковчег за ствари. Ако је кревет био начињен од дасака и са ногама забијеним у под називао се "троњ", ако је купљен од столара и покретан онда је био "кревет". На кревет се стављала слама, а покривали су се чаршавом од конопље ("пењава") или јорганом од коже ("пља") у околини Призрена. Према кревету у зиду био је "долап", удубљење са вратима за остављање јела и пића. На Косову је било и тремова за спавање појединих породица у задрузи (клијет, клет, ижина, зграда, вајат, ћилер). У њима се није ложила ватра, а ако се заложи то је био знак да се ожењени члан породице оделио.²³³⁷

Простор на ком су биле кућа и остале зграде на Косову се звао "обор" ("двор", "авлија"). Око обора је била ограда од густог и високог плота, на плоту је било намештено трње, а код Арбанаса зид облепљен блатом и пружењем са кочићима и трњењем на врху. У једном делу дворишта била је башта, која је код муслиманских кућа била нарочито лепа.²³³⁸ У дворишту су били торови за стоку, амбар за жито, сушара за воће, бунар или пумпа, место где стоји радни алат, кош за кукуруз, пекара за хлеб, место за дрва и два нужника (мушки и женски).²³³⁹ Код Арбанаса су биле двокрилне капије са малим вратима – капициком.²³⁴⁰ Из дворишта на улицу водила су увек двоја врата, велика врата за кола и стоку и "вратница" за укућане. У околини Призрена одомаћио се тип куће на спрат са отвореним чардаком према дворишту, као у Повардарју. Терамиде и цреп били су главни материјал за покривање,²³⁴¹ да би касније они који су били у Америци (само православни) покривали их лимом. Новије куће имале су димњаке на крову, а старије бацу. До Другог светског рата овакве куће су постепено нестајале, а

²³³⁷ Љ. Тојага Васић, *н.д.*, 305-317; М. Лутовац, Ибарски Колашин, *Српски етнографски зборник*, књ. LXVII, Београд 1954, 97-102.

²³³⁸ А. Урошевић, Ђилане, *О Косову*, 13-14.

²³³⁹ М. Барјактаровић, *н.д.*, 328-353.

²³⁴⁰ Љ. Тојага Васић, *н.д.*, 305-317.

²³⁴¹ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 30-35.

зграде су губиле своју функцију, јер су се породичне задруге распадале, уступајући место кућама на којима су се промене најчешће огледале у додавању улазног трема.²³⁴²

У Метохији није било разлике између кућа Арбанаса и Срба. То је била грађевина на спрат, већином од камена, а касније од цигле. У околини Ђаковице било је великих, дугачких кућа, због развијеног задружног живота. Родовско уређење и слаба безбедност били су главни узрок да се граде чврсте и простране куће. На приземљу су била само врата, на спратовима мали прозори, са тешким дрвеним капцима. Двориште око куће било је ограђено обично високим зидом или плотом. Споредних зграда било је мало, обично се све смештало у кућу. Приземље куће служило је као стаја за стоку. Одатле су водиле степенице на спрат, на спрату је била "кућа" са огњиштем, одељења за спавање, гостинска соба, млекара или остава. Муслиманска кућа се разликовала само по унутрашњем распореду, имала је две собе "селамаук" и "харемаук", а где је постојала само једна соба она је била преграђена "канатима" - покретном преградом. Свака муслиманска кућа имала је "хамамџик", мало купатило. Тога је било и по католичким кућама, где је био исти распоред као и код муслиманских. На спрату дограђен споља био је нужник од дасака, са малим прозорчетом, а фекалије су падале на отворен простор уз залеђе. Покућанством је арбанашка кућа била оскудна. Дрвени, земљани и метални (тепсије, и за ватру), као и посуђе од тикава, као суд за воду или за вино и ракију. У женским одељенима "ћилерима" били су сандуци у којима су стајале хаљине. Те сандуке су доносиле невесте. Тако исто било је и код Срба. Постојећа се преко дана држала на тим сандуцима. Као украс по соби висили су крупни кромпири, јабуке, клипови кукуруза и др. У соби је био велики кревет – "троњ", сандук – "сандак" за рубље, накит и новац, а одевни предмети су се вешали на велике дрвене клинове прикуцане на зид.²³⁴³ По полици биле су поређане чаше, тањира, леп сапун, јабука или дуња. На источној страни у дупци на зиду била је икона, кућна слава, бројанице и ту се кандило палило сваке недеље и празника.²³⁴⁴ Мала деца су спавала у колевци од дасака, столари у

²³⁴² Љ. Тојага Васић, *н.д.*, 305-317.

²³⁴³ Љ. Тојага Васић, *н.д.*, 305-317.

²³⁴⁴ Б. Нушић, *Косово*, 94-100.

Ђаковици стављали су разне шаре на њима масним бојама. Богатији су имали засебну кућу за госте. По селима око Ђаковице гостинска соба је посебна приземна зграда која је имала собу и предсобље. Гостинска соба је била пространа. Поред зида су били јастуци а под прекривен сламом, а у неким кућама је био кревет. На средини зида је био оцак, камин, који је био урађен шарама.²³⁴⁵

Варошке куће су биле обично на уличној линији, увучене су биле једино код муслимана. Новији тип варошке куће биле су оне са наднетим спратом над улицу, негде под правим углом, а негде лепше, лучно, што је било доста ретко према малим неугледним и slabим кућама са по 2-3 одељења.²³⁴⁶ У врло карактеристичне куће у Косовској Митровици спадала је кућа, на спрат квадратне основе, од којих су многе имале у приземљу магазе са лучним сводовима на вратима и прозорима.²³⁴⁷ Подразумевала је подрум - избу, на средини је била кухиња, околo две, три собе и једна велика гостинска. У кухињи је обавезна била судопера од мермерне плоче, а имућне куће у Призрену и Пећи имале су спроведену чесму поред судопере. Уз кућу је био и "ћенеф" (нужник) који је у имућнијим домаћинствима имао прозор и озидани канал са текућом водом (Пећ, Призрен). Куће су махом биле непатосиране, а касније се стављао под од дасака. На под се стављао пиротски или персијски ћилим у варошким кућама. На прозорима је било завеса украшених чипком домаће израде. О породичним светковинама и знаменитим верским празницима куће су се чистиле, прале и крчиле.²³⁴⁸

Друштвени односи наметнули су код Арбанаса изградњу стамбених грађевина "кула", које су биле масивних камених зидова, квадратне основе и ниске кровне конструкције. Такве грађевине подизане су на местима којима се није могло прићи неопажено.²³⁴⁹ Кула је била грађена као нека врста "одбрамбеног објекта", национално и верско обележје Арбанаса. "Кад Арнаутин пређе праг хоће да је безбедан као да је у правој тврђави, хоће безбрижно да

²³⁴⁵ М. С. Филиповић, *Различита етнoлошка грађа са Косова и Метохије*, 35-40; М. Барјактаревић, *Живот и обичаји Арбанаса*.

²³⁴⁶ А. Урошевић, Приштина, *О Косову*, 285.

²³⁴⁷ А. Урошевић, Косовска Митровица, *О Косову*, 343-345.

²³⁴⁸ Т. Вукановић, *Срби на Косову*, II, 11 -30.

²³⁴⁹ П. Влаховић, Етнoлошке одреднице Косова и Метохије, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 223.

почива и да одатле бежи тек кад чује топ".²³⁵⁰ Посебно су се истицале дреничке арбанашке куле. Г. Божовић их описује као "властелинске замкове". Кула је у приземљу имала избу (подрум), где се смештала крупна стока, а на спрату собе, кухињу, оставу, нужник ("ћенеф"). Ако је кула имала два спрата на другом је била заједничка мушка соба. На зидовима у доњем делу, кула није имала прозора већ су били само узани прорези. Улаз је био отвор на поду кроз који се пролазило степеницама из штале. Отвор је поклопац који се када гости уђу затварао и добијао функцију дела пода. Најчешће покућство били су миндерлуци, душеци, ћилими. За грејање је служила једна врста огњишта са камином, а касније – фуруна од плеха.²³⁵¹ Како је задруга расла, уз кулу или поред ње у дворишту дограђивала се нова кућа, приземна или на спрат са новим "становима", пространијом женском собом, већом кухињом, потребном оставом за храну, женским нужником. Сва одељења имала су пенцере, а често и масивне дрвене капке.²³⁵²

Насељеничке куће биле су изграђене према унапред предвиђеном плану. Међутим тамо где се нису насељавали под надзором власти, куће су биле "разбацане без нарочитог реда". Асанација и мелиоризација земљишта била је предуслов за насељавање, па су се куће насељеника разликовале од кућа староседелаца и својом хигијеном служиле за углед свим осталим становницима. Куће су биле окренуте улици, са лепо уређеним двориштем и ограђене тарабом. И поред тога што су новоподигнуте куће за насељенике на сваког пролазника остављале одличан утисак, у Ђаковичком срезу су се жалили да су подигнуте од ћерпича и без патоса. Министарство је сматрало да је "ћерпич прихваћен као грађевински материјал у овом крају и да куће озидане од њега трају по 100 и више година", а што се пода тиче да су насељеници имали право према закону да направе дрвени под од грађе из државних шума.²³⁵³

Проблем хигијене становања зависио је пре свега од географске средине, древних патријархалних навика и традиције, па онда од економске моћи.

²³⁵⁰ Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, 47-53.

²³⁵¹ Љ. Тојага Васић, *н.д.*, 305-317.

²³⁵² М. Барјактаровић, *О породичним задругама на Косову и Метохији*, 328-353; Т. Вукановић, *Дреница*, 157-161

²³⁵³ АЈ, Фонд двора, 74-56-180, Врховно повереништво аграрне реформе, 6. фебруар 1932.

Резултати једне анкете с почетка тридесетих година показали су да на простору Вардарске бановине 95% сељака није кречило куће, 40% је спавало са стоком у истој просторији, а 80% није знало за сапун. Готово 32% варошких домаћинстава у Вардарској бановини живело је у нехигијенским зградама.²³⁵⁴ Таванице изграђене од дрвета погодовале су развоју стеница, а собе са подовима од земље развоју бува, па су се укућани од тога штитили мађијским путем, или врелим цеђом. Куће су биле обично влажне до крова – прокишњавале су. Дворишта су била пуна ђубрета, отпадака, бара, јама од захода. У Приштини је на једног становника у оваквим кућама долазило 9.9 кубних метара ваздуха (робијашке ћелије морале су имати најмање 25 кубних метара ваздуха на једног осуђеника).²³⁵⁵ На Малом Косову на једног становника у кућама долазило је око 6.7 м² стамбеног простора, дакле ако је домаћинство имало преко шест чланова онда је свако имало 40-50 м².²³⁵⁶ А. Прибићевић описује тескобу мале сељачке собе "која је служила за кухињу, спаваћу собу, салон, канцеларију, трпезарију, за склониште квочкама насађеним, тек излеженим пилићима, теоцима отељеним "док се не осуше" и тако даље, а редовно је набијена стварима и људима".²³⁵⁷

Изграђивање модерних зграда било је доста споро. Зграде су подизане претежно приватном иницијативом, али нису све задовољавале хигијенске прописе. Изградња кућа 1932. била је оваква: Пећ 295 новоподигнутих зграда (укупно 2.135 зграда-домова), Урошевац 85 (845), Ђаковица 30 (2.458), Приштина 348 (3.069), Косовска Митровица 52 (1.923), Призрен 120 (3.923), Вучитрн 24 (948), Гњилане 19 (1.790), Качаник 11 (982). Била је изражена стамбена криза, цене становима биле су несразмерно високе (у Скопљу 500 динара).²³⁵⁸

Лична чистоћа била је слаба, јутарње умивање површно, купање ретко, осим код насељеника где се највише пазило на ред и чистоћу. Постељина се прала када би се испрљала. Веш се пресвлачио једном недељно, већином дроњав и у закрпама. Од шуге су се Арбанаси лечили тако што би спремили "две сорте сумпора и петролеја резаног или у листу дувана и масла од биволице, све се то

²³⁵⁴В. Јовановић, *н.д.*, 548-551.

²³⁵⁵Р. Пурић, *Стамбене прилике у Јужној Србији, Јужни преглед*, бр.10, Скопље 1936, 324-330.

²³⁵⁶К. Ристић, *Мало Косово*, 183-188.

²³⁵⁷А. Прибићевић, *Сељак*, Загреб 1986, 5.

²³⁵⁸Р. Пурић, *Стамбене прилике у Јужној Србији, Јужни преглед*, бр.10, Скопље 1936, 324-330.

скува па се маже по телу". О свадбеним обичајима обичавало се када младенци легну у постељу да младожења пита младу да ли има шугу што је понављао три пута, веровало се да после тога не би могао да прими шугу од своје невете.²³⁵⁹ Храна је била једноставна и рђаво се справљала са много соли и зачина, а месо и млечни производи нису били довољно заступљени. Хлеб је најчешће од кукурузног брашна, а понекад и од више врста жита и био је највише заступљен у исхрани.²³⁶⁰ Код насељеника је исхрана била мало боља и издашнија, па се по угледу на њих храна мало побољшавала, али је код Арбанаса остајала по старом.²³⁶¹

9.2. Здравствене прилике

Завођењем диктатуре краља Александра Карађорђевића јануара 1929. коначно је било унификовано здравствено законодавство, а било је усклађено са културном и просветном активношћу.²³⁶² Организовано је Министарство социјалне политике и народног здравља,²³⁶³ које се делило на: Опште одељење, Одељење за социјално старање и Санитетско одељење. Ово последње углавном је управљало здравственом службом. Краљевске банске управе делиле су се на седам одељења, од којих је шесто одељење било подељено на: Одсек за социјалну политику и Одсек за народно здравље. У надлежност Одељења за социјалну политику и народно здравље спадала су купалишта, лечилишта, болнице, срески санитетски референти, општа лекарска пракса, бабице итд. Сваки бан имао је свој саветодавни орган у банском Санитетском савету.

Органи и установе социјалне и здравствене управе били су Хигијенски заводи у седишту сваке банске управе, домови народног здравља, здравствене станице, државне и бановинске болнице, инвалидски и дечији домови, лечилишта

²³⁵⁹Т. Вукановић, *Дреница*, 161-162.

²³⁶⁰М. С. Влаховић, *Средачка жупа, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области*, Скопље 1931, 28-38.

²³⁶¹С. Чупковић, *Двадесет година наше колонизације у срезу Неродимље на Косову, Централни хигијенски завод*, 507-509.

²³⁶²VI седница Министарског савета, 12. март 1929, *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, 46-49.

²³⁶³Уредба о уређењу Министарства социјане политике и народног здравља од 27.6.1929, *Службене новине Краљевине СХС*, бр.152, 3.7.1929, 1129-1131; Уредба о организацији и делокругу Хигијенских завода, домова народног здравља и здравствених станица, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.92, 24.4.1930, 734-736; Закон о устројству социјалне и здравствене управе од 19.3.1930, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.64, 20.03.1930, 545-548.

и стручни референти код општих управних власти. Стручни орган банске управе за све здравствене послове био је срески санитетски референт. Његов делокруг рада обухватао је сва питања из подручја хигијене и кретања становништва, сузбијања заразних болести, социјалних болести, хигијенске пропаганде, надзор над здравственим установама, здравствени надзор над школама и контролу над намирницама за живот, над пијаћим водама, асанациона питања као и вршење дужности судског лекара итд. Хигијенски заводи имали су као задатак сузбијање заразних болести, асанацију села, надзор над намирницама за живот, контролу лекова биолошког порекла итд. Као посебне установе постојале су у њиховом седишту Завод за здравствену заштиту матера и деце, Школска поликлиника, Диспансер за туберкулозу, Амбуланта за кожне и венеричне болести, Музеј за хигијену са покретним хигијенским изложбама.²³⁶⁴

Док је делокруг Хигијенског завода обухватао целокупну територију бановине, дотле се делатност домова народног здравља простирао на један или више срезова. Они су се оснивали ван седишта банских управа, обично у седишту среских или градских начелстава. Домови народног здравља били су подређени хигијенским заводима, а у делокруг дома здравља долазила је социјална етиологија болести, хигијенска пропаганда, заштита деце, сузбијање социјалних и акутних заразних болести и асанација села. Најмања јединица хигијенске службе била је здравствена станица која је била непосредна бановинска установа подређена дому здравља, оснивана за потребе државне хигијенске службе у једној или више сеоских општина. Домови народног здравља са здравственим станицама постојали су у Призрену (у Враништу, Ђаковици, Ораховцу и Сувој Реци), у Приштини (у Милошеву, Липљану, Грачаници, Гњилану, Урошевцу), у Пећи, здравствене станице у Косовској Митровици, у Вучитрнском срезу у Великој Реци.²³⁶⁵

Због недовољног броја државних лекара а у тежњи да народ дође до брзе и јефтине лекарске помоћи Закон о здравственим општинама од 1930. предвидео је

²³⁶⁴Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, Београд, издање Централног хигијенског завода 1939, 11-15; В. Јовановић, *Вардарска бановина*, 470.

²³⁶⁵*Вардарска бановина*, 15; *Моравска бановина*, 17-18; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 13-15; С.З.Иванић, Потребне здравствене службе у Југославији, *Гласник Централног Хигијенског Завода*, св.1, Београд 1941.

стварање самосталних и удружених здравствених општина. Градови, вароши и варошице са преко 4.000 становника и сеоске општине са преко 6.000 становника чиниле су самосталне здравствене општине. Места и управне општине са мањим бројем становника могле су се удружити у удружене здравствене општине ако нису донеле одлуку да остану или постану самосталне, што је требало да и сељачком свету пружи могућност стручног лечења и ближи контакт са лекаром. Ово подручје није требало да обухвата више од 15.000 ни мање од 6.000 становника. Седиште општинског лекара на подручју једне овако удружене општине одређивао је бан. Лекари и сестре па и бабице удружених здравствених општина падали су на терет бановинског буџета. Санитетско особље самосталних здравствених општина падало је на терет општинског буџета. Бановински приходи били су тако мали да нису били довољни за покриће ни четвртине трошкова.²³⁶⁶

Самосталне здравствене општине дужне су биле да плаћају и постављају лекаре(по 1 на 10.000 становника), бабице (по 1 на 5.000 становника) и сестре (по 1 на 100.000 становника). Сем тога биле су дужне да сnose болничке трошкове за своје сиромашне као и да на свом подручју подижу и издржавају здравствене установе, учествују у асанацијама и сузбијању заразних болести.²³⁶⁷

На подручју Косова и Метохије биле су самосталне здравствене општине: Ђиљански срез (седиште у Ђиљану, 9.465 становника), Грачанички (седиште у Приштини, 16.163), Ђаковачки (седиште у Ђаковици, 13.356), Њеродимски (седиште у Урошевцу, 4.876), Шарпланински (седиште у Призрену, 16.146), Пећки (седиште у Пећи, 23.583), Косовско-митровачки (седиште у Косовској Митровици, 7.923). Удружене здравствене општине биле су Ђиљански срез – Витинска (18.512), Ајновачка (11.410), Огоштска (12.479), Ђиљанска (9.465), Горски срез - Бродска (14.556), Грачанички срез - Липљанска (16.324), Јањевска (8.858), Обилићска (14.142), Ђаковички срез – Дечанска (12.354), Ђаковичка (13.000), Качанички срез - Качаничка (11.400), Њеродимски срез - Штрбачка

²³⁶⁶ *Службени лист Вардарске бановине*, бр.8, Скопље 1930, 4.

²³⁶⁷ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 11-12; Закон о здравственим општинама, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.52, 6.3.1930, 429-431; С. Паламаревић, *Куративна медицина, Споменица*, 761-766; *Службени лист Вардарске бановине*, бр.8, Скопље 1930, 4.

(10.044), Мужичанска (11.138), Косинска (9.086), Подгорски срез - Суворечка (14.446), Подримски срез - Ораховачка (16.000), Киевска (17.400), Шарпланински срез - Зјумска (13.700), Очазаградска (7.696), Средачка (7.600), Пећки срез - Пећка (23.583), Источки – Источка (11.586), Митровачки – Косовскомитровачка (7.923), Радићпољски срез – општина Зубин поток (8.128), Бањски – Бањска (11.153), Ђураковачки – Ђураковачка (8.961).²³⁶⁸

Питање здравствене политике државе улазио је домен културне политике коју је требало спроводити у становништву. Шириле су се мреже здравствених установа од 1931. године, што је показивало да се свест југословенског друштва модернизује. Најважније и неопходне установе здравствене службе биле су болнице, које су се делиле на опште и специјалне, јавне и приватне. Јавне болнице биле су државне, бановинске и општинске. Све државне болнице, сем оних на подручју града Београда које су биле подређене Министарству, биле су подређене банским управама, а остале јавне болнице, сем општинских, биле су чисто бановинске. Општинским је управљала и издржавала их општина. Бановинске болнице биле су у Гњилану, Призрену, Приштини.²³⁶⁹ У Гњилану је била болница која се састојала од општих одељења у којима су се лечили болесници оболели од болести које су захтевале специјално лечење. Призренска је имала хируршко и интерно, а Приштинска опште и хируршко одељење. Највећи број зграда имала је болница у Призрену (12) са такође највећим бројем болесничких соба (24), затим у Приштини (3, болесничких соба 12), Косовској Митровици (2, болесничких соба 12) и у Гњилану једна (болесничких соба 6).²³⁷⁰

Бановинске болнице су радиле са великим потешкоћама због недостатка савремених болничких зграда и недовољности кредита за снабдевање болница потребним материјалним средствима. Оснивање и грађење нових болница стављено је у дужност држави, бановинама и градским општинама са преко

²³⁶⁸ *Службени лист Вардарске бановине*, бр.28, Скопље 1930, 7, бр.29, 1930, 4-7; *Илустровани званични алманах- шематизам Зетске бановине*, Цетиње 1931, 130.

²³⁶⁹ *Вардарска бановина*, 15.

²³⁷⁰ Закон о болницама од 27.2.1930, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 52 од 6.3.1931.; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 16, 222-244; С. Паламаревић, *н.д.*, 761-766.

20.000 становника.²³⁷¹ Држава је издвајала различита средства за здравство од бановине до бановине. Болнице су због недостатка средстава обично биле смештене у непрописним зградама и оскудевале су у болесничком рубљу, постељним стварима, лековима и кредитима за исхрану болесника. За набавку животних намирница и потрошног материјала за бановинске болнице биле су организоване усмене јавне лицитације, о којима се старао економ болнице.²³⁷²

Метохија и Пећ са 140.000 становника имали су само једну болницу на крају пећке вароши и она је била у слабом стању (ниске и неуређене собе, слаб намештај, склона паду, трошна). Људи су ишли на лечење у Цетиње, Скопље и Београд. Није имала ни довољан број лекара ни хируршко одељење.²³⁷³ У Призрену је болница требало да се подигне (према градском поглаварству већином муслиманских гласова) на општинском плацу поред пута за Ђаковицу, али је целокупно православно живље било против тога јер је то био маларичан крај. Призренски епископ Серафим је прелагао да се болница подигне југозападно од Призрена али су муслимани били против јер се тај плац налазио поред њиховог напуштеног гробља, па су се бојали и да се гробље не узме за плац болнице.²³⁷⁴ У Приштини је 1933. била подигнута модерна болница, која је била једна од највећих здравствених установа на подручју Јужне Србије.²³⁷⁵

Након масовне превентивне акције у Косовској Митровици Медицинског факултета из Београда (30 лекара и око 100 здравствених радника разних профила) у којој су извршени систематски прегледи ученика и становника Звечанског среза са специјалним прегледима и комплетним лабораторијским анализама утврђена је тешка здравствена ситуација у граду и околини. То је подстакло председника општине Јована Јевтића да са групом грађана покрене иницијативу за подизање болнице у Косовској Митровици. Трепча је поклонила 3 милиона динара и позајмила 3 милиона на рачун отплате пореза. Сума добијена

²³⁷¹Закон о болницама од 27.2.1930, *Службене новине Краљевине Југославије* бр.52 од 6.3.1931; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 16; С. Паламаревих, *н.д.*, 761-766.

²³⁷²*Службени лист Вардарске бановине*, бр.8, Скопље 1930, 4.

²³⁷³*Зетски гласник*, бр. 67-8, Цетиње 1935,3.

²³⁷⁴*АЈ*, 37-23-403. 16. јул 1938.

²³⁷⁵С. Паламаревих, *н.д.*, 761-766; В. Јовановић, *н.д.*, 468; *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 44.

од Трепче могла је да се искористи само за изградњу и делимично уређење болнице. За потпуно је морала бановина да даје из свог буџета. План је превиђао болницу на два спрата. Зграда је завршена 1938. и била је једна од најопремљенијих (архитектонски и модерном медицинском техником) у Краљевини Југославији. Имала је четири одељења - хируршко, интерно, гинеколошко и дечије.²³⁷⁶

Изддржавање болница било је осетљиво питање болничке политике и од њега је зависило техничко и материјално функционисање ових установа али и стручна нега и лечење болесника. Што се тиче материјалних и личних издатака најбоље је стајала Моравска бановина, а најгоре Зетска. Висина болничких расхода зависила је од тога да ли је болница већа или мања. У категорији болница са 51-100 кревета најјевтинија је била Вардарска бановина, а најскупља у свим категоријама Зетска. На основу истраживања Централног хигијенског завода о издржавању болница 1936, добили смо следеће податке: Болница у Косовској Митровици на крају месеца је потраживала 5.400, у Гњилану је болница на крају месеца дуговала 9984.71, у Призрену 1.221.142, на крају месеца дуговала 51365.50, у Приштини 866528.50, а на крају месеца 40351.50. Лични расходи су износили за болницу у Косовској Митровици 102280.40 (на један болеснички дан 16.30), у Гњилану 75546.93 (12.66), у Призрену 213243.64 (8.94), у Приштини 221209.61 (12.21). Што се тиче материјалних исхода, они су износили за болницу у Косовској Митровици 32.496.62 (на један болеснички дан 21.12), у Гњилану 71974.03 (12.07), у Призрену 217444.29 (9.11), у Приштини 190313.81 (10.50). Издржавање болесника било је најмање у болници у Призрену (18.05), затим у Приштини (22.71), у Гњилану (24.73), па у Косовској Митровици (22.71).²³⁷⁷ Како су сви становници који су плаћали порез мање од 300 динара били ослобођени плаћања социјално здравственог осигурања, 94% становништва Вардарске бановине није плаћало лечење.²³⁷⁸

²³⁷⁶ *Зетски гласник*, бр.827, Цетиње 1940, 3; З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 111-114; *Косовске новине*, 05.11.1937; АЈ, 37-51-518-524, 29. април 1937, 22. мај 1937.

²³⁷⁷ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, Београд, Централни хигијенски завод, 1937, 222-244.

²³⁷⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 471.

Могућност болничког лечења зависила је од удаљености болница и од броја кревета. Према истраживањима из 1936, у Зетској бановини је било 946 болничких постеља, што је значило да је на 1.074 становника долазио један кревет, у Моравској је било 2.169 у државним и самоуправним, а у приватним 80, што је значило на 706 становника један кревет, док је у Вардарској било 1.156, у приватним 50, односно на 1.440 становника један кревет.²³⁷⁹ Просечно за целу земљу 1937-38. је долазило на једну болницу око 78.000 становника, у Зетској и Моравској, где је било релативно мали број болница, долазило је на 1 болницу око 57.000 односно 64.600 становника. Тај број се побољшао 1937-38. када је на једну постељу у Вардарској бановини долазило 396 лица односно на 10.000 становника 7 постеља. Исто је важило и за Зетску бановину где је на једну постељу долазило 1.051 лице, односно на 10.000 становника 9 постеља.

Врло је битно увидети колико људи је било заинтересовано за болничку помоћ, на пример у Зетској и Вардарској само је 1% ишао у болницу по помоћ. То се може видети и на основу број умрлих у болницама. У болницама је био мали број умрлих, најмањи у Зетској 3.05, у Вардарској 3.41 и Моравској 3.54%.²³⁸⁰ У Зетској бановини је постојао парадокс да се она налазила међу оним бановинама које су показивале висок проценат дневно празних постеља, којих иначе није било много. Просечно дневно имала је око 54% незаузетих постеља што је значило да је више од половине постеља током године било празно. Слично је било у Моравској где је било 51% незаузетих постеља дневно. Болница у Призрену имала је 162 одељења: унутрашње одељење са 65 постеља, хируршко одељење са 65 постеља, сектор за кожне и венеричне болести уз хируршко одељење са 32 постеље. Болница у Косовској Митровици имала је 50 постеља, у Гњилану 25, у Приштини 120.²³⁸¹

На основу истраживања Централног хигијенског завода 1936, добили смо следеће податке: болница у Косовској Митровици имала је број болесничких дана

²³⁷⁹Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 222-244; Правда, 12.03.1940.

²³⁸⁰Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 40-41.

²³⁸¹Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 222-244; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 50-53; Службени лист Вардарске бановине, бр.38, Скопље 1930, 3; Службени лист Вардарске бановине, бр.27, Скопље 1930, 2.

у години 6.274, амбулатних прегледа у години 414 (просечно дневно 17.14, 1.13), у Гњилану 5.965, 1.016 (16.30, 2.78), у Призрену 23.857, 121 (65.18, 0.33), у Приштини 18.122, 1.467 (49.51, 4.00), из чега видимо да је болница у Призрену предњачила.²³⁸² Што се тиче општег амбулантног рада, од свих извршених прегледа више је прегледано мушких особа него женских. Највећи број контролних прегледа 1937-38. било је извршено у Гњилану 876 (у Урошевцу 155), а систематских у Ђаковици 1.295 (у Истоку 342, у Ораховцу 105, у Подујеву 602, у Урошевцу 322), док је у Качанику било најмање извршених систематских (66). Највећи број амбулатних прегледа био је у Урошевцу 2.222 (Качаник 1.168, Приштина 1.686, у Призрену-град 210).²³⁸³

Што се тиче броја апотека на Косову и Метохији биле су у по две у Приштини, Призрену, Косовској Митровици и Пећи, а једна у Гњилану и Липљану.²³⁸⁴ У Косовској Митровици Обрад Каписазовић имао је приватну апотеку под именом "Здравље". Његова апотека је увек била добро снабдевена лековима и народним чајевима које је справљао од одређених трава. Имао је добро снабдевену малу лабораторију у којој је уз коришћење потребних хемикалија справљао многе креме за негу и лепоту тела. Друга апотека у Косовској Митровици била је "Свети Димитрије" Страхиње Сандевића.²³⁸⁵

У сваком срезу био је по један срески лекар, а у неким већим срезовима по два и више. На сваких 5.000 становника требало је да буде по један лекар.²³⁸⁶ На једног лекара 1938. у Моравској бановини долазило је 6.794 становника, у Вардарској 6.421, у Зетској 5.008, а највећи број лекара био је у државној и бановинској служби, као и у приватној. Стоматолога је било највише у Моравској и Вардарској бановини (21), па у Зетској (18). Број бабица је био најслабији у Вардарској бановини, где је једна бабица долазила на 24.191 становника и 836

²³⁸²Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 222-244.

²³⁸³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 150- 157.

²³⁸⁴Зетска бановина, 13; Вардарска бановина, 16.

²³⁸⁵З. Вукадиновић, М. Богавац, н.д, 303.

²³⁸⁶Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 36-37; АЈ, 38-64-169, Извештај о Вардарској бановини.дописник Централног прес бироа кратки преглед о напретку Вардарске бановине од ослобођења до данас, 1. јул 1936.

порођаја. У Моравској и Зетској је ситуација била нешто боља (23.779 становника, 589 порођаја, односно 16.380 становника и 507 порођаја).²³⁸⁷

97. Број особља у болницама

Болница	Лекари	Апотекари, хемичари, админ.чиновници	Сестре, лаборанти, болничари	Послужитељи	Стручно и Помоћно особље
Косовска Митровица	1	1	1	6	
Гњилане	1	1	3	1	
Призрен	2	4	5	5	3
Приштина	2	4	4	4	2

(Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 222-244)

Болница у Призрену имала је 1936. највећи број особља, као и болница у Приштини.²³⁸⁸ Здравствена станица у Урошевцу је редовно била без лекара, а његову дужност вршила је бабица станице.²³⁸⁹ Општински лекари имали су задатак да бесплатно лече сиромашно становништво а и да просвећују народ, што је имало за циљ да се лекар приближи народу, јер је мали број лекара живео и радио на селу, а потребе за тим су биле велике. Увођење бановинске лекарске службе по селима наилазило је на тешкоће јер у местима где је требало да лекари бораве и раде није било ни приближно погодних станова ни за лекаре а још мање за амбуланте са чекаоницом и собом за смештај тешких болесника до упута у болницу, јер бановински здравствени прирез који се наплаћивао од сваке удружене здравствене општине није био довољан.²³⁹⁰

²³⁸⁷ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 28-32.

²³⁸⁸ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 222-244.

²³⁸⁹ С. Чупковић, *Двадесет година наше колонизације у срезу Неродимље на Косову*, 510.

²³⁹⁰ Правилник о раду општинских лекара од 20.9.1930, *Службене новине Краљевине Југославије* бр.224, 1.10.1930; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 159-160; *Службени лист Вардарске бановине*, бр.8, Скопље, 1930, 4; С. Зечевић, *н.д.*, 135.

Приватна пракса била је добро развијена у Косовској Митровици. Петар Јаковљевић у *Јужној Трибуни* рекламирао је да врши сликање рендгентским апаратом, а др. Добошаревић да лечи сва очна обољења.²³⁹¹

Здравствене задруге су имале посебно место у унапређивању здравствене службе међу народом. Основане су 1921. и биле су веома значајне за здравствено просвећивање на селу, јер је то било најефикасније средство за економско подизање села. Довођењем лекара на село, здравствена задруга омогућавала је својим члановима стручну помоћ у свако доба дана. Питање здравственог задругарства држава је уредила 1930. године. Задруге су могле да граде здравствене установе, постављају особље, да бесплатно или јевтиније лече своје чланове, да оснивају задружне апотеке, да раде на асанацији села, као и друге радове на унапређењу народног здравља. Према истраживањима, задруге су бележиле све већи број прегледа школске деце, одојчади и трудних жена, имале су велики удео у сузбијању заразе и знатно су утицале на хигијенско васпитање народа.²³⁹²

9.2.1. Заразне болести на Косову и Метохији

Поред труда државе да изгради савремени систем здравства, људи су имали укорењена схватања која су подразумевала предрасуде и народна веровања. Разни обичаји-адети, празноверице, сујеверје, стајали су пркосећи научним истинама и просвећености. Научне истине су на селу биле неприступачне, ретко ко је примао неки часопис или лист, јер је на селу било мало школованих људи. Становништву села била је неопходна лекарска помоћ, а било је много незапослених лекара. Удаљеност од 10 км утицала је да се сељак излагао губљењу времена и сувишном трошку па је ионако колебљив своју болест предавао судбини или мађијама.²³⁹³

Била су раширена бројна веровања о ширењу болести, на пример да се маларија добија од шљива и лубеница и да је најбоље да се превентивно узима

²³⁹¹ З. Вукадиновић, М. Богавац, *н.д.*, 303.

²³⁹² Закон о здравственим задругама од 19.12.1930, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр.300, 20.12.1930; Љ. Димић, *н.д.*, 244; *Вардар*, 6. новембар 1935, 1; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 18-20.

²³⁹³ *Вардар*, 5. јул 1935, 4; *Вардар*, 6. новембар 1935, 1.

ракија, такође да се при летењу на висини од 2.000 метара лечи магарећи кашаљ, као и да се тумор лечио соком који лучи пчела током убода.²³⁹⁴ Надрилекарство је било веома раширено, лекове који нису давани на рецепт, препродавали су пиљари и торбари. "Специјалитети" су били рекламирани на различите начине, "утрапљивани народу са безобзирном довитљивошћу, а полушколован народ је куповао "мачку у цаку", давао новац на беле и жуте прашкове, рицинусе и аспиристине, а све то без ознаке састава и садржаја, често са хомеопатском садржином самог лека". Бербери су вадили зубе, али често и свако ко је стигао, најређе су то били лекари.²³⁹⁵ Лекови су били скуп и одбијали су сељаке од лечења. А. Прибићевић пише да би људи лежали чекајући да сами од себе оздраве или би тражили бајалицу, а људи на селу су више жалили оболелу стоку него децу с обзиром на прилике - "прости ми Боже ком је био болестан во, али би ми теже било да ми скапа во него да ми умре дете. Ако умре дете даће Бог друго, али ако ми скапа во неће људи дати другог".²³⁹⁶

Болесником се сматрао онај ко би пао у постељу од болести и изнемоглости, а пре тога су нормално обављали свакодневни посао. Болеснику се указивала најнужнија пажња, код већине нису били изоловани, већ само његова постеља, рубље, посуђе. Болесну децу је неговала мајка, мушкарце старије жене из породице, а често су то радиле видарице из села уз награду. Спремали су му да једе оно што жели само боље и укусније него за остале. Ако болесник лежи од "премора", назеба, онда га нису купали већ су га утопљавали. Ако би дуго лежао онда су га купали сваке недеље. Воду, нокте и косу болесника бацали су у поток или неко скровито место да ко "не нагази" јер би се разболео. Били су убеђени да ономе коме је "Бог рекао тај ће да оздрави", а коме "није суђено", умреће.²³⁹⁷

Непросвећеност и слабе културне навике погоршавале су хигијенске прилике на селу, село је било на ниском здравственом ступњу, па је долазило до ширења разних болести и епидемија. Градско становништво је трошило пет пута више воде од сељака на личну хигијену, али и ту је било различитости, на пример

²³⁹⁴ В. Јовановић, *н.д.*, 465.

²³⁹⁵ С. Чупковић, *н.д.*, 511-516.

²³⁹⁶ А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, 297-300.

²³⁹⁷ В. Николић-Стојанчевић, *Етнолошка проучавања Срба у Метохији*, 117-118.

код муслимана је хигијена била више распрострањена из верских разлога, опет у минијатури, такође и код социјално покретљивих, као што су били печалбари, војници, варошани.²³⁹⁸

Сеоска ношња и поред своје лепоте била је често непрактична и нехигијенска јер се између зимског и летњег облачења није правила никаква разлика. Рубље се носило по више недеља па чак и цео месец, а сељаци су често спавали у одећи и обући нарочито у време пољских радова лети. Вашљивост се није сматрало за срамоту, то је било редовна редовна појава код Арнаута, што је било мање код Срба а код насељеника изузетак. Јутарње умивање било је површно. О нези уста и зуба није ни било помена.²³⁹⁹ У многим селима купање је било луксуз чак и тамо где су пролазиле реке. Било је жена које су се купале последњи пут пред своје венчање. У овом правцу су много учинила сеоска купатила која су из године у годину бележила све већи број употреба. По броју купања, друго место је заузимала Вардарска (после Савске) док је на последњем месту била Зетска са свега 1.644 купања. Према узрасту се 1936. купало највише одраслих особа док је у ранијим годинама био увек број купања школске деце највећи. Међутим, број купања је у Вардарској бановини опао 1937-38. на 49.454 према 71.178 у 1936.²⁴⁰⁰

Највећи проблем био је у непостојању добрих стамбених прилика. Куће су биле од слабог материјала и нехигијенске. Спавало се обично на поду на асурама, поред огњишта, заједно са стоком. Купатила и нужника није било а велики проблем била је и пијаћа вода. Куће су имале своје бунаре али најчешће непокривене, па су као такви били извор заразе. Тим питањима бавило се Пето одељење банске управе - Секција за колонизацију и Хигијенски завод који је на Косову и у околини постављао модерне нужнике са ђубриштем. Од 1930. постојао је и Фонд за асанационе радове који је издавао бескаматне кредите селима за изградњу мањих водовода. Код Албанаца су станови били много гори него код

²³⁹⁸ В. Јовановић, *н.д.*, 467.

²³⁹⁹ С. Чупковић, *н.д.*, 508.

²⁴⁰⁰ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 32-34, 36-37; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 113-116.

Срба а код насељеника релативно најбољи, јер су њихове куће биле новије и удобније а и више се пазило на ред и чистоћу.²⁴⁰¹

Слаба исхрана је такође била узрочник многих болести. Храна је била једноставно и рђаво спремљена најчешће са пуно соли и зачина. Главна храна је био хлеб који се јео уз свако друго јело а често и као једино. За спремање хлеба користило се пшенично, ражено и кукурузно брашно. Хлеб је обично био рђаво умешен и печен, са великом количином песка који је шкрипао под зубима. Пасуљ или пиринач се кувао најчешће, а са месом за време празника. Млеко је било често непознато у исхрани а мала деца су јела исто што и одрасли. Највише се трошило купуса, паприке и лука, пасуља а много мање кромпира или осталог поврћа. Воћа се јело мање и то само тамо где је било воћњака.²⁴⁰²

У низу социјалних фактора у којима су се највише истицали незнање, лоше стамбене прилике и слаба исхрана, заразне болести биле су веома раширене, па су оне биле у основи здравствене политике Краљевине Југославије. Због тога је Министарство социјалне политике и народног здравља покушало да смањи број заражених доношењем Закона о сузбијању заразних болести. Највећи значај у сузбијању имао је рад хигијенских установа бановине и општина, уз нарочити значај здравствених одбора који су имали улогу саветодавног тела из реда лекара, учитеља, свештеника и осталих виђенијих грађана уз просветитељску и културну мисију коју су вршили на селу.²⁴⁰³

Рад на социјалној заштити није почео одмах након постанка хигијенских установа, јер су оне у почетку углавном сузбијале и испитивале разне болести. Тек од 1925. када се организује Завод за тропске болести у Скопљу који узима под стручни и административни надзор све хигијенске установе у Јужној Србији почињу да се стварају и установе које се баве социјалном заштитом. Поред тога оснивале су се амбуланте за кожане и венеричне болести, антитуберкулозни

²⁴⁰¹В. Јовановић, *н.д.*, 470; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа* 1936, 32-34; С. Чупковић, *н.д.*, 508; Мил. С. Филиповић, *Исхрана јужносрбијанског сељака, Социјално медицински преглед*, Београд 1937, 4-7.

²⁴⁰²З. Мицић Лебедева, *Анкета о исхрани народа у Југославији хлебом 1927-1928*, *Гласник ЦХЗ*, књ. 8, Београд 1932, 23-53; *Годишњак о народном здрављу и рад уздравствених установа и органа* 1936, 32-34; С. Чупковић, *н.д.*, 508-509; С. Иванић, *Здравствени проблеми Југославије, Аграрна мисао* бр.15-16, 1-15.8.1937, 3.

²⁴⁰³Ј. Димић, *н.д.*, 237-238.

диспанзери, опште амбуланте за преглед сиромашног становништва.²⁴⁰⁴ Све општине са преко 10.000 становника биле су обавезне да у року од 5 година уреде нарочита болесничка одељења за акутне заразне болести са најмање 10 кревета на сваких 10.000 становника и да се старају о њиховом издржавању.²⁴⁰⁵ Срески лекари су били у обавези да дају тачне и на време седмодневне извештаје о кретању заразних болести.²⁴⁰⁶ Заразне болести су се појављивале на три начина – у спорадичним случајевима, при чему је било тешко пронаћи извор заразе јер заразни нису ишли код лекара. Затим периодичне епидемије широких размера, карактеристично за велики кашаљ или мале богиње, као и сезонски грип и скривене ендемије што је било својствено дифтерији.²⁴⁰⁷

Због велике раширености појединих болести и њиховог штетног утицаја на здравље становништва извесне болести су добиле назив социјалне или друштвене болести. Социјалне болести биле су те које су давале висок морталитет. Пре свега акутне заразе и туберкулоза, које су узроковале повишење опште смртности, венеричне болести, маларија и алкохолизам, који су смањивале отпорност организма. У Краљевини је боловало годишње око 3.000.000 особа од разних друштвених болести, а број смртних случајева био је око 250.000 особа, од чега пола од туберкулозе и осталих социјалних болести. Број оболелих од тифуса се у односу на 1925. постепено смањивао, мада је и даље био актуелан. Највећи број оболелих био је од скрлети, чији је број растао постепено. Број оболелих од дифтерије је варирао али је и даље био висок.²⁴⁰⁸

Маларија (барска грозница) или како је народски називана "треска" спадала је у категорију друштвених болести, која је била смртно незнатна али је била једна од најтежих болести. Прве здравствене станице основане су у Јужној Србији 1924. као помоћне станице за маларију, али су оне убрзо постале опште установе за чување и унапређење здравља по мањим насељима. То је било неопходно, а и врло су биле корисне не правећи разлику по вери или социјалном положају.²⁴⁰⁹

²⁴⁰⁴ Д. Антић, *н.д.*, 767-776.

²⁴⁰⁵ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 117-120.

²⁴⁰⁶ *Службени лист Вардарске бановине*, бр.8, 1930, 4.

²⁴⁰⁷ Б.Пирц, *Заразне болести у Југославији 1918-1928*, *Гласник ЦХЗ*, 1931, 245-347.

²⁴⁰⁸ Б. Константиновић, *н.д.*, 118-139; Б. Пирц, *н.д.*, 245-347.

²⁴⁰⁹ Б. Константиновић, *н.д.*, 118-139.

Сузбијање маларије у Југославији било је засновано на Закону о сузбијању маларије из 1931, а набавку лекова преузела на држава на себе.²⁴¹⁰ Испитана су села и насеља у погледу процента оболелих. Маларију је држава покушавала да сузбије кининизацијом и низом "малих асанационих мера" уз помоћ становништва и војске, које су подразумевале исушивање стајаћих вода и прскање легла комараца "париским зеленилом" (зелени прах отрован за ларве комараца). Мале асанације вршене су у Призрену и Ђаковици. Било је битније сузбити је више привредно и пољопривредно него медицински. Бесплатни кинин и антималярични лекови дељени су становништву у лекарским установама али и по селима за време пољских радова од бановинског буџета. Постојали су и други методи – рибице које уништавају ларве комараца у Призрену, Ђакилану, Ђаковици. Одржавана су предавања, растурано летци и плакати.²⁴¹¹

Систематски је рађено на утврђивању маларије код школске деце, ради чега су многе школе биле прегледане. Уведени су систематски прегледи деце у школама (опипавање слезине и преглед крви). Према истраживању пораста или опадања паразитарног индекса у 1936. на подручју Косова и Метохије, у односу на 1934 и 1935, према прегледу школске деце добили смо податке да је једино у Качаничком срезу био смањен, а да је највеће повећање било у Подгорском срезу у односу на 1934, а у Грачаничком у односу на 1935. Међутим у Подгорском је у односу на 1935. било најмање повећање.²⁴¹²

²⁴¹⁰ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 103-107.

²⁴¹¹ АЈ, 38-10-38, Сузбијање маларије у јужној Србији, 1936; В. Јовановић, *н.д.*, 474; Д. Антић, *н.д.*, 767-776.

²⁴¹² Ч. Симић, Прилог познавању маларије у Јужној Србији, *Гласник ЦХЗ*, књ.20, 1937, 463-474.

98. Паразитарни индекс маларије на Косову и Метохији

Назив среза	Средњи паразитарни индекс			Индекс 1936 1934		Индекс 1936 1935	
	1934	1935	1936	Повећање	Смањење	Повећање	Смањење
Ѓњилански	6.0	2.6	9.1	51.7		250.0	
Грачанички	3.2	0.9	4.1	28.1		355.5	
Качанички	5.7	1.8	2.5		128.0	38.9	
Неродимски	1.7	2.2	6.7	294.1		204.5	
Подгорски	2.4	7.4	14.5	504.1		95.9	
Шарпланински	7.6	6.9	15.9	109.2		130.4	

(Ч. Симић, Прилог познавању маларије у Јужној Србији, *Гласник ЦХЗ*, књ.20, 1937, 463-474)

У Метохији је био заступљен епидемиолошки тип маларије као и у јужној Србији. Овде су највише страдали насељеници који су долазили из Црне Горе и настањивали се по Метохији. Маларија је била тежак социјални проблем у Ђаковичком, Пећком и Источком срезу. Захваљујући предузетим мерама, релативно добрим путевима, лакој приступачности лекарској контроли и систематској кинизацији становништва, маларија је била у сталној регресији, али није била побеђена до краја. Према истраживањима 1936, укупан број маларичних био је око 15.000 док их је раније било знатно више на истој територији.²⁴¹³ Према истраживањима из 1933, маларије је била раширена у великој мери у Косовској Митровици, затим у Вучитрну, Истоку, Дубровцу и у преко 70 других села.²⁴¹⁴ Према истраживању раширености маларије из 1936. видимо из доње табеле да је број становника који се налазио у зони ендемске маларије највећи у Ѓњиланском, Неродимском и Шарпланинском срезу, али да је оболелих било мање, али опет у

²⁴¹³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 103-107.

²⁴¹⁴Д. Борић, Здравствене прилике у Андријевичком и Косовском крају, *Гласник ЦХЗ*, књ. 17, св. 6, Београд 1933, 289-297.

истим срезovima.²⁴¹⁵ У Неродимском срезу је била веома раширена, пре свега због баре Сазлије затим по обалама речица и безбројним јазовима за наводњавање. Свакогодишње наредбе за исправно одржавање и оправку јазова остајале су илузорне због неразумевања становништва. Највећи број обољења био је 1923-24, 1929-1930, 1937-38. Маларија је тада имала обим великих епидемија, па је ретко која кућа остала поштеђена.²⁴¹⁶

99. Број маларичних становника

Назив среза	Број становника	Број стн који се налазио у зони ендемске маларије	Број маларичних у септембру-окт 1936
Гњилански	100.250	80.250	15.138
Грачанички	65.111	25.495	3.190
Качанички	13.166	1.607	382
Неродимски	40.106	24.222	1.845
Подгорски	17.606	8.567	5.247
Шарпланински	51.275	22.367	6.717

(Ч. Симић, Прилог познавању маларије у Јужној Србији, *Гласник ЦХЗ*, књ.20, 1937, 463-474)

Тифус је такође био један од најтежих облика социјалних болести. Узроци епидемија тифуса биле су примитивне социјалне и хигијенске прилике, велика непросвећеност и необавештеност становништва. Санитетска контрола заражених домова у селу није постојала. Највећи расадници тифусних клица били су на Косову и Метохији Призрен и Приштина.²⁴¹⁷ Вашљивост је у овим крајевима била веома распрострањена.²⁴¹⁸ Две епидемије тифуса избиле су 1929. у Призрену и у Приштини. У Призрену се прво појавио међу војницима пешадијског пука а касније у грађанству. Узрок овим епидемијама биле су водоводне цеви (земљани

²⁴¹⁵ Ч.Симић, *н.д.*, 463-474.

²⁴¹⁶ С. Чупковић, *н.д.*, 511-512.

²⁴¹⁷ Ј. Драшкоци, Тифузна обољења на подручју Хигијенског завода у Скопљу 1928-1937, *Гласник ЦХЗ*, књ. XX, 1937, 312- 324.

²⁴¹⁸ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 35-36.

чункови залепљени зејтином, негашеним кречом и кудељом), које су биле положене у дубини до 60 цм. Те цеви су пролазиле кроз разна ограђена дворишта у којима их је свако отварао по својој вољи а вода протицала даље у отворене чесме. Баш ове отворене чесме су могле изазвати спорадичне и бројне кућне епидемије. Поново је избила епидемија у Призрену и Приштини 1935. Само у интернату Богословије у Призрену било је 14 случајева. Следеће, 1936, био је 61 случај оболелих. Скоро једна трећина биле су особе досељене у Призрен. Одзив за цепљење био је веома слаб. Изгледа да је узрок оволиким обољењима била загађена вода са извора Марош и Цвилен. У Приштини се епидемија такође доводила у везу са несташицом добре питке воде.²⁴¹⁹ Епидемије су трајале по неколико месеци зато што се болесници нису јављали лекару.²⁴²⁰

У јануару 1936. албанске власти затвориле су границу према Краљевини Југославији на одсеку Призрен-Ћаковица због појаве тифуса. Директор Генералне дирекције народног здравља изјавио је тим поводом да су арбанашке власти "биле принуђене затворити границу бојећи се да се епидемија тифуса не рашири и у тим крајевима лишеним свега и свачега, крајевима изгладнелим и оголелим, али настањеним одлучним живљем, који би окривио режим због евентуалне непажње".²⁴²¹

100. Број оболелих и умрлих 1929-1936 у Шарпланинском и Грачаничком срезу

	1929		1930		1931		1932		1933		1934		1935		1936		свега	
срез	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли	обол	умрли
Шарпланински	68	13	74	8	2	-	30	3	24	4	29	1	56	3	133	8	448	41
Грачанички	50	6	47	8	30	3	43	7	20	3	26	1	18	2	41	-	309	34

(Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 159-160)

²⁴¹⁹ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 159-160.

²⁴²⁰ Ј. Драшкоци, н.д, 312- 324; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 24.

²⁴²¹ АЈ, 38-726-905, јануар 1936.

Туберкулоза је била најчешћа социјална болест, због ниског стандарда живота у селу и граду.²⁴²² Из статистике Министарства социјалне политике могло се видети да је била велика смртност од туберкулозе (у Југославији годишње је умирало око 40.000 особа, односно сваки осми човек), а највише од плућне туберкулозе,²⁴²³ само што је то народ означавао као назеб.²⁴²⁴ Законодавство је обратило велику пажњу на туберкулозу, одредбе 33-38 Закона о сузбијању заразних болести посебно су се односиле на туберкулозу. Држава је спроводила све опсежније мере у борби против ове болести. Антитуберкулозне диспанзере биле су обавезне да отварају општине са више од 10.000 становника. Рад ових диспанзера нормиран је правилником од 6. јуна 1930, а у административном погледу били су подвргнути надлежном Централном хигијенском заводу, односно Дому народног здравља. У Зетској бановини било је 4 диспанзера, у Вардарској 2, а у Моравској најмање - један.²⁴²⁵

У Пећи је 1936. са дијагнозом ТБЦ било укупно 157 мушкараца и 147 жена, од тога са отвореном туберкулозом (преносивом) укупно 9, односно 11. Постојао је диспанзер за плућне болести. Лекари су обавили 946 прегледа и интервенција. Посета у диспанзеру ради савета било је 266. Поред редовног рада у амбуланти, персонал је вршио посете и по кућама оболелих делећи при том у границама могућности лекове и пропагандистички материјал. Били су раздавани лекови (245 лица, у вредности 1.759 динара) и пљуваоница (у вредности од 48 динара).²⁴²⁶ У Косовској Митровици је након експедиције Медицинског факултета из Београда 1933. и прегледа људи у болници, било је утврђена туберкулоза у великом броју (код 203 од прегледаних 3.153 болесника), а нарочито код муслиманског света.²⁴²⁷

²⁴²²Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 627.

²⁴²³Б. Константиновић, н.д, 118-139; С. Зечевић, н.д, 126.

²⁴²⁴С. Чупковић, н.д, 513-514.

²⁴²⁵Б. Константиновић, н.д, 118-139; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 87-96.

²⁴²⁶Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 25, 115-118.

²⁴²⁷Д. Борић, н.д, 289-297.

101. *Смртност од туберкулозе по срезовима*

Срез или град	1934-1937			1938-1939	
	Укупан број умрлих	Умрло од туберкулозе	% од туберкулозе	Укупан број умрлих	Умрло од туберкулозе
Лаб	2.366	132	5.58	1.181	73
Вучитрн	2.390	213	8.91	1.177	124
Гњилане	7.534	626	8.31	4.254	308
Гора	1.302	63	4.84	678	45
Грачаница	3.484	433	12.43	1.756	228
Качаник	963	99	10.28	567	44
Неродимље	3.153	304	9.64	1.687	171
Подгора	1.587	182	11.47	802	116
Приштина, град	1.218	292	23.97	662	178
Призрен, град	1.809	237	13.10	859	103
Шарпланина	2.600	236	9.08	1.227	152
Дреница	2.019	195	9.66	812	101
Ђаковица	3.692	494	13.38	1.809	293
Исток	2.411	282	11.70	1.271	169
Кос. Митровица	2.778	345	12.42	1.370	130
Пећ	2.501	284	11.36	1.313	161
Пећ град	1.386	271	19.55	600	92

(*Статистички годишњак 1938-1939*, књ. 9, Београд 1939, 412-419; *Статистички годишњак 1940*, књ.10, Београд 1941, 392-397)

Дифтерија је такође била међу првим заразним болестима, скоро 1/3 свих смртних случајева отпадало је на ову болест. Највећи број оболелих био је 1934, пре свега од септембра до јануара. У Вардарској бановини је дифтерија спадала у најтеже епидемије (1938. 752 случајева).²⁴²⁸ Био је један случај лепре 1938. у Ђаковичком срезу.²⁴²⁹

Важно место међу социјалним болестима имале су венеричне и кожне болести. Закон о сузбијању венеричних болести био је обнародован 1934. и

²⁴²⁸Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 158; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 31.

²⁴²⁹Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 95.

обухватао је сифилис и гонореју. Важан део рада у лечењу венеричних болести био је утврђивање врела заразе али се оно затајивало најчешће из психолошких разлога. Према Закону о сузбијању полних болести требало је поднети писмену пријаву са потписом у којој се наводило одређено лице као извор заразе, па је био мали број таквих пријава. Највише је оболелих било међу мушкарцима. Нема сумње да је промискуитет био главни чинилац за ширење полних болести и да је у том погледу долазила проституција на прво место. У Југославији је Закон о сузбијању проституције то питање решио реглементацијом проституције и ступио је на снагу у другој половини 1934. То је допринело и смањење полних обољења, мада је велики број проститутки у Краљевини Југославији избегавало обавезну здравствену контролу. Међутим, по свим градовима је мање више била развијена тајна проституција, што је доводило до пораста венеричних обољења.²⁴³⁰

Главни центри за сузбијање венеричних болести били су диспанзери, а њихов број је порастао од 1933, када их је било 62, на 76 у 1938. У Вардарској бановини било је девет, а у Моравској и Зетској по шест диспанзера. Највећи број посетилаца диспанзерима показивала је Моравска бановина (18.520, 1938.)²⁴³¹ Најмањи рад амбуланата био је у Вардарској бановини у односу на остале бановине. На основу података које су давале амбуланте тешко је проценити број оболелих јер су оне давале податке само за оне који су се код њих јављали за лечење, а то је био мали проценат, па није било систематског и правилног лечења. Оболелих од капавца било је 1936. највише у Приштини (345 мушкараца и 12 жена), затим у Пећи (110, 48), Косовској Митровици (63, 8) и најмање у Призрену (50, 14). Од примарног сифилиса било је оболелих највише у Приштини (57 мушкараца, 1 жена), затим у Косовској Митровици (25, 11), у Пећи (19, 2), а најмање у Призрену (10 мушкараца), а од секундарног највише у Пећи (234, односно 213), затим у Приштини (179, односно 98), па у Косовској Митровици (131, односно 68) и у Призрену (120, односно 125). Као што се могло видети број оболелих од капавца се смањивао, док је број оболелих од сифилиса био у сталном порасту. Ендемски сифилис је био развијен у неким крајевима Пећког среза, а

²⁴³⁰ В. Јовановић, *н.д.*, 475.

²⁴³¹ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38*, 96-103, 159-160.

нарочито га је било код муслиманског живља, због чега је Дом народног здравља у Пећи водио преко своје кожно венеричне амбуланте енергичну акцију за сузбијање сифилиса.²⁴³² Гнездо ендемског сифилиса постојало је и у околини Призрена.²⁴³³

Број оболелих од кожных обољења био је у сталном порасту од 1932. године. Од кожных обољења био је екцем доста развијен, шуга је била свакидашња појава, најчешће код Арнаута, који је нису најчешће никако лечили, а велику сметњу за сузбијање чинило је немање личног и постељног рубља.²⁴³⁴ Са кожным обољењима било је 1936. највише оболелих у Призрену (1.724, односно 1.331) и Пећи (1.082, односно 858), а нешто мање у Приштини (54, односно 30) и Косовској Митровици (42, односно 28).²⁴³⁵

Алкохолизам није био распрострањен у великој мери, пре свега због ниског стандарда живота и због великог процента муслиманског живља који из верских разлога нису употребљавали алкохолна пића.²⁴³⁶ Међутим, у Косовском крају био је велики број оболелих од цирозе јетре као и обољења јетре уопште.²⁴³⁷ Од других обољења најчешћа су била обољења органа за дисање, реуматична обољења и обољења срца и крвотока. Лети је највише било желудачно-цревних обољења пре свега код деце и одојчади. Честа су била обољења од уратичне дијатезе, сразмерно је било песка у жучи, у бубрезима, чак и код мале деце и то првенствено код Арнаута чија је исхрана била најоскуднија и састојала се најчешће од проје, соли и паприке. Од оскудне исхране долазио је и недостатак витамина, који се огледао у авитаминозама али мало више у хиповитаминозама, углавном је у недостатку витамина Д, у виду малокрвности, екцема, рахита. Витамини су по цени били неприступачни народу, а да би се постигао неки резултат у лечењу ових проблема било је потребно давати високе дозе Д витамина.²⁴³⁸

²⁴³²Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 24, 121-123.

²⁴³³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 159-160.

²⁴³⁴С. Чупковић, н.д, 513.

²⁴³⁵Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 124-126.

²⁴³⁶Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 159-162.

²⁴³⁷Д. Борић, н.д, 289-297.

²⁴³⁸С. Чупковић, н.д, 514.

Један од најважнијих проблема у Краљевини Југославији била је смртност одојчади и мале деце, јер је тај број био два пута већи од броја умрлих од туберкулозе. У Вардарској бановини је смртност износила 14-17 на 100 живорођених. Велики морталитет дојенчади био је особито код сеоског становништва.²⁴³⁹ Деца су била најчешће подложна умирању најчешће у првим годинама живота. Порођаје су водиле жене које су се више пута порађале или су присуствовале порођајима.²⁴⁴⁰ Већ до 15. године живота умирало је 51 % деце.²⁴⁴¹ Заводи за здравствену заштиту матера и деце постојали су на територији сваке бановине. Сваки Завод је имао саветовалиште за трудне жене, који су били слабо посећени у односу на број трудница. У Моравској на пример уопште нису долазиле на преглед, а врло мале бројеве показивале су и Вардарска и Зетска. По броју установа за здравствену заштиту мајки и деце на првом месту је била Вардарска бановина (40) али је код ње најмањи број прегледаних одојчади. Саветовалишта за трудне жене није било на Косову и Метохији. У Ђаковици је 1937-38. било прегледано највише одојчади и мајки (528 и 121), у Урошевцу 320 одојчади и 106 мајки, у Гњилану 127 одојчади и мале деце, у Качанику 59 одојчади и мале деце и 15 мајки, у Истоку 28 одојчади и 8 мајки, а најмање у Ораховцу 9 одојчади.²⁴⁴²

Приликом прегледа одојчади и мале деце установљене су углавном болести поремећаја исхране и варења, акутне болести респираторних органа, рахитис, маларија, туберкулозе, болести очију, ушију и коже. У Пећи је 25 деце упућено у болнице, а у току 1936. било је издато 7.772 (вредност лекова у динарима) за 2.450 деце, Гњилане 14 деце упућено у болнице, било је издато 2343.25 (вредност лекова у динарима) за 443 деце, Приштина 69 деце упућено у болнице, било је издато 6.645 (вредност лекова у динарима), за 2.584 деце, у Призрену 9 деце упућено у болнице, било је издато 4.810 (вредност лекова у динарима), за 4.710 деце. Висока смртност дојенчади била је 1932. у срезовима Бањски и Вучитрнски. Та смртност је смањена 1933. што је нарочито значајно у срезу Бањском где је у

²⁴³⁹Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 24, 48. Више о томе у одељку Здравствена заштита матера и деце.

²⁴⁴⁰В. Јовановић, *н.д.*, 470.

²⁴⁴¹С. Иванић, *Здравствени проблеми Југославије*, 3.

²⁴⁴²Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 57- 66, 150-157.

току 1931. године на сто живорођене деце умирало 25 у првој години живота. Међутим, 1934. смртност одојчади била је опет нарочито висока у Вучитрнском и Лабском срезу.²⁴⁴³

При прегледу жена 1934. било је оних које су рађале чак до 16 деце. Од 1142 детета рођених на Косову и Метохији умрло је за време порођаја 35, током доцнијег живота 426 а у животу остајало 681 деце, односно 59.2 % деце. Смртност деце била је највећа код вишеротки и износила је 50-60 %, пре свега због рђаве исхране, неге и хигијенских навика.²⁴⁴⁴ Као главни узрок сматрала се недовољна пажња мајке према детету, пре свега према женском детету, јер оно није било жељено, затим рђава и нерационална исхрана јер није била реткост да је детету 3-5 година једина исхрана било мајчино млеко, као и сувише утопљавање новорођенчета у чврсте вунене тканине чиме су је изазиван општи поремећај метаболизма и слаба отпорност. Побачаји нису били реткост (21 %), што је вршено или самостално при чему је било екстремних примера скакања са стене на стену, ношењем терета, затим уз одређене траве, а било је тражења помоћи од жена које су се "тим занатом бавиле".²⁴⁴⁵

102. Смртност одојчади по срезовима 1934-1937

Срез или град	Укупан број живорођених			Умрло одојчади			Смртност на 1000
	м	ж	свега	м	ж	свега	
Лаб	2.465	2.121	4.586	272	233	505	110.12
Вучитрн	2.529	2.085	4.614	441	313	754	163.42
Гњилане	8.237	7.268	15.505	1.339	991	2.330	150.27
Гора	1.399	1.370	2.769	245	215	460	166.12
Грачаница	3.788	3.456	7.244	564	520	1.084	149.64
Качаник	894	751	1.645	148	110	258	156.84
Неродимље	3.124	2.736	5.860	446	349	795	135.67

²⁴⁴³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 27, 62-75.

²⁴⁴⁴На Косову и Метохији 1931. умрла одојчад 4.092 (стопа смртности 196.5), 1934-1937 14.498 (стопа смртности 161.7), а у односу на укупан број умрлих чинио је 44.3 %. Б. Симеуновић, *н.д.*, 50)

²⁴⁴⁵М. Богдановић, Св. Барјактаровић, Жена Косова, Метохије и Васојевића, *Гласник Централног Хигијенског завода*, Београд 1934, 62-71; А. Петровић, Побачаји на селу, *Полиција*, 1938, 136-141.

Подгора	1.562	1.399	2.961	263	267	530	178.99
Приштина, град	992	941	1.933	147	134	281	145.97
Призрен, град	1.422	1.216	2.638	379	291	670	253.98
Шарпланина	2.704	2.284	4.988	455	369	824	165.20
Дреница	2.199	1.939	4.138	351	289	640	154.66
Ђаковица	3.849	3.204	7.053	589	390	979	138.81
Исток	2.755	2.268	5.023	494	399	893	177.78
Кос. Митровица	2.500	2.279	4.779	489	405	894	187.07
Пећ	2.562	2.225	4.787	367	290	657	137.25
Пећ град	909	833	1.742	188	183	371	212.97

(Статистички годишњак 1938-1939, књ. 9, Београд 1939, 130-137)

103. Смртност одојчади по срезовима 1938-1939

Срез или град	Укупан број живорођених 1938-1939	Умрло одојчади	Смртност одојчади на 1000 живорођених
Лаб	2.219	287	129.34
Вучитрн	2.654	392	147.70
Ѓњилане	7.211	1.206	167.24
Гора	1.331	111	179.56
Грачаница	3.663	536	146.33
Качаник	800	125	156.25
Неродимље	3.148	393	124.84
Подгора	1.330	223	167.67
Приштина, град	1.009	139	137.76
Призрен, град	1.188	299	251.68
Шарпланина	2.324	367	157.92
Дреница	1.941	181	93.25
Ђаковица	3.223	399	123.80
Исток	2.355	430	182.59
Кос. Митровица	2.581	408	158.08
Пећ	2.175	298	137.01
Пећ град	809	159	196.54

(Статистички годишњак 1940, књ.10, Београд 1941, 129-136)

104. Број укупно живорођених и умрлих на Косову и Метохији 1931-1939

	Живорођени	Умрли
1931	20.825	13.627
1934	22.246	12.170
1935	21.477	11.628
1936	22.119	11.430
1937	22.034	11.153
1938	22.565	12.286
1939	20.725	11.541

(Б. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961*, Београд 1964, 42)

Ђаци су били веома угрожена популација што се здравственог стања тиче, па је у здравственом законодавству поклоњена нарочита пажња здравственој заштити ученика.²⁴⁴⁶ Хигијенске одредбе односиле су се на школске зграде, лекарски преглед пре уписа у школу, преглед у школским поликлиникама. Подробније прописе о заштити ученика садржао је Закон о здравственој заштити ученика из 1930. године. Школске поликлинике биле су задужене за хигијену и раду купатилама и кухињама и здравственом стању ученика, такође и за систематске прегледе и лечење.²⁴⁴⁷ Ипак, због недостатка финансијских средстава нису могле да делују онако колико је требало.²⁴⁴⁸ Око половина ученика на свим нивоима школовања била је обухваћена систематским и контролним прегледима. То није био довољан број с обзиром на велику заступљеност заразних болести међу овом популацијом.

²⁴⁴⁶Закон о народним школама – *Службене новине* 9.12.1929, Закон о средњим школама-*Службене новине* 2.10.1929, Закон о учитељским школама - *Службене новине* 2.10.1929, Закон о грађанским школама – *Службене новине* 5.12.1932.

²⁴⁴⁷Закон о здравственој заштити ученика, *Службене новине*, бр.208, 12.9.1930, 1796; Правилник о делокругу и дужностима школских поликлиника и школских лекара по закону о народним школамаод 31.10.1930, *Службене новине*, бр.255, 6.11.1930, 2070-2075; Љ. Димић, *н.д.*, 240.

²⁴⁴⁸*Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 26.

105. Број обављених прегледа по школама 1936. године

Основне школе

Назив среза	Бр. ученика у делокругу поликлинике	Систематски прегледи	Контролни прегледи
Косовска Митровица	1012	372	947
Пећ	1327	287	216
Гњилане	645	888	92
Грачаница	930		
Призрен	1831	630	765
Приштина	1220	415	1277
Урошевац	790		

Средње школе

Назив среза	Бр. ученика у делокругу поликлинике	Систематски прегледи	Контролни прегледи
Косовска Митровица	263	103	358
Пећ	914	204	
Гњилане	74	68	8
Призрен	421	160	181
Приштина	580	198	874

Занатске школе

Назив среза	Бр. ученика (ж) у делокругу поликлинике	Систематски прегледи	Контролни прегледи
Косовска Митровица	53	22	20

Пећ	88		
Гњилане	36	39	8
Призрен	117	31	64
Приштина	94	106	113
Урошевац	34		

Назив среза	Број прегледаних ученика (м, ж)	Број извршених прегледа	Број интервенција	Број посета ради савета
Косовска Митровица	210, 174	129,110	97, 90	1, -
Пећ	1947, 573	1676,475	1141, 332	15, 7
Гњилане	711,351	762,399	819,470	
Грачаница	243, 172	385,286	273,178	12,6
Призрен	1987, 1051	3407, 1817	1919, 916	98, 50
Приштина	1712, 1232	3158, 2287	1920, 1434	184, 126
Урошевац	96, 23	196, 73	105, 50	

(Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 75-84, 103-106)

Лекари су долазили у посете по кућама, према истраживањима из 1936, само у Призрену (38), а по школама у Призрену (45) и у Приштини (163). Сестре су одлазиле у посете школама само у Призрену (236), по кућама у Призрену (18), Приштини (33) и Урошевцу (4). Посете сестара по кућама нису биле заступљене, јер изгледа да поједине здравствене установе нису схватиле значај ових посета. Сестре су показивале мајкама дечију хигијену, али и целој породици.

Највише ученика боловало је од акутних инфекција, туберкулозе, маларије и других унутрашњих болести. У Призрену и Приштини је највећи број ученика прегледан па је и установљено да велики број болује од ових болести. Биле су заступљене и болести ушију, носа и грла, као и зуба и очију, кожне болести од којих је шуга била на првом месту.²⁴⁴⁹ Висок број обољења био је последица пре свега нерационалне исхране и недостатка витамина. При практичном настојању да се реше здравствени проблеми било је веома битно упућивање деце и подмлатка у летовалишта и опоравилишта. У Пећи је постојало државно опоравилиште Високи Дечани, у коме је 1936. било 75 мушкараца и 54 жена посетилаца, од тога школске деце 73, 38, а укупан број дана који су сва лица провела у летовалишту био је 2.325, односно 1.674. Сва деца била су упућена од стране школске поликлинике. На основу овога видимо да је сваки посетилац провео око 33 дана у опоравилишту.²⁴⁵⁰

9.2.2. Државне мере у борби против заразних болести

Имунизација је играла важну улогу против дифтерије, скрлети, тифуса и дизентерије. Жене турске и албанске националности избегавале су вакцинацију сматрајући да се жене пред мушким не смеју показивати.²⁴⁵¹ Постојала је потпуна имунизација у којој су се примале три инјекције и непотпуна имунизација. Највише је било имунизованих 1935. и 1936. на скрлет на подручју Зетске и Вардарске бановине. Имунизација против тифуса је такође заузимала важно место, мада је било јасно да се тај проблем не може решити на тај начин већ санитетско - техничким мерама. У Косовској Митровици 1936. није било имунизованих, у Пећи је било потпуно имунизованих на тифус мушкараца 1.355, жена 677, непотпуно 275, односно 74, у Гњилану није било, у Призрену је било потпуно имунизованих на тифус 1.097, односно 828, непотпуно 118, односно 67, у

²⁴⁴⁹Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 67-82.

²⁴⁵⁰Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 218-220.

²⁴⁵¹В. Јовановић, н.д, 465.

Приштини потпуно 36, односно 33, непотпуно 44, односно 42. Против вариоле вере цепљено је у Зетској бановини на 1.000 становника 34.4, а у Вардарској 24.3.²⁴⁵²

У Закону о сузбијању заразних болести постојале су одредбе и о дезинфекцији и дезинсекцији што је представљало важно оружје у борби против ових болести. Закон о сузбијању заразних болести предвиђао је у члану 31 да бан својом наредбом одређује распоред дезинфектора по бановини, који су вршили службу под надзором надлежних лекара. По броју пријављених дезинсекција на првом месту била је Вардарска бановина, пре свега због ендемске појаве пегавца у тој бановини као и већем броју купатила при хигијенским установама. Зетска бановина и поред великог броја случаја пегавца знатно је заостајала 1936. по броју извршених дезинсекција за Вардарском бановином. Највећи број дезинфекција вршен је код цревног тифуса, дифтерије и скрлети. У Зетској бановини забележене су у 1938. 182 дезинфекције код пегавца према 22 у 1937. години. И поред свега наведеног број пријављених дезинфекција и дезинсекција далеко су заостајали за бројевима пријављених заразних болести. То се може видети на примеру извршених дезинфекција 1937-38. - у Подујеву 4 дезинфекције (једнако броју оболелих, 3 заражена дома), у Гњилану 5 (од 7 заражених домова и 7 оболелих), у Урошевцу 32 (40 заражених домова и оболелих 48), у Призрену 96 (97 заражених домова и 155 оболелих).²⁴⁵³

Здравствена пропаганда била је веома значајна у превенцији и сузбијању заразних болести. Било је веома битно спојити науку и народ. Постојали су различити начини здравствене пропаганде, пре свега су то била јавна предавања, брошуре, књиге и летци, илустрације, плакати, модели, апарати, а најпривлачније средство био је филм. Сви доктори били су ангажовани на пропагандном раду. У Пећи је 1936. издато 295 популарних књига бесплатно, 48 брошура, 140 плаката, 1.458 летака, 51 слика изнајмљена. У Призрену је издато 275 бесплатних брошура и 155 плаката, у Приштини је издато 2.470 бесплатно летака.²⁴⁵⁴ У Гњилану је

²⁴⁵²Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 186-194.

²⁴⁵³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 194-196; Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 130-131, 150-157.

²⁴⁵⁴Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 207-212.

1937-38. био одржан највећи број предавања (105), затим у Ораховцу 14 и Вучитрну 10, а најмање у Подујеву 5, у Урошевцу 3, у Призрену 2, у Качанику 1.²⁴⁵⁵ Од великог значаја били су и течајеви за домаћице чији су програми садржали и доста корисних поука из опште хигијене, правилне исхране и неге одојчади и мале деце.²⁴⁵⁶ Најсвестранија пропаганда о здравству била је спровођена у средњим школама кроз наставу хигијене, што је уз систематске прегледе чинило успешним укупан ефекат здравствено културног рада у школи.²⁴⁵⁷ Здравствена пропаганда није давала жељене резултате, због премало људи који су је спроводили и због недостатка средстава, као због великог броја неписмених људи који нису могли да разумеју садржај и значај ове битне мере.²⁴⁵⁸

Као превентивна мера за сузбијање заразних болести били су асанациони радови. Ти радови су подразумевали радове на снабдевању насеља здравом водом (бунари, артески бунари, чесме), одстрањивање измета и ђубрета (канализација, нужници, ђубришта), исушивање мочварног земљишта, грађење купатила. Водоводи су били плитки, бунари отворени, а нужника није било или су били примитивни. Нужник се најчешће састојао од обичне јаме озидане каменом усуво, а пражњење је вршено најчешће при јаким кишама, када је садржина пуштана на улицу да је бујица разнесе. За купатила села нису знала. У варошима су постојали хамама који нису имали довољну вентилацију и имали су заједничка корита за умивање.

Предузетим радовима побољшавале су се асанационе прилике. За цеви водовода почеле су да се употребљавати искључиво гвоздене цеви, а каптаже, резервоари, шахтови и чесме осигуране тако да је искључено било загађење путем земљишта или спољњег намерног убацивања нечега што би довело до загађења. Код зиданих бунара водило се рачуна о непосредној околини, а такође уведена је нова врста бунара тзв. цевних бунара, бунара бушених гвозденим цевима довољно широким да се у цев може спустити радни цилиндар од пумпе, а погодни су били само за плитке подземне воде. Артески бунари нису са успехом извршени на

²⁴⁵⁵ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 150-157.

²⁴⁵⁶ Службени лист Вардарске бановине, бр.834, 28-31.

²⁴⁵⁷ Љ. Димић, н.д, 245.

²⁴⁵⁸ Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936, 207-212.

Косову. Код свих радова села су помагала радном снагом, а главни износ пао је на државу па онда на области или бановину. Урошевац је био снабдевен субартеским бунарима.

Завод се бавио хигијенским нужницима и ђубриштима, јер су се изметом могла ширити цревна обољења, као тифус или дизентерија. Преносиоци су биле муве, загађена вода или људи (обућом) и домаће животиње (ногама). На Косову су биле изграђене септичке јаме. Завод је дао дрвене кућице израђене у његовој радионици, потребну количину цемента, црепа, ексера и гвожђа, као и стручну радну снагу, остало су урадили сами сељаци. Један овакав нужник је стајао око 1.000 динара а ђубриште 2.000 – 3.000 динара. Завод је подизао и народна купатила, код заводских установа, здравствених станица или дечијих опоравилишта. Купатила су била са тушевима. У почетку је било тешко навићи сеоско становништво на купање али касније су то већ сами тражили. До 1931. купања су била бесплатна, а од 1936. године уведене су таксе од два динара за варошко становништво док је за сеоско становништво и школску децу остало бесплатно.²⁴⁵⁹ Било је окупано 1936. највише ђака у Приштини 6.001 мушких, односно 3.327 женских, затим у Гњилану 3.532, односно 2.105, у Призрену 3.121, односно 854, у Косовској Митровици мушких 559, женских 704, а најмање у Пећи 175, односно 113. Грађанства у истој години је највише окупано такође у Приштини 5.363, односно 502, затим у Призрену 3.779, односно 946, у Пећи 2.595, односно 174, у Гњилану 1.111, односно 288, а најмање у Косовској Митровици 237, односно 49.²⁴⁶⁰

Од асанационо-техничких радова нарочито би требало навести исушивање мочварних поља и места. На тај начин су се смањивала легла комараца и добијали се комплекси за пољопривреду. Овакви мочварни предели су на Косову били у околини колоније Врела. На извршене радове до 1937. дато је 516.462 динара. У циљу што успешнијег радова на асанацији села донет је 10. јануара 1930. специјалан закон о помоћи за асанацију села. По том закону давало се годишње Фонду за асанационе радове за села са мање од 2.000 становника бескаматне позајмице на 10 година ради грађења малих сеоских водовода, цистерна, бунара,

²⁴⁵⁹ С. Симић, Асанациони радови, *Споменица*, 777-786.

²⁴⁶⁰ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 218-220.

канализације, народних купатила и других радова за унапређење хигијене на селу. Зајмови су се додељивали у висини 50 % трошкова а другу половину су сносила села. Ипак, интересовање села за ове позајмице било је врло слабо.²⁴⁶¹

Модернизација здравствених прилика огледала се и у Закону о надзору над намирницама за живот, у коме се водило рачуна о квалитету намирница и о општој хигијени у производњи.²⁴⁶² Међу најважнијим намирницама биле су млеко, брашно и масти. Број хигијенско полицијских 1937-38. прегледа животних намирница и радњи износио је 38.314, а највише у Приштини 4.261, у Призрену 997 жив.намирница и 12 лица, у Урошевцу 244 жив. намирница и 150 лица, у Косовској Митровици 221 животних намирница и 178 лица, у Подујеву 162 жив. намирница и 60 лица, у Ђаковици 70 животних намирница и 51 лице, у Вучитрну 56 жив. намирница и 46 лица, у Истоку 38 животних намирница и 55 лица, у Гњилану 28 жив. намирница и 3 лица, у Ораховцу 20 жив. намирница и 7 лица и у Качанику 9 жив. намирница и 2 лица. И поред великог значаја хемијских лабораторија није постојао њихов довољан број, нису биле савремено уређене, нити је било довољно стручног ни помоћног особља.²⁴⁶³

Такође, значајну улогу имао је и Закон о исхрани и помагању сиромашних земљорадника, који се односио на помагање земљорадника запошљавањем у јавним радовима на селу да би се обезбедила зарада за прехранивање породице.²⁴⁶⁴

9.2.3. Бање и минералне воде значајне за народно здравље

На Косову и Метохији је постојао велики број бања и термалних извора, везаних за разне пукотине у земљи, а већина њих је везана за раседе дуж обода котлина. Одмах после ослобођења почело се водити рачуна о запуштеним и неуређеним бањама. Бање, минералне и топле воде добиле су веће значење по народно здравље, него у ранијим периодима. Оне су све биле својина државе, а њима је управљало Министарство социјалне политике и народног здравља. У

²⁴⁶¹С. Симић, *н.д*, 777-786.

²⁴⁶²Љ. Димић, *н.д*, 241.

²⁴⁶³Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 179-185.

²⁴⁶⁴Љ. Димић, *н.д*, 241.

свакој бањи је требало да постоји бањска управа коју је одређивао бан.²⁴⁶⁵ Приступило се испитивању минералних извора и њиховој каптажи као и општем уређивању бања.

Клокотска бања налази се у долини Биначке Мораве, у Гњиланском срезу код села Клокота на путу Гњилане – Урошевац. Ова бања имала је три извора – први киселе воде, други за спремање лековитог блата а трећи у коме су се купали реуматичари. Лечила је реуматизам и болести костију са температуром од 16 до 32 степена. Банска управа ју је издала под закуп и концесионар је до 1937. уложио 150.000 ради уређења бање. Бања у Бањској или Бања Краља Милутина налази се у селу Бањској, 5 км југо источно од Косовске Митровице. Вода у овој бањи је била карбонатна (алкална, алкало-земна), са температуром 43-47 степени и лечила је реуматизам и неуралгије. Станови су били у сеоским кућама и била је примитивно уређена, било је око 1.500 посета. Милошева бања се налазила 8 км од Приштине, а главни извор је давао 12 литара у минути. Народ је употребљавао за пиће и купање од шуге и шећерне болести. Бања Илица, која се налазила 7 км североисточно од Пећи, била је мало позната јавности. Ова бања била је на преко 600м надморске висине, са лепим природним положајем, здравом планинском водом, ваздухом и зеленилом. Лечила је гихт реуматизам, шкрофуле, нервозу, женске болести идр. Није била уређена, куће посетилаца биле су мале и примитивне, од дасака, прућа и сламе. Сама бања био је "мали тор ограђен даскама" у кругу од метар и по, где су се без упутстава лечили одвојено мушкарци и жене, збијајући се потпуно наги издржавајући топлоту воде од 40 и више степени. Од сваког посетиоца и оног ко је користио бању узимао се динар.²⁴⁶⁶

Што се тиче минералних извора, у Гњиланском срезу налазили су се, поред Клокотске бање, извори Хоџин камен, Кметовска минерална вода, Пасјанска минерална вода, Минерална вода у Порешју и Житинска минерална вода. Народ се у прва два купао само о Ђурђевдану када је нарочито веровао у здравствену моћ извора. У Неродимском срезу налазила се чесма алкално киселе воде у селу Бурник. У Качаничком срезу минерална вода Ђенерал Јанковић, налазила се на прузи Скопље-Косовска Митровица, удаљена 3 км од железничке станице, а

²⁴⁶⁵Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937-38, 18.

²⁴⁶⁶Зетски гласник, бр.59, 1933, 3; Зетски гласник, бр. 721, 1938, 2.

спадала је у ред алкално - земноалкалних кисељака. Дечански кисељак, у Таковичком срезу, под самим манастиром Дечанима, спадао је у ред земно-алкалних кисељака, користио се ради лечења лечења стомачно-цревних обољења, као и рудник Бања у срез Источком, извор на друму Пећ-Косовска Митровица, поред реке Дрима.²⁴⁶⁷ Све бање биле су примитивне и неуређене. Посећивао их је мали број посетилаца, најчешће из најближе околине, пре свега због саобраћајних прилика а и због неуређености.

9.3. Међуетнички односи

Сукоб између албанског и српског народа није био нужно и национални сукоб, живели су заједно без икаквог уопштеног конфликта у средњем веку. Сукоб је настао у новој верско-друштвеној диференцијацији турског феудалног поретка.²⁴⁶⁸ Привилегован положај Арбанаса у Косовском вилајету (1878-1912) је узроковао постојање неравноправности између њих и Срба, пре свега због различите верске припадности, али и етничке разлике – борба за земљу. Разлике су се испољавале у стварном животу, у реалним односима два слоја становништва.²⁴⁶⁹ Хришћани нису смели да јавно у време Рамазанског поста једу, пуше или пију. Било је примера недозвољавања Арбанаса да се подигне црква, нетрпељивост према православним свештеницима, али су у Косовском вилајету ретко скрнавили православне верске објекте.

Неравноправност се исказивала и на другим аспектима. Постојала је неравноправност Срба и Арбанаса пред властима, јер су Арбанаси имали привилегије у односу на остале становнике. Физичка неравноправност у периоду до Балканских ратова темељила се на томе што су Арбанаси живели у фисној организацији и што су били наоружани пушкама. На бесплатну заштиту од угледнијих Арбанаса Срби нису могли да рачунају, па су морали да је плаћају. Економска неравноправност је била изражена у аграрним односима. Степен личне

²⁴⁶⁷ Д. Алексић, Бање и минералне воде, *Споменица*, 787-798; *Алманах шематизам Зетске бановине*, 366.

²⁴⁶⁸ Д. Богдановић, *н.д.*, 114.

²⁴⁶⁹ М. Јовичић, Уставноправни положај припадника албанске националности, *Срби и Албанци у 20. веку*, 138.

и имовинске сигурности становништва у Косовском вилајету није био висок. Свако село имало је чувара – пољака, који је био наоружан и обично Арбанас, а неретко је злоупотребљавао свој положај. Неравноправност се огледала и у неким облицима свакодневног живота, као што су били становање и међусобно опхођење. Срби су били често приморани да напуштају своја имања, јер су били изложени нападима, рањавањима, убиствима, пљачкама, отмицама девојака. Пљачкашке навике Арбанаса са Малисорских и Мирдитских висоравни прерастале су временом у пљачкашку привреду. Насиље није било реткост у Косовском вилајету, пре свега јер је у арбанашком друштву крвна освета била свакодневна појава, али и насиље над српским становништвом, као право јачег над слабијим све до Балканских ратова.²⁴⁷⁰

М. Јагодић је у књизи *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912*, направио на основу информација из извора класификацију злочина, који су били познати. Највећи број убистава био је забележен у време Призренске лиге 1878 и 1879. и варирао је у односу на политичке прилике у Турској и Косовском вилајету (1905, 1912). Било је пријатељски настројених Арбанаса који се нису слагали са тенденцијама и понашали се пријатељски према Србима. Срби нису организовали шири отпор Арбанасима и трпели су овакво понашање, јер су, између осталог, страховали од стране интервенције.²⁴⁷¹

Међу српским становништвом у Косовском вилајету постојао је константан страх, пре свега од злочина и освете. Управо због тога постојала је ограниченост кретања, принудно затварање у ограничен простор – кућу или село. То је утицало и на живот српских девојака и жена и то посебно у варошима. Постојао је страх и неповерење према властима, па се ни тужбе нису подносиле. Као последица страха, јављала се социјална мимикрија, пре свега у замени

²⁴⁷⁰М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету 1878-1912; Задужбине Косова*; Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913; Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*; Б. Нушић, *Косово (Опис земље и народа)*; Б. Нушић, *С Косова на сиње море*; Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812-1912*; Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у 19. и почетком 20. века*; В. Бован, *Јастребов у Призрену*; Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*; И. Иванић, *На Косову. Са Шара по Косову на Звечан*; А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*; Ј. Цвијић, *н.д.*, 247. С. Скенди, *н.д.*, 202. Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима-студије и чланци*; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*.

²⁴⁷¹М. Јагодић, *н.д.*, 184-224; Д. Богдановић, *н.д.*, 183-194; Т. Секулић, *н.д.*, 20-22; *Вардар*, 4. јануар 1934, 8.

српских спољашњих обележја идентитета албанским ради боље заштите. Српска мушка ношња је последњих деценија турске владавине била скоро иста као албанска. Ту је била заступљена и бела капица. С друге стране ни Арбанаси нису били ослобођени страха. Веровали су да би престанком турске власти у Косовском вилајету, дошло до деградације њиховог повлашћеног положаја.²⁴⁷²

Српско становништво које се није могло одупрети арбанашком притиску, пресељавало се у друга села и суседне крајеве. Они који нису могли да пружају отпор Арбанасима, и који нису напуштали свој дом, прелазили су у ислам, односно поарбанашивали се, да би се заштитили. Прво су прелазили мушкарци у ислам, а затим цела породица, а поисламљивали су се и читави родови. Ј. Цвијић је свако поисламљивање довео у везу са неким значајним историјским догађајем, па је тако први талас био у 16. веку, други после уништења Пећке Патријаршије, трећи у првим деценијама 19. века, и четврти везан за српско-турски рат 1876.²⁴⁷³ Изједначавање језика и брачне везе доприносиле су да се процес мешавине брже изврши. Примали су арбанашке обичаје и погледе на друштво, па су улазили у њихове фисове, обично у фис својих сељана Арбанаса.²⁴⁷⁴ Негде су се управљали за улазак у фисове, чија је слава док су ти фисови били у хришћанству, била иста са славом поисламљених Срба пре примања ислама.²⁴⁷⁵

Овакви многобројни примери својом драматичношћу сликали су историјске, политичке, економске, социјалне и демографске прилике које су довеле до етничког поремећаја на Косову и Метохији. Број поарбанашених Срба по истраживањима Ј. Цвијића, Б. Нушића, Т. П. Станковића и других, чинио је најмање трећину укупног арбанашког живља Косова и Метохије крајем 19. и у првој деценији 20. века.²⁴⁷⁶ У Дреници је притисак Арбанаса муслиманске вере био посебно изражен па је број Арнауташа био висок. Они су задржали слављење Божића, Ђурђевдана, певали уз гусле, поштовали неке свеце, односили прилоге

²⁴⁷² А. Урошевић, Нешто из међусобних односа и утицаја етничких група у Косовској котлини у прошлости, *О Косову*, 371-373; Т. Вукановић, *Дреница*, 76; М. Јагодић, *н.д.*, 224-240.

²⁴⁷³ Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд 1911, 1098-1099, 1162-1163, 1165-1166.

²⁴⁷⁴ А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, Београд 2009, 63.

²⁴⁷⁵ А. Урошевић, Ступање поисламљених и поарбанашених Срба у арбанашке фисове, *Гњилане и околина*, 28-30.

²⁴⁷⁶ Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско-арбанашким односима-студије и чланци*, 84.

црквама, тражили од православних свештеника да им читају молитву за оздрављење болесног детета или су молили игумана неког већег манастира (Дечани) да им "шиша" дете, па су их после звали кумовима. Презимена су им говорила о српском пореклу (већи део у Косовској котлини имало је српски облик - Цановић, Биљановић, Шемовић, Пољановић итд). По истраживању А. Урошевића исламизацијом, па онда албанизацијом само на ужем простору Косова било је обухваћено 111 од 612 српских родова, којима су пре свега остали трагови у презименима.²⁴⁷⁷ Тај процес окончан је нестанком османске власти 1912. Тада се одбацила код Срба и албанска ношња. Прво је била одбачена бела капа и замењена шубаром или шајкачом, а потом и љурка – кратка долактица, замењена шумадјским минтаном или сукненим капутом грађанског кроја.²⁴⁷⁸

Арбанаси и поарбанашени Срби муслиманске вероисповести издавали су се за Турке, име Шиптар код њих био је исто што и катунар, човек који живи на селу. Православни Срби су нерадо гледали на муслимане. Турке су звали Турцима, а муслиманске Арбанасе Арнаутима, али и Турцима. За Арбанасе се чуло још и Албанац, што је било новијег датума. Звали су их "арнауштијом", "белокапцима", "шуганима", па и "мишевима". Према католичким Србима и католичким Арбансима Срби нису имали мржње. Звали су их "Латини". Муслимански Арбанаси су звали Србе "Шкау". Турци су их звали "Ћаур", а после рата "Срб". Арбанасе су Турци звали "Арнауд" што је имало значење презрења и мржње. Цигани су били код свих презрени. Арбанаси су их звали "Мађуп", а Турци "Чингене". Православни Цигани су прелазили у ислам исто као и Срби. Они су више волели да буду и презрени "Ћаури", и "Шкије" него Цигани. Цигани су од турског периода па до међуратног периода говорили албански језик, чак и православни, али су се издавали за Србе.²⁴⁷⁹

За проучавање исламизације и арбанизације користан је пример Горе и Опоља (у околини Призрена). Гора је насељена Србима муслиманске вере, који су примили ислам, а Опоље становништвом арбанашке говорне групе.

²⁴⁷⁷ А. Урошевић, Етнички процеси на Косову и Метохији током турске владавине, *О Косову*, 67.

²⁴⁷⁸ А. Урошевић, Нешто из међусобних односа и утицаја етничких група у Косовској котлини у прошлости, 371-373; Т. Вукановић, *н.д.*, 76.

²⁴⁷⁹ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 144-145.

Становништво Горе је примило ислам онда када је око ње стегнут обруч, јер је становништво Љуме (делом српско, делом католичко) примило ислам, али је поисламљивање ишло постепено.²⁴⁸⁰ У Гори су сачуване многе цркве и гробља, али и стара родовска имена и презимена, стари обичаји, предмети у вези са старом вером и језик, а у Опољу су изгубили језик и веру. Горани се нису орођавали са арбанашким суседима наводећи као разлоге различит језик, обичаје, ношњу, али арбанашке девојке су се радо удавале за Горане због вишег материјалног и културног нивоа, док се из истих разлога Горанке нису се удавале за Арбанасе.²⁴⁸¹

Постојали су примери двоверства (криптохришћанство) што је представљало тајно хришћанство у привидном исламу. Сви чланови једне породице издавали су се за муслимане и вршили муслиманске обреде, али су исто тако кришом или јавно вршили хришћанске обреде, што је имало разлоге у томе што су се тешко растајали са верским васпитањем из претходне вероисповести (поједници су пре подне одлазили у џамију, а поподне у цркву).²⁴⁸² То је на Косову и Метохији било изражено у облику тајног католичанства у привидном исламу. Т. Вукановић је забележио да у кући Таира Бајрамовића- Бериша, у селу Бериши у мусафирској оди на источном зиду била окачена икона Богородице са Христом, јер је Таирова мајка као девојка била католкиња.²⁴⁸³ "Љармани" (шарени) су били бројни у Призренском пашалуку, који је обухватао поједина подручја Албаније и Старе Србије, укључујући и Пећки округ.²⁴⁸⁴ Атанасије Урошевић бележи да је било доста криптохришћана у Гњиланском крају.²⁴⁸⁵

Срби и Арбанаси живели су (не заједно) већ једни поред других. У истим природним и привредно-географским условима, у истим историјским збивањима, без обзира на сличности у народној култури.²⁴⁸⁶ Овакви односи бујали су у условима заосталости, конзервативности, велике неписмености, непостојања

²⁴⁸⁰ Д. Богдановић, *н.д.*, 119-120.

²⁴⁸¹ М. Лутовац, *Гора и Опоље*, Београд 1955, 5-83; Д. Богдановић, *н.д.*, 113-121.

²⁴⁸² А. Урошевић, Један нов пример двоверства, *Гњилане и околина*, 43-45.

²⁴⁸³ Т. Вукановић, *н.д.*, 195.

²⁴⁸⁴ Д. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, 46-47.

²⁴⁸⁵ А. Урошевић, Двоверство међу Арбанасима, *О Косову*, 83 -92.

²⁴⁸⁶ М. Барјактаревић, Међуетнички односи Срба и Арбанаса, *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, 58.

интелигенције, поковања закону Леке Дукађинија, утицаја верских старешина, такође и арбанашког сна о Великој Албанији.

Етнички положај Срба поправио се после ратова 1912-1918. Отпочела је колонизација, приватна и државна којом је не само био повећан број српског становништва, већ је колонизацијом, побољшањем саобраћајних и привредних прилика, подизањем просвете и стварањем народне црквене организације појачана отпорна снага староседелца.²⁴⁸⁷ Начин понашања и опхођења с Арбанасима не само да није имало више понижавајући карактер већ се код старијих људи одржавало као да су на равној нози. Од ослобођења су се и Срби и православни Цигани називали Србима и захтевали су од Арбанаса да их тако и зову. Многа арбанашка села имала су по који српски дом. Насупрот ранијем скоро општем познавању арбанашком, ишло се ка познавању српског језика. У мешовитим селима и даље се употребљавао и један и други језик.²⁴⁸⁸

Вацлав Гирза, чехословачки посланик у Београду који је посетио Јужну Србију, истакао је да "сви становници живе сложено, узајамно су толерантни и не постоје међу њима ни верски ни народносни сукоби".²⁴⁸⁹ Заиста, било је примера доброг живљења и међусобног помагања Арбанаса и Срба. У доба досељавања Арбанаса, Срби су их примали са разумевањем, а ови арбанашки родови су касније увек у случају потребе узимали у заштиту своје сељаке Србе, па су после и они штитили њих. Памтило се да су Арбанаси у мешовитим селима штитили и бранили своје сељаке Србе од Арбанаса других села.²⁴⁹⁰ Арбанашки муслимански род Ђонт у Броду истицао је са поносом како је православна црква св. Петра близу њихових кућа сачувана његовим заузимањем и да су чували православно гробље. Арбанаси око манастира Девича, нису заборављали да су били православни, "турчени силом", нису заборављали своје порекло и нису га се стидили. *Вардар* за те случајеве наводи "Воле своју државу и кажу – ми смо српски Арнаути. Србија је наша отаџбина".²⁴⁹¹ Када је велика задруга Дурлевића у Драјковцу 1934. морала да се подели позвала је виђеније Србе да јој помогну, али

²⁴⁸⁷ М. С. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, *Споменица*, 390.

²⁴⁸⁸ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 144, 154-155.

²⁴⁸⁹ *Вардар*, 11. новембар 1935, 2.

²⁴⁹⁰ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 133.

²⁴⁹¹ *Вардар*, 8. децембар 1935, 2.

када они то нису успели онда су позвали Арбанасе, који су допринели подели.²⁴⁹² Г. Божовић је описивао да су у Призрену међусобни односи Срба и Турака и Арбанаса, који су били углавном католици, били добри и присни. Истицао је да католици не би требало да се "страше у једној хрушћанској земљи, јер је Призрен и поред тога што је био православач као нико, тврд и чврст до Бога па никад клерикалан и узак хришћанин".²⁴⁹³

Колонисти су у Косовској котлини били добро дочекани ако су они били добри према затеченом становништву. У мешовитим селима у отпору су учествовали и Срби и Арбанаси, ако је понашање колониста било на неки начин агресивно. Највише је спорова и свађе између затеченог становништва и колониста било око напаше и штета око немарног чувања стоке. Срби су често били негативни према њима, јер их нису желели на земљишту својих села, а Арбанси нарочито због "женскиња", а и јер су навикли на "својствен" живот. Досељеници су староседеоцима прилазили са поштовањем, али су Арбанаси подозриво гледали на њих.²⁴⁹⁴ У мају 1940. забележен је сукоб између колониста и Арбанаса у општинама Штимље и Косин, у Неродимском срезу, а било је рањених и повређених.²⁴⁹⁵ Заоштреност односа насељеника и Арнаута долазила је због обрађивања земље и могло је доћи до сукоба чим би жандарми напустили села.²⁴⁹⁶

Крајем тридесетих година примећивало се зближење Црногораца – насељеника и Арнаута, па није био редак случај видети их заједно у кафани за истим столом у срданом разговору.²⁴⁹⁷ Позајмљивали су једни другима стоку и раднике.²⁴⁹⁸ У Доњем Годанцу, Штимљу и Црном Брегу односи колониста и Арбанаса били су добри. Арбанаси су помагали колонисте у пољским радовима а колонисти су им узвраћали ту бесплатну помоћ. Жене су се међусобно посећивале

²⁴⁹² А. Урошевић, Шарпланинска жупа Сиринић, *О Косову*, 243.

²⁴⁹³ Г. Божовић, *н.д.*, 62.

²⁴⁹⁴ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 153.

²⁴⁹⁵ *Косово и Метохија, век важних догађаја 1912-2012*, 52.

²⁴⁹⁶ ВА, п. 17, к. 95 б, ф. 4, бр. 17, 1940; Сукоби међу насељеницима и Арнаута 16. маја 1940. у општини Косињској, среза Неродимског (ВА, п.17, к.519, ф.3, бр.54, 29. мај 1940); Сукоб у селу Латуннику, среза Подримског, мештана са насељеником у коме је погинуо Ибрахим Муртез. Народни посланик Мустафа Дургутовић је тражио од Милана Стојадиновића да се његовој породици укаже помоћ (АЈ, 37-54-317, 21. октобар 1935).

²⁴⁹⁷ ВА, п. 17, к. 95б, ф. 4, лист 3, Штаб III Армијске области, 28. јун 1940.

²⁴⁹⁸ АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

иако нису знале језике. Тако блиски односи између затеченог становништва и колониста довели су до утицаја у пољском раду и материјалној култури. Затечено становништво је по угледу на колонисте свуда из равнице рало са воловском запрегом заменило плугом на коњску вучу, почело сејати кукуруз на редове и почело куповати модерне земљорадничке справе. Почело је уз кућне зграде да подиже домаће пекаре итд. Тако је долазило и до међусобних брачних веза. Углавном су се косовски Срби женили код колониста јер су се од њих могле узимати девојке без куповине, док је обрнутих случајева било мало.²⁴⁹⁹ Међутим, склапање брачних веза са колонистима било је ретко, јер су досељеничке жене за староседеоце показивале "већу слободу и слободније држање и понашање". Турци, такође, нису склапали бракове са Арбансима због разноликости језика, као и због потцењивања Арбанаса међу Турцима, које су сматрали сељацима ма колико били богати и отмени. Српкиње нису хтеле да се удају за Цигане, а ако би нека одбегла онда би се подизало цело село да је врати. Код Арбанаса тога није било јер је било доста поарбанашених Цигана. Католички Срби и католички Арбанаси такође нису склапали бракове због разлике у језику а и због тога што су Арбанаси са потцењивањем гледали на Србе.²⁵⁰⁰

Поред покушаја Краљевине Југославије да равнотежу међу етничким групама нарушену у 19. веку врати колонизацијом, да сузбије таласе упада из Албаније и заштити немирно погранично подручје са јаком и држави слабо лојалном албанском мањином, међуетнички сукоб је у раздобљу између два светска рата добио додатну димензију једног отвореног међудржавног сукоба.²⁵⁰¹ Прелази границе од стране одметничких банди, њихово пресретање и напади на сељаке, кријумчарење, ширење вести о Великој Албанији, оперисање одметника и активиста Косовског комитета били су константни. Хасан Приштина је 1920. поручивао својим присталицама на Косову и Метохији да "у нападању и убијању Срба покажу више живости; да што више ремете безбедност и изазивају што веће

²⁴⁹⁹ А. Урошевић, Нешто из међусобних односа и утицаја етничких група у Косовској котлини у прошлости, *О Косову*, 375-376.

²⁵⁰⁰ А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, 154-155.

²⁵⁰¹ Д. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, 222.

нереде и да кваре железничке пруге и телеграфско-телефонске линије". Тако су учестала убиства и пљачке.²⁵⁰²

Мештани појединих села у Горском и Шарпланинском срезу означавани су као "сам разбојник пљачкаш", "страшан елемент", сви наоружани и спремни на отпор. У својим пљачкама одводили су најчешће стоку каткад жене и свој плен пребацивали преко границе у Албанију.²⁵⁰³ Качаци су се скривали у планинама и "иза сваког жбуна се могла очекивати пушка". На удару је био највише хришћански свет.²⁵⁰⁴ Колонисти су били у тешком положају због сталних напада качака, па је тај осећај личне и имовинске несигурности давао колонизацији привремени карактер. Држава је покушавала да реши проблем качака амнестијом коју је Министарство унутрашњих дела дало свим одметницима, да се предају у одређеном року, али је и то имало само делимичан успех.²⁵⁰⁵ И поред тога што су качаци обезглављени убиством Азема Бејте 1924, М. Кус- Николајев забележио је у Гњиланском срезу како му се чини да би "ти симпатични Арнаути вољели да се често "нађе" по који качак, јер кад их се не би "нашло" одоше пушке натраг у касарну а оне су битни део мушкарачства Арнаута".²⁵⁰⁶

На основу извештаја Трећег армијске области о одузетом оружју, видимо да је највећи број пушака и пиштоља заплењен у Вучитрнском и Гњиланском срезу, као и две бомбе у Гњиланском.

106. Одузето оружје у мају 1940. на Косову и Метохији

Срез	Војне пушке	Војни пиштољи	Грађанске пушке	Грађ. револвери	Бомби	Бојевих метака
Косовскомитровачки		1		2		
Пећки	1	4				
Источки	2	1	1	1		
Дренички	2		1	1		
Подримски	1	2				

²⁵⁰² Љ. Димић, Ђ. Борозан, Политичке и безбедносне прилике на Косову и Метохији у првој половини 1920. године, 91.

²⁵⁰³ Б. Глигоријевић, Политичке, привредне и социјалне прилике на мешаним подручјима, *Срби и Албанци у 20. веку*, 212-213. Два забележена случаја отимања девојака у јулу 1940. од стране качачких банди у Јунику, среза Ђаковичког (ВА, п.17, к.619, ф.3, бр.2, 21. јул 1940; ВА, п.17, к.619, ф.3, бр.2, 9/10. јул 1940).

²⁵⁰⁴ П. Целетовић Иванов, *Качаци Косова и Метохије*, 1-7.

²⁵⁰⁵ Д. Богдановић, *н.д.*, 233-235.

²⁵⁰⁶ М. Кус-Николајев, Кроз Гњилански срез, *Социјална мисао*, бр. 9, 1. септембар 1930, 127.

Ђаковички		1		1		
Подгорски		1				
Шарпланински	2	1				
Горски		3		1		1
Вучитрнски	8	11	3			
Гњилански	9	7	2	1	2	
свега	27	38	10	7	2	1

(ВА, п.17, к.519, ф.3, бр.54, 29. мај 1940)

У међуратном раздобљу није дошло до смиривања етничког супарништва и мржње. Албанска историографија је оптуживала тадашње југословенске власти да су Албанце третирали као грађане другог реда и да су им ускраћивали њихова права.²⁵⁰⁷ Краљевина СХС обавезала се да према Сан Жерменском уговору 1920. да свим становницима да потпуну заштиту живота и слободе без обзира на порекло, народност, расу или веру, као и да ће сви становници имати право на слободно вршење своје вере. Предвиђено је да су сви грађани једнаки и да се припадници других језика осим званичног могу служити својим језиком. Такође, да грађани имају право да о свом трошку подижу добротворне, верске и социјалне установе, школе и друге васпитне заводе. Затим, да у варошима и срезovima у којима у знатној мери станују припадници других језика добију олакшице, да се деци обезбеди настава у основним школама на њиховом језику. Уставом од 1921. прописано је да се мањинама друге расе и језика даје основна настава на њиховом језику под погодбама које ће закон прописати. Ова одредба је била разрађена законом о народним школама из 1929. којим се предвиђало отварање посебних одељења у местима где су живели држављани другог језика и настава у њима се предавала на матерњем језику ученика, с тим што се државни језик предавао као обавезни предмет. Међутим, и поред ових закона Арбанаси су се супротстављали модерној држави, навикнути да живе по својим племенским законима, као и у привилегованом положају. Југословенска власт није показивала претерана пријатељска настојања према албанској националној мањини, али су права националне мањине држана на строгом минимуму. Међутим, положај Арбанаса

²⁵⁰⁷ А. Хадри, *Косовска Митровица и околина*.

би се морао процењивати на основу континуитета односа током тих последњих деценија.²⁵⁰⁸

Србе и Арбанасе прво је раздвајала вера и повлашћене позиције, затим комунистичка идеологија која је истицала годинама да Срби експлоатишу и угњетавају Албанце, да им отимају земљу и да Косово и Метохија морају да припадну Албанији.²⁵⁰⁹

Југословенска политика у односу на Албанију била је угрожавана настојањем албанских првака да великим силама укажу на тежак положај албанске мањине на Косову и Метохији. Хасан Приштина је поднео меморандум Друштву народа 1927, у којем се наводи да у Краљевини Југославији живи чак 900.000 Албанаца без мањинских права.²⁵¹⁰ У Албанији се потенцирао лош положај албанске мањине у Југославији. Повод за расправу о овом питању у албанском скупштини било је убиство проте Стефана Ђачовија у селу Зумби 1929, са циљем да се проблем албанске мањине изнесе пред Друштво народа, да би се показало да они "нису елемент немира на Балкану" и да је од 1912. "истребљено" преко 200.000 Арбанаса у Југославији.²⁵¹¹

Сукцесивно у свим арбанашким листовима излазили су написи о прогањањима која су се вршила над арбанашким породицама на Косову. Јашар Еребар, посланик драчко-тирански, истицао је да се у селу Јањеvu над арбанашким становништвом врше "зулуми административних југословенских власти. Истребљење Арбанаса врши се систематски. Као најбољи пример ја ћу вам навести случај са Качаником. Тамо су били све муслимани, са разним шиканама власт је успела да истреби добар део Арбанаса тако да је било преко половине српског елемента. Ни због чега су људи осуђивани. На пример кажу му: убио си српског војника у тој и тој години и за то је добио неколико година

²⁵⁰⁸ М. Јовичић, Уставноправни положај припадника албанске националности, *Срби и Албанци у 20. веку*, 139-143; Д. Богдановић, *н.д.*, 223-228.

²⁵⁰⁹ Б. Глигоријевић, Политичке, економске и социјалне прилике на мешаним подручјима, 220; Д. Богдановић, *н.д.*, 9-275.

²⁵¹⁰ Ђ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983, 298.

²⁵¹¹ АЈ, 38- 20, пов.1809, Посланство краљевине Југославије, Тирана 15.новембар 1929.

тамнице".²⁵¹² У "Газети Шћиптаре", бр 267 (13.11.1929.) истицало се да се "истребљење Арбанаса непрекидно врши". Ухапшен је био народни посланик Рамазан Хајзула од стране полицијских власти у Приштини, зато што је убио петорицу Срба приликом одступања српске војске. У ствари овај лист је истицао "да су се Срби окомили на њега јер је врло богат и интеллигентан човек, и чинили су све да нестане као и сви остали који су се још задржали на јадном Косову". У часопису "Вулнети" од 29. јануара 1930. истицало се да "југословенска држава није поштовала Друштво народа и је арбанашка мањина изложена насиљима, убиствима, тучама, паљевинама, обезчашћењем мирних арбанашких породица". У листу "Шћипериа е Ре", лист који је излазио у Костанци (Румунија) истиче се да су Арбанаси "заробљени под немилосрдним јармом Срба" (Арбанашки трговац је нападнут јер је са својим муштеријама разговарао на арбанашком. Наведени су још неки примери "малтерирања Арбанаса" из ових разлога и њихово иселјавање због тога).²⁵¹³ Друштво "Дешира" (Жеља)²⁵¹⁴ у Бугарској, позивало је "све патриоте у Софији да поведу акцију у свим арбанашким организацијама које су се налазиле ван домовине као и организације Косовара". Корчанска газета 13.маја 1930. износила је примере "несрећних Арбанаса којима је судба доделила српско ропство који подижу свој болесни глас питајући шта ради Лига народа која не штити тероризоване масе у Југославији".²⁵¹⁵

Арбанашки свештеници (Дон Ђои Бичаку, Дон Штефан Курти и Дон Лујђ Гаши), одбегли из Кукеса у Тирану хтели су да у Београду изнесу проблем албанске мањине, али су се због противљења призренског бискупа Гнидовеца вратили у Албанију почетком 1930. Ипак, они су 4. маја 1930. изнели у Женеви генералном секретару Лиге народа молбу у којој су оцртавали стање арбанашких мањина у Југославији. Тражили су "у име 800.000 Арбанаса права мањина предвиђена уговором потписаним 10. септембра 1919. у Сан Жермену". Нагласили су убиство проте Ђечовија, нападе на њих због чега су морали да напусте своје

²⁵¹² АЈ, 38-726-905, Тирана 15.11.1929.

²⁵¹³ АЈ, 38 -726-905.

²⁵¹⁴ Дешира је било албанско друштво у Софији, створено бугарском иницијативом за заједнички рад Бугара и Арнаута у Македонији. Чланови су били бугаризовани Албанци. Председник је био Тома Сотиров, кројач из Софије, родом из Корче, био је раније у македонском комитету, потпредседник Шаиб беит Жет, продавац рибе у Софији (АЈ, МИП, Политичко одељење, Књига виђених Арнаута, 334-4-210).

²⁵¹⁵ АЈ, 38-20, Корчанска газета, 13.мај 1930.

огњиште, као и то да Срби нису испуњавали услове из уговора. У молби се тражила једна комисија која би испитала ситуацију (притисак српских власти на албанску мањину, нарочито исељење, забрањена употреба албанског језика, уништавање албанских споменика и гробаља).²⁵¹⁶

Албанска влада је на другој конференцији балканских земаља у Цариграду 20-25. октобра 1931. настојала да интернационализује захтеве албанске мањине на Косову, Метохији и у Чамерији.²⁵¹⁷

Реис ул улема је обавештавао министра правде да су полицијске власти у косовскомитровачком срезу присиљавале муслимане (који су чинили 2/3 грађанства) да затварају радње на православне верске празнике, на шта је начелник косовско митровачког среза известио да су "муслимани сами то радили из пажње према православном живљу".²⁵¹⁸

У архивским изворима фонда Министарства унутрашњих послова, може се наћи статистика криминалитета по срезовима на Косову и Метохији, само што није одређено ко су починиоци кривичних дела. Највећи број кривичних дела била су убиства, покушаји убиства, тешке телесне повреде, злонамерне паљевине, крађе и утаје. Убиства су била најчешће око сече шума (на пример у августу 1930. у Ђаковичком срезу убиство насељеника од стране Арбанаса, јер је насељеник секао његову шуму), испаше (у Качанику у априлу 1932. убиство око испаше), крвне освете (у Призрену у јулу 1932, у Качанику у јулу 1934. крвна освета између двојице Арбанаса за убиство од пре 23 године, у Приштини у јулу 1934, у Грачаничком срезу у августу 1930), због имовине (у Грачаничком срезу у априлу 1932. убиство због имовинских размирица, у Урошевцу у јулу 1932. убиства због земље), при преласку границе (у Призрену у марту 1930. и новембру 1932), било је и других разлога (у Ђаковичком срезу у августу 1930. убиство Арбанаса јер је откупио већ заручену девојку за своју трећу жену, у Приштини у септембру 1932. убиство Арбанаса због упада у кућу и насртаја на жену). Тешке телесне повреде биле су забележене међу Арбанасима и насељеницима (у Гњиланском срезу у новембру 1932. насељеници када су се враћали са рада били су нападнути од

²⁵¹⁶ АЈ, 38-20, Посланство Краљевине Југославије, пов.534, Тирана, 24.јануар 1930.

²⁵¹⁷ АЈ, 370-43-87, 10. септембар 1931.

²⁵¹⁸ АЈ, 63-29, Министарство унутрашњих послова Министарству правде, 19. јуна 1934.

стране становника Д. Слатине, у Подгорском срезу у априлу 1932. тешке телесне повреде због земље и због терања стоке преко ливаде (Арбанас и насељеник)), али и између насељеника (у Качанику у новембру 1932. туча два насељеника око стоке) и Арбанаса (у Неродимском срезу у априлу 1932. међусобна туча због освете и превласти о кметовски положај).²⁵¹⁹ Група Арбанаса из села Резана, срез Дренички, покушала је да убије заменика старешине манастира Девич, јеромонаха Рафаила Миловановића, пошто су били ухваћени у илегалној сечи манастирске шуме.²⁵²⁰

Време у међуратном периоду било је исувише кратко да би се прилике у међунационалним односима стабилизовале као и да припадници албанске националности прихватили државу као своју, што се показало за време рата и окупације.²⁵²¹ Муарем Реџеп, председник општине белоцркванске из Зрза и Лимон Рамадан нанели су тешке телесне повреде и опљачкали новац управитељу основне школе Бела Црква Гарић Војиславу из Зрза зато што је он тражио по наређењу Банске управе Зетске бановине одржавање вежби телесног васпитања сеоских младића па су га учесници "штаповима, камењем, ногама и рукама ударали". Арнаути су истукли 11. августа 1939. Младеновић Миладина, насељеника из Велике Круше, затим Тодоровић Недељка и његова три сина у селу Сопнићу.²⁵²²

Нарочито страдање косовско метохијских Срба било је у време рата 1941-1945, и почело је одмах након капитулације Југославије. То насиље карактерисало се физичким нападима, отимањем имовине, скрнављењем и рушењем српских светиња, присилним исељавањем.²⁵²³ Прве жртве били су колонисти који су још од априла 1941. почели да напуштају своја имања и беже из области.²⁵²⁴ У Источком срезу чим је отпочео рат у априлу протерани су Срби насељеници и многи староседеоци. Преко ноћи су се палиле куће, организовале се наоружане групе Арбанаса, који су узимали оружје из магацина. Било је примера

²⁵¹⁹ АЈ, Фонд МУП-а, 14, фасцикле 193-202.

²⁵²⁰ *Вардар*, 18. септембар 1936, 4.

²⁵²¹ М. Јовичић, *н.д.*, 143.

²⁵²² ВА, к. 518, ф. 5, бр. 47, Штаб Косовске дивизијске области, 3. септембар 1939.

²⁵²³ П. Денда, П. Целетовић Иванов, *Суви До*, 43.

²⁵²⁴ Д. Богдановић, *н.д.*, 247-248.

пријатељских упозоравања Арбанаса да Срби напусте овај срез. У Пећком срезу било је случајева отмице девојака, вршен је притисак за исељавање. Нападали су Србе физички, пуцали на куће, палили сламе и саме куће. У Ђаковичком срезу где су односи Срба и Арбанаса пред рат били коректни, чим је дошао слом 1941. отпочео је изгон Срба. Избеглице су остајале без својих ствари и спасавале голи живот. За прво време су се склањали код својих пријатеља међу Арбанасима, али није била поштована беса ни у тим случајевима. У Призрену је било нешто више сигурности па су насељеници могли да остану мало дуже. Староседеоце Србе испочетка нису директно гонили, неки од њих бежали су у Шар планину да се склоне па су се одатле исељавали. Створена је општа атмосфера терора и панике. У Ђилану су прво исекли српске забране, харали усеве, изнуђивали људску и сточну храну, тражили оружје. У Дреници су насиља почела и пре упада непријатељске војске, "ко је Србин за њега тамо више није било места, него су се Срби насељеници исељавали отуда сви од реда као некада када је била сеоба Срба под Чарнојевићем. Њихове куће и имовина пљачкана је од стране Арнаута. Куће су разваљиване и паљене, забрани сечени, тако да је завладала права пустош".

У Грачаничком срезу, општински деловођа у Бабуту истицао је да "за време постојања Југославије, између нас и домаћег арнаутског живља није било несугласица и сукоба. Ми смо поштовали њихове народне и верске обичаје, а они опет нису показивали никакве знакове незадовољства због нашег доласка. Земља која нам је додељена било је неискоришћено државно земљиште, док смо се заједнички служили утрином за испашу стоке. Арнаутске њиве и поседи нису такнути. Можда им је тек негде дубоко у души било криво што је нестало старог времена или како кажу "вакта", када су они били арнаутски господари и кад им је државна власт врло мало ограничавала њихову апсолутну слободу. Колонизацијом Косовске области осуђено је на пропаст старо арнаутско одметништво од власти јер је државна власт у Србима колонистима добила поуздан елеменат и ослонац за мир, ред и безбедност на Косову и оним осталим деловима Старе Србије где живе Арнаути, нпр. у Метохији".²⁵²⁵

²⁵²⁵ А. Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд 2007, 145-229.

9.4. Традиција и обичаји

Прилике у друштву између два светска рата нису погодиле одржавање обичаја онаквих какви су били за време турске владавине, јер ново грађанско друштво није имало обзира према старим патријархалним односима. У обичајима су постојале бројне појединости, као и много заосталих елемената у односу на нову, грађанску културу. У правцу мењања обичаја деловала је и школа преко својих учитеља и професора, али и црква преко свештенства. Измена обичаја захватила је измену обичајно-правних елемената патријархалне заједнице, а затим и оне елементе који су настали на основама заштитне и имитативне магије.²⁵²⁶

Међутим, народ на Косову и Метохији је живео конзервативно, пре свега у сеоским срединама, споро се мењао и тешко прихватао новине и био је заокупљен разноврсним обичајима и веровањима који су се одржавали до Другог светског рата. Друштвени живот на Косову, Метохији и Шарским жупама привукао је пажњу етнолога који су о томе скупили драгоцену грађу, а пажњу су привлачила народна правила, међу којима су гостопримство, организација породице и живот у њој, породична задруга, родовско племенски живот, вештачко сродство (кумство, побратимство, посестримство), сеоска заједница и њена улога у животу.²⁵²⁷

9.4.1. Обичајно право

Посебан проблем народног живота на Косову и Метохији чинили су етнолошко правни обичаји или обичајно право. Народ се држао оних закона које је традицијом стекао и на тај начин је решавао међусобне спорове. Арбанаси су поштовали закон Леке Дукађинија, *KanunILekeDukadjinit*, зборник уобичајених права осталих од давнина или прописа римског права усвојеног о северноалбанских племена, од 1.263 параграфа, где је требало да све пресуђују

²⁵²⁶В. Бован, *Српска свадба на Косову и Метохији*, Приштина 2004, 172-173.

²⁵²⁷П. Влаховић, Етнолошке одреднице Косова и Метохије, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 220-228; П. Влаховић, Етнолошко проучавање Косова и Метохије, *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова одржаног 26. и 27. фебруара 1985*, 134. Обимна библиографија о етнологији објављена је у раду "Косово и Метохија у светлу етнологије. Прилог библиографији" где су пописани часописи и књиге стари више од сто педесет година до најновијих издања који се односе на ову област (Г. Јовановић, *Косово и Метохија у светлу етнологије. Прилог библиографији*, Београд 2004).

"стари и добри људи"(плећнија).²⁵²⁸ Крађа се судила и решавала у селу. Такође, постојали су бројни обичаји везани за стријбу оваца, наводњавање, ред у воденици, за испашу на туђој ливади, залуталу стоку, право прече куповине, мобу и прело, наднице и цене пољопривредних радова, поповски бир. Право међе је обележавано каменом и било је највише спорова око тога. Сматрало се да је највећа клетва везана за земљу и међу и многи су радије одустајали од вођења спора него да полажу заклетву: "нећу ја да узмем земљу на врат због тебе".²⁵²⁹

Било је изражено поштовање деце према родитељима, као и односи сродства који су се одржавали до најдаљих линија. Наслеђе се делило по коленима (по браћи) и по главама (храна и вуна). Земља се тешко отуђивала, било је срамота продавати земљу, али ако је ипак долазило до тога онда су се питали најближи сродници из села, што је код Арбанаса било највише заступљено.²⁵³⁰ Новац се позајмљивао, веровало се у реч и заклетву, и враћао се без камате. Када би се нека ствар или стока куповала није постојао уговор, раскидање није било могуће. Давање стоке у најам код Срба звало се "ћесим". Постојала је изрека: "Стока на ћесим не липше".²⁵³¹

У Метохији су храброст, част и достојанство биле најизраженије особине људи.²⁵³² Код Арбанаса је била изражена пргавост и сувише наглашена осетљивост, брзо реаговање и непромишљеност. Потезали су оружје и газили у крв за ситницу - псовку или прекор.²⁵³³ Традиционална установа била је крвна освета, која је и поред жеље и рада власти да је искорени постојала и у међуратном периоду. У *Службеном листу Вардарске бановине* истицали су да су се "дивљаштва ове врсте понављала често међу муслиманима који су имали погрешне појмове о праву и законима и који узимају на себе право кажњавања путем крвне освете".²⁵³⁴ Пушка је прала "сваку прљавштину, чувала извешан

²⁵²⁸ *Канон Леке Дукађинија*, сакупио и кодифицирао С. К. Ђечови, превео Х. Трнавци, Загреб 1986; АС, БИА, ф.112, М. Барјакташевић, Живот и обичаји Арбанаса од доласка Турака до наших дана; М. Јелић, *Албанија-записи о људима и догађајима*, Београд 1933, 4.

²⁵²⁹ М. С. Филиповић, *Различита етнoлoшкa гpaђa сa Кoсoвa и Мeтoхијe*, 141.

²⁵³⁰ Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I, 229-245.

²⁵³¹ Н. Ф. Павковић, *Правни обичаји на Косову и Метохији, Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 114-120.

²⁵³² *Зетски гласник*, 1936, бр.70, 2

²⁵³³ АС, БИА, ф.112, Е.Чабеј, Живот и обичаји Арбанаса.

²⁵³⁴ *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље, 17. јун 1932, 6.

поредак и била најјача брана и опомена онима који су хтеле да кваре општи ред. Сваки је знао да без окрвављена гуња неће остати ако учини неправду и недело".²⁵³⁵

У албанском језику "беса" (дата реч, тврда вера), давана је из моралних и религијских разлога да би се убијени сахранио по устаљеним обредима, па је беса нужно пружана убициној страни за 24 часа. Братству крвника давала се такође "беса стоке и чобана"²⁵³⁶ тј. њихово слободно кретање на испашу. Појам бесе био је прецизно одређен у Кануну Леке Дукађинија (чл. 854). То је био период сигурности и слободе коју породица убијеног даје убици и његовој породици. За то време убица долази у кућу убијеног да би му одао пошту, а затим и присуствовао погребу и обредном ручку у кући убијеног. После бесе од 24 часа шира заједница - село може захтевати и друго примирје од 30 дана. У току тог времена требало је да се утврде све околности које су довеле до убиства, а убица и његова породица морали су бити издвојени и затворени у својој кући. Сматрало се да се са осветом не треба журити али да се она треба извршити, ко би осветио свога и до сто година после погибије сматрало се да се осветио брзо. Ако осветник у освети само рани противника остварио је пола литра крви и приликом умира тај је имао да плати пола крви. За крв је требало да се плати (ако се не освети) 100 кеса (10.000 динара), раније 6 кеса сребра (3.000 гроша). За расправљање о крви требало је саставити суд од 12 или 24 човека који су морали да буду угледни представници свих 12 фисова. Ако је неко био осумњичен за крађу, убиство и сл. па је желео да се оправда било је потребно да доведе 12 или 24 човека који ће својом заклетвом потврдити да је невин. Крвној освети био је циљ не само да задовољи оштећеног у његовој тежњи за одмаздом него и да успостави равнотежу која је поремећена убиством члана групе, па је требало да и друга страна изгуби толико да би опет било нормално стање.²⁵³⁷ Ако се убије пас код Арбанаса из Косовске Митровице плаћала се освета као и кад се убије човек, па је било много примера да су људи изгинули због убистава паса.²⁵³⁸

²⁵³⁵ Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, 75.

²⁵³⁶ *Канон Леке Дукађинија*, чл.1222,1223.

²⁵³⁷ М. С. Филиповић, *н.д.*, 56-57.

²⁵³⁸ *Исто*, 60.

Кад је долазило до умира, противници су морали да се окуме или постану побратими.²⁵³⁹ Ако су се обе стране измириле онда су обе давале одређен број јемаца који су били одговорни за постизање крвног умира.²⁵⁴⁰

Према Канону Леке Дукађинија, убијени гост, силована жена и оскрнављена оружја су били неприкосновени и за то се кажњавало крвном осветом.²⁵⁴¹ Гостопримљивост је била код Арбанаса веома важна. Сматрали су гостом свако лице без обзира на његов узраст, пол, конфесионалну, националну или социјалну припадност, ако затражи било какву помоћ у дотичној кући. Руговско је гостољубље било чувено, иако је крај био веома сиромашан. Чак су примали и Црногорце иако су са њима "увек били на пушци".²⁵⁴² Подгорци су били врло гостољубиви и пријатни људи. "Ни из ког другог краја Арнаутин се не уме тако пријатељски осмехнути нити на речи бити уљуђенији и питомији".²⁵⁴³ Гостопримство у Гњиланском крају било је развијено и код Срба и код Арбанаса. Срби су се посећивали породично само за време слава, о заветинама села и већим празницима, док је код Арбанаса било чешће да су посету вршили само мушкарци и без озбиљног повода. Код Срба се гост одмах уводио у кућу и остајали су са њим домаћин и други мушки чланови, а код Арбанаса је гост морао да куца да би се "женскиње" удаљиле, и гост се одмах одводио у одају за госте. Код свих Арбанаса је била дужност да што боље дочекају госта, али то није било као код Срба само угошћење у јелу, већ је гост био окружен пажњом и разговором - око госта су се скупљали сви и седели скршених ногу, добацивали су један другом дуванску кутију и разговарали. Код Арбанаса је био бољи намештај у гостинским собама, али је постеља код Срба била чиста и опрана, док је код Арбанаса "иако је била финија, каткад заударала, јер је била нечиста". И код Срба и код Арбанаса спавало се на поду. Срби су остављали госта на спавању самог у соби а код

²⁵³⁹ Исто, 141.

²⁵⁴⁰ Канон Леке Дукађинија, чл. 122, 855.

²⁵⁴¹ Исто, чл. 920-931.

²⁵⁴² Г. Божовић, н.д, 75.

²⁵⁴³ Исто, 103.

Арбанаса је остајао неко од укућана, најчешће домаћин.²⁵⁴⁴ Гост се обавезно испраћао при одласку.²⁵⁴⁵

Побратимство је било заступљено и то се држало као једна кућа, исказивало се пијењем крви, а братимили су се и Срби и Арбанаси између себе, јер се то није одбијало. Кумство је било веома поштовано, није се поништавало нити мењало, нити се улазило у сукоб.²⁵⁴⁶ Руговци су кумбарију (кумство) и побратимство с Србима "пазили као светињу и детињски веровали у њих тако да је било примера када су то и животима плаћали".²⁵⁴⁷

9.4.2. Народни обичаји и веровања

Народне обичаје и веровања скоро увек су пратиле многе тајанствене и мистичне радње које је народ чинио у разним приликама и из различитих побуда, па се тако сматрају као један појам.²⁵⁴⁸ Производни циклус (орање, копање, сетва, жетва, пчеларење, стрижба оваца, итд) пратили су многи обичаји чији је циљ био да се обезбеди економска егзистенција.²⁵⁴⁹ Веровало се у божанску вредност природе. У Средачкој жупи поштовало се дрвеће и везивали одређени ритуали за њих. Такође, поштовало се камење и приписивала му се моћ, земља је имала магијски значај у лечењу болести, а нарочито је била везана за култ мртвих. Ватра и огњиште били су симбол живота, као и вода.²⁵⁵⁰ Свака кућа имала је домаћу змију која је чувала кућу. И Срби и Арбанаси веровали су у натприродна бића, анђеле, вештице (штриге), виле (зана), ђаволе, караконцуле, самовиле, чуме и друго, што је имало елементе паганске религије.²⁵⁵¹ Татомир Вукановић је истраживао у Неродимском срезу предање о тамошњој чувеној Лени самовили, која је у трансу лечила народ, нероткињама помагала да добију децу, отклањала

²⁵⁴⁴ А. Урошевић, Гостопримство и гостољубље у Гњиланском крају, *О Косову*, 55-57.

²⁵⁴⁵ П. Влаховић, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, 220-228; В. Јовановић, Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардарске бановине, 551.

²⁵⁴⁶ Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I, 225-228.

²⁵⁴⁷ Г. Божовић, *н.д.*, 75.

²⁵⁴⁸ М. Дармановић, О коришћењу биља у народној традицији Срба на Косову и Метохији, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, 167-179.

²⁵⁴⁹ П. Влаховић, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, 220-228.

²⁵⁵⁰ В. Николић – Стојанчевић, *Етнолошка проучавања Срба у Метохији*, 83-102.

²⁵⁵¹ М. С. Филиповић, *н.д.*, 71;

мађије итд.²⁵⁵² Веровали су да се човек разболи ако спава под "самовилским" дрветом.²⁵⁵³

Био је раширен обичај ношења амајлија, нарочито код муслиманског становништва. То су били зуби од вука, свиња, нокат од вука, старински новци и др. Као амајлије носили су се и записи што су их писале хоџе па су се стављале у нарочите троугласте или цилиндричне кутије и носиле око врата.²⁵⁵⁴ Амајлија је на пример била коњска потковица која се стављала на праг или довратник. Парче тисовине је била честа амајлија која се носила свуда са собом ушивена у појасу или кошуљи.²⁵⁵⁵

9.4.3. Обичаји везани за народну медицину

Богатство народне медицине на Косову и Метохији долазило је као једна од последица културне и економске заосталости становништва. Веровало се да је свака болест "писана", суђена или је дошла путем магије – од клетви, злих очију или од "намере".²⁵⁵⁶ Болест се називала "лошетиња", епидемије "редња", а сматрало се да болести доноси топао, "врућ" ветар. Све се то лечило народним лековима, гатањем, врачањем, користиле су се и разноврсне биљке и било је травара које су биле вичне лечењу различитих болести, а у неким породицима се вештина лечења преносила с колена на колено. Народни лекари или видари биле су обично жене које су биле сиромашне и тим лечењима су привређивале породици. Видарице су училе лечење од старијих и нису га говориле никоме "јер лек неће ваљати и заборавиће га". За лечење су примали награду у натури или новцу, а понекад су лечиле "за севап". Код Арбанаса мухамеданаца су се хоџе бавиле лечењем, најчешће тако што су болесницима давали записе против разних болести. Лек су и Срби и Арбанаси звали "иљач" (турска реч). Лекове и сав материјал потребан за лечење набављала је видарица, која је уз њихову примену вршила и разне мађијске радње, као што су биле "дотицање" земље, дување у лице болесника, шапутање разних "формула" и др. Поједине болести народ је замишљао као нека жива бића са натприродним моћима, која пакосте и штете

²⁵⁵²Т. Вукановић, Лена самовила са Косова, *Јужни преглед*, бр. 4- 5, Скопље 1937, 198-200.

²⁵⁵³В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 138.

²⁵⁵⁴М. С. Филиповић, *н.д.*, 73.

²⁵⁵⁵Т. Вукановић, *Срби на Косову*, II, 199.

²⁵⁵⁶Б. Нушић, *Косово*, 136-138.

људима. За "чуму" или "помор" мислили су да је то ружна жена са рашчупаном косом и у поцепаном оделу, која је ишла од куће до куће и морила људе и стоку. За нервне поремећаје и лудило говорили су да је зао дух, ђаво (код Срба), "дрећ" или "шејтан" (код Арбанаса), ушао у човека.²⁵⁵⁷

Села су се од болести бранила на различите начине. У страху од чуме село се "заорувало", односно било је оборавањем једном браздом орања и то уз одређену врсту ритуала. Када би завладале овчије богиње закопавала су се жива оболела грла. Деци болесној од великог кашља давано је магареће млеко. Од туберкулозе су се лечили на пример тако што су болесног остављали две, три недеље да спава "у овце" у планини. Маларија-грозница веровало се да се добија од зелених диња, кукуруза и раног воћа, а за лечење су користили разне методе (сопствена мокраћа, купање у "ћенефу"). Дифтерију и тифус су лечили на сличне начине. Зубобоља се лечила разним травама или дуваном. Лековито биље брало се о Ђурђевдану, Спасовдану, Петровдану и Видовдану. Биље су видарице сушиле и припремале једним делом за продају на пијаци а другим делом за потебе свог заната. У косметским варошима постојале су народне апотеке, тзв. атарски дућани у којима су се продавале лековите траве, други народни лекови и фармацеутски производи. Власник једног таквог атарског дућана у Призрену је био Дрваревић, Србин, док су у Ђаковици такав дућан имали браћа Бокши, Албанци.²⁵⁵⁸

Болести и неродство "лечили" су се опасивањем цркава свећом, мада се то радило и на Качаничком турбету, где су долазиле хришћанке чак из околине Пећи и Призрена, док муслиманке нису имале тај обичај.²⁵⁵⁹ У Призрену, Ђаковици и Ораховцу било је турбета који су "лечили" различите болести. У Призрену је у махали Сарачхана била текија са више тулбета, где се долазило због стоке, неродства или дечијих болести. Друго тулбе био је "Карабаш" (на турском црна глава), где су долазили болесни од грознице и нероткиње, а долазили су и мухамеданци и хришћани. У Ђаковици их је било осамнаест које су нарочито

²⁵⁵⁷ В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 118-120.

²⁵⁵⁸ М. Дармановић, *н.д.*, 167-179; М. С. Филиповић, *н.д.*, 75; Т. Вукановић, *н.д.*, II, 470, 483-484.

²⁵⁵⁹ Д. Кривокапић, Народни обичаји, *Јужни преглед*, октобар, новембар 1936, 337; М. С. Филиповић, *н.д.*, 68-69.

лечиле умоболне.²⁵⁶⁰ У селу Муштушту код Призрена била је црква Св. Богородице у коју су долазили и Срби и муслимани.²⁵⁶¹

Глуве, неме и умоболне водили су у манастире. Ходочашћа разних болесника у манастире темељило се на обичају у хришћанској религији да извесни светитељи лече разне болести. У манастирима су се болесници пошто би им свештеник прочитао молитву провлачили испод ћивота и других светих предмета. У српске манастире одлазили су сви: Срби, Арбанаси мухамеданци и католици и остале народности, као и на текије (света места мухамеданаца где хоца чита молитву). Постојао је хагиографски култ св. Петра Коришког, где су ходочастили поред Срба и Албанци, некад и Турци, Власи и Роми.²⁵⁶² Чувено је било место за лечење умоболних манастир Девич у Дреници. Болесник је требало да преноћи у цркви крај гроба св. Јанићија, а болесници су проводили неколико дана у манастиру. Тешке умоболнике су затварали и по потреби везивали за "луду липу" да би тако истерали "ђавола" из болесника. Манастир је имао велике приходе од ових завета. Посебна улога овог манастира био је и умир завађених српских родова у Метохији и на Косову. У манастир Дечане се такође ишло на ходочашће за разне болести, а мит о Стефану Дечанском преносио се (преко манастирских војвода који су били из редова Арбанаса) и код Арбанаса. У Неродимљу је Св. Урош био заштитник, па су и ту ходочастили на рушевинама манастира, али се и у селу призивао Св. Урош у помоћ, у народу се говорило "Ишала ће помогне Св. Урош". Познати манастири за лечење били су и Св. Тројице и Св. Марка, а од цркава црква Св. Врача и Св. Петке код Призрена. Од култних места била су и извори са лековитом водом, на пример у околини Призрена "Кркбунар", где су долазили и Срби и Арбанаси.²⁵⁶³

9.4.4. Улога жене у очувању обичаја

У кући и породици је жена била та која је чувала обичаје, веру и традицију. Жена је требало да угости, да буде морална, поштује традицију, све верске празнике и обреде. Т. Вукановић тврди да су жене на Косову биле разборитије од

²⁵⁶⁰ В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 137-138.

²⁵⁶¹ *Вардар*, 8. септембар 1936, 2.

²⁵⁶² Т. Вукановић, *Срби на Косову*, III, Врање 1986, 15, 19-20, 78-92, 93-115.

²⁵⁶³ М. С. Филиповић, *н.д.*, 76.

мушкараца и да су исто тако биле приступачније и отвореније за новине. Међутим, животне тегобе жене при њеној огромној улози у сточарству и земљорадњи, народној радиности, вођењу домаћинства и одгоју деце, култу домаћег огњишта изазивале су код ње "стресове", па се она одавала мистици, борила се против зла јер је мислила да је она узрок тога.²⁵⁶⁴

Остаци оријенталног живота у положају жена највише су се показивали у Гњиланском срезу. Жена је била као нека врста "кућне животиње", без икаквих права и слободе, жена се "куповала" и "нови газда муж настојао је да избије из њене радне снаге барем куповну цену, а остатак њених снага одлазио је на рађање деце". Колико је била окована традицијама најбоље је испричано на примеру црквене славе, на којој су мушкарци играли а жене су "стајале са стране укочене, без речи, као покисле кокоши".²⁵⁶⁵ Жена у Гораждевцу била је врло побожна, врло "конспиративна" и по ношњи и по држању.²⁵⁶⁶ Руговци Арнаути нису крили своје жене, већ су оне "проговарале на путу, примале госте у кућу и кад није било домаћина".²⁵⁶⁷ У Јањеву на пример и поред развијеног печалбарства и путовања били су веома конзервативни и "маловарошки" у начину живота. Жене су биле још повученије и изван мушког друштва. Оне нису напуштале турску ношњу, иако је она ишчезавала.²⁵⁶⁸

У кући је била извршена строга подела на мушке и на женске послове. Жене су морале припремати храну, пазити и радити око деце, обављати све послове у башти а у многим случајевима су радиле око живине и стоке. Носиле су воду из бунара, често од комшија, јер није свака кућа имала свој. Прале су тзв. лукшијом, јер других средстава није било. Користиле су свињски сапун направљен од свињске масти уз помоћ живе соде. Жене су саме шиле, крпиле, правиле одећу. Устајале су рано, палиле петројеку, легале касно. Зимом су киселиле купус, спремале туршију, сушиле сир, припремале масло тако што су стављале млеко у "стап" и мутиле све док не добију масло. Хлеб су месиле у "наћвама", а пекле га у озиданим од опеке пекарама у које се ложила "тала"

²⁵⁶⁴ Г. Вукановић, *н.д.*, II, 133.

²⁵⁶⁵ М. Кус-Николајев, Кроз Гњилански срез, *Социјална мисао*, 1. септембар 1930, бр.9, 126-128.

²⁵⁶⁶ Г. Божовић, *н.д.*, 98.

²⁵⁶⁷ *Исто*, 75.

²⁵⁶⁸ А. Урошевић, Јањево, *О Косову*, 58 -76.

(кукурузовина) или слама. Обично су пекле по пет тепсија хлеба. Ретко су ишле једна код друге јер нису имале времена за одмор. На њиви су пластиле сено и детелину. Када је био пијачни дан ишле су у набавку али само ако су неке од својих производа продале.²⁵⁶⁹

Жене су учествовале на прелима, али и прославама након прве брачне ноћи. Такође, готово само женски послови били су бајање, врачање и нега болесника, као и старање о мртвима. У косовско-метохијској области било је нарочито развијено то да су девојке градиле нарочите девојачке кућарице или земљарке, рупе у буњишту или земљи, па су у њима боравиле преко зиме дању и радиле.²⁵⁷⁰

Женско дете је било "туђи товар" или "туђа кост". Од тренутка веридбе она је припадала мужевљевом дому и породици, а девојачка породица није имала никакве обавезе према њој осим у случају смрти мужа. Од тренутка удаје жена је била дужна да доприноси својим радом, да рађа и подиже потомство али без права да присвоји оно што произведе па чак и деце коју рађа и подиже. Женска деца нису имала право наследства, јер су удајом прелазила у други род. Жена у породичној задрузи није имала право одлучивања већ само послушност без поговора, али се након деобе задруга и то променило, муж се саветовао са женом о разним питањима, али без њеног права одлучивања.

У таквој традиционалној средини улога жене сводила се пре свега на улогу мајке, па логично да је био мали проценат жена које нису учествовале у рађању. Ребека Вест описује како је на њу велики утисак оставила "лепа млада" жена коју је срела у Приштини, у чистој гардероби, али је "деловала некако запуштено јер је заборавила да мора да штеди своју утробу".²⁵⁷¹

Прва менструација код жена у највећем броју наступала је у 15 и 16. години живота. За време овог периода жене су нормално радиле све кућне и пољске радове. Месечни појас ("подметач", "бинду) нису носиле, већ су се брисале, делимично прале након завршетка или се лети "понекад" купале. Полни

²⁵⁶⁹ П. Денда, П. Целетовић-Иванов, *Суви До*, 37-39.

²⁵⁷⁰ М. С. Филиповић, Етничке прилике у Јужној Србији, *Споменица*, 460-462.

²⁵⁷¹ Р. Вест, *н.д.*, 672-673.

живот жена започињао је рано од 17. године живота, када су обично ступале у брак. Од 17. до 22. године био је и први порођај, мада се сматрало срамотом да жена прве године брака добије дете. Истраживања су показала да се свака седма жена за време трудноће боље хранила. Муж се није приближавао жени за време последњих месеци трудноће, нити два месеца после порођаја јер се сматрало да је жена нечиста или кужна. За време трудноће жене су обраћале на себе већу пажњу него иначе, чешће су се купале и пресвлагивале у чисто рубље.

Порођај су труднице обављале обично код куће уз помоћ мужа и неке старије жене, у нехигијенским условима, на сламарици, а док се жена порађала стално су долазиле сусетке да је "обиђу, теше и заговарају". Професионална бабица позивана је само при тежим порођајима, сама или са лекаром. При порођају жене су чучале или стајале јер су веровале да дете на тај начин лакше излази. Било је различитих обичаја за време порођаја, заоденутих мистеријом која је пратила долазак на свет новог члана породице. Тежак порођај пратиле су разне мађијско-религијске радње да би се породиљи олакшали болови (да је муж прескочи три пута, да породиља седне на мужевљеве чакшире, да пије воду из десне ципеле свог мужа, што је било слично и код Арбанаса).²⁵⁷²

Када би се дете родило подвезивала би му једна жена неопраним рукама пупчану врпцу црвеним концем који је по подвезивању српом секла. Постељица је излазила сама. Пажња се посвећивала одмах детету а жени тек касније. Пород се ценио необично много, нарочито мушки. Када би се родило мушко дете говорило се "гора плаче а кућа поје", а када би било женско "гора поје а кућа плаче".²⁵⁷³

Новорођенче се љуљало над ватром што је имало магијску улогу и заштитну формулу за одбијање демона (кувада или мушко бабињање).²⁵⁷⁴ Против урока употребљавале су се разна средства, амајлије, бели лук, катран, чађ, итд. Трећој вечери после рођења, сматрало се да детету долазе суђенице (код Арбанаса *moire*, *fatili* или *oge*) да му одреде судбину па се тек после тога давало име.

²⁵⁷² П. Влаховић, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, 220-228; Т. Вукановић, *н.д.*, II, 212-213.

²⁵⁷³ Б. Нушић, *н.д.*, 87-90.

²⁵⁷⁴ Т. П. Вукановић, *Прејици куваде у Косовско-Метохијској Покрајини*, *Гласник музеја Косова и Метохије*, књ. 7-8, Приштина 1964, 63-98.

Породиља се сматрала нечистом четрдесет дана после порођаја, након чега је ишла са дететом у цркву да јој се чита молитва.²⁵⁷⁵ Одмарала се врло кратко, од један до изузетно седам дана. Добијала је за то време нешто бољу храну и "мало вина и ракије". Чим би жена устала из постеље, одмах је радила уобичајене кућне послове и пољске радове.²⁵⁷⁶

9.4.5. Обичаји везани за свадбу и брак

Брак се сматрао нужном потребом од које је зависио опстанак појединца и породичне заједнице, а радије су се девојке давале тамо где је био мањи "калабалк" (мање чланова породице).

Од детињства се пазило на "ред" у васпитању деце, која се састојала у подвојености према полу и узрасту. Главна брига жене у роду била је да се распита за девојке и младиће који би могли да дођу у обзир приликом склапања брака. Први знак родитељске бриге било је другачије одевање младих. Девојке су се разликовале по капи, предњој и задњој прегачи другачијим него код удатих жена. Младићи су пуштали бркове, бријали се и носили чакшире, а дотле су ишли у кошуљама. Доба за склапање брака било је између 17 и 25. године. Девојке су ступале у брак до двадесете године а мушкарци и касније, јер им је требало времена да прибаве средства за подмиривање трошкова око женидбе и плаћања откупа. Била је велика срамота да девојка одбегне за Арбанаса или да Арбанаси уграбе српску девојку, што је доводило до крвне освете, а и био је мали број мешовитих бракова, само по невољи или изузетку. У свим тим примерима Српкиње су примиле религију, језик и ношњу Арбанаса. Било је често снохачество код Арбанаса у Подрими (а било је и код Срба у Средској и Љубижди), на пример са снахом од сина или са девером, а у Журској општини је било 1940. неколико муслимана ожењених са две жене, зато што је ислам дозвољавао бигамију.²⁵⁷⁷

Обично су се склапали бракови сличног имовног стања и из истог села или оближњег. Највише се гледало да су "доброг соја", што је девојка била крупнија,

²⁵⁷⁵ М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 475-483; Б. Нушић, *н.д.*, 125.

²⁵⁷⁶ М. Богдановић, Св. Барјактаровић, Жена Косова, Метохије и Вasoјевића, *Гласник Централног Хигијенског завода*, Београд 1934, 62-71.

²⁵⁷⁷ М. С. Филиповић, *Различита етнoлoшкa гpaђa сa Кoсoвa и Мeтoхијe*, 50, 141.

развијенија, вишег стаса више се ценила, као и њена сналажљивост у кућним пословима. Распадањем задруге и слабљењем ауторитета родитеља млади су почели да сами одлучују о склапању бракова, односно могли су да се упознају и да изразе своју вољу, али опет по избору родитеља.

Бирао се "проводација", који је је ишао у просидбу сам и носио поклон "кићено шише" (боца ракије, шамија, свилена шамија окићена сребрним и златним новцем).²⁵⁷⁸ Том приликом се утврђивало колику суму новца би требало платити родитељима за девојку. Један од главних женидбених обичаја било је давање откупа ("паре", "дар", "роба") за невесту (5.000 до 30.000 динара, код католичких и муслиманских Арбанаса 50.000-60.000).²⁵⁷⁹ Г. Божовић описује како је за Арбанасе овај обичај постао "тегоба и прљава трговина". "Арнаути је похлепан на пару и кад у том погледу поклизне не зна за границе нити образ. Та га саблазан туче као и сваког примитивца сељака. Да реч за девојку и учени пријатеља. Рецимо са 12.000 динара. Овај му исплати половину па застане јер не може даље. Девојачка родбина нађе другога, узме сав новац, преда му девојку, а првог остави и под срамотом и без наканаде. Било је жалосних примера када се девојка на овај начин и по три пут верила. Оштећени и увређени тражили су залуд заштите код власти и код муслиманских духовних судова. Шеријатске судије показивале су мало разумевања и још мање праве увиђавности и добре воље. Било је корупција и подвала. Тек то је била права несрећа за Арнауते. Почели су да се убијају. Један је свог грабителја убио у самом суду, једног виђенијег Руговца, други је убио секиром пазарног дана усред Пећи, трећи је опет убио првака и банског већника из Подгора."²⁵⁸⁰

Новац за "куповину" девојке давао се сваког већег празника, док девојчини родитељи не би одобрили прошевину. Тада су се слала обележја (прстен, дарови) у знак пристанка и задане рече. Од веридбе до свадбе је обично пролазило неколико година, а за то време су родитељи и најближи сродници упућивали вереницу у домаће послове и обавезе брачног живота. То се односило углавном на

²⁵⁷⁸ М. Влаховић, Етнолошка проматрања на Косову пољу, *Јужни преглед*, бр.12, децембар 1930, 574-577.

²⁵⁷⁹ В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 71-72; М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 69-70.

²⁵⁸⁰ Г. Божовић, *н.д.*, 91-92; *Вардар*, 10. фебруар 1934, 2.

вођење домаћинства, на упућивање у свадбене обичаје, на рад у кући. Мајке су нарочито упућивале ћерке на послушност, на поштовање мушкараца. Разговор о женидби и удаји, као и упућивање младих у сексуални живот нису родитељи сматрали својом дужношћу, па су то чинили најближи млађи рођаци, али су опет мушкарци били више упућенији у то од девојака.

Веридба се могла раскинути ако девојчини родитељи траже превисоку надокнаду за њу, ако неко од девојчине или момкове куће учини какво нечасно дело и ако се вереник (ца) не влада према обичајима. Код Арбанаса је момак могао да раскине веридбу ако му се девојка није свиђала, али му је пропадало оно што је већ платио, а ако девојка раскине веридбу онда се није смела удати за другог док остављени момак не би нашао другу девојку. Ако би раскинули веридбу на увредљив начин онда се дуговала крв.²⁵⁸¹ Председник општине Дечанске истакао је да ће Арбанасе упропастити три ствари: ракија, порези и куповина невести.²⁵⁸²

Свадбе су се правиле обично недељом (код Турака четвртком) мада је постојао обичај да буду када и славе да би се обоје обавило "на један трошак".²⁵⁸³ Свадба је била најсложенији међу свим обредима и обичајима, јер су ту улазили многи елементи из народног живота, митолошка веровања, разне празноверице и сујеверје, елементи магије, обичајно право, елементи усменог народног стваралаштва.²⁵⁸⁴ У периоду између два светска рата свадбени обичај је живео, настављајући свој ток као и до тада али само у забаченим пределима, у које је споро продирао нова, грађанска култура и у којој су се чували стара веровања, обичаји и обреди. Најбрже се мењао у градовима, спорије у варошима и варошицама, а најспорије у планинским селима.²⁵⁸⁵ Мали је број брачних веза био између града и села. Али је градски утицај продирао снажније у породични живот

²⁵⁸¹Н.Ф. Павковић, *Правни обичаји на Косову и Метохији*, 120-121; Ј. Предојевић, Традиционални брачни и породични односи албанског становништва са Косова и Метохије у светлу Законика Леке Дукађинија, *Становништво* 1-4, 2002, 129-145.

²⁵⁸²АЈ, 38-9-37, Дописник у Скопљу, 20. септембар 1930.

²⁵⁸³В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 31; М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 475-483.

²⁵⁸⁴В. Бован, *Српска свадба на Косову и Метохији*, 18-19, 39; М. С. Влаховић, *Средачка жупа, Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области*, Скопље 1931, 43-45; Б. Нушић, *н.д.*, 129.

²⁵⁸⁵В. Бован, *н.д.*, 145.

села.²⁵⁸⁶

У међусобним односима супружника био је присутан лажни стид, жена се није обраћала мужу а ни он њој пред другима. Своја расположења и осећања су скривали пред другима. Скученост супружничких односа повећана је традицијом да сваки брачни пар станује са децом у засебној просторији често делећи са њима и постељу.

Породични морал био је на високом нивоу код свих. Разводи су били ретки чак и кад не би било породе, а брачни пар је имао у просеку по седморо деце. Највећа несрећа у браку било је немање деце, што се пре свега истицало као кривица жене, али није била ретка појава и стерилност мушкарца. Такве појаве су се лечиле по манастирима и мађијским средствима. Људи су били "прости и застрашени". Подаци Врховног суда Српске православне цркве показивали су да су најчвршћи бракови били у Јужној Србији, на пример у односу на Београд.²⁵⁸⁷ Код муслимана је такође био мали број разведених бракова. Према статистичким подацима из 1929. за првих десет месеци те године на подручју Врховног муфтифства било је закључено 5.473 муслиманска брака а разведено 691 (У Ђаковици бракова 220, развода 15; К. Митровици 279, 30, Призрену 699, 57, Пећи 307, 49, Качанику 89, 12, Приштина 200, 33). Муфтије су истицали да тешко добијање развода наводи супружнике на ванбрачне заједнице, али би ипак требало имати у виду патријархалне обичаје који су девојци оствљали скучену слободу избора приликом ступања у брак.²⁵⁸⁸ Такође, број незаконите деце био је мањи у односу на децу добијену у браку, односно закониту децу. Највећи број

²⁵⁸⁶ В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 77-78.

²⁵⁸⁷ В. Јовановић, *н.д.*, 543; В. Симеуновић, *н.д.*, 42.

	Склопљени бракови
1931	5.744
1934	5.020
1935	5.339
1936	5.098
1937	5.394
1938	5.441
1939	5.041

²⁵⁸⁸ АЈ, 63-29, Врховно муфтијство Министарству правде, 9. децембар 1929.

незаконите деце био је у Косовскомитровачком срезу, а најмањи у Горском срезу, а од градова највећи број је био у Приштини, а најмањи у Призрену.

107. Законита и незаконита деца 1934-1937

Срез или град	Законита деца	Незаконита деца	Број незаконите деце на 1000 законите
Лаб	4.472	114	25.49
Вучитрн	4.533	81	17.87
Гњилане	15.348	157	10.23
Гора	2.767	2	0.72
Грачаница	7.105	139	19.56
Качаник	1.641	4	2.44
Неродимље	5.760	100	17.36
Подгора	2.931	30	10.24
Приштина, град	1.901	32	16.83
Призрен, град	2.621	17	6.49
Шарпланина	4.953	35	7.07
Дреница	4.108	30	7.30
Ђаковица	6.965	88	12.63
Исток	4.925	98	19.90
Кос. Митровица	4.636	143	30.85
Пећ	4.685	102	21.77
Пећ град	1.717	25	14.56

(Статистички годишњак 1938-1939, књ. 9, Београд 1939, 146-153)

9.4.6. Прослављање слава и празника

Слављење крсне славе имало је велики значај на Косову и Метохији. Слава је била један од најкарактеристичнијих обичаја српских када су се скупљали пријатељи и родбина, "тада су се завађени мирили а и сиротиње су се сећали".²⁵⁸⁹ Славило се крсно име и преслава, најчешће по три дана. Свака кућа имала је две славе, једну у пролеће (преслава) а другу у јесен или зиму (слава). Они који су

²⁵⁸⁹ Б. Нушић, *н.д.*, 170-176.

славили исту славу сматрали су се као род. Слава се у Метохији звала "светога" или "свети" ("Данас ми је светога"). Домаћин је слао уочи славе члана породице да зове суседа на славу, а пријатеље је позивао здравицом, која се изражавала у боци вина, погачи, јабукама и босиоку. Слављење је било вече ("навечер") уочи славе, када су се вршили обреди у кући и ломио колач пре него што би дошао свештеник. Сутрадан ("ден", "слуга") је био ручак и весеље. На слави су се певале народне песме о српским јунацима и историјским личностима и гудило се уз гусле. За време славе домаћин и мушкарци служили су гологлави и никако нису седали.²⁵⁹⁰

Породична односно родовска слава био је обичај који су држали католички Срби па и католички Арбанаси а од ње је било трагова и код помуслимањених Срба не узимајући у обзир што су Арбанаси пореклом из племена северне Албаније имали предања да су славили славу док су им преци били хришћани. Албански католици славили су славу на исти начин, само што нису секли колач. Такву славу имали су сви католички Срби на Косову, као и католички Арбанаси по Метохији али су и они пореклом из Северне Албаније где се држала слава (феста). Поједине славске обичаје држали су помуслимањени Срби у Средачкој Жупи, Дреници, Ругови: знали су шта су им славили стари, тог дана нису радили, неки су примали и госте, палили свеће итд.²⁵⁹¹ Такође, муслимани су ишли на славу код својих суседа и познаника православних Срба.²⁵⁹²

Поред крсног имена имали су и црквене славе (светац, коме је била посвећена црква), "саборе" (када се народ скупљао код цркве или на другом месту ради весеља) и "литије" које су се носиле у одређене дане ради напретка усева и воћа. На тим славама правиле су се опште софре за цео народ и посебно за госте. На тим саборима, девојке су певале, момци играли витешке игре.²⁵⁹³ Домаћин сеоске славе био је обично неко од бољих домаћина и угледних људи, јер је он требало да лепо организује ову светковину, што је изискивало велики трошак (печено јагње или прасе, литри ракије, вина и славски колач). Продавале су се

²⁵⁹⁰ М. Влаховић, *Етнолошка проматрања на Косову пољу*, 574-577.

²⁵⁹¹ М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 462-475; М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 61-63; *Вардар*, 4. јануар 1934, 8.

²⁵⁹² М. С. Влаховић, *Средачка жупа*, 48-51.

²⁵⁹³ М. Влаховић, *Етнолошка проматрања на Косову пољу*, 574-577.

бомбоне и остали слаткиши. За децу је ово било право славље, родитељи су им куповали слаткише новцем или житом. Тог дана деца нису била обавезна да иду у школу нити да чувају стоку. За младе су сеоске славе биле најрадоснији дани, јер се играло и певало од јутра до мрака,²⁵⁹⁴ а коло је било заједничко уз свирку зурли и уз гоч.²⁵⁹⁵

Божић се славио као највећи празник и прослављао се најсвечаније. О Божићу су постојали разноврсни обичаји, секао се Бадњак и стављала слама око огњишта. За вечеру уочи Божића спремао се зељаник од купуса, кога су јели и Арбанаси. Пре Божића су се хватали врапци да би се њима омрсили за празник. Божић су славили и Срби мухамеданске вере, па и Арбанаси и Турци. Тако су муслимани у Гори и Дреници доносили и горили бадњаке а вршили су и друге обичаје као православни Срби. Муслимани у Средачкој жупи ложили су бадњаке, доносили сламу у кућу, јели кестене и орахе, а Арбанаси у Самодрежи на Косову секли су по три бадњака, гатали по угљевљу од бадњака и спремали за Божић смокве, орахе и кестење.²⁵⁹⁶ Горани су одржавали раније обичаје након примања хришћанства, Божић и Бадњи дан био им је највећи стари празник, као и Митровдан, Ђурђевдан, Благовести, Св. Трифун.²⁵⁹⁷

Прослављање поједних празника током године пратили су разноврсни обреди. Био је веома развијен култ светитеља. Славили су се Младенци или Мученици, које су славили и муслимани под именом "Султан неврус". У те дане су се палили буњиште и слама да не би било бува и змија. Благовести су били такође велики празник, када се увек постило. "Прочка" се у Косовској области звала дан Белих поклада, тада су једни другима "проштевали" увреде и пакости, тада се "ламка" јаје, које се обеси о концу, а сви присутни настојали да га ухвате устима. Увече су се палиле и прескакале ватре. На Лазареву суботу су поворке девојака "лазарице" ишле од куће до куће и певале лазарске песме, чији је циљ био да се очува здравље чланова кућне заједнице, па су се певале песме упућене домаћину, домаћици, кући, детету у колевци, нежењеном младићу,

²⁵⁹⁴П. Денда, П. Целетовић-Иванов, *н.д.*, 32.

²⁵⁹⁵М. С. Влаховић, *Средачка жупа*, 45-48.

²⁵⁹⁶М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 462-475; М. Влаховић, *Етнолошка проматрања на Косову пољу*, 574-577.

²⁵⁹⁷М. Лутовац, *Гора и Опље*, 43-44, 54-55.

неиспрошеној девојци, ратару, овчару, зидару, путнику.²⁵⁹⁸

Ускрс се нарочито славио, као и Ђурђевдан који је био највећи народни празник у пролеће. Ако у летњим данима потраје суша онда су се окупљале "додоле", девојке које су ишле по селу и призивале кишу. Жетва је такође била прилика када су се пратили многи обичаји, на пример да се последња руковет класја остави на њиви непожњевена или се ишчупа уз нарочите обреде и носи кући ("брада", "брада на дело Господа").²⁵⁹⁹ Митровдан су славили не само сви Срби већ и Арбанаси и Турци јер се тај празник сматрао почетком зимске половине године и за њега су се везивали многи рокови. Муслимански Срби поред празника које су славили као и православни, славили су и Мевлуд, пост Рамазан, Рамазански и Курбански бајрам.²⁶⁰⁰

Код Срба на Косову славио се имендан на празник који се поклапао са именом. Нису славили рођендане јер их је било много у породици па су сматрали да онда "не би имали леба да љемо". После рата почело је прослављање рођендана у градским насељима Косова, што је примљено од дошљака из разних крајева Југославије, како чиновника тако и радника и колониста.²⁶⁰¹

У позне јесење и зимске дуге ноћи била су организована сијела – прела. Пре свега у кућама у којима је било девојака, оне би везле, хеклале, преле или плеле у друштву и увек уз песму. Све до увођења електрификације на прелима се радило уз лампу петролејку. Клупе су се ређале у два реда, у једном девојке у другој момци, а трајала су најдаље до поноћи.²⁶⁰²

9.4.7. Обичаји око смрти и погреб

Постјали су посебни обичаји везани за смрт и погреб. Самртник се пред смрт исповедао и опраштао са укућанима. Мртвацу се у уста, у џеп или појас стављао новац и износио се 24 сата од смрти по законском року. Укућани нису спремали јело док је мртвац био у кући, то су радиле "мешаље". На Косову и Метохији се за мртваца клао курбан ован или овца већ према полу покојника.

²⁵⁹⁸ П. Влаховић, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, 220-228.

²⁵⁹⁹ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 71.

²⁶⁰⁰ М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 462-475.

²⁶⁰¹ Исто, 182-183.

²⁶⁰² П. Денда, П. Целетовић-Иванов, *н.д.*, 33.

Пошто би се покојник сахранио приређивао се обед "трпеза". Код поарбанашених Срба у Дреници и у Метохији долазили су суседи и пријатељи ожалашћеној кући као и код православних Срба на "здраву главу".²⁶⁰³ Ако је мртавац имао младу жену, било је срамота да она плаче, у односу на осталу породицу. На погреб су ишли сви, а у знак жалости за мртвим женом су окретале хаљине наопако и нису се украшавале. Погреб су пратиле архаичности са ширим друштвеним и научним значењем, то су потврђивали обреди уз задушнице и веома развијен култ гробља.²⁶⁰⁴ Мртавац се сахрањивао у дрвеном ковчегу, а носио се на импровизованим носилима, постојали су разни обичаји везани за тај процес (на пример у Приштини да се разбије суд у ком је било вино и уље да не би било болести више у кући). Трајни надгробни споменици у селима око Приштине и Урошевца већином су били набављени из Скопља. Код православних Срба у Призренском Подгору могао се сахранити и нов покојник у стари гроб.²⁶⁰⁵

Плаћено нарицање код Албанаца је био стари обичај и примењивао се често у Призрену, Пећи, Ђаковици и Приштини, пре свега јер су биле примљене турске етничке особине. Нарикачи се давао дар у натури, обично у оделу (материјал, прегача, танка марама, чарапе, папуче и сл.), да би се покојник обезбедио "на оном свету" најнужнијим стварима. Плаћена нарикача је изводила нарицање са хором присутних жена. Она би се сместила поред леша који је лежао на некој простирци на поду, остале жене такође поред са подвијеним ногама. Тада би плаћена нарикача почела да милује леш, почевши од главе ка ногама и при томе је говорила цео стих тужбалице. При завршетку сваког стиха све присутне жене упадале су у нарицање заједно, и то се понављало после сваког стиха док нарикача не би завршила тужбалицу. То је на пример било обавезније од црквеног опела. Сви присутни су у највећој тишини слушали. То је била углавном типична жртва духовима покојних предака, што је имало свој корен у свеколиком односу патријархалног човека према смрти. Код Црногораца и Брђана у Косовско-Метохијској области плаћено нарицање познато је из подсмеха као "диплање" што

²⁶⁰³ М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 483-487.

²⁶⁰⁴ П. Влаховић, *Етнoлoшкe oдpeдницe Кoсoвa и Мeтoхијe*, 220-228.

²⁶⁰⁵ М. С. Филиповић, *Различита етнoлoшкa гpaђa сa Кoсoвa и Мeтoхијe*, 70.

је значило "свирање уз дипле".²⁶⁰⁶ Католички Арбанаси око Ђаковице обичајили су гребање у знак жалости за мртвим.²⁶⁰⁷

За одраслим мушкарцем жалило се годину дана, чобани за то време нису свирали а жене су носиле црне мараме. Кад би умрла жена, онда би је жалио само ближи женски род. На мушкарцима није било нарочитих знакова жалости. Око мртваца се много гатало и било је разних обичаја. Ако се леш не би распао у гробу веровало се да је био велики грешник па су му сељани вадили зубе и користили их за враћање у лечењу зуба (Стари Колашин). Удовац или удовица могли су да се поново венчају после годину дана, венчање се вршило увече и обично није било весеља.²⁶⁰⁸

9.4.8. Традиционална народна ношња

Традиционална народна ношња са Косова и Метохије истицала се по својој лепоти и разноврсности.²⁶⁰⁹ Ношња се уклапала у географску и климатску средину указујући на привредну делатност и благостање заједнице. Форсирање традиционалне одеће било је у служби изграђивања националне свести и интеграције на националном нивоу. Досељеници су напустили своје ношње и носили се готово истоветно са староседеоцима. Ношња је истицала строгу обласну и групну ендогамију, посредно је указивала на друштвени статус поједница, животну доб, верску припадност, а регионалне и етничке одлике народне ношње задржале су се до Другог светског рата када је започела нека врста њене унификације.²⁶¹⁰ У крајевима где су живели измешани Срби и Арбанаси и у онима који су на додиру са арбанашким дошло је до тзв. етничке мимикрије и то пре свега у мушкој ношњи па се мушкарци носили у свему као суседни им Арбанаси (беле сукнене чакшире, црвен појас, џамадан или талаган

²⁶⁰⁶Т. П. Вукановић, Плаћено нарицање код Шиптара и Македонаца, *Gjurmime Albanologjike-Albanologjike истраживања*, бр. 2, Приштина 1965, 173-212.

²⁶⁰⁷М. С. Филиповић, *Различита етнологска грађа са Косова и Метохије*, 49, 75.

²⁶⁰⁸Б. Нушић, *н.д.*, 136-138.

²⁶⁰⁹Музеј Косова и Метохија имао је збирку народних ношњи из различитих крајева у својој етнографској збирци (В. Козарац, Т. Вукановић, К. Халими, *Етнографска збирка Музеја Косова и Метохије*, Приштина 1956).

²⁶¹⁰В. Јовановић, *н.д.*, 563-564.

(место цурдине коју носе Арбанаси) и бело кече.²⁶¹¹ У Средачкој жупи се очувала стара српска ношња, која је била нарочито проучавана.

У раније време мушко одело било је од белог сукна и украшено црним гајтаном а почетком 20. века преовладало је црно, "сигаво". Косовска народна ношња имала је посебне одлике и издвајала од ношње у суседним крајевима. Мушкарци су кратко шишали косу, носили су шајкаче а старији шубаре. У Средачкој жупи су се носиле црне шубаре са равним дном. Од мушког одела лети се носила кошуља од конопље, до колена дугачка са широким и до шаке дугим рукавима. Доњи веш је био прилично широк и досезао је до чланака. Преко кошуље се носио јелек без рукава који се закопчавао на грудима. У Средачкој жупи се то звало "преклопник". Чакшире су биле од домаћег сукна, широке, оперважене црним гајтанима око џепова и по рубовима, и досезале су до чланака. Изнад чакшира опасивао се загасито црвени појас од вуне (у Средачкој жупи "поас"). Преко јелека се зими носио кратки копоран са дугачким рукавима. Чарапе су биле од затворено-црвеног и црвеног плетива а било је и белих са црвеним и црним плетивом. Чарапе су биле дугачке до изнад чланака, увлачиле су се испод гаћа и чакшира. Зими су мушкарци носили "гуња" (з'бан) са дугачким рукавима, која је имала и неку врсту капуљаче (кацурец - широка јака, којом су покривали главу када је падала киша).

Женско одело било је раскошније од мушког, везено и искићено. Женска ношња заузимала је по лепоти и укусу једно од првих места међу народним ношњама. Постојало је неколико типова женских ношњи – гиљанска, средачка, косовска, ђаковичка, пећка, прекорупска. Раније се код женидбе и удадбе гледало да невеста и момак буду из села у којима је иста ношња (Љубижда). Карактеристично обележје женске српске ношње били су "саплетци", особит начин савијања косе на глави уз помоћ додатака своје и туђе косе. Жене су прале косу једанпут месечно или двомесечно, воду за прање узимале су са бистре реке и правиле су цеђ од пепела или перу сапуном. После прања мазале су је машћу да би била сјајнија. Невеста је добијала на дан венчања чешаљ, и он се није позајмљивао због "мађија". Остали прибор биле су укоснице, мали чешљеви и

²⁶¹¹П. Влаховић, *Етнолошке одреднице Косова и Метохије*, 220-228.

"шноле" разних облика и боја које су куповале у граду. Чешаљ се стављао и жени кад умре.²⁶¹² Уши су се бушиле у раном детињству и то иглом, а претходно би се уво натрљало копривом. На глави се носио "отоз" (обао колут ошивен белим платном), који је захватао део главе од чела до темена. Свакидашњи отоз био је без веза и накита. У обичне дане се преко отоза стављала бела куповна марама.

Жене су носиле дугачку кошуљу до изнад чланака од домаћег платна које се правило од памука и конопље. Кошуља је била врло мало везена, рукави су се закопчавали изнад шаке. Жена је стављала грла "подгрљанче" (четвртаст комад планта који је на једној страни веома убран и та страна је долазила под грло). Свакидашњи јелек је био од мрког платна, без рукава, спреда затворен, подшивен памуком. Преко кошуље од паса на доле носила се "футарка" кратка сукња која је досезала до сред бутина. Спреда је била отворена. Интересантно је било то да се ако је била мрке боје или тамно црвена да се звала светла "бојча" јер се за мрку боју говорило светло. Ова врста сукње ткала се од вуне, а пређа се бојила домаћим бојама. Спреда се по кошуљи и футарки припасивала прегача која се правила од вуне и звала се различито по селима ("увијача", "бојча", "скутача", "прегљача"). У Средачкој жупи "бошча" је била исто што и сукња, а "препашча" је прегача украшена белом чипком. Била је дугачка до испод колена. Од ослобођења по целом Косову "примила се" сукња из Северне Србије. Преко кошуље носио се појас који је био обична тканина од вунене материје са уздужним белим пругама. За сваки дан носиле су чарапе исплетене од црвеног и црног плетива, дугачке до колена. Опанци су били као и мушки. Цениле су се призренске папуче сасвим отворене да само два три прста могу ући у њих и украшене сромом и шљокицама.²⁶¹³

Зими су жене носиле "гуњу" хаљину са рукавима од мрког сукна, гајтанима украшену. Српске жене у варошима (Пећ, Ђаковица, Призрен) имале су нарочиту одећу, сличну ношњи католичких Арбанашкиња и Српкиња у Тетову. Ту ношњу су карактерисале шалваре са веома широким ногавицама и капутић опточен крзном (нарочито је у Подрими то било карактеристично). Док се у северним деловима Метохије у женској ношњи истицала црна (сматрало се из жалости за

²⁶¹² В. Николић – Стојанчевић, *н.д.*, 143.

²⁶¹³ Б. Нушић, *н.д.*, 150-151.

Косовом и Марком Краљевићем), на југу око Призрена истицале су се црвене боје.²⁶¹⁴

За празник и свадбу жене су носиле отоз обавијен свиленом марамом везен златом и свилом и искићен поврх чела новцима и трепетљикама. У Вучитрну и околини носила се жута марама а за време празника црвена капица са вештачким жутим парицама. За празник су жене носиле извезене кошуље са лепим шарама на крају рукава са чипком. Разликовале су се кошуље, по месту одакле је била шара (пазарка, липљанка), по начину веза (ђурђевајка), по облику шаре (змијана и лозана), по материји (златана). Празником се носио и јелек од црвене чохе који је био без рукава везене по прсима и око рукава златном жицом и црвеним свиленим гајтаном. Футарке су такође биле украшене и везене, а појас извезен сребрном жицом и искићен перлицама и шљокицама. Чарапе су такође биле везене и искићене шљокицама и дугмићима.²⁶¹⁵ Младожења је носио фустан, дугачку хаљину без рукава укршену црним гајтанима.²⁶¹⁶

Арбанаси су носили уске чакшире, на кошуљи јелек без рукава уз појас (два куповна- ђаковачки и скопски). Одозго се облачио минтан бео, црн или црвен, а одозго ђурдина или љурка на којој се направи капуљача ако је лоше време. Највише се носило бело кече или дебела смеђа капа. Арбанашке жене носиле су кошуљу, црвен јелек дуг до испод колена и минтан (кратка хаљина са рукавима). "Скутача" је била плава, црвена или бела. Обућу су чиниле кратке чарапе и опанци. Девојка од 13-15 година скривала је лице. Старије жене носиле су фереце (пространу хаљину од црне чохе са рукавима). Католичке Српкиње носиле су јелеке од црног сукна, главу су повезивале црном шамијом од домаћег танког сукна.

Муслимански Срби, односно Торбеши носили су се слично Арбанасима. Женска ношња је попримила утицај турске ношње, носиле су широке димије, антерије и јелек, а лице скривале. Турци су имали једноставну ношњу, чакшире са уским ногавицама, плав јелек, минтан са рукавима, а зими се носио "кепе" гуњ. И

²⁶¹⁴ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, 44-48.

²⁶¹⁵ М. Влаховић, Етнолошка проматрања на Косову пољу, *Јужни преглед*, бр.11, новембар 1930, 511-517.

²⁶¹⁶ М. С. Влаховић, *Средачка жупа*, 39-43.

на Косову и у околини Призрена носили су се кожуси, које су куповали готове код ћурчија или су сами штавили коже. Срби око Призрена (Средачка жупа) носили су само кратке кожухе (грудњаке), а носили су га и Арбанаси (минтан). Пастири Срби и Арбанаси носили су велики кожух звани липовац. Обућа су биле вунене чарапе и опанци. На главама су носили црну платнену капицу, таке или фес. Жене су носиле шалваре, а преко њих бошчу или футу и хаљетак. Цигани (Габелји, Мађупи) су у ношњи и обичајима настојали су да се изједначе са муслиманским становништвом. Черкези, којих је било неколико стотина на Косову, у Горњим и Доњим Становницама, Великој Реци и Милошеву, очували су своје обичаје и ношњу, као и језик, мада су говорили и српски, турски и арбанашки.²⁶¹⁷

У периоду између два рата у многа села продрле су машине за шивење и плетење. Курсеви су држани у варошким насељима међу којима су се истицали они у Пећи, куда су долазиле девојке из разних крајева Косова. Терзије су исто тако по селима прихватиле машинско шивење.²⁶¹⁸ У Средачкој жупи ношња је почела да се губи под утицајем града Призрена, јер је град народну ношњу почео замењивати својим производима. Културни утицај града продро је не само из најближе околине већ и заједно са печалбарима и из разних далеких градова. Печалбари су се враћали у родни крај и отварали радње какве до тада нису постојале на овим просторима. Ипак широке масе муслимана нерадо су напуштале своју традиционалну одећу.²⁶¹⁹

На Косову и Метохији преовлађивао је патријархални начин живота. Становништво је било организовано у облику племена, братстава, фисова, породичних задруга. Ове заједнице представљале су економске и социјалне целине у оквиру којих је сваки члан имао одређену улогу. Међутим, продирањем модерног времена, аграрном реформом, као и тежњом чланова задруге за личном зарадом и одвајањем, породичне задруге су се распадале. Код Албанаца је свест о сродству била много јача него код Срба па је тако задруга код њих била дуже задржана, као и свест о припадности фису.

²⁶¹⁷ М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, 439-446, 487-496.

²⁶¹⁸ Т. Вукановић, *н.д*, II, 95-111.

²⁶¹⁹ В. Јовановић, *н.д*, 564-565.

Куће су биле грађене у зависности од материјалних могућности, а примитивни начин изградње заменио је модернији доласком колониста. У српским и албанским селима најраспрострањеније биле су моравске и вардарске куће. Почела је изградња двоспратних кућа, од квалитетнијег материјала и модернијег начина живљења. Албанци су градили чувене камене "куле" које су представљале и национално и верско обележје, нарочито у Дреници. Што се тиче хигијене становања, она није била свуда иста и зависила је од географске средине, патријархалних навика, традиције и економске моћи.

Здравствене прилике биле су одлика свеукупне ситуације, па је модернизација и на овом плану текла споро. Био је недовољан број лекара, недостајале су савремене болничке зграде и одговарајући услови за лечење, а сељаци нису имали поверења у лекарска лечења, већ су прибегавали традиционалним методама. Држава се борила са великим бројем заразних болести, које су избијале због лоших услова становања, слабе исхране, хигијене и културних навика. То су биле туберкулоза и маларија, а затим и тифус, полне болести, алкохолизам и велика смртност одојчади и деце.

Срби и Арбанаси живели су (не заједно) једни поред других у истим природним и привредно-географским условима, у истим историјским збивањима, без обзира на сличности у народној култури. Овакви односи бујали су у условима заосталости, конзервативности, велике неписмености, непостојања интелигенције, поковавања закону Леке Дукађинија, утицаја верских старешина, такође и албанског сна о Великој Албанији. Поред покушаја Краљевине Југославије да равнотежу међу етничким групама нарушену у 19. веку врати колонизацијом, да сузбије таласе упада из Албаније и заштити немирно погранично подручје јаком и држави слабо лојалном албанском мањином, међуетнички сукоб је у раздобљу између два светска рата добио додатну димензију једног отвореног међудржавног сукоба.

На Косову и Метохији становништво је живело конзервативно, пре свега у сеоским срединама, споро се мењало и тешко прихватало новине па је било заокупљено разноврсним обичајима и веровањима. Обичаји нису били одржавани онаквим какви су били за време турске владавине, јер ново грађанско друштво

није имало обзира према старим патријархалним односима. У правцу мењања обичаја деловала је и школа преко својих учитеља и професора, али и црква преко свештенства.

ЗАКЉУЧАК

Косово и Метохија чине простор оивичен планинама, испресецан клисурама, рекама и језерима, богат шумом са умерено континталном климом. Поред повољног географског положаја, ово подручје одликовао је и велики геополитички значај и спољнополитичка позиција за Краљевину Југославију. Ту су пролазиле најважније балканске саобраћајнице, још од турског времена, али и природне комуникације путем река. Цвијић је сматрао да се у области Јужне Србије може створити једна велика држава због добре повезаности. Такође, историјска улога Косова и Метохије током античке и средњовековне прошлости допринела је да се овај простор држи уз Србију због непроцењивог стратешког значаја. Све до ослобођења од турске власти, геополитички оквир био је одређен односом великих сила, што је узроковало и подстицало међуетничке сукобе, пре свега Срба и Албанаца. Зачетак великоалбанске идеје и касније њено ширење, као и близина албанске границе утицали су на несигурност безбедности становништва. Уласком у три бановине (Вардарска, Зетска, Моравска), Косово и Метохија били су подељени, чиме је држава желела да умири нестабилан крај поделом одговорности на три администрације, уз инсистирање на државном и националном унитаризму, али и да реши привредну кризу, културну и индустријску заосталост.

Нова подела није наишла на очекивану реакцију међу становништвом Косова и Метохије. Стога је задужење бана, који је био на челу сваке бановине и који је имао широка овлашћења, било да пропагира сарадњу свих слојева становништва као и успехе нове владе. Управо због тога биле су организована службена путовања банова и њихови обиласци већих градова и вароши. Међутим, стање у Јужној Србији није било најбоље. Финансије нису биле довољне за напредак, узимани су кредити, а држава је непрекидно дуговала Вардарској бановини државну помоћ, што је узроковало дефицит у буџету. Штедња која је примењивана у целој држави, па и у Јужној Србији, повећање трошарина и смањивање администрације нису довели до задовољавајућег решења, па је Вардарска бановина одлучила да узме велики зајам у септембру

1940. Плаћање пореза тешко је падало становништву, које је избегавало њихово подмиривање, па је држава преузела најстрожију контролу испуњавања пореских обавеза. Такође, велики проблем биле су ниске цене пољопривредних производа, као и велика задуженост сељаштва и ниска куповна моћ грађана.

Администрација је била основа новог режима Краљевине Југославије. Службеници је требало да буду деполитизовани и одани идеологији интегралног југословенства. На Косову и Метохији владала је велика несталност службеника, корупција и злоупотреба овлашћења. Сваке године оцењивана је стручна способност службеника, као и њихово владање, па су се додељивале дисциплинске казне. Најчешће су им недостајале школске и стручне квалификације. Држава је покушала да подстакне службовање на југу тако што је давала повластице у рачунању година за пензију, пре свега јер су чиновници невољно ишли у Јужну Србију, а и када би се тамо нашли настојали су да што пре добију премештај. Био је велики број дошљака у државној служби, јер се тамошње становништво више бавило занатством, ситном трговином и печалбарењем.

Судство је чинило важан део администрације, па је Краљевина Југославија настојала да реши проблем уређивања правосуђа доношењем закона 1929, а у јужној Србији су окружни и срески судови били установљени тек 1934. Ипак, на тај начин уведено је модерно судство и нови кривични поступак. Судска администрација одликовала се несталношћу и недовољним квалификацијама, па се број нерешних предмета нагомилавао. Највећи број кривичних дела односио се на крађе, убиства и тешке телесне повреде.

Косово и Метохија улазили су у састав Треће армијске области, а Косовска дивизијска област имала је седиште у Приштини са војним окрузима у Косовској Митровици, Приштини и Призрену. Војска је представљала фактор безбедности али је имала улогу и у модернизацији простора, васпитавању, описмењавању и културном уздизању младића. С обзиром на околности, официри који су служили у Јужној Србији имали су право на бенефицирани радни стаж. Међу њима био је мали број припадника националних мањина, а регрути Албанци били су примани у најмањем проценту. За одбрану нестабилне

границе, важну улогу имала је Гранична трупа реоснована 1931. Граничари су били у неповољном положају због лоших услова рада, ниских плата и мањка кадрова. Полиција и жандармерија биле су веома значајне за одржавање реда и мира на простору Косова и Метохије, али је и у овом сектору постојао проблем недостатка довољног броја полицијских чиновника и кадрова. Такође, постојао је проблем прекорачивања дужности жандарма, али су због околности у којима су радили имали подршку власти. Жандарми су често тражили премештаје, јер су били изложени сукобима са наоружаним качацима и представљали често једину државну власт у забаченијим крајевима.

Према попису из 1931. на простору Косова и Метохије живело је преко пола милиона становника, а више од половине изјавило је да за свој матерњи језик сматрају албански. Број становника и домаћинстава се увећао у односу на 1921, а просечна величина породице се смањила, јер је дошло до распадања породичних задруга. Наталитет је био у порасту, породица је имала више од четворо деце, а предност је традиционално давана мушкој деци. Радило се на смањивању морталитета становништва, нарочито одојчади и мале деце, подизањем културне и хигијенске свести.

Највећи проценат становништва Косова и Метохије живео је на селу. Муслиманска села традиционално била су збијена, за разлику од хришћанских раштрканих. Села су одавала утисак запуштености, са примитивним кућама, затвореним обичајима и традицијом, на ниском здравственом ступњу, неадекватном исхраном и лошом хигијеном. Постојао је мали број градова и вароши, мада ни то нису били градови у правом смислу те речи, јер су имали четвртину становништва које се бавило пољопривредом. Неки градови, попут Призрена и Ћаковице, који су били трговачки центри, почели су да показују знакове опадања, а неки су постајали центри културе и економије као што је то била Косовска Митровица.

Југословенска држава покушавала је да реши национално питање на југу исељавањем муслиманског становништва пре свега у Турску и Албанију. Даване су различите повластице у те сврхе. Турска је имала интереса од овог насељавања јер је хтела да насели своје опустеле крајеве из којих су исељени

Курди. Две државе потписале се југословенско-турску конвенцију 1938. о исељавању, међутим то није могло да устали процес јер није било финансијског споразума, а и преговори су престали због смрти председника Кемала Ататурка и избијања Другог светског рата. Албанци се нису лако сложили са овом конвенцијом, а албанска влада је покренула то питање код међународне заједнице. Албански прваци, нарочито Косовски комитет, радили су на пропаганди против исељавања Албанаца са Косова и Метохије.

Велики проблем остваривању државне националне идеје интегралног југословенства била је великоалбанска идеја, развијана још од Прве албанске лиге у 19. веку. Косовски комитет имао је водећу улогу у остваривању албанских националних тежњи, а с обзиром на њихово активно деловање, инциденти на граници Југославије и Албаније били су готово свакодневни нарочито у другој половини тридесетих година приближавањем Другог светског рата. Илегални преласци, сукоби са граничарима, крађе и отмице у селима у близини границе константно су оптерећивали становништво. Југословенска држава пружала је подршку појединим албанским емигрантима мислећи да ће на тај начин ублажити нестабилну ситуацију на граници, а највиши државни врх је међудржавном сарадњом и преговорима са Италијом настојао да реши проблем Албаније а самим тим и Косова и Метохије. На граници са Албанијом је од 1939. уведено приправно стање све до априла 1941, које је подразумевало фортификационо уређење границе, мобилисано је неколико пукова југословенске војске, проверавана мобилизацијска дејства и направљен нов распоред снага Треће армије.

Лични режим краља Александра представљао је период када су удружења и политичке странке биле забрањене, а попуштање је почело завођењем устава 1931. када је било уведено Народно представништво и формирана режимска странка Југословенска национална странка. Сprovedени су парламентарни избори у новембру 1931. који су само привидно представљали изборну борбу, јер је постојала само једна изборна листа, владина. На Косову и Метохији био је висок проценат излазности бирача, а изабрано је 11 посланика. На наредним парламентарним изборима у мају 1935. биле су истакнуте четири листе, мада су

главне биле листа председника владе Богољуба Јевтића и листа Удружене опозиције. На гласање је изашло више бирача у односу на 1931. у целој Краљевини али не и на Косову и Метохији где је тај број био смањен. Победа Јевтића сматрана је убедљивом, мада је опозиција освојила преко милион гласова у целој држави. На општинским изборима 1933. највећи број гласова добили су кандидати ЈНС. Након краљеве побигије долази до промене у држави, када је била формирана нова странка Југословенска радикална заједница на челу са Миланом Стојадиновићем од три прешестојануарске странке. Организација ове странке ишла је споро на Косову и Метохији, јер су се људи уписивали пре свега због страха да ће изгубити своја службеничка места или да ће на тај начин добити посао. Општински избори 1936. били су према мишљењу Стојадиновића кључни за његову владу, па је уложен велики труд у пропаганду и изборну борбу.

На превременим парламентарним изборима 1938, за које је била организована огромна изборна кампања ЈРЗ, за владајућу листу је гласао мањи број бирача у односу на очекивани, а Стојадиновићева листа је прошла лошије него Јевтићева на претходним изборима. Поред службеног обавештења да су избори протекли у миру, били су праћени инцидентима. На Косову и Метохији је велики број бирача гласао за ЈРЗ, али је победа била неуверљива. Највише гласова листа Стојадиновића добила је од припадника националних мањина који су желели испуњење својих интереса преко ових избора.

Привредни развој, и поред тога што су бановине и направљене да би се укрупнио привредни простор, текао је неравномерно и споро. Косово и Метохија имали су економског потенцијала за развој, али је овај простор стагнирао. Пољопривредом се бавио највећи проценат становништва. То је био примитивни и екстензивни начин производње, јер је преовлађивао мали посед, а неповерљиви и конзервативан сељак тешко је примао новине у механизацији. Сејале су се најчешће житарице, док је индустријско и крмно биље било мање заступљено.

Аграрна реформа и колонизација требало је да реши национално питање у нестабилном подручју Косова и Метохије, али и да се збрину сиромашни становници из северних крајева државе. Аграрна реформа је укинула феудални

систем у држави, створени су мали поседи, али због економске кризе и неадекватног интересовања државе није довела до очекиваних резултата. Ипак, захваљујући колонизацији дошло је до побољшања јавне безбедности, јер су колонисти насељавани у деловима који су били качачка склоништа (Лапски и Дренички срез), затим до побољшања националне свести староседалаца, пољопривредне производње, социјално хигијенских навика, културних и просветних прилика. Колонизацијом је мењана слика Косова и Метохије у демографском, етничком, националном погледу.

Упркос улагањима државе у изградњу болница, школских зграда, путева, водовода, пруга и телефонских инсталација, модернизација простора била је недовршена. Међутим, у градовима су полако почеле да се назире промене пре свега захваљујући доласку колониста који су познавали савременије начине производње и доласку квалификоване радне снаге из северних делова државе.

Индустрија се споро и неравномерно развијала, није постојало довољно инвестиционог и обртног капитала, преовлађивао је домаћи капитал и локални карактер малих предузећа. Слабе комуникације биле су најважнији проблем који је пратио индустрију. Највећи део индустрије био је везан за прерађивање пољопривредних производа и није било праве прерађивачке индустрије. Косово и Метохија били су богати рудом, а рударске повластице даване су страним инвеститорима. Трепча је била на другом месту у Европи по производњи оловне и цинкане руде, а у овом руднику је избио и први велики раднички штрајк 1936. Поред Трепче, на Косову и Метохији радили су и други рудници (Језерина, Голеш, Ново Брдо, Косово и др). Трговина је била ограничена најчешће на ситну и унутрашњу а спољна трговина подразумевала је извоз пре свега стоке у Грчку и Албанију. Занати су у Јужној Србији у прошлости били врло развијени и добро организовани. Продирањем европског начина живота у ове крајеве њихова је важност у привреди Јужне Србије била смањена. Становништво је све више користило индустријске производе из земље или иностранства. Извесни занати су у потпуности ишчезавали а други који нису постојали почели су да се модернизују.

Огромни напори просветних власти и наставног кадра на Косову и Метохији споро су давали резултате и тешко превазилазили заосталост. Краљевина није успела да наметне државну идеју и национално васпитање путем националне школе, новог просветног законодавства, државних уџбеника, народног просвећивања. Школске зграде биле су у лошем стању и недовољне, а школски намештај и учила неадекватни. Недостајао је квалификован наставни кадар, јер су из других крајева државе ретко долазили на службу овде. Деца су често изостајала из школа због незнања родитеља, удаљености, болести, а и због обављања пољопривредних послова. Слична ситуација била је и у средњим школама. Средње школство није успевало да образује већи број стручних радника за развој привреде и да повећа прилив кандидата на више и високе школе. Међутим, и поред свих недостатака постигнут је резултат који није био занемарљив. Донет је био Закон о народним школама, а број учитеља и ученика растао је у свим годинама диктатуре, што је био сигуран показатељ напретка у школству.

Неписменост је била један од основних проблема целе државе а нарочито југа, где је неписменост према попису из 1931. била већа од 80%, а жена скоро сто процената. Држава је покушавала са течајевима за неписмене, отварање су књижнице и читаонице, Народни универзитети али је напредак био веома спор. Посебан проблем државне просветне политике било је школовање албанске националне мањине на државном језику као и школовање женске деце. Албанска деца су се већином школовала у сибџан мектебама и медресама које су биле верске школе.

На Косову и Метохији живели су припадници различитих верских заједница, а биле су доминатне православна, католичка и исламска. Муслимани су чинили скоро $\frac{3}{4}$ становништва. Током тридесетих година опадала је вредност цркве, а сељаштво је било морално и верски запуштено. Неодовољан и неадекватан број свештеника, који су одређивали разне таксе на своју руку и били омрзнути у народу, није могао да врати народ у цркве. Муслиманска верска заједница била је веома незадовољна, јер се државна политика мешала у све њихове верске послове, пре свега финасирања муслиманског свештенства,

постављања вероучитеља, избора чланова верске муслиманске заједнице, продаје вакуфских имања, протекције свештеника који су били одани држави, кумовања краља муслиманској деци. Са католичком верском заједницом односе је обележио Конкордат који је требало да буде потписан 1935. али се то одужило због незадовољства српске православне цркве и народа. Албанско становништво је бранило интересе албанске националне мањине уз нарочиту подршку Италије, која је тако спроводила антијугословенску кампању.

На Косову и Метохији преовлађивао је патријархални начин живота, па је становништво било организовано у облику племена, братстава, фисова, породичних задруга. Ове заједнице представљале су економске и социјалне целине у оквиру којих је сваки члан имао одређену улогу. Међутим, продирањем модерног времена, породичне задруге су се распадале пре свега због аграрне реформе, а и тежње чланова задруге за личном зарадом. Код Албанаца је свест о сродству била много јача него код Срба па је тако задруга код њих била дуже задржана.

Здравствене прилике биле су одлика свеукупних прилика на Југу, па је тако и овде модернизација текла споро. Био је недовољан број лекара, недостајале су савремене болничке зграде и одговарајући услови за лечење, а сељаци нису имали поверења у лекарска лечења, већ су прибегавали традиционалним методама. Држава се борила са великим бројем заразних болести, које су избијале због лоших услова становања, слабе исхране, хигијене и културних навика.

Сломом Краљевине Југославије априла 1941. бановине су престале да постоје, а на подручју Косова и Метохије појачале су се тензије између Срба и Албанаца јер је Други светски рат отворио пут стварању Велике Албаније. Рат је, такође, прекинуо све започете процесе изградње и модернизације у политичком, културном и економском погледу, па је овај простор остао пасиван и на маргини друштва.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Архив Југославије, Београд
 - 1) Адам Прибићевић (88)
 - 2) Војислав Јовановић – Марамбо (335)
 - 3) Двор Краљевине Југославије (74)
 - 4) Јован Јовановић Пижон (80)
 - 5) Милан Стојадиновић (37)
 - 6) Министарство аграрне реформе Краљевине Југославије (96)
 - 7) Министарство вера Краљевине Југославије (69)
 - 8) Министарство грађевина Краљевине Југославије (62)
 - 9) Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)
 - 10) Министарство пољопривреде Краљевине Југославије (67)
 - 11) Министарство правде Краљевине Југославије (63)
 - 12) Министарство просвете Краљевине Југославије (66)
 - 13) Министарство ПТТ Краљевине Југославије (116)
 - 14) Министарски савет Краљевине Југославије (138)
 - 15) Министарство саобраћаја Краљевине Југославије (148)
 - 16) Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије (39)
 - 17) Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије (65)
 - 18) Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (14)
 - 19) Министарство физичког васпитања Краљевине Југославије (71)
 - 20) Министарство финансија Краљевине Југославије (70)
 - 21) Министарство шума и рудника Краљевине Југославије (68)
 - 22) Поповић Ђура (305)
 - 23) Председништво Министарског савета – Централни прес-биро (38)
2. Архив Србије, Београд
 - 1) Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције
 - 2) Суд за ограничавање државних шума
3. Војни архив, Београд
 - 1) Пописник бр. 17 – Архивска грађа бивше југословенске војске од јануара 1921. до априла 1941. године (закључно са априлским ратом)

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

- 1) Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији. Годишњи извештаји Британског посланства у Београду 1921-1938*, књ. 2, Загреб, 1986.
- 2) *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље, 1931.
- 3) *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Зетска – општи преглед*, Цетиње, 1931.
- 4) *Алманах Краљевине Југославије, Моравска бановина*, Загреб 1931.
- 5) *Алманах шематизам Зетске бановине*, Цетиње 1931.
- 6) *Априлски рат 1941. Зборник докумената*, Војноисторијски институт, Београд, 1969.
- 7) Г. Божовић, *Косовска прича*, Београд, 2005.
- 8) Г. Божовић, *По Гњиланском крају*, Приштина, 2006.
- 9) Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, Приштина, 2006.
- 10) *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. 1, Београд, 1937.
- 11) *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. IV, (Присутно становништво по главном занимању), Сарајево, 1940.
- 12) *Закон о називу и подели краљевине на управна подручја; о банској управи; о празницима*, Збирка службеног гласника, св. XXXVI, Сплит, 1929.
- 13) *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1929-1931*, приредили Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, Београд, 2002.
- 14) *Јубиларна књига државних железница Краљевине СХС*, Београд, 1929.
- 15) *Јубиларни зборник живота и рада СХС 1918 – 1928*, књ. 1-2, Београд, 1928-1929.
- 16) *Југословенска држава и Албанци*, приредили Љ. Димић, Ђ. Борозан, том 1-2, Београд, 1999.
- 17) *Југословенски федерализам – идеје и стварност*, књ.1, 1914-1943, приредили Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, Београд, 1987.
- 18) *Краљевина Југославија: административна подела, I књига, Вардарска бановина*, Београд 1930.
- 19) *Краљевина Југославија: административна подела: Моравска бановина, VII књига*, Београд 1930.
- 20) *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Албаније*, МИП -Биро за разграничење, Београд, 1935.
- 21) *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Бугарске*, МИП-Биро за разграничење, Београд, 1935.
- 22) *Опис граничне линије између Краљевине Југославије и Краљевине Грчке*, МИП – Биро за разграничење, Београд, 1935.

- 23) Б. Петрановић, М. Зечевић, *Југославија 1918-1988. Тематска збирка докумената*, Београд, 1986.
- 24) *Пољопривредна годишња статистика 1935*, Београд 1936.
- 25) *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919-1931. године*, Београд, 1934.
- 26) *Пречишћено издање Уредбе о ликвидацији земљорадничких дугова са објашњењима*, Београд, 1938.
- 27) *Статистика индустрије из 1938. године*
- 28) *Статистика индустрије Краљевине Југославије : са адресаром индустријских предузећа*, Београд, 1941.
- 29) *Статистика пошта, телеграфа и телефона за годину 1929*, књ.4, Београд 1930.
- 30) *Статистика шума и шумске привреде за 1938. годину*, Београд: Министарство шума и рудника, 1940.
- 31) *Статистички годишњак Краљевине Југославије*, књига 1-10 (1929-1940), Београд.
- 32) *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Југославије*
- 33) *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*
- 34) *Уредба о административној подели земље са уредбама о унутрашњој управи у Банату и о уређењу и управи у области Косова и Уредба о финансирању округа, уређењу њихове финансијске службе и ликвидирању бановина (са одредбама о нераспоређеним бановинским службеницима)*, Београд, 1942.
- 35) *Уредба о ликвидацији земљорадничких дугова од 25. септембра 1936 са правилницима и осталим одредбама за њено извршење*, Београд 1938.

ШТАМПА И ПЕРИОДИКА:

- 1) *Аграрна мисао: лист за подизање села и пољопривреде* (Београд)
- 2) *Божур са Косова: омладински национално-просветни лист*
(Косовска Митровица)
- 3) *Вардар: независан привредно-културни преглед* (Скопље)
- 4) *Вардар : календар Кола српских сестара* (Београд)
- 5) *Време* (Београд)
- 6) *Глас Југа* (Скопље)
- 7) *Глас Православља* (Скопље)
- 8) *Глас са Звечана* (Косовска Митровица)
- 9) *Гласник Централног Хигијенског завода* (Београд)
- 10) *Добровољачки гласник* (Београд)
- 11) *Зетски гласник* (Цетиње)
- 12) *Јужни задругар: орган Савеза Аграрних Задруга Јужне Србије*
(Скопље)
- 13) *Јужни преглед: лист за науку и књижевност* (Скопље)
- 14) *Косовске новине* (Косовска Митровица)
- 15) *Моравски гласник* (Параћин-Ћуприја)

- 16) *Народно благостање* (Београд)
- 17) *Наши дом: независни лист за културно и економско подизање муслимана* (Скопље)
- 18) *Политика* (Београд)
- 19) *Полиција* (Београд)
- 20) *Пролетер* (Београд)
- 21) *Пољопривредни гласник* (Нови Сад)
- 22) *Правда* (Београд)
- 23) *Радничка заштита* (Загреб)
- 24) *Радничке новине* (Београд)
- 25) *Ревизија Туристичког савеза Вардарске бановине "Југ"* (Скопље)
- 26) *Самоуправа* (Београд)
- 27) *Сељачко коло* (Београд)
- 28) *Скопски гласник* (Скопље)
- 29) *Службени лист Вардарске бановине* (Скопље)
- 30) *Службене новине Краљевине СХС* (Београд)
- 31) *Социјални архив* (Београд)
- 32) *Социјално медицински преглед* (Београд)
- 33) *Српски глас* (Београд)
- 34) *Српски књижевни гласник* (Београд)
- 35) *Српско Косово* (Скопље, Косовска Митровица)
- 36) *Штампа* (Београд)

МЕМОАРИ, ДНЕВНИЦИ И СЕЋАЊА:

- 1) *Дневник грофа Ђана*, Загреб 1948.
- 2) М. Константиновић, *Политика споразума. Дневничке белешке 1939-1941. Лондонске белешке 1944-1945*, Нови Сад, 1998.
- 3) А. Прибићевић, *Од господина до сељака*, прир. Ч. Вишњић, Загреб, 1996.
- 4) С. Прибићевић, *Диктатура Краља Александра*, Загреб, 1990.
- 5) М. Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријека, 1963.

СИНТЕЗЕ И МОНОГРАФИЈЕ:

- 1) Ж. Аврамовски, *Балканске земље и велике силе 1935-1937*, Београд 1968.
- 2) *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године*, , Завод за статистику, Београд, 1955.
- 3) С. Бабовић – Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини 1929-1941*, Подгорица, 2002.
- 4) Н. Балфур, С. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић: једна закаснела биографија*, Београд, 1990.

- 5) И. Банац, *Национално питање у Југославији: поријекло, повијест, политика*, Загреб, 1988.
- 6) Д. Батаковић, *Косово и Метохија – историја и идеологија*, Београд, 1998.
- 7) Д. Батаковић, *Косово и Метохија у српско – арбанашким односима-студије и чланци*, Београд, 1991.
- 8) М. Белић, *Рударство у Србији. Положај, законска заштита и осигурање рударских радника*, Београд, 1938.
- 9) А. Бериша и др, *Косово : некад и данас*, Београд 1973.
- 10) И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд, 2012.
- 11) М. Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, Београд, 1994.
- 12) М. Бјелајац, *Генерали и адмирали Краљевине Југославије 1918-1941. Студија о војној елити и биографски лексикон*, Београд, 2004.
- 13) Б. Благојевић, *Значај аграрне реформе у јужној Србији*, Скопље, 1932.
- 14) В. Бован, *Јастребов у Призрену*, Приштина 1983.
- 15) Љ. Бобан, *Контроверзе из повијести Југославије. Документима и полемиком о темама из новије повијести Југославије*, Загреб, 1987.
- 16) В. Бован, *Лирске и епске песме Косова и Метохије*, Београд 2002.
- 17) В. Бован, *Народна књижевност Срба на Косову*, Приштина 1980.
- 18) В. Бован, *Обредне народне педсме са Косова и Метохије*, Приштина 2000.
- 19) В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш 2007.
- 20) В. Бован, *Српска свадба на Косову и Метохији*, Приштина 2004.
- 21) Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд, 1994.
- 22) Ћ. Борозан, *Велика Албанија: поријекло-идеје-пракса*, Београд, 1995.
- 23) Ј. Х. Васиљевић, *Арбанаска лига – арнаутска конгра – и Српски народ у Турском царству (1878-1882)*, Београд 1909.
- 24) М. Весовић, *Илегална штампа КПЈ 1929-1941*, Београд, 1989.
- 25) Р. Вест, *Црно јагње, сиви соко*, Београд 2004.
- 26) Т. Вукановић, *Дреница: Друга српска Света Гора*, Приштина, 1998.
- 27) Т. Вукановић, *Етнографске збирке музеја Косова и Метохије*, Приштина, 1956.
- 28) Т. Вукановић, *Лена самовила са Косова*, Скопље, 1937.
- 29) Т. Вукановић, *Мутавције у Приштини*, сепарат, Скопље, 1939.
- 30) Т. Вукановић, *О култу Стевана Дечанског у Метохији*, Скопље, 1937.
- 31) Т. Вукановић, *Плаћено нарицање код Шиптара и Македонаца*, Приштина, 1965.
- 32) Т. Вукановић, *Срби на Косову*, I-III, Врање, 1986.
- 33) Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930-1934*, Београд, 1968.
- 34) Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије (1918-1941)*, Београд, 1958.
- 35) Н. Вучо, *Привредна историја Југославије*, уџбеник, Београд, 1962.
- 36) М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Скопље, 1933.
- 37) М. Гавриловић, *Развитак банкарства и привреде у Јужној Србији*, Скопље, 1931.

- 38) Б. Глигоријевић, *Коминтерна југословенско и српско питање*, Београд, 1992.
- 39) Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић*, 1-2, Београд, 1996.
- 40) Б. Глигоријевић, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд 1979.
- 41) П. Денда, П. Целатовић Иванов, *Суви До*, Београд, 1993.
- 42) Љ. Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, књ. 3, Нови Сад, 2001.
- 43) Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, 1. и 2. том, Београд 1998, 1999.
- 44) Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, књ. 1-3, Београд, 1996, 1997.
- 45) Љ. Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд, 1998.
- 46) С. Димитријевић, *Карактеристике индустрије и рударства бивше Југославије*, Београд, 1949.
- 47) С. Димитријевић, *Привредни развитак Југославије од 1918-1941. год*, Београд, 1962.
- 48) С. Димитријевић, *Страни капитал у привреди бивше Југославије*, Београд, 1958.
- 49) И. Добривојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929-1935*, Београд, 2006.
- 50) В. Драговић, *Српска штампа између два светска рата*, Београд, 1956.
- 51) *Друштвено-политички положај и правни режим верских заједница у Југославији*, ИСИ, Београд, 1972.
- 52) Ж. Дугац, *Против болести и незнања. Рокфелерова фондација у међуратној Југославији*, Загреб, 2005.
- 53) С. Ђуровић, *Државна интервенција у индустрији Југославије (1918-1941)*, Београд, 1986.
- 54) М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973.
- 55) М. Ерић, *Аграрна реформа и колонизација 1918-1941*, Сарајево, 1958.
- 56) *Жена и рађање на Косову и Метохији*, зборник радова, Београд, 1988.
- 57) А. Животић, *Југославија, Албанија и велике силе 1945-1961*, Београд, 2011.
- 58) Н. Жутић, *Ватикан и Албанци у првој половини 20. века*, Београд 2000.
- 59) Н. Жутић, *Соколи. Идеологија у физичкој култури Краљевине Југославије 1929-1941*, Београд, 1991.
- 60) *Задужбине Косова: споменици и знамења српског народа*, одговорни уредник Атанасије Јевтић, Београд, 1987.
- 61) Г. Зајми, *Уставно – правна заштита и третман језика националних мањина у Европи између два светска рата*, Приштина, 1982.

- 62) *Зборник округлог стола о научном истраживању Косова*, САНУ, Београд, 1988.
- 63) Х. Здравковић, *Политика жртве на Косову. Идентитет жртве као примарни дискурзивни циљ Срба и Албанаца у упорном сукобу на Косову*, Београд, 2005.
- 64) С. Зечевић, *Сиромаштво Југославије. Предлог за увођење и организацију обавезне радне службе*, Београд, 1936.
- 65) И. Иванић, *На Косову. Са Шара по Косову на Звечан*, Београд 1903.
- 66) *Илири и Албанци*, зборник радова, САНУ, Београд, 1988.
- 67) П. Имами, *Срби и Албанци кроз векове*, Београд, 1998.
- 68) М. Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, I, Београд, 2005.
- 69) М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији (према попису становништва од 31. марта 1931. године)*, Београд, 1999.
- 70) *Ислам, Балкан и велике силе (XIV-XX век)*, зборник радова, Београд, 1997.
- 71) *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том 2, Конгреси и земаљске конференције КПЈ: 1919-1937, Београд, 1950.
- 72) М. Јагодић, *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд, 2009.
- 73) М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије: 1912-1914: правни оквир*, Београд, 2010.
- 74) М. Јанићијевић, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд, 1984.
- 75) З. Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева. Националне мањине у Југославији 1918-1941*, Београд 2005.
- 76) А. Јевтић, *Од Косова до Јадовна*, Београд, 2002.
- 77) В. Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд, 2011.
- 78) В. Јовановић, *Југословенска држава и Јужна Србија 1918-1929 (Македонија, Санџак, Косово и Метохија у Краљевини СХС)*, Београд, 2002.
- 79) Г. Јовановић, *Косово и Метохија у светлу етнологије. Прилог библиографији*, Београд, 2004.
- 80) М. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље, 1933.
- 81) Н. Јовановић, *Земљорадничка левица у Србији 1927-1939. године*, Београд, 1994.
- 82) Ф. Карчић, *Муслимани Балкана: Источно питање у XX вијеку*, Тузла, 2001.
- 83) *Косово и Метохија – изазови и одговори*, Београд, 1997.
- 84) *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878-2000*, Београд, 2001.
- 85) *Косово и Метохија у светлу етнологије: зборник радова*, Београд, 2004.
- 86) *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989.
- 87) *Косовска Митровица и околина*, уредници Али Хадри и Живко Аврамовски, Приштина, 1979.
- 88) *Културно наслеђе Косова и Метохије. Историјске тековине Србије на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд 2013.

- 89) Л. М. Костић, *Административно право Краљевине Југославије*, књ. 1, Београд, 1933.
- 90) Г. Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у краљевини Срба, хрвата и Словенаца (1918-1929)*, Београд, 2002.
- 91) Б. Кризман, *Вањска политика југославенске државе 1918-1941*, Загреб, 1975.
- 92) Б. Кризман, Б. Храбак, *Записници са седница делегације краљевине СХС на Мировној конференцији у Паризу 1919-1920*, Београд 1960.
- 93) Б. Крстић, *Косово између историјског и етничког права*, Београд, 1994.
- 94) Ђ. Крстић, *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево, 1928.
- 95) С. М. Куколеча, *Индустрија Југославије 1918-1938*, Београд, 1941.
- 96) З. Кулунџић, *Политика и корупција у краљевској Југославији*, Загреб, 1968.
- 97) М. Лазаревић, *Српско-турски рат 1912*, 1. Том, Београд 1929.
- 98) Б. Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1918-1941*, Београд, 2002.
- 99) М. Лутовац, *Гора и Опоље: антропогеографска испитивања*, Београд, 1955.
- 100) М. Лутовац, *Ибарски Колашин: антропогеографска испитивања*, Београд, 1954.
- 101) Д. Маликовић, *Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924*, Косовска Митровица 2005.
- 102) Ђ. Микић, *Друштвене и економске прилике косовских Срба у XIX и почетком XX века: од чифчијства до банкарства*, Београд, 1988.
- 103) Е. Милак, *Италија и Југославија 1931 -1937*, Београд, 1987.
- 104) А. Милатовић, *Космет 1935-1945. Моја сведочења*, Београд, 1990.
- 105) П. Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850-1935)*, Београд, 1936.
- 106) Ч. Митриновић, *Колонизација јужних крајева*, Београд, 1939.
- 107) А. Митровић, *Продор на Балкан, Србија у плановима Аустро Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1918.
- 108) А. Митровић, *Пропитивање Клио: огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996.
- 109) А. Д. Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд, 1940.
- 110) В. Николић – Стојанчевић, *Етнолошка проучавања Срба у Метохији*, Приштина, 2003.
- 111) М. Николић, *Албанија – Срби и Албанци: вековни непријатељи или судбински упућени једни на друге*, Београд, 1991.
- 112) Б. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, Београд 1986.
- 113) Б. Нушић, *С Косова на сиње море*, Београд 2005.
- 114) М. Обрадовић, *Аграрни односи у Косовској Митровици и околини између два светска рата, сепарат, Приштина*, 1979.
- 115) М. Обрадовић, *Аграрна реформа и колонизација на Косову (1918-1941)*, Приштина, 1981.

- 116) М. Обрадовић, *Став КПЈ према аграрном и сељачком питању на Косову 1918-1941*, сепарат, Загреб, 1980.
- 117) Ј. Османи, *Архивска грађа о аграрној реформи и колонизацији на Косову: 1918-1941*, дисертација, Љубљана, 1984.
- 118) Б. К. Павловић, *Албанизација Косова и Метохије*, Београд, 1996.
- 119) М. Павловић. П. Марковић, *Косово и Метохија: прошлост, памћење, стварност*, Нови Сад, 2006.
- 120) М. Павловић, Д. Бонџић, ..., *Косово и Метохија 1920-2012, хронологија*, Београд, 2012.
- 121) Р. М. Перовић, *Краљевина Југославија – кратак преглед*, Скопље, 1937.
- 122) Б. Перуничкић, *Сведочанство о Косову 1901-1913*, Београд 1988.
- 123) Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ.1, Београд, 1988.
- 124) Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992.
- 125) З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд, 1940.
- 126) Љ. Петровић, *Југословенско међуратно друштво у мрежи власти*, Београд, 2009.
- 127) Ј. Плетерски, *КПЈ и национално питање 1919-1941*, Београд, 1971.
- 128) Ј. Поповић, *Живот Срба на Косову 1812-1912*, Београд 1987.
- 129) М. Поповић, М. Тимотијевић, М. Ристовић, *Историја приватног живота у Срба: од средњег века до савременог доба*, Београд, 2011.
- 130) *Привредни развитак Југославије 1918-1941*, Београд 1962.
- 131) А. Пуриватра, *Југословенска муслиманска организација у политичким односима у Југославији*, Сарајево, 1974.
- 132) Р. Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, 1, Београд 2002.
- 133) В. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље, 1937.
- 134) М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд, 1994.
- 135) Р. Рајовић, *Аутономија Косова*, Београд, 1985.
- 136) К. Ристић, *Мало Косово*, Приштина, 1971.
- 137) К. Ристић, *Тенденција развоја сеоских насеља у Косовској котлини*, сепарат, Скопље, 1972.
- 138) *Савременици о Косову и Метохији 1852-1912*, Београд 1988.
- 139) Т. Секулић, *Сеобе као судбина*, Приштина, 1994.
- 140) Б. Симић, *Пропаганда Милана Стојадиновића*, ИНИС, Београд, 2007.
- 141) В. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921-1961. Укупно становништво, полна и старосна структура*, Београд, 1964.
- 142) S. Skendi, *Albania*, New York, 1958.
- 143) S. Skendi, *The Albanian national awakening: 1878-1912*, Princeton, 1967.
- 144) Ћ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве, Од почетка 19. до краја Другог светског рата*, књ.2, Минхен 1966.
- 145) Ћ. Слијепчевић, *Српско-арбанашки односи кроз векове са посебним освртом на новије време*, Химелстир 1983, 298.

- 146) М. Сокић, *Статистика избора народних посланика за прву југословенску народну скупштину*, Београд 1935.
- 147) *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, уред. Алекса Јовановић, Скопље, 1940.
- 148) *Срби и Албанци у XX веку*, зборник радова, Београд, 1990.
- 149) *Србија 1915*, Београд 1986.
- 150) Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором*, Београд, 1996.
- 151) Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871-1898*, Београд 1910.
- 152) С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 2, Нови Сад 2010.
- 153) В. Стојанчевић, Ђ. Борозан, Љ. Димић, *Земља живих*, Београд 2004.
- 154) В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад 1994.
- 155) Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд, 1985.
- 156) Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935*, Београд, 1969.
- 157) Љ. Стојковић, М. Мартић, *Националне мањине у Југославији*, Београд, 1953.
- 158) Д. Тасић, *Рат после рата: војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918-1920*, Београд, 2008.
- 159) М. Теодосијевић, *Мустафа Кемал Ататурк у југословенској јавности*, Београд 1998.
- 160) В. Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, књ. 1-2, Београд, 1983.
- 161) С. Терзић, *Стара Србија: драма једне цивилизације: Рашка, Косово и Метохија, Скопско – тетовска област*, Београд, 2012.
- 162) Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница у Србији 1935-1939*, Београд, 1997.
- 163) Џ. Тош, Л. Шон, *У трагању за историјом*, Београд, 2008.
- 164) А. Урошевић, *Аграрна реформа и насељавање*, сепарат, Скопље, 1937.
- 165) А. Урошевић, *Вучитрн*, Скопље, 1938.
- 166) А. Урошевић, *Гњилане и околина*, Гњилане, 2001.
- 167) А. Урошевић, *Качаник*, Скопље, 1932.
- 168) А. Урошевић, *Косово*, Приштина, 2006.
- 169) А. Урошевић, *Косовска Митровица: антропогеографска испитивања*, сепарат, 1957.
- 170) А. Урошевић, *Липљан – антропогеографска испитивања*, сепарат, 1954.
- 171) А. Урошевић, *Новобрдска Крива река-антропогеографска испитивања*, Београд, 2009.
- 172) А. Урошевић, *О племенским особинама Арбанаса на Косову и преношењу племенских имена на друго становништво*, Београд, 1961.

- 173) А. Урошевић, *О Косову: градови, насеља и други антропогеографски списи*, Приштина, 2009.
- 174) А. Урошевић, *Приштина: антропогеографска испитивања*, сепарат, Београд, 1951.
- 175) А. Урошевић, *Урошевац: варошица на Косову*, Скопље, 1936.
- 176) А. Урошевић, *Шарпланинска жупа Сиринић*, сепарат, Скопје, 1948.
- 177) Л. Февр, *Борба за историју*, Београд, 2004.
- 178) М. Филиповић, *Исхрана јужносрбијанског сељака*, Београд, 1937.
- 179) М. Филиповић, *О етнолошком проучавању Јужне Србије*, Скопље, 1930.
- 180) М. Филиповић, *Различита етнолошка грађа*, Београд, 1967.
- 181) М. Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919-1941*, Приштина, 1987.
- А. Хадри, *Политика народног фронта и априлски одбрамбени рат 1941. године на Косову и Метохији*, Приштина, 1969.
- 182) С. Хасани, *Косово- истине и заблуде*, Загреб 1986.
- 183) Д. Херцигоња, *Велика Британија и спољнополитички положај Југославије 1929- 1933*, Београд 1987.
- 184) Ј. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973.
- 185) Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године*, Врање 1988.
- 186) Б. Храбак, *Призренска арбанашка лига 1878-1881*, Београд 1998.
- 187) Б. Храбак, *Цемијет: организација муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака 1919-1928*, Београд, 2003.
- 188) Б. Храбак- Д. Јанковић, *Србија 1918*, Београд 1968.
- 189) Д. Цветковић, *Соколи и соколски слетови*, Београд, 1998.
- 190) Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље. Основи антропогеографије*, Београд, 1966.
- 191) Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Први балкански рат, 1. Том, Београд 1912.
- 192) Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. III, Београд 1911.
- 193) Ф. Чулиновић, *Југославија између два светска рата*, књ. 1-2, Загреб, 1961.
- 194) Ф. Чулиновић, *Правосуђе у Југославији*, Загреб, 1946.
- 195) М. Чучковић, *Опиумско питање и изгледи на преоријентацију привреде Јужне Србије*, Скопље, 1939.
- 196) П. Џелетовић Иванов, *Качаци Косова и Метохије*, Београд, 1990.

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ:

- 1) А. Авдић, "Југословенско-турски преговори о исељавању муслиманског становништва у периоду између два светска рата", *Новопазарски зборник*, бр. 15, Нови Пазар, 1991.
- 2) А. Авдић, "Општи поглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX века до закључења

- Југословенско-турске конвенције (11. јула 1938)", *Новопазарски зборник*, бр. 9, Нови Пазар, 1985.
- 3) Ж. Аврамовски, Албанија између Југославије и Италије 1918-1924, *Војноисторијски гласник*, бр. 3, 1984.
 - 4) Ж. Аврамовски, "Границе Краљевине СХС с Албанијом", *Историја 20. века*, вол. 10, бр. 1-2, 1992.
 - 5) Ж. Аврамовски, "Прилог питању италијанско-албанске иредентистичке пропаганде на Косову и Метохији у време Минхенске кризе и окупације Албаније", *Историјски гласник*, 2-3, 1964.
 - 6) Ж. Аврамовски, Проблем Албаније у југословенско-италијанском споразуму од 25. марта 1937, *Хисторијски преглед*, Загреб 1/1963.
 - 7) Г. Антонић, "Косовски комитет и Краљевина СХС у светлу југословенских извора 1918-1920", *Историја 20. века*, вол. 24, бр.1, 2006.
 - 8) М. Базић, "Средњошколски систем образовања у Косовској Митровици 1919-1933", *Баштина*, бр. 27, 2009.
 - 9) С. Банцовић, "Ратови и демографска деосманизација Балкана 1912-1941", *Прилози*, бр. 32, Сарајево, 2003.
 - 10) М. Vjelajac, "Migrations of ethnic Albanians in Kosovo 1938-1950", *Balkanica*, br.38, 2007.
 - 11) Д. Бонцић, Просвета и наука у Србији и Југославији 1945-1990, *Историја XX века*, Београд, 2008.
 - 12) Д. Бонцић, "Учитељи у мултиетничким срединама: пример Косова и Метохије 1945-50", *Образовање и улога учитеља у српском друштву кроз историју (XVIII – XX век)*, Сомбор 2009.
 - 13) Б. Храбак, Косовски комитет 1918-1924, *Зборник радова Филозофског факултета у Косовској Митровици*, Косовска Митровица 2003.
 - 14) Ђ. Борозан, "Ратне операције на фронту према Албанији и Македонији током априлског рата 1941. године", *Војно дело*, вол. 48, бр. 2, 1996.
 - 15) Љ. Димић, Ђ. Борозан, "Политичке и безбедносне прилике на Косову и Метохији у првој половини 1920", *Историја 20. века*, 1-2, Београд 1999.
 - 16) Б. Бошковић, А. Апостолов, "Став КПЈ према аграрној реформи и колонизацији на Косову и Метохији 1919-1941", зборник *Косово I*, Приштина, 1972.
 - 17) Н. Вавић, "СКОЈ у Косовској Митровици и околини 1919-1945", зборник *Косово VII*, Приштина, 1979.
 - 18) Н. Васић, "Банкарство у Јужној Србији и Косову и Метохији од 1912. до 1937. године", *Баштина*, бр. 24, 2008.
 - 19) В. Виријевић, "О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918-1941. године", *Баштина*, бр. 22, 2007.
 - 20) М. С. Влаховић, Средачка жупа, *Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних области*, књ.1, Скопље 1931.
 - 21) М. Војводић, "Берлински конгрес и Призренска лига", *Историјски гласник*, бр.1/2, 1989.

- 22) М. Војводић, Велике силе и балканска иницијатива Аустро-Угарске у августу 1912, *Зборник Филозофског факултета*, књ.Х/1, Београд 1968.
- 23) М. Војводић, Разграничење Србије и Црне Горе са Албанијом 1912-1913, *Историјски часопис*, XXXVI, Београд 1989.
- 24) Н. Гаћеша, "Аграрни програни грађанских политичких партија у Југославији између два светска рата", *Југословенски историјски часопис*, 1-2, 1987.
- 25) Н. Гаћеша, " Колонизација Срба и Црногораца у Краљевини Југославији и ФНРЈ (1918-1948)", *Сеобе српског народа од 14. до 20. века*, Београд, 1990.
- 26) Q. Gexha, "Rinia dhe BURAJ ne Gjakove 1918-1945", зборник *Косово VIII*, Приштина, 1979.
- 27) М. Гласер, "Кратак преглед социјалног осигурања у Краљевини Југославији", *Радничка заштита*, бр. 6-7, Загреб, 1935.
- 28) Б. Глигоријевић, "Интереси великих сила у Албанији и угрожавање безбедности Југославије 1919-1939", *Југословенски историјски часопис*, год. 33, бр.1/2, 2000.
- 29) Б. Глигоријевић, "Положај Шиптара у Југославији и одлука савета Друштва народа", *Југословенски историјски часопис*, 1-2, 1998.
- 30) Ж. Д. Денић, "Индустрија и рударство Косова 1918-1941", зборник *Косово I*, Приштина, 1972.
- 31) Љ. Димић, "Просветна политика Краљевине Југославије на Косову и Метохији 1918-1941 и историографија", *Историја 20. века*, 1-2, 1990.
- 32) В. Ђурђевић, "Неколико привредних проблема Вардарске бановине", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд, 1936.
- 33) Н. Жутић, "Римокатоличка мисија и клерикализам на Косову и Метохији у Краљевини Југославији", *Историја 20. века*, вол. 17 бр. 1-2, 1999.
- 34) М. Јагодић, Православна црква у новим крајевима Србије 1912-1915, *Српске студије*, год.3, бр.3 (2012).
- 35) В. Јовановић, "Губици југословенске жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1918-1934", *Токови историје*, бр. 1-2/2007, Београд, 2007.
- 36) В. Јовановић, "Жандармерија Краљевине СХС у "новоослобођеним областима" 1918-1929", *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2/2002, Београд, 2002
- 37) В. Јовановић, "Здравствене прилике у Јужној Србији 1918-1929", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-2, Београд, 1999.
- 38) В. Јовановић, "Интерминистеријална конференција Краљевине Југославије о исељавању "несловенског елемента" у Турску (1935)", *Прилози*, бр. 35, Институт за историју у Сарајеву, Сарајево, 2006.
- 39) В. Јовановић, "Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардаске бановине", *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, приредио Милан Ристовић, Clio, Београд, 2007.

- 40) В. Јовановић, "Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918-1929", *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, Зборник радова, Београд, 2007.
- 41) В. Јовановић, "Природни ресурси и њихова експлоатација – пример Вардарске бановине", *Архив*, вол. 10, бр. 1-2, 2009.
- 42) В. Јовановић, "Токови и исход међуратне колонизације Македоније, Косова и Метохије", *Токови историје*, бр. 3/2006, Београд, 2006.
- 43) В. Јовановић, "Турци у Јужној Србији 1918-1929", *Српска слободорска мисао*, III, 10, 2001.
- 44) В. Јовановић, "Физичка култура и спорт као део националне политике, Случај Вардарске бановине", *Лесковачки зборник*, XLVI, Лесковац, 2006.
- 45) В. Јовановић, "У потрази за домовином? - миграције муслимана из Југославије у Турску 1918-1941", *Токови историје*, бр. 1-2, 2008.
- 46) Б. Кризман, Елаборат Иве Андрића о Албанији из 1939, *ЧСП* 2 (1977).
- 47) И. Лах, "Старосна структура становништва у Југославији", *Социјални архив*, бр. 7-8, Београд, 1940.
- 48) Д. Маликовић, "Качачки покрет на Косову и Метохији 1918-1924", *Новопазарски зборник*, књ. 25, Нови Пазар, 2001.
- 49) Ђ. Микић, Албанци и Србија у балканским ратовима 1912-1913, *Историјски гласник* 1-2 (1986).
- 50) Г. Мирковић, "Комунистичка партија Југославије и просветно-културне прилике на Косову између два рата", зборник *Косово XI*, Приштина, 1982.
- 51) А. Мушовић, "Муслимани у данашњици", *Српски књижевни гласник*, 59, 1940.
- 52) Е. Мушовић, "Југословенско иселјеништво у Турској", *Зборник радова Етнографског института*, књ. 12, Београд, 1981.
- 53) Г. Николић, Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата, *Нова српска политичка мисао*, 2006 (дебате).
- 54) М. Обрадовић, "Аграрни односи на Косову 1918-1941", *Југословенски историјски часопис*, бр. 1-4, Београд, 1978.
- 55) М. Обрадовић, "Насељавање добровољачких породица на Косово и Метохију 1918-1941", *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца: зборник радова*, Београд, 1996.
- 56) М. Обрадовић, "Ревизија аграрне реформе на Косову", зборник *Косово III*, Приштина, 1974.
- 57) А. Павловић, "Насеља Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године", *Баштина*, бр. 25, 2008.
- 58) А. Павловић, "Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918-1941", *Архив*, вол. 11, бр. 1-2, 2010.
- 59) А. Павловић, "Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године", *Баштина*, бр. 24, 2008.
- 60) М. Павловић, "Југословенско- српска историографија о Косову", *Историја XX века*, 2/2004.

- 61) Н. Пајазит, Карактер и особености прилаза изучавању исељеништва народа и народности покрајине Косова, *Исељеништво народа и народности Југославије*, Загреб 1978.
- 62) Ж. М. Перић, "Политичка реорганизација државе", *Наша стварност*, бр. 9-10, септембар 1937.
- 63) М. Pirraku, "Kulturno-prosvetni pokret Albanaca u Jugoslaviji (1919-1941)", *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1-4, 1978.
- 64) Б. Петрановић, "Модернизација у условима национално нестабилног друштва (југословенско и српско искуство)", *Србија у модернизацијским процесима XX века*, Београд, 1994.
- 65) Д. Петровић, "Стање шумарства у Србији и Јужној Србији и задаци ради његовог унапређења", *Привредни летопис Задужбине Николе Спасића*, књ. 1, Београд, 1936.
- 66) Љ. Петровић, "Прилог историји српског стрељаштва на Косову и Метохији 1935-1956", *Историја 20. века*, вол.26, бр.1, 2008.
- 67) Ј. Предојевић, "Традиционални брачни и породични односи албанског становништва са Косова и Метохије у светлу законика Леке Дукађинија", *Становништво*, вол. 40, бр. 1-4, 2002.
- 68) С. М. Протић, "Државни буџети за вријеме од 1. јануара 1919. до данас", *Privredni almanah Jugoslovenskog Lloydа*, Zagreb, 1929.
- 69) Р. С. Пурић, "Анализа састава радништва и радног тржишта Јужне Србије", *Социјални архив*, бр. 5-6, Београд, 1939.
- 70) Р. С. Пурић, "О печалбарима Јужне Србије", *Радничка заштита*, бр. 4/1934.
- 71) Р. С. Пурић, "Радништво и сиротиња Јужне Србије", *Социјални архив*, август-септембар 1936.
- 72) Р. Радић, "Утицај развоја Српске православне цркве на модернизацијске процесе у Србији и Југославији", *Србија у модернизацијским процесима XX века*, ИНИС, Београд, 1994.
- 73) В. Радовановић, "Антропогеографска испитивања 1929. године у Подујеву – варошица и засеоци", *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 47, 1998.
- 74) Б. Славковић, "Батаљони организованих Арнаута 1919-1920", *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2010).
- 75) Б. Славковић, "Батаљони организованих Арнаута 1920-1921", *Војноисторијски гласник*, бр. 1 (2012).
- 76) Б. Славковић, "Рад Призренске богословије 1929-1937", *Лесковачки зборник*, LIII 2013.
- 77) Б. Славковић, "Шуме и шумарство на Косову и Метохији 1929-1941", *Историја 20. века*, 2/2013, Београд 2013.
- 78) С. Смлатић, "Исељавање југословенских муслимана у Турску и њихово прилагођавање новој средини", *Исељеништво народа и народности Југославије и његове узајамне везе с домовином*, Загреб, 1978.
- 79) Ћ. Ставретовић, "КПЈ у Призрену 1919-1945", зборник *Косово XI*, Приштина, 1982.
- 80) М. Стефановић, "Наша жандармерија", *Полиција*, бр. 9-12, Београд, 1936.

- 81) М. Стојадиновић, "Размишљања о Јужној Србији", *Савремена општина*, бр. 31, Београд, 1931.
- 82) Б. Стули, Албанско питање (1875-1882), *Рад ЈАЗУ* 318, 1959.
- 83) М. Фолић, "Акције студената Косова за права албанског народа у периоду 1937-1941", зборник *Косово VIII*, Приштина, 1979.
- 84) М. Фолић, Комунисти Косова и Метохије на општинским изборима 1936. године, *Историјски записи*, 1991/3-4.
- 85) М. Фолић, "Обнављање и делатност Комунистичке партије Југославије на Косову 1930-1941", зборник *Косово XI*, Приштина, 1982.
- 86) М. Фолић, "Појава фракције и очување јединства КПЈ на Косову у периоду 1937-1940", зборник *Косово II*, Приштина, 1973.
- 87) А. Хадри, "Консолидација Комунистичке партије Југославије на Косову у периоду 1937-1941", *Токови револуције*, бр. 6, 1971.
- 88) А. Хадри, "Косово и Метохија у Краљевини Југославији", *Историјски гласник*, 1-2, 1967.
- 89) Х. Хоџа, "Узроци, проблеми и последице миграција становништва Косова и припадника албанске националности у иностранство", *Исељеништво народа и народности Југославије и његове узајамне везе са домовином*, Загреб, 1978.
- 90) Б. Храбак, Идеје о арбанашкој аутономији и независности 1876-1880, *Историјски часопис*, XXII-XXIII (1978-1979).
- 91) Б. Храбак, Косово према Младотурској револуцији 1908, *Обележја*, бр. 5, Приштина 1974.
- 92) Б. Храбак, Мирдита између Италијана, арбанашких националиста и Срба 1918-1921, *Историја 20. века*, 1993

Биографија аутора:

Славковић Божица (1987, Призрен) основну и средњу школу похађала је у Призрену и Београду. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписала је 2005, а завршила 2009. Дипломирала је на теми *Батаљони Организованих Арнаута 1919-1921.* на Катедри за историју Југославије. Мастер студије уписала је 2009, а завршила 2010. са радом *Југословенско-албански економски односи 1945-1948. Планови и сарадња* на наведеној катедри. Добитница стипендије Фонда за младе таленте за 2009/2010. за време трајања мастер студија. У школској 2010/2011. уписала је докторске студије на Катедри за историју Југославије. Од 2012. је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије на пројекту "Конфликти и кризе: Сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку", Института за савремену историју у Београду. На поменутом институту била је сарадница пројекта "Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944", Института за савремену историју, од 2011 до 2014. године. Објавила је неколико радова у научним часописима и зборницима радова. Бави се југословенско-албанским односима, са посебним освртом на подручје Косова и Метохије.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Божица Славковић

број уписа 5110-5

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929-1941

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 23. октобра 2014.

Božica Slavković

Прилог 2.

Изјава о истовестности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Божица Славковић

Број уписа: 5110-5

Студијски програм Докторске академске студије

Наслов рада: *Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929-1941*

Ментор : проф. др Љубодраг Димић

Потписана Божица Славковић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истовестна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 23. октобра 2014.

Божица Славковић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Политичке, економске и културне прилике на Косову и Метохији 1929-1941

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 23. октобра 2014.

Славољуб Ђокић

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.